પ્રકાશક
મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ
મહામાત્ર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૧૪
મુદ્રક
જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૧૪

બીજી આવૃત્તિ પ્રત ૧૫૦

પ્રકાશકનું નિવેદન

શ્રી પૂંજાભાઈ જૈન ગ્રંથમાળામાં અતિશય પ્રાચીન જૈન આગમ ગ્રંથોનો છાયાનુવાદ પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર નક્કી કર્યો તે પ્રમાણે સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગ એ બે [illegible] આગમગ્રંથોનો અનુવાદ આ પુસ્તકમાં ભેગો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. હવે બાકી રહેલું દશમું પ્રશ્નવ્યાકરણ પ્રસિદ્ધ થઈ જતાં આગમોની આખી શ્રેણી આ માળામાં પૂરી થઈ રહેશે.

આ માળાના અનુવાદોમાં આ માળાના વાચકવર્ગને સુગમ થાય તેવી છાયાનુવાદ શૈલી અખત્યાર કરવામાં આવી છે અને જૈન-જૈનેતર વાચકોને તે ઠીક ઠીક પસંદ પડી છે. આ બે આગમોમાં જૈન વસ્તુ-તત્ત્વની સંખ્યાના ક્રમે અમુક રીતે રજૂ કરવામાં આવેલી હોઈ તેનો સંક્ષેપ કરવાપણું હતું નહીં, પરંતુ તે વસ્તુ વિષયના ક્રમે ગોઠવીને રજૂ કરવાથી અધિક સુગમ થઈ શકે, તેથી આ બે ગ્રંથોના અનુવાદમાં નવા ક્રમે ગોઠવણીના અંશમાં રૂપાંતર કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રાચીન સમયમાં સ્મૃતિને મદદની દૃષ્ટિએ કે સમગ્ર જૈન તત્ત્વ સ્મૃતિ-સુલભ કરવાની દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથો ઉપયોગી નીવડ્યા હશે. તેમનો તે જાતનો ઉપયોગ હવે છાપખાનાની શોધ પછી મોટી — સંપૂર્ણ રીતે રદ થઈ શકે એટલે તે જાતની મોટી સૂચિ ત્યાર પછી આ રૂપાંતરને છેડે જોડવામાં આવી છે તેની મદદથી આ ગ્રંથ એક જૈન વસ્તુઓની સૂચિ સારી રીતે સામાન્ય વાચકની જરૂરિયાત લક્ષમાં રાખીને, તથા એમ ને એમ પણ ગ્રંથ સુગમ બને તે માટે ઠેર ઠેર ઘણી સમજૂતીઓ અને ટિપ્પણો આપેલાં છે. એટલે સાચા અર્થમાં આ ગ્રંથ જૈન તત્ત્વાર્થ-સંગ્રહ બની રહે છે.

પ્રાચીનકાળથી ચાલતા આવેલા ધર્મ કે જેને વૈદિક ધર્મ ત્યા માટે તેને તેમ પણ આગમ તથાગતો આગમ, અને છે તે ઉપ નિ અનેક મત-મતાંતરવાળા ધર્મોના પરસ્પર સમભાવયુક્ત જ્ઞાન માટે પણ એકમેકના તત્વને ગૂઢગૂઢ સ્વરૂપે સમજવું મહત્વનું બને છે તે જૈન આ બે ગ્રંથોનું આ રૂપાંતર પ્રાચીન જૈન ધર્મનાં ગૂઢ તત્વોના અભ્યાસમાં ઠીકઠીક ઉપયોગી નીવડશે, એવી આશા છે

આ પુસ્તકનું સંપાદન શ્રી. રમણલાલ માસ્તરભિક્ષુએ કર્યું છે પંડિત બેચરદાસજી તથા પંડિત સુખલાલજીની દેખરેખ હેઠળ તેમણે ન્યાય તત્વોના અભ્યાસ કર્યો છે અને દિગંબર ગ્રંથોની નીચે શિષ્યવૃત્તિ પણ તેમને મળેલ છે એટલે તેમને આ અનુવાદ પ્રમાણભૂતતાની ખાતરી મુજબની રીતે પણ વાચકને ઉપયોગી થશે, એવી આશા છે

૭-૫-'૫

અનુક્રમણિકા

ખંડ ૧ લો

મોક્ષમાર્ગ

ખંડ ૨ જો

તત્ત્વજ્ઞાન

અ ૮ ૪ યો

અધ્યાય ૫ મો

સમાજવ્યવસ્થા

ખંડ ૭ મો

વિવિધ

ઉપોદ્ઘાત

૧. પ્રાસ્તાવિક

ઉપક્રમ—ઉપસંહાર આજથી બાર-તેર વર્ષ પહેલાં સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગ એ બે અંગ ગ્રન્થોનો અનુવાદ પૂંજાભાઈ જૈન ગ્રન્થમાળામાં પ્રકાશિત કરવા માટે આપી રાખેલો પણ કાર્યની બોજવારી અને સમયની અછતને કારણે પડી રહેલ તે હવે પ્રકાશિત થાય છે એનો આનંદ મને છે પૂ. પં. બેચરદાસજીએ ઉક્ત માળા માટે જ્ઞાતાધર્મ કથા અને ઉપાસકદશા એ બન્ને ગ્રન્થોના અનુવાદો કરી આપેલ તેમાં તેમણે અક્ષરશ: અનુવાદને બદલે સારાત્મક અનુવાદો કરવાની શૈલી સ્વીકારી હતી. એ જ શૈલીનો વિકાસ શ્રી. ગોપાલદાસે તેમના અનુવાદોમાં કર્યો છે પણ સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગ એ બે અંગ-ગ્રન્થો બીજા અંગગ્રન્થોમાં ભાત પાડે તેવી અનોખી શૈલીમાં રચાયા છે તેથી સારાત્મક અનુવાદ શક્ય ન હતો. એ બન્ને ગ્રંથોમાં તત્ત્વોનું નિરૂપણ વિવેચનાત્મક શૈલીમાં નહિ પણ પ્રતિપાદ્ય વિષયની ગણતરી કરીને કરવામાં આવ્યું છે એટલે કે પ્રતિપાદ્ય વિષયનું નિરૂપણ એકોત્તરપાતન દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે આથી સાર આપવો શક્ય ન હતો એક એક વસ્તુ છોડી શકાય તેમ ન હતી, એટલે મેં આમાં સ્વતંત્ર શૈલી અપનાવી છે

સ્થાનાંગમાં એકસંખ્યાથી માંડીને દશસંખ્યા સુધીની વસ્તુઓની ગણતરીઓ ક્રમશ: દશ સ્થાનો અર્થાત્ દશ અધ્યયનોમાં આપવામાં આવી છે ત્યારે સમવાયાંગમાં દશથી આગળ પણ એવી ગણતરીને લઈ જવામાં આવી છે આથી વિષયના પ્રતિપાદનમાં વસ્તુ-સંખ્યાના ક્રમને બદલે એકસંખ્યાના ક્રમને સ્વીકાર્યો છે પરિણામે, જે કોઈ વસ્તુ એક હોય, તે એક સાથે ગણી લીધી છે અને તે જ પ્રમાણે વિષયને બદલે સંખ્યાને મહત્ત્વ આપીને બન્ને ગ્રન્થોમાં પ્રતિપાદન થયું છે પરિણામ

મેં માન્યું છે કે જ્યાં એવી કોઈ પણ એક વસ્તુનું સમગ્રભાવે પ્રતિ-
પાદન કર્યું છે એ જાણવું જરૂરું થઈ પડે છે એટલે કે અમુક કે કઈ
કઈ કઈ વસ્તુઓ છે તેમનું અવલોકન કરીને ભૂલવામાં સ્મૃતિને
સરળતા પડે એ હેતુ હોય, પણ એથી સમગ્રભાવે કોઈ પણ એક
વિષયનું અવલોકન કરવું બાકી રહે છે સ્મૃતિજીવીઓ માટે આ બન્ને
ગ્રંથો ઉપયોગી ન હતા એમ નહિ, પણ આજે સ્મૃતિ ઉપર એવો
આધારરાખવા ભાર આપવાને કશું કારણ નથી. વળી એમાંથી કઈ
મુખ્ય સંખ્યામાં સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગમાં પણ સરખાપણું છે
એટલે એ બન્ને ગ્રંથોના જુદા જુદા અનુવાદોને બદલે મેં બન્ને
ગ્રંથોનો અનુવાદ એકસાથે કરવાનું ઉચિત માન્યું અને સંખ્યાના
પ્રાધાન્યને બદલે વિષયનું પ્રાધાન્ય સ્વીકાર્યું છે એટલે કે આ અનુવાદમાં
વિષયોનું વર્ગીકરણ કરીને તેમની ગોઠવણી કરી છે અને જ્યાં સ્થાનાંગ
અને સમવાયાંગનું પ્રતિપાદન જુદું છે ત્યાં બન્ને ગ્રંથોના સૂત્રાંકો
આપી દીધા છે વસ્તુનું પુનરાવર્તન કર્યું નથી. વર્ગીકરણ કરવામાં
ત્રુટિ રહેવાનો સંભવ છે અને એવો પણ સંભવ છે કે અમુક વર્ગમાં
મૂકેલી અમુક વસ્તુને બીજા વર્ગમાં મૂકી શકાય. પણ એકંદર ?
વર્ગીકરણ કર્યું છે તે બરાબર છે એમ મને લાગે છે

મૂળના શબ્દોની વ્યાખ્યા જ્યાં જરૂરી હતી ત્યાં આપી છે — કેટ
લીક અગત્યની કૌંસમાં આપી છે જ્યાં વધારે વિવરણની
આવશ્યકતા હતી ત્યાં તેનું વિવરણ કરીને પાનાની નીચે આપી દીધું
છે અને જ્યાં લાંબા વિવરણની આવશ્યકતા હતી ત્યાં તેમ કર્યું છે
પણ તેવા લાંબા વિવરણને ટિપ્પણના નામે પ્રત્યેક પ્રકરણના અંતે
આપ્યું છે. વળી આ ગ્રંથોમાં આવતા અનેક વિષયો બીજા ગ્રંથોમાં
ક્યાં ક્યાં પણ મળી આવે છે તેની પણ નોંધ ટિપ્પણમાં લીધી છે
આ રીતે આ અનુવાદ માત્ર મૂળ અનુસારીઓને નથી રહ્યો

બૌદ્ધ પિટકમાં અંગુત્તરનિકાય અને પુગ્ગલપઞ્ઞત્તિ એ બન્ને
ગ્રંથો પણ આ આગમગ્રંથોની શૈલીમાં જ લખાયા છે એટલું જ નહિ

પણ આ બન્ને ગ્રન્થોનું અને તેમનું વિષયસાદૃશ્ય પણ ઘણું દેખાય છે એથી મેં ટિપ્પણમાં અને પાનાની નીચે એ ગ્રન્થો સાથે તુલના પણ કરી છે.

આજથી બાર વર્ષ પહેલાંના મારા અનુવાદમાં એ સમયની મારા જ્ઞાનની મર્યાદા પ્રમાણે મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. આજે ફરી આ ગ્રન્થોનો અનુવાદ કરવાનો હોય, તો તેમાં ઘણી નવી સામગ્રી ઉમેરવાને અવકાશ છે એમ મને આ અનુવાદ-ગ્રન્થનાં પ્રૂફ તપાસતાં જણાયું છે. પણ એ કામનું સંપૂર્ણ કર્યા વિના છૂટકો હતો નહિ. કારણ, તેમ કરવા જતાં બે ભાગ જેટલા હાલમાં પ્રકાશિત થતા આ ગ્રન્થનું કદ કદાચ ચાર ભાગ જેટલું થઈ રહેત, અને એમ કરવું તે ગ્રન્થમાળાની મર્યાદાની બહાર થઈ જાત. તેમાં પ્રકાશિત થયેલા બીજા ગ્રન્થોમાં અપનાવાયેલી મધ્યમમાર્ગી શૈલી — અતિ લાંબુ નહિ તેમ અતિ ટૂંકું પણ નહિ — તે ભંગ થાત અને છપાતાં બીજો વધુ સમય સહેજે નીકળી જાત. એટલે જે રૂપે તૈયાર હતો તે જ રૂપે તેને ધ્યાનમાં આવેલી ભ્રાન્તિઓ દૂર કરીને છપાવી દીધો છે. આમાં ભ્રાન્તિઓ નહિ જ રહી હોય એવો દાવો કરી શકાય નથી. વિદ્વાનો તે શોધે અને મને સૂચવે એવી વિનંતી છે.

આ અનુવાદ આગમોદય સમિતિની આવૃત્તિ ઉપરથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે અને સંખ્યાંક તેના જ રાખ્યા છે. પૂ. મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી આગમોનાં નવાં સંસ્કરણો તૈયાર કરે છે. એથી સૂત્રપાઠની શુદ્ધિ થવાનો ઘણો સંભવ છે. પણ આ બન્ને ગ્રન્થો પૂરતું તો સામાન્યપણે કહી શકાય કે ભાષાની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનાં પાઠાંતરો મળી આવવા સંભવ છે પણ વસ્તુની દૃષ્ટિએ વિશેષ ફેર પડવાનો ઘણો જ ઓછો સંભવ છે. એટલે નવી આવૃત્તિની દૃષ્ટિએ પણ આ અનુવાદમાં વિશેષ ફેર પડે એમ મને લાગતું નથી. આગમોદય સમિતિની આવૃત્તિમાં કોઈ કારણે આધારભૂત પ્રતિમાં પાઠ છૂટી જવાને કારણે જે ત્રુટિ રહી ગઈ હશે, તો તે અનુવાદમાં સુધારી લીધી છે.

દલ.

અનુવાદ કરતી વખતે મારી શંકાઓનું સમાધાન પૂ. પંડિત શ્રી સુખલાલજીએ કર્યું છે પણ જો તેમણે આખો અનુવાદ તપાસ્યો હોત, તો ભ્રાન્તિઓ રહેવાનો એકબે ઓછો સંભવ હતો. પણ એ સમયે અમે બન્ને બીજા સંપાદનના કાર્યોમાં રોકાયેલા હોઈ મેં તેમને કષ્ટ આપવાનું ઉચિત ધાર્યું નહિ. આખા અનુવાદના લખાણને શ્રી ગોપાલદાસે જોઈ લીધું અને ભાષાની દૃષ્ટિએ ઠીક કર્યું છે અને પ્રૂફો પણ તેમણે જોઈ આપ્યાં છે તે બદલ તેમનો ઋણી છું. પૂ. પંડિતજીએ તો પિતા જેવા મમતાથી મારા કાર્યમાં રસ લીધો છે એટલે ઔપચારિક આભારવિધિ કરીને તેનું મૂલ્ય ઘટાડવા નથી માગતો. મારા મિત્રવર્ય શ્રી બીનાભાઈ બી. એ. શાસ્ત્રીએ ઉત્સાહથી અનુવાદમાં મદદ કરીને મારો બોજો ખાસ હળવો કર્યો છે તે બદલ તેમનો આભારી છું

૨. સ્થાનાંગનો પરિચય

ઉક્તનામની અને સમવાયાંગ પરંપરા પ્રમાણે સ્થાનાંગના ઉપદેશ ભગવાન મહાવીર છે એ વસ્તુ 'સુયં મે આઉસં તેણં ભગવયા એવમક્ખાયં' આ વાક્યથી ગ્રંથના પ્રારંભે જ સૂચિત કરવામાં આવી છે ગ્રંથનો અર્થત: ઉપદેશ ભગવાનનો ભલે, શબ્દત: રચના કોની છે એ બાબત મૂળ ગ્રંથમાં કશું જ જોવામાં નથી આવ્યું પણ પરંપરાને આધારે ટીકાકાર વ્યાખ્યામાં કહે છે કે, સુધર્મા નામના પાંચમા ગણધરે જંબૂ નામના પોતાના શિષ્યને ઉદ્દેશીને આનું પ્રતિપાદન કર્યું છે આનો અર્થ શું ? શું આપણે એમ સમજવું કે સ્વયં સુધર્માએ આ ગ્રંથની રચના કરી ? સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે ગણધરોનું સંકલન અનુસરે કરે છે અને ઉપલબ્ધ આગમોના સંકલન કર્તા સુધર્મા સ્વામી છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથના સંકલનમાં સુધર્માને માની લઈએ તો પણ તેમણે ? રૂપે તેનું સંકલન કર્યું હશે તે જ અક્ષરશ: રૂપે આપણી સામે એ ગ્રંથ છે એમ તો કહી શકાય તેમ નથી. આ ગ્રંથની રચના જ એવી છે કે તેમાં સમયે સમયે ઉમેરણ થયાં

શકે છે કારણ કે પ્રથમની એક વસ્તુને તેના પછીની કોઈ બીજી વસ્તુ સાથે કોઈ સંબંધ નથી. સંબંધ હોય તો માત્ર સંખ્યાનો છે એટલે સંખ્યાને ધ્યાનમાં લઈને ? નવી વસ્તુ જ્યાં ઉમેરવી હોય ત્યાં ઉમેરી શકાય છે ગ્રન્થના આંતરિક અભ્યાસથી એમ સિદ્ધ પણ કરી શકાય છે કે આમાં સમયે સમયે ઉમેરણ થયું છે તેનો નિશ્ચિત પુરાવો આ ગ્રન્થમાં આવતો સાત નિહ્નવોનો ઉલ્લેખ છે (પૃ ૨૧૬). અંતિમ અબદ્ધિક નિહ્નવ ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી[1] ૫૮૪ વર્ષે થયો છે અને તેનો ઉલ્લેખ આમાં હોવાથી એમ તો નિશ્ચિતપણે કહી શકાય છે કે વિક્રમ વર્ષ સુધી આની સંકલનામાં યથાવત્ નવું ઉમેરણ થયું છે આઠમા આવતો બોટિક નિહ્નવનો ઉલ્લેખ આમાં નથી. બોટિક નિહ્નવનો સમય વીરનિર્વાણ પછી ૬૦૯ વર્ષ છે. આથી એમ કહી શકાય કે આમાં છેલ્લો ઉમેરો ૫૮૪ વી નિ સુધી / થયો છે ત્યાર પછી નહિ. વીરનિર્વાણ ૯૮૦ અથવા ૯૯૩ માં થયેલી વાલભીવાચનાના સમયે પણ આ ગ્રન્થમાં પરિવર્તન થયું હોય એમ જણાતું નથી. જો થયું હોત, તો આ ગ્રન્થની શૈલી પ્રમાણે આઠમા સ્થાનમાં આઠ નિહ્નવોનો ઉલ્લેખ આવી ગયો હોત એટલું / નહિ પણ આમાં ઓઘનો અજ્ઞાનવાદો અને તેમના આગમોનો પરિચય પણ આવી ગયો હોત.[2] આ ઉપરથી એક બીજી વસ્તુ પણ નિશ્ચિત થાય છે કે, વાલભીવાચના સમયે આગમ જેવે તે પ્રકારની કરવામાં આવી હોય, પણ તે સમયે ઉપલબ્ધ ગ્રન્થોની વસ્તુમાં ઉમેરણ કે ઘટાડો કરવામાં નથી આવ્યો. જો તેમ થયું હોત તો આ સ્થાનાંગમાંથી ઘણું / ઘણો ઓછો કરવો પડત અને ઘણાં નવાં ઉમેરવાં પડત. એટલે વાલભીવાચનાના સૂત્રધારોએ સંકલનામાં પૂરી પ્રામાણિકતા જાળવી છે પોતાના તરફથી નવી વસ્તુ ઉમેરી નથી તેમ તેમને ન સમજાતી કે અસંગતની વસ્તુને પાઠભેદ તરીકે નોંધી

૧ પૃ ૩૨૮ મા વીર છપાયું છે તે મુદ્રણદોષ છે- ત્યાં ૫૮૪ જોઈએ.
૨ જુઓ પૃ ૩૧૧-૩૧૩ અને તેમાં આવતાં ટિપ્પણો

કરી, એમ માનવું રહ્યું એટલું જ નહિ, પણ પરસ્પર વિસંગતિઓને ટાળવાને પ્રયત્ન પણ તેમણે નથી કર્યો એટલું જ તેમણે કર્યું છે કે તેમની સમક્ષ જે કાંઈ ઉપસ્થિત થયું તેને તેમણે વ્યવસ્થિત કર્યું. આ બધી વસ્તુ ધ્યાનમાં લઈએ તો એમ કહી શકાય કે આ અંગની મૂળ રચના ગમે તેટલી જૂની હોય અને અંતિમ સંસ્કરણ વાચની વખતમાં થયું એમ મનાય છતાં આંતરિક પ્રમાણોને આધારે આની અંતિમ સંકલના વીર નિર્વાણ સંવત ૫૮૪ માં થઈ ત્યાર પછી આ અંગ ? રૂપે અત્યારે મળે છે તેનું તેવું રૂપ તેને વીરનિર્વાણ સંવત ૫૮૪માં મળ્યું અને ત્યાર પછી એટલે જ સમજવો જોઈએ. તેમાં ૫૮૪ ની નિ પછી કશો જ ફેરફાર થયો નથી. તેની પ્રાથમિક સંકલના સુધર્મા સ્વામીએ કરી એ પરંપરાને ટીકાકાર નોંધે છે અને તેને અપ્રામાણિક માનવાને કશું જ કારણ નથી. અને તેમની મૂળ સંકલનામાં સમયે સમયે ઉમેરણ થતાં તેનું અંતિમરૂપ વી. નિ. સં. ૫૮૪ આસપાસ નિશ્ચિત થયું.

પ્રસ્તુત પોથી સમવાયાંગમાં (સૂ. ૧૩૮) બાર અંગનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. તેમાં સ્થાનાંગનો જે પરિચય છે તે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં સંગત છે જ (જુઓ ૧૩૫) એટલે તે આખો અહીં ઉતારવાની આવશ્યકતા નથી. તેમાં સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવ્યું છે કે તેમાં એકવિધ, દ્વિવિધ યાવત્ દશવિધ જીવ અને પુદ્ગલોનું વર્ણન છે અને લોકસ્થિતિનું પણ વર્ણન છે. સમવાયાંગે સ્થાનાંગ જેવી પ્રાકૃત અધ્યયનમાં આદિથી અંત સુધી ગણના જળવાઈ રહી છે એટલે કે રચનાના ક્રમે એકથી દશવિધ વસ્તુઓને આમાં સંકલવામાં આવી છે. આ અંગમાં દશ અધ્યયનો છે અને તે બધાંનિ સ્થાન પણ એવામાં આવ્યાં છે. એકવિધથી દશવિધ વસ્તુઓનો સમાવેશ હોવાથી સામાન્ય રીતે આ આખો ગ્રંથ દશ પ્રકરણમાં વહેંચાઈ જાય તે સ્વાભાવિક છે. દશ અધ્યયનોમાંથી બીજાના ૪, ત્રીજાના ૪ ચોથાના ૪ અને પાંચમાના ૩ ઉદ્દેશ નામે ઉપવિભાગો કરવામાં

આવ્યા છે. આગમોમાં અધ્યયનોના ઉપવિભાગો નથી. સ્થાનાંગમાં [illegible] અધ્યયનો મળીને એક શ્રુતસ્કંધ આચારાંગ કે સૂત્રકૃતાંગની જેમ છે એમ સમવાયાંગમાં પણ છે. એમાં એકાધિક શ્રુતસ્કંધ નથી. સમવાયાંગમાં સ્થાનાંગનાં પદોની સંખ્યા ૭૨ [illegible] આપી છે એટલે કે સૂત્રકૃતાંગથી બમણી. મુદ્રિત પ્રતિમાં મધ્યમ ૧૭ [illegible] છે એમ જણાવ્યું છે. પરથી શું નિષ્પન્ન છે અને જેટલાં પદો સમવાયાંગમાં સ્થાનાંગગત જણાવ્યાં છે તે કેવી રીતે સમજવાં [illegible] અભાવ થઈ શકે તેમ નથી. પણ એટલું તો કહી શકાય છે કે સમવાયાંગમાં [illegible] અધ્યાયોનાં પદોની આચારાંગનાં ૧૮ [illegible] પદોથી ઉત્તરોત્તર બમણી બમણી સંખ્યા સમવાયાંગ સુધીની આપવામાં આવી છે તે વસ્તુ વિધાનનું સામાન્ય સૂચન કરવા પૂરતી જ [illegible] કે જેમ તે પણ કૃત્રિમ છે.

[illegible] સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગ જેવા અંગ ગ્રંથોની રચના કરવામાં આવી છે તે [illegible] પ્રમાણે બૌદ્ધપિટકમાં અંગુત્તરનિકાય અને પુગ્ગલપઞ્ઞત્તિની રચના કરવામાં આવી છે. તે બન્નેમાં પણ પ્રસ્તુત [illegible] ગ્રંથોની [illegible] સંખ્યાને મુખ્ય માનીને પ્રતિપાદ્ય વિષયનું સંકલન કરવામાં આવ્યું છે. અંગુત્તરમાં (અંગોત્તર) એકનિપાત, દુકનિપાત એમ એકાદશનિપાત સુધી છે. આથી માંડીને અગિયાર સુધીની સંખ્યામાં [illegible] વસ્તુઓની ગણતરીઓ આપવામાં આવી [illegible] જ્યારે પુગ્ગલપઞ્ઞત્તિમાં એકકનિદ્દેશથી માંડીને દસકનિદ્દેશ સુધી સ્થાનાંગ [illegible] પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ અને ઉક્ત બન્ને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં એવી ઘણી [illegible] સમાન છે. [illegible] રીતે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં [illegible] અને (પૃ. ૮૧૧) [illegible] [illegible]

કોઈ તેની સરખામણી અંગુત્તર કરતાં જુદી ન દેખાય, અને તેમાંની ઘણી બાબતો અંગુત્તર જેવી જ છે એમ કહીને પ્રો. ની ભાગીઓ સ્થાનાંગ, અંગુત્તર અને પુગ્ગલપઞ્ઞત્તિમાં એક સરખી છે. મેં ઉક્ત ગ્રંથનાં ટિપ્પણોમાં તુલના કરી છે એટલે અહીં તે વિષે લખાણ કરવું બિનજરૂરી છે. રચનાપદ્ધતિમાં ઉક્ત જૈન-બૌદ્ધગ્રંથોમાં જે ભેદ છે તે એ છે કે જૈન ગ્રંથો માત્ર સંખ્યાઓ જ આપે છે જ્યારે ઉક્ત બન્ને બૌદ્ધગ્રંથો તેનું વિવરણ પણ કરે છે. એથી ઘણી એવી બાબતો છે જેનું સ્પષ્ટીકરણ જૈન ગ્રંથમાં સુલભ નથી, તે બૌદ્ધગ્રંથો વાંચતાં અત્યંત સ્પષ્ટ બની જાય છે. અને પરંપરાના ગ્રંથોનો વિષય મહદંશે પરંપરામાં સામાન્ય કોઈ એકે ગ્રંથમાંથી લીધું એ કહેવું કઠણ છે. ત્યારે એટલું જ કહી શકાય કે જૈન-બૌદ્ધ પરંપરા આ વિષયમાં સમાન છે અને એકબીજાના વિચારોના પાયા એકબીજામાં પડીને બન્ને પરંપરા પરિનિષ્ઠિત બની છે.

દીઘનિકાયનું સંગીતિ-પરિયાય-સુત્ત અને દસુત્તરસુત્ત, ખુદ્દકનિકાયનો ખુદ્દકપાઠ (કુમારપઞ્હ) આદિની રચના પણ[1] સંખ્યાને પ્રધાન આપીને થઈ છે. એટલે એમ માની શકાય કે બૌદ્ધગ્રંથોમાં અંગુત્તર અને પુગ્ગલપઞ્ઞત્તિ જ એ શૈલી નથી પણ એવા અનેક પ્રકરણો છે જેમાં સ્મૃતિસૌકર્યની દૃષ્ટિએ સંખ્યાપ્રધાન રચના કરવામાં આવી છે. મહાભારતના[2] વનપર્વમાં અધ્યાય ૧૩૪માં બંદી અને અષ્ટાવક્રનો વાદ છે. તેમાં બન્ને ઉત્તરોત્તર એકથી માંડીને તેર સુધીની સંખ્યામાં આવતી વસ્તુઓનું પરિગણન કરે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં સ્મૃતિસૌકર્યની દૃષ્ટિએ સંખ્યાપ્રધાન રચનાઓ રચાતી હતી.

જૈન ગ્રંથોમાં પણ સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ સિવાયના ગ્રંથોમાં પણ કેટલાક પ્રકરણોમાં આવી સંખ્યાપ્રધાન રચનાને અપનાવવામાં

1 [illegible] —ભૂમિકા, પૃ. ૧૪
2 હિસ્ટ્રી ઑફ ઇન્ડિયન લિટ. —પૃ. ૧૩.

આવી છે જેમકે ઉત્તરાધ્યયનનું ૩૧મું અધ્યયન ચારિત્રવિધિ નામનું છે તેમાં એકથી માંડીને ૩૩ સુધીની સંખ્યામાં વસ્તુઓનું પરિગણન કરવામાં આવ્યું છે ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશવિધિમાં આવી પ્રક્રિયાને પણ સ્થાન હતું તે આ જ ગ્રન્થમાં આવેલ વિમલવાહન નામના ભાવી તીર્થંકર (પૃ ૭૨૭) ના ચરિત્ર ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે અને એથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે, ઉત્તરાધ્યયનમાં આવેલ સંખ્યા ૧ થી ૩૩ ની બાબતો અને વિમલવાહનના ચરિત્રમાં ત્યાગવત ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશની તે જ બાબતો સમાન છે એટલે એમ નિશ્ચિત કરી શકાય કે ભગવાનના ઉપદેશને સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ગોઠવવાની પ્રવૃત્તિ પણ જ જૂના કાળથી પ્રચલિત છે જેનું (ચરમરૂપ સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગમાં જોવા મળે છે

સ્થાનાંગમાં પરિવૃદ્ધિ આ ગ્રન્થની પદ્ધતિ જોતાં વળી એ જાણવું પણ સરળ થઈ પડે છે કે આમાં સમયે સમયે કેવી જાતના ઉમેરા થયા છે ? ઉમેરા સંખ્યાની દૃષ્ટિએ થયા છે છતાં જેનો સંબંધ પ્રતિભાસ સાથે પણ છે તેવા ઉમેરાને તો તારવી શકાય છે અને એમને વિષે એમ કહેવાની સમતા છે કે અમુક સૂત્ર પાછળથી ઉમેરાયું (દા.ત. આમાં નિહ્નવ જેવા સૂત્રોનો સમાવેશ (પૃ ૨૬૬) થાય છે પણ ? સંખ્યાત્મક સૂત્રોમાં પ્રતિભાસ અથવા સમયની કોઈ સૂચના નથી તે પાછળથી ઉમેરાયાં હોય છતાં આપણી સામે તેવાં સૂત્રો જુદાં તારવવાનું સાધન નથી.

પણ આ ગ્રન્થમાં એવાં ઘણાં સૂત્રો છે જે સમગ્ર ગ્રન્થની પદ્ધતિથી જુદાં પડે છે તેમને નિઃ નિશ્ચિતરૂપે કહી શકાય એમ છે કે એ સૂત્રો આ ગ્રન્થની પદ્ધતિને અનુરૂપ નથી અને ગમે ત્યારે પણ પાછળથી પ્રવિષ્ટ થઈ ગયાં છે

સ્થાનાંગમાં ભાવી તીર્થંકર વિમલવાહનનું વિસ્તૃત કથાચરિત્ર આવે છે (પૃ ૭૨૭). તે નિશ્ચિતરૂપે પાછળથી (ઉમેરાયું છે તેમાં સંખ્યાને સ્થાન નથી. સમગ્ર ગ્રન્થની પદ્ધતિ એવી છે કે કયા પણ

વિવરણ વિના માત્ર નામોનાં આપી દેવી. પણ આમાં તો પ્રથમ સૂત્ર ૬૬૨માં જે છત્રેને અત્યાર મહાવીરના શાસનમાં તીર્થંકર નામ ગોત્ર નિષ્પન્ન કર્યું તેવા નવનાં નામ આપ્યાં છે તેમાં આવી તીર્થંકર રાજા શ્રેણિકનું નામ પણ છે. સૂત્ર ૬૯૨માં આગામી ઉત્સર્પિણીમાં ચાતુર્યામ ધર્મને ઉપદેશ આપીને જે છો સિદ્ધ થશે તેવા નવનાં નામ આપ્યાં છે. આમાં શ્રેણિક કે વિમલવાહનનું નામ નથી. અને ત્યાર પછી સૂત્ર ૬૯૩માં રાજા શ્રેણિકને જીવ વિમલવાહન તીર્થંકર થઈને શું શું કરશે તે વર્ણવ્યું છે. આમ આ સૂત્ર અહીં અસાધારણ રીતે જોડી દેવામાં આવ્યું છે એટલું જ નહિ પણ તેની પદ્ધતિ પણ સમગ્ર ગ્રન્થની નિશ્ચિત પદ્ધતિથી જુદી ‹ પડે છે તેમાં માત્ર વિમલવાહનનું ચરિત્ર વર્ણવ્યું છે ? સમગ્ર ગ્રન્થથી જુદું તરી આવે છે. તેને પ્રસ્તુત નવની સંખ્યા સાથે કોઈ જ સંબંધ નથી. આથી એમ પણ શક્ય કે વિમલવાહનનું ચરિત્ર અમે ત્યારે પણ કોઈએ સ્થાનાંગમાં જોડી દીધું છે તે અશક્ય સંભાવના નથી.

આ ‹ પ્રમાણે સૂત્ર ૬ ૦માં (પૃ ૬૫) નંદીશ્વરદ્વીપના અંજનક પર્વતોનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે જોતાં પણ એમ લાગે છે કે સંખ્યા ચારના ક્રમમાં ચાર અંજનક પર્વતોનાં નામ આવે તેમાં કશું જ અયોગ્ય નથી પણ અહીં તો તે પર્વતોનું વિસ્તૃત વર્ણન પણ છે તે બતાવે છે કે એ વર્ણનનો ભાગ તો નિમિત્તરૂપે પાછળથી જ ઉમેરાયો છે

આ જ વસ્તુ સૂત્ર ૧૩૫ (પૃ ૮) જેમાં ગર્ભનો પ્રસવ ઘાર દુષ્કર છે તે બતાવવામાં આવ્યું છે તેને પણ લાગુ પડે છે. તેમાં પણ માત્ર ગણતરી નથી પણ વિવરણ છે. આને મળતાં બીજા સૂત્રો પણ છે જેમને વિષે નિમિત્તથી પણ શક્ય તેમ છે કે તે આખાનું વિવરણ પાછળથી જ ઉમેરાયું છે. જેમ કે પુષ્પકથા (પૃ ૨૯) દુષ્પકથા (પૃ ૩) મોહનીય સ્થાનો (પૃ ૧૪), માયાવી (પૃ ૧૩૭), વિભંગજ્ઞાન (પૃ ૨૧૯) આદિ.

આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં આવતી કેટલીક ગાથાઓ સ્થાનાંગમાં પણ જોવા મળે છે (પૃ ૭૫૫ આદિ). પરંતુ તે ગાથાઓ આવશ્યકનિર્યુક્તિમાંથી આમાં લેવામાં આવી છે એમ માનવાને બદલે એમ માનવું વધારે સંગત છે કે અનેક પ્રસિદ્ધ એવી ગાથાઓનો સંગ્રહ આવશ્યકનિર્યુક્તિ અને સ્થાનાંગ બન્નેમાં થયો છે આવશ્યકનિર્યુક્તિની બધી ગાથાઓ આચાર્ય ભદ્રબાહુએ જ રચી હોય એવો સંભવ ઓછો છે પ્રાચીન પરંપરામાંથી ઘણી ગાથાઓ તેમણે એમ ને એમ લઈને પોતાની નિર્યુક્તિમાં સંગૃહીત કરી દીધી હોય એવો સંભવ વધારે છે અને એથી જ મૂલાચાર અને આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં ઘણી ગાથાઓમાં સામ્ય આપણે જોઈ શકીએ છીએ

સ્થાનાંગમાં પ્રતિપાદિત એકેક વિષયનું મૂળ સ્થાન શોધવું આવશ્યક છે એટલું જ નહિ પણ અન્ય આગમોમાં પણ ક્યાં ક્યાં તે તે વિષયો આવે છે તેની શોધ પણ કરવી આવશ્યક છે અન્ય આગમોમાં આવતા સરખા વિષયોની સૂચના સામાન્યભાવે શક્ય હતી તે મે ટિપ્પણોમાં આપી છે પણ તે અધૂરી જ છે અને માટે આચાર્ય શ્રી આત્મારામજીના તત્ત્વાર્થ-જૈનાગમ-સમન્વયની શૈલીથી સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ-જૈનાગમ-સમન્વય જેવો એક સ્વતંત્ર ગ્રન્થની આવશ્યકતા છે જ અને તે કામ ઉક્ત આચાર્યશ્રી બહુ સુંદર રીતે પાર પાડી શકે તેમ છે એ ઉપરાંત જૈનેતર ગ્રંથોમાં પણ તે તે વિષયની શોધ કરવી આવશ્યક છે મે બૌદ્ધ મૂળ ત્રિપિટકમાં આવતા કેટલાક સમાન વિષયોની સૂચના ટિપ્પણોમાં આપી છે પણ તે પણ અધૂરી જ છે તેને પણ પૂરી કરવામાં બૌદ્ધ અટ્ઠકથાઓની તુલના કરવી આવશ્યક છે અને વૈદિકવાઙ્મયની તુલના પણ બાકી છે આ મહાકામ જો થાય, તો જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક પરંપરામાં સાંસ્કૃતિક ઐક્ય કેટલા મોટા પ્રમાણમાં છે તે આપણી સામે બહુ જ સુંદર રીતે ઉપસ્થિત થાય એમ છે

પ્રમાણે એમ આપી શકાય કે આમાં ? થઈ છે તે ભગવાનનો સાક્ષાત્ ઉપદેશ જ છે કારણ કે આ એક અપવાદ છે પરંતુ અત્યાર સુધીની ચર્ચા ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ થઈ છે કે આમાં નવા ઉમેરા પણ થયા છે એટલે ભગવાનના સાક્ષાત્ ઉપદેશ સિવાયનું પણ આમાં ઘણું છે એમ માનવું જોઈએ.

સ્થાનાંગ સૂત્રમાં સમવાયાંગનું નામ આવે છે (સૂત્ર ૬૭૨). બળદેવ–વાસુદેવના પ્રકરણમાં વિસ્તાર સમવાયાંગમાં જોઈ લેવાનું કહ્યું છે અર્થાત્ સમવાયાંગમાં એ જ સૂત્ર વિસ્તૃત રૂપે હોવાથી અહીં વિસ્તાર નથી કર્યો

ભગવતીના નામ વિના પણ એવાં ઘણાં સૂત્રો આમાં છે જેમનો સંબંધ સ્પષ્ટ ભગવતીનાં તે તે સૂત્રો સાથે છે જેમકે સૂ ૭૪ ૨ ૬, ૨ ૨ આદિમાં આવેલ તે તે સૂત્રો ભગવતીમાં પણ છે ભગવતી પણ એક સંગ્રહગ્રંથ છે એટલે એ કહેવું કઠણ છે કે મૂળ વસ્તુઓ ક્યા ગ્રંથમાં સંગૃહીત થઈ પણ સામાન્યપણે કહી શકાય છે કે ભગવતીમાં પ્રશ્નોત્તરના રૂપ આ ગ્રંથમાં વિસ્તારથી વિચારણાનો સંબંધ કરતી ગાથાઓ આવતામાં આવી છે એટલે તેમાં નવું ઉમેરવાનો અવકાશ ઓછો છે જ્યારે સ્થાનાંગમાં નવા ઉમેરણને રોકે એવું કોઈ તત્ત્વ નથી. એટલે સંભવ એવો છે કે ભગવતીની તે તે વસ્તુઓ સ્થાનાંગમાં સંગૃહીત કરવામાં આવી છે સાધુઓના આચારને લગતાં ઘણાં સૂત્રો સ્થાનાંગમાં એવાં છે કે જે સ્પષ્ટ રીતે આચારપ્રતિપાદક આગમોમાં ઉપલબ્ધ છે ખાસ કરી બૃહત્કલ્પસૂત્ર (સૂ ૭૭૨, ૭૭૪ ૭૭૫ આદિ), વ્યવહારસૂત્ર (સૂ ૭૭૮ ૭૮૨ ૭૮૩ ૭૮૪ આદિ), દશાશ્રુતસ્કંધ (સૂ ૭૮૬), નિશીથ (સૂ ૭૮) આદિમાં કેટલાંક સૂત્રો સ્પષ્ટતઃ આમાં લેવામાં આવ્યાં છે એમ માનવાને કારણ એ છે કે તે તે સૂત્રો તે તે ગ્રંથમાં સુવ્યવસ્થિત છે જ્યારે સ્થાનાંગમાં તો તેમનો સંબંધ માત્ર સંખ્યાને ધ્યાનમાં લઈને કરવામાં આવ્યો છે

કે એકથી માંડીને સોની સંખ્યા સુધીની ગણના આમાં આપવામાં આવી છે

જ્યાં એકની ગણના આપવામાં આવી છે ત્યાં એકની સાથે એક લાખ, એક પલ્ય કે એક સાગર એ બધાને પણ, તે સૌમાં એકની સંખ્યા સમાન હોવાથી ગણી લેવામાં આવ્યું છે આ પ્રમાણે આગળ દ્વિવિધ વગેરેમાં પણ છે એટલે શતસ્થાનનો અર્થ માત્ર શત-સો હોવાનો નથી પણ શતનો ગુણાકાર થઈ ને જે સંખ્યા આવે તે પણ તેમા આવી જાય છે પરિણામે એક સાગરોપમ કોટાકોટી અર્થાત્ ૧ (=એક કરોડ×એક કરોડ) સંખ્યા પણ તેમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે

એકથી માંડીને સો સુધીની સંખ્યા તો ક્રમશ: આપવામાં આવી છે પણ સો પછી ૫ સુધીની સંખ્યા ૫ –૫ ઉમેરીને છે એટલે કે ૧ પછી ૧ ૧ નહિ પણ ૧૫ –૨ –૨૫ ઇત્યાદિ ક્રમે કરી ૫ સુધી જ ત્યાર પછી ૧ નો વધારો છે એટલે કે ૫ ૬ ૭ આદિ. તેમ ૧૧ સુધી ચાલે છે પછી ૨ આપવામાં આવ્યા છે ત્યાર પછી હજાર-હજારની વૃદ્ધિ કરી ૩ ૪ આદિથી કરીને દશ હજાર સુધી ક્રમે જ દશ હજાર (૧) પછી એક લાખ (૧) બે લાખ, ૩ લાખ, ચાર લાખ, પાંચ લાખ એમ ક્રમે ૯ લાખ સુધી ગણતરી છે નવ લાખ પછી અધ્યાના નવ હજાર (કાંઈક અધિક સહિત) આવ છે જે અધ્યાને છે ટીકાકારને પણ આમાં સૂત્રની વિચિત્ર ગતિ અથવા લેખકદોષ જણાયો છે પછી દશ લાખ, એક કરોડ અને એક કોટાકોટી છે અહીં સંખ્યાનબદ્ધ સૂત્રોની સમાપ્તિ છ

આ રીતે સમવાયાંગ ગ્રન્થ ત્યાં સમાપ્ત થતો જોઈએ હતો પણ તેમાં ત્યાર પછી દ્વાદશાંગનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે જે નિશ્ચિતરૂપે પાછળથી ઉમેરાયો હોવો જોઈએ. ત્યાર બાદ ગ્રન્થ પરિચય પછી દંડ અને આદિનું અવ્યવસ્થિત નિરૂપણ શલાકાપુરુષના વિવિધ પદોને

૩. સમવાયાંગનો પરિચય

સંકલનકર્તા સામે સમસમવાયી સ્થાનાંગની જેમ આમાં પણ સૂત્ર ને આનુષંગિક અગત્યનો ગૌણભાગ છે એટલે આ પણ જરાજરા પ્રમાણે સૂત્રમાંની સંકલનાપ્રમાણ બનાવ છે પણ આમાં પણ ઉમેરણ થયું છે એટલે જ્યારે જે રૂપમાં છે તે રૂપે તે સમગ્ર સૂત્રમાંની કૃતિ છે એમ કહી શકાય નહિ. પણ આમાં સાતની સંકલિતમાં નિક્ષેપનો ઉલ્લેખ નથી એથી જે સૂત્ર માનીએ, તો એમ કહી શકાય કે આમાં સ્થાનાંગની જેમ લાંબા કાળ પર્યંત ઉમેરણ થયું નથી. વળી આમાં આગળની આગમોની વાચનાઓમાં વિદ્યમાન આગમો સાથે ક્યાંક ક્યાંક મેળ નથી ખાતો — તેથી પણ એમ કહી શકાય કે આમાં વલભીવાચના સમયે તો વધુ ઉમેરવામાં નથી આવી. પણ આમાં આચારાંગ આદિનું (પ્રકરણ) અને અંગનો નામનો ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી રચના કાળ અનુમાનું અને પ્રજ્ઞાપનાનું કર્તૃ શ્યામાચાર્ય ના સમય સુધી આમાં ઉમેરણ થયું છે એમ નિશ્ચિતરૂપે કહી શકાય. શ્યામાચાર્ય ભદન્ત વીરનિર્વાણ પછી ૧૭૦ વર્ષ સ્વર્ગસ્થ થયા છે અને આર્યશ્યામ વીરનિર્વાણ ૩૩૫-૩૭૬ સુધી યુગપ્રધાન હતા એ ૮ અંગની રચના પ્રજ્ઞાપના હોઈ શકે એટલે સામાન્ય રીતે વીરનિર્વાણ ૪ સુધીમાં સમવાયાંગને વિદ્યમાનરૂપ પ્રાપ્ત થયું હોય એમ માનીએ તો તેમાં અસંગતિનો સંભવ નથી.

નન્દીસૂત્રની શૈલી સમવાયાંગમાં સમવાયાંગનો જે પરિચય આપ્યો છે તે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યો છે (પૃ. ૨૩૫). એ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે આની શૈલી પણ સ્થાનાંગ જેમ સંખ્યાપ્રધાન છે. ભેદ એ છે કે સ્થાનાંગ દશ અધ્યયનોમાં વિભક્ત છે જ્યારે સમવાયાંગમાં માત્ર એક જ અધ્યયન છે અને તે સમગ્ર ગ્રંથ એક શ્રુતસ્કંધ રૂપે છે. સ્થાનાંગ એકથી માંડી દસવિધ વસ્તુઓનું વર્ણન કરે છે જ્યારે આમાં એક ક્રમ અનન્ત પણ ગણવામાં આવ્યો છે. સૂત્ર પાઠમાં સંકલનાની રચના જ (સૂત્ર ૧૩૬) એ ઉપરથી જણાય છે

કે એકથી માંડીને સોની સંખ્યા સુધીની ગણના આમાં આપવામાં આવી છે

જ્યાં એકની ગણના આપવામાં આવી છે ત્યાં એકની સાથે એક લાખ, એક પલ કે એક સાગર એ બધાને પણ, તે સૌમાં એકની સંખ્યા સામાન્ય હોવાથી ગણી લેવામાં આવ્યું છે આ પ્રમાણે આગળ દ્વિવિધ વગેરેમાં પણ છે એટલે શતસ્થાનનો અર્થ માત્ર શત-સો લેવાનો નથી પણ શતનો ગુણાકાર થઈને સંખ્યા આવે તે પણ તેમાં આવી જાય છે પરિણામે એક સાગરોપમ કોટાકોટી અર્થાત્ ૧ (=એક કરોડ×એક કરોડ) સંખ્યા પણ તેમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે

એકથી માંડીને સો સુધીની સંખ્યા તો ક્રમશઃ આપવામાં આવી છે પણ સો પછી ૫ સુધીની સંખ્યા ૫-૫ ઉમેરીને છે એટલે કે ૧ પછી ૧૧ નહિ પણ ૧૫-૨ -૨૫ ઇત્યાદિ ક્રમે કરી ૫ સુધી છે ત્યાર પછી ૧ નો વધારો છે એટલે કે ૫ ૬ ૭ આદિ. તેમ ૧૧ સુધી ચાલે છે પછી ૨ આપવામાં આવ્યા છે ત્યાર પછી હજાર-હજારની વૃદ્ધિ કરી ૩ ૪ આદિથી કરીને દશ હજાર સુધી ક્રમે ... દશ હજાર (૧) પછી એક લાખ (૧) બે લાખ, ૩ લાખ, ચાર લાખ, પાંચ લાખ એમ ક્રમે ૯ લાખ સુધી ગણતરી ... નવ લાખ પછી આગળના નવ હજાર (કાંઈક અધિક સહિત) આવે છે જે અસ્થાને છે ટીકાકારને પણ આમાં સૂત્રની વિચિત્ર ગતિ અથવા લેખકદોષ લાગ્યો છે પછી દશ લાખ, એક કરોડ અને એક કોટાકોટી છે અહીં સંખ્યાનક સૂત્રોની સમાપ્તિ છે

ખરી રીતે સમવાયાંગ અહીં ત્યાં સમાપ્ત થયો હોઈ તો હમે પણ તેમાં ત્યાર પછી દ્વાદશાંગનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે જે નિશ્ચિતરૂપે પાછળથી ઉમેરાયો હોવો જોઈએ, ત્યાર બાદના પરિચય પછી ૭૨ અને આગળનું આવશ્યક નિરૂપણ પ્રજ્ઞાપનાના વિવિધ પદોને

આધારે આપવામાં આવ્યું છે પ્રજ્ઞાપનાના આધિપત્યનો ઉલ્લેખ થયું છે ત્યાર પછી ક્રમને આધારે સમવસરણનું વર્ણન સમજી લેવાનું થયું છે અને પછી કુલકરાદિ, તીર્થંકર, ચક્રવર્તી બલદેવ વાસુદેવ, પ્રતિવાસુદેવ આદિ આ અવસર્પિણી અને આગામી ઉત્સર્પિણીના મહાપુરુષો સંબંધી હકીકતો આપવામાં આવી છે આ પ્રકરણ પણ કોઈ સ્વતંત્ર પ્રકરણ જણાય છે કે પાછળથી આમાં ઉમેરાયું છે પ્રકરણ કે એ પ્રકરણને અંતે इत्येवं एवमाहिज्जंति तं जहा कुलगरवंसेइ य एवंतित्थयरवंसेइ य ઇત્યાદિ ઉપસંહાર આપવામાં આવ્યો છે

પ્રજ્ઞાપનામાંથી જે વાત છે અથવા તો કે બારનો સંબંધ પ્રજ્ઞાપના સાથે છે તેમાં ભગવાન અને ગૌતમનો સંવાદ છે અન્યત્ર ભાગ પ્રશ્નોત્તરીએ આપવામાં આવી છે

સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગની ઘણી બાબતો સમાન હોઈ સ્થાનાંગ વિષેની વિચારણામાં સમવાયાંગને લગતું પણ ઘણું કહેવાઈ ગયું છે તેથી તેનું પુનરાવર્તન અહીં કરી નથી.

૪. વિષયપરિચય

સ્થાનાંગ–સમવાયાંગના વિષયો સમાન હોવાથી તે બંનેના વિષયનો પરિચય એકસાથે જ આપી દેવો યોગ્ય છે પ્રસ્તુત અનુવાદમાં મેં વિષયોને સાત ભાગમાં વહેંચી નાખ્યા છે તે આ પ્રમાણે — ૧ મોક્ષમાર્ગ ૨ તત્ત્વજ્ઞાન, ૩ ગણિતાનુયોગ, ૪ મહાપુરુષો ૫ સંઘવ્યવસ્થા ૬ પુરુષપરીક્ષા અને ૭ વિવિધ.

પ્રથમ ભાગમાં દ્રવ્ય અને અધ્યાત્મ વિષયને લગતી હકીકતો એકઠી કરીને નવતત્ત્વ વિચારણામાં સામાન્ય રીતે જે સમાઈ શકે એવા બધા વિષયોનો સમાવેશ કર્યો છે દ્રવ્ય સત્યને પ્રાપ્ત કરીને એટલે જીવ મોક્ષસિદ્ધિની સમસ્ત સાધનાને લગતી હકીકતો તારવીને આ ભાગનું નામ મોક્ષમાર્ગ રાખ્યું છે

બીજા ભાગમાં દ્રવ્યાનુયોગને લગતી હકીકતો આપવામાં આવી છે તેથી તેનું નામ તત્ત્વજ્ઞાન રાખવામાં આવ્યું છે આમાં દ્રવ્ય અને

આદ્ય વિશેની બધી હકીકતો સંકલિત કરવામાં આવી છે દેવ અને દેવલોક તથા નરક અને નારકોની હકીકતો પણ આમાં સમાવિષ્ટ કરી લીધી છે

ભાગ ત્રીજો ગણિતાનુયોગ અથવા ખગોળને નામે છે તેમાં લોક-અલોક અને લોકમાં સમાવિષ્ટ દ્વીપ-સમુદ્રો-નદીઓ વગેરેને લગતી હકીકતો હોવાથી અને પરંપરામાં ગણિતાનુયોગના નામે આ વિભાગ ઓળખાતો હોવાથી આનું નામ ગણિતાનુયોગ રાખ્યું છે

ભાગ ચોથામાં કુલકરો, તીર્થંકરો, ચક્રવર્તીઓ, બળદેવો વાસુદેવો આદિ મહાપુરુષોની હકીકતોનો સંગ્રહ હોવાથી આ ભાગનું યથાર્થ નામ મહાપુરુષો રાખવામાં આવ્યું છે પરંપરામાન્ય નામ શલાકાપુરુષો છે પણ આમાં શલાકાપુરુષો સિવાયના પણ કેટલાક મહાપુરુષો જેવા કે ગણધર વગેરેની પણ હકીકતો હોઈ આ ભાગને શલાકાપુરુષો એવું નામ આપ્યું નથી.

ભાગ પાંચમામાં ચતુર્વિધસંઘને લગતી પણ અધિકારી સાધુ અને સાધ્વી સંઘને લગતી હકીકતોનો સંગ્રહ છે તેથી તેનું નામ સંઘવ્યવસ્થા આપ્યું છે

છઠ્ઠો ભાગ પુરુષપરીક્ષાને નામે છે તેમાં પુરુષ વિશે વિવિધ ભંગીઓ આપવામાં આવી છે તે ભંગીઓનો મુખ્ય આધાર પુરુષના ગુણ-દોષ છે અને એવા ગુણ-દોષને આધારે જ આપણે કોઈ પણ પુરુષનું મૂલ્ય આંકી શકીએ છીએ તેથી આનું નામ મેં પુરુષપરીક્ષા રાખ્યું છે

સાતમા ભાગમાં પ્રકીર્ણ વિષયોનો સંગ્રહ હોવાથી તેને વિવિધ એવું નામ આપ્યું છે આમાં વ્યાકરણ, સંગીત કળા વૈદ્ય દંડનીતિ વગેરે અનેક પ્રકારના લૌકિક વિષયોનો સમાવેશ છે

આ પ્રમાણે સમગ્ર ભાવે જોઈએ તો આમાં સંસારનાં લગભગ બધાં જ્ઞેય, હેય અને ઉપાદેય તત્ત્વો વિશે થોડીઘણી હકીકત આપવામાં

આવી છે તેથી આ ગ્રન્થનું યથાર્થ નામ નિક્ષેપ જાણી શકો છો. વિશ્વ-સૃષ્ટિમાં નજર ફેરવીએ તો આ વસ્તુની બરાબર પ્રતીતિ થઈ જાય છે.

આ ગ્રન્થની બીજી પણ વિશેષતા છે જે અન્ય જૈન ગ્રન્થમાં નથી; એ તો આપણે જોઈ ગયા છીએ કે આ એક સંગ્રહગ્રન્થ છે તેથી અન્યત્ર વિષયને મુખ્ય રાખીને નિરૂપેલી હકીકતો આમાં સંખ્યાને મુખ્ય માનીને નિરૂપેલી છે. એટલે એની બધી હકીકતો અન્યત્ર જૈન આગમોમાં વિખરાયેલી મળી શકે છે. પણ આ ગ્રન્થમાં પુરુષપરીક્ષા આ નામે જે ચતુર્ભંગી સંકલિત કરવામાં આવી છે તે સ્થાનાંગમાંથી જ સંકલિત છે અને એમ કહી શકાય કે સ્થાનાંગાંતર્ગત એ ચતુર્ભંગી હકીકતમાંથી ઘણો મોટો ભાગ એવો છે કે જે અન્યત્ર જૈન આગમમાં નહિ મળે. તે વિષય જૈનઆગમોમાં માત્ર સ્થાનાંગનો આગવો છે એટલું જ નહિ પણ આ સમગ્ર ગ્રન્થમાં તે ચતુર્ભંગી યોજના સર્વોપરી છે. પ્રકૃતિના રાજ્યમાં આવેલ વિવિધ જાતની ચીજો જેવું એ પ્રકરણ આપણને મનુષ્યના વિવિધ મનોભાવોના ઊંડા રહસ્યમાં વિચરણ કરાવે છે અને આપણા પોતાના મનોભાવોની પરીક્ષા કરવા પ્રેરે છે એટલું જ નહિ પણ ઉન્નતિના માર્ગે જવા પણ ઉત્સુક બનાવે છે. વાચકોને એમાંથી કંઈક એવી પ્રેરણા મળશે તો મારો શ્રમ વ્યર્થ નહિ જાય.

તા. ૨૦-૧૧-'૫૫ દલસુખ માલવણિયા

સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ

ખંડ ૧ લો

મોક્ષમાર્ગ

૧

સત્સંગમહિમા[1]

ગૌતમે ભગવાનને પૂછ્યું : "ઉચિત સ્વભાવવાળા શ્રમણ-બ્રાહ્મણની પર્યુપાસના-સેવાનું શું ફળ?"

ભગવાને જવાબ આપ્યો : 'શાસ્ત્ર-શ્રવણ.'

ગૌતમ— હે ભગવન્ શાસ્ત્રશ્રવણનું શું ફળ?

ભગવાન— જ્ઞાન.

ગૌતમ— જ્ઞાનનું ફળ શું?

ભગવાન— વિજ્ઞાન અર્થાત્ સારાસારનો વિવેક.

ગૌતમ— વિજ્ઞાનનું ફળ શું?

ભગવાન— પ્રતિજ્ઞા અર્થાત્ હિંસાઆદિ પાપકર્મથી નિવૃત્ત થવાનો સંકલ્પ.

ગૌતમ— પ્રતિજ્ઞાનું શું ફળ?

ભગવાન— સંયમ."

ગૌતમ— સંયમનું શું ફળ?

ભગવાન— સંયમથી પાપકર્મ અટકે.

ગૌતમ— પાપકર્મ અટકે તેથી શું લાભ?

ભગવાન— તપ થાય.

ગૌતમ— તપસ્યાનું શું ફળ?[2]

ભગવાન— તપસ્યાથી જૂનાં કર્મો કપાય.

---

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.
૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

ગૌતમ — જૂનાં કર્મો ક્ષય થવાથી શું થાય?

ભગવાન — 'મન-વચન-કાયાના વ્યાપારો બંધ પડે

ગૌતમ — વ્યાપારો બંધ થવાથી શું થાય?

ભગવાન — આત્માનું નિર્વાણ અર્થાત્ કર્મના વિકારોથી આત્માની મુક્તિ.

ગૌતમ — વિકારથી રહિત થવાથી શું થાય?

ભગવાન — આત્મા સિદ્ધ થાય છે."

[-સ્થા ૧૪]

ટિપ્પણ

ટિ. ૧. તુંગિકા નગરીમાં પાર્શ્વાપત્ય પરંપરાના સાધુઓ ગયેલા ત્યાંના શ્રાવકોએ સંયમ અને તપ વિષે [illegible] કર્યા હતા. આ બાબતની ગૌતમને ખબર પડી ત્યારે તે સાધુઓના જ્ઞાન વિષે તથા તેમણે કરેલા ખુલાસાની સત્યતા વિષે ગૌતમે ભગવાન મહાવીરને પૂછ્યું. તે પ્રસંગનો આ સંવાદ છે — ભગવતી સૂત્ર ૨. ૫. આની સાથે ઉત્તરાધ્યયનનું ૨૯ મું અધ્યયન સરખાવવા જેવું છે.

આ સંવાદમાં જેમ ઉત્તરોત્તર [illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible] છે તે [illegible] છે તેથી જ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પ્રતિપક્ષિતા [illegible] [illegible] છે. જેમ કે —[illegible]—[illegible]—વિજ્ઞાન ([illegible])—[illegible] ([illegible])—[illegible] ([illegible])—[illegible] ([illegible])—[illegible] ([illegible])—કર્મ ([illegible])—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નાશ થાય છે. [illegible] નિર્વાણ છે —[illegible] ૧ [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ([illegible]) છે. [illegible] [illegible] છે કે [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] કર્મ થાય છે અને [illegible] [illegible] કર્મ [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] છે [illegible] [illegible] નાશ [illegible] [illegible] નાશ થાય છે.

[illegible] જ પ્રમાણે ગૌતમમુનિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ૧ ૧ ૮.

સામાન્યપણે એમ કહી શકાય કે સત્ય શોધનમાં બધા અનિષ્ટોના કારણ રૂપે અજ્ઞાનને મિથ્યાજ્ઞાનને ગણ્યું છે અને સર્વપ્રથમ એ અજ્ઞાનનો જ નાશ કરવા સૌ કોઈ કહેતા આવે છે.

ટિ. ૧ : આ જ વસ્તુને મહાવીર સિદ્ધાન્ત ... અનુસાર માં છે. તેથી નિર્વાણનું સાધન તપ નહિ પણ ... પ્રતિવિધિ નામના ... ભિક્ષુભિક્ષુણીના નિયમોનું આચરણ, આચાર અને વિચાર (વિહાર)ના નિયમોનું જ્ઞાન અને નાનામાં નાના દોષની પણ ... ન કરવી – એવો બૌદ્ધ સિદ્ધાન્ત ત્યાં ... અનુસાર ... ૩.૩૪

૨

શ્રવણમહિમા[1]

૧

ધર્મ એ વસ્તુ સ્વીકારવા યોગ્ય છે એમ સાંભળ્યું હોય અને સમજ્યો હોય, તો આત્મા—

૧ કેવળીએ ઉપદેશેલ ધર્મને સાંભળવા પામે.

૨ જાણીને સમ્યક્ત્વ-શ્રદ્ધાને પામે.

૩ શ્રદ્ધાળુ થઈ પ્રવ્રજ્યા લે

૪ પ્રવ્રજ્યા લઈ બ્રહ્મચર્ય પાળે.

૫. બ્રહ્મચારી થઈ શુદ્ધ સંયમી બને.

૬ શુદ્ધ સંયમવાળો થઈ સંવરવાળો[2] થાય.

---

૧ પ્રસ્તુત વિષયનો સંકેત ભગવતી સૂત્રમાં છે. જુઓ આ માળાનું ભગવતીસાર ૬. ૧૬.

૨. એનાથી આત્મામાં કર્મનાં આવતાં બંધ થાય તે સંવર વગેરે. જુઓ આ માળાનું તત્ત્વાર્થસૂત્ર પા. ૩૧૫ ઇ.

૭ સંવર વડે મતિજ્ઞાનને[1] પામે.
૮ મતિજ્ઞાનથી શ્રુતજ્ઞાની થાય.
૯ પછી અવધિજ્ઞાની થાય.
૧૦ પછી મનઃપર્યાયજ્ઞાની થાય.
૧૧ અને કેવળજ્ઞાનને પણ પામે.

[–સ્થા ૧૧]

૨

જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનમોહનીય કર્મ[2] જે ઉદયમાં આવ્યું હોય (એટલે કે ફળ આપવા લાગ્યું હોય) તેનો ક્ષય અને જે ઉદયમાં ન આવ્યું હોય તેનો ઉપશમ એમ ક્ષયોપશમ વડે આત્મા—

૧. કેવળિએ ઉપદેશેલ ધર્મને સાંભળવા પામે.
૨. સાંભળીને શ્રદ્ધાળુ થાય
૩-૧૦ યાવત્[3] મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળો થાય.[4]

[સ્થા ૬૮]

---

૧. મતિજ્ઞાન વગેરે પાંચ જ્ઞાનો વિષે આગળ વધુ [illegible]. જુઓ આ ભાગનું 'પરિશિષ્ટ' પૃ. ૨૨ [illegible] સૂત્ર ૧૧ [illegible] તો મતિજ્ઞાન એટલે ઇંદ્રિય અને મનની સહાયથી થતું જ્ઞાન. શ્રુતજ્ઞાન એટલે શાસ્ત્રજ્ઞાન. અવધિ અને મનઃપર્યાય જ્ઞાન એ બે જ્ઞાનો [illegible] પ્રકારની વિશિષ્ટ શક્તિથી પ્રાપ્ત થતાં જ્ઞાનો છે. જેમાં ઇંદ્રિયાદિની જરૂર નથી પડતી. કેવળજ્ઞાન એટલે તો પૂર્ણ આત્માને થતું સર્વવિષયક જ્ઞાન.

૨. જ્ઞાન, જ્ઞાની, અને જ્ઞાનનાં સાધનો પ્રત્યે દ્વેષ, બીજાને જ્ઞાન ન મળે એવું આચરણ વગેરે દોષોને પરિણામે જ્ઞાનાવરણ [illegible] થઈ જાય છે. અને જ્ઞાની [illegible], ધર્મના [illegible] કરવા વગેરે દોષોથી દર્શન [illegible] પ્રાપ્ત થાય છે. એ બાબતની વિગત માટે જુઓ આ ભાગનું 'પરિશિષ્ટ' પૃ. ૨૨૮.

૩. યાવત એટલે —થી માંડીને [illegible] સુધી. અર્થાત્ ઉપર આવેલા ૩થી ૧૦ સુધી. અહીં કેવળજ્ઞાન નથી જણાવ્યું કારણ કે તે જ્ઞાનાવરણ કર્મના આવરણ ક્ષયથી પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં તો ક્ષયોપશમથી થતી લબ્ધિઓ જ પ્રસ્તુત છે. [illegible] સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર પણ અહીં ક્ષાયોપશમિક જ સમજવાં જોઈએ.

૩

આરંભ[1] અને પરિગ્રહ—આ બંનેને અનર્થકારી જાણે, તો આત્મા—

૧. કેવળીએ ઉપદેશેલ ધર્મને સાંભળવા પામે.

૨. સમ્યગ્દર્શન પામે

૩–૧૧ યાવત્ કેવળજ્ઞાનને પામે.

[–સ્થા ૬૫]

તેથી ઊલટું, જે આરંભ અને પરિગ્રહને અનર્થકારી ન જાણે, તો આત્મા—

૧ કેવળીએ ઉપદેશેલ ધર્મને સાંભળવા ન પામે.

૨. સમ્યગ્દર્શન ન પામે.

૩–૧૧ યાવત્ કેવળજ્ઞાન પણ ન પામે.[2]

[–સ્થા ૬૪]

૪

યામ[3] ત્રણ છે—પ્રથમ મધ્યમ અને અંતિમ.—આ ત્રણે યામમાં આત્મા—

૧. કેવળીએ ઉપદેશેલ ધર્મને સાંભળવા પામે.

૨ પ્રવ્રજ્યા અને

૩–૧૧. યાવત્ કેવળી થાય.

વય ત્રણ છે—પ્રથમ મધ્યમ અને અંતિમ—આ ત્રણે વયમાં આત્મા—

1. હિંસાદિ સાવદ્ય અનુષ્ઠાન આરંભ કહેવાય છે.

2. પ્રસ્તુત વિષયનું સમર્થન સૂત્રકૃતાંગ ૧–૧–૪–૩માં પણ છે. ત્યાંયે આરંભી તથા પરિગ્રહી અને અનારંભી તથા અપરિગ્રહી એવો વિભાગ ભગવતી સૂત્ર ૫.૭ માં છે. જૈન નિર્ગ્રંથ પ્રથમ કર્તવ્ય આરંભ અને પરિગ્રહનો ત્યાગ જ છે

3. સામાન્ય રીતે દિવસ અને રાતને ચાર ચાર 'યામ' વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે.

૧ કેવળીએ નિરૂપેલ ધર્મને સાંભળવા પામે.

૨. મહાગુ થાય.

૩-૧૧ યાવત્ કેવળી થાય.[1]

[-સ્થા ૧૧૫]

૭

ધર્મ

૧ ધર્મમહિમા

હે ! આયુષ્યમાન શ્રમણ ! આ ત્રણેના ઉપકારનો બદલો વાળવો (પ્રત્યુપકાર) દુષ્કર છે—

(૧) માતા-પિતા, (૨) ભર્તા-સ્વામી, (૩) ધર્માચાર્ય

૧. કોઈ પુરુષ સવાર સવારમાં શતપાક-સહસ્રપાક તેલથી પોતાનાં માતા-પિતાનાં શરીરને માલિશ કરી સુગંધી પાણીથી નવરાવે અને સર્વાલંકારથી તેમને વિભૂષિત કરે પછી ૧૮ પ્રકારનાં શુદ્ધ ભોજન જમાડે અને જીવનપર્યંત પોતાના ખભા ઉપર ઊંચકી ફેરવે—આટલું કરે છતાં તે પુરુષ માતા-પિતાના ઉપકારનો બદલો વાળી શકતો નથી. તેથી વિશેષ જો તે તેમને કેવળીએ બતાવેલ ધર્મ સંભળાવે અને તે ધર્મમાં તેમને સ્થિર કરે તો તેમ કરી તે માતા-પિતાના ઉપકારનો બદલો વાળવા સમર્થ થાય ખરો.

૧ [illegible] નથી.

૨. [illegible] માતાપિતાનો પ્રત્યુપકાર [illegible] ધર્મમાં સ્થિર કરે તો [illegible]

૨. કોઈ ધનવાન કોઈ ગરીબને ધનની મદદ કરી વેપારે લગાડે, અને તેથી પરિણામે તે માણસ ગરીબ મટી ધનવાન બની જાય. સમય જતાં સંજોગવશાત્ પેલો ધનિક પુરુષ ગરીબ બની જાય અને પોતે કરેલી મદદથી ધનવાન બનેલા પેલા પુરુષ પાસે મદદ માગવા જાય ત્યારે તે માણસ પોતાનું સર્વસ્વ તેને આપી દે તો પણ તે ઉપકારનો બદલો વાળવા સમર્થ ન થઈ શકે. પણ જો તે કેવળીએ બતાવેલ ધર્મ સમજાવી તેમાં તેને સ્થિર કરી શકે તો તે ઉપકારનો બદલો વાળવા સમર્થ થઈ શકે ખરો.

૩ કોઈ પુરુષ ધર્માચાર્યનું માત્ર એક જ ધર્મવચન સાંભળી, બોધિલાભ કરી યથાસમયે મૃત્યુ પામી દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયો હોય અને પોતાની તે દેવયોનિને પ્રતાપે તે પોતાના ધર્મગુરુને દુષ્કાળવાળા દેશમાંથી ઉપાડી સુભિક્ષવાળા પ્રદેશમાં મૂકી દે; ગુરુ જો જંગલમાં અટવાઈ ગયા હોય તો ત્યાંથી ઉપાડી વસ્તીમાં મૂકી દે; ગુરુ રોગગ્રસ્ત હોય તો રોગમુક્ત કરે — આ બધું કરવા છતાં તે ગુરુના ઉપકારનો બદલો વાળવા સમર્થ નથી. પણ જો પ્રસંગવશાત તે ગુરુ ધર્મભ્રષ્ટ થતા હોય અને તે વખતે આવી તેમને તે ધર્મમાર્ગમાં સ્થિર કરી શકે તો તેમ કરી તેમના ઉપકારનો બદલો વાળવા સમર્થ થાય ખરો.

[–સ્થા ૧૩૫]

૨ ધર્મપ્રાપ્તિ

જે વડે આત્મા ક્લેશને પામે છે તે અધર્મપ્રતિમા એક છે.

જે વડે આત્મા જ્ઞાનાદિ વિશેષોને પામે છે તે ધર્મપ્રતિમા એક છે.

[–સ્થા ૩૮-૯]

§ બોધિ-ધર્મપ્રાપ્તિ બે છે—

૧. જ્ઞાનબોધિ (જીવાદિ તત્ત્વોનું સમ્યગ્જ્ઞાન).

૨. દર્શનબોધિ—સમ્યક્ત્વ (પદાર્થોને યથાર્થરૂપથી જાણવાની રુચિ)

§ તે જ પ્રમાણે બુદ્ધ પણ બે છે—

૧ જ્ઞાનબુદ્ધ; દર્શનબુદ્ધ

§ તે જ પ્રમાણે મોહ અને મૂઢ વિષે સમજવું

[–સ્થા ૧૪]

§ બોધિ ત્રણ છે—

૧ જ્ઞાનબોધિ, ૨ દર્શનબોધિ, ૩. ચારિત્રબોધિ.

§ બુદ્ધ પણ ત્રણ છે—

૧. જ્ઞાનબુદ્ધ, ૨. દર્શનબુદ્ધ ૩. ચારિત્રબુદ્ધ.

§ તે જ પ્રમાણે મોહ અને મૂઢ વિષે સમજવું

[–સ્થા ૧૧૧]

૧ અરિહંતોનો અવર્ણવાદ,[1] ૨. ધર્મનો અવર્ણવાદ ૩. આચાર્યોપાધ્યાયનો અવર્ણવાદ, ૪. સંઘનો અવર્ણવાદ અને ૫. દેવોનો અવર્ણવાદ—આ પાંચ અવર્ણવાદ હોય, તો જીવ ધર્મને પામી શકતો નથી.

અને તેથી ઊલટું,[2] અરિહંત આદિની પ્રશંસા કરે તો જીવને ધર્મપ્રાપ્તિ સુલભ બને છે.

[–સ્થા ૪૧૧]

નિઃશીલ નિર્વ્રત અને પ્રત્યાખ્યાન વિનાના પુરુષને આ ત્રણ ગર્હ્ય છે—

૧ આ લોક ૨. પરલોક ૩. આજાતિ-જન્મ.

---

૧. નિંદા. ૨. [illegible]

પણ સુશીલ વ્રતવાન અને પ્રત્યાખ્યાનવાળા જીવનાં એ ત્રણેય સુધરે છે—

[–સ્થા ૧૬૧]

ધર્મપ્રાપ્તિના ચાર ઉપાય છે —

૧ ક્ષમા; ૨. નિર્લોભતા ૩. સરળતા;[1] ૪ મૃદુતા

[–સ્થા ૩૭૨]

ધર્માચારક (સાધક)ને નીચેની પાંચ બાબતો ઉપકારી હોઈ આલંબનરૂપ છે —

૧. જીવોના છ વર્ગો[2]; ૨. ગણ (–સમૂહ. એકાંતમાં રહી સાધનામાં ધર્મસાધના મુશ્કેલ હોવાથી)· ૩. રાજા (રક્ષા વડે)· ૪ ગૃહસ્થ (અન્નવસ્ત્રાદિની મદદ વડે)· ૫. શરીર

[–સ્થા ૪૪૭]

ત્રણને બોધિ દુર્લભ છે—

૧. દુષ્ટને, ૨. મૂઢને, ૩. કુપ્રવચન (કુશાસ્ત્ર)માં આગ્રહીને.

ત્રણને બોધિ સુલભ છે—

૧ અદુષ્ટને ૨. અમૂઢને ૩. કુપ્રવચનમાં અનાગ્રહીને

[–સ્થા ૧ ૩]

બધા જીવોને આ છ સ્થાન[3] સુલભ નથી—

1 વિચાર, વાણી અને વર્તનની એકતા તે આર્જવ.

2 પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ વાયુ અને વનસ્પતિ, તથા હાલતાચાલતા (ત્રસ) જીવો. તેઓ વિવિધ રીતે જીવને ઉપકારક બને છે, એ તો સ્પષ્ટ છે.

3 સરખાવો ઉત્તરાધ્યયન અ ૩ અને અ ૧૦. એ જ પ્રમાણે મનુષ્યજન્મની દુર્લભતા અને તેમાં પણ ધર્મશ્રવણની દુર્લભતાની વાત બુદ્ધે અંગુત્તર ૧ ૧૯ માં ભગવાન એ જ રીતે સમજાવી છે. તે ઉપરથી બુદ્ધ તથા મહાવીર બન્નેની ધર્મશ્રવણ તથા બુદ્ધિ પેદા કરવાના મારેની ઉપદેશ નીતિ કેવી એક જેવી જ હતી, તે જણાય છે.

૧ મનુષ્યભવ ૨ આર્યક્ષેત્રમાં જન્મ ૩ સુકુળમાં જન્મ; ૪ કેવળીએ ઉપદેશેલ ધર્મનું શ્રવણ, ૫ શ્રુત (શાસ્ત્ર)માં શ્રદ્ધા; ૬ શ્રદ્ધા ગમેલા અને પ્રતીત ધર્મનું સમ્યગ્ આચરણ.

[સ્થા ૪૮૫]

ધર્મના ભેદો

§ ધર્મ બે પ્રકારનો છે—

૧. શ્રુત (શાસ્ત્રને લગતો) ધર્મ (અર્થાત્ સ્વાધ્યાયાદિ).

૨. ચારિત્રધર્મ (આચાર).

§ શ્રુતધર્મ બે પ્રકારનો છે—

૧. સૂત્ર શ્રુતધર્મ; ૨. અર્થ શ્રુતધર્મ

[સ્થા ૭૨]

ધર્મ ત્રણ પ્રકારનો છે—

૧. શ્રુતધર્મ; ૨. ચારિત્રધર્મ; અસ્તિકાય ધર્મ[1]

[સ્થા ૧૮]

ભગવાને ત્રણ પ્રકારનો ધર્મ કહ્યો છે—

સુઅધીત સુધ્યાત અને સુતપસ્થિત. ધર્મ જો સુઅધીત (સારી રીતે અધ્યેયા—ભણેલા) હોય તો જ સુધ્યાત (સારી રીતે તેના ઉપર મનન-ચિન્તન) થઈ શકે અને જો ધર્મ સુધ્યાત હોય તો જ એ ધર્મને તપશ્ચાનુષ્ઠાન વડે આચારમાં લાવી શકાય.[2]

[સ્થા ૨૧૭]

1. જૈન પરિભાષામાં અસ્તિકાય એ ધર્મ છે — તેની વ્યુત્પત્તિ અહીં ધર્મ ના ભેદ ત્રણ બતાવ્યા છે. ... ધર્મ ... અર્થમાં ... સ્વાધ્યાય એ શ્રુત છે આચાર એ ચારિત્રધર્મ છે ... અસ્તિકાય એ ... ધર્મ છે.

2. અહીં સુઅધીત અને સુધ્યાત એ શ્રુતધર્મ છે અને સુતપ એ ચારિત્રધર્મ છે.

ધર્મ દશ પ્રકારનો છે—

૧ ગ્રામ ધર્મ ૨ નગર ધર્મ ૩ રાષ્ટ્રધર્મ ૪ પાખંડ-ધર્મ; ૫ કુલધર્મ; ૬ ગણધર્મ ૭ સુયધર્મ ૮ ચરિત્રધર્મ; ૯ ચારિત્ર ધર્મ ૧૦ અસ્તિકાય ધર્મ

[—ઠાણા ૭૬૦]

સ્થવિર દશ છે—

૧ ગ્રામ સ્થવિર ૨ નગર સ્થવિર ૩ રાષ્ટ્ર સ્થવિર ૪ પ્રશાસ્ત્ર સ્થવિર ૫ કુલ સ્થવિર ૬ ગણ સ્થવિર ૭ સંઘ સ્થવિર ૮ જાતિ સ્થવિર ૯ શ્રુત સ્થવિર ૧૦ પર્યાય સ્થવિર

[—ઠાણા ૭૬૧]

શ્રમણધર્મ દશ છે —

૧ ક્ષમા ૨ નિર્લોભતા ૩ સરલતા ૪ મૃદુતા ૫ લઘુતા ૬ સત્ય ૭ સંયમ ૮ તપ ૯ ત્યાગ ૧૦ બ્રહ્મચર્ય

[ઠાણા ૭૧૨ સમ ૧૦]

ધર્મ પાંચ પ્રકારનું છે—

૧ પૃથ્વીકાય ૨ અપ્કાય ૩ તેઉકાય ૪ વાયુકાય; ૫ વનસ્પતિ

[—ઠાણા ૪]

પાંચ [illegible]

૧ સાધુ [illegible] ૨ સાધુ માર્દવ ૩ સાધુ લાઘવ ૪ સાધુ [illegible] ૫ સાધુ મુક્તિ—નિર્લોભતા

[ઠાણા]

[illegible]

નીચે પાંચપાંચના પ્રશ્નોમાં જણાવેલી બાબતોની ભગવાન મહાવીરે નિર્ગ્રન્થો માટે સદા પ્રશંસા કરી છે અને અનુજ્ઞા આપી છે —

(૧) ૧ ક્ષમા ૨. મુક્તિ, ૩. આર્જવ, ૪ માર્દવ ૫. લાઘવ.

(૨) ૧ સત્ય ૨. સંયમ ૩. તપ, ૪ ત્યાગ, ૫. બ્રહ્મચર્ય

(૩) ૧ ઉત્ક્ષિપ્તચારી[1] — રાંધવાના પાત્રમાંથી જમવાના પાત્રમાં ગૃહસ્થે પોતાને ખાવા માટે કાઢ્યું હોય તેવું જ તે આપે તો લઉં — એવો સંકલ્પ કરનાર,
   ૨ નિક્ષિપ્તચારી — રાંધવાના વાસણમાંથી બહાર કાઢેલ ન હોય તેવું લેવાનો સંકલ્પ કરનાર
   ૩. અંતચારી — ગૃહસ્થે ભોજન કરી લીધા પછી વધેલું લેવાનો સંકલ્પ કરનાર;
   ૪ પ્રાન્તચારી — તુચ્છ આહારની ગવેષણા કરવાનો સંકલ્પ કરનાર,
   ૫. રૂક્ષચારી — લૂખું લેવાનો સંકલ્પ કરનાર.

(૪) ૧ અજ્ઞાતચારી — સ્વજાત્યાદિ જણાવ્યા વિના ગવેષણા કરનાર,
   ૨. અન્નગ્લાનચારી[2] — બીજા રોગી માટે ભિક્ષાચર્યા કરનાર
   ૩. મૌનચારી — મૌનવ્રતધારી,
   ૪ સંસૃષ્ટ કલ્પિક — ખરડેલ હાથે આપતી ભિક્ષા આપે તો લેવી એવો સંકલ્પ કરનાર;

---

૧ [illegible]

૨ [illegible]

૫ તજ્જાત સંસૃષ્ટ કલ્પિક — પ્રભુને આપવા યોગ્ય દ્રવ્યથી ખરડાયેલ હાથે ભિક્ષા આપે તો લેવી એવો સંકલ્પ કરનાર.

(૫) ૧ ઔપનિધિક — જેમ ત્યાંથી આવેલ હોય — એવુ લેવાનો સંકલ્પ કરનાર

૨ શુદ્ધૈષણિક — નિર્દોષ આહારની ગવેષણા કરનાર

૩ સંખ્યાદત્તિક — આજે અમુક દત્તિ[1] લેવી છે એવુ ધારીને એષણા કરનાર

૪ દૃષ્ટલાભિક — જોયેલી વસ્તુ લેવાનો સંકલ્પ કરનાર

૫ પૃષ્ટલાભિક — 'આપને આપુ?' એમ પૂછી કોઈ આપે તો જ લેવુ એવો સંકલ્પ કરનાર. અથવા નિર્દોષ છે કે સદોષ? એમ પૂછીને ગ્રહણ કરનાર

(૬) ૧ આચામ્લિક — આયંબિલ[2] કરનાર

૨ નિર્વિકૃતિક — ઘી આદિ વિકૃતિને છોડનાર

૩ પુરિમાર્ધક — દિવસના પ્રથમ બે પહોર સુધી પ્રત્યાખ્યાન કરનાર

૪ પરિમિત પિંડપાતિક — પરિમિત ભોજન લેનાર

૫ ભિન્ન પિંડપાતિક — આખું નહિ પણ ટુકડા કરેલ પિંડને લેનાર.

(૭) ૧ અરસાહારી ૨ વિરસાહારી ૩ અંતાહારી ૪ પ્રાંતાહારી; રૂક્ષાહારી.

(૮) ૧ અરસજીવી, ૨ વિરસજીવી; ૩ અંતજીવી ૪ પ્રાંતજીવી, ૫ રૂક્ષજીવી

૧ સાધુના પાત્રમાં ધારાથી દાન દેવાય તો ધાર તૂટ્યા વિના જેટલું પડે તે એક દત્તિ અને ધારાથી ન દેવાય તો એક વારમાં જેટલું આપે તે એક દત્તિ.

૨ ઘી-દૂધ વગેરે રસ વિનાનું ભાત વગેરે અન્ન દિવસમાં એક વાર ખાવું અને પાણી ઉનું પીવું તે.

(૯) ૧ સ્થાનાતિગ[1]–કાયોત્સર્ગ કરનાર
૨. ઉત્કુટુકાસનિક–ઉકડા આસનવાળો
૩. પ્રતિમાસ્થાયી–એક રાત્રિની આદિ પ્રતિમાઓને[2] ધારણ કરનાર
૪ વીરાસનિક–વીરાસને બેસનાર.
૫. નૈષધિક–પલાંઠી વાળી બેસનાર[3]

(૧૦) ૧ દંડાયતિક–લાકડીની જેમ પગ તાણી બેસનાર
૨. લગંડશાયી–વાંકાચૂકા લાકડાની જેમ ટૂંટિયું વાળી સૂનાર
૩. આતાપક–ગરમી અને ઠંડીની પીડા સહનાર
૪ અપ્રાવૃતક આવરણ વસ્ત્રનો ત્યાગ–નગ્ન થઈ પીડા સહન કરનાર.
૫. અકંડૂયક–ચળ આવે છતાં ખજવાળે નહિ તેવો
[–સ્થા ૩૯૬]

નિષદ્યા—અર્થાત્ બેસવાના—પ્રકારો પાંચ છે
૧ જેમાં એવી રીતે ઉભડક બેસવું કે માત્ર પગનાં તળિયાં જ જમીન પર અડે તે ઉત્કુટુકા
૨ ગાય દોહતી વખતનું જે આસન હોય છે તે ગોદોહિકા
૩ જમીનને પગ અને પુત બન્ને અડે તેવું આસન તે સમપાદપુતા.

---

૧ મૂળમાં ‘ઠાણાઇય’ એવો શબ્દ છે. અર્થ સ્થાનસ્થિત એવો કર્યો છે. કાયોત્સર્ગ એટલે સ્થિર શરીરે ધ્યાન કરવું તે.

૨ ભિક્ષુપ્રતિમાની માહિતી, કાયમ, શરીરે [illegible] દિગંબર ગ્રંથો–વગેરે જુઓ [illegible] ૧૧૬-૧૧૯.

૩ [illegible] બેસવાના આસનોનું વિવરણ [illegible] [૨. ૧૧૭] [illegible] આસનોને [illegible] માટે વિશેષ છે.

૪ પલાંઠી—પદ્માસન તે પર્યંક અને
૫. પગ ઉપર પગ ચઢાવીને બેસવું તે અર્ધપર્યંક.

[–સ્થા ૪૫]

યોગસંગ્રહ[1] ૩૨ છે—

૧. આલોચના—ગુરુ પાસે પોતાના દોષોનું નિવેદન (આ શિષ્યનો ધર્મ છે) ૨. નિરપલાપ—શિષ્યના દોષો બીજાને ન કહેવા તે (આ ગુરુનો ધર્મ છે); ૩. આપત્તિમાં પણ ધર્મમાં દૃઢ રહેવું ૪ અનિશ્રિતોપધાન—બીજાની સહાય વિના તપોનુષ્ઠાન; ૫. શિક્ષા—શાસ્ત્રનું પઠન પાઠન ૬ નિષ્પ્રતિકર્મતા—શરીરસંસ્કાર ન કરવા તે ૭. અજ્ઞાતતા —પોતાનું તપ ગુપ્ત રાખવું; ૮. અલોભતા ૯ તિતિક્ષા—પરીષહજય, ૧૦ ઋજુભાવ, ૧૧. શુચિ—સત્ય અને સંયમ; ૧૨. સમ્યગ્દૃષ્ટિ, ૧૩. સમાધિ ૧૪ આચાર; ૧૫ વિનય, ૧૬ ધૃતિમતિ—ધૈર્યપ્રધાન બુદ્ધિ ૧૭. સંવેગ—ભયસંત્રાસ, ૧૮ પ્રણિધિ—માયાશલ્ય ત્યાગ ૧૯ સુવિધિ—સદનુષ્ઠાન; ૨૦ સંવર ૨૧ આત્મદોષોપસંહાર—પોતાના દોષનો નિરોધ, ૨૨. સર્વકામવિરતિ, ૨૩. પ્રત્યાખ્યાન (પાંચ મહાવ્રતરૂપી મૂલગુણવિષયક) ૨૪ પ્રત્યાખ્યાન (સ્વાધ્યાયાદિ ઉત્તરગુણવિષયક); ૨૫. વ્યુત્સર્ગ (ત્યાગ) ૨૬ અપ્રમાદ, ૨૭. લવાલવ—પ્રત્યેક ક્ષણમાં સામાચારીનું પાલન, ૨૮. ધ્યાન—સંવરયોગ ૨૯ મારણાંતિક ઉદય—મરણ સમયે ક્ષોભ નહિ તે; ૩૦ સંગનો ત્યાગ; ૩૧. પ્રાયશ્ચિત્તકરણ, ૩૨ મારણાંતિક આરાધના—(શરીર અને કષાયો ક્ષીણ કરવા જ્યારૂપી તપ)

[–સમ ૩૨]

---

[1] મનવચનકાયાના વ્યાપારો યોગ કહેવાય છે. અહીં પ્રશસ્ત વ્યાપારો સમજવાના છે. વિશેષ માટે જુઓ આવશ્યક ચૂર્ણિ ભા ૨ પા ૧૩૩.

૪ ધર્મકથા[1]

ધર્મકથાના ચાર પ્રકાર —

૧ આક્ષેપણી — જેનાથી શ્રોતા તત્ત્વ પ્રત્યે આકર્ષાય તે કથા

૨ વિક્ષેપણી — જેનાથી શ્રોતા વિક્ષિપ્ત થઈ જાય અને સન્માર્ગમાંથી કુમાર્ગે કે કુમાર્ગમાંથી સન્માર્ગે ચડી જાય તે.

૩ સંવેગની — શ્રોતાને સંસારનો ભય થાય તેવી.

૪ નિર્વેદની — શ્રોતા સંસારથી વિરક્ત થાય તેવી.

(૧) આક્ષેપણી ધર્મકથાના ચાર ભેદ છે —

૧. આચાર[2] — લોચ અસ્નાન આદિ આચાર

૨. વ્યવહાર — દોષશુદ્ધિ અર્થે પ્રાયશ્ચિત્ત વિષયક

૩. પ્રજ્ઞપ્તિ — સંશયિત શ્રોતાને મધુર વચનથી પ્રતિપાદન.

૪ દૃષ્ટિવાદ — શ્રોતાનુકૂલ નયવાદથી જીવાદિનું પ્રતિપાદન.

---

૧ ધર્મકથાનું ફળ શું ? એવો પ્રશ્ન ઉત્તરાધ્યયન અ. ૨૯માં પૂછ્યું છે કે, તેથી પ્રવચન (શ્રુતસિદ્ધાંત)ની પ્રભાવના થાય છે અને તેથી ભવ આગામી ભદ્રકલ્યાણ થાય છે. ભગવાન ધર્મકથા કેવી કરતા તેનો નમૂનો ઔપપાતિક સૂત્રમાં છે. જ્ઞાતાધર્મકથાનો દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધ ધર્મકથા એટલે છે. ટીકાકાર અનુસાર ૧૨મા વર્ણવ્યું છે કે અર્થકથા, કામકથા, ધર્મકથા, અર્થધર્મકથા, ધર્માર્થકથા, ધર્મકામકથા, પ્રજ્ઞાકથા, વિમુક્તિકથા, [મુક્તિમાર્ગકથા, — ભિક્ષુ સ્થવિર જ વિમુક્ત કરતી જોઈએ, અર્થાત્ કે સાધુએ, ગૃહસ્થ આદિ ૧૯ સૂત્રો વિષે જ કથા કરતી જોઈએ, બાકીની વર્જવી જોઈએ.

૨ દૃષ્ટિ અને આચારથી ચાર ભેદમાં તે તે નામનાં શાસ્ત્રોની કથા સમજવી.

(૨) વિક્ષેપણી કથાના ચાર ભેદો છે —

૧. સ્વસિદ્ધાન્ત બતાવીને પરસિદ્ધાન્ત બતાવે
૨. પરસમય બતાવીને પોતાના સિદ્ધાન્તનું સ્થાપન કરે.
૩. સમ્યગ્વાદ કહીને મિથ્યાવાદ બતાવે
૪ મિથ્યાવાદ કહીને સમ્યગ્વાદનું સ્થાપન કરે.

(૩) સંવેદની કથાના ચાર ભેદ છે —

૧. ઇહલોક સંવેદની
૨. પરલોક સંવેદની.
૩. સ્વશરીર સંવેદની.
૪ પરશરીર સંવેદની

(૪) નિર્વેદની કથાના ચાર ભેદ છે —

§ ૧ આ લોકમાં કરેલાં માઠાં કર્મોનું માઠું ફળ અહીં / મળે છે એવી કથા
૨. આ લોકમાં કરેલાં માઠાં કર્મોનું માઠું ફળ પરલોકમાં મળે છે એવી કથા.
૩. પરલોકમાં કરેલાં માઠાં કર્મોનું માઠું ફળ આ લોકમાં મળે છે એવી કથા.
૪ પરલોકમાં કરેલાં માઠાં કર્મોનું માઠું ફળ પરલોકમાં મળે છે એવી કથા

§ ૧-૪ તેવી રીતે સત્કર્મના સુફળની ચતુર્ભંગી સમજી લેવી

[-સ્થા ૨૮૨]

૫. વ્યવસાય

૧. વ્યવસાય અર્થાત્ પુરુષાર્થસિદ્ધિ માટેના અનુષ્ઠાનના ત્રણ પ્રકાર છે — ધાર્મિક અધાર્મિક અને મિશ્ર

૨. અથવા બીજી રીતે વ્યવસાય (અર્થાત્ નિર્ણય) ના પ્રકારો આ છે — પ્રત્યક્ષ, પ્રાત્યયિક આનુગામિક

૪ ધર્મકથા[1]

ધર્મકથાના ચાર પ્રકાર —

૧. આક્ષેપણી — જેનાથી શ્રોતા તત્ત્વ પ્રત્યે આકર્ષાય તે કથા
૨ વિક્ષેપણી — જેનાથી શ્રોતા વિક્ષિપ્ત થઈ જાય અને સન્માર્ગમાંથી કુમાર્ગે કે કુમાર્ગમાંથી સન્માર્ગે ચઢી જાય તે
૩. સંવેદની — શ્રોતાને સંસારનો ભય થાય તેવી.
૪ નિર્વેદની — શ્રોતા સંસારથી વિરક્ત થાય તેવી.

(૧) આક્ષેપણી ધર્મકથાના ચાર ભેદ છે —

૧. આચાર[2] — લોચ અસ્નાન આદિ આચાર
૨. વ્યવહાર — દોષશુદ્ધિ અર્થે પ્રાયશ્ચિત્ત વિષયક
૩. પ્રજ્ઞપ્તિ — સંશયિત શ્રોતાને મધુર વચનથી પ્રતિપાદન.
૪ દૃષ્ટિવાદ — શ્રોતાનુકૂલ નયવાદથી સૂક્ષ્માદિનું પ્રતિપાદન.

---

૧ ધર્મકથાનું સ્વરૂપ શું [illegible] પ્રથમ અધ્યયનમાં વૈરાગ્યજનક આ ૨૦-મા અધ્યયનું છે કે તેથી પ્રવચન (શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંત)ની પ્રભાવના થાય છે અને તેથી જન માત્રથી [illegible] છે. વ્યાખ્યાન ધર્મકથા જેવી કરવા તેનો નમૂનો ઔપપાતિક સૂત્રમાં છે. જ્ઞાતાધર્મકથાનો દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધ ધર્મકથા [illegible] છે. બૌદ્ધ અંગુત્તર ૧૦. ૧ ના [illegible] છે કે અલ્પેચ્છકથા, સંતુષ્ટિકથા, પ્રવિવેકકથા, અસંસર્ગકથા, વીર્યારંભકથા, શીલકથા, સમાધિકથા, પ્રજ્ઞાકથા, વિમુક્તિકથા, વિમુક્તિજ્ઞાનદર્શનકથા — [illegible] ભિક્ષુએ જ ભિક્ષુને કરવી જોઈએ અર્થાત્ કે અલ્પેચ્છ, સંતોષ આદિ [illegible] જ કથા કરવી જોઈએ, બીજી [illegible] જોઈએ.

૨. ક્રમે આચારાદિ ચાર [illegible] તે તે નામનાં ગ્રંથોની કથા સમજવી.

(૨) વિક્ષેપણી કથાના ચાર ભેદો છે —

૧. સ્વસિદ્ધાન્ત બતાવીને પરસિદ્ધાન્ત બતાવે
૨. પરસમય બતાવીને પોતાના સિદ્ધાન્તનું સ્થાપન કરે
૩. સમ્યગ્વાદ કહીને મિથ્યાવાદ બતાવે
૪ મિથ્યાવાદ કહીને સમ્યગ્વાદનું સ્થાપન કરે.

(૩) સંવેદની કથાના ચાર ભેદ છે —

૧ ઇહલોક સંવેદની
૨. પરલોક સંવેદની.
૩. સ્વશરીર સંવેદની.
૪ પરશરીર સંવેદની.

(૪) નિર્વેદની કથાના ચાર ભેદ છે —

§ ૧ આ લોકમાં કરેલાં માઠાં કર્મોનું માઠું ફળ અહીં જ મળે છે, એવી કથા
૨. આ લોકમાં કરેલાં માઠાં કર્મોનું માઠું ફળ પરલોકમાં મળે છે એવી કથા
૩. પરલોકમાં કરેલા માઠાં કર્મોનું માઠું ફળ આ લોકમાં મળે છે એવી કથા.
૪ પરલોકમાં કરેલા માઠાં કર્મોનું માઠું ફળ પરલોકમાં મળે છે એવી કથા.

§ ૧-૪ તેવી રીતે સત્કર્મના શુભફળની ચતુર્ભંગી સમજી લેવી

[-સ્થા ૨૮૨]

૫. વ્યવસાય

૧. વ્યવસાય અર્થાત્ પુરુષાર્થસિદ્ધિ માટેના અનુષ્ઠાનના ત્રણ પ્રકાર છે — ધાર્મિક અધાર્મિક અને મિશ્ર.

૨. અથવા બીજી રીતે વ્યવસાય (અર્થાત નિર્ણય) ના પ્રકારો આ છે — પ્રત્યક્ષ પ્રાત્યયિક આનુગામિક

૩. અથવા બીજી રીતે પણ વ્યવસાયના ત્રણ ભેદો છે:— ઇહલૌકિક પારલૌકિક અને ઉભય.

ઇહલૌકિક વ્યવસાયના ત્રણ ભેદ — લૌકિક વૈદિક સામયિક[1]

લૌકિક વ્યવસાયના ત્રણ ભેદ — અર્થ ધર્મ અને કામ.

વૈદિક વ્યવસાયના ત્રણ ભેદ — ઋગ્વૈદિક સામવૈદિક યજુર્વૈદિક

સામયિકવ્યવસાયના ત્રણ ભેદ — જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્ર

[—સ્થા૦ ૧૮૫]

વિનિશ્ચય ત્રણ છે:—૧ (અર્થ બધી રીતે દુઃખદાયી છે એવો નિર્ણય કરવો તે) અર્થવિનિશ્ચય ૨ (ધર્મથી સર્વ વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે માટે તે જ ઉપાદેય છે એવો નિર્ણય તે) ધર્મવિનિશ્ચય ૩. (કામથી તો દુર્ગતિમાં જવું પડે છે એવો નિર્ણય તે) કામવિનિશ્ચય

[—સ્થા ૧૮૫]

૬ કરણ

કરણ—અનુષ્ઠાન ત્રણ છે — ધાર્મિક (સંયમનું), અધાર્મિક (અસંયમનું) અને મિશ્ર (શ્રાવકનું).

[—સ્થા ૨૧૬]

૭. ઉપક્રમ

ઉપક્રમ (ઉપાયપૂર્વક આરંભ) ત્રણ છે — ૧. (શ્રુત અને ચારિત્ર માટે પ્રયત્ન કરવો તે) ધાર્મિક ઉપક્રમ ૨. (અસંયમ માટે-અસંયમ માટેનો આરંભ તે) અધાર્મિક ઉપક્રમ અને ૩. (શ્રાવકધર્મના સ્વીકાર માટેનો આરંભ તે) મિશ્ર ઉપક્રમ

---

૧. સમયશાસ્ત્રો – બીજા ધર્માચાર્યોએ બનાવેલ હોય તે સામયિક.

શું અથવા આત્મ પર અને ઉભય એમ ત્રણ ભેદે પણ ઉપક્રમ છે

[—સ્થા ૧૮૮]

ટિપ્પણ

૧ આ બેનેના ટીકાકાર તો કેવલ સમવસરણ આદિની અનુમતિ આપે છે તે ઠીક નથી. તેમાં કેવલજ્ઞાનથી જાણે છે કે એમ દુઃખાથી છે છતાં શા માટે ભોગવે છે? વળી સ્ત્રી તે કોઈ તીર્થંકર થઈ શકે? આમની તો કેવા જ ઘોર આશાતના છે — ઇત્યાદિ કહી કહેવું તે તીર્થંકરનો અવર્ણવાદ છે. — ચૂર્ણિકાર ભા ૨૨૭.

ધર્મ બે છે — શ્રુત અને ચારિત્ર. "આ તો પ્રાકૃતભાષામાં છે — તેમાં તે વળી શું તત્ત્વ હોય; એમાં એક જ વસ્તુનું વિવેચન છે. ઇત્યાદિ કહેવું તે શ્રુતધર્મનો અવર્ણવાદ. અને ચારિત્ર પાળવું એ તો બહુ કઠણ છે માટે દાન જ અને સુખ કમાઓ. ઇત્યાદિ કહેવું તે ચારિત્ર ધર્મનો અવર્ણવાદ છે. — ચૂર્ણિકાર ભા ૨૨૭.

આ આચાર્ય બાળ સાધુ ઉપદેશ આપી જાણે છે — પણ તે બહુશ્રુત છે; તેમને તો પોતાના પેટની જ પડી છે" ઇત્યાદિ આચાર્યનો અવર્ણવાદ છે. — ચૂર્ણિકાર ભા ૨૨૮. તે જ પ્રમાણે ઉપાધ્યાય વિષે પણ સમજવું.

આ તે કોઈ સંઘ કહેવાય? સંઘ તો પશુઓનો પણ હોય છે; હવે એવો વળી સંઘ — શું ઠીક જ છે — ઇત્યાદિ સંઘનો અવર્ણવાદ છે —ચૂર્ણિકાર ભા ૨૨૮.

દેવો છે જ નહિ. દેવો તો કામાસક્ત છે — એ તે વળી શું બહુ કરવાના હતા — ઇત્યાદિ દેવાવર્ણવાદ છે.

પછી ચૂર્ણિકારમાં, ટીકા ૮૮, પ્રવચન સંઘ, શ્રુત આચાર્ય અનુસાર અને મહર્ધિક — આ પ્રત્યેકની આશાતના કરે તે [ ] પ્રાયશ્ચિત્ત થાય. તેનું વર્ણન કર્યું અવર્ણવાદના એક જ રીતે પણ આપ્યા છે —ચૂર્ણિકાર ભા ૨૨૭ થી.

૮

આરાધના, વિરાધના આદિ

૧ આરાધના

આરાધના બે પ્રકારની છે —

૧. ધાર્મિક પુરુષની આરાધના; ૨. કેવળીની આરાધના.

(૧) ધાર્મિક પુરુષની આરાધનાના બે ભેદ છે —

૧. શ્રુતધર્મની આરાધના ૨. ચારિત્રધર્મની આરાધના

(૨) કેવળીની આરાધનાના બે ફળ છે —

૧ કાં તો જીવ અન્તકૃત (મોક્ષગામી) થાય, અથવા

૨. કલ્પવિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય.

[—સ્થા ૧૦૭]

§ જ્ઞાન — શ્રુતજ્ઞાનની આરાધનાના[1] ત્રણ ભેદ છે —

૧. જઘન્ય ૨. મધ્યમ ૩ ઉત્કૃષ્ટ[2]

§ તે જ પ્રમાણે દર્શન અને ચારિત્રારાધનાના ભેદો પણ સમજવા.

[—સ્થા ૧૪]

---

1 જ્ઞાનારાધના એટલે પાંચ પ્રકાર સ્વાધ્યાયાદિ જ્ઞાનપ્રવૃત્તિ કરવી તે. ભક્તિથી સહિત થવું તે દર્શનારાધના, અને અતિચાર રહિત ચરિત્ર પાલન તે ચારિત્રારાધના.

૨ આ ત્રણ ભેદોનું વિશેષ વિવરણ, તથા તેમનું ફળ [illegible] જાણવા માટે જુઓ [illegible] ૬ ૧

૨ વિરાધના

વિરાધના ત્રણ[1] છે — ૧. જ્ઞાનવિરાધના ૨. દર્શન વિરાધના ૩. ચારિત્રવિરાધના

[-સમ ૩]

૩. સંક્લેશ-અસંક્લેશ

§ જ્ઞાનસંક્લેશના ત્રણ ભેદ છે :— ૧. જઘન્ય ૨ મધ્યમ ૩. ઉત્કૃષ્ટ.

§ તે જ પ્રમાણે દર્શન અને ચારિત્રના પણ સંક્લેશના ભેદો સમજવા.

§ તે જ પ્રમાણે જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્રના અસંક્લેશના પણ જઘન્યાદિ ભેદો સમજી લેવા.

૪ અતિક્રમાદિ

§ જ્ઞાનનો અતિક્રમ વ્યતિક્રમ, અતિચાર અને અનાચાર[3] એ પ્રત્યેકના ત્રણ ભેદ છે —

---

૧ વિરાધના એટલે ભંગ. જ્ઞાનાદિ માટે સ્વાધ્યાયાદિ જે નિયમો હોય તેમનો ભંગ તે જ્ઞાનવિરાધના. "આમાં વધુ જ્ઞાનની શી જરૂર છે" એવો ભાવ તે પણ જ્ઞાનવિરાધના. આચારે દૂષિત કરવી તે દર્શનવિરાધના, અને ચારિત્રને દૂષિત કર્યું તે ચારિત્રવિરાધના.

૨. જ્ઞાનાદિ જેનાથી મલિન થાય તે જ્ઞાનાદિસંક્લેશ; અને જ્ઞાનાદિ જેનાથી વિશુદ્ધ થાય તે જ્ઞાનાદિનો અસંક્લેશ. સરખાવો [illegible] ૪ ૧ —

"જેમ સૂત્ર-અર્થના બાધકો — કાળ, પ્રમાદ, પ્રમાદ અને ... એ ચાર છે તેમ સમાધાનના ચાર ક્લેશો છે — આહારપાણી, મૈથુન, પરિગ્રહ, મિથ્યાત્વદિમ. તેથી તેઓ ઉપેક્ષા પ્રમાણથી ઘટતા નથી."

૩ અતિક્રમ અને અતિચાર એ ક્રમસ્થાનિના મત પ્રમાણે (વ્યવહાર ...-૧૮) આવિરતથી છે. પણ આશય તેમના અર્થમાં ભેદ પાડવામાં આવ્યો છે. સ્વીકારેલ વ્રત એટલે મલિન — ઉલ્લંઘન થાય તેવો દોષસેવનનો સંકલ્પ, તે અતિક્રમ; દોષસેવનનાં સાધનો તરફ પ્રવૃત્તિ, તે વ્યતિક્રમ; અને દોષસેવન તે અતિચાર. આચરણ તે અનાચાર.

૧. જઘન્ય અતિક્રમાદિ, ૨. મધ્યમ અતિક્રમાદિ, ૩. ઉત્કૃષ્ટ અતિક્રમાદિ.

§ તે જ પ્રમાણે દર્શન અને ચારિત્રના અતિક્રમાદિ વિષે પણ સમજી લેવું

§ જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્રનો અતિક્રમ થયો હોય, તો તેની ગુરુ સમક્ષ આલોચના[1] કરવી જોઈએ તેનું પ્રતિક્રમણ કરવું જોઈએ, તેની નિંદા તથા ગર્હા કરવી જોઈએ વિશોધન કરવું જોઈએ ફરી ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ અને પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે તપ કરવું જોઈએ.

§ તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનાદિ સંબંધી વ્યતિક્રમ અતિચાર અને અનાચાર થયો હોય તો પણ આલોચનાદિ કરવા જોઈએ.

[—સ્થા ૧૬૫]

૫

હિત—અહિત

અનાદિ સંસારને ક્રમણ પાર કરી જાય તેનાં ત્રણ કારણ છે —

૧ અનિદાનતા — ધર્માચરણના ફળની અભિલાષા ન રાખવી તે, ૨. દૃષ્ટિસંપન્નતા — સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોવી તે, ૩. યોગવાહિતા — તપોનુષ્ઠાન કરવું તે.

[—સ્થા ૧૭૬]

આ કારણે જીવો લઘુકારક કર્મ કરે —

---

૧. આલોચના વિષે વ્યવહારસૂત્રમાં વિસ્તૃત વિચારણા છે. —ઉ. ૧૫, ૬—૮

૧-૩. ઉપર પ્રમાણે; ૪ ક્ષાંતિ – ક્ષમા, ૫. જિતેન્દ્રિયતા; ૬ અમાયીપણું ૭ અપાર્શ્વસ્થતા — અશિથિલાચારીપણું ; ૮ સુશ્રામણ્યતા; ૯. પ્રવચનવાત્સલ્ય; ૧૦ પ્રવચનોદ્ભાવના [-સ્થા ૭૫૮]

§ નિગ્રન્થ કે નિગ્રન્થીને આ ત્રણ અહિતકારી, અશુભકર્તા અક્ષમ્ય અનિઃશ્રેયસકર્તા તથા અશુભ બંધ કરનારા છે—

૧. કૂજનતા (આર્તસ્વર);
૨. કર્કશતા (કકળાટ);
૩. અપધ્યાન.

§ અને ૧ અકૂજનતા; ૨. અકર્કશતા; ૩. અનપધ્યાન —આ ત્રણ નિગ્રન્થ કે નિગ્રન્થીને હિતકારી છે યાવત્ શુભબંધી છે.

[-સ્થા० ૧૮૧]

§ અવ્યવસિતને આ ત્રણ અહિતકારી યાવત્ અશુભ બંધી છે—

૧. ઘરબાર છોડીને પ્રવ્રજ્યા લીધા પછી નિગ્રન્થપ્રવચનમાં શંકા કાંક્ષા અને વિચિકિત્સાદિ રાખે અને દુવિધામાં પડી ક્લેશયુક્ત થઈ નિગ્રન્થ પ્રવચનમાં શ્રદ્ધા રાખે નહી રુચિ રાખે નહી અને પરિષહને સમ્યક્પ્રકારે સહન કરે નહી પણ તેથી હારી જાય.

૨. તેવી જ રીતે પંચમહાવ્રતમાં અશ્રદ્ધાળુ થાય.

૩. તેવી જ રીતે છવનિકાય વિષે અશ્રદ્ધાળુ થાય.

§ વ્યવસિતને આ ત્રણ હિતકારી યાવત્ શુભબંધી છે—

૧ ઘરબાર છોડીને પ્રવ્રજ્યા લઈ નિગ્રન્થપ્રવચનમાં શંકા કરે નહી બીજા પ્રવચનની કાંક્ષા ન કરે અને ફળ વિષે સંદેહ કરે નહી; પણ નિગ્રન્થપ્રવચનમાં સંપૂર્ણપણે

શ્રદ્ધા ચળે બુદ્ધિ ચળે અને પરીષહને સમ્યક્પ્રકારે સહન કરે પણ તેથી હારી ન જાય

૨. તેવી જ રીતે પાંચ મહાવ્રતમાં શ્રદ્ધાળુ થાય.

૩. તેવી જ રીતે છ જીવનિકાયમાં શ્રદ્ધા ધરાવે

[-સ્થા ૨૨૩]

§ અનાત્મભાવવર્તી — બાહ્ય વસ્તુઓમાં રમનાર આત્માને આ છ અહિતકર્તા છે —

૧. પર્યાય — આયુ અથવા દીક્ષાકાલ ૨ પરિવાર; ૩. શ્રુત; ૪ તપ; ૫. લાભ ૬ પૂજા-સત્કાર.

§ પણ જો આત્મા આત્મભાવવર્તી હોય તો એ જ છ હિતકર્તા બની જાય છે.[1]

[-સ્થા ૪૯૧]

§ મનુષ્યના ગુણ નાશ પામે તેમાં આ ચાર કારણો છે —

૧. ક્રોધ, ૨. ઈર્ષા; ૩. અકૃતજ્ઞતા ૪ મિથ્યાભિનિવેશ

§ માણસ ચાર કારણે બીજાના ગુણોનું કથન કરે છે —

૧ અભ્યાસથી.

૨. બીજાની ઇચ્છાનું પાલન કરવા ખાતર

૩. સામો માણસ પ્રસન્ન થઈ ભલું કરે તે ખાતર

૪ બદલો વાળવા ખાતર.

[-સ્થા ૩૭૦]

ઉન્માદ બે પ્રકારનો છે — ૧. યક્ષાવેશજન્ય; ૨ મોહનીય કર્મના ઉદયજન્ય

તેમાં જે યક્ષાવેશજન્ય હોય છે તે તો સુખવેદ્ય છે અને જાય છે પણ જલદી અને જે મોહનીય કર્મના ઉદયજન્ય હોય તે તો દુઃખવેદ્ય છે અને જાય છે પણ દુઃખથી

[-સ્થા ૫૮]

---

૧ જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧

છ સ્થાનથી આત્મા ઉન્માદી* થાય —

૧. અરિહંતનો અવર્ણવાદ કરે તો ૨. ધર્મનો અવર્ણવાદ કરે તો ૩. આચાર્યોપાધ્યાયનો અવર્ણવાદ કરે તો; ૪ ચતુર્વિધ સંઘનો અવર્ણવાદ કરે તો; ૫. યક્ષાવેશથી ૬ મોહનીય કર્મના ઉદયથી

[સ્થા ૬ ૧]

ટિપ્પણ

૧. આધ્યાત્મિક માર્ગ – સન્માર્ગ માર્ગ ઓળખવા છતાં પણ જો વાસ્તવિક વૈરાગ્ય ન હોય તો જે કાર્ય કરે – ભલે તે કર્મમાં રસ લેતો પણ હોય – એ બધું અહિતકર્તા જ છે. અને જો એ બધું કરવા સાથે સાચી દૃષ્ટિ – સાચો વૈરાગ્ય તેનામાં વસી ગયો હોય, તો જ તે હિતકર્તા બને છે એવો તાત્પર્યાર્થ છે. અહીં આચારાંગનું (૧ ૪ ૨.) ભગવાન મહાવીરનું 'જે આસવા તે પરિસવા' એ વાક્ય સ્મરણમાં લેવું છે. જેનો અર્થ એ છે કે જે વસ્તુઓ અજ્ઞાનીને આસ્રવરૂપ છે એ જ વસ્તુઓ જ્ઞાનીને નિર્જરારૂપ છે. એક જ ચીજ એકને તેના રૂપમાં મિશ્રિત બનાવી અજ્ઞાનીની વાતમાં પડે છે અને એ જ ચીજ એનાથી વૈરાગ્ય જગાવીને જ્ઞાની પોતાના કર્મો ખપાવી દે છે. અહીં જૈનાચાર્યનું રચેલું અધ્યયન ખાસ વાંચવા જેવું છે. તેમાં સૂત્ર ૧૫. ૨૩ વગેરેમાં આસ્રવ અને અનાસ્રવને સુંદર રીતે ... તે બહુ જ સુંદર રીતે વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે.

સરખાવો, અનુત્તર ૭૭ —

આ ચાર અચિંતનીય છે; તેમની ચિંતા કરવાથી મનુષ્ય ઉન્માદી બને છે —

(૧) બુદ્ધ ભગવાનના જ્ઞાનનો વિષય (૨) ધ્યાનીના ધ્યાનનો વિષય (૩) કર્મવિપાક; (૪) લોકચિંતા — અનુ ૪.૭૭.

જેમાં એ કર્મવિપાક આત્માના અને લોકભાવના ભાવવાનું કહ્યું છે ત્યારે અહીં તે બેને ઉન્માદનાં કારણ બતાવ્યાં છે.

પરંતુ તે વિરોધ એ આત્મા અથવા ચિંતનના ભિન્ન પ્રયોજન અને ભિન્ન સ્વામીની દૃષ્ટિએ જ ઘટી શકે હોય એમ લાગે છે.

અહીં સૂત્રમાં આત્મવાદ [illegible] છે એ ખરું પણ [illegible] છે એમના મત પ્રમાણે આત્મા હોય તેઓ જ આત્મવાદમાં રહી શકે. પણ બૌદ્ધો તો આત્માનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ માનતા જ નથી. તેમને મતે ચિત્ત જ છે. તે સ્વભાવે પ્રભાસ્વર છે પણ [illegible] છે અને તેને નાશ થઈ શકે છે — અંગુ. ૧ ૬. અને ચિત્તની જ શુદ્ધિ અને [illegible] જોઈએ, એવું વારંવાર બુદ્ધભગવાને કહ્યું છે. — અંગુ. ૧ ૩ ઇત્યાદિ. અને તેથી જ કોઈ પણ વસ્તુમાં જે આત્મવાદ ધારણ કરે છે તે મૂર્ખ છે — સાધારણ મનુષ્ય છે; પણ બુદ્ધિમાન છે તે કદાપિ આત્મવાદ ધારણ કરતો નથી, એમ અંગુત્તર (૧ ૧૫ ૩)માં કહ્યું છે.

હું અહીં [illegible] છે કે જે પ્રવાહથી કુશલ ધર્મની વૃદ્ધિ અને અકુશલધર્મની હાનિ થાય, તે જ [illegible] માનવું જોઈએ અને તેથી વિપરીત હોય તે નિરર્થક જ સમજવું જોઈએ — અંગુત્તર ૩ [illegible]

૬

સુખ – દુઃખ

સુખ દશ છે—

૧. આરોગ્ય; ૨. દીર્ઘાયુ; ૩. ધનાઢ્યતા ૪ [illegible] ૫. [illegible]ભાગ; ૬ સંતોષ ૭. અસ્તિ—જે વખતે જે જોઈએ તે વખતે તે હાજર હોય; ૮ શુભયોગ, ૯ નિષ્ક્રમણ—પ્રવ્રજ્યા ૧૦ અનાબાધ—આનંદસુખ.

[—સ્થા ૭૩૭]

અનાબાધ [illegible] સુખ અને [illegible] સુખ [illegible] સિવાય [illegible] સુખની [illegible] પણ [illegible] સુખરૂપ જ [illegible] — અંગુત્તર [illegible] અહીં પણ [illegible] સુખ [illegible] છે પણ [illegible] અને [illegible] સુખ જ વાસ્તવિક સુખ સમજવાં જોઈએ.

ચાર સુખશય્યા[1] છે—

૧ ઘરબાર છોડીને નિર્ગ્રન્થ પ્રવચનમાં શંકા કરે નહિ, બીજા ધર્મની કાંક્ષા કરે નહિ, અને વિચિકિત્સા કરે નહિ, પણ જિનપ્રવચનમાં દૃઢ શ્રદ્ધા પ્રતીતિ અને નિર્વિચિકિત્સા ધરાવે અને તેમ કરી મનને સ્થિર રાખે અને કલેશમુક્ત કરે તે પ્રથમ સુખશય્યા

૨. તેવી જ રીતે અણગાર થઈ પોતાને જે કાંઈ મળે તેથી સંતુષ્ટ થાય પણ બીજા પાસેથી વધારેની આશા ન કરે તે બીજી સુખશય્યા

૩. અણગાર થઈ દિવ્ય કે માનુષિક કામભોગોનો આસ્વાદ પણ ન લે અને તેમને ઇચ્છે પણ નહિ, તે ત્રીજી સુખશય્યા છે

૪ અણગાર થઈ એમ વિચારે કે આ સુંદર શરીરવાળા અરિહંત ભગવાન જો કર્મનો ક્ષય કરનારું તપઃકર્મ સ્વીકારે છે તો હું પણ તેવી રીતે કેમ ન કરું? વળી જો હું આવાં કષ્ટો સહન નહિ કરું તો મારાં કર્મોનો કેવી રીતે નાશ થશે? તેમનો નાશ કરવાનો તો આ ઉપાય જ છે કે કષ્ટો સહન કરવાં — આ ચોથી સુખશય્યા છે

[—સ્થા ૩૨૫]

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે ગૌતમાદિ શ્રમણોને બોલાવીને પૂછ્યું — હે શ્રમણો! જીવોને શાનો ભય છે?

શ્રમણો બોલ્યા— ભગવન્ અમે એ જાણતા નથી જો આપને તકલીફ ન પડે, તો આપ જ અમને એ વાત સમજાવો.

ભગવાને ઉત્તર દીધો — હે શ્રમણો! જીવોને દુઃખનો ભય છે

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

શ્રમણો બોલ્યા — હે ભગવન્ ! એ દુઃખ કોણે કર્યું ?

ભગવાન — જીવે જ એ દુઃખ પોતાના પ્રમાદથી ઉત્પન્ન કર્યું છે.[*]

શ્રમણો — હે ભગવન્ ! એ દુઃખને ભોગવવું કેવી રીતે ?

ભગવાન — અપ્રમત્ત થઈ એ દુઃખ ભોગવવું જોઈએ.

[—સૂ૦ ૧૬૬]

ચાર દુઃખશય્યા છે —

૧. ઘરબાર છોડી અણગાર થયો પણ પછી જિનપ્રવચન વિષે શંકા કાંક્ષા વિચિકિત્સા કરે અને જિનપ્રવચનમાં શ્રદ્ધા પ્રતીતિ અને રુચિહીન થાય એટલે તેનો બુદ્ધિભેદ થાય છે આ પ્રથમ દુઃખશય્યા છે

૨. ઘરબાર છોડી શ્રમણ તો થાય પણ પછી જે કંઈ મળે તેથી સંતુષ્ટ ન થતાં બીજા પાસેથી વધારે પ્રાપ્તિની આશા રાખે છે અને તેથી તેની બુદ્ધિ ઠેકાણે રહેતી નથી અને ધર્મભ્રષ્ટ થાય છે આ બીજી દુઃખશય્યા છે

૩. અણગાર થયા પછી પણ માનુષિક અને દૈવી કામભોગોના આસ્વાદ લે અને વધારેની ઇચ્છા રાખે તથા આખરે ધર્મભ્રષ્ટ થાય તે ત્રીજી દુઃખશય્યા છે

૪ અણગાર થયા પછી ગૃહસ્થજીવનમાં સ્નાન અને શરીરશુશ્રૂષા જે કરી હોય તેની યાદ આવી મનમાં સંતાપ કરે કે આ સાધુ અવસ્થા તો કષ્ટમય છે જેમાં સ્નાન થાય

---

[*] સરખાવો, ભગવતી ૧.૬.૮—૯ — પ્રમત્ત એવો જીવ જે કંઈ વસ્તુ નથી તેને એ અનુત્પન્ન આયુષ્યને ઉત્પન્ન કરે અને ઉત્પન્ન પુણ્યપ્રકૃતિ નાશ કરે. પ્રમાદ જ એવો છે કે જેથી આયુષ્યને ઉત્પન્ન કરે છે અને પુણ્ય પ્રકૃતિ નાશ કરે છે. ભગવાન બુદ્ધે આમ કહીને પણ આયુષ્યને તેથી વિપરીત કહ્યો છે

નહી, શરીરે તેલ લગાવાય નહી' વગેરે. આમ તે દુખી
અને ધર્મભ્રષ્ટ થાય છે આ ચોથી દુઃખશય્યા છે

[—સ્થા ૩૨૫]

ટિપ્પણ

૧. "જેમ કોઈ બલવાન મનુષ્ય નિશ્ચિત થઈ સુખનિદ્રા લે છે તેમ હું પણ સુખે સૂઉં છું. પણ જ્યારે મે બળાત્કારના રાગ દ્વેષ તથા મોહ ક્ષયમાં આવે છે ત્યારે તે મુનિ કંઈ સૂતો નથી પણ ખાસ વિષ તેમ નથી. ખાસ ધર્મજ્ઞ અને મોહ ક્ષીણ થયા છે તેથી આવી સુખનિદ્રામા કદી જાગવા આવતી જ નથી —આ પ્રમાણે ભગવાન બુદ્ધે રાગ દ્વેષ અને મોહના વિજયને જ સુખશય્યા કહી છે — અંગુત્તર ૩. ૩૪

બૌદ્ધ ભીખ્ખુ પ્રકાર શય્યાના ચાર પ્રકાર બુદ્ધે વર્ણવ્યા છે— ૧ પ્રેતશય્યા, ૨. કામભોગીશય્યા, ૩ સિંહશય્યા, ૪ તથાગતશય્યા —અંગુત્તર ૪ ૨૪૪

૭

આવશ્યક કર્તવ્ય

આ આઠ બાબતોમા સમ્યગ્યોગ આપવો સમ્યક્ પ્રયત્ન કરવો સમ્યક્ પરાક્રમ બતાવવું, અને જરાયે પ્રમાદ કરવો નહિ—

૧ અશ્રુતધર્મનુ શ્રવણ,
૨. શ્રુતધર્મનુ સમ્યક્ ગ્રહણ અને ધારણ,
૩. સંયમ સ્વીકારી પાપકારી કર્મો ન કરવાનો નિયમ;
૪ તપશ્ચર્યાથી જૂના કર્મોની નિર્જરા કરી વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી
૫. આધાર વિનાના પરિજનને આશ્રય આપવો
૬ નવા શિષ્યને આચાર તથા ગોચરીના વિષયમા મદદરૂપ થવું,

૭. રોગીની સેવા કરવા તત્પર રહેવું;

૮. સાધર્મિકોના કલેશને મધ્યસ્થ થઈ શાન્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો.

[–સ્થા ૬૪૯]

૮

સમાધિ – અસમાધિ

૧

§ સમાધિ[1] દશ છે —

૧. પ્રાણાતિપાતવિરમણ ૨. મૃષાવાદવિરમણ ૩. અદત્તાદાનવિરમણ, ૪ મૈથુનવિરમણ, ૫. પરિગ્રહવિરમણ, ૬ ઈર્યાસમિતિ—ચાલવામાં કાળજી ૭. ભાષાસમિતિ—બોલવામાં કાળજી ૮. એષણાસમિતિ—ભિક્ષાચર્યામાં કાળજી ૯ નિક્ષેપણાસમિતિ—પાત્રાદિના લેવા-મૂકવામાં કાળજી ૧૦ પારિષ્ઠાપનિકા સમિતિ—મળમૂત્ર છાંડવામાં કાળજી

§ દશ અસમાધિ ઉપરથી ઊલટી સમજવી.

[–સ્થા ૭૧૧]

૨

ચિત્તસમાધિસ્થાનો દશ છે —

૧. પહેલાં નહિ અનુભવેલી એવી ધર્મચિંતા થાય, જેથી ધર્મતત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છા જાગ્રત થાય.

૨. એવું કોઈ અપૂર્વ સ્વપ્નદર્શન થાય જેથી સ્વપ્નદર્શન સાચું પડે

૧ જુઓ સમવાય અને ટિપ્પણ નં. ૧.

૨ દશાશ્રુતસ્કંધમાં પાંચમા અધ્યયનમાં આ સમાધિસ્થાનોનું વર્ણન

૩. એવું કોઈ અપૂર્વ સંજ્ઞીજ્ઞાન થાય જેથી પૂર્વભવનું સ્મરણ થઈ આવે

૪ એવું કોઈ અપૂર્વ દેવદર્શન થાય જેથી તે દેવની ઋદ્ધિ દ્યુતિ આદિ જોઈ શકે

૫. એવું કોઈ અપૂર્વ અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય જેથી લોકને જાણી શકે

૬ એવું કોઈ અપૂર્વ અવધિદર્શન ઉત્પન્ન થાય જેથી લોકને દેખે

૭. એવું કોઈ અપૂર્વ મનઃપર્યાય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, જેથી મનોગત ભાવોને જાણી શકે

૮ એવું કોઈ અપૂર્વ કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય જેથી સંપૂર્ણ લોકને જાણે

૯ એવું કોઈ અપૂર્વ કેવલદર્શન ઉત્પન્ન થાય જેથી સંપૂર્ણ લોકને દેખી શકે

૧૦ કેવલીમરણે મરે જેથી સર્વ દુઃખથી મુક્ત થાય.

[–સમ ૧૦]

૩

અસમાધિનાં સ્થાન[1] ૨૦

૧ ધમાધમ કરતા ચાલે ૨ પ્રમાર્જન કર્યા વિના ચાલે ૩. બરાબર પ્રમાર્જન કરી ચાલે ૪ પ્રમાણથી વધારે શય્યા આસન વગેરે રાખે ૫. રાત્નિક-આચાર્યાદિ જેઓ ગુણમાં વૃદ્ધ થયા હોય તેમની સામું બોલે-તેમનો પરાભવ કરે ૬ સ્થવિરના ઉપઘાત કરે ૭ પ્રાણીનો નાશ કરે ૮ ક્ષણે ક્ષણે ક્રોધ કરે ૯ ક્રોધી રહે ૧૦ પીઠ પાછળ

૧ ચિત્તનું અસ્વાસ્થ્ય તે અસમાધિ. આવી અસમાધિ જે કારણે થાય તે અસમાધિસ્થાન [illegible] [illegible] [illegible] અસમાધિસ્થાનનું વર્ણન [illegible] ૭

હોય, ૧૧. વારે વારે બીજાના ગુણને લોપ કરે અથવા ચોરની શક્તિ સુધારે ૧૨. નવા નવા કલહ ઊભા કરે, ૧૩. શમી ગયેલા ક્લેશો ફરી પાછા ઉભેળે, ૧૪ સચિત્ત રજવાળા હાથે આપાયેલ ભિક્ષા લેનાર અથવા સચિત્ત વાળી હાથપગ ભૂમિ નહિ લેવો, ૧૫. અકાળે સ્વાધ્યાય કરે ૧૬ કલહ કરનાર ૧૭. શબ્દ કરનાર ૧૮. અસુખ કરનાર, ૧૯ આખો દિવસ ખાધા કરે ૨ એષણામાં અસમિત હોય.

[—સમ ૧]

ટિપ્પણ

૧. દશાશ્રુતસ્કંધ (૧ . ૧ ૪) માં ચિત્તસમાધિનાં [illegible] — ચિત્તસમાધિ, જ્ઞાનસમાધિ, [illegible] અને આચારસમાધિ. [illegible] સમાધિને [illegible] આચારસમાધિમાં [illegible] સમાધિની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આચારસમાધિ [illegible] સમાધિને [illegible] [illegible] [illegible] સમાધિનું વર્ણન [illegible] (૧ ૧) ના સમાધિ નામના અધ્યયનમાં [illegible] નિર્યુક્તિકાર [illegible] વર્ણન [illegible] [illegible] [illegible] નિર્યુ [illegible] ૧ ૫ [illegible] નિર્યુક્તિ [illegible] ૩૮

૯

આસ્રવ

૧. આસ્રવભેદ

આસ્રવ[1] એક છે

[—સ્થા ૧૩ —સૂત્ર ૧]

આસ્રવદ્વાર[2] પાંચ છે—

૧. મિથ્યાત્વ—અશ્રદ્ધાન, ૨. અવિરતિ—અવ્રત, ૩. પ્રમાદ ૪. કષાય—ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ ૫. યોગ—મન, વચન અને કાયનો વ્યાપાર.

[—સ્થા ૪૧૮ —સૂત્ર ૫]

૨. મિથ્યાત્વ

મિથ્યાત્વ[3] ત્રણ પ્રકારનું છે —

---

૧. જે દ્વારેથી આત્મા સાથે કર્મનો બંધ થાય, તે આસ્રવ કહેવાય છે. આસ્રવના ભેદો ૪૨ છે — ઇન્દ્રિય પાંચ, કષાય ચાર, અવ્રત પાંચ, ક્રિયા ૨૫ અને યોગ ત્રણ. તે બધાનું સામાન્ય લક્ષણ તો કર્મબંધમાં નિમિત્ત થવું તે છે. તેથી તે લક્ષણની અપેક્ષાએ અહીં આસ્રવને એક કહ્યો છે.

[illegible] અનુસાર આ (૩. ૫૮; ૯. ૬૩) આસ્રવનું નિરૂપણ — આસ્રવ અવિરતિને આશ્રી છે અને અવિરતિનો નિરોધ એ જ આસ્રવનિરોધ છે એમ જણાવ્યું છે. ત્યાં પ્રાણવધ, મૃષાવાદ અને પરિગ્રહ એવા આસ્રવના ભેદો બતાવ્યા છે.

૨. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં જેમને કર્મબંધના હેતુઓ કહ્યા છે, તેમને જ અહીં આસ્રવદ્વારરૂપે બતાવ્યા છે. —તત્ત્વાર્થ ૮. ૧.

૩. અહીં મિથ્યાત્વનો અભાવ એવો જ અર્થ ન લેવો. પણ સામાન્યપણે અસત્યસ્વરૂપ કે વિપરીત એવો અર્થ લેવો. તે જ્ઞાનનો દોષ, આચારનો દોષ કે દર્શનનો પણ દોષ. એ ત્રણેનો સમાવેશ અહીં મિથ્યાત્વમાં અભિપ્રેત છે.

૧. અક્રિયા – દુષ્ટક્રિયા (મિથ્યાત્વી જીવનું મોક્ષવિરોધી અનુષ્ઠાન) ૨. અવિનય[1] ૩ અજ્ઞાન – મિથ્યાજ્ઞાન.

(૧) અક્રિયા

અક્રિયા મિથ્યાત્વ ત્રણ પ્રકારનું છે —

૧. પ્રયોગક્રિયા[2] ૨. સમુદાનક્રિયા;[3] ૩. અજ્ઞાનક્રિયા – અજ્ઞાનજન્ય કર્મ

(અ) પ્રયોગક્રિયાના ત્રણ ભેદ છે —

૧. મનપ્રયોગક્રિયા; ૨ વચનપ્રયોગક્રિયા; ૩ કાય પ્રયોગક્રિયા.

(આ) સમુદાનક્રિયાના ત્રણ પ્રકાર છે:—

૧. અનન્તર સમુદાનક્રિયા – પ્રથમ સમયની ૨ પરંપરા સમુદાનક્રિયા – દ્વિતીયાદિ સમયની, ૩. તદુભય સમુદાનક્રિયા – પ્રથમાપ્રથમ સમયની.

(ઇ) અજ્ઞાનક્રિયા ત્રણ પ્રકારની છે —

૧ મતિ અજ્ઞાનક્રિયા ૨. શ્રુત અજ્ઞાનક્રિયા; ૩. વિભંગ જ્ઞાનક્રિયા – મિથ્યાઅવધિ.

(૨) અવિનય

અવિનય ત્રણ પ્રકારનો છે:—

૧ મિથ્યાત્વી જીવના વિનય કે જ્ઞાન મોક્ષે લઈ જનારાં નહીં હોવાથી સંસાર વધારે છે. તેથી અવિનય તથા અજ્ઞાન ગણાય છે.

૨ આત્માની વીર્યશક્તિનો વ્યાપાર તે પ્રયોગ. પ્રયોગમાં મન, વચન, કાયા એ ત્રણ કારણ હોવાથી તેના ત્રણ ભેદ છે. મિથ્યાત્વી જીવને તે પ્રયોગ અસમંજસ હોવાથી તે અક્રિયા જ ગણાય છે અને તેથી તેને બંધ જ થાય છે.

૩ પ્રતિસમયે જે કર્મ ગ્રહણ થાય, તે કર્મનું જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, આયુષ્ય આદિ ભેદરૂપે સ્થાપવું તે સમુદાનક્રિયા.

૧ દેશત્યાગી – માતૃ લાગવાથી જન્મભૂમિ છોડીને જવું; ૨. નિશાઅંગનતા – ભિક્ષા નીકળી પ વું; ૩. નાનાપ્રેમદેય[1]

(૩) અજ્ઞાન

અજ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું છે

૧. દેશઅજ્ઞાન; ૨. ભવઅજ્ઞાન ૩. ભાવઅજ્ઞાન – પર્યાયઅજ્ઞાન.

[સ્થા ૧૮૦]

મિથ્યાત્વ દશ પ્રકારનું છે[2] —

૧ અધર્મને ધર્મ માને ૨ ધર્મને અધર્મ માને ૩. કુમાર્ગને માર્ગ સમજે; ૪ માર્ગને કુમાર્ગ સમજે; ૫. અજીવને જીવ સમજે ૬ જીવને અજીવ સમજે ૭. અસાધુને સાધુ સમજે; ૮. સાધુને અસાધુ સમજે; ૯ અમૂર્તને મૂર્ત માને ૧૦ મૂર્તને અમૂર્ત માને.

૩ અવ્રત

પાંચ કારણો જીવો કર્મરજ એકઠી કરે છેઃ—

૧ પ્રાણાતિપાત – હિંસા
૨. મૃષાવાદ – અસત્ય
૩. અદત્તાદાન – ચોરી
૪ મૈથુન
૫ પરિગ્રહ

[સ્થા ૩૮૯]

[1] [illegible]

[2] [illegible]

(૧) હિંસા

§ આરંભ[1] સાત પ્રકારનો છે —

૧. પૃથ્વીકાયનો આરંભ; ૨. અપ્કાયારંભ; ૩. તેજસ્કાયારંભ; ૪ વાયુકાયારંભ; ૫. વનસ્પતિકાયારંભ ૬ ત્રસકાયારંભ; ૭. અજીવકાયારંભ.

§ અનારંભ, સરંભ, અસરંભ, સમારંભ અને અસમારંભના પણ ઉપર પ્રમાણે સાત સાત ભેદ છે

[— સ્થા [illegible]]

શસ્ત્ર[2] — જેનાથી હિંસા થાય તે — દશ છે —

૧. અગ્નિ ૨. વિષ; ૩. લવણ ૪ સ્નેહ — તેલ, ઘી આદિ; ૫. ક્ષાર; ૬ ખટાશ; ૭. દુષ્પ્રયુક્તમન — અશુભમન; ૮ દુષ્પ્રયુક્તવચન — અશુભવચન; ૯ દુષ્પ્રયુક્તકાય અશુભકાય; ૧૦ અવિરતિ.

[— સ્થા ૭૪૩]

(૨) મૃષા

મૃષાના ચાર પ્રકાર છે —

૧ કાયઅનૃજુતા — કપટી કાયચેષ્ટા ૨. ભાષાઅનૃજુતા — કપટી વચન, ૩. ભાવઅનૃજુતા — કપટી ચિંતન, ૪ વિસંવાદનાયોગ — કહ્યા પ્રમાણે ન કરવું તે

[સ્થા ૨૫૪]

§ મૃષાના દશ પ્રકાર છે —

---

૧ આરંભ એટલે ઉપદ્રવ; સમારંભ એટલે પરિતાપ આપવો તે અને સરંભ તે હિંસાનો સંકલ્પ. [illegible] માટે આ આરંભ વગેરે [illegible] છે. — [illegible] ૧૭-૨૧.

૨. શસ્ત્ર બે પ્રકારનાં છે — દ્રવ્ય અને ભાવ. તેમાં અગ્નિથી [illegible] સુધીનાં દ્રવ્ય શસ્ત્ર છે અને દુષ્પ્રયુક્ત મન વગેરે ભાવશસ્ત્ર છે.

૧. ક્રોધનિશ્રિત – ક્રોધજન્ય ૨. માનનિશ્રિત ૩. માયાનિશ્રિત, ૪ લોભનિશ્રિત, ૫. પ્રેમનિશ્રિત, ૬ દ્વેષનિશ્રિત, ૭. હાસ્યનિશ્રિત, ૮. ભયનિશ્રિત, ૯ આખ્યાયિકાનિશ્રિત — વાતોનાં અર્થ માણવા ખાતર, ૧૦ ઉપઘાતનિશ્રિત.

§ સત્ય મૃષા – મિશ્રવચનના દશ ભેદ છે —

૧. ઉત્પન્ન મિશ્રક — સંખ્યાનો ઠીક નિશ્ચય હોય નહિ છતાં કોઈ એમ કહે કે આજે આ શહેરમાં દશ બાળકો ઉત્પન્ન થયાં – તો તે અર્ધ સત્ય કહેવાય. આવી કોઈ પણ બનેલી બાબત વિષેની વાત – તે ઉત્પન્નમિશ્રક

૨. વિગતમિશ્રક – જન્મની જેમ મરણ અથવા નાશની વાત કહેવી તે વિગતમિશ્રક

૩. ઉત્પન્નવિગતમિશ્રક — ઉત્પત્તિ અને નાશ બન્ને વિષે અર્ધસત્ય કહેવું તે.

૪ જીવમિશ્રક — જીવતા અને મૃત જીવોના સમૂહને જીવસમૂહ કહેવો તે.

૫ અજીવમિશ્રક – તે જ સમૂહને અજીવસમૂહ કહેવો તે.

૬ જીવાજીવમિશ્રક – તેવા જ સમૂહમાં અનિશ્ચય છતાં એમ કહેવું કે અમુક તો જીવે છે અને અમુક મરી ગયા છે તે.

૭. અનન્તમિશ્રક — પાંદડાં સહિતના કંદમૂળને અનન્તકાય કહેવું તે – કારણ પાંદડાં તો અનન્તકાય નથી.

૮ પરીત્તમિશ્રક — અનન્તકાયસંયોગી દ્રવ્યને અનન્ત ન કહેવું તે.

૯ અદ્ધામિશ્રક — કાલ વિષે અર્ધસત્ય બોલવું તે. જેમકે પહોર ન વાગ્યા હોય છતાં કોઈ ઉતાવળ ખાતર કહે કે ચાલો, ચાલો હવે પહોર વાગી ગયા.

૧ અદ્ધાદ્ધામિશ્રક — અદ્ધાદ્ધા એટલે રાત્રિ કે દિવસનો એક ભાગ — તન્મિશ્રિત અસત્ય બોલવું તે. જેમકે પહોર દિવસ ચઢ્યો હોય છતાં કહેવું કે બપોર થઈ ગયા

[—સ્થા ૭૪૧]

(૩) મૈથુન

§ મૈથુન ત્રણ પ્રકારનું છે —
૧. દિવ્ય-દેવસંબંધી ૨. માનવ; ૩. તિર્યગ્યોનિક
§ દેવ મનુષ્ય અને તિર્યંચ એ ત્રણ વર્ગો મૈથુન સેવે છે.[1]
§ સ્ત્રી પુરુષ અને નપુંસક એ ત્રણ વર્ગો મૈથુન સેવે છે.[1]

[—સ્થા ૧૧૩]

દેવો બીજા દેવો સાથે બીજા દેવોની દેવીઓ સાથે પોતાની દેવીઓ સાથે, કે પોતાના શરીરની વિકુર્વણા કરીને (બેરૂપ કરીને) પોતાની સાથે મૈથુન (પરિચારણા) કરે છે.

કેટલાક દેવો એ ચારે પ્રકારે પરિચારણા કરે છે કેટલાક દેવો છેલ્લા બે પ્રકારે પરિચારણા કરે છે અને કેટલાક છેલ્લા એક જ પ્રકારે પરિચારણા કરે છે.[2]

[—સ્થા° ૨૨૨]

સંવાસ (સ્ત્રી સાથે શયન) ચાર પ્રકારનો છે —
૧. દિવ્ય ૨. આસુર ૩. રાક્ષસ ૪ માનવ.
તેમાં નીચેના ભેદ સંભવે છે:—
૧. દેવ-દેવી, દેવ-અસુરી અસુર દેવી, અસુર-અસુરી.
૨ દેવ-દેવી દેવ-રાક્ષસી, રાક્ષસ-દેવી રાક્ષસ-રાક્ષસી.
૩. દેવ-દેવી દેવ-મનુષ્ટી, મનુષ્ય-દેવી મનુષ્ય-મનુષ્ટી.

---

૧ એમ મૈથુન ત્રણ પ્રકારનું છે.
૨ એમ એ પરિચારણા ચાર પ્રકારની છે.

૪ અસુર-અસુરી, અસુર રાક્ષસી, રાક્ષસ આસુરી, રાક્ષસ રાક્ષસી.

૫ અસુર આસુરી, અસુર મનુષ્યી, મનુષ્ય આસુરી, મનુષ્ય-મનુષ્યી.

૬ રાક્ષસ-રાક્ષસી, રાક્ષસ મનુષ્યી, મનુષ્ય રાક્ષસી, મનુષ્ય મનુષ્યી.

(—સ્થા ૩૫૧)

સંવાસ ચાર પ્રકારનો છે—

૧ કોઈ મિત્ર દેવ દેવી સાથે સંવાસ કરે
૨ કોઈ મિત્ર દેવ છવિ સાથે સંવાસ કરે
૩ કોઈ મિત્ર છવી દેવી સાથે સંવાસ કરે
૪ કોઈ મિત્ર છવી છવી સાથે સંવાસ કરે

(—સ્થા ૩૫૮)

પરિચારણા ચાર પ્રકારની છે—

સૌધર્મ અને ઈશાનના દેવો કાયપરિચારક (દેવીઓના શરીરસ્પર્શથી કામસુખ ભોગવનાર) છે

સનત્કુમાર અને માહેન્દ્રના દેવો સ્પર્શપરિચારક (દેવીઓના સ્પર્શથી કામસુખ ભોગવનાર) છે

બ્રહ્મલોક અને લાંતકના દેવો રૂપપરિચારક (દેવીઓનું રૂપ નીરખવાથી જ કામસુખ અનુભવનાર) છે

મહાશુક્ર અને સહસ્રારના દેવો શબ્દપરિચારક (દેવીઓના શબ્દ સાંભળવાથી જ કામસુખ અનુભવનાર) છે

[illegible]

પ્રાણત અને અચ્યુતના દેવો મન-પરિચારક (દેવીઓનું મનથી ચિંતન કરવામાત્રથી કામતૃપ્તિ અનુભવનારા) છે.[1]

[—સ્થા ૧૧૧]

બ્રહ્મચર્યની નવ અગુપ્તિ[2] છે—

૧. સ્ત્રી પશુ પંડકથી સંસક્ત શય્યા અને આસનનો ઉપયોગ; ૨. સ્ત્રીકથા; ૩. સ્ત્રીસમૂહને સંસર્ગ; ૪. સ્ત્રીની મનોહર મનોરમ ઇન્દ્રિયોનું અવલોકન; ૫. પ્રણીત રસભોજન; ૬. પાન-ભોજન અતિમાત્રામાં લેવું; ૭. સ્ત્રીસાથેની પૂર્વકાળની મૈથુનક્રીડાનું સ્મરણ; ૮. શબ્દ, રૂપ, ગન્ધ, રસ, સ્પર્શ અને પ્રશંસાનું અનુસરણ; ૯. શાતા અને સુખ પાછળ પડવું

[—સ્થા ૯]

હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મ, પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, પ્રેમ, દ્વેષ, કલહ, અભ્યાખ્યાન, પૈશુન્ય, પરપરિવાદ, રતિ-અરતિ, માયામૃષા, મિથ્યાદર્શન [આ અઢાર પાપસ્થાનો][3] એક એક છે

[—સમ ૧૮]

૪ પ્રમાદ

પ્રમાદના છ પ્રકાર છે—

૧. મદ્ય પ્રમાદ,

૨. નિદ્રાપ્રમાદ,

---

૧ જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૪ ૯–૧

૨ બ્રહ્મચર્યની [illegible] ૧૧માં છે. [illegible] અહીં મળતું વર્ણન છે.

૩ સમવાય—૨, ૪ ૨. જુઓ પ્રવચનસારોદ્ધાર દ્વાર [illegible]

૩. વિષયપ્રમાદ
૪ કષાયપ્રમાદ,
૫. દ્યૂતપ્રમાદ
૬ પ્રતિલેખના પ્રમાદ[1]

[સ્થા ૫ ૧]

ત્રિવિધ કથા[2] છે—
૧. અર્થ; ૨. ધર્મ ૩. કામ

[સ્થા ૧૮૯]

વિકથા[3] ચાર છે —
(૧) સ્ત્રીકથા (૨) ભક્તકથા — આહારકથા (૩) દેશકથા (૪) રાજકથા

[સ્થા ૨૮૨. સમ ૪]

(૧) સ્ત્રીકથાના ચાર ભેદ છે
૧ સ્ત્રીની જાતિની કથા ૨ સ્ત્રીના કુલની કથા; ૩. સ્ત્રીના રૂપની કથા ૪ સ્ત્રીના નેપથ્ય પોશાકની કથા

૧ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ક્રોધ ચાર પ્રકારનો છે[૧]

૧. પર્વતરાજિ-રેખા જેવો; ૨. પૃથ્વીરાજિ જેવો; ૩. વાલુકારાજિ જેવો; ૪ જલરાજિ જેવો;

પર્વતરાજિ જેવા ક્રોધમાં હોય અને જો જીવ મૃત્યુ પામે, તો નરકમાં જાય.

પૃથ્વીરાજિ જેવા ક્રોધમાં હોય અને મૃત્યુ પામે, તો તિર્યંચયોનિમાં જાય.

વાલુકારાજિ જેવા ક્રોધમાં હોય અને મૃત્યુ પામે, તો મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય.

અને જલરાજિ જેવા ક્રોધમાં હોય અને જો જીવ મૃત્યુ પામે, તો દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય.

[—સ્થા ૩૧૧]

માન ચાર પ્રકારનું છે

૧ શૈલસ્તંભ જેવું; ૨. અસ્થિસ્તંભ જેવું; ૩. દારુસ્તંભ જેવું ૪ તિનિશલતાસ્તંભ[૨] જેવું

શૈલસ્તંભ જેવું માન હોય અને જીવ મૃત્યુ પામે, તો નરકમાં જાય; તથા અસ્થિસ્તંભ જેવું, દારુસ્તંભ જેવું અને તિનિશલતાસ્તંભ જેવું માન મૃત્યુ વખતે હોય, તો ક્રમશઃ જીવ તિર્યંચ મનુષ્ય અને દેવમાં જાય.

[—સ્થા ૨૯૩]

---

૧ [illegible] (પૃ. ૧૩) [illegible] પૃથ્વીરેખા, અને [illegible] છે અને તે [illegible] (૧૧) [illegible] છે.

૨. તિનિશ એ [illegible] છે. [illegible] છે.

ગૌરવ ત્રણ છે —

૧. ઋદ્ધિ ગૌરવ ૨ રસ ગૌરવ, ૩. સાતા ગૌરવ

[—સ્થા૦ ૨૧૫,—સમ૦ ૩]

§ માયા ચાર પ્રકારની છે:—

૧ વાંસના મૂળ જેવી વક્ર; ૨. મેંઢાનાં શિંગડાં જેવી વક્ર; ૩. ગોમૂત્રિકા જેવી વક્ર ૪ અવલેખનિકા – વાંસની ઉપલી છાલ જેવી વક્ર

પ્રથમાદિ માયા જો મૃત્યુ વખતે હોય, તો ક્રમશ: નારક તિર્યંચ મનુષ્ય અને દેવમાં જાય.

§ લોભ ચાર પ્રકારનો છે —

૧. કિરમજીથી રંગાયેલા વસ્ત્ર જેવો; ૨. કર્દમ-કાદવથી રંગાયેલા વસ્ત્ર જેવો; ૩. ખંજન-મેશથી રંગાયેલા વસ્ત્ર જેવો ૪ હળદરથી રંગાયેલા વસ્ત્ર જેવો

પ્રથમાદિ લોભ જો મૃત્યુ વખતે હોય તો જીવ ક્રમશ: નારક તિર્યંચ મનુષ્ય અને દેવગતિમાં જાય.

[—સ્થા૦ ૨૯૩]

ક્રોધોત્પત્તિના દશ કારણ છે —

૧. મનમાં એવો ભાવ આવે કે આ તો મારા મનોજ્ઞ શબ્દ, ગન્ધ આદિ હરી ગયો ૨.—આ તો અમનોજ્ઞ શબ્દાદિ સામે લાવ્યો ૩. મનોજ્ઞ શબ્દાદિ આ હરી જાય છે; ૪ અમનોજ્ઞ શબ્દાદિ સામે લાવે છે; ૫. મનોજ્ઞ શબ્દાદિ હરી જશે ૬ અમનોજ્ઞ શબ્દાદિ સામે લાવશે ૭. મનોજ્ઞ શબ્દાદિને હરી ગયો હરી જાય છે અને હરી જશે; ૮.

(૨) ભક્તકથાના ચાર ભેદ છે —

૧. ભક્તસંબંધી આવાપકથા (અર્થાત્ ભોજનમાં આટલું શાક અને આટલું ઘી વપર્યું એવી વાતો કરવી તે)

૨. ભક્ત સંબંધી નિર્વાપકથા (અર્થાત્ ભોજનમાં આટલા પકવાન્ન અને આટલું અપકવાન્ન વપર્યું એવી વાતો કરવી તે).

૩ ભક્ત સંબંધી આરંભકથા (અમુક ભોજનમાં આટલાં તેતર એકમિ આવી વાતો કરવી તે).

૪ ભક્ત સંબંધી નિષ્ઠાન કથા (આ ભોજનમાં આટલું ધન ખર્ચાયું એવી વાતો કરવી તે).

(૩) દેશકથા ચાર પ્રકારની છે —

૧ દેશવિધિકથા — રીતભાતની વાત,

૨. દેશવિકલ્પ કથા — ધાન્ય વગેરેની કથા

૩. દેશચ્છંદ કથા — સામાજિક રીતરિવાજની કથા

૪ દેશનેપથ્યકથા — વસ્ત્રાભૂષણની કથા

(૪) રાજકથા ચાર પ્રકારની છે —

૧ રાજાના નગરપ્રવેશની કથા ૨. રાજાના નિર્ગમનની કથા ૩. રાજાના સૈન્યની કથા ૪ રાજાની તિજોરી તથા ભંડારની કથા

[— સૂત્ર ૧૮૨]

વિકથા[1] સાત પ્રકારની છે —

૧ સ્ત્રીકથા ૨. ભક્તકથા ૩. દેશકથા ૪ રાજકથા ૫. મૃદુકારુણિકી કથા — હૃદયને કોમળ અને કરુણાર્દ્ર કરે

૧ [illegible] અનુસાર [illegible] વિકથાને વિસ્તારથી [illegible] છે અને તેના અનેક ભેદ [illegible] છે. જેમ કે — રાજકથા, ચોરકથા, [illegible], સેનાકથા, [illegible] — [illegible] ૧ ૧૧

તેવા વિકાર ૨ દર્શનભેદિની — સમ્યક્ દર્શન ભેદે તેવી કથા ૩ ચારિત્રભેદિની — ચારિત્ર ભેદે તેવી કથા

(સૂત્ર [illegible])

૫ કષાય

કષાયો ચાર છે —

૧ ક્રોધ ૨ માન ૩ માયા ૪ લોભ

(સ્થા ૪ સૂત્ર [illegible])

આવર્ત — ભમરી — ચાર છે —

૧ ખરાવર્ત — અતિ વેગવાન ભમરી (પાણીનું)

૨ ઉન્નતાવર્ત — ઊંચી ભમરી (પર્વતાદિ જેવી ઊંચી સ્થાનો [illegible]

૩ ગૂઢાવર્ત — [illegible]

૪ આમિષાવર્ત — [illegible]

ખરાવર્ત જેવો ક્રોધ છે, ઉન્નતાવર્ત જેવું માન છે, ગૂઢાવર્ત જેવી માયા છે અને આમિષાવર્ત જેવો લોભ છે.

[illegible]

ક્રોધ ચાર પ્રકારનો છે[1]

૧. પર્વતરાજિ-રેખા જેવો; ૨. પૃથ્વીરાજિ જેવો; ૩. વાલુકારાજિ જેવો। ૪ ઉદકરાજિ જેવો;

પર્વતરાજિ જેવા ક્રોધમાં હોય અને જો જીવ મૃત્યુ પામે, તો નરકમાં જાય.

પૃથ્વીરાજિ જેવા ક્રોધમાં હોય અને મૃત્યુ પામે તો તિર્યગ્ગતિમાં જાય.

વાલુકારાજિ જેવા ક્રોધમાં હોય અને મૃત્યુ પામે, તો મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય.

અને ઉદકરાજિ જેવા ક્રોધમાં હોય અને જો જીવ મૃત્યુ પામે, તો દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય.

[-સ્થા ૩૧૧]

માન ચાર પ્રકારનું છે

૧ શૈલસ્તમ્ભ જેવું, ૨. અસ્થિસ્તમ્ભ જેવું, ૩. દારુસ્તમ્ભ જેવું ૪ તિનિશલતાસ્તમ્ભ[2] જેવું

શૈલસ્તમ્ભ જેવું માન હોય અને જીવ મૃત્યુ પામે, તો નરકમાં જાય, તથા અસ્થિસ્તમ્ભ જેવું, દારુસ્તમ્ભ જેવું, અને તિનિશલતાસ્તમ્ભ જેવું માન મૃત્યુ વખતે હોય, તો ક્રમશઃ જીવ તિર્યંચ મનુષ્ય અને દેવમાં જાય.

[-સ્થા ૨૯૩]

---

૧. [illegible] (૩. ૨૩) [illegible] રેખા, પૃથ્વીરેખા, અને [illegible] છે, અને તે [illegible] છે. [illegible] ... તેમ [illegible] ... (૪ ૧૧) [illegible] છે.

૨. તિનિશ એ વનસ્પતિ છે. એ [illegible] હોય છે.

ગૌરવ ત્રણ છે —

૧. ઋદ્ધિ ગૌરવ ૨. રસ ગૌરવ ૩. સાતા ગૌરવ.

[—સ્થા ૨૧૫ —સમ ૩]

§ માયા ચાર પ્રકારની છે —

૧. વાંસના મૂળ જેવી વક્ર ૨. મેંઢાના શિંગડાં જેવી વક્ર ૩. ગોમૂત્રિકા જેવી વક્ર; ૪ અવલેખનિકા – વાંસની ઉપરની છાલ જેવી વક્ર

પ્રથમાદિ માયા જો મૃત્યુ વખતે હોય તો ક્રમશઃ નારક તિર્યંચ મનુષ્ય અને દેવમાં જાય.

§ લોભ ચાર પ્રકારનો છે —

૧. કિરમજીથી રંગાયેલા વસ્ત્ર જેવો, ૨. કર્દમ-કાદવથી રંગાયેલા વસ્ત્ર જેવો; ૩. ખંજન-મળથી રંગાયેલા વસ્ત્ર જેવો ૪ હળદરથી રંગાયેલા વસ્ત્ર જેવો।

પ્રથમાદિ લોભ જો મૃત્યુ વખતે હોય તો જીવ ક્રમશઃ નારક તિર્યંચ મનુષ્ય અને દેવગતિમાં જાય.

[—સ્થા ૨૯૩]

ક્રોધોત્પત્તિના દશ કારણ છે —

૧. મનમાં એવો ભાવ આવે કે આ તો મારા મનોજ્ઞ શબ્દ, રૂપ આદિ લઈ ગયો ૨. આ તો અમનોજ્ઞ શબ્દાદિ આપી ગયો; ૩ મનોજ્ઞ શબ્દાદિ આ લઈ જાય છે; ૪ અમનોજ્ઞ શબ્દાદિ આપી જાય છે ૫. મનોજ્ઞ શબ્દાદિ લઈ ગયો; ૬ અમનોજ્ઞ શબ્દાદિ આપી ગયો ૭. મનોજ્ઞ શબ્દાદિને લઈ ગયો લઈ જાય છે અને લઈ જશે; ૮

અમનોજ્ઞ શબ્દાદિને સામે લાવ્યો લાવે છે અને લાવશે; ૯ મનોજ્ઞને તો લઈ ગયો લઈ જાય છે અને લઈ જશે તથા અમનોજ્ઞને સામે લાવ્યો, લાવે છે અને લાવશે; ૧૦ હું તો આચાર્ય ઉપાધ્યાય સાથે સારી રીતે વર્તુ છુ પણ મારી સાથે તેઓ બરાબર વર્તતા નથી.[१]

[—સ્થા ૭૮૮]

૬ યોગ

અસંવર – આસ્રવ પાંચ છે

૧ શ્રોત્રેન્દ્રિય અસંવર ૨. ચક્ષુરિન્દ્રિય અસંવર ૩. ઘ્રાણેન્દ્રિય અસંવર ૪ જિહ્વેન્દ્રિય અસંવર ૫ સ્પર્શનેન્દ્રિય અસંવર.

[—સ્થા [illegible]]

અસંવર છ પ્રકારનો છે—

૧–૫ ઉપર પ્રમાણે, ૬ નોઇન્દ્રિય – મન અસંવર.

[—સ્થા ૪૮૭]

અસંવર આઠ પ્રકારનો છે—

૧–૬ ઉપર પ્રમાણે, ૭ વચન અસંવર ૮ કાય અસંવર.

[—સ્થા [illegible]]

પ્રયોગ ત્રણ છે—

૧ સમ્યગ્ ૨. મિથ્યા ૩. મિશ્ર.

[—સ્થા ૧૮૭]

१ ભગવતીમાં યોગની પ્રવૃત્તિઓ – મન, વચન, શરીર, અને [illegible] [illegible]

(આત્મા જેથી દંડાય, અર્થાત્ જ્ઞાનાદિ ઐશ્વર્યથી રહિત થઈ જાય તે) દંડ એક છે[1]—

[-સ્થા ૧ -સમ ૧]

દંડ બે છે—

૧. અર્થદંડ (સપ્રયોજન મન-વચન-કાયની પ્રવૃત્તિ) ૨. અનર્થ દંડ (નિષ્પ્રયોજન મન-વચન-કાયની પ્રવૃત્તિ).

[-સમ ૨ -સ્થા ૬૯]

દંડ ત્રણ છે—

૧ મનોદંડ ૨ વચનદંડ, ૩ કાયદંડ.

[-સમ ૩ -સ્થા ૧૨૬]

દંડ પાંચ છે[2]—

૧. અર્થદંડ ૨ અનર્થદંડ ૩ હિંસાદંડ—(અમુકે મારા સ્વજનને માર્યો છે, અમુક મને મારે છે ભવિષ્યમાં પણ મારશે એમ માની હિંસામાં પ્રવૃત્ત થવું તે.) ૪ અકસ્માત દંડ (એકને મારવા પ્રયત્ન થાય પરંતુ બીજો પણ વચ્ચે મરી જાય તે.) ૫ દૃષ્ટિવિપર્યાસ દંડ (મિત્રને

---

૧ દુષ્પ્રયુક્ત મન-વચન-કાયા એ બધું દંડ છે પણ અહીં સામાન્યપણે દંડ એક કહ્યો છે. જૈનો જેને દંડ કહે છે તેને બૌદ્ધો કર્મ કહે છે. જૈનો મનોદંડ કરતાં કાયદંડને [illegible] પ્રાધાન્ય આપે છે એમ બૌદ્ધો (મજ્ઝિમનિકાય ઉપાલિસુત્ત) કહે છે. પણ વસ્તુસ્થિતિ તેવી નથી. આચારાંગના પણ સૂક્ષ્મ નિયમો બનાવવામાં જૈનો જેટલી [illegible] એવા [illegible] છે. [illegible] જૈનોએ પણ બૌદ્ધમતનો વિચાર કરીને તેમનું ખંડન કર્યું છે. જુઓ સૂત્રકૃતાંગ ૧. ૧. ૨. ૨૪-૩૨; ૨. ૬. ૨૬-૨૯ અને એનો મનોદંડ મુખ્ય માનવાના મુદ્દા ઉપર ભિન્નમત જ છે.

૨ સૂત્રકૃતાંગ (૨. ૨)માં ક્રિયાસ્થાનોનું વર્ણન છે. તેમાંથી પ્રથમનાં પાંચ અહીં બતાવેલ પાંચ દંડ છે. આવશ્યક અ. ૪ માં પણ ક્રિયાસ્થાનોનું વર્ણન છે. ત્યાં પણ દંડસમાદાન નામે પ્રસિદ્ધ છે.

શત્રુ માનીને હણવા, અને શત્રુને હણવા માટે પ્રવૃત્તિ કરતાં મિત્રને પણ મારતાં જે ક્રિયા લાગે તે.)

[–સ્થા ૪૧૮]

તે તે સમયમાં દેવ, અસુર અને મનુષ્યને મનોયોગ એક એક હોય છે

[–સ્થા ૫૧]

મન[1] એક છે

[–સ્થા ૧૯]

મન ત્રણ છે—

૧. તદ્મન–દેવદત્તનું અથવા ઘટ વિષયક મન, ૨. તદન્યમન–દેવદત્તથી અન્ય યજ્ઞદત્તનું અથવા ઘટથી અન્ય પટવિષયક, ૩. નો-અમન–સંજ્ઞાવિશેષથી રહિત મનોમાત્ર.

અમન[2] ત્રણ છે—

૧. નો-તદ્મન, ૨. નો-તદન્યમન, ૩. અમન.

[–સ્થા ૧૭૪]

વાક્[3] એક છે

[–સ્થા ૨]

વચન ત્રણ છે—

૧ તદ્વચન–તેનું વચન કે તે વિષયનું વચન, ૨ તદન્યવચન–તેનાથી ભિન્નનું વચન કે ભિન્નવિષયક વચન, ૩. નો-અવચન–વચન માત્ર.

---

૧ મનના સ્વરૂપ માટે જુઓ ભગવતી શ. ૧૩ ઉ. ૭, પૃ. ૬૨

૨. અમન ના અભિધાનરાજેન્દ્રમાં અન્ય પરિચ્છેદ–અંતરિક્ષ [illegible] અભિમાન તથા મનોવિકાર એમ અર્થ આપ્યા છે

૩. વાક્ અને ભાષા તેના સ્વરૂપ માટે જુઓ ભગવતી—શ. ૧૩ ઉ. ૭ પૃ. ૩૧૨

અવચન[1] ત્રણ છે —

૧. નો તદ્વચન – ઘડાને કપડું કહેવું તે, ૨. નો તદન્ય વચન – ઘડાને ઘડો કહેવો તે ૩. અવચન

[–સ્થા ૧૮૫]

વચનવિકલ્પ સાત છે —

૧. આલાપ – અલ્પ બોલવું, ૨. અનાલાપ – કુત્સિત આલાપ ૩. ઉલ્લાપ – પ્રશ્નગર્ભિત વચન (काक्वा वर्णनमुल्लापः) ૪ અનુલ્લાપ[2] — કુત્સિત ઉલ્લાપ, ૫. સંલાપ – પરસ્પરની વાતચીત (संलापो भाषणं मिथः), ૬ પ્રલાપ – નિરર્થક વચન (प्रलापोऽनर्थकं वचः), ૭. વિપ્રલાપ – વિવિધ પ્રલાપ.

[–સ્થા ૫૮૨]

ભાષણાચાર[3] એક છે.

[–સ્થા ૪૧]

ટિપ્પણ

૧. સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર (આચારશ્રુતાધ્યયનમાં) શું માનવું અને શું ન માનવું એની એક લાંબી તાલિકા આપી છે. તેથી જૈન દૃષ્ટિ શી છે તે જણાઈ આવે છે. સાથે સાથે શું ન માનવું તે પણ તેમાંથી જ જણાઈ આવે છે. એ અનાદિથી વિપરીત માન્યતા ધરાવનારી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ અથવા મિથ્યાત્વ કહેવાય છે. તેના અભિગૃહીત અને અનભિગૃહીત એવા બે જ ભેદ તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં (૮–૧) બતાવ્યા છે. ત્યારે તેના મુખ્ય ત્રણ ભેદો — ૧ સંશયિત, ૨. આભિગ્રહિક અને ૩ અનાભિગ્રહિક છે — એમ આવશ્યક ચૂર્ણિ (ભા. ૧, ગાથા ૧૧૫૮ — આ અનુક્રમ છે અને તેના ઉપરથી અભિધાન-રાજેન્દ્ર કોશમાં બતાવ્યો છે) માં જ એ બેને બતાવીને મિથ્યાત્વના

---

૧ કોઈના સંબંધે વચનમાંથી કોઈ એક ન હોય તે અવચન.

૨. કોઈક અનુલાપ એવો પાઠ માને છે; તેનો અર્થ પુનઃ પુનઃ આલાપ થાય છે (अनुलापो मुहुर्भाषा).

૩. ભાષા સ્વરૂપ વિષે જુઓ પ્રજ્ઞાપના પદ ૧૧ ટી. પૃ. ૩૬૬

પણ બીજો પણ અનાભોગમાં આવે છે. તેમાં પ્રથમના ત્રણ ગણાય છે; ૪ આભિનિવેશિક અને ૫ અનાભોગિક છે.

તત્ત્વની પરીક્ષા કર્યા વિના જ કોઈ એક સિદ્ધાંતને સ્વીકારીને બીજાનું ખંડન કરવું તે આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ છે. આથી જૈન હોય છતાં જે જૈન તત્ત્વની પરીક્ષા કર્યા વિના તે મતને પોતાના મતનું ખંડન કરે, તે પણ આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વી સમજવો, એમ ધર્મસંગ્રહમાં (પૃ. ૩૯) જણાવ્યું છે. પરીક્ષા કરવામાં અસમર્થ હોય અને પરીક્ષાની ભાવના રાખી જે તત્ત્વને સ્વીકાર કરે, તો, તેવા માષતુષાદિ જેવા મુનિઓને આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વી ન સમજવા, એમ પણ ત્યાં જ જણાવ્યું છે. ગુણદોષની પરીક્ષા કર્યા વિના બધાં મંતવ્યોને સરખાં સમજવાં તે, અનાભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ છે. આ મિથ્યાત્વ પરીક્ષા કરવામાં અસમર્થ એવા મંદબુદ્ધિ લોકોમાં હોય છે. આ મિથ્યાત્વ જીવને માટે છે કે તેનું અવલંબન કોઈ એક માર્ગમાં સ્થિર થઈ શકતો નથી. દેવ, ગુરુ અને ધર્મના સ્વરૂપમાં સંદેહ બુદ્ધિ રાખવી તે સાંશયિક મિથ્યાત્વ છે. સર્વજ્ઞ પ્રતિપાદિત સૂક્ષ્મ વિષય વિષે કોઈક વખત મોટા મોટા સાધુઓને પણ સંશય હોય છે અને તે [illegible] તેઓ નિર્ણય કરી શકતા નથી; પણ છેવટે તેઓ જિનાગમને જ પ્રમાણ માને છે તે સાધુ જ હોય એમ માની શકાય છે. વળી ગુરુ પણ મિથ્યા માનવા તેમને સાંશયિક મિથ્યાત્વી ન કહી શકાય. જેમના સંશય ધ્યાન ઉપર થયો તેમને જ આ મિથ્યાત્વની કોટિમાં મૂકવા જોઈએ. પોતાના પક્ષને અસત્ય જાણવા છતાં તેને વળગી રહેવું તે આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વ છે. વિચાર અને વિશેષ જ્ઞાનનો અભાવ અર્થાત્ મોહની પ્રગાઢતમ અવસ્થા—એ અનાભોગિક મિથ્યાત્વ છે. આ એકેન્દ્રિયાદિ સૂક્ષ્મ જંતુઓમાં હોય છે. વિશેષ માટે જુઓ ધર્મસંગ્રહ પૃ. ૪ થી; કર્મગ્રંથ ચોથો હિન્દી પૃ. ૧૭૫; લોકપ્રકાશ સર્ગ ૩ શ્લો. ૬૯૦ થી.

અહીં અનેકાન્ત એ બેને આભિગ્રહિકમાં સમાવિષ્ટ છે એમ સમજવું રહે છે.

સ્થાન પાંચમાં પ્રતિક્રમણ એક વધુ પ્રકારના મિથ્યાત્વનો પણ પાઠ છે. તેમાં સાતમા પ્રકારમાં વસ્તુસ્થિતિ અથવા પ્રકારના મિથ્યાત્વનો સમાવેશ કરી દેવામાં આવ્યો છે.

ચૌદમાં અનુષ્ઠાન (૧ ૧૦૫)—જેમાં અધર્મને ધર્મ, ધર્મને અધર્મ, અજીવને જીવ, અમાર્ગને માર્ગ, અસાધુને સાધુ, અમુક્તને મુક્ત

અનાર્થિક અપ્રશસ્તને પ્રશસ્ત, અને પ્રશસ્તને અપ્રશસ્ત કહે છે તથા અનુકંપાને અહિતકારી અનુપકારી, તથા અનુકંપાને અનર્થકારી ગણે છે અને ધર્મનું ઉત્થાપન કરી અધર્મનો લોપ કરે છે—એમ જણાવ્યું છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ અશુભ ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે અને શુભ ધર્મનો નાશ કરે છે. આ વસ્તુને વારંવાર અનેક રીતે શુદ્ધ ભગવાને સમજાવી છે. અનુ- વાદ ૧ ૧૭ ૧ ૧૮ ઇત્યાદિ

૧૦

બંધ

બંધ[૧] એક છે

[—આ ૪ —સમ ૧]

બંધ બે છે—

૧ રાગબંધ, ૨ દ્વેષબંધ.

[—સમ ૨ —આ]

૧ કષાયને કારણે જીવ કર્મપુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે તે બંધ છે. [illegible] (૨,૪) તેના પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, પ્રદેશબંધ અને અનુભાગબંધ એવા ચાર ભેદ છે. એવા અહીં સામાન્યનું [illegible] કહ્યો છે. આ બંધ જીવને અનાદિ કાળથી છે. જ્યાં સુધી [illegible] નથી [illegible]

૨. આ બેય ભાવ [illegible] કરીને છે તેમાં રાગમાં માયા અને લોભનો સમાવેશ સમજવો અને દ્વેષમાં ક્રોધ અને માનનો.

૧૧

પુણ્ય – પાપ[1]

૧

પુણ્ય[2] એક છે

[—સ્થા ૧૧ સમ૦ ૧]

પુણ્ય નવ પ્રકારનું[3] છે—

૧. અન્નપુણ્ય — અન્નદાનથી થતું પુણ્ય[4] ૨. પાનપુણ્ય ૩. વસ્ત્રપુણ્ય ૪. લયન — ઘર પુણ્ય, ૫. શયનપુણ્ય, ૬. મનપુણ્ય — ગુણીજન જોઈ મનમાં પ્રસન્નતા થવાથી થાય તે ૭. વચનપુણ્ય — ગુણીજનની વચનથી પ્રશંસા કરવાથી થાય તે ૮. કાયપુણ્ય — સેવા કરવાથી થતું પુણ્ય ૯. નમસ્કારપુણ્ય.

[—સ્થા ૯ [illegible]]

૨

પાપ એક છે

[—સ્થા ૧૮, —સમ ૧]

પાપબન્ધના નવ કારણ છે—

૧. પ્રાણાતિપાત, ૨. મૃષાવાદ, ૩. ચોરી ૪. અબ્રહ્મ, ૫. પરિગ્રહ ૬ ક્રોધ, ૭. માન, ૮ માયા ૯ લોભ.

[—સ્થા ૯ [illegible]]

૧ [illegible]
૧ [illegible]
[illegible]
[illegible]

ટિપ્પણ

૧ શુભ કર્મપ્રકૃતિઓનો આસ્રવ તે પુણ્ય કહેવાય છે અને અશુભ કર્મપ્રકૃતિઓનો આસ્રવ તે પાપ કહેવાય છે. કેટલાકે જૈનદર્શનના સાત તત્ત્વ ગણ્યાં છે અને પુણ્ય તથા પાપને આસ્રવના જ બે ભેદ ગણી લીધા છે. —તત્ત્વાર્થ ૬.૩-૪ કેટલાક આચાર્યો પુણ્યપાપને પણ સ્વતંત્ર તત્ત્વ ગણી નવ તત્ત્વની સંખ્યા પૂરી કરે છે. જુઓ નવતત્ત્વ ગા. ૧ વિશેષ ચર્ચા માટે ઉપાધ્યાય પુણ્યપાપ કેવું. પુણ્યપાપ માનવાની આવશ્યકતા ગણધરવાદ (૯. ૫. ૧૧) માં કરી છે.

૨ પુણ્યના ૪૨ ભેદ છે અર્થાત્ શુભ પ્રકૃતિઓ ૪૨ છે — ૧ સાતાવેદનીય ૨. ઉચ્ચગોત્ર, ૩ મનુષ્યગતિ, ૪ મનુષ્યાનુપૂર્વી ૫. દેવગતિ, ૬. દેવાનુપૂર્વી ૭. પંચેન્દ્રિયજાતિ, ૮–૧૨. પાંચ શરીર, ૧૩–૧૫. ઔદારિક વૈક્રિય અને આહારકનાં અંગોપાંગ, ૧૬. વજ્રઋષભનારાચ સંઘયણ, ૧૭. સમચતુરસ્રસંસ્થાન ૧૮ શુભ વર્ણ ૧૯ શુભ ગંધ, ૨૦ શુભ રસ, ૨૧ શુભ સ્પર્શ ૨૨. અગુરુલઘુ, ૨૩. પરાઘાત, ૨૪. ઉચ્છ્વાસ, ૨૫. આતપ, ૨૬. ઉદ્યોત, ૨૭. શુભવિહાયોગતિ, ૨૮ નિર્માણ, ૨૯–૩૮ ત્રસદશક ૩૯ સુરાયુ, ૪૦ મનુષ્યાયુ, ૪૧ તિર્યંચાયુ, ૪૨. તીર્થંકરનામ. આ ૪૨માં સામાન્યપણે શુભવર્ણ ગણેલ હોવાથી તે અપેક્ષાએ પુણ્ય બેંતાલીસ કહ્યું છે — નવતત્ત્વની ગા ૧૦–૧૧ માં વિસ્તારથી ૮૨ પ્રકૃતિઓ બે પાપપ્રકૃતિઓ છે. નવતત્ત્વ ગા ૧૩–૧૪ પુણ્યપ્રકૃતિની સંખ્યામાં ભળેલી પણ છે. જુઓ— તત્ત્વાર્થ ૮ ૨૬.

૩ આનુપૂર્વીનો સામાન્ય અર્થ ક્રમ થાય: "જે ક્રમ ભિન્ન છે તે સંસ્કારને પાર કરવા આવે છે. વર્ણ શુભ, અને અશુભ તેનું ... બે છે. જેમકે, ભિન્નવર્ણ ભિન્નગુણ અને ભિન્નરસ. —અનુયોગ ૪૫૮

૧૨

કર્મ[1]

૧ કર્મના ભેદ

કર્મ બે પ્રકારનું છે —

૧ પ્રદેશકર્મ – જે કર્મનો રસ નહિ પણ તેના પુદ્ગલો વેદાય તે;

૨. અનુભાગકર્મ – જે કર્મનો રસ વેદાય તે.

(–સૂ. ૧)

કર્મ ચાર પ્રકારનું છે —

૧. પ્રકૃતિકર્મ – કર્મના વિશિષ્ટ સ્વભાવભેદો તે;

૨. સ્થિતિકર્મ – કર્મનું અમુક કાળ સુધી આત્મામાં [illegible]

૧ જૈનદર્શનને મતે કર્મ એ એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું બંધન કર્મ છે. તે ખરેખર બંધ થાય બંધાય છે—કારણ કે કર્મપુદ્ગલો બંધ પ્રાપ્ત થઈ કર્મરૂપે બંધાય છે. એનો અર્થ એ છે કે, જે જ વખતે તે પુદ્ગલોમાં ચાર બાબતોનું નિર્માણ થાય છે; અને તે જ બંધના પ્રકાર છે– ૧. કર્મપુદ્ગલોમાં જ્ઞાનને આવૃત કરવાનો, દર્શનને આવરવાનો, સુખદુઃખ અનુભવવાનો વગેરે સ્વભાવ બંધાય, તે પ્રકૃતિબંધ. ૨. તેની સાથે જ તે સ્વભાવથી અમુક વખત સુધી ચ્યુત ન થવાની જે મર્યાદાનું નિર્માણ થાય, તે સ્થિતિબંધ. ૩. સાથે સાથે તેમાં તીવ્રતા, મંદતા, આદિ રૂપે ફળાનુભવ કરાવનારી જે વિશેષતાઓ બંધાય તે અનુભાગબંધ. તથા ગ્રહણ કરાઈ ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવમાં પરિણામ પામતો તે કર્મપુદ્ગલ સ્વભાવ દીઠ અમુક અમુક પરિમાણમાં વહેંચાઈ જાય તે પરિમાણવિભાગ તે પ્રદેશબંધ. આ બંધનાં કારણ માટે જુઓ પ્રથમ કર્મગ્રંથ ગાથા ૨. કર્મબંધના ચોક્કસ બીજા વિષે જુઓ આ ગ્રંથમાં આગળ ટિપ્પણ નં. ૨.

૩. અનુભાગક્રમ – કર્મનો તીવ્રાદિરૂપ વિપાક-રસ
૪ પ્રદેશક્રમ – કર્મના પુદ્ગલો

[–સ્થા ૩૬૧]

કર્મબંધના ચાર પ્રકાર છે —

૧. પ્રકૃતિબંધ; ૨ સ્થિતિબંધ ૩. અનુભાવ-બંધ ૪ પ્રદેશબંધ.

[–સ્થા ૧૬ –સમ ૪]

§ કર્મ-ઉપક્રમના[1] ચાર પ્રકાર છે —

૧ બંધનોપક્રમ (કર્મપુદ્ગલ અને જીવપ્રદેશનો પરસ્પર સંબંધ તે બંધન) ૨ ઉદીરણોપક્રમ (ફલ દેવાનો સમય આવ્યો ન હોય તેવા કર્મનો ઉદયાવલિકામાં પ્રવેશ કરાવવો તે ઉદીરણા) ૩. ઉપશમનોપક્રમ (કર્મને ઉદયમાં ન આવવા દેવું તે ઉપશમન) ૪ વિપરિણામનોપક્રમ (કર્મની સત્તા ઉદય ઉપશમ ક્ષય વગેરે વિવિધ અવસ્થાઓ કરવી તે વિપરિણામના).

(૧) બંધનોપક્રમ ચાર પ્રકારનો છે—

૧ પ્રકૃતિબંધનોપક્રમ (પ્રકૃતિબંધનું કારણ એવો જીવનો યોગરૂપ પરિણામ)
૨ સ્થિતિબંધનોપક્રમ (સ્થિતિબંધનો હેતુ જીવનો કષાયરૂપ પરિણામ)
૩ અનુભાવબંધનોપક્રમ (અનુભાવબંધનું કારણ પણ જીવનો કષાયરૂપ પરિણામ છે માટે કષાય જ અનુભાવબંધનોપક્રમ છે)

---

[1] ઉપક્રમ એટલે આરંભ. અથવા એવા જે કર્મનું બંધન ઉદીરણા થાય, તે ઉપક્રમ અર્થાત્ જીવનો શક્તિવિશેષ એને સજીવ વીર્યાત્મક કરણ કહે છે

૪ પ્રદેશબન્ધનોપક્રમ (પ્રદેશબન્ધનું કારણ જીવનો યોગ એટલે કે મન-વાણી કાયાની પ્રવૃત્તિ રૂપ પરિણામ)

(૨) ઉદીરણોપક્રમના ચાર પ્રકાર—

૧ પ્રકૃતિઉદીરણોપક્રમ (ઉદયકાળ ન હોવા છતાં વીર્યવિશેષથી કર્મદલિકને ઉદયાવલિકામાં પ્રવિષ્ટ કરી દેવા તે પ્રકૃતિ ઉદીરણા; અને તેવી ઉદીરણા યોગરૂપ પરિણામથી થતી હોવાથી તે યોગ પરિણામ. અથવા એવી ઉદીરણાનો આરંભ તે)

૨. સ્થિતિઉદીરણોપક્રમ (જેનો ઉદય નથી થયો તેવી સ્થિતિ વીર્યવિશેષથી ખેંચવી તે સ્થિતિઉદીરણા આવી ઉદીરણા જીવના કષાયરૂપ પરિણામથી થતી હોવાથી તે કષાયપરિણામ; અથવા એવી ઉદીરણાનો આરંભ તે);

૩. અનુભાગઉદીરણોપક્રમ (ઉપર મુજબ અનુભાગની બાબતમાં અર્થ ઘટાવવો);

૪ પ્રદેશઉદીરણોપક્રમ (ઉપર મુજબ પ્રદેશની બાબતમાં)

(૩) ઉપશમનોપક્રમ ચાર પ્રકારનો છે—

૧. પ્રકૃતિઉપશમનોપક્રમ; ૨. સ્થિતિઉપશમનોપક્રમ, ૩. અનુભાગઉપશમનોપક્રમ ૪. પ્રદેશ-ઉપશમનોપક્રમ. (આ ચારનો અર્થ પણ ઉદીરણોપક્રમની પેઠે ઘટાવી લેવો.)

(૪) વિપરિણામનોપક્રમ ચાર પ્રકારનો છે—

૧ પ્રકૃતિ વિપરિણામનોપક્રમ; ૨. સ્થિતિવિપરિણામનોપક્રમ ૩. અનુભાગવિપરિણામનોપક્રમ;

૪ પ્રદેશ વિપરિણામનોપક્રમ (અર્થ ઉપર મુજબ ઘટાવવો).

૬ અલ્પબહુત્વ ચાર[1] પ્રકારનું છે —

૧. પ્રકૃતિ અલ્પબહુત્વ, ૨. સ્થિતિ અલ્પબહુત્વ, અનુભાવ અલ્પબહુત્વ, ૪ પ્રદેશ અલ્પબહુત્વ.

૬ સંક્રમ[2] ચાર પ્રકારનો છે —

૧. પ્રકૃતિસંક્રમ, ૨. સ્થિતિસંક્રમ, ૩. અનુભાવ-સંક્રમ ૪ પ્રદેશસંક્રમ.

૬ નિધત્ત[3] ચાર પ્રકારનો છે —

૧. પ્રકૃતિનિધત્ત, ૨. સ્થિતિનિધત્ત ૩. અનુભાવ નિધત્ત ૪ પ્રદેશનિધત્ત.

---

૧. પ્રકૃતિ આદિ બંધ ભેદો અને ક્રમે બંધ છે. તેના વિચાર વિશેષ વિગત માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૨. જેનો નિયમ છે કે કર્મના સજાતીય પ્રભેદો પરસ્પર સંક્રમ પામે છે. અર્થાત જ્ઞાનને આવરનારા સજાતીય કર્મ જ્ઞાનને આવરવાનું કામ કરે છે પણ દર્શનશક્તિને આવરવાનું કે સુખદુઃખ અનુભવવાનું કાર્ય નથી કરતું. પરંતુ આ નિયમ કર્મની મૂળ પ્રકૃતિઓ (આઠ મુખ્ય વિભાગો) ને જ લાગુ પડે છે. તે આઠમાંના કોઈના પેટાવિભાગો (ઉત્તરપ્રકૃતિઓ) તો સજાતીય આવરણોને અને બીજાને આશ્રીને ... થઈ શકે છે. તે સંક્રમ અપવાદ છે. એ ઉત્તરપ્રકૃતિઓમાં પણ કેટલીક એવી છે કે જે સજાતીય હોવા છતાં પરસ્પર સંક્રમ નથી પામતી. જેમકે દર્શનમોહ ચારિત્રમોહ રૂપે પરસ્પર સંક્રમ નથી પામતા. એ જ રીતે નારક આયુષ્ય તિર્યંચ આયુષ્ય રૂપે કે તે આયુષ્ય અન્ય કોઈ આયુષ્ય રૂપે સંક્રમ નથી પામતા.

પ્રકૃતિસંક્રમની જેમ બંધકાલીન રસ (અનુભાવ), સ્થિતિ તેમજ પ્રદેશોમાં પણ સજાતીય અધ્યવસાયને લીધે ફેરફાર થાય છે.

૩. નિધત્ત એટલે કર્મોનો એવો બંધ છે કે જેમાં તે કર્મોની સ્થિતિ અને અનુભાવ અધ્યવસાયવિશેષથી હીન કે અધિક થઈ શકે, અથવા નથી થઈ શકે પરંતુ તે સિવાય સંક્રમણ આદિ કંઈ પણ ન થઈ. જુઓ કર્મપ્રકૃતિ ગા. ૨.

ક નિકાચિતના ચાર પ્રકાર છે —

૧ પ્રકૃતિનિકાચિત ૨ સ્થિતિનિકાચિત ૩ અનુભાવનિકાચિત ૪ પ્રદેશનિકાચિત

[—સ્થા ૨૬૧]

[illegible] ચાર પ્રકારનું છે—

(૧) ૧ શુભ ને શુભાનુબંધી[1] ૨ શુભ ને અશુભાનુબંધી ૩ અશુભ ને અશુભાનુબંધી ૪ અશુભ ને શુભાનુબંધી

(૨) ૧ શુભ ને શુભવિપાકી[2] ૨ શુભ ને અશુભવિપાકી ૩ અશુભ ને અશુભવિપાકી ૪ અશુભ ને શુભવિપાકી

[—સ્થા ૩૧૧]

૨. કર્મબંધ અને કર્મબંધનું સ્વરૂપ

ક જીવો તદ્રૂપે રહીને અને સ્વભાવ રૂપે રહીને પાપકર્મનું ચયન કર્યું છે (પાપકર્મ એકઠાં કરે છે) —ભૂતકાળમાં ચયન કર્યું છે અને ભવિષ્યમાં કરશે

છ તેથી જ રીતે [illegible] ઉપચયન (વૃદ્ધિ પુષ્ટિ) બંધ ઉદીરણા વેદના અને નિર્જરા વિષે પણ સમજવું

[—સ્થા ૧૧]

૧ નિકાચિત [illegible] છે કે [illegible] કર્યા [illegible] થતો જ નથી.

૨ [illegible] તે [illegible] હોય [illegible] અને [illegible] ન ૩.

૩. [illegible] હોય, અને [illegible] હોય [illegible] હોય અને [illegible] તે [illegible] તે [illegible] અને [illegible]

§ તેવી જ રીતે ઉપચયન, બંધ, ઉદીરણા વેદના અને નિર્જરાના ત્રણ ત્રણ દંડક કહેવા.

[–સ્થા ૧૧]

§ જીવોએ ચાર સ્થાનથી[1] પાપકર્મના પુદ્ગલોનું ચયન કર્યું છે કરે છે અને કરશે –

૧. નારકરૂપે ૨. તિર્યંચરૂપે; ૩. મનુષ્યરૂપે; ૪ દેવરૂપે.

§ તેવી જ રીતે ઉપચયન, બંધ, ઉદીરણા વેદના અને નિર્જરા વિષે પણ સમજવું

[–સ્થા૰ ૩૯૦]

§ જીવોએ પાંચ સ્થાનથી[2] પાપકર્મનું ચયન કર્યું છે કરે છે અને કરશે:–

૧. એકેન્દ્રિયરૂપે; ૨. બેઇન્દ્રિયરૂપે; ૩. ત્રીન્દ્રિયરૂપે; ૪ ચતુરિન્દ્રિયરૂપે; ૫. પંચેન્દ્રિયરૂપે.

§ તેવી જ રીતે ઉપચયન યાવત્ નિર્જરા વિષે પણ સમજવું

[સ્થા ૪૭૨]

---

૧. આ ચારમાંથી દરેકના પ્રથમ સમયના અને અપ્રથમ સમયના એવા બે બે ભેદો ગણીએ તો આઠ સ્થાન થાય છે. –સ્થા ૫૮૫; અને ચારેને પ્રથમ સમયના અને અપ્રથમ સમયના એમ બે બે ભેદે ગણવાથી આઠ સ્થાન થાય છે. –સ્થા ૬૬

૨. આ પાંચના પ્રત્યેકમાં પ્રથમ સમયના અને અપ્રથમ સમયના એવા બે બે ભેદો ગણીએ તો દસ સ્થાન થાય. (–સ્થા ૭૮૩); તથા એકેન્દ્રિયને બદલે પૃથ્વી, અપ્, તેજસ્, વાયુ, અને વનસ્પતિ એ વિભાગો ગણીએ તો નવ સ્થાન થાય (–સ્થા ૭૦૧).

§ જીવોએ છ સ્થાનથી પાપકર્મનું ચયન કર્યું છે, કરે છે અને કરશે:-

૧. પૃથ્વીકાયરૂપે; ૨. અપ્કાયરૂપે ૩. તેજસ્કાયરૂપે; ૪ વાયુકાયરૂપે ૫. વનસ્પતિકાયરૂપે; ૬ ત્રસકાયરૂપે.

§ તેવી જ રીતે ઉપચયન યાવત્ નિર્જરા વિષે સમજી લેવું

[-સ્થા ૪૮]

§ દાનના[1] દશ ભેદ છે —

૧. અનુકંપાદાન (અનાથ કે પીડિતને કૃપાથી દેવાતું);
૨. સંગ્રહદાન (આપત્તિમાં કે અભ્યુદયમાં સહાય કરવી તે);
૩ ભયદાન (બીને જે કંઈ રાજા કે પોલીસને દેવું તે)
૪ કારુણ્યદાન (શોક અર્થાત્ પુત્રાદિ વિયોગને કારણે તેની પાછળ કંઈ દેવું તે)
૫. લજ્જાદાન (ઇચ્છા ન હોવા છતાં પંચ માણસ વચ્ચે બેઠા હોય અને આપે તે)
૬ ગૌરવદાન (પોતાના યશ માટે ગર્વથી દેવું તે)
૭. અધર્મ દાન (અધર્મી પુરુષને દાન);
૮ ધર્મ દાન (સુપાત્રને દાન);
૯ આશાદાન (સુફળની આશાથી દીધેલું દાન)
૧૦ પ્રત્યુપકાર દાન (કરેલા ઉપકારનો બદલો વાળવા કરાતું દાન).

---

૧ દાન સંબંધી [illegible]

મોહનીય કર્મનાં ત્રીસ નિમિત્તો[1] છે —

૧ ત્રસ જીવોને પાણીમાં નાખી પગથી કચરી મારી નાખે.

૨ કોઈના માથાને ચામડાથી વીંટી મારી નાખે.

૩. કોઈને મોઢે ડૂચો દઈ મારી નાખે.

૪ બંધ ઘરમાં ખૂબ અગ્નિ સળગાવી તેના ધુમાડાથી જીવોની હત્યા કરે.

૫. સંક્લિષ્ટ ચિત્તથી કોઈના માથાને ખડ્ગથી કાપી નાખી પછી ધડને પણ વિદારે તે

૬ કોઈને ફસાવીને (વિષયુક્ત) ફળથી અથવા લાકડીથી હત્યા કરતાં કરતાં પણ તેની પાછી મશ્કરી કરે

૭ પોતાના કપટ વડે બીજા કપટને ઢાંકી દે (ગૂઢાચારી) પોતાના દોષનો અપલાપ કરે તથા અસત્ય બોલે

૮ પોતાના અપકૃત્યનો ભાર બીજાને માથે નાખી દે અથવા બીજાની સામે કોઈના દોષો ઉઘાડા પાડી દે અને તેને "તેં જ આ કર્યું છે" વગેરે.

૯ અસત્ય જાણવા છતાં સાચું-ખોટું પરિષદમાં બોલ્યા કરે અને કલહ કરાવે

૧ રાજાનો અમાત્ય હોય છતાં મનમાં વિદ્રોહ જગાવી તેની આવકના માર્ગો બંધ કરે અથવા રાણીને મારી નખાવે અને રાજાને બહાર કઢાવી મૂકે

---

૧ આ જ મોહનીયસ્થાનોનું વર્ણન દશાશ્રુતસ્કંધ અ. ૯માં કર્યું છે. ટીકાકાર જણાવે છે કે, અહીં મોહનીય શબ્દથી સામાન્ય રીતે આઠે કર્મ સમજવાં જોઈએ અને વિશેષ રીતે જ મોહનીય છે જે ચોથું કર્મ છે તે સમજવું. આવશ્યક સૂત્રમાં (અ. ૪) પણ આ મહામોહનીય સ્થાનનો ઉલ્લેખ છે.

૧૧ કોઇ દીન વાણીથી દયાની માગણી કરતો હોય છતાં તેનો જવાબ તિરસ્કારભરી વાણીમાં આપે અને તેના ભોગોનો નાશ કરે.

૧૨. સ્ત્રીમાં લોલુપ હોય અને પોતે બાલબ્રહ્મચારી ન હોવા છતાં બાલબ્રહ્મચારી છે એવું કહ્યા કરે. પોતે અબ્રહ્મચારી છતાં બ્રહ્મચારી છે તેમ કહ્યા કરે. આવું કહેનાર બાયોની વચ્ચે ગધેડાની જેમ ભૂકનાર જ છે કારણ સ્ત્રીમાં પોતાની ગૃદ્ધિને લઈને આવો મનુષ્ય પોતાનું જ અહિત કરે છે અને બહુ જ માયાથી જૂઠું બોલે છે

૧૩. આ તો અમુક રાજાનો આશ્રિત છે એવી પ્રસિદ્ધિ થવાથી લોકોમાં માન વગેરે મળે છે એમ ધારી જે રાજ્યાશ્રય સ્વીકારે.

૧૪ સાવ દરિદ્ર હોય પણ ગામનો રાજા કે આમ મળીને તે દરિદ્રને રાજા બનાવે અને તેથી તેને બહુ જ માન મળે પછી ઈર્ષ્યાળુ થઈ સંક્લિષ્ટ ચિત્તવાળો થઈ તે બીજાની ઉપજીવિકાનો નાશ કરે.

૧૫. જેમ નાગણ પોતાના બચ્ચાંને જ મારે છે, તેમ કોઈ પોતાના માલિક સેનાપતિ કે શાસ્તાને મારી નાખે.

૧૬. રાજ્યના નાયકને કે નિગમના નેતાને કે યશસ્વી શેઠને મારી નાખે

૧૭. અનેક જીવોના નેતાને અને પ્રાણીઓને-દરિયામાં જેમ બેટ તેમ-શરણ આપનારને મારી નાખે

૧૮ જે સંયમ માટે તત્પર હોય, કે સંયમી હોય કે તપસ્વી હોય તેવાને ધર્મભ્રષ્ટ કરે

૧૯ અનંતજ્ઞાની અને અનંતદર્શનવાળા પુરુષની નિંદા કરે.

૨ ન્યાયમાર્ગનો દ્વેષી થઈ તેની નિન્દા કરી અપકાર કરે.

૨૧. આચાર્ય-ઉપાધ્યાય પાસેથી શ્રુત શીખીને તેમની જ નિન્દા કરવા મંડી જાય.

૨૨. જેની પાસેથી શ્રુત લીધું હોય તેનો અહંભાવથી પ્રત્યુપકાર ન કરે.

૨૩. બહુશ્રુત ન હોય પણ બહુશ્રુત હોવાનો ઢોંગ કરી યશ કમાય અને પોતે વિશુદ્ધ સ્વાધ્યાય કરે છે એવું બીજાને કહાવે.

૨૪. તપસ્વી ન હોય છતાં તપસ્વી હોવાનો આડંબર કરે. આ લોકમાં સૌથી મોટો ચોર તે છે.

૨૫. આ તે મારું શું ભલું કરવાનો હતો એવા ભાવથી સાધારણ મદદ માગનાર કોઈ ગ્લાનને, સમર્થ હોવા છતાં મદદ ન કરે. આવો મનુષ્ય શઠ છે માયાવી છે અને ક્લિષ્ટ ચિત્તવાળો છે તથા પોતાની બોધિને તે પોતે જ દુર્લભ બનાવે છે.

૨૬. જે સંયમધર્મીઓનો નાશ કરનારી કથા કરે અને કલહ કરે.

૨૭. જે વશીકરણાદિ અધાર્મિક યોગોનું આચરણ પ્રશંસા માટે કરે.

૨૮. આ લોકના કે પરલોકના કામભોગોને અતૃપ્ત થઈ સદા ભોગવે.

૨૯. દેવોની ઋદ્ધિ, દ્યુતિ, યશ, વર્ણ, બલ, વીર્ય એ બધાની નિન્દા કરે.

૩૦. મને કોઈ જિન માની પૂજે એવી યશની આકાંક્ષાથી પોતે દેવ, યક્ષ, ગુહ્યકને ન દેખતો હોય, અજ્ઞાની હોય, છતાં કહે કે હું તો તે બધાને દેખું છું.

[—સમ૦ ૩૦]

ક ચારિત્રનો નાશ ચાર પ્રકારે[1] છે

૧. આસુર (ભવનપતિ વગેરે દેવો અસુર કહેવાય છે તેમને યોગ્ય ભાવના તે આસુરી ભાવના. આ ભાવનાજન્ય ચારિત્રનાશ)

૨. આભિયોગ (દેવોમાં નોકરચાકરનું કામ કરનારા આભિયોગિક દેવ કહેવાય છે તેમને યોગ્ય ભાવના તે આભિયોગિકી. એવી ભાવનાથી થતો ચારિત્રનાશ.)

૩. સંમોહ (મૂઢમતિના દેવોને યોગ્ય ભાવના તે સંમોહી. આ ભાવનાથી થતો ચારિત્રનાશ)

૪ દેવ કિલ્બિષ (ચાંડાલ જેવી દેવોની અછૂતજાતિ તે દેવકિલ્બિષ. તેમને યોગ્ય ભાવનાથી થતો ચારિત્રનાશ.)

ક ચાર કારણે જીવો અસુરયોગ્ય કર્મ કરે છે

૧. કોપશીલતાથી;

૨ કલહશીલતાથી

૩. સંસક્ત તપ.કર્મથી – આહારાદિની આશાએ કરાયેલા તપકર્મથી

૪ નિમિત્તોપજીવનથી – નિમિત્તાદિ વિદ્યાઓના આશ્રયે જીવનનિર્વાહ કરવાથી.

ક ચાર કારણે જીવો આભિયોગ્યને લાયક કર્મ કરે છે

૧. આત્મોત્કર્ષ – ખોટી આપબડાઈથી

૨. પરપરિતાપ – બીજાને પીડા આપવાથી.

૧ બૃહત્કલ્પ (ગા ૧૨૯૩ – ૧૩૧૦) પાંચ અપ્રશસ્ત ભાવનાઓ બતાવી છે. ૧ કાન્દર્પ ૨ કૈલ્બિષિકી, ૩. આભિયોગી, ૪ આસુરી અને ૫ સાંમોહી આ પાંચે ભાવનાથી ચારિત્રનાશ થાય તે તે નામે ઓળખાય છે. તે તે ભાવનાથી જીવો તે તે પ્રકારના હલકા દેવપણે જન્મે છે.

§ શુભ દીર્ઘાયુષ્યનાં ત્રણ કારણો :—

૧. પ્રાણાતિપાત ન કરે; ૨. મૃષા ન બોલે; ૩ શ્રમણનો સત્કાર વગેરે કરે અને આદરપૂર્વક યોગ્ય આહારાદિનું દાન કરે.[1]

[–સ્થા૦ ૧૨૫]

૩. પ્રકૃતિબંધ[2]

૧

§ જીવોએ કર્મની આઠ પ્રકૃતિઓનું ચયન કર્યું છે કરે છે અને કરશે—

૧. જ્ઞાનાવરણ (જેના વડે જ્ઞાન – વિશેષબોધ આવરાય તે);

૨. દર્શનાવરણ (જેના વડે દર્શન – સામાન્યબોધ આવરાય તે);

૩. વેદનીય (જેથી સુખદુઃખ અનુભવાય તે);

૪ મોહનીય (જેના વડે આત્મા મોહ પામે તે);

૫. આયુ (જેથી ભવધારણ થાય તે);

૬ નામ (જેથી વિશિષ્ટ ગતિ-જાતિ આદિ પ્રાપ્ત થાય તે);

૭ ગોત્ર (જેથી ઉચ્ચપણું કે નીચપણું પમાય તે);

૮. અંતરાય (જેથી દેવા લેવામાં વિઘ્ન આવે તે);

§ નારકથી માંડી વૈમાનિક સુધીના જીવોએ આ આઠ કર્મપ્રકૃતિનું ચયન કર્યું છે કરે છે અને કરશે.

---

૧ અલ્પાયુષ્ય અને દીર્ઘાયુષ્યનાં કારણોની વિચારણા [illegible] ગૌતમને ભગવાને જે ભગવતીમાં ઉત્તર આપ્યો છે તે જ અહીં [illegible] જુઓ — ભગવતી શ. ૫, ઉ. ૬, સૂ. [illegible].

૨ કર્મની મૂલ તથા ઉત્તર પ્રકૃતિઓના વિવેચન માટે જુઓ પ્રથમ કર્મગ્રંથ ગા. [illegible]–૨૨ અને તત્ત્વાર્થ [illegible] ૮–૧૪. ભગવતી સૂત્રમાં ૮ મૂલ પ્રકૃતિઓ બતાવી છે — શ. ૬, ઉ. ૯, સૂ. [illegible].

§ તેવી જ રીતે ઉપશમન, બંધ, ઉદીરણા, વેદના અને નિર્જરા વિષે પણ સમજી લેવું

[–સ્થા૦ ૫૯૬]

૨

જ્ઞાનાવરણીયની ૫ મોહનીયની ૨૮ ગોત્રની ૨ આયુની ૪ એમ આ ચાર કર્મની ઉત્તરપ્રકૃતિ (પેટા વિભાગ) ૩૯ છે[1]

[–સમ ૩૯]

દર્શનાવરણની ૯ અને નામકર્મની ૪૨ એમ એ બેની ઉત્તરપ્રકૃતિઓ ૫૧ છે

[–સમ ૫૧]

જ્ઞાનાવરણની ૫ નામકર્મની ૪૨ અને અંતરાયની ૫ એમ એ ત્રણની ઉત્તરપ્રકૃતિઓ ૫૨ છે

[–સમ ૫૨]

દર્શનાવરણની ૯ નામની ૪૨ અને આયુની ૪ એમ એ ત્રણની ૫૫ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ છે

[–સમ ૫૫]

જ્ઞાનાવરણની ૫ વેદનીયની ૨ આયુની ૪ નામની ૪૨ અને અંતરાયની ૫ એમ એ પાંચની ૫૮ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ છે

[–સમ ૫૮]

મોહનીયને છોડીને બાકીનાં કર્મની ઉત્તરપ્રકૃતિઓ ૬૯ છે (૯૭–૨૮=૬૯)

[–સમ ૬૯]

જ્ઞાનાવરણીય અને અન્તરાય વિનાનાં બાકીનાં ૭ કર્મની ઉત્તરપ્રકૃતિ ૮૭ છે

[–સમ ૮૭]

---

૧. વિશેષ માટે જુઓ ઉત્તરા૦ ૮ ૧–૧૪

૩. ભૂતિકર્મ – રોગાદિ દૂર કરી રોગ મટાડવાની વિદ્યાના પ્રયોગથી

૪. કૌતુકકરણ – સૌભાગ્યાદિ પ્રાણીઓને માટે સ્નાન હોમ આદિ કરવાથી

§ ચાર કારણે જીવો સંમોહ યોગ્ય કર્મ કરે છે—

૧. ઉન્માર્ગ દેશનાથી ૨. માર્ગાન્તરાયથી; ૩. કામભિલાષથી ૪ લોભપૂર્વક નિદાનથી.

§ ચાર કારણે જીવો કિલ્બિષી દેવ યોગ્ય કર્મ કરે છે—

૧. અરિહંતના અવર્ણવાદ (નિંદા) થી ૨. અરિહંતે ઉપદેશેલા ધર્મના અવર્ણવાદથી ૩. આચાર્યોપાધ્યાયના અવર્ણવાદથી, ૪ ચતુર્વિધ સંઘના અવર્ણવાદથી

[–સ્થા ૩૫૪]

§ નારક યોગ્ય કર્મબંધનાં[1] ચાર કારણ છે —

૧. મહારમ્ભ (પ્રાણીઓને દુઃખ થાય તેવી ક્રિયાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ) ૨. મહાપરિગ્રહ; ૩. પંચેન્દ્રિય-વધ, ૪ કુણિમાહાર— માંસભોજન.

§ તિર્યંચયોગ્ય કર્મબંધના ચાર કારણ છે —

૧. માયાવીપણું; ૨. નિકૃતિભાવ— ઠગવા માટે કપટ ઉપચાર ૩. અલીકવચન; ૪ ખોટાં તોલ-માપ.

§ મનુષ્યયોગ્ય કર્મબંધનાં[2] ચાર કારણો છે —

૧. ભદ્રપ્રકૃતિ ૨. વિનયશીલતા; ૩. સાનુક્રોશતા-સદયતા ૪ અમત્સરિતા.

---

૧. ભગવતી શતક ૮, ઉ ૯; તત્ત્વાર્થ ૬-૧૬.
૨. [illegible] ૬-૧૭.
૩. [illegible] ૬-૧૮.

§ દેવાયુ કર્મબંધનાં[1] ચાર કારણ છે—

૧. સરાગ સંયમ (સંયમ લીધા છતાં કષાયના કાંઈક અંશો બાકી રહેવા). ૨. સંયમાસંયમ (દેશવિરતિ આદિ વ્રતો અલ્પાંશે લેવા). ૩. બાલતપ કર્મ (વિવેક વિના અગ્નિપ્રવેશ, અનશન આદિ દેહદમન). ૪. અકામનિર્જરા (પરાધીનપણે અનિચ્છાએ અનુસરવું પડતાં અહિતકર પ્રવૃત્તિ કે આહારાદિનો ત્યાગ).

(—સ્થા. ૩૭૩)

પાણી ચાર પ્રકારનાં છે —

૧ કાદવનું ૨ કીચડનું ૩. રેતીનું ૪ પર્વતનું

જીવના પરિણામ પણ એ પાણી જેવા છે. કાદવના પાણી જેવા પરિણામથી જીવ નરકમાં જાય છે. કીચડના પાણી જેવા પરિણામથી જીવ તિર્યંચરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. રેતીના પાણી જેવા પરિણામથી જીવ મનુષ્ય થાય છે અને પર્વતના પાણી જેવા પરિણામથી જીવ દેવ થાય છે.

(—સ્થા. ૩૧૧)

§ અલ્પાયુ કર્મબંધનાં ત્રણ કારણો છે —

૧ પ્રાણાતિપાત (હિંસા) ૨. મૃષાવાદ (અસત્ય) ૩. તથારૂપ શ્રમણને અયોગ્ય ભોજનાદિ આપવાં તે.

§ દીર્ઘાયુ કર્મબંધનાં ત્રણ કારણો —

૧ પ્રાણાતિપાત ન કરે ૨ મૃષા ન બોલે ૩ તથારૂપ શ્રમણને યોગ્ય આહારાદિનું દાન કરે.

§ અશુભ દીર્ઘાયુબંધનાં ત્રણ કારણ —

૧. પ્રાણાતિપાત ૨ મૃષાવાદ ૩. શ્રમણની નિંદા આદિ કરી અને તેમને અયોગ્ય આહારાદિનું દાન આપે.

૧ [illegible]

§ શુભ દીર્ઘાયુબંધનાં ત્રણ કારણો :—

૧. પ્રાણાતિપાત ન કરે, ૨. મૃષા ન બોલે, ૩. શ્રમણનો સત્કાર વગેરે કરે અને આદરપૂર્વક યોગ્ય આહારાદિનું દાન કરે.[1]

[—સ્થા ૧૨૫]

૩. પ્રકૃતિબંધ[2]

૧

§ જીવોએ કર્મની આઠ પ્રકૃતિઓનું ચયન કર્યું છે કરે છે અને કરશે—

૧. જ્ઞાનાવરણ (જેના વડે જ્ઞાન – વિશેષબોધ આવરાય તે)

૨. દર્શનાવરણ (જેના વડે દર્શન – સામાન્યબોધ આવરાય તે);

૩. વેદનીય (જેથી સુખદુઃખ અનુભવાય તે);

૪ મોહનીય (જેના વડે આત્મા મોહ પામે તે);

૫. આયુ (જેથી ભવધારણ થાય તે);

૬ નામ (જેથી વિશિષ્ટ ગતિ-જાતિ આદિ પ્રાપ્ત થાય તે)

૭ ગોત્ર (જેથી ઉચ્ચપણું કે નીચપણું પમાય તે)

૮ અંતરાય (જેથી દેવા લેવામાં વિઘ્ન આવે તે)

§ નારકથી માંડી વૈમાનિક સુધીના જીવોએ આ આઠે કર્મપ્રકૃતિનું ચયન કર્યું છે કરે છે અને કરશે

---

૧ અલ્પાયુબંધ અને દીર્ઘાયુબંધનાં કારણોની વિચારણાને સમજવા ગૌતમે ભગવાનને જે પ્રશ્નોત્તર પૂછ્યો છે તે જ અહીં [illegible] [illegible] છે— ભગવતી શ. ૫, ઉ. ૬, સૂ. ૧૫૨.

૨ કર્મની મૂળ તથા ઉત્તર પ્રકૃતિઓના વિવેચન માટે જુઓ પ્રથમ કર્મગ્રંથ ગા. ૩-૫૨ અને તત્ત્વાર્થ ૮. ૫-૧૪. ભગવતી સૂત્રમાં મૂળ પ્રકૃતિઓ ગણાવી છે—શ. ૬, ઉ. ૯, સૂ. ૨૫૫.

૬ તેવી જ રીતે ઉપચયન, બંધ, ઉદીરણા, વેદના અને નિર્જરા વિષે પણ સમજી લેવું

[-સ્થાન ૪૬૧]

૨

જ્ઞાનાવરણીયની ૫ મોહનીયની ૨૮ ગોત્રની ૨, આયુની ૪ એમ આ ચાર કર્મની ઉત્તરપ્રકૃતિ (પેટા વિભાગ) ૩૯ છે.[1]

[-સમ ૩૯]

દર્શનાવરણની ૯ અને નામકર્મની ૪૨ એમ એ બેની ઉત્તરપ્રકૃતિઓ ૫૧ છે

[-સમ ૫૧]

જ્ઞાનાવરણની ૫ નામકર્મની ૪૨ અને અંતરાયની ૫ એમ એ ત્રણની ઉત્તરપ્રકૃતિઓ ૫૨ છે

[-સમ ૫૨]

દર્શનાવરણની ૯ નામની ૪૨ અને આયુની ૪ એમ એ ત્રણની ૫૫ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ છે

[-સમ ૫૫]

જ્ઞાનાવરણની ૫, વેદનીયની ૨ આયુની ૪ નામની ૪૨ અને અંતરાયની ૫ એમ એ પાંચની ૫૮ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ છે.

[-સમ ૫૮]

મોહનીયને છોડીને બાકીનાં કર્મની ઉત્તરપ્રકૃતિઓ ૬૯ છે (૯૭ - ૨૮ = ૬૯)

[-સમ ૬૯]

જ્ઞાનાવરણીય અને અન્તરાય વિનાનાં બાકીનાં ૭ કર્મની ઉત્તરપ્રકૃતિ ૮૭ છે

[-સમ ૮૭]

---

1 વિશેષ માટે જુઓ સ્થાન ૯ ૬ ૧૪

આયુ અને ગોત્ર વિનાનાં બાકીનાં ૬ કર્મની ૬૧ ઉત્તરપ્રકૃતિ છે

[—]

આઠ કર્મની ઉત્તરપ્રકૃતિઓ ૯૭ છે

[—]

૩

(૧) જ્ઞાનાવરણીયના બે ભેદ છે[1]—

૧. દેશજ્ઞાનાવરણીય — મત્યાદિ ચાર,

૨. સર્વજ્ઞાનાવરણીય — કેવલજ્ઞાનાવરણ.

૨. દર્શનાવરણીયના બે ભેદ છે —

૧. દેશદર્શનાવરણીય — ચક્ષુરાદિ ત્રણ દર્શનાવરણ,

૨. સર્વદર્શનાવરણીય — કેવલદર્શનાવરણ અને નિદ્રાપંચક[2]

(૩) વેદનીય કર્મના બે ભેદ છે—

૧ સાતાવેદનીય (જેના ઉદયથી પ્રાણીને સુખનો અનુભવ થાય તે)

૨ અસાતાવેદનીય (જેનાથી દુઃખનો અનુભવ થાય તે)

(૪) મોહનીયના ભેદ બે છે —

૧. દર્શનમોહનીય (જેના ઉદયથી તત્ત્વોના યથાર્થ સ્વરૂપની રુચિ થતી અટકે તે),

૨. ચારિત્રમોહનીય.

---

૧ અવગ્રહાદિ માટે જુઓ પ્રસ્તાવના અને ટિપ્પણ ન. ૨.

૨ જુઓ નિદ્રા માટે ઉત્તમ ૯-૧૪.

(૫) આયુકર્મના બે ભેદ છે —

૧ અદ્ધાયુ (પ્રસ્તુત ભવ પૂરો થયા પછી તરત જ ફરીથી તેવો જ મળે તેવું આયુ; જેમ કે મનુષ્ય અને તિર્યંચનું)

૨. ભવાયુ—(પ્રસ્તુત ભવ પૂરો થયા પછી તરત જ ફરીથી તેવો જ ભવ ન મળે તેવું આયુ, જેમકે દેવ, નારકીનું)

(૬) નામકર્મના બે ભેદ છે —

૧. શુભનામ — વીર્ય કરનામાદિ

૨. અશુભનામ — અનાદેય નામાદિ

(૭) ગોત્રકર્મના બે ભેદ છે —

૧. ઉચ્ચ ગોત્ર; ૨. નીચ ગોત્ર;

(૮) અન્તરાયકર્મના બે ભેદ છે —

૧. પ્રત્યુત્પન્નવિનાશી (વર્તમાન વસ્તુના લાભને રોકનાર);

૨. આગામીનો નિરોધ કરનાર.

[—સ્થા ૧ ૫]

૪

જ્ઞાનાવરણીય કર્મ પાંચ પ્રકારનું છે —

૧. આભિનિબોધિકજ્ઞાનાવરણીય ૨. શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય;
૩. અવધિજ્ઞાનાવરણીય; ૪ મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણીય
૫. કેવલજ્ઞાનાવરણીય.

[—સ્થા. ૪૬૪]

આ બધી [illegible] [illegible] સમજણ માટે જુઓ આ ગ્રન્થનું [illegible] [illegible] [illegible]

૫

દર્શનાવરણીયકર્મની ૯ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ છે —

૧. નિદ્રા (જેનાથી સુખપૂર્વક જાગી શકાય તેવી નિદ્રા આવે તે);

૨. પ્રચલા (જેનાથી બેઠાં બેઠાં કે ઊભા ઊભા ઊંઘ આવે તે);

૩ નિદ્રાનિદ્રા (જેનાથી નિદ્રામાંથી જાગવું વધારે મુશ્કેલ બને તે);

૪ પ્રચલાપ્રચલા (જેનાથી ચાલતાં ચાલતાં પણ નિદ્રા આવે તે);

૫. સ્ત્યાનર્દ્ધિ (જાગૃતમાં ચિંતવેલ કાર્યો નિદ્રાવસ્થામાં સાધવાનું જેનાથી બળ આવે તે);

૬ ચક્ષુર્દર્શનાવરણ;

૭. અચક્ષુર્દર્શનાવરણ;

૮ અવધિદર્શનાવરણ;

૯ કેવલદર્શનાવરણ.

[—સમ ૯ —સ્થા ૬૬૮]

૬

સાત (સુખ)ના ૬ પ્રકાર છે —

૧. શ્રોત્રેન્દ્રિયસાતા; ૨. ઘ્રાણેન્દ્રિયસાતા; ૩. રસનેન્દ્રિય સાતા; ૪ ચક્ષુરિન્દ્રિય સાતા; ૫. સ્પર્શનેન્દ્રિય સાતા ૬ નોઇન્દ્રિય (મન) સાતા.

અસાતાના ૬ પ્રકાર છે —

(૧-૬) શ્રોત્રેન્દ્રિય અસાતાથી માંડીને નોઇન્દ્રિય અસાતા સુધી.

[—સ્થા ૪૮૮]

૭

મોહનીય કર્મનાં બાવન નામ[1] છે—

૧. ક્રોધ–જેથી કૃત્યાકૃત્યનું ભાન ન રહે તે
૨ કોપ–જેથી સ્વભાવથી ચલિત થવાય તે,
૩. રોષ–ક્રોધની પરંપરા
૪ દ્વેષ–પોતાને કે પરને દૂષણ જેથી અપાય,
૫ અક્ષમા–અસહનશીલતા
૬ સંજ્વલન–વાર વાર ક્રોધથી બળવું તે,
૭. કલહ–મોટેથી બૂમ પાડી બોલવું તે;
૮ ચાંડિક્ય–રૌદ્રાકાર
૯ ભંડન–લાકડીથી લડવું તે;
૧૦ વિવાદ–વિરોધથી પક્ષ પ્રતિપક્ષભાવ કરી બોલવું તે.

૧૧ માન–અભિમાન ૧૨. મદ–મૂઢતા; ૧૩. દર્પ–અહંકાર, ૧૪ સ્તંભ–અનમન, ૧૫. આત્મોત્કર્ષ–પોતાની બડાઈ; ૧૬ ગર્વ–અનુશય; ૧૭. પરપરિવાદ–બીજાની નિંદા ૧૮ આક્રોશ–તિરસ્કાર, ૧૯ અપકર્ષ [પરિભવ]–અભિમાનથી પોતાના અથવા પરના કોઈ કાર્યથી વિરત થવું; ૨૦ ઉન્નય–અભિમાનથી નીતિનો ત્યાગ; ૨૧. ઉન્નામ–અભિમાનથી પ્રતિનમન ન કરવું.

---

૧. અહીં જણાવેલ બાવન નામ મુખ્યપણે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ તથા તેમના વિશેષો છે ૧–૧૦ ક્રોધ અને તેના વિશેષો છે. ૧૧–૨૧ માન અને તેના વિશેષો છે. ૨૨–૩૮ માયા અને તેના વિશેષો છે અને ૩૯–૫૨ લોભ અને તેના વિશેષો છે. આ જ મોહને લઈને મોહનીયના બાવનવિધ વિચાર સમવાયાંગમાં છે. સમવા૦ ૧૫, ૬ ૫. ટીકાની ગાથા માટે જુઓ નિર્યુક્તિ ૫, ૫૦

૧. માયા; ૨. લોભ.

(૨) દ્વેષ પ્રત્યયા મૂર્છા બે પ્રકારની છે—

૧. ક્રોધ, ૨ માન.

[—સ્થા ૨.૪]

આશંસાપ્રયોગ[1] દસ પ્રકારનો.—

૧. ઇહલોક આ૦ ૨. પરલોક આ૦; ૩. ઉભયલોક આ૦ ૪. જીવિતાશંસાપ્રયોગ; ૫. મરણાશં૦; ૬. કામાશં૦; ૭. ભોગાશં૦ ૮. લાભાશં૦ ૯. પૂજાશં૦ ૧૦. સત્કારાશં૦

[—સ્થા ૭૪૪]

દર્શન[2] ત્રણ છે—

૧. સમ્યગ્દર્શન; ૨. મિથ્યાદર્શન; ૩. સમ્યગ્મિથ્યાદર્શન.

[—સ્થા ૧૮૪]

રુચિ[3] પણ ત્રણ છે—

૧. સમ્યગ્રુચિ; ૨. મિથ્યારુચિ ૩. સમ્યગ્મિથ્યારુચિ.

[—સ્થા ૧૮૪]

---

૧ [illegible]

૨. [illegible] તે સમ્યગ્દર્શન, [illegible] તે મિથ્યાદર્શન અને [illegible] તે સમ્યગ્મિથ્યાદર્શન—વિશેષ માટે [illegible] ૧૪–૧૬.

૩. [illegible] તે રુચિ. [illegible]

કષાય સોળ છે[1] —

(૧-૪) અનન્તાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ,

(૫-૮) અપ્રત્યાખ્યાન ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ,

(૯-૧૨) પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભ.

(૧૩-૧૬) સંજ્વલન ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ.

[-સ્થા ૨૬]

નોકષાયવેદનીય[2] કર્મના નવ પ્રકાર છે —

૧. સ્ત્રીવેદ, ૨ પુરુષવેદ, ૩. નપુંસકવેદ ૪ હાસ્ય; ૫. રતિ; ૬ અરતિ, ૭. ભય; ૮ શોક ૯ જુગુપ્સા.

[-સ્થા ૭૦]

આયુષ્ય[3] ૭ પ્રકારનો છે —

૧ (એકેન્દ્રિય દ્વીન્દ્રિય આદિ પાંચ જાતિ છે અને એ જાતિઓ નામકર્મની ઉત્તરપ્રકૃતિ છે એ જાતિ નામકર્મની

---

૧ ક્રોધાદિ ચાર કષાયોની તીવ્રતાના ચાર પ્રકાર બતાવ્યા છે. જે ક્રોધાદિ એટલા બધા તીવ્ર હોય કે જેથી જીવને અનંતકાળ સંસારમાં ભટકવું પડે, તે અનંતાનુબંધી કહેવાય. જે ક્રોધાદિ વિરતિ (ત્યાગવૃત્તિ) નો પ્રતિબંધ કરવા પૂરતા જ તીવ્ર હોય, તે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કહેવાય છે. જે ક્રોધાદિ અમુક અંશે વિરતિ થવા દે પણ સર્વવિરતિ ન થવા દે તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય; અને જે ક્રોધાદિની તીવ્રતા સર્વવિરતિનો પ્રતિબંધ કરવા જેટલી નહીં પણ તેમાં સ્ખલન અને માલિન્ય કરવા જેટલી જ હોય, તે સંજ્વલન કહેવાય.

૨. આગળ જણાવેલા ૧૬ કષાયના સહચારી તથા ઉદ્દીપક હોવાથી આ નવ નોકષાય કહેવાય છે. એ પ્રમાણે ચારિત્રમોહનીયના ૨૫ પ્રકાર થાય છે.

૩. આ જ ૭ પ્રકારના બંધ સંબંધી વધુ બતાવવામાં આવ્યા છે —જુઓ ૬, ૯ ૮ ૫ વગેરે.

૨૨. માયા–કપટ;

૨૩. ઉપધિ–ઠગવા માટે વંચક ભાવ ધારણ કરવો તે;
૨૪ નિકૃતિ–આદરથી બીજાની વંચના,
૨૫. વલય–વક્ર સ્વભાવ,
૨૬ ગહન–ન સમજાય તેવી વચનજાળ;
૨૭. નૂમ–ઠગવા માટે નીચતાનો આશ્રય;
૨૮. કલ્ક–હિંસાદિ નિમિત્તે બીજાને છેતરવાનો અભિપ્રાય
૨૯ કુરૂક (કુરૂપ) ભૂંડા આચાર,
૩૦ દંભ–ઠગબાજી;
૩૧. કૂટ–કપટભાવ;
૩૨. જિહ્મ–વંચના માટે મંદતા;
૩૩. કિલ્બિષ–કિલ્બિષ યોગ્ય માયા;
૩૪ અનાદરતા–વંચના માટેનું આચરણ;
૩૫. ગૂહનતા–સ્વરૂપ છુપાવવું તે,
૩૬ વંચનતા–છેતરપિંડી;
૩૭. પ્રતિકુંચનતા–છળ;
૩૮. સાતિયોગ–ઉત્તમની સાથે હલકાની મિલાવટ;

૩૯ લોભ–તૃષ્ણા;

૪૦ ઇચ્છા–અભિલાષા
૪૧. મૂર્ચ્છા–મોહ;
૪૨ કાંક્ષા–અપ્રાપ્ત પદાર્થની ઇચ્છા
૪૩. ગૃદ્ધિ–પ્રાપ્ત અર્થમાં આસક્તિ,
૪૪ તૃષ્ણા–પ્રાપ્ત પદાર્થનો વ્યય ન થાય તેવી ઇચ્છા
૪૫. ભિધ્યા–વિષયોનું ધ્યાન,
૪૬ અભિધ્યા–ચિત્તની ચલાયમાન સ્થિતિ
૪૭. કામાશા–ઇષ્ટ શબ્દાદિની આશા;
૪૮ ભોગાશા–ઇષ્ટ ગંધાદિની આશા;

૪૯. જીવિતાશા—જીવવાની આશા
૫૦ મરણાશા—મરવાની ઇચ્છા
૫૧. નન્દી—સમૃદ્ધિમાં આનંદ,
૫૨. રાગ—સ્નેહ;

મદસ્થાન[1] આઠ છે—

૧ જાતિમદ ૨. કુલમદ, ૩ બલમદ; ૪ રૂપમદ;
૫. તપોમદ, ૬ શ્રુતમદ; ૭. લાભમદ; ૮. ઐશ્વર્યમદ.
[—સમ ૧૯, —ઠાણ ૮]

દશ કારણે અહંભાવ આણી મદ કરે છે—

૧. જાતિમદથી ૨. કુલમદથી; ૩. બલમદથી; ૪ રૂપમદથી; ૫ શ્રુતમદથી; ૬ તપમદથી ૭. લાભમદથી; ૮ ઐશ્વર્યમદથી, ૯ નાગકુમારો કે સુપર્ણકુમારો મારી પાસે શીઘ્ર આવે છે એમ માની; ૧૦ બીજા પુરુષોને ન થાય તેવુ શ્રેષ્ઠ અવધિજ્ઞાન મને થયું છે એમ માની.
[—ઠાણ ૧૦]

મૂર્છા (મોહ) બે પ્રકારની છે—
૧ પ્રેમ પ્રત્યયા; ૨. દ્વેષ પ્રત્યયા;
(૧) પ્રેમ પ્રત્યયા મૂર્છા બે પ્રકારની છે—

---

૧ સૂત્રકૃતાંગ (૧. ૨. ૨. ૧—૨)માં કહ્યું છે કે જે અહંકાર કરી બીજાની અવજ્ઞા કરે છે તેનું ફલ તેને એ મળે છે કે, તેને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવું પડે છે માટે મદ ન કરવો. [illegible] નિર્યુક્તિકાર પ્રકરણ [illegible] મદ કરવાનો નિષેધ કરે છે (નિ. [illegible]). [illegible] મદસ્થાનથી નિવૃત્ત થવાનું કહ્યું છે [illegible] (૮ ૩)માં [illegible] બીજાને [illegible] અને [illegible] કરવાનો નિષેધ કર્યો છે. [illegible] પ્રકારના મદ [illegible] — યૌવન, આરોગ્ય અને [illegible] ગણી [illegible] —[illegible] ૩ ૩૪

૧. માયા; ૨. લોભ.

(૨) દ્વેષ પ્રત્યયા મૂર્છા બે પ્રકારની છે—

૧. ક્રોધ, ૨ માન.

[—સ્થા ૯૬]

આશંસાપ્રયોગ[1] દશ પ્રકારનો.—

૧ ઇહલોક આ૦ ૨. પરલોક આ૦; ૩. ઉભયલોક આ૦; ૪ જીવિતાશંસાપ્રયોગ; ૫. મરણાશં૦; ૬ કામાશં૦; ૭. ભોગાશં૦ ૮. લાભાશં૦ ૯ પૂજાશં૦; ૧૦ સત્કારાશં૦

[—સ્થા ૭૪૬]

દર્શન[2] ત્રણ છે—

૧ સમ્યગ્દર્શન; ૨. મિથ્યાદર્શન; ૩. સમ્યગ્મિથ્યાદર્શન.

[—સ્થા ૧૮૪]

રુચિ[3] પણ ત્રણ છે—

૧. સમ્યગ્રુચિ; ૨. મિથ્યારુચિ ૩. સમ્યગ્મિથ્યારુચિ.

[—સ્થા૦ ૧૮૪]

---

૧ [illegible] નિયાણું કહે છે તે [illegible] કહેવાય છે. [illegible] નિયાણું કહેવાય છે. [illegible] (ભા ૧) માં [illegible] (૧.૧૫) [illegible] છે.

૨. [illegible] તે સમ્યગ્દર્શન, [illegible] તે મિથ્યાદર્શન અને [illegible] તે સમ્યગ્મિથ્યાદર્શન—વિશેષ માટે [illegible], ૧૪–૧૬.

૩. [illegible] તે રુચિ. [illegible] ૧૬–[illegible] છે.

કષાય સોળ છે[1]—

(૧-૪) અનન્તાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ

(૫-૮) અપ્રત્યાખ્યાન ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ

(૯-૧૨) પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભ.

(૧૩-૧૬) સંજ્વલન ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ.

[—કર્મ ૧૬]

નોકષાયવેદનીય[2] કર્મના નવ પ્રકાર છે—

૧. સ્ત્રીવેદ; ૨. પુરુષવેદ ૩. નપુંસકવેદ; ૪ હાસ્ય; ૫. રતિ; ૬ અરતિ, ૭. ભય ૮ શોક ૯ જુગુપ્સા.

[—એજ ૧૧]

આયુબંધ[3] છ પ્રકારનો છે —

૧. (એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય આદિ પાંચ જાતિ છે અને એ જાતિએ નામકર્મની ઉત્તરપ્રકૃતિ છે એ જાતિ નામકર્મની

---

૧. ક્રોધાદિ ચાર કષાયોની તીવ્રતાના ચાર પ્રકાર બતાવ્યા છે. જે ક્રોધાદિ એટલા બધા તીવ્ર હોય કે જેથી જીવને અનંતકાલ સંસારમાં ભટકવું પડે, તે અનંતાનુબંધી કહેવાય. જે ક્રોધાદિ વિરતિ (ત્યાગવૃત્તિ)નો પ્રતિબંધ કરવા પૂરતા જ તીવ્ર હોય, તે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણીય કહેવાય છે. જે ક્રોધાદિ આંશિક જ વિરતિ થવા દે પણ સર્વવિરતિ ન થવા દે, તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય; અને જે ક્રોધાદિની તીવ્રતા સર્વવિરતિનો પ્રતિબંધ કરવા જેટલી નહીં પણ તેમાં સ્ખલન અને માલિન્ય કરવા જેટલી જ હોય, તે સંજ્વલન કહેવાય.

૨. આગમ અનુસાર ૧૬ કષાયના સહચારી તથા ઉદ્દીપક એવા આ નવ નોકષાય કહેવાય છે. એ બધાને મળીને ચારિત્રમોહનીયના ૨૫ પ્રકાર થાય છે.

૩. આ જ ૭ પ્રકારના બંધ ઉત્તરાર્ધમાં પણ બતાવવામાં આવ્યા છે —સૂ ૧ ૬ ૮ ૫ ૧૦૦.

સાથે પ્રતિસમય ભોગવવા માટે આયુકર્મના દલિકોની નિષેક નામની રચના તે) જાતિનામ નિધત્તાયુ

૨. (ગતિ નામકર્મ ચાર પ્રકારનું છે — નરક, દેવ, તિર્યંચ અને મનુષ્ય. એ ગતિ નામકર્મ સાથે પ્રતિસમય ભોગવવા માટે આયુકર્મના દલિકોની નિષેકરચના કરી તે) ગતિનામ નિધત્તાયુ

૩. (સ્થિતિની અપેક્ષાએ નિષેકરચના કરી તે) સ્થિતિનામ નિધત્તાયુ

૪ (જેની અંદર આત્મા રહે તે અવગાહના કહેવાય. ઔદારિકાદિ શરીર — તે શરીર નામકર્મ સાથે પૂર્વોક્ત રચના કરી તે) અવગાહનાનામ નિધત્તાયુ'

૫. (પ્રદેશરૂપ નામકર્મની સાથે પૂર્વોક્ત રચના કરી તે) પ્રદેશનામ નિધત્તાયુ

૬ (અનુભાગ — વિપાકરૂપ નામકર્મ સાથે પૂર્વોક્ત રચના કરી તે) અનુભાગનામ નિધત્તાયુ.

નારકથી માંડીને વૈમાનિક સુધીના જીવોને આ છયે આયુબંધ હોય છે

નારકો છ માસ આયુ બાકી હોય ત્યારે આગામી ભવના આયુનો બંધ કરે છે

ભવનપતિ પણ તે જ પ્રમાણે.

અસંખ્યાત વર્ષાયુવાળા સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ પણ તે જ પ્રમાણે.

અસંખ્યાત વર્ષાયુષી સંજ્ઞી મનુષ્ય પણ તે જ પ્રમાણે.

વાનવ્યંતર જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક પણ —

(ભગ. શ૦ ૬ ઉ૦ ૮ સૂ૦ ૨૫૧)

શ્રી — હે ભગવન્! નારકો જાતિનામ નિધત્તાયુને કેટલા આકર્ષો વડે બાંધે છે?

મ હે ગૌતમ ! એકથી માંડી આઠ કલ્પતામાં૧ બાંધી લે છે નવ કલ્પતા થતા નથી

બાકીના વૈમાનિક સુધીના જીવોની બાબતમાં પણ તે જ પ્રમાણે સમજવું

[-સૂત્ર ૬૧૪]

આયુપરિણામ-સ્વભાવ-શક્તિ-ધર્મ નવવિધ કહ્યો છે —

૧. જીવની નિયત થયેલી ગતિને આયુકર્મ જે શક્તિ વડે પ્રાપ્ત કરાવે તે 'ગતિ પરિણામ

૨. (આયુકર્મના જે સ્વભાવ વડે અમુક જ ગતિનો બંધ થાય — જેમકે નરકાયુનો સ્વભાવ એવો છે કે તેથી મનુષ્યગતિ કે તિર્યંચગતિ નામકર્મ તો બંધાય પણ દેવગતિ કે નરકગતિ નામકર્મ નથી બંધાતું — તે) ગતિબંધનપરિણામ

૩ (આયુની જે અન્તર્મુહૂર્તથી માંડીને ૩૩ સાગરોપમ સુધીની સ્થિતિ છે તે) સ્થિતિપરિણામ

૪ (પૂર્વના આયુકર્મના જે સ્વભાવ વડે અમુક જ પ્રમાણમાં ભાવી આયુસ્થિતિનો બંધ પડે છે — જેમકે — તિર્યંચ આયુ જે ભોગવતો હોય તો ભાવી દેવાયુનો ઉત્કૃષ્ટ બંધ ૧૮ જ સાગરોપમ પડે છે — તે) સ્થિતિ બંધનપરિણામ

૫. (આયુના જે સ્વભાવથી જીવ ઊર્ધ્વગમનની શક્તિ પામે છે તે) ઊર્ધ્વગૌરવ૨ પરિણામ

૧ જો આયુબંધ પરિણામ તીવ્ર હોય તો એક સાથે જ આયુકર્મના બધા દલિકોને ગ્રહણ કરી લે છે અને પરિણામની જેવી મંદતા તે પ્રમાણે બે વખતમાં કે ત્રણ વખતમાં એમ વધારેમાં વધારે આઠ વારમાં બધા આયુષ્ય દલિકોને ગ્રહણ કરી જ લે છે

૨. અહીં ગૌરવનો અર્થ ગમન સમજવો. આત્માનો ગૌરવ પણ આ જ રીતે સમજી લેવું.

૬ અધોગૌરવપરિણામ.
૭. તિર્યગ્ગૌરવપરિણામ.
૮ દીર્ઘગૌરવપરિણામ.
૯ હ્રસ્વગૌરવપરિણામ.

[—સૂત્ર ૧૯]

નામકર્મ ૪૨ પ્રકારનું છે —

૧. ગતિનામ (દેવાદિ ચાર ગતિઓ પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ) [સમાન પરિણામ અનુભવાવનાર)
૨. જાતિનામ (એકેન્દ્રિયત્વથી લઈ પંચેન્દ્રિયત્વ સુધી
૩. શરીરનામ;
૪. શરીરાંગોપાંગ નામ,
૫. શરીર બંધન નામ (પ્રથમ ગૃહીત ઔદારિકાદિ પુદ્ગલો સાથે નવાં ગ્રહણ કરાતાં તેવાં પુદ્ગલોનો સંબંધ કરી આપનાર);
૬ શરીર સંઘાતન નામ (બદ્ધ પુદ્ગલોને તે તે શરીરના આકારમાં ગોઠવી આપનાર);
૭ સંહનન નામ (હાડબંધની વિશિષ્ટ રચનાઓનું નિમિત્ત);
૮. સંસ્થાન નામ (શરીરની વિવિધ આકૃતિઓનું નિમિત્ત)
૯ વર્ણનામ
૧ ગંધનામ;
૧૨. સ્પર્શનામ
૧૩. અગુરુલઘુનામ (નહીં ભારે નહીં હલકું એવા શરીરનું નિમિત્ત)
૧૪ ઉપઘાત નામ (પડજીભ, ચોરદાંત, રસોળી વગેરે અવયવો પ્રાપ્ત કરાવનાર);

૧૫. પરાઘાત નામ (દર્શન કે વાણીથી બીજાને આંજી નાખે તેવી દશા પ્રાપ્ત કરાવનાર)

૧૬ આનુપૂર્વી નામ (જન્માંતર જતા જીવને આકાશ પ્રદેશની શ્રેણી અનુસાર ગમન કરાવનાર)

૧૭. ઉચ્છ્વાસનામ (શ્વાસોચ્છ્વાસની શક્તિનું નિયામક)

૧૮ આતપનામ (અનુષ્ણ શરીરમાં ઉષ્ણપ્રકાશનું નિયામક)

૧૯. ઉદ્યોતનામ (શીતપ્રકાશનું નિયામક);

૨ વિહાયોગતિનામ (પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત ચાલનું નિયામક)

૨૧ ત્રસનામ (સ્વતંત્રપણે ગમન કરવાની શક્તિનું નિયામક);

૨૨. સ્થાવરનામ (ઉપરથી ઊલટું)

૨૩. સૂક્ષ્મનામ (અમચક્ષુને અગોચર શરીરની પ્રાપ્તિનું નિયામક)

૨૪ બાદરનામ (ઉપરથી ઊલટું)

૨૫. પર્યાપ્તનામ (શરીરને યોગ્ય ઇંદ્રિયાદિની પર્યાપ્તિ પૂરી કરાવનાર)

૨૬ અપર્યાપ્ત નામ (તેથી ઊલટું);

૨૭. સાધારણશરીર નામ (અનંત જીવો વચ્ચે એક સાધારણ શરીર પ્રાપ્ત કરાવનાર);

૨૮. પ્રત્યેકશરીર નામ (જીવદીઠ ભિન્ન ભિન્ન શરીર પ્રાપ્ત કરાવનાર)

૨૯ સ્થિરનામ (હાડકાં દાંત આદિ સ્થિર અવયવો પ્રાપ્ત કરાવના);

૩૦. અસ્થિરનામ (જીભ આદિ અસ્થિર અવયવો પ્રાપ્ત કરાવનાર)

૩૧ શુભનામ (નાભિની ઉપરના અવયવો પ્રશસ્ત બનાવનાર);

૩૨. અશુભનામ (નાભિની નીચેના અવયવો અપ્રશસ્ત બનાવનાર);

૩૩. સુભગનામ (ઉપકાર ન કરવા છતાં સર્વને પ્રિય બનાવનાર);

૩૪ દુર્ભગનામ (ઉપકાર કરવા છતા સર્વને પ્રિય ન બનાવનાર);

૩૫. સુસ્વરનામ;

૩૬ દુઃસ્વરનામ

૩૭. આદેયનામ (બોલ્યું બધું માન્ય કરાવનાર);

૩૮ અનાદેયનામ (એથી ઊલટું);

૩૯. યશોકીર્તિનામ;

૪૦ અયશોકીર્તિનામ

૪૧ નિર્માણનામ (શરીરના અંગોપાંગ યથાસ્થાન ગોઠવનાર);

૪૨. તીર્થંકરનામ (ધર્મતીર્થ પ્રવર્તાવવાની શક્તિ અર્પનાર).

[—કર્મ ૧]

મિથ્યાદૃષ્ટિ અપર્યાપ્ત એકેન્દ્રિય[1] સંક્લિષ્ટ પરિણામવાળો જ નામકર્મની ૨૫ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ બાંધે —

---

૧ દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, અને ચતુરિન્દ્રિયમાંનો કોઈ વિકલેન્દ્રિય મિથ્યાદૃષ્ટિ જ્યારે વિકલેન્દ્રિય પ્રાયોગ્ય નામકર્મ બાંધતો હોય, અને તે પણ અપર્યાપ્ત વિકલેન્દ્રિય પ્રાયોગ્ય નામકર્મ બાંધતો હોય ત્યારે આ જાતિથી ૨૫ [illegible] નામકર્મની પ્રકૃતિઓ બાંધે છે. [illegible] (મ. ટીકા) પૃ. ૧૦૦.

૧. તિર્યગ્ગતિ નામ ૨ વિકલેન્દ્રિય જાતિનામ[1] ૩ ઔદારિક શરીરનામ[2] ૪ તૈજસ શરીરનામ ૫ કાર્મણ શરીરનામ ૬ હુંડ સંસ્થાનનામ[3] ૭ ઔદારિક શરીરાંગોપાંગનામ ૮ સેવાર્ત સંહનન નામ;[4] ૯ વર્ણનામ ૧૦ ગંધનામ ૧૧ રસનામ; ૧૨. સ્પર્શનામ ૧૩. તિર્યગાનુપૂર્વીનામ ૧૪ અગુરુલઘુનામ ૧૫. ઉપઘાતનામ ૧૬ ત્રસનામ ૧૭ બાદરનામ ૧૮ અપર્યાપ્ત નામ; ૧૯ પ્રત્યેક શરીરનામ ૨૦ અસ્થિરનામ ૨૧ અશુભનામ ૨૨. દુર્ભગનામ ૨૩. અનાદેયનામ ૨૪ અયશકીર્તિ નામ ૨૫. નિર્માણનામ.

[-શ્લો ૧૫]

જીવ જ્યારે દેવગતિનો બંધ કરે છે[5] ત્યારે નામકર્મની ૨ ઉત્તર પ્રકૃતિઓ બાંધે છે —

---

૧ વિકલેન્દ્રિય જાતિનામ ત્રણ પ્રકારનું છે : દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, અને ચતુરિન્દ્રિય. તેમનું એક પણ એક સાથે બંધ નહીં થાય તેથી તે ત્રણ પ્રકાર સમજવા.

૨. શરીરના પાંચ પ્રકાર માન્યા છે : ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક તૈજસ, અને કાર્મણ. ઔદારિક એટલે સ્થૂલ શરીર. વૈક્રિય અને આહારક શરીર ખાસ સિદ્ધિ શક્તિથી પ્રાપ્ત થાય છે. ખાધેલા આહાર આદિને પચાવવામાં અને તૃપ્તિમાં સહાયભૂત શરીર તે તૈજસ, અને કર્મસમૂહ એ જ કાર્મણશરીર.

૩ શરીરની વિવિધ આકૃતિઓનું નિમિત્ત તે સંસ્થાનનામકર્મ કહેવાય.

૪. હાડકાંની વિવિધ રચનાનું નિમિત્ત તે સંહનનનામકર્મ કહેવાય.

૫. મિથ્યાદૃષ્ટિ સાસ્વાદન, મિશ્ર, અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેશવિરત, અને સર્વવિરત એ છ ગુણસ્થાનમાંથી કોઈ પણ ગુણસ્થાનવાળો જીવ આ દેવગતિપ્રાયોગ્ય ૨૮ પ્રકૃતિઓ બાંધે છે. જુઓ બીજો કર્મગ્રંથ, (પં. ડી.૧૧) ૧૦૫ ગુણસ્થાનોની સમજૂતી માટે જુઓ આ ગ્રંથનો પરિશિષ્ટ, કર્મગ્રંથ.

૧. દેવગતિનામ; ૨. પંચેન્દ્રિયજાતિનામ; ૩. વૈક્રિયશરીરનામ; ૪ તૈજસશરીરનામ, ૫. કાર્મણશરીરનામ; ૬ સમચતુરસ્રસંસ્થાનનામ; ૭. વૈક્રિયશરીરાંગોપાંગનામ, ૮. વર્ણનામ ૯ ગંધનામ; ૧૦ રસનામ; ૧૧ સ્પર્શનામ ૧૨. દેવાનુપૂર્વીનામ; ૧૩. અગુરુલઘુનામ ૧૪ ઉપઘાતનામ ૧૫. પરાઘાતનામ ૧૬ ઉચ્છ્વાસનામ; ૧૭. પ્રશસ્તવિહાયોગતિનામ; ૧૮. ત્રસનામ; ૧૯ બાદરનામ; ૨૦ પર્યાપ્તનામ ૨૧. પ્રત્યેકશરીરનામ; ૨૨. સ્થિર-અસ્થિર એ બેમાંથી એક ૨૩. શુભ-અશુભમાંથી એક; ૨૪ આદેય-અનાદેયમાંથી એક[1] ૨૫. યશઃકીર્તિનામ; ૨૬ નિર્માણનામ; ૨૭. સુભગનામ,[2] ૨૮. સુસ્વરનામ

[—સમ ૨૮]

નરકગતિનો બંધ જ્યારે જીવ[3] કરે ત્યારે નામકર્મની અઠ્ઠાવીસ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ બાંધે —

૧. નરકગતિ, ૨-૫. દેવગતિ પ્રમાણે; ૬ હુંડકસંસ્થાન; ૭-૧૧. દેવગતિ પ્રમાણે ૧૨. નરકાનુપૂર્વી; ૧૩-૧૬ દેવગતિ પ્રમાણે ૧૭. અપ્રશસ્ત વિહાયોગતિ, ૧૮-૨૧. દેવગતિ પ્રમાણે; ૨૨ અસ્થિરનામ; ૨૩. અશુભનામ ૨૪ અનાદેયનામ; ૨૫ અયશઃકીર્તિ ૨૬ નિર્માણનામ ૨૭. દુર્ભગનામ; ૨૮ દુસ્વર

[—સમ ૧]

---

૧ આ કર્મગ્રંથમાં આદેય-અનાદેયનો વિકલ્પ નથી. જુઓ પ્રાકૃત —પંચસંગ્રહમાં વિકલ્પ છે. જુઓ પૃ ૧૦૪

૨. કોઈ પ્રતમાં આ બે અંતિમ નામ મૂકવાં ભૂલી જવાયાં છે.

૩. અહીં તિર્યંચાદિ જીવ સમજવા. જુઓ આ કર્મગ્રંથ, પૃ ૧૦૪ નારકોમાં આગમન જ હોય છે, એટલે દુષ્પમાદિના દેવલોકમાં એમ વિકલ્પ નથી.

પ્રશસ્ત અધ્યવસાયવાળો ભવ્ય સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ જો વૈમાનિકમાં ઉત્પન્ન થવાનો હોય અને તેણે તીર્થંકર નામકર્મ બાંધ્યું હોય, તો તે મળી નામકર્મની કુલ ૨૯ ઉત્તર પ્રકૃતિઓ બાંધે.[1]

[-સમ ૨૯]

૪ સ્થિતિબંધ[2]

આભિનિબોધિક જ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૬૬ સાગરોપમ છે[3]

[-સમ ૬૬]

મોહનીયકર્મની ૭૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ સ્થિતિમાંથી અબાધાકાળ વર્જ્યાં જે કર્મસ્થિતિ બાકી રહે છે તેમાં તેનો કર્મનિષેક છે[4]

[-સમ ૭૦]

નપુંસકવેદનીય કર્મનો બંધ થાય ત્યારથી તેના તે બંધની સ્થિતિ ૨૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ છે

[-સમ ૨]

§ પુરુષવેદનીય કર્મની બંધસ્થિતિ જઘન્યથી ૮ વર્ષ છે

§ યશઃકીર્તિનામકર્મની જઘન્યથી ૮ મુહૂર્ત બંધસ્થિતિ છે ઉચ્ચ ગોત્રની પણ તે જ પ્રમાણે.

[-સ્થા ૧૫૮]

૧ આથી ૨૯ પ્રકૃતિઓ બંધાય તેની ટીકાકારે આહારક-અનાહારક અને તીર્થંકર-અતીર્થંકર અન્યોન્ય વિકલ્પો ગણ્યા છે પણ આ કર્મગ્રંથમાં આહારક-અનાહારકનો વિકલ્પ નથી — પૃ ૧૭૭ આદિ બાકીની ૨૮ તો દેવ પ્રાયોગ્ય પ્રમાણે પૂર્વવત્ બંધાવાની છે અને આવા નવિરતી અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે. પ્રથમના ગુણસ્થાન વાળા નહિ.

૨. કર્મોની સ્થિતિ માટે જુઓ તત્ત્વાર્થ ૮ ૧૫-૨૧; પંચમ કર્મગ્રંથ ગા૦ ૨૬-૩૨.

૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ન ૨.

૪ જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ન ૩.

૫. કર્મનો અનુભાવ

§ સાતાવેદનીય કર્મનો અનુભાવ સાત પ્રકારનો છે —

૧ મનોજ્ઞ શબ્દ, ૨ મનોજ્ઞ રૂપ, ૩. મનોજ્ઞ રસ; ૪ મનોજ્ઞ ગંધ; ૫. મનોજ્ઞ સ્પર્શ; ૬ મનઃસુખતા ૭. વચઃસુખતા

§ અસાતાવેદનીય કર્મનો અનુભાવ સાત પ્રકારનો છે —

૧–૭. અમનોજ્ઞ શબ્દથી વચનદુઃખતા સુધી.

§ હાસ્યોત્પત્તિનાં ચાર કારણ છે

૧. દેખવાથી ૨. બોલવાથી; ૩. સાંભળવાથી ૪ યાદ કરવાથી

[–સ્થા ૨૬૬]

૬ કર્મસત્તા અને વેદન[1]

અભવ્ય જીવને મોહનીય કર્મની ૨૬ પ્રકૃતિઓ સત્તામાં હોય છે[2]

૧. મિથ્યાત્વ મોહનીય[3]; ૨–૧૭. સોળ કષાય; ૧૮–૨૬ નવનોકષાય.

[–સમ ૨૬]

વેદક સમ્યક્ત્વના[4] બંધથી વિરત થયેલા જીવને મોહનીય કર્મની ૨૭ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ સત્તામાં હોય છે.

[–સમ ૨૭]

---

૧ ગુણસ્થાનક્રમથી કર્મસત્તા માટે જુઓ દ્વિતીય કર્મગ્રંથ, ગા ૨૫–૩૪ અને કર્મોદય વેદન માટે ગા ૧૩–૨૨.

૨. મોહનીયનાં સત્તાસ્થાનો માટે જુઓ છઠ્ઠો કર્મગ્રંથ, ગા ૧૧ ૩. અભવ્ય જીવ મિથ્યાત્વ મોહનીયના ત્રણ પુંજ નથી કરતો તેથી તેને દર્શનમોહનીયનો માત્ર એક જ મિથ્યાત્વમોહનીય હોય છે.

ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વને વેદકસમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. તેમાં સમ્યક્ત્વ મોહનીયના પુદ્ગલનું વેદન હોવાથી તે વેદક સમ્યક્ત્વ કહેવાય

અન્ય જીવોમાંથી કેટલાકને[1] મોહનીય કર્મની ૨૮ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ સત્તામાં હોય છે —

૧ સમ્યક્ત્વ વેદનીય; ૨ મિથ્યાત્વ વેદનીય ૩ સમ્યક્મિથ્યાત્વ વેદનીય ૪–૧૯ સોળ કષાય ૨૦–૨૮ નવ નોકષાય.

[—કર્મ ૬]

જેણે મોહનીયની સાત પ્રકૃતિનો તો ક્ષય કરી નાખ્યો હોય તેવા નિવૃત્તિબાદરસ્થાનવર્તી[2] જીવને મોહનીયની ૨૧ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ સત્તામાં હોય છે

> ૧ અપ્રત્યાખ્યાન કષાય ક્રોધ; ૨ અપ્રત્યાખ્યાન કષાય માન; ૩ અપ્રત્યાખ્યાન કષાય માયા ૪ અપ્રત્યાખ્યાન કષાય લોભ ૫–૮ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ ૯–૧૨ સંજ્વલન કષાય ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ ૧૩–૨૧ નવ નોકષાય

[—કર્મ ૧૧]

ઉપશાન્તવીતરાગ મોહનીય વિનાની સાત કર્મ પ્રકૃતિઓને વેદે છે —

> ૧ જ્ઞાનાવરણ, ૨ દર્શનાવરણ, ૩ વેદનીય; ૪ આયુ; ૫ નામ ૬ ગોત્ર ૭ અન્તરાય.

[—ઠા ૫૧૧]

૭. તે સમ્યક્ત્વના વેદન વખતે જે મિથ્યાત્વ મોહનીયના પુદ્ગલો [illegible] નાખ્યાં હોય તેમનો ક્ષય અને અનુદીર્ણનો ઉપશમ હોય છે જુઓ [illegible] કર્મગ્રંથ, ગા [illegible]

૧ જે આત્મે મિથ્યામોહનીયના ત્રિપુંજ કર્યા હોય અને તેમાંથી મિશ્રનું ક્ષપણ ન કર્યું હોય તેની અપેક્ષાએ આ સમજવું.

૨ [illegible] ગુણસ્થાનવર્તી અથવા [illegible] ગુણસ્થાનવર્તી [illegible]

જે દેવો ઊર્ધ્વકલ્પમાં વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે જે ચારોપપન્ન (ગતિવાળાં વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થયેલા) છે જે ચારસ્થિતિક (સ્થિર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયેલા) છે અને જે ગતિરતિક છે તે દેવો જે કર્મથી પાપકર્મ બાંધે છે તેને કોઈ તો ત્યાં જ ભોગવે છે અને કોઈ અન્યત્ર ભોગવે છે

(૧) નારક જે કર્મથી પાપકર્મ બાંધે છે તેમને પણ કોઈને ત્યાં ભોગવવું પડે છે અને કોઈને અન્યત્ર ભોગવવું પડે છે

(૨-૧૧) ભવનપતિમાં પણ તે જ પ્રમાણે.

(૧૨-૧૯) સ્થાવરકાય તથા દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયને પણ તે જ પ્રમાણે.

(૨) તિર્યંચપંચેન્દ્રિયને પણ તે જ પ્રમાણે.

(૨૧) મનુષ્ય તો[1] કોઈ અહીં જ ભોગવે છે અને બીજા કોઈ અન્યત્ર ભોગવે છે

(૨૨-૨૪) વાણવ્યંતર જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક નારક જેમ

[-સૂ ૭૭]

કે અહંત અન્યતીર્થિકો[2] ક્યાં કર્મ ભોગવવાં પડે છે

---

૧. મનુષ્ય સિવાયના દંડકોમાં ત્યાં જ અને અન્યત્ર એમ છે. જ્યારે સૂત્રકાર પોતે મનુષ્ય હોવાથી પ્રયોગમાં અહીંના ભવના ખાતર અહીં છે. અહીં જ અને અન્યત્ર એવી અહીં બધા દંડકોમાં, પોતાના વર્તમાન ભવમાં અને પરભવમાં ભોગવે છે — એમ બે વિકલ્પ થાય છે. પણ આવી રીતે વિકલ્પો ચાર છે — ૧ તે જ ભવમાં, ૨. અન્ય ભવમાં, ૩. બંને ભવમાં અને ... કર્મને નહીં ભોગવવું કે પ્રકાર કર્મને નિયમિત થતો નથી. અહીં અંતિમ બે વિકલ્પો વિવક્ષિત હોવાથી સૂત્રમાં ... નથી, એમ સમજવું જોઈએ.

૨. ચાર્વાક કે વિભજ્યવાદીઓ અન્યતીર્થિકો જેવા હોય એમ પ્રકાર જણાવે છે. પણ બૌદ્ધો આ મત હોય તેમ જણાય છે. પ્રત્યક્ષ

એ વિષે વારવાર અમારી સાથે વિવાદ કરે છે 'કરેલા કર્મ ભોગવવાં પડે છે'—આ વિષે તેમને પ્રશ્ન નથી 'કરેલા કર્મ હોય છતાં ભોગવવાં ન પણ પડે'—આ વિષે પણ તેમને પ્રશ્ન નથી. નહિ કરેલા કર્મ નથી ભોગવવાં પડતાં—આમાં પણ તેમને વિવાદ નથી પરંતુ તેઓ કહે છે કે—નહિ કરેલા પણ કર્મ ભોગવવા પડે છે—જીવે દુઃખદાયક કર્મ ન કર્યું હોય અને ન કરતો હોય છતા દુઃખ તો ભોગવવું પડે છે તેઓ કહે છે કે આ વાતને તમે નિર્ગ્રન્થો શા માટે નથી માનતા?"

ભગવાન બોલ્યા— હે શ્રમણ નિર્ગ્રન્થો! જેઓ આમ કહે છે તેઓ મિથ્યા કહે છે મારી પ્રરૂપણા તો આવી છે—દુઃખદાયક કર્મ જે જીવોએ કર્યું હોય કે કરતા હોય, તે જીવોને જ દુઃખની વેદના થાય છે બીજાને નહિ.

[-સ્થા ૧૬૭]

૭ કર્મ ક્ષય

કર્મવિશુદ્ધિમાર્ગણાની અપેક્ષાથી જીવનાં ૧૪ સ્થાનો છે[1]—

> ૧ મિથ્યાદૃષ્ટિ ૨. સાસ્વાદન સમ્યગ્દૃષ્ટિ; ૩. સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ, ૪ અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ; ૫ વિરતાવિરત, ૬ પ્રમત્તસંયત, ૭. અપ્રમત્તસંયત, ૮ નિવૃત્તિબાદર

---

૧ સવાનનો નિર્ણય નાશ થવાથી ઉત્તરકાળમાં ભવાનમાં જે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તે પૂર્વકૃત કર્મ જ છે એમ નહિ કહી શકાય. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં ૮ ખ

૧ આ ચૌદ ગુણસ્થાનોની વિસ્તૃત સમજૂતી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં ૧

૯ અનિવૃત્તિબાદર ૧૦ સૂક્ષ્મસંપરાય ઉપશામક અથવા ક્ષપક ૧૧ ઉપશાંતમોહ; ૧૨ ક્ષીણમોહ ૧૩ સયોગી કેવલી; ૧૪ અયોગીકેવલી

[—સમ. ૧૪]

ક્ષીણમોહ અર્હતને ત્રણ કર્માંશો યુગપદ્ ક્ષય પામે —

૧ જ્ઞાનાવરણીય ૨ દર્શનાવરણીય, ૩ અન્તરાય.

[—સ્થા. ૨૨૬]

§ પ્રથમ સમયના જિનને ચાર કર્માંશો ક્ષીણ હોય —

૧ જ્ઞાનાવરણીય; ૨ દર્શનાવરણીય ૩ મોહનીય, ૪ અન્તરાય.

§ જેને જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થયું છે તેવા અર્હત્ જિન કેવલી ચાર કર્માંશો વેદે —

૧ વેદનીય; ૨ આયુ, ૩ નામ; ૪ ગોત્ર.

§ પ્રથમ સમયના સિદ્ધના ચાર કર્માંશો યુગપદ્ ક્ષય પામે છે —

૧ વેદનીય ૨ આયુ; ૩ નામ; ૪ ગોત્ર.

[—સ્થા. ૨૬૮]

ટિપ્પણ

૧. કર્મ વિશે આદ્ય માન્યતા —

[illegible]

[—અનુ. ૧. ૧૩]

૨ અલ્પબહુત્વ વિષે —

જે માત્ર વર્તમાન [illegible] હોય તેવો [illegible] અલ્પથી મોક્ષ છે એમ માનનાર [illegible] હોય તે અનુક્રમે મોક્ષ — તેમ [illegible] માનનાર [illegible] અને [illegible] મોક્ષ. આ પ્રકારની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વનો વિચાર છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તે જ પ્રમાણે અલ્પબહુત્વનો વિચાર આમ — સંહરણ [illegible] સિદ્ધ થોડા થાય છે અને [illegible] તેથી [illegible] અન્ય સિદ્ધ થાય — આમ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વનો વિચાર કરેલો તે જ પ્રમાણે અનુમાન વિષે સમજવું. જેમ કે કોઈ કર્મને [illegible] સૌથી થોડા હોય, તો તેનાથી [illegible] [illegible] થાય. આમ બધાનું. પ્રકારની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વનો વિચાર જેમ — એક સમયમાં કર્મ [illegible] સૌથી થોડા પુરુષો [illegible] [illegible] છે [illegible] કરતાં વધારે પુરુષો [illegible] અને [illegible] [illegible] છે આમ વિચાર છે.

૩ અનુબંધ અને વિપાક —

આને લગતી નીચેની નોંધ ખાસ સરખાવવા જેવી છે —

૧ કોઈ કર્મ એવું છે જે કૃષ્ણ હોય અને કૃષ્ણવિપાકી હોય.

૨. કોઈ કર્મ એવું છે જે શુક્લ હોય અને શુક્લવિપાકી હોય.

૩ કોઈ કર્મ એવું હોય છે જે કૃષ્ણશુક્લમિશ્ર હોય છે અને તેના જ વિપાકવાળું હોય છે.

૪ કોઈ એવું હોય છે જે અકૃષ્ણઅશુક્લ હોય છે અને અકૃષ્ણઅશુક્લવિપાકી હોય છે.

જે સાવદ્ય કર્મ કરે છે અને પછી નરકમાં જાય તદનુરૂપ વેદના ભોગવે છે તે પ્રથમ પ્રકારનું કર્મ છે. જે અનવદ્ય કર્મ કરે છે તે દેવલોકમાં જાય અનવદ્યવિપાક પામે છે — તે બીજા પ્રકારનું કર્મ છે. મિશ્રકર્મવાળા જીવો તદનુરૂપ સુખદુઃખને મનુષ્યલોકમાં અને કેટલાક દેવલોકમાં ભોગવે છે અને પ્રથમનાં ત્રણે કર્મને વિનાશની ચેતના તે ચોથા પ્રકારનું કર્મ છે; તે કર્મનો ક્ષય કરે છે. — અંગુત્તર ૪. ૨૩૨ ૨૩૩ ઇત્યાદિ

૪ જ્ઞાન વિધિ—

જે જ્ઞાન પ્રકટે છે તે આત્મભાવે થાય થાય છે ને જે નિરોધ છે તે ત્યાંના અવિભક્ત [illegible] કરે છે; માટે જ્ઞાનના વિધિવિધાનથી ક્રમે — આ સૂત્રાંગમાં (૧. ૧૧. ૧) વાચનાનો ક્રમમાં અભિવ્યક્તિ ઉત્કર્ષને અનુસરીને [illegible] તેમની પ્રથમ ભૂમિકામાં અને ઉત્કૃષ્ટતામાં (ભ. ૧૧૮) આમ જણાવે છે — જે આગમમાં નિહિત હોય તેવા જ્ઞાની પ્રકર્ષમાં અને જે આગમમાં નિહિત હોય તેવા જ્ઞાનના નિષેધ પણ દેખાતા નથી હોતે. જે સામાન્ય નામ જ્ઞાનનો વિધિનિષેધ સૌથી અનુરૂપ હોય, તો તો પણ જ્ઞાનમાં વ્યાખ્યાનને વિરોધ નથી જે આવ્યું છે, તે નકામું બને છે. સૌ જ્ઞાનોમાં આત્મજ્ઞાનને શ્રેષ્ઠ ગણ્યું છે. જુઓ — સૂત્રકૃતાંગ ૧.૬.૨૪ જ્ઞાનના સ્વરૂપ વિષે જુઓ [illegible] ૫.૩૩.૪૪

આગમ શ્રુતે-અભિનિબોધ (ઇન્દ્રિયના નિમિત્તનું જ્ઞાન) અને ધર્મજ્ઞાન — એવા જ્ઞાનના બે ભેદ પાડ્યા છે, અને ધર્મજ્ઞાનને મુખ્ય ગણ્યું છે — આચા. ૧.૧૨.

સિદ્ધસેનાચાર્યના કથના અનુસાર આગમ શ્રુતે જ્ઞાનથી આ લોકમાં જ ચાર પ્રકારે બોધ થાય છે તે આ પ્રમાણે છે :—

૧. પોતે અનુભવને લીધે થાય છે ૨. બહુશ્રુતને સાંભળે થાય છે ૩. આગમથી તર્ક વડે છે ૪. કોઈ પણ સ્થાનમાં નિરાકરણી જેમ જાણે છે. અને પરલોકમાં સર્વમાં બને છે તે ચાર થાય છે. આચા. ૧.૩૪

વળી અજ્ઞાનના ચાર ભેદ બતાવ્યા છે — ૧ અજ્ઞાનથી, ૨ અવિનયે, ૩ આગ્રહે, ૪ દુર્વિદગ્ધ — આચા. ૧.૩૧.

આચારાંગમાં જ્ઞાનના આઠ ભેદ પણ બતાવ્યા છે જે અહીં અનુક્રમે [illegible] ભેદ સાથે પણ સામ્ય ધરાવે છે — આચા. ૮. ૧.૩૯.

૫. જ્ઞાનાવરણીયના બે ભેદ—

જ્ઞાનાવરણની સર્વથી અને દેશથી એમ બે જાતની પ્રકૃતિઓ છે. જે પ્રકૃતિ સકલ જ્ઞાન ગુણને સંપૂર્ણપણે ઘાત કરે, તે સર્વથી જ્ઞાનાવરણીય કહેવાય છે. કેવલજ્ઞાનાવરણ એમ ગણી કહેવાય છે. અને જે સકલ જ્ઞાન ગુણને આંશિક ઘાત કરે, તે દેશથી જ્ઞાનાવરણીય કહેવાય છે. મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ અને મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણ આ ચાર પ્રકૃતિઓ દેશથી જ્ઞાનાવરણીય કહેવાય છે.

કેવળજ્ઞાનાવરણ સર્વઘાતી કહેવાય છે પણ તે આત્માના જ્ઞાનગુણને સર્વથા આવૃત કરી શકતું નથી કારણ, જો તેમ બને તો તો જીવ અને અજીવ વચ્ચે અંતર જ ન રહે. નિગોદના જીવ જેને અલ્પ જ્ઞાનાવરણ ... છે તેમને પણ અનંત ... માત્રા છે જ. એટલે કેવળજ્ઞાનાવરણને સર્વઘાતી કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રબળ આવરણની દૃષ્ટિએ. જેમ અતિશય વાદળોથી સૂર્ય ઢંકાઈ જાય છે ત્યારે દિવસ અને રાત્રીનો વિભાગ થઈ શકે એવો તેમનો પ્રકાશ તો અનાવૃત રહે જ છે; તે જ પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનાવરણથી આત્માનો કેવળજ્ઞાનગુણ ગમે તેટલો પ્રમાણમાં આવૃત થઈ જાય પણ કેવળજ્ઞાનનો અનંતમો ભાગ અનાવૃત જ રહે છે.

સૂર્યના મંદ પ્રકાશના આવરણને પણ ભેદીને જે પ્રકાશ આવે છે તે પણ જુદા આવરણ ઘરમાં — જો તેનું બારણું ખુલ્લું હોય તો મંદ આવે છે જો ... હોય તો મંદતર આવે છે અને જો ... હોય તો મંદતમ આવે છે — એમ એ અનાવૃત પ્રકાશ પણ તેના બીજા આવરણોને લઈને અનેક ભેદે દેખાય છે. તેવી જ રીતે કેવળજ્ઞાનાવરણથી જેટલો ભાગ અનાવૃત રહી જાય છે — તેટલા ભાગને પણ આવરનારાં જુદી જુદી શક્તિ ધરાવનારાં મતિજ્ઞાનાવરણાદિ બીજાં ચાર આવરણો છે — જે અંશને આવરણ કરતાં હોવાથી દેશઘાતી કહેવાય છે.

આ જ ન્યાયે બધા ... દેશઘાતી અને સર્વઘાતી વિષે સમજી લેવું.

૧ આભિનિબોધિકજ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ —

મતિજ્ઞાન — આભિનિબોધિકજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે — ઉપયોગરૂપ અને લબ્ધિરૂપ. મતિજ્ઞાન જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુહૂર્ત રહે છે, કારણ અન્તર્મુહૂર્ત પછી નિયમથી ઉપયોગાન્તરની પ્રવૃત્તિ થાય છે. લબ્ધિરૂપ મતિજ્ઞાન મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમરૂપ છે. અને તે જ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આભિનિબોધિકજ્ઞાન પદથી સમજવાનું છે તેની જઘન્યસ્થિતિ તો અન્તર્મુહૂર્ત જ છે અને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ ૬૬ સાગરોપમથી અધિક છે. અધિકની વિવક્ષા કર્યા વગર સામાન્યપણે અહીં ૬૬ સાગરોપમ કહ્યા છે એમ સમજવું.

કોઈ જીવ સાધુને ભવે અપ્રતિપતિત જ્ઞાનવાળો હોય તે પૂર્વભવમાં કાંઈક ઓછું આયુષ્ય પૂરું કરી વિજયાદિ ચાર અનુત્તરમાંથી કોઈ એકમાં ઉત્પન્ન થઈ

ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગર આયુ ભોગવે — અને તે દરમ્યાન તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોવાથી તેનું અવિચ્છિન્ન મતિજ્ઞાન કાયમ રહે છે. ત્યાંથી આયુક્ષય થયે ફરી જન્મ મનુષ્યમાં આવે અને દીક્ષા લે. ત્યાં પણ તેનું અવિચ્છિન્ન મતિજ્ઞાન કાયમ રહે. અને તે જ અપ્રમત્ત ... આયુ ભોગવી ફરી જન્મ કોઈ પણ અનુત્તરમાં ૩૩ સાગર આયુ ભોગવે. તે દરમ્યાન પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોવાથી મતિજ્ઞાન કાયમ રહે. ત્યાંથી આયુ પૂર્ણ થયે ફરી જન્મ મનુષ્ય થાય. ત્યાં પણ તેનું મતિજ્ઞાન કાયમ રહે — અને છદ્મસ્થ ... કેવળ ... સિદ્ધ થાય. આ રીતે બે જન્મની અપેક્ષાએ અનુત્તરના બે વખતના ૬૬ સાગરોપમ અને મનુષ્યના ત્રણ ભવના પણ સ્થિતિ — અધિક — મિશ્ર ઉત્કૃષ્ટ સમય મતિજ્ઞાન કાયમ રહે છે.

અથવા તેઓ જ કોઈ ભવ અનુત્તરમાં જાય આયુષ્ય કેવળ — જેનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ ૩૩ સાગર છે તેમાં બે વાર ઉત્પન્ન થાય અને મનુષ્યના ચાર ભવ કરે તો — તેની અપેક્ષાએ પણ ૬૬ સાગરોપમ અને ચાર પૂર્વ કોટિ સમય જ્ઞાન મતિજ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે — જુઓ વિશેષાવશ્યક ગાથા ૪૩૪ ૪૩૫.

૭ અબાધા અને નિષેક —

સામાન્ય નિયમ એવો છે કે કર્મબંધ થયા પછી તરત જ તે તે કર્મ પોતાનો વિપાક દેખાડવા શરૂ કરતાં નથી; પણ અમુક કાળ વ્યતીત થયા પછી જ વિપાક શરૂ થાય છે. તેથી એટલા સમયમાં તે બાધા નથી આપતાં. તેટલા સમયને અબાધાકાળ કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાનાવરણ કર્મની જઘન્ય સ્થિતિનો જઘન્ય અબાધાકાળ અંતર્મુહૂર્ત છે. બધા આયુકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં પણ અબાધાકાળ અંતર્મુહૂર્ત જ છે. આયુ સિવાયના કર્મોના ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ માટે અબાધાકાળનો એવો નિયમ છે કે, જેની જેટલી કોડાકોડી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય, તેટલા સો વર્ષ તેનો ઉત્કૃષ્ટ અબાધાકાળ સમજવો. અબાધાકાળ પૂરો થયા પછી કર્મદલિકની નિષેકરચના થાય છે અને તે રચનાને ક્રમે દલિક વિપાક આપવાનું શરૂ કરે છે. નિષેકરચનાનો ક્રમ એવો છે કે પ્રથમ સમયમાં વિપાક આપનાર દલિક ઘણાં હોય છે અને પછીના સમયમાં વિપાક આપનાર દલિક ક્રમશઃ ન્યૂન ન્યૂન હોય છે. આ પ્રમાણે છેલ્લે અબાધાકાળહીન સ્થિતિમાં કર્મદલિક ઓછામાં ઓછાં છે. નિષેકરચનાના ક્રમ વિશે વિશેષ માટે જુઓ પાંચમો કર્મગ્રંથ ગાથા ૩૨-૩૩.

૮. આ પ્રતીતિસિદ્ધિ —

ભગવાન બુદ્ધે અંગુત્તરનિકાયમાં, વર્તમાનમાં જે કંઈ સુખદુઃખનું સંવેદન છે—તે પૂર્વકૃત કર્મજન્ય જ છે, ઈશ્વરકૃત જ છે અને નિર્હેતુક જ છે—આવા ત્રણે પક્ષોનું ખંડન કર્યું છે. તેમનો પ્રથમ પક્ષ જૈનોનો છે. આ મતનું ખંડન કરતી વખતે તેમણે કહ્યું છે કે જો તેમ જ હોય તો પછી અત્યારે કોઈ પાપ કરે તે પણ પૂર્વકૃતનું ફલ માનવું જોઈએ; અને જે કંઈ કુશલ–વિરતિ–વગેરે કરે તે પણ પૂર્વકૃતનું ફલ જ માનવું જોઈએ. એટલે પછી અત્યારના પુરુષની સ્વતંત્ર ઇચ્છા, પરાક્રમ, વ્યાયામ વગેરેને કંઈ અવકાશ રહેતો જ નથી અને તે અભિપ્રાયમાં પરિણમે છે. માટે એવો નિયમ ન કરવો જોઈએ કે જે કંઈ સુખાદિનું સંવેદન છે તે પૂર્વકૃત જ હોય અને અકૃત ન હોય—અંગુત્તર ૩. ૬૧. મજ્ઝિમનિકાયમાં તો વળી આ જ વસ્તુને બીજી રીતે મૂકી છે અને ઉમેર્યું છે કે જો એમ જ છે તો પછી નિર્ગ્રન્થ સંપ્રદાયમાં જે કલેશ પામે છે તે બધા પૂર્વભવમાં મહાપાપીઓ જ હોવા જોઈએ; કારણ, તેઓ આ જન્મમાં આકરી તપસ્યા કરી અત્યંત દુઃખ પામે છે—જુઓ મજ્ઝિમ સુત્ત ૧૦૧. જૈન કર્મવાદનું આ ખંડન માત્ર સાંપ્રદાયિક અભિનિવેશનું ફલ છે એમ કોઈ પણ જૈન કર્મશાસ્ત્રનો મર્મજ્ઞ કહી શકે તેમ છે.

અંગુત્તર નિકાયમાં (૪.૧૯૫) એક વપ્ર નામના નિર્ગ્રન્થ શ્રાવક અને મહામૌદ્ગલ્યાયન બૌદ્ધ ભિક્ષુએ આ જ વિષયમાં વિચાર કર્યો છે. આ નિર્ગ્રન્થ શ્રાવકને મૌદ્ગલ્યાયન એમ કહે છે કે જે મનુષ્ય કાય, વચન અને મનથી સંવૃત હોય, તેને પછી દુઃખનું કારણ કશું બાકી નહિ રહેતું અને દુઃખ આવવાનો સંભવ નથી. આ સાંભળી તે શ્રાવકે ઉત્તર આપ્યો કે વસ્તુતઃ એમ નથી. એવો પણ કોઈ મનુષ્ય હોય જે સંવૃત હોય છતાં તેના પૂર્વકૃત કર્મનો વિપાક ન આવી ગયો હોય તો તેને દુઃખ ભોગવવું પડે છે. અહીં નિર્ગ્રન્થ શ્રાવકે જે જવાબ આપ્યો છે તે બરાબર જૈનસિદ્ધાંત જ છે. પણ જ્યારે આ વાત ભગવાન બુદ્ધે સાંભળી, ત્યારે તેમણે તે શ્રાવકને પોતાનો સિદ્ધાંત સમજાવ્યો અને કહ્યું કે જે સંવૃત હોય તેને પછી દુઃખવેદના હોતી નથી. કારણ, તેને કાયસમારંભજન્ય જે દુઃખનો સંભવ હતો, તે તો કાયસમારંભ નહિ થવાથી ન જ થાય અને જે પૂર્વકૃત કર્મ હોય તે પણ તપ સ્પર્શ કરીને ખરી પડે છે; એટલે એની પણ આગળ દુઃખાદિ વેદના ફરી ન થાય. આ જ પ્રમાણે માનસિક

અને વળી કેમ હિંસે પણ તેમને આગમનું આપી, અને સત્તા હોવાથી અસ્તિત્વમાં પણ દુઃખને સાધન જ નથી, એ પણ સમજવું.

આ પ્રમાણે પુણ્યકર્મની પણ સત્તા આત્માને દુઃખમાં જેમ બાધક નથી થતી, તે બૌદ્ધ સિદ્ધાંત તેમણે તે વિશેના અર્થમાં સ્પષ્ટ અને તેને પોતાને અનુસારી બનાવ્યો.

અહીં એક જ વાત સ્પષ્ટ કરવાની છે કે જેને શુદ્ધ ભગવાન સ્વરૂપ કહે છે તે જ આત્માનું ક્ષણાવેદીઓના મતમાં સર્વથી જેવા માનીએ તો પછી અને તેમાં કોઈ ભાર આવી પડે નહીં.

અને જો અત્યારના વખતમાં બૌદ્ધદર્શન કોઈ પણ માનીએ તો એમ કહેવું જોઈએ કે દુઃખને અંત તો કેમ પણ તેમની સત્તાઓને અનુભવ હોવાથી તે દુઃખ તેમને દુઃખરૂપ પરિણામમાં નથી. તેમ દુઃખને દુઃખ માનતા જ નથી સમજાતી છે તેથી દુઃખવિશે પણ નિશ્ચય જ છે. પણ અહીં એ ધ્યાનમાં રહે કે દુઃખને નિર્બંધ માટે તપસ્યા અનાચારક થવી ઘણી ભાર તેમને સત્તાને દુઃખ જ નથી એમ માનીને ચાલવું.

૯ ગુણસ્થાનો —

વિચાર શક્તિમાં ગુણસ્થાનોને સંક્ષેપ, વિસ્તાર, સામાન્ય અને વ્યવસ્થા — એ નામથી પણ સમજાવવામાં આવે છે. ગુણ-અર્થાત્ આત્મશક્તિમાં ગુણો અર્થાત્ વિકાસની ક્રમિક અવસ્થાના ગુણસ્થાન કહેવાય છે. આ ગુણસ્થાનોનું વર્ણન જૈન વિદ્ની કર્મગ્રંથમાં અને દિગંબર વિદ્ની કર્મગ્રંથમાં ખૂબ સુંદર રીતે પંડિતથી સુખલાલજીએ કર્યું છે તે ઉપરથી જ તેના સાર અમારા અનુવાદપે અહીં પ્રમાણ ગુણસ્થાનો ક્રમ બતાવવામાં આવે છે —

(૧) મિથ્યાદૃષ્ટિ — આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શુદ્ધ ચેતના અને પૂર્ણાનંદ છે. આ અર્થ સુધી તેના પર તીવ્ર આવરણોની ઘટા હોય ત્યાં સુધી તેના અસલી સ્વરૂપનું દર્શન નથી થતું. આવરણોની તીવ્રતા અંતિમ હદની હોય ત્યારે સૌથી નીચે હોય, ત્યારે તેની તે અવસ્થા મિથ્યાદૃષ્ટિ ગુણસ્થાન નામ ઓળખાય છે. આ અવસ્થામાં આત્મા સર્વથા અવિકસિત તથા અધઃપતિત હોય છે. આ દશામાં સત્યના યથાર્થ દર્શનને રોકનાર દર્શનમોહ તથા ચારિત્રમાં સ્થિર ન થવા દેનાર ચારિત્રમોહ આ બંને પ્રકારના મોહ પ્રબળપણે હોય છે. તેથી આત્મા આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ તેમ જ બીજી અવસ્થામાં જ વિદ્યમાન હોય છે. આ ભૂમિકાએ આત્મા આધિભૌતિક

ઊર્ધ્વ તો ગમે તેટલી સાચી છે, પણ તેની પ્રતીક પ્રવૃત્તિ અંતિમ ભોગ
મોક્ષની દિશાથી વિપરીત જ હોય છે જેમ ઉન્મત્તવાળો મનુષ્ય પૂર્વને
પશ્ચિમ માનીને ચાલ્યા જ કરે પણ તે પોતાના ઇષ્ટ સ્થાનને પ્રાપ્ત નથી
કરતો—એવી સ્થિતિ આ મિથ્યાદૃષ્ટિની છે.

(૨) સાસ્વાદનસમ્યગ્દૃષ્ટિ.—આ ગુણસ્થાનમાં પ્રથમ ગુણસ્થાન
કરતાં આત્મશુદ્ધિ કાંઈ વધારે છે તેથી જ તેને ગુણસ્થાનક્રમમાં બીજું
સ્થાનમાં આવે છે પણ એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, આ ઉત્ક્રાન્તિસ્થાન
નથી. કારણ, આત્મા જ્યારે ઉત્ક્રાન્તિ કરતો હોય,—વિકાસોન્મુખ હોય—
ત્યારે આ ગુણસ્થાનમાં આવતો નથી પણ જ્યારે આત્મા વિકાસના
ઉચ્ચમાર્ગથી એટલે કે ચતુર્થ આદિ ગુણસ્થાનથી ચ્યુત થાય છે અને
મિથ્યાદૃષ્ટિ એટલે તત્ત્વજ્ઞાનથી શૂન્ય દશામાં જવા માટે આગમન કરતો હોય
છે ત્યારે તેની જે સમ્યગ્દર્શન અને મિથ્યાદર્શનની વચ્ચેની સ્થિતિ હોય છે
તે જ સાસ્વાદન સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે આ ગુણસ્થાનને પ્રથમ
ગુણસ્થાનથી વિકાસોન્મુખ આત્મા નહીં પણ અન્ય ગુણસ્થાનોથી પડ
તો આત્મા પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી આને ઉત્ક્રાન્તિસ્થાન ન જ કહી શકાય.
અપક્રાન્તિ મોહના ઉદયથી થાય છે કારણ કે આ ગુણસ્થાન વખતે મોહની
તીવ્ર કાષાયિક શક્તિનો આવિર્ભાવ હોય છે ખીર જેવું મધુર ભોજન
ખાધાં પછી જ્યારે વમન થઈ ને બહાર નીકળી જાય છે ત્યારે મોઢામાં
એક પ્રકારનો વિલક્ષણ સ્વાદ આવે છે ન તો અતિ મધુર અને ન તો
અતિ ખારો—હોય છે તે પ્રમાણે જ્યારે આત્મા ન તો તત્ત્વજ્ઞાનની
નિશ્ચિત ભૂમિકા ઉપર હોય અને ન તો તત્ત્વજ્ઞાનશૂન્ય ભૂમિકા ઉપર હોય,
ત્યારે જે એક વિલક્ષણ અવસ્થા હોય છે તે જ આ સાસ્વાદન ગુણસ્થાન
કહેવાય છે. આની સ્થિતિ ઓછામાં ઓછી એક સમયની અને વધારેમાં
વધારે આવલિકા (ઘણો થોડો કાળ) પર્યંત સમયની. ત્યાર
પછી અવશ્ય મિથ્યાદૃષ્ટિ થઈ જાય છે.

(૩) સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ સમ્યગ્દર્શન અને મિથ્યાદર્શનની મિશ્રિત
અવસ્થામાં જ્યારે આત્મા વિદ્યમાન હોય, ત્યારે સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવાય
છે. આ અવસ્થામાં ન તો કેવળ સમ્યક્ત્વ અને ન તો કેવળ
મિથ્યાત્વ હોય છે પણ દોલાયમાન સ્થિતિમાં હોય છે. તેથી સંદેહશીલ
બની રહે છે. આ ત્રીજું ગુણસ્થાન ઉત્ક્રાન્તિસ્થાન પણ છે અને અપક્રાન્તિ
સ્થાન પણ છે કોઈ આત્મા મિથ્યાદર્શન છોડી સીધો આ અવસ્થામાં

અને વળી કેમ ફરી પણ તેમનું સામાન્ય આવી, અને સાધ્ય હોવાથી નિશ્ચયમાં પણ દુઃખને સ્થાન જ નથી, એ પણ સમજવું.

આ પ્રમાણે પૂર્વકર્મની પણ સત્તા મનુષ્યને દુઃખમાં [illegible] હોવાથી નથી થતી, તે એક વિચાર તેમનું તે વિચારના મનમાં આવ્યો અને તેણે પોતાને અનુસારી બનાવ્યો.

અહીં એક જ વાત સમજવાની છે કે એને શુદ્ધ ભગવાન સાથ રહે છે તે આ આત્માનું સ્વરૂપ [illegible] સાથી [illegible] માનીએ, તે [illegible] અને [illegible] કોઈ [illegible] રહે નહીં.

અને જે ભગવાનના ઉપદેશો [illegible] કોઈ પણ માનીએ તે એમ [illegible] છે. દુઃખને [illegible] તો [illegible] પણ તેમની [illegible] અનુભવ હોવાથી તે દુઃખ તેમને દુઃખરૂપ [illegible] નથી. તેઓ દુઃખને દુઃખ માનતા જ નથી. સમભાવી છે. તેથી દુઃખિત પણ નિર્દુઃખ જ છે. પણ અહીં એ આશયમાં છે કે [illegible] તેથી [illegible] તેમને સત્યને દુઃખ જ નથી એમ માનીને ચાલવું.

● ગુણસ્થાનો —

વિચાર સાહિત્યમાં ગુણસ્થાનોને [illegible], [illegible], સામાન્ય અને [illegible] — એ નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. ગુણ — અર્થાત્ આત્મશક્તિના સ્થાનો અર્થાત્ વિકાસની કક્ષા અવસ્થાઓ ગુણસ્થાન કહેવાય છે. આ ગુણસ્થાનોનું વર્ણન [illegible] ગ્રંથોમાં અને [illegible] ગ્રંથમાં [illegible] સુંદર રીતે [illegible] ગુણસ્થાનકો ચૌદ છે. તે [illegible] જ તેના સાર [illegible] અહીં [illegible] ગુણસ્થાનની વ્યાખ્યા નોંધવામાં આવી છે —

(૧) મિથ્યાદૃષ્ટિ — આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ [illegible] પ્રકાશ છે. પણ જ્યાં સુધી તેના પર તીવ્ર આવરણોની ઘટ હોય ત્યાં સુધી તેના [illegible] નથી થતું. જ્યારે આવરણોની તીવ્રતા [illegible] હોય, [illegible] હોય, ત્યારે તેની તે અવસ્થા મિથ્યાદૃષ્ટિ ગુણસ્થાન નામે ઓળખાય છે. આ અવસ્થામાં આત્મા સર્વથા અવિકસિત તથા અધઃપતિત હોય છે. આ દશામાં સત્યના [illegible] દર્શનને [illegible] તથા આધ્યાત્મ વિચાર ન થવા દેનાર [illegible] આ બન્ને પ્રકારના [illegible] હોય છે. તેથી આત્મા આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ [illegible] આ અવસ્થામાં જ [illegible] હોય છે. આ ભૂમિકાને આત્મા [illegible]

આ કારણે સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગુણસ્થાન કહેવામાં આવે છે. તે એટલા માટે કે તેની દૃષ્ટિ આ અવસ્થામાં મિથ્યાત્વથી મુક્ત થઈને સમ્યક્ બની ગઈ હોય છે. આ અવસ્થામાં દિશાભ્રમ જ દૂર થાય પણ હજુ સ્વરૂપ-સ્થિતિમાં બાધક ચારિત્રમોહનો પરાજય કરવો બાકી રહે છે. તે કામ જ્યારે તે કરે છે ત્યારે આગળની ભૂમિકા કહેવાય છે અને તેથી જ આ ગુણસ્થાનને અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ એવું સાર્થક નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ ગુણસ્થાનવર્તી જીવ કોઈ પણ પ્રકારનું ચારિત્ર ધારણ કરી શકતો નથી, કોઈ પણ પ્રકારના વ્રત નિયમ ધારણ કરી શકતો નથી.

આવા અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો પણ ત્રણ પ્રકારના છે: ૧ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વી—અર્થાત્ મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના વિપાકોદય અને પ્રદેશોદયનો જ્યારે અભાવ હોય, પણ મિથ્યાત્વમોહનીય સત્તામાં તો હોય જ તે વખતે જે આત્માનો સમ્યક્ત્વ ગુણ પ્રકટ થાય છે તે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે; અને તેની અવસ્થાવાળા ઔપશમિક સમ્યક્ત્વી કહેવાય છે. ૨ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વી—મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના વિશુદ્ધ દલિક જ્યારે ઉદયમાં હોય ત્યારે આત્માના સમ્યક્ત્વ ગુણને ઘાત નથી થતો પણ તે વખતે જે સમ્યક્ત્વ હોય છે તે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે અને તેવું સમ્યક્ત્વ ધરાવનાર આત્મા ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વી કહેવાય છે ૩. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વી—મિથ્યાત્વમોહનો સર્વથા નાશ થવાથી આત્માનો જ સમ્યક્ત્વ ગુણ પ્રકટ થાય છે તે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે અને તે જેને હોય તે ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વી કહેવાય છે.

(૫) વિરતાવિરત:—મોક્ષની પ્રધાનશક્તિ કર્મનિર્જરાને શિથિલ કરી હોય તેથી સમ્યગ્દર્શન—વિવેકખ્યાતિ તો થાય છે પણ જ્યાં સુધી મોહની ચારિત્રમોહ શક્તિને શિથિલ ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી સ્વરૂપમાં સ્થિતિ નથી થઈ શકતી. એટલે વિકાસગામી આત્મા વિવેક-લાભ કર્યા પછી ચારિત્રમોહને શિથિલ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. જ્યારે આ પ્રયાસમાં તે અંશતઃ સફળ થાય છે ત્યારે તે—વિરતાવિરત શ્રાવક—દેશવિરતને નામે ઓળખાય છે. આ દશામાં તેને પ્રથમ કરતાં અધિક આત્મિક શાંતિનો અનુભવ થાય છે. આ અવસ્થામાં તે સંપૂર્ણ પાપકારી ક્રિયાઓથી અલગ નથી થઈ શકતો એટલે જ આ અવસ્થામાં શ્રાવક આત્માઓ તેમના ત્યાગની અપેક્ષાએ અનેક પ્રકારના હોય છે.

જ્યારે, ત્યારે તેની અપેક્ષાએ ક્ષાયિકસ્થાન કહેવાય; પણ જો એક આત્મા અપ્રમત્તગુણ હોય અને બીજા ગુણસ્થાનથી આ અવસ્થાને પામે, તો તેની અપેક્ષાએ ક્ષાયોપશમિકસ્થાન પણ છે. સાસ્વાદન અને આ મિશ્ર ગુણ બે પણ એ જ છે કે, બીજું ગુણસ્થાન ક્ષાયોપશમિકનું જ સ્થાન છે ત્યારે આ ત્રીજું ક્ષાયોપશમિક તેમજ ઔદયિક બન્નેનું સ્થાન છે. આવી અવસ્થા માત્ર અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ જ આત્માને રહે છે તેથી વધારે નહિ.

(૪) અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ શારીરિક અને માનસિક દુઃખ બેવડાં બેવડાં આવ્યા છતાં વિરતિ નથી પામતું ત્યારે આત્માનું આચરણ કંઈક [illegible] થઈ જાય છે અને તેથી ત્યારે તેના અનુભવની અને વીર્યોલ્લાસની માત્રા વધે છે ત્યારે તેના નિશ્ચયથી આત્માના પરિણામોની શુદ્ધિ કંઈક વધતી જાય છે અને તેથી જ તે પિંડના ઊંચ ગ્રહ અને હલકાં આવરણોની સામે ઉપાડની જાતે અહીં પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરે છે આવી—અપૂર્વકરણ માત્ર દુઃખને બેવડાં બેવડાં—જે પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે તેને અવસ્થામાં સમ્યગ્દૃષ્ટિગુણ કહેવામાં આવે છે. ત્યાર પછી આત્મશુદ્ધિ જ્યારે વધે છે અને વીર્યોલ્લાસની માત્રા પણ જ્યારે વધે છે ત્યારે તે આત્મા ચારિત્રમોહના ઊંચ આવરણની શક્તિ ઓછી નાખે છે. આવી [illegible] ચિત્ત શુદ્ધિને અપૂર્વકરણ કહેવામાં આવે છે. આવી પિંડના ઉદયમાં અપૂર્વ—પ્રથમ જ આત્માની હોવાથી અપૂર્વકરણ કહેવાય છે. આવું આવ્યા પછી ત્યારે આત્મશુદ્ધિ અને વીર્યોલ્લાસની માત્રા વધે છે ત્યારે આત્મા મિશ્રની પ્રબળશક્તિ [illegible] ઉત્પન્ન કરે છે. આવી [illegible] પ્રકાર આત્મશુદ્ધિ અનિવૃત્તિકરણ કહેવાય છે, જે બેવડા માટે છે, આ શક્તિ ત્યારે વધે છે ત્યારે આત્મા અવશ્ય [illegible] પર વિજયલાભ કરે છે પાછા નથી પડતો—વિરત નથી થતો. આ ત્રણે કરણમાં અપૂર્વકરણ જ ઘણો દુર્લભ છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ આ શક્તિથી જ થાય છે. આવી શક્તિ [illegible] વિજયથી આત્મા [illegible] [illegible] [illegible] તો તે પિંડના [illegible] પ્રાપ્ત કરવાનો જ

[illegible] [illegible] આત્મા [illegible] સ્વરૂપનું દર્શન કરે છે જેથી તેની [illegible] થઈ જાય છે અને તેથી જ તેને [illegible] તેને [illegible] થઈ જાય છે [illegible] સુધી તેની [illegible] તે [illegible] સીધી થાય છે તે [illegible] [illegible] [illegible] કહેવામાં આવે છે.

સ્પર્શ તો થયે તેઓ સાચી છે, પણ તેની પ્રતીક પ્રવૃત્તિ અંતિમ મોક્ષની દિશાથી વિપરીત જ હોય છે જેમ દિગ્ભ્રમવાળો મનુષ્ય પૂર્વને પશ્ચિમ માનીને ગમન જ કરે પણ તે પોતાના ઇષ્ટ સ્થાનને પ્રાપ્ત નથી કરતો—એવી સ્થિતિ આ મિથ્યાદૃષ્ટિની છે

(૨) સાસ્વાદનસમ્યગ્દૃષ્ટિ—આ ગુણસ્થાનમાં પ્રથમ ગુણસ્થાન કરતાં આત્મશુદ્ધિ કંઈક વધારે છે તેથી જ તેને ગુણસ્થાનક્રમમાં બીજું સ્થાનમાં આવે છે પણ એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે આ ઉત્ક્રાંતિસ્થાન નથી. કારણ, આત્મા જ્યારે ઉત્ક્રાંતિ કરતો હોય—વિકાસોન્મુખ હોય—ત્યારે આ ગુણસ્થાનમાં આવતો નથી; પણ જ્યારે આત્મા વિકાસના ઉચ્ચમાર્ગથી નીચે પડે છે અર્થાત્ ચોથા ગુણસ્થાનથી ખસી જાય છે અને મિથ્યાદૃષ્ટિ જેવી નીચલી ભૂમિકામાં જવા માટે આગળ ધપતો હોય છે, ત્યારે તેની જે સમ્યગ્દર્શન અને મિથ્યાદર્શનની વચ્ચેની સ્થિતિ હોય છે તે જ સાસ્વાદન સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે આ ગુણસ્થાનને પ્રથમ ગુણસ્થાનથી વિકાસોન્મુખ આત્મા નહીં પણ અન્ય ગુણસ્થાનોથી પડતો આત્મા પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી આને ઉત્ક્રાંતિસ્થાન ન જ કહી શકાય. અધઃપતન મિથ્યાત્વ તરફની વાત છે. એથી આ ગુણસ્થાન વમને મિષ્ટની જેમ કંઈક રુચિનો આવિર્ભાવ હોય છે. ખીર જેવું મીઠું ભોજન ખાધાં પછી જ્યારે વમન થઈ તે બહાર નીકળી જાય છે ત્યારે મોઢામાં એક પ્રકારનો વિલક્ષણ સ્વાદ આવે છે કે ન તો અતિ મધુર અને ન તો અતિ ખાટો—હોય છે. તે પ્રમાણે જ્યારે આત્મા ન તો તત્ત્વજ્ઞાનની નિશ્ચિત ભૂમિકા ઉપર હોય અને ન તો તત્ત્વજ્ઞાનશૂન્ય ભૂમિકા ઉપર હોય, ત્યારે જે એક વિલક્ષણ અવસ્થા હોય છે તે જ આ સાસ્વાદન ગુણસ્થાન કહેવાય છે. આની સ્થિતિ જઘન્યથી એક સમયની અને વધારેમાં વધારે આવલિકા (આશરે ઘડીનો એક ભાગ) પર્યંત સમયની ત્યાર પછી અવશ્ય મિથ્યાદૃષ્ટિ થઈ જાય છે.

(૩) સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ—સમ્યગ્દર્શન અને મિથ્યાદર્શનની મિશ્રિત અવસ્થામાં જ્યારે આત્મા વિદ્યમાન હોય, ત્યારે સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવાય છે. આ અવસ્થામાં જીવ ન તો કેવલ સમ્યક્ત્વી અને ન તો કેવલ મિથ્યાત્વી હોય છે પણ દોલાયમાન સ્થિતિમાં હોય છે. તેથી સંદેહશીલ બની રહે છે આ ત્રીજું ગુણસ્થાન ઉત્ક્રાંતિસ્થાન પણ છે અને અપક્રાંતિસ્થાન પણ છે કોઈ આત્મા મિથ્યાદર્શન છોડી સીધો આ અવસ્થામાં

અને ચારિત્ર કર્મ વિષે પણ તેમણે સમજાવ્યું આપી, અને સત્ત્વ હોવાથી જીવિતમાં પણ દુઃખને સ્થાન જ નથી, એ પણ સમજાવ્યું.

આ પ્રમાણે પૂર્વકર્મની પણ સત્ત્વ અનુભવે દુઃખમાં જેવા મળવાની નથી પડતી. તે બૌદ્ધ સિદ્ધાંત તેમણે તે નિર્ગ્રન્થના આત્મવાદ સ્વીકાર્યો અને તેને વિચારે અનુસારી બનાવ્યો.

અહીં એક જ વાત સ્પષ્ટ કરવાની છે કે, જેને જૈન ભગવાન સત્ત્વ કહે છે તે જ આત્માને સાંખ્ય-વેદાન્તના દર્શનો સર્વથી નિત્ય માનીને, તેને સર્વ કાળે વચ્ચે કંઈ ભાગ ભાગે રહે નહીં.

અને જે આત્માના સ્વભાવને ધ્રુવ-નિત્યથી કંઈ પણ માનીએ, તો એમ કહેવું જોઈએ કે, દુઃખને ભલે તો હોય પણ તેમની સહનશક્તિ અનુભવ હોવાથી તે દુઃખ તેમને દુઃખરૂપે પરિણમતું નથી. તેથી દુઃખને દુઃખ માનતા જ નથી સમજવાની છે. તેથી દુઃખિત પણ નિર્ગ્રન્થ જ છે. પણ અહીં એ ધ્યાનમાં રહે કે સહને નિર્ગ્રંથ માટે તપના અનાસક્તિ આપણી હતી માટે તેમણે સત્ત્વને દુઃખ જ નથી એમ માનીને ચલાવ્યું.

૯ ગુણસ્થાનો —

ઉત્તરકાલીન સાહિત્યમાં ગુણસ્થાનોને ચૌદ, બીજ, સામાન્ય અને ભાવસમાસ — એ નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. ગુણ—આત્મ આત્મશક્તિનાં સ્થાનો અર્થાત્ વિકાસની ક્રમિક અવસ્થાઓ ગુણસ્થાન કહેવાય છે. આ ગુણસ્થાનોનું વર્ણન જૈન વિચારના ક્રમમાં અને બીજા વિચારના ક્રમમાં સાથે સુંદર રીતે રચિતથી મૂળવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી જ તેના સાર અંશ અનુક્રમથી અહીં પ્રત્યેક ગુણસ્થાનનો આશય જણાવવામાં આવે છે —

(૧) મિથ્યાદૃષ્ટિ —આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શુદ્ધ ચેતના અને પૂર્ણાનંદ છે. જ્યાં સુધી તેના પર તીવ્ર આવરણોની ઘટા હોય ત્યાં સુધી તેના અસલી સ્વરૂપનું દર્શન નથી થતું. જ્યારે આવરણોની તીવ્રતા અંતિમ હદની હોય, સૌથી વધારે હોય ત્યારે તેની તે અવસ્થા મિથ્યાદૃષ્ટિ ગુણસ્થાન નામે ઓળખાય છે. આ અવસ્થામાં આત્મા સત્ય અનિશ્ચિત તથા અપરિચિત હોય છે. આ દશામાં સ્વરૂપના યથાર્થ જ્ઞાનને રોકનાર દર્શનમોહ તથા આચરણ સ્થિર ન થવા દેનાર ચારિત્રમોહ આ બન્ને પ્રકારના મોહ પ્રબળ હોય છે. તેથી આત્મા આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ તદ્દન દીન અવસ્થામાં જ વિદ્યમાન હોય છે. આ ભૂમિકાને આત્મા આધિભૌતિક

કારણ તો એમ તેણે ચાખી છે, પણ તેની ભલો પ્રાપ્તિ અંતિમ ભોગ ચોથાની સ્થિતિથી વિલીન જ હોય છે એમ દિગ્ભ્રમવાળો મનુષ્ય પૂર્વને પશ્ચિમ માનીને ચાલ્યા જ કરે પણ તે પોતાના ઇષ્ટ સ્થાનને પ્રાપ્ત નથી કરતો — એવી સ્થિતિ આ મિથ્યાદૃષ્ટિની છે.

(૨) સાસ્વાદનસમ્યગ્દૃષ્ટિ :— આ ગુણસ્થાનમાં પ્રથમ ગુણસ્થાન કરતાં આત્મશુદ્ધિ કંઈક વધારે છે તેથી જ તેને ગુણસ્થાનક્રમમાં બીજા સ્થાનમાં આવે છે; પણ એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે આ ઉત્ક્રાન્તિસ્થાન નથી. કારણ, આત્મા જ્યારે ઉત્ક્રાન્તિ કરતો હોય,— વિકાસોન્મુખ હોય — ત્યારે આ ગુણસ્થાનમાં આવતો નથી પણ જ્યારે આત્મા વિકાસના ઉચ્ચમાર્ગથી નીચે કે ચ્યુત આદિ ગુણસ્થાનથી ચ્યુત થાય છે અને મિથ્યાદૃષ્ટિ જેવી તત્ત્વજ્ઞાનથી શૂન્ય દશામાં જવા માટે અધઃપતન કરતો હોય છે ત્યારે તેની જે સમ્યગ્દર્શન અને મિથ્યાદર્શનની વચ્ચેની સ્થિતિ હોય છે તે જ સાસ્વાદન સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે આ ગુણસ્થાનને પ્રથમ ગુણસ્થાનથી વિકાસોન્મુખ આત્મા નહીં પણ અન્ય ગુણસ્થાનોથી પડતો પડતો આત્મા પ્રાપ્ત કરે છે તેથી આને ઉત્ક્રાન્તિસ્થાન ન જ કહી શકાય. અધઃપતન મોહના ઉદયથી થાય છે. એથી આ ગુણસ્થાન વખતે મોહની તીવ્ર કાષાયિક શક્તિનો આવિર્ભાવ હોય છે. ખીર જેવું મીઠું ભોજન ખાધાં પછી જ્યારે વમન થઈ તે આહાર નીકળી જાય છે ત્યારે મોઢામાં એક પ્રકારનો વિલક્ષણ સ્વાદ આવે છે ન તો અતિ મધુર અને ન તો અતિ ખાટો — હોય છે તે પ્રમાણે જ્યારે આત્મા ન તો તત્ત્વજ્ઞાનની નિશ્ચિત ભૂમિકા ઉપર હોય અને ન તો તત્ત્વજ્ઞાનશૂન્ય ભૂમિકા ઉપર હોય, ત્યારે જે એ વિલક્ષણ અવસ્થા હોય છે તે જ આ સાસ્વાદન ગુણસ્થાન કહેવાય છે. આની સ્થિતિ ઓછામાં ઓછી એક સમયની અને વધારેમાં વધારે આવલિકા ([illegible]) સુધી સમયની. ત્યાર પછી અવશ્ય મિથ્યાદૃષ્ટિ થઈ જાય છે.

(૩) સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ :— સમ્યગ્દર્શન અને મિથ્યાદર્શનની મિશ્રિત અવસ્થામાં જ્યારે આત્મા વિદ્યમાન હોય ત્યારે સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવાય છે. આ અવસ્થામાં જીવ ન તો કેવળ સમ્યક્ત્વી અને ન તો એકાન્ત મિથ્યાત્વી હોય છે પણ દોલાયમાન સ્થિતિમાં હોય છે. તેથી તે ડહોળાયેલા જેવી થઈ છે. આ ત્રીજું ગુણસ્થાન ઉત્ક્રાન્તિસ્થાન પણ છે અને અપક્રાન્તિસ્થાન પણ છે. કોઈ આત્મા મિથ્યાદર્શન છોડી સીધો આ અવસ્થામાં

આ કારણે સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાન કહેવામાં આવે છે. તે ચોથા માટે કે તેની દૃષ્ટિ આ અવસ્થામાં મિથ્યાત્વથી મુક્ત થઈને સમ્યક્ બની ગઈ હોય છે. આ અવસ્થામાં વિરામ જ દૂર થાય પણ હજી સ્વરૂપ સ્થિતિમાં બાધક ચારિત્રમોહનો ક્ષયત્ન કરવો બાકી રહે છે. તે કામ જ્યારે તે કરે છે ત્યારે આગળી આત્મની ભૂમિકા કહેવાય છે અને તેથી / આ ગુણસ્થાનને અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ એવું સાર્થક નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ ગુણસ્થાનવર્તી જીવ કોઈ પણ પ્રકારનું ચારિત્ર ધારણ કરી શકતો નથી; કોઈ પણ પ્રકારના વ્રત નિયમ ધારણ કરી શકતો નથી.

આવા અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો પણ ત્રણ પ્રકારના છે—૧ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વી—અર્થાત્ મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના વિપાકોદય અને પ્રદેશોદયનો જ્યારે અભાવ હોય, પણ મિથ્યાત્વમોહનીય સત્તામાં તો હોય જ તે વખતે જે આત્માનો સમ્યક્ત્વ ગુણ પ્રગટ થાય છે, તે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે; અને તેવી અવસ્થાવાળા ઔપશમિક સમ્યક્ત્વી કહેવાય છે. ૨ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વી—મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના વિશુદ્ધ દલિકો જ્યારે ઉદયમાં હોય ત્યારે આત્માના સમ્યક્ત્વ ગુણને ઘાત નથી થતો પણ તે વખતે જે સમ્યક્ત્વ હોય છે તે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે; અને તેવું સમ્યક્ત્વ ધરાવનાર આત્મા ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વી કહેવાય છે. ૩ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વી—મિથ્યાત્વમોહનો સર્વથા નાશ થવાથી આત્માનો જે સમ્યક્ત્વ ગુણ પ્રગટ થાય છે તે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે અને તે જેને હોય તે ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વી કહેવાય છે.

(૫) વિરતાવિરત :— મોહની પ્રધાનશક્તિ દર્શનમોહને શિથિલ કરી હોય તેથી સમ્યગ્દર્શન—વિવેકખ્યાતિ તો થાય છે; પણ જ્યાં સુધી મોહની ચારિત્રમોહ શક્તિને શિથિલ ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી સ્વરૂપમાં સ્થિતિ નથી થઈ શકતી. એટલે વિકાસગામી આત્મા વિવેક-ખ્યાતિ થયાં પછી ચારિત્રમોહને શિથિલ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. જ્યારે આ પ્રયાસમાં તે અલ્પ સફળ થાય છે ત્યારે તે—વિરતાવિરત શ્રાવક—દેશવિરતને નામે ઓળખાય છે. આ દશામાં તેને પ્રથમ કરતાં અધિક આત્મિક શાંતિનો અનુભવ થાય છે. આ અવસ્થામાં તે સંપૂર્ણ ચારિત્રની ક્રિયાઓથી અલગ નથી થઈ શકતો; છતાં પણ જ આ અવસ્થામાં અનેક આત્માઓ તેમના વ્રતની અપેક્ષાએ અનેક પ્રકારના હોય છે.

કોઈ પ્રકાર [illegible] હોય છે તો કોઈ [illegible] તેથી વધારે [illegible] કોઈ [illegible]
[illegible] માં [illegible] અનુભૂતિની જ [illegible] રહેલ છે; પછી અને [illegible]
[illegible] નથી તેમ જ [illegible] ઉપરાંત પણ નથી. [illegible]
દેશવિરત અવસ્થામાં હોય તે ચોથા [illegible] અનુભૂતિની દશા
ચોથી અવસ્થાથી [illegible] છે. [illegible] આગળી અનુભૂતિ [illegible]
અવસ્થામાં [illegible] તો તે આ અવસ્થાએ આત્માની સર્વવિરતિના
પરિણામની [illegible] થાય છે પણ આ અવસ્થામાં એ [illegible] ન હોય
તેને દેશવિરત જ કહેવાય છે.

(૬) પ્રમત્તસંયત :—દેશવિરત આત્માને જેની સર્વવિરતિ
પણ જ [illegible] તેથી તે [illegible] છે કે આ
[illegible] વિરતિમાં પણ [illegible] આ [illegible] અને [illegible] હોય.
[illegible] સર્વ [illegible] [illegible] તો તો [illegible]
[illegible] આ [illegible] [illegible] તેની [illegible]
[illegible] અને છે અને તે [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] છે [illegible] છે કે તે [illegible]
[illegible] છે. આ અવસ્થામાં [illegible] છે [illegible] છે. તેમ
[illegible] થઈ [illegible] છે. આ અવસ્થામાં પણ તે [illegible]
[illegible] નથી [illegible] અને [illegible]
પણ [illegible] તેથી જ આ અવસ્થાને પ્રમત્તસંયત એ
[illegible] નામ આપ્યું છે.

(૭) અપ્રમત્તસંયત :—[illegible] વિરત [illegible]
[illegible] પ્રમત્તસંયત [illegible] છે ત્યારે [illegible] [illegible] અનુ
[illegible] છે. તેથી [illegible] અનુભવ [illegible] [illegible] છે.
[illegible] જ [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible] પ્રમાદોના
[illegible] [illegible] પ્રયત્ન [illegible] છે. એ પ્રયત્નમાં [illegible] તે [illegible]
છે ત્યારે [illegible] [illegible] અપ્રમત્તસંયત અવસ્થાને [illegible]
છે પણ આ અવસ્થામાં [illegible] [illegible] [illegible]
અનુભવ [illegible] તે જ [illegible] માં [illegible] [illegible] પ્રયત્ન [illegible]
[illegible] છે અને [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] આ [illegible] [illegible] [illegible]
ક્યારેક પ્રમત્તની [illegible] અને ક્યારેક અપ્રમત્તની [illegible] માં [illegible]

છે. એટલે કે તે અનેક વાર પ્રમત્તસંયતાવસ્થામાં અને અનેકવાર અપ્રમત્તસંયત અવસ્થામાં આવાગમન કર્યા કરે છે. જેમ ઘડીની લમ્બી ના લોલકમાં એક લક્ષણ આમતેમ ચાલમાન હોય છે તે જ પ્રમાણે આ બન્ને સાતમા ગુણસ્થાનના સમયમાં વિકાસગામી આત્માની સ્થિતિ દોલાયમાન થાય છે.

( ) નિવૃત્તિબાદર—અપ્રમત્ત અવસ્થાની એવી સ્થિતિ કે જે સ્થિતિ આવે પછી પ્રમત્ત અવસ્થામાં જવાનું ન બને—પણ વિકાસ તરફ આત્મા પ્રયાણ કરવા સમર્થ થાય, તે નિવૃત્તિબાદર અવસ્થા કહેવાય છે. આ અવસ્થામાં આત્મા વિશેષ પ્રકારે મોહને હણવા અથવા નિર્મૂળ કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આને અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાન એવા બીજા નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. કારણ આ ગુણસ્થાનમાં સ્થિતિઘાત, રસઘાત, ગુણશ્રેણી, ગુણસંક્રમણ અને અપૂર્વ સ્થિતિબંધ એ પાંચ બાબતો જીવનમાં પ્રથમ જ કરે છે. એટલે પ્રથમ ન અનુભવવામાં આવેલ જ આત્મશુદ્ધિનો લાભ આ ગુણસ્થાને આત્મા કરે છે.

(૯) અનિવૃત્તિબાદર—આઠમી નિવૃત્તિબાદર અને આ નવમી અનિવૃત્તિબાદર અવસ્થામાં મુખ્ય ભેદ એ છે કે આઠમી અવસ્થામાં સમકાળે ચઢનાર જીવોની શુદ્ધિની તરતમતાને લીધે તેમના અસંખ્યાત ભેદ થઈ શકે છે પણ નવમી અવસ્થામાં તેમ નથી. તેમાં સમસમયમાં વર્તમાન સકળ જીવોની શુદ્ધિ એકસરખી માનવામાં આવી છે. નિવૃત્તિ એટલે ભિન્નતા અને બાદર એટલે સ્થૂલ. સ્થૂલ કષાયની તરતમતાને લીધે જ્યાં જીવોની ભિન્નતા સ્થાપવી કહી શકાય તે અવસ્થા નિવૃત્તિબાદર ગુણસ્થાન; અને જે અવસ્થામાં સૂક્ષ્મ કષાયથી જીવોની ભિન્નતા ન કહી શકાય, તે અનિવૃત્તિબાદર ગુણસ્થાન. આમ જાણવાનું કારણ એ છે કે જેમ જેમ કષાયની મંદતા થતી જાય છે તેમ અધ્યવસાયસ્થાનો ઓછાં થતાં જાય છે અને વિશુદ્ધિ વધતી જાય છે. આઠમા ગુણસ્થાન કરતાં નવમામાં વિશુદ્ધિ અધિક છે જ તેથી અધ્યવસાયસ્થાન ઓછાં થાય છે. અને ઓછાં થવાને લીધે સમકાલીન જીવોના અધ્યવસાયસ્થાન એક જેવાં પ્રાપ્ત થાય છે.

આ નવમા ગુણસ્થાનમાં જીવો સ્વભાવે બે શ્રેણીમાં વિભક્ત થઈ જાય છે. એક શ્રેણીવાળા તો એવા હોય છે કે જે મોહને શમાવતા જાય

છે અને સત્તા નિર્મૂળ નથી કરી શકાતું મિથ્યા જ એમ કોઈ વાસ્તવ બોધી વરાળ ક્યાં સુધી ઉઠતી રહે ત્યાં સુધી તો ઠીક પણ જ્યારે તેને વેગ નથી મળતો ત્યારે તે વાસનાને પણ ઉઠાવી મૂકે છે અથવા એમ રાખની નીચે દબાવેલો અગ્નિ જેમ હવા આવે કે પ્રકટ થઈ ઉઠે તેમ પ્રાણી છે અથવા પાણીની નીચે બેઠેલ મેલ જરાક હલન થતાં તરત જ ઉપર આવી જાય છે તેમ સ્વાભાવિક સિદ્ધ થતું જ્યારે મો આત્મવિકાસ કુશળ કેવી જાતના ભાવ આવા મળે છે ત્યારે તેને પોતાના વેગથી હરાવી દે છે આવી હાર એ મોહના ઉપશમનો અધિકારમાં ગુણસ્થાને બને છે.

અષ્ટમ નિવૃત્તિબાદર જીવો બે પ્રકારના હોય છે એમાં મોહને ઉપશમાવતા નથી પણ નિર્મૂળ કરતા જાય છે તેથી આ નિવૃત્તિ જીવોને ભાવનો અભ્યાસ નથી. તેથી મોહનો સંપૂર્ણ નાશ ક્યાં કરે છે તે બારમું ગુણસ્થાન છે. પ્રથમ નિવૃત્તિબાદર કરતાં આ જીવોને આત્મશુદ્ધિ વિશેષ છે એને લઈને તેઓ ઉપશમ નહિ પણ ક્ષય કરે છે.

(૧૦) સૂક્ષ્મસંપરાય ઉપશમક અથવા ક્ષપક — આ ગુણસ્થાનમાં ઉપશમ અને નિવૃત્તિબાદર કરતાં વધારે આત્મશુદ્ધિ થાય અને તેથી જ્યારે ઉપશમન અને ક્ષપણની રીત વધારે ઠીક થઈ છે ત્યારે આવે છે. આ અવસ્થામાં સ્થૂલ કષાયો તો હવે ઉપશમ કે ક્ષય જ થઈ ગયો હોય છે. માત્ર સૂક્ષ્મસંપરાય લોભકષાય ઉદયમાં હોય છે. તેથી એમાં મોહનો ઉપશમ કરનાર હોય છે તે આ અવસ્થામાં સૂક્ષ્મ-સંપરાય ઉપશમક અને એમાં મોહનો ક્ષય કરનાર હોય છે તેમાં સૂક્ષ્મસંપરાય ક્ષપક કહેવાય છે.

(૧૧) ઉપશાંતમોહ — દશમા ગુણસ્થાનમાં જીવો મોહને ઉપશમ કરતા હતા, તેના ફળરૂપ સ્થિતિ પામવાથી સંપૂર્ણ મોહને અર્થાત્ શેષ લોભ કેવળ સૂક્ષ્મ અંશને પણ દબાવી દે છે અને તેથી આ અવસ્થા ઉપશાંતમોહ કહેવાય છે. દશમામાં જેઓ મોહને ક્ષય કરતા હતા, તેઓ આ ઉપશાંતમોહગુણસ્થાને નહિ પણ ક્ષીણમોહઅવસ્થા જ પામશે છે તેને જોઈએ છે. આ ઉપશાંતમોહ અવસ્થામાં આવેલ જીવ અવશ્ય પડવાને પામે છે. કારણ, મોહને દબાવવાની અંતિમ સીમા સુધી એ પહોંચી ગયો, પરંતુ ત્યાં દબાયેલ મોહને પાછો આવે છે અને જીવન મોહ ઉપર અને

ઓછું અંતર્મુહૂર્તપ્રમાણ કાળ સુધી તે આત્મા વીતરાગાવસ્થામાં રહે છે પણ પછી તો અવશ્ય મોહનું સામ્રાજ્ય જામે છે કેમકે મોહ દબાવેલો હતો, નાશ પામેલો નહોતો. આગની માફક હવાથી ભડકો થાય તેમ મોહ ફરી જાગે છે અને આત્માને નીચે પાડે અધોગામી બનાવે છે. તે વખતે જો તેનું આયુ પૂરું થયું હોય, તો તે ત્યાં મરીને અનુત્તર દેવલોકે ઉત્પન્ન થાય છે અને સમ્યક્ત્વ નામની ચોથી અવસ્થાને પામે છે અને જો આયુ પૂરું ન થયું હોય તો જે ક્રમે તેણે આરોહણ કર્યું હોય છે તે જ ક્રમે પતન થાય છે. અર્થાત્ આરોહણ વખતે જે જે ગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત કરી કર્મની જે જે પ્રકૃતિઓના બંધ, ઉદય અને ઉદીરણાનો વિચ્છેદ કર્યો હતો, પતન વખતે તે તે ગુણસ્થાનને ક્રમશઃ પ્રાપ્ત કરીને ફરી તે તે કર્મની પ્રકૃતિઓનાં બંધ, ઉદય અને ઉદીરણાને શરૂ કરે છે અને તે પ્રમાણે પતનોન્મુખ આત્માઓમાંથી કોઈ છઠ્ઠામાં, તો કોઈ પાંચમામાં તો કોઈ ચોથામાં અને કોઈ તો બીજામાં પણ આવી જાય છે.

(૧૨) ક્ષીણમોહઃ જેમ અગિયારમું ગુણસ્થાન ઉપશમમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો આત્મા પામે અને મોહનો ત્યાં ઉપશમ હોવાથી ઉપશાંત-મોહ કહેવાય છે તેમ ક્ષપકમાં ચડેલો સૂક્ષ્મસંપરાયવાળો જ્યારે મોહના સૂક્ષ્મ અંશનો પણ ક્ષય કરે છે ત્યારે સીધો આ અવસ્થામાં આવે છે અને તે ક્ષીણમોહ કહેવાય છે. જેમ ઉપશાંતમોહ અવસ્થા માત્ર ઉપશમકને જ આવે છે તેમ આ ક્ષીણમોહ અવસ્થા માત્ર ક્ષપક-શ્રેણિવાળા ક્ષપકને જ આવે છે. ઉપશાંત મોહાવસ્થામાંથી અવશ્ય પતન છે ત્યારે આ ક્ષીણમોહાવસ્થામાં પતનને અવકાશ જ નથી. તે ક્રમશઃ વિકાસસિદ્ધિને જ પામે છે. આ ક્ષીણમોહાવસ્થામાં અંતર્મુહૂર્ત કાળ રહીને આત્મા આગળના ગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે.

(૧૩) સયોગી કેવળી: આત્માના વિકાસને રોકનાર જે મોહ કર્મ છે તેમાં મોહ એ સેનાપતિ છે. સેનાપતિ મોહ જ્યારે નાશ પામ્યો, ત્યારે તેના નાના મોટા સૈનિકોની દુર્દશા થાય છે. મોહના નાશ થવાથી જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય એ ત્રણ ઘાતીકર્મોની શક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે અને અંતર્મુહૂર્ત પછી એ ત્રણે ઘાતી કર્મોનો નાશ થઈ જાય છે; અને આત્મા નિરતિશય જ્ઞાન આદિ ગુણોને પ્રાપ્ત કરે છે. એ સમયમાં મન, વચન અને કાય યોગની પ્રવૃત્તિ બંધ ન હોવાથી તે અવસ્થાને સયોગી કેવળી અવસ્થા કહે છે.

(૧૪) અયોગી કેવલી : જે અવસ્થામાં યોગોનો પણ નિરોધ થઈ જાય છે અને આત્મા [illegible] થઈ જાય છે તે અયોગી કેવલી ગુણસ્થાન કહેવાય છે. [illegible] આત્માનું આ અંતિમ ગુણસ્થાન છે અને ત્યાંથી [illegible] સિદ્ધ થાય છે.

૧૩

સંવર

સંવર[1] એક છે

[—સ્થા૦ ૧૪–સમ૦ ૧]

અક્રિયા એક છે અકર્મ એક છે

[—સમ૦ ૧]

સંવરદ્વાર પાંચ છે[2]

(૧) સમ્યક્ત્વ (૨) વિરતિ, (૩) અપ્રમત્તતા, (૪) અકષાય, (૫) અયોગતા

[—સમ૦ ૫]

સંવર પાંચ છે—

(૧) શ્રોત્રેન્દ્રિયસંવર, (૨) ચક્ષુરિન્દ્રિય સંવર (૩)

---

૧ આસ્રવનો નિરોધ તે સંવર. [illegible] સંવર છે [illegible]

૨ [illegible] છે [illegible] ગુપ્તિ, [illegible] પરીષહ, [illegible] ૧૨ ભાવના, અને ચારિત્ર. ([illegible]) [illegible] સંવરને [illegible] છે

[illegible] ([illegible]) [illegible] સંવર [illegible] છે [illegible] [illegible] માટે [illegible] ને અંતે ટિપ્પણ નં૦ [illegible] [illegible]

ઘ્રાણેન્દ્રિય સંવર, (૪) રસનેન્દ્રિય સંવર, (૫) સ્પર્શનેન્દ્રિય સંવર

[-સ્થા ૪૨૭]

સંવર આઠ છે—

(૧-૫) ઉપર પ્રમાણે (૬) મનઃસંવર (૭) વચન સંવર (૮) કાયસંવર

[-સ્થા ૫૯૮]

૧ વ્રત – વિરતિ

૧

૧. પ્રાણાતિપાતવિરમણ એક છે[1]
૨. મૃષાવિરમણ એક છે
૩. અદત્તાદાનવિરમણ એક છે
૪. અબ્રહ્મવિરમણ એક છે
૫. પરિગ્રહવિરમણ એક છે
૬. ક્રોધવિવેક એક છે
૭. માનવિવેક એક છે
૮. માયાવિવેક એક છે
૯. લોભવિવેક એક છે
૧૦. પ્રેમત્યાગ એક છે
૧૧. દ્વેષવિવેક એક છે
૧૨. કલહવિવેક એક છે
૧૩. અભ્યાખ્યાનવિવેક એક છે
૧૪. પૈશુન્યવિવેક એક છે
૧૫. પરપરિવાદવિવેક એક છે

---

૧ અહિં અઢાર પાપસ્થાનથી વિરતિ બતાવેલી છે

૧૬. રત્યરતિત્યાગ એક છે
૧૭. માયામૃષાત્યાગ એક છે
૧૮. મિથ્યાદર્શનવિવેક એક છે

[-સ્થા૦ ૪૮]

પાંચ મહાવ્રતો[1] છે—

(૧) સર્વ પ્રાણાતિપાતથી વિરમણ, (૨) સર્વ મૃષાવાદથી વિરમણ, (૩) સર્વ અદત્તાદાનથી વિરમણ (૪) સર્વ મૈથુનથી વિરમણ (૫) સર્વ પરિગ્રહથી વિરમણ

[-સ્થા ૩૮૯ -સમ ૫]

સામાયિક[2] બે પ્રકારનું છે—

(૧) અગાર સામાયિક ( ) અણગાર સામાયિક

[-સ્થા ૮૧]

અણુવ્રત[3] પાંચ છે—

(૧) સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતવિરમણ, (૨) સ્થૂલ મૃષાવાદ વિરમણ, (૩) સ્થૂલ અદત્તાદાનવિરમણ, (૪) સ્વદાર સંતોષ (૫) ઇચ્છા પરિમાણ

[-સ્થા ૩૮૯]

૧ પાંચ મહાવ્રતના વિવરણ માટે જુઓ પ્રશ્નવ્યાકરણ ૬ ૧ ; દશવૈકાલિક અ. ૪ અને આચારાંગ અ. ૦ ભાવના માં પ્રત્યાખ્યાનની [illegible] પાંચ મહાવ્રતોને [illegible] ઉ.-૩ [illegible] ૨, પૃ. ૧૩૯.

૨ જેનાથી સમભાવની પ્રાપ્તિ થાય, તે સામાયિક. આ અગાર સાધુને [illegible] (દેશવિરત) [illegible] અને [illegible] નહિ [illegible] મુખી [illegible] હોય છે [illegible] માટે જુઓ પ્રકરણ અને ટિપ્પણ ન. ૬.

૩ ગૃહસ્થની ધર્મચર્યા માટે જુઓ પ્રકરણ અને ટિપ્પણ ન. [illegible]

૨

ભાષાના[1] ચાર પ્રકાર[2] છે —

૧ સત્યભાષા; ૨. મૃષાભાષા ૩. સત્યમૃષા—અર્ધસત્ય, ૪ અસત્યમૃષા — ન સત્ય ન મૃષા જેમકે આપો; જાઓ એવી વ્યવહારની ભાષા —

[—સ્થા ૨૩૮]

સત્ય ચાર છે —

(૧) ૧ કાયઋજુતા — કાયની અવિસંવાદી પ્રવૃત્તિ
૨ ભાષાઋજુતા — વચનની અવિસંવાદી પ્રવૃત્તિ;
૩. ભાવઋજુતા — મનની અવિસંવાદી પ્રવૃત્તિ
૪ અવિસંવાદ — કહે તે જ કરે તે

[—સ્થા ૨૫૪]

(૨) ૧ નામસત્ય — (સત્ય એવું નામ)
૨. સ્થાપનાસત્ય — (સત્યની સ્થાપના – પ્રતિમા)
૩. દ્રવ્યસત્ય — (સત્યમાં અનુપયોગી જીવનું સત્ય)
૪ ભાવસત્ય — (સત્યમાં ઉપયોગવાળા જીવનું સત્ય)

[—સ્થા ૩૦૮]

---

૧ ભાષાના વિશેષ સ્વરૂપ માટે જુઓ પ્રજ્ઞાપનાનું ૧૧ ભાષાપદ; ભાષાશુદ્ધિ માટે આચારાંગ સૂત્ર ૨માં ૪થું ભાષાધ્યયન છે અને દશવૈકાલિકમાં સાતમું સુવાક્યશુદ્ધિ નામનું અધ્યયન છે. સાધુએ મૃષા અને સત્યમૃષા ભાષા ત્યાગવી જોઈએ.

૨. [illegible] નિર્યુક્તિમાં આ ચાર ભેદ જણાવ્યા છે. [illegible] તે ચારેની વ્યાખ્યા આમ કરી છે: મુનિ, ગુણ કે આર્ય [illegible] કહેવાય. તેમને હિતકારી તે સત્ય, અને અહિતકારી તે અસત્ય. વસ્તુસ્વરૂપથી તે મિશ્ર, અને તે ચારેથી ભિન્ન — આજ્ઞાપની આદિ – તે અસત્યમૃષા. વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ગા. [illegible] વિશેષ માટે જુઓ દશવૈકાલિક નિર્યુક્તિનું સાતમું અધ્યયન. સાધુએ સત્યભાષામાં પણ જે બીજાને પીડાકારી ન હોય તે જ બોલવા યોગ્ય ભાષા છે. સૂત્રકૃતાંગ ૧ ૧ ૨૩

સત્ય દશ પ્રકારનું છે[1] —

૧. જનપદસત્ય; ૨. સમ્મતસત્ય; ૩. સ્થાપનાસત્ય; ૪ નામસત્ય; ૫. રૂપસત્ય ૬ પ્રતીત્યસત્ય ૭ વ્યવહારસત્ય ૮. ભાવસત્ય ૯ યોગસત્ય; ૧૦ ઉપમાસત્ય

[-સ્થા ૭૪૧]

સત્ય વચનના અતિશય[2] ૩૫ છે

[-સમ ૩૫]

૩

બ્રહ્મચર્યગુપ્તિ નવ છે —

૧. વિવિક્ત શયનાસન વાપરવા અને સ્ત્રી, પશુ અને પંડકના સંસર્ગવાળાં શયનાસન વાપરવાં નહિ.

૨. સ્ત્રીકથા કરવી નહિ

૩. સ્ત્રી જ્યાં રહેતી હોય ત્યાં રહેવું નહિ.

૪ સ્ત્રીની મનોહર ઇન્દ્રિયોનું દર્શન તથા ધ્યાન કરવું નહિ.

૫. પ્રણીત રસવાળું ભોજન કરવું નહિ.

૬ આહારપાણી વધારે પડતાં લેવાં નહિ.

૭. પૂર્વકાળમાં સેવેલ મૈથુનનું સ્મરણ કરવું નહિ.

૮ શબ્દ, રૂપ, અને પ્રશંસાનું અનુસરણ કરવું નહિ.

૯ શાતા અને સુખમાં આસક્તિ રાખવી નહિ

[-સ્થા ૬૬૩]

બ્રહ્મચર્યની અગુપ્તિ નવ છે —

૧-૨. ઉપરપ્રમાણે

૩. સ્ત્રીગણ સાથે રહેવું નહિ.

---

૧ આના વિવરણ માટે જુઓ પ્રસ્તાવના અંતે ટિપ્પણ નં. ૪

૨. વિવરણ માટે જુઓ પ્રસ્તાવના અંતે ટિપ્પણ નં. ૫

૪-૭. ઉપર પ્રમાણે.

૮. શબ્દ, રૂપ ગન્ધ રસ સ્પર્શ અને મશસ્તાનુ અનુસરણ કરવું નહિ.

૯ ઉપર પ્રમાણે

[-સમ ૧]

૨ વ્રતની ભાવના

પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થ કરના પાંચ યામની ૨૫ ભાવનાઓ છે[1] —

(૧) ૧. ઈર્યાસમિતિ — સ્વપરને કલેશ ન થાય તે રીતે યત્નાપૂર્વક ગમનાગમન કરવું તે ઈર્યાસમિતિ.

૨. મનોગુપ્તિ — મનને અશુભધ્યાનમાંથી શુભ ધ્યાનમાં પ્રવૃત્ત કરવું તે.

૩. વચનગુપ્તિ[2] — સત્ય અને હિતકારી બોલવું તે.

૪ આલોકભાજનભોજન — પાત્રમાં[3] ભોજન જોઈને કરવું તે.

૧ પ્રાણાતિપાત વિરમણાદિ પાંચ વ્રતો છે. તેમના રક્ષણ માટે [illegible] ભાવનાઓ [illegible] છે [illegible] ભાવનાઓ [illegible] ૧૬ અને ૭ પ્રથમ અને અંતિમ [illegible] ૨૨ તીર્થંકરોના સમયમાં [illegible] નથી [illegible] છે. [illegible] મૃષાવાદવિરમણ, અદત્તાદાનવિરમણ અને [illegible] આ માટે જુઓ [illegible] ભાવનાઓ માટે જુઓ [illegible]

૨ અહિંસાવ્રતની ભાવનામાં [illegible] છે [illegible]

૩ [illegible] છે, અને [illegible] છે

૫. આદાન નિક્ષેપણ સમિતિ — પાત્રાદિ વસ્તુને લેવા કે મૂકવામાં અવલોકન અને પ્રમાર્જનથી યતના રાખવી તે.

(૨) ૬ અનુવીચિભાષણ — વિચારપૂર્વક બોલવું તે.

૭ ક્રોધવિવેક — ક્રોધપ્રત્યાખ્યાન.

૮ લોભવિવેક

૯ ભયવિવેક

૧ હાસ્યવિવેક

(૩) ૧૧ અવગ્રહાનુજ્ઞાપના[1] — અવગ્રહ [illegible] નિવાસસ્થાન તેની આજ્ઞા લેવી તે.

૧૨. અવગ્રહસીમા પરિજ્ઞાન — નિવાસસ્થાનની સીમા જાણી લેવી તે.

૧૩. સ્વયં અવગ્રહનો સ્વીકાર – અર્થાત્ તેમાં રહેવું તે.[3]

૧૪ સાધર્મિક પાસેથી અવગ્રહયાચન – કોઈ ભિક્ષુએ નિવાસસ્થાન માગ્યું હોય – તો તેની અનુમતિ લઈ તે સ્થાનમાં રહેવું તે.

૧૫ સાધારણ ભોજનને આચાર્ય ને બતાવીને ખાવું તે.[4]

(૪) ૧૬ સ્ત્રી પશુ અથવા નપુંસક દ્વારા સેવેલ શયનાસનનું વર્જન.

૧૭. સ્ત્રીકથા વર્જન.

૧ સ્ત્રીઓની મનોહર ઇન્દ્રિયોના અવલોકનનું વર્જન

૧૯ પૂર્વે ભોગવેલ રતિવિલાસનું સ્મરણ ન કરવું

---

૧ તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં અનુવીચિ-અવગ્રહ-યાચન એમ પાઠ છે.

૨. [illegible] માટે [illegible] ન ૧-૨

૩ તત્ત્વાર્થમાં આને અભીક્ષ્ણ-અવગ્રહ-યાચન છે. અર્થાત્ સમયમર્યાદા પૂરી થયે નિવાસ-સ્થાન વારંવાર માગવું તે

૪ તત્ત્વાર્થમાં આને અનુજ્ઞાપિત-પાન ભોજન એવો પાઠ છે.

૨૦ પ્રણીત આહારનું વર્જન.

(૫) ૨૧. શ્રોત્રેન્દ્રિયસંયોગોપરતિ.[1]

૨૨. ચક્ષુરિન્દ્રિય સંયોગોપરતિ.

૨૩. ઘ્રાણેન્દ્રિય સંયોગોપરતિ.

૨૪ જિહ્વેન્દ્રિય સંયોગોપરતિ.

૨૫ સ્પર્શેન્દ્રિય સંયોગોપરતિ.

[-સમ ૨૫]

૩ પ્રવચનમાતા[2]

આઠ પ્રવચનમાતા છે—

૧. ઈર્યાસમિતિ (કોઈ પણ જીવને ક્લેશ ન થાય તે રીતે સાવધાનતાથી ચાલવું તે);

૨ ભાષાસમિતિ (સત્ય હિતકારી, અને પરિમિત તથા અસંદેહજનક ન બને તેવું બોલવું તે).

૩. એષણાસમિતિ (જીવનયાત્રામાં આવશ્યક સાધનો મેળવવામાં સાવધાનતાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ).

૪ આદાન ભાંડ માત્ર નિક્ષેપણા સમિતિ (પાત્રાદિ વસ્તુમાત્રને લેવા મૂકવામાં સાવધાની);

૫ ઉચ્ચાર પ્રસ્રવણ ખેલ જલ્લ સિંઘાણ પારિષ્ઠાપનિકા સમિતિ (મળ, મૂત્ર શ્લેષ્મ શરીરનો મેલ નાકનો મેલ વગેરે પરઠવવામાં સાવધાની).

૬ મનોગુપ્તિ (દુષ્ટ સંકલ્પનો ત્યાગ અને પ્રશસ્ત સંકલ્પનો સ્વીકાર).

૭. વચનગુપ્તિ (અસત્ય આદિનો અને અપરિમિત

૧ તત્ત્વાર્થમાં આ પાંચને બદલે નામ ૭.૩. માં ઇન્દ્રિયોના મનોજ્ઞ વિષયમાં રાગ ન કરવો અને અમનોજ્ઞમાં દ્વેષ ન કરવો.

૨. જુઓ ઉત્તરા૦ ૨૪ આચારાંગ આચાર–આગમના ... પ્રસ્તુત ... ન ૮

વચનનો ત્યાગ; અને સત્ય હિતકર અને પરિમિત વચનનો સ્વીકાર અથવા પ્રસંગે મૌનાવલંબન)

૮ કાયગુપ્તિ (અકુશલ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ અને કુશલ પ્રવૃત્તિનો સ્વીકાર)

[-સમ ૮]

ઈર્યાસમિતિ આદિ પાંચ સમિતિઓ છે

[-સ્થા ૪૫૭-સમ ૫]

ઈર્યાસમિતિ આદિ પાંચ સમિતિ અને મનગુપ્તિ આદિ ત્રણ ગુપ્તિ એ આઠ સમિતિ કહેવાય છે.[1]

[-સ્થા ૬૦૩]

મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ આ ત્રણ ગુપ્તિઓ છે અને તે સંયત મનુષ્યને હોય છે

[-સ્થા૰ ૧૨૬-સમ ૩]

૪ ઉપસર્ગ-પરીષહ

૧

ઉપસર્ગ (વિઘ્ન) ચાર છે[2]—

૧. દિવ્ય, ૨. માનુષ, ૩. તિર્યંચ સંબંધી, ૪ આત્મકૃત.

(૧) દિવ્ય ઉપસર્ગના ચાર પ્રકાર છે—

૧. હાસ્ય ખાતર—કોઈ માત્ર ગમ્મત ખાતર સાધુને પીડા દે તે.

૨. પ્રદ્વેષથી—જેમ સંગમે ભગવાન મહાવીરને પીડા દીધી.

---

1 સમિતિમાં [illegible] છે ને [illegible] પ્રધાનપણે [illegible] પ્રવૃત્તિ છે અને ગુપ્તિમાં પ્રધાનપણે અસત્ની નિવૃત્તિ છે. જુઓ [illegible] ૬ ૩-૨.

2 જુઓ [illegible]

૩. વિમર્શથી – સાધુ વિષે સંશય હોય તો દેવ પરીક્ષા ખાતર જે પીડા આપે તે
૪. પૃથક્વિમાત્રા — જેમાં હાસ્યાદિ અનેક કારણો સાથે હોય.

(૨) માનુષ ઉપસર્ગના ચાર પ્રકાર છે –
૧–૩. દિવ્ય પ્રમાણે.
૪. કુશીલપ્રતિસેવના – કુશીલ એટલે અબ્રહ્મ – તેના સેવન માટે આમંત્રણ – આ બ્રહ્મચારીને પીડાકર થઈ પડે.

(૩) તિર્યંચ સંબંધી ઉપસર્ગો ચાર છે —
૧. ભયથી — કે લોક કૂતરાઓ વગેરે પ્રાણીઓ ભયથી કરે છે
૨. દ્વેષથી — ચંડકૌશિક સાપ ભગવાન મહાવીરને કરેલો તે.
૩. આહારને કારણે — સિંહ વાઘ વગેરે આહાર માટે મારી નાખે છે તે.
૪. સ્વસંતતિરક્ષા માટે — જેમ બિલાડી કે કૂતરી પોતાના બચ્ચાની રક્ષા માટે કરે છે તે.

(૪) સ્વકૃત ઉપસર્ગના ચાર પ્રકાર છે —
૧. મસળવાથી — જેમ કે આંખમાં કણુ પણ હોય તો આંખને મસળીને એ પ્રમાણે પીડા ઊભી કરવી તે
૨. પડવાથી;
૩. સ્તંભનથી — એક ઠેકાણે ઊભા રહેવાથી હાથ પગમાં ખાલી ચડી જાય છે તેવું
૪. આકુંચનથી — હાથપગ સંકોચીને બેઠા હોઈએ અને ખાલી ચડી જાય–તેવું

૨

પરીષહ[1] બાવીસ[2] છે —

૧. ક્ષુધા.	૧૨. આક્રોશ.
૨. પિપાસા	૧૩. વધ.
૩. શીત.	૧૪ યાચના.
૪ ઉષ્ણ.	૧૫. અલાભ.
૫. દંશમશક	૧૬ રોગ.
૬. અચેલ.	૧૭ તૃણસ્પર્શ
૭. અરતિ.	૧૮ જલ્લ – શરીર અને વસ્ત્રનો મેલ
૮. સ્ત્રી.	૧૯ સત્કારપુરસ્કાર
૯. ચર્યા.	૨૦ પ્રજ્ઞા
૧૦ નિષદ્યા – સ્વાધ્યાયભૂમિ	૨૧. અજ્ઞાન.
૧૧. શય્યા.	૨૨. દર્શન – સમ્યગ્દર્શન.

[–સમ ૨૨]

આવેલા પરીષહોને તથા ઉપસર્ગોને છદ્મસ્થ સમ્યક્ પ્રકારે સહન કરે તેના કારણો પાંચ[3] છે —

---

૧ [illegible] અને [illegible] જે સહન કરવું આવશ્યક છે, તે પરીષહ કહેવાય. [illegible] સ્ત્રીઓ [illegible]

૨ વિસ્તાર માટે જુઓ (સ્થા [illegible] પૃ ૧૧૧) અને [illegible] [illegible] નિર્યુક્તિ [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] ([illegible] –૧૦) અને [illegible] નિર્યુક્તિ [illegible] [illegible] છે

૩. આ [illegible] [illegible] છે તે [illegible] છે [illegible] ૯.

૧. આ પરીષહ તથા ઉપસર્ગ કરનારો જીવ પોતાના કર્મના ઉદયને વશ થઈને ઉન્મત્ત થયેલો છે અને તેથી જ મને વઢે છે મારી મશ્કરી કરે છે મને બાંધે છે કે મારી સામગ્રી ઉતારે છે અને મારા વસ્ત્રો વગેરે લઈ જાય છે, ફાડી નાખે છે અને ટુકડા કરી નાખે છે — એમ વિચારીને.

૨. આ તો યક્ષાવિષ્ટ છે અને તેથી જ મને વઢે છે ઇત્યાદિ વિચારે.

૩. મારા જ કોઈ પૂર્વકર્મનો ઉદય થયો હશે તેથી મને આ વઢે છે ઇત્યાદિ વિચારે.

૪ આ દુઃખને જો હું સમ્યક્ નહિ સહન કરું ક્ષમા નહિ ધરું તો મને જ નવા પાપકર્મ બંધાશે એમ વિચારે.

૫. અને જો હું સમ્યક્ સહન કરીશ તો મારા જ કર્મની નિર્જરા થશે એમ વિચારે.

[—સ્થા ૪ ૬]

કેવલી આવેલા ઉપસર્ગ અને પરીષહને સમ્યક્ રીતે સહે છે તેના પાંચ કારણો છે —

૧ આનું તો ચિત્ત જ ઠેકાણે નથી તેથી મારા પર આક્રોશ કરે છે ઇત્યાદિ વિચારે.

૨. આનું ચિત્ત જ ઉન્મત્ત છે તેથી આક્રોશ કરે છે ઇત્યાદિ વિચારે

૩. આ પુરુષ યક્ષાવિષ્ટ છે તેથી આક્રોશ આદિ કરે છે એમ વિચારે

૪ મારા પૂર્વભવના કર્મનો ઉદય છે તેથી કરીને આ માણસ મારા પર આક્રોશ કરે છે ઇત્યાદિ વિચારે

૫. મને આવી રીતે સમ્યક્ પ્રકારે ઉપસર્ગ અને પરીષહને સહન કરતો જોઈને બીજા શ્રમણ નિર્ગ્રન્થો પણ

ભારી દેખાદેખી કરીને સમ્યક્ રીતે તેમને સહન કરશે એમ વિચારે.

[—સ્થા. ૪૬]

૫ પ્રત્યાખ્યાન–ત્યાગ

પ્રત્યાખ્યાન[1] બે પ્રકારનું છે—

(૧) ૧ કોઈ મનથી પ્રત્યાખ્યાન લે છે
 ૨. કોઈ વચનથી પ્રત્યાખ્યાન લે છે

(૨) ૧. કોઈ લાંબા કાળનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે
 ૨ કોઈ ટૂંકા કાળનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે

[—સ્થા. ૧૧]

પ્રત્યાખ્યાન ત્રણ પ્રકારનું છે—

(૧) ૧ કોઈ મનથી પ્રત્યાખ્યાન લે છે.
 ૨ કોઈ વચનથી પ્રત્યાખ્યાન લે છે
 ૩. કોઈ કાયાથી પ્રત્યાખ્યાન લે છે

(૨) ૧ કોઈ દીર્ઘકાલનું પ્રત્યાખ્યાન લે છે.
 ૨ કોઈ અલ્પકાલનું પ્રત્યાખ્યાન લે છે
 ૩. કોઈ કાયને રોકવાનું પ્રત્યાખ્યાન લે છે

[—સ્થા. ૧૨]

૧ સ્થાનાંગ અ. ૨ ઉ. ૧૨૦માં અભ્યાખ્યાનને બદલે પચ્ચક્ખાણ છે. પ્રત્યાખ્યાનનો [illegible] છે અને [illegible] વિશેષ થાય છે. [illegible] સ્વામી [illegible] નિર્યુક્તિ [illegible] છે. ભગવતી શ. ૨, ઉ. ૧ માં બતાવ્યું છે કે પ્રત્યાખ્યાનનું ફલ સંયમ છે, અને સંયમથી [illegible] મોક્ષ મળે છે. પ્રત્યાખ્યાન માટે વિશેષ વિસ્તાર માટે જુઓ આવશ્યકસૂત્ર અ. ૬ અને તેની નિર્યુક્તિ તથા ભગવતી શ. ૭, ઉ. ૨ શ. ૮ ઉ. ૫ વગેરેમાં પ્રત્યાખ્યાનનું વર્ણન છે.

પ્રત્યાખ્યાન પાંચ[1] પ્રકારનું છે—

૧ શ્રદ્ધાનશુદ્ધ (શ્રુતિ પ્રત્યાખ્યાન જે પ્રમાણે લેવાનું કહ્યું હોય તે પ્રમાણે શ્રદ્ધાપૂર્વક લીધેલું).

૨ વિનયશુદ્ધ (ગુરુને વિધિપૂર્વક વંદન કરી, મન-વચન-કાયાથી શુભ થઈને લીધેલું).

૩ અનુભાષણાશુદ્ધ (ગુરુ જે શબ્દોમાં સમજાવે તે શબ્દોની આવૃત્તિપૂર્વક સમજેલું).

૪ અનુપાલનાશુદ્ધ (લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનું પૂરેપૂરું પાલન જેમાં થાય તે).

૫ ભાવશુદ્ધ (પોતાની પ્રતિજ્ઞાને આ લોક કે પરલોકાદિની અભિલાષાથી રાગ કે દ્વેષથી દૂષિત ન કરે તે).

[સ્થાન ૫।૧]

પ્રત્યાખ્યાન દશ પ્રકારનું છે[2]—

૧ અનાગતપ્રત્યાખ્યાન (ભવિષ્યમાં તપકર્મ આદિમાં બાધા આવશે એમ ધારી પ્રથમથી જ કરી લેવું).

૨ અતિક્રાન્ત પ્રત્યાખ્યાન (વર્તમાન તપકર્મઆદિ ન કરી શકાયું હોય તો તેને ભવિષ્યમાં પાછળથી કરવું).

૩ કોટીસહિત પ્રત્યાખ્યાન (એક પ્રત્યાખ્યાન જે વખતે પૂરું થતું હોય ત્યાંથી જ બીજાની શરૂઆત કરવામાં આવે તે).

૪ નિયન્ત્રિત પ્રત્યાખ્યાન (દરેક મહિનાના અમુક દિવસે કરવાના તપની પ્રતિજ્ઞા).

[illegible]

૫. સાગાર પ્રત્યાખ્યાન (મર્યાદાઓ કે અત્યાકુળ થઈ જાય ઉમ્મસા થાય, રોગી થાઈ – ઇત્યાદિ આગારો – અપવાદો સાથે લેવાતું);

૬ અનાગાર પ્રત્યાખ્યાન (ઉપરથી લેવાતું અપવાદો સિવાયનું[1]);

૭. પરિમાણકૃત પ્રત્યાખ્યાન (જે પ્રતિજ્ઞામાં દત્તિ, ભિક્ષા માગવાના ઘર ભિક્ષા માગવાનું દ્રવ્ય ઇત્યાદિનું પરિમાણ નક્કી કરી લેવામાં આવે તે);

૮. નિરવશેષ પ્રત્યાખ્યાન (સર્વ પ્રકારના અશના-દિનો ત્યાગ);

૯ સંકેતક પ્રત્યાખ્યાન (કોઈક નિશાન રાખી કરાયેલું પ્રત્યાખ્યાન);

૧ અદ્ધા પ્રત્યાખ્યાન (કાળની અપેક્ષાથી કરાયેલું પ્રત્યાખ્યાન).

[–સ્થા ૧૦]

§ આવૃત્તિ – નિવૃત્તિ ત્રણ પ્રકારે છે.—

૧ જ્ઞાનપૂર્વક; ૨ અજ્ઞાનપૂર્વક; ૩. સંશયપૂર્વક

§ આસક્તિ અને આસેવાના પણ તે જ રીતે ત્રણ ભેદ છે

[સ્થા ૧૧૮]

ત્યાગ ચાર પ્રકારનો છે—

૧. મનથી ત્યાગ અથવા મનનો ત્યાગ.

૨. વચનથી ત્યાગ અથવા વચનનો ત્યાગ.

૩. કાયથી ત્યાગ અથવા કાયાનો ત્યાગ.

૪. ઉપકરણનો ત્યાગ.

અકિંચનતાના પણ ન જ ચાર ભેદ છે

[–સ્થા ૩૧]

---

૧ આમાં અનત્થણ તથા સહસાગારની છૂટ હોય છે.

ટિપ્પણ

૧. સંવર :—

ભગવાન મહાવીરે અનુત્તર નિર્વાણમાં આસ્રવનો નિરોધ માત્ર સંવરથી જ થતો નથી બતાવીને પણ વિચાર કરીને નીચે પ્રમાણે બતાવ્યો છે —

(૧) સંવરથી — ઇન્દ્રિયો ખુલ્લી હોય તો ઇન્દ્રિયોનો સંવર કરવાથી — ગુપ્તેન્દ્રિય થવાથી ઉત્પન્ન આસ્રવ નથી થતો.

(૨) પ્રતિસેવનાથી — [illegible], [illegible] [illegible] આદિ — આ બધું જો ન કરવામાં આવે તો શરીર પણ પ્રસન્ન નથી રહેતું અને કર્મ બંધ થાય છે. માટે મનને સ્વસ્થ રાખવા માટે આ બધી ચીજોનો ઉપયોગ કરવાથી આસ્રવનિરોધ થાય છે. પણ એ [illegible] વગેરે ઉપભોગ માટે મેળવવામાં આવે તો આસ્રવનું જ કારણ બને છે એ ધ્યાનમાં રાખવું.

(૩) અધિવાસનાથી — સહન કરવાથી — કોઈને શારીરિક કષ્ટ સહન કરવું પડતું હોય તો પછી તેને ઉદીરણા થવે તેથી આત્મા પ્રકટ થાય જ નહિ એટલે તેને તે સહનથી જ આસ્રવનિરોધ થાય.

(૪) પરિત્યજનથી — ત્યાગથી — જ્યાં ઝેરી જીવો, અંધ, [illegible] તથા સર્પ વીંછી જેવા જંતુઓ, ખાડો, કાંટાળું સ્થાન, ધાર્મિક એ બધાં દુઃખદાયક છે તેથી તેમને ત્યાગવાથી ઉત્પન્ન આસ્રવનો નિરોધ થાય છે.

(૫) વિનોદનથી — દૂર કરવાથી — ઉત્પન્ન [illegible] કામવિતર્ક આદિ અધર્મ વિચારોની ભાવના ન કરવાથી ઉત્પન્ન આસ્રવનો નિરોધ થાય છે.

(૬) ભાવનાથી — શુભ ભાવનાથી પણ આસ્રવનિરોધ થાય છે જો એ શુભ ભાવનાઓ ન ભાવીએ તો બીજો કર્મબંધ થાય છે માટે તે એવા ભાવના ભાવવી જોઈએ. —અંગુત્તર ૬. ૫૮

વળી અતિરિક્તરીતિ એ આસ્રવનિરોધ છે એમ કહ્યું છે —અંગુત્તર ૬. ૬૩

૨ સામાયિક :—

સામાયિક એ જ આરંભ છે — આનું પ્રથમ નહિ સામાયિક ભગવાન મહાવીરે, અને તેને સમજાવે પછીના અનુયાયી [illegible] મહાવીરને પણ મહાવ્રતનો ધર્મ અંગીકાર કરીને પાર ભગવતીમાં (૯ ૧ ૬ ૪ ૨. ૫ ૧ ૨) છે. એ બતાવે છે કે ભગવાન મહાવીર સામાયિક [illegible]

૫. સાગાર પ્રત્યાખ્યાન (અપવાદો કે અનાભાવ્યા કે ગ થાય, જેમકે શ્રાવ રોગી થઈ – ઇત્યાદિ ગ્રાહો – અપવાદો સાથે લેવાતું);

૬ અનાગાર પ્રત્યાખ્યાન (ઉપરથી ઊલટું અપવાદો સિવાયનું[1]).

૭. પરિમાણકૃત પ્રત્યાખ્યાન (જે પ્રતિજ્ઞામાં દત્તિ, ભિક્ષા માગવાના ઘર ભિક્ષા માગવાનું દ્રવ્ય ઇત્યાદિનું પરિમાણ નક્કી કરી લેવામાં આવે તે).

૮. નિરવશેષ પ્રત્યાખ્યાન (સર્વ પ્રકારના અશના દિનો ત્યાગ);

૯ સંકેત પ્રત્યાખ્યાન (કોઈક નિશાન રાખી કરાયેલું પ્રત્યાખ્યાન).

૧ અદ્ધા પ્રત્યાખ્યાન (કાળની અપેક્ષાથી કરાયેલું પ્રત્યાખ્યાન).

[–સ્થા ૭૪૮]

ક્રિયાવૃત્તિ – નિવૃત્તિ ત્રણ પ્રકારે છે—

૧ જ્ઞાનપૂર્વક; ૨ અજ્ઞાનપૂર્વક; ૩. સંશયપૂર્વક

કિ આસક્તિ અને આસેવાના પણ તે જ રીતે ત્રણ ભેદ છે

[–સ્થા ૧૧૮]

ત્યાગ ચાર પ્રકારનો છે—

૧ મનથી ત્યાગ અથવા મનનો ત્યાગ.

૨. વચનથી ત્યાગ અથવા વચનનો ત્યાગ.

૩. કાયથી ત્યાગ અથવા કાયાનો ત્યાગ.

૪ ઉપકરણનો ત્યાગ.

અકિંચનતાના પણ તે જ ચાર ભેદ છે

[સ્થા ૩૧]

---

1. આગા અનાગારી તથા સાગારની ટીકા જુઓ.

(૭) વ્યવહારની અપેક્ષાએ સત્ય—જેમકે પર્વત પરનાં ઘાસ બળતાં હોય ત્યાં આગળ કહીએ છીએ કે પર્વત બળે છે. ભાજનનું પાણી ગળતું હોય છે પણ આગળ કહીએ છીએ કે ભાજન ગળે છે. આવા ઔપચારિક પ્રયોગો તે વ્યવહાર સત્ય છે.

(૮) ભાવ એટલે વર્ણ, ગંધ આદિ ધર્મોને મુખ્યતાથી પ્રયોગ કરવો તે ભાવ સત્ય. જેમ બગલામાં બીજા વર્ણ હોય પણ કહેવું કે બગલો ધોળો છે તો બગલા(તેમાં બીજા વર્ણ) છતાં શુક્લનું પ્રાધાન્ય છે—તેથી તેને શુક્લ કહ્યો.

(૯) યોગ એટલે સંબંધ. સંબંધથી સત્ય તે—જેમકે માણસના હાથમાં દંડ હોય તો તે દંડી કહેવાય તે, યોગ સત્ય.

(૧૦) મર્દનું પરાક્રમ જોઈ તેને સિંહ કહેવો તે ઉપમા સત્ય અર્થાત્ તેનું પરાક્રમ સિંહ જેવું છે.

૫. સત્યવચનના અતિશય :—

તીર્થંકર કહે છે કે આ અતિશય આગમગ્રંથોમાં બતાવ્યા નથી પરંતુ બીજા ગ્રંથોમાં જે જોયા છે તે આ રીતે ગણી શકાય છે તે આ પ્રમાણે—૧. સંસ્કારવત્ ૨. ઉદાત્ત—ઊંચા સ્વરવાળું ૩. ઉપચારોપેત—ગ્રામ્યતા નહિ તેવું; ૪. ગંભીર—મેઘની જેમ ૫. અનુનાદિત—પડઘો પડે તેવું; ૬. દક્ષિણ—સરલતા, ૭. ઉપનીતરાગ—માલકોશ આદિ રાગયુક્ત. આ સાત અતિશયો શબ્દના છે. અને બાકીના અર્થના છે. તે આ પ્રમાણે—૮. મહાર્થ ૯. અવ્યાહતપૌર્વાપર્ય—પૂર્વાપરનો વિરોધ નહિ ૧૦. શિષ્ટ—અભિમત સિદ્ધાંત જે હોય તે કહેવું અથવા શિષ્ટતાની સૂચના કરનાર ૧૧. અસંદિગ્ધ—સંશયરહિત તેવું ૧૨. અપહૃતાન્યોત્તર—બીજો જેમાં દૂષણ ન દઈ શકે તેવું ૧૩. હૃદયંગમ—શ્રોતાના મનને હરી લે તેવું; ૧૪. મિથઃસાકાંક્ષ—પરસ્પર સાપેક્ષ ૧૫. પ્રસ્તાવોચિત—જે કહેવાની વસ્તુ હોય તે અવસરે, ૧૬. તત્ત્વનિષ્ઠ—વિવક્ષિત વસ્તુ પર સ્થિર ૧૭. અપ્રકીર્ણપ્રસૃત—વિષયાંતર ન હોય અથવા અસંબદ્ધ નહિ તેવું અથવા અસંબદ્ધ અને અતિવિસ્તૃત ન હોય તેવું ૧૮. અસ્વશ્લાઘાન્યનિંદા—આત્મ પ્રશંસા અને પરનિંદા વગરનું ૧૯. આભિજાત્ય—વક્તા અથવા પ્રતિપાદ્યની ભૂમિકાને અનુસરતું ૨૦. અતિસ્નિગ્ધમધુર—અતિ સ્નિગ્ધ અને મધુર ૨૧. પ્રશસ્ય ૨૨. અમર્મવેધી—બીજાના મર્મ ઉઘાડા ન પાડે તેવું ૨૩. ધર્માર્થપ્રતિબદ્ધ—અર્થ ધર્મ અને અભ્યાસ

નવાં મન્તવ્યો પણ કર્યાં હતાં. જૈન ધર્મમાં સામાયિકને બહુ મોટું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. એવા સામાયિક આદિમાં જ વિશેષ વિશેષતાઓ એણે પ્રદાન કરી છે.

૩ અણુવ્રત —

બૌદ્ધ ધર્મમાં ઉપાસક થવાની પ્રથમ શરત એ છે કે તેણે બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ એ ત્રણ શરણને સ્વીકારવું જોઈએ. તે જ પ્રમાણે જૈન ઉપાસક માટે ત્રિશરણ છે જ. વળી જેમ જૈન ઉપાસકમાં પાંચ અણુવ્રત છે તેમ બૌદ્ધ ઉપાસકમાં પણ પંચ શીલ છે — તે આ —

(૧) પ્રાણાતિપાત–વિરમણ (૨) અદત્તાદાન–વિરમણ (૩) કામ-ભોગમાં મિથ્યાચારથી વિરમણ (૪) મૃષાવાદ–વિરમણ (૫) સુરા, મેરય, મદ્ય અને પ્રમાદસ્થાનથી વિરમણ — જુઓ આગળ ૮ ૧૫.

જૈન અણુવ્રતના વર્ણન માટે જુઓ સ્થાનાંગ (ઠા ૫, ઉ ૧, સૂ ૩૮૯.) વિવરણ માટે જુઓ ઉપાસક ૦ ૧૫.

૪ સત્યના દશ પ્રકારો —

(૧) એક દેશમાં જે અર્થમાં એક શબ્દ વપરાતો હોય તે જ અર્થમાં બીજા દેશોમાં ભલે એ શબ્દ વપરાતો હોય કે ન હોય તે અર્થનો બોધ કરવા માટે એ શબ્દનો પ્રયોગ તે જનપદસત્ય – અર્થાત્ દેશની અપેક્ષાએ સત્ય.

(૨) શબ્દનો વ્યુત્પત્તિજન્ય અર્થ ગમે તે થતો હોય પણ જે અર્થમાં સૌ સંમત હોય તે જ અર્થબોધ માટે તેનો પ્રયોગ કરવો તે સંમતસત્ય. જેમકે પંકમાંથી તો કમળ વગેરે ઘણી ચીજો ઉત્પન્ન થાય છે, પણ પંકજ શબ્દનો કમળના જ અર્થમાં પ્રયોગ કરવો તે સંમત સત્ય.

(૩) સ્થાપના પ્રતિમા એ કોઈ જિન ન કહેવાય છતાં પ્રતિમાને જોઈને વ્યવહાર થાય છે કે આ જિન છે. આ વ્યવહાર તે સ્થાપના સત્ય.

( ) કોઈનું વર્ધમાન એવું નામ હોય પણ ભલે તે કશાથી વૃદ્ધિ ન કરતો હોય પણ તે વર્ધમાન જ કહેવાય છે. આ નામ સત્ય કહેવાય.

( ) રૂપની અપેક્ષાએ સત્ય તે રૂપસત્ય. જેમ કોઈએ યતિનો વેષ કપટથી વેશ પહેર્યો હોય અને બીજું બીજું આચરણ જોઈને (આ યતિ છે) એવો વ્યવહાર થાય છે તે રૂપ સત્ય.

(૬) પ્રતીત્ય સત્ય એટલે આપેક્ષિક સત્ય. જેમકે અનામિકા મોટું પણ કહેવાય અને નાનું પણ, કનિષ્ઠાની અપેક્ષાએ મોટું અને મધ્યમાની અપેક્ષાએ નાનું.

(૭) વ્યવહારની અપેક્ષાએ સત્ય—જેમકે ઘડો ઝરે છે; ઘડો ઝરતો હોય ત્યારે આખો ઘડો ઝમે છે એમ નથી. ઘડામાંનું પાણી ઝમતું હોય છે પણ આખો ઘડો ઝમે છે એમ કહે છે. આવા ઔપચારિક પ્રયોગો તે વ્યવહાર સત્ય છે.

(૮) ભાવ એટલે વર્ણ આદિ. વર્ણ આદિનો મુખ્યતાથી પ્રયોગ કરવો તે ભાવ સત્ય. જેમ બગલામાં બીજા વર્ણ હોય છતાં કહેવું કે બગલો ધોળો છે તે. અર્થાત્ તેમાં બીજા વર્ણ છતાં ધોળાનું પ્રાધાન્ય છે—તેથી તેને ધોળો કહ્યો.

(૯) યોગ એટલે સંબંધ. સંબંધથી સત્ય તે—જેમકે માણસના હાથમાં દંડ હોય તેથી તે દંડી કહેવાય તે. યોગ સત્ય.

(૧૦) કોઈનું પરાક્રમ જોઈ તેને સિંહ કહેવો તે ઉપમા સત્ય; અર્થાત્ તેનું પરાક્રમ સિંહ જેવું છે.

૫. સત્યવચનના અતિશય :—

ટીકાકાર કહે છે કે આ અતિશય આગમગ્રંથોમાં જોવામાં નથી આવ્યા પણ બીજા ગ્રંથોમાં જે જોયા છે તે આ રીતે ગણી તે ૩૫ અતિશય થાય છે તે આ પ્રમાણે: ૧ સંસ્કારી; ૨ ઉદાત્ત—ઊંચે—ઊંચા અવાજે; ૩ ઉપચારોપેત—ગ્રામ્ય નહિ તેવું; ૪ ગંભીર—મેઘની જેમ; ૫ અનુનાદિત—પડઘો પડે તેવું; ૬ દક્ષિણ—સરલતાયુક્ત; ૭ ઉપનીતરાગ—માલકોશાદિ ગ્રામરાગ. આ સાત અતિશયો શબ્દાશ્રિત છે. અને બાકીના અર્થાશ્રિત છે. તે આ પ્રમાણે: ૮ મહાર્થ; ૯ અવ્યાહતપૌર્વાપર્ય—પૂર્વાપરનો વિરોધ નહિ; ૧૦ શિષ્ટ—અભિમત સિદ્ધાંત જે હોય તે કહેવું અથવા વક્તાની શિષ્ટતા સૂચવનારી વાણી; ૧૧ અસંદિગ્ધ—સંદેહ રહિત તેવું; ૧૨ અપહૃતાન્યોત્તર—બીજા દૂષણ ન દઈ શકે તેવું; ૧૩ હૃદયગ્રાહી—શ્રોતાનાં મન હરી લે તેવું; ૧૪ દેશકાલાવ્યતીત—પ્રસંગોચિત; ૧૫ તત્ત્વાનુરૂપ—જે કહેવાનું વસ્તુ હોય તદનુરૂપ; ૧૬ અપ્રકીર્ણપ્રસૃત—વિસ્તાર પણ સંબદ્ધ રીતે અર્થાત્ અસંબદ્ધ નહિ તેવું અથવા અતિસંક્ષિપ્ત અને અતિવિસ્તૃત ન હોય તેવું; ૧૭ અન્યોન્યપ્રગૃહીત—પદો અને વાક્યો પરસ્પર સાપેક્ષ. ૧૮ અભિજાત—વક્તા અથવા શ્રોતાની ભૂમિકાને અનુસરતું; ૧૯ અતિસ્નિગ્ધ અને મધુર; ૨૦ અપરમર્મવેધિત—બીજાના મર્મ પ્રકાશિત ન થાય તેવું; ૨૧ અર્થધર્માભ્યાસાનપેત—અર્થ ધર્મ અને અભ્યાસ

ચાલુ। ૨૨ ઉદાર; ૨૩. બીજાની નિન્દાયુક્ત નહિ અને આત્મોત્કર્ષ યુક્ત નહિ। ૨૪ ઉપગતશ્લાઘ્ય–બીજાના ગુણોને લઈને જેની પ્રશંસા થાય તેવું। ૨૫. અનપનીત–કાળ કારક વચન લિંગાદિ વ્યત્યય જેમાં ન હોય તેવું; ૨૬. ઉત્પાદિતાવિચ્છિન્નકૌતૂહલ–નિરંતર શ્રોતાને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનાર હોય તેવું; ૨૭. અદ્ભુત; ૨૮ અનતિવિલંબ, ૨૯ વિભ્રમ વિક્ષેપ–કિલિકિંચિતાદિ રહિત—વિભ્રમ એટલે વક્તાના મનની ભ્રાન્તિ, વિક્ષેપ એટલે અભિધેય વિષે મનની અનાસક્તિ, કિલિકિંચિત એટલે રોષ, ભય, અભિલાષ આદિ ભાવોને એક સાથે કે એકી વખતે અભિલાષણી [illegible] – આ બધા દોષથી રહિત એવું વચન; ૩૦ અનેકજાતિ આશ્રિત વિચિત્ર હોય, તેમજે ભાષ્ય હોવાથી વિચિત્ર લાગે તેવું; ૩૧ આહિતવિશેષ–બીજા વચનો કરતાં કાંઈક વિશેષતા યુક્ત ૩૨. સાકાર—વર્ણ, પદ, વાક્ય [illegible] હોવાથી આકારવાળું વચન; ૩૩ સત્ત્વપરિગૃહીત સાહસયુક્ત, ૩૪ અપરિખેદિત–બોલતાં બોલતાં થાક ન લાગે તેવું ૩૫. અવ્યુચ્છેદિત–કહેવા ધાર્યું હોય તે કહેવાઈ રહે ત્યાં સુધી એકધારું ચાલુ તે. ભગવાન મહાવીરને આ ૩૫ અતિશયોથી યુક્ત વાણીઅતિ[illegible] સૂત્રમાં કહ્યા છે.

૬–૭. [illegible] ભાવનાઓ :–

(૧) અસ્તેયવ્રતની પાંચ ભાવનાઓમાં સર્વાર્થસિદ્ધિમાં વર્ણવેલ સુગમતામાં મૌલિક મતભેદ છે. દિગંબર અને શ્વેતાંબરના ગ્રંથકારોમાં જે મૌલિક મતભેદ છે તે સ્થાન પરત્વેની આ પાંચ ભાવનાઓમાં આવે છે. ત. સિ. પ્રમાણે પાંચ ભાવનાઓ આ પ્રમાણે છે – (૧) શૂન્યાગાર એટલે કે પર્વતની ગુફા, ઝાડની બખોલ આદિ જેવા શૂન્ય સ્થાનો ન હોય તેમાં નિવાસ, (૨) વિમોચિતાવાસ એટલે બીજાઓએ છોડી દીધેલ મકાનોમાં નિવાસ ( ) પરોપરોધાકરણ – બીજા પર આક્રમણ ન કરવો તે. ( ) ભૈક્ષ્યશુદ્ધિ, (૫) સધર્માવિસંવાદ – બીજા [illegible] સાથે [illegible] ન કરવો તે.

( ) સર્વાર્થસિદ્ધિમાં (૭.૭) બ્રહ્મચર્યની ભાવના આ પ્રમાણે છે (૧) સ્ત્રીરાગકથાશ્રવણત્યાગ, (૨) તેમના મનોહરાંગનિરીક્ષણનો ત્યાગ, (૩) પૂર્વ રતિવિલાસના સ્મરણનો ત્યાગ, (૪) વૃષ્યેષ્ટરસ ઉત્તેજક રસોનો ત્યાગ, (૫) શરીરસંસ્કારનો ત્યાગ.

પ્રવચનમાતા :–

પ્રવચનમાતા ને અષ્ટ પ્રવચની (ઉ. ૨૪, ગા. ૧ પ. ૪૨) એમ પણ છે. ઉત્તરાધ્યયનમાં તો પ્રવચનમાતા એ નામનું ૨૪ મું અધ્યયન જ છે. પવયણમાય એવા પ્રાકૃત શબ્દનાં સંસ્કૃત રૂપો બે થાય છે– પ્રવચનમાતા અને પ્રવચનમાતૃ. તેમાં ઉત્તરાધ્યયનની નિર્યુક્તિમાં પ્રથમ રૂપ સ્વીકારીને એનો અર્થ કર્યો છે કે એમાં સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગ સમાઈ જાય છે તે પ્રવચનમાતા. પણ ટીકાકાર શાંત્યાચાર્યે બીજો અર્થ પણ કર્યો છે. એમાં પ્રવચનમાતૃરૂપ પણ માન્યું છે અને અર્થ કર્યો છે કે આ પ્રવચનમાતૃ એટલા માટે કહેવાય છે કે સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગનો પ્રસવ એમાંથી જ છે. પ્રથમ અર્થ કરતાં આ બીજા અર્થવાળું પ્રવચનમાતૃ શબ્દને જૈન સાહિત્યમાં વધારે પ્રચાર છે. સાર એ છે કે, જ્ઞાનાચાર કહો કે આચાર કહો તે સૌનો આધાર–સૌનું સારભૂત તત્ત્વ તે પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ જ છે. જે પ્રવચનમાતા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેના પ્રવચનમાતૃ અધ્યયનને અંતે કહ્યું છે કે આ પ્રવચનમાતાનું જે યથાયોગ્ય પાલન કરે તે સર્વ કર્મનો ક્ષય કરી શીઘ્ર મોક્ષે જાય છે.

૯ ઉપસર્ગ :–

સૂત્રકૃતાંગના તૃતીય અધ્યયનનું નામ ઉપસર્ગપરિજ્ઞા છે. તેની નિર્યુક્તિમાં કહ્યું છે કે દ્રવ્યોપસર્ગ ચેતનકૃત અને અચેતનકૃત એમ બે પ્રકારના છે અને જે આગંતુક હોય તથા પીડાકારી હોય તે ઉપસર્ગ કહેવાય છે. કર્મનો ઉદય તે ભાવઉપસર્ગ કહેવાય છે. વળી આ ઉપસર્ગના ઔઘિક અને ઔપક્રમિક એવા બે ભેદ છે. ઔઘિક તો તે છે જે સામાન્યપણે કર્મ પ્રકૃતિના ઉદયજનિત હોય છે. પણ દંડાદિ આદિ જે વડે અસાતાવેદનીયનો ઉદય થાય છે અને જેને લઈને અલ્પશક્તિ વ્યક્તિના સંયમને ઉપઘાત થાય છે તે ઔપક્રમિક ઉપસર્ગ છે. આદિ જે ચાર ભેદ દિવ્યાદિ બતાવ્યા છે તે આ ઔપક્રમિક ઉપસર્ગના સમજવાના છે. અહીં અનુલોમ ઉપરાંત પણ નિર્યુક્તિકારે બતાવ્યા છે કે ઉપસર્ગો કેટલાક વચન અનુકૂળ હોય છે અને કેટલાક વચન પ્રતિકૂળ હોય છે. અનુકૂળ તથા પ્રતિકૂળ વચન સૂત્રકૃતાંગમાં તે જ અધ્યયનના ક્રમશઃ પ્રથમ – દ્વિતીય ઉદ્દેશમાં કહ્યું છે.

પણું; ૨૧. ઉદાર ૨૨. બીજાની નિંદાયુક્ત નહિ અને આત્મોત્કર્ષ યુક્ત નહિ; ૨૩. ઉપગતશ્લાઘત્વ — ઉપરના ગુણોને લઈને જેની પ્રશંસા થઈ હોય તે; ૨૪. અનપનીતત્વ — કારક, કાળ, વચન, લિંગાદિના વ્યત્યય જેમાં ન હોય તે; ૨૫. ઉત્પાદિતાચ્છિન્નકૌતૂહલત્વ — શ્રોતાઓમાં પોતાને વિષે નિરંતર કૌતુક પેદા કરે તે; ૨૬. અદ્ભુતત્વ; ૨૭ અનતિવિલંબિત ૨૮ વિભ્રમ-વિક્ષેપ-કિલિકિંચિતાદિ રહિત — વિભ્રમ એટલે વક્તાના મનની ભ્રાન્તિ, વિક્ષેપ એટલે અભિધેય વિષે મનની અનાસક્તિ, કિલિકિંચિત એટલે રોષ, ભય, અભિલાષ આદિ ભાવોને એક સાથે કે ક્રમે કરવા તે, આદિશબ્દથી બીજા માનસિક દોષોનું ગ્રહણ છે — આ બધા દોષોથી રહિત એવું વચન; ૨૯ અનેકજાતિ અર્થાત્ વિભાવના ભેદો, તેમને આશ્રય લેવાથી વિચિત્ર લાગે તેવું; ૩૦ આહિતવિશેષત્વ — બીજા વચનો કરતાં કાંઈક વિશેષતા યુક્ત ૩૧. સાકારત્વ — વર્ણ, પદ, વાક્યો જુદાં જુદાં હોવાથી આકારવાળું બનેલું; ૩૨. સત્ત્વપરિગૃહીત — સાહસયુક્ત, ૩૩ અપરિખેદિત — બોલતાં થાક ન લાગે તેવું; ૩૪. અવ્યુચ્છેદિત — કહેવા ધાર્યું હોય તે બરાબર સિદ્ધ થાય ત્યાં સુધી બોલવું તે. ભગવાન મહાવીરને આ ૩૫ અતિશયોથી યુક્ત ઔપપાતિક સૂત્રમાં કહ્યા છે.

૭–૫. [illegible] ભાવનાઓ—

(૧) આચારાંગની પાંચ ભાવનાઓમાં સર્વાર્થસિદ્ધિ મત ઉક્ત મૌલિક ભાવના છે. દિગંબર અને શ્વેતાંબરના ગ્રંથોમાં જે મૌલિક ભાવના છે તે સ્થાન પરત્વેની આ પાંચ ભાવનાઓમાં ભેદ પણ છે. સ. સિ. પ્રમાણે પાંચ ભાવનાઓ આ પ્રમાણે છે — (૧) શૂન્યાગાર એટલે પર્વતની ગુફા, વૃક્ષની બખોલ આદિ જેનો કોઈ સ્વામી ન હોય તેમાં નિવાસ, (૨) વિમોચિતાવાસ — રાજા આદિએ ખાલી કરાવેલ એવા સ્થાનોમાં નિવાસ—(૩) પરોપરોધાકરણ — બીજા પર અટકાયત ન કરવી તે, ( ) ભૈક્ષ્યશુદ્ધિ, (૫) સધર્માવિસંવાદ — બીજા સાધુ સાથે મારું તારું એવી તકરાર ન કરવી તે.

( ) સર્વાર્થસિદ્ધિ—(૭.૭) અનુસાર ચોથા વ્રતની ભાવના આ પ્રમાણે છે: (૧) સ્ત્રીરાગકથાશ્રવણત્યાગ, (૨) સ્ત્રીના મનોહરાંગના નિરીક્ષણનો ત્યાગ, (૩) પૂર્વ રતિ ભોગના સ્મરણનો ત્યાગ, (૪) વૃષ્યેષ્ટરસ—કામોત્તેજક રસોનો ત્યાગ, (૫) સ્વશરીરસંસ્કારનો ત્યાગ.

પ્રવચનમાતા :-

પ્રવચનમાતા એ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની (ઉ. ૨૪, ૬ ૧ ૨ ગા.) નું પણ છે. ઉત્તરાધ્યયનમાં તો પ્રવચનમાતા એ નામનું ૨૪ મું અધ્યયન જ છે. આગમમાંના જેવા પ્રાકૃત શબ્દના સંસ્કૃત રૂપો બે થાય છે— પ્રવચનમાત અને પ્રવચનમાતૃ. તેમાં ઉત્તરાધ્યયનની નિર્યુક્તિમાં પ્રથમ રૂપ સ્વીકારીને જેનો અર્થ કર્યો છે કે જેમાં સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગ સમાઈ જાય છે તે પ્રવચનમાતા. પણ ટીકાકાર શાંત્યાચાર્યે એક બીજો અર્થ પણ કર્યો છે જેમાં પ્રવચનમાતૃરૂપ પણ માનવામાં આવ્યું છે અને અર્થ કર્યો છે કે આ પ્રવચનમાતૃ જેવા માટે કહેવાય છે કે સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગનો પ્રસવ એમાંથી જ છે. પ્રથમ અર્થ કરતાં આ બીજા અર્થવાળા પ્રવચનમાતૃ શબ્દનો જ જૈન સાહિત્યમાં વધારે પ્રચાર છે. સાર એ છે કે જૈનશાસ્ત્ર કહે છે કે આચાર કહો તે સૌનો આધાર – મૌલિક સારભૂત તત્ત્વ તે પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ જ છે જે પ્રવચનમાતા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. એથી જ પ્રવચનનું અધ્યયન કરતાં પહેલાં કહ્યું છે કે આ પ્રવચનમાતાનું જે યથાયોગ્ય પાલન કરે, તે સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી શીઘ્ર મોક્ષે જાય છે.

૬ ઉપસર્ગ :-

સૂત્રકૃતાંગના તૃતીય અધ્યયનનું નામ ઉપસર્ગપરિજ્ઞા છે. તેની નિર્યુક્તિમાં કહ્યું છે કે દ્રવ્યોપસર્ગ ચેતનકૃત અને અચેતનકૃત એમ બે પ્રકારના છે; અને જે આગંતુક હોય તથા પીડાકારી હોય તે ઉપસર્ગ કહેવાય છે. કર્મોનો ઉદય તે ભાવોપસર્ગ કહેવાય છે. વળી સર્વ ઉપસર્ગના ઔઘિક અને ઔપક્રમિક એવા બે ભેદ છે. ઔઘિક તો તે છે જે સામાન્યપણે કર્મ પ્રકૃતિ જન્ય હોય છે. પણ દંડ આદિ જે વડે અશાતાવેદનીયનો ઉદય થાય છે અને એને લઈને આત્મામાં સિદ્ધિના સંયમનો ઉપઘાત થાય છે તે ઔપક્રમિક ઉપસર્ગ છે. આવી જે ચાર ભેદ ઉપાધિ બતાવ્યા છે તે આ ઔપક્રમિક ઉપસર્ગના સમર્થનમાં છે. આવી અનુકૂળતા ઉપસર્ગોના નિર્યુક્તિકારે બતાવ્યા છે. એ ઉપસર્ગમાં કેટલાક વચન અનુકૂળ હોય છે અને કેટલાક વચન પ્રતિકૂળ હોય છે. અનુકૂળ તથા પ્રતિકૂળ વચન સૂત્રકારમાં તે જ અધ્યયનના ક્રમશ: પ્રથમ – દ્વિતીય ઉદ્દેશમાં કહ્યું છે.

યાનું; ૨૨ ઔદાર્ય ૨૩. બીજાની નિન્દાયુક્ત નહિ અને આત્મોત્કર્ષ યુક્ત નહિ; ૨૪ ઉપગતશ્લાઘત્વ – ઉપરના ગુણોને લીધે જેની પ્રશંસા થાય તેવું; ૨૫ અનપનીતત્વ – કારક, કાળ, વચન, લિંગાદિના વ્યત્યય જેમાં ન હોય તેવું ૨૬. ઉત્પાદિતાવિચ્છિન્નકૌતૂહલત્વ – વિવક્ષામાં શ્રોતાને નવાનવા કુતૂહલ પેદા કરે તેવું; ૨૭. અદ્ભુતત્વ; ૨૮ અનતિવિલંબિત્વ ૨૯ વિભ્રમ – વિક્ષેપ કિલિકિંચિતાદિ રહિત — વિભ્રમ એટલે વક્તાના મનની ભ્રાંતિ, વિક્ષેપ એટલે અભિધેયાર્થ વિષે મનની અનાસક્તિ, કિલિકિંચિત એટલે રોષ, ભય, અભિલાષ આદિ ભાવોને એક સાથે કે ક્રમે કરવા તે, આદિશબ્દથી બીજા માનસિક દોષો સમજવા, આ બધા દોષોથી રહિત એવું વચન; ૩૦ અનેકજાતિ આશ્રિત્ય વિચિત્ર – વર્ણ્ય વિષયો, તેમને અનુસાર જેમાં વિવિધ વર્ણન હોય તેવું; ૩૧ આરોપિતવિશેષત્વ – બીજા વચનો કરતાં વિશેષ યુક્ત; ૩૨. સત્ત્વપ્રધાન — વચન સત્ત્વ, સાહસથી યુક્ત ભાષ્ય જેનાથી આલ્હાદક બને; ૩૩ વર્ણપદવાક્યવિવિક્તત્વ; ૩૪ અવ્યુચ્છિત્તિ – વિવક્ષિત સિદ્ધિ થાય ન ત્યાં સુધી અટકે નહિ તેવું; ૩૫. અખેદિત્વ – જેમાં ધાર્યું હોય તે કહેવાઈ રહે ત્યાં સુધી એકધારું ચાલુ રહે. વચનના અતિશયો આ ૩૫ અતિશયોથી યુક્ત એવું વચન સૂત્રમાં કહ્યું છે.

૭–૮. ઉપમાન સરખો ભક્તો :–

(૧) આચાર્યોની પાસ આગમનિયોમાં સર્વોપરિસ્થિત કરણ મુખ્યપણે બોધક મનાય છે. ઉપકાર અને વૈરાગ્યના ઉત્પાદનદ્વારા જે બોધક મનાય છે તે સ્થાન પરત્વેની આ પાંચ આગમવિધિમાં આવે છે. શ્રી ... પ્રમાણે પાંચ આગમવિધિ આ પ્રમાણે છે – (૧) સત્કાર જેમાં કે પગ ધોવા પૂજા, આદિ અભિષેક આદિ કંઈ સ્વામી ન હોય તેવા નિયમ, (૨) નિર્મોહભાવરાગ પછી અચિત્ત સામગ્રી પાછી પ્રાપ્ત અભિગમ મનાયેલું નિયમ–(૩) એકશાટિકઉત્તરાસંગ – બીજા પર આધાર ન રાખે તે.( ) અંજલિકરણ (૫) મનનું એકાગ્રીકરણ – બીજા વિષયો સાથે જોડું ધ્યાન ન કરે તે.

( ) સમ્યગ્દર્શન–(૭ ૮) ભક્તજનોની ભાવના આ પ્રમાણે છે (૧) બોધનાશાભાવનાત્યાગ, (૨) બીજા મતોના સંસ્કાર નિવૃત્તિનો ત્યાગ–(૩) સર્વ પરિગ્રહત્યાગના સ્વરૂપનો ત્યાગ, (૪) ઉપયોગપૂર્વકતા – ઉત્સાહ ઘર રહેલા ત્યાગ, (૫) અભિલાષાનો ત્યાગ.

પ્રવચનમાતા :—

પ્રવચનમાતા એ સમીત આગળની (ગા ૧૫, ૬ ૧ ૫ ભા) મા પણ છે. ઉત્તરાધ્યયનમાં તો પ્રવચનમાતા એ નામનું ૨૪ મું અધ્યયન જ છે. પાઇયસદ્દમહણ્ણવ જેવા પ્રાકૃત શબ્દના સંગ્રહ કોષે પણ સૂચવે છે— પ્રવચનમાતા અને પ્રવચનમાતૃ તેમાં ઉત્તરાધ્યયનની નિર્યુક્તિમાં પ્રથમ રૂપ સ્વીકારીને એવો અર્થ કર્યો છે કે, જેમાં ચૌદપૂર્વ દ્વાદશાંગ સમાઈ જાય છે તે પ્રવચનમાતા. પણ ટીકાકાર શાન્ત્યાચાર્યે એક બીજો અર્થ પણ કર્યો છે જેમાં પ્રવચનમાતૃરૂપ પણ માન્યતામાં આવ્યું છે અને અર્થ કર્યો છે કે આ પ્રવચનમાતૃ શિક્ષા માટે ઉપયોગી છે કે સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગીનો પ્રસવ એમાંથી જ છે. પ્રથમ અર્થ કરતા આ બીજા અર્થમાં પ્રવચનમાતૃ સમિતિ જ જેમ સમિતિમાં વધારે પ્રચાર છે. સાર એ છે કે જેનામાં કહેલ છે આચાર કહેલ તે સૌથી આચાર – સૌનું સારભૂત તત્ત્વ તે પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ જ છે. એ પ્રવચનમાતા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એટલા પ્રવચનમાતૃ અધ્યયનને અંતે કહ્યું છે કે આ પ્રવચનમાતાનું જે યથાર્થ પાલન કરે, તે સર્વ કર્મનો ક્ષય કરી શીઘ્ર મોક્ષે જાય છે.

૬ ઉપસર્ગ :—

સૂત્રકૃતાંગના ત્રીજા અધ્યયનનું નામ ઉપસર્ગપરિજ્ઞા છે. તેની નિર્યુક્તિમાં કહ્યું છે કે આગન્તુક પીડાકૃત અને અભિનિષ્કૃત એમ બે પ્રકારના છે; અને જે આગન્તુક દેવ તથા પીડાકારી દેવ તે ઉપસર્ગ કહેવાય છે. કર્મોદય ક્રમ તે આગન્તુક કહેવાય છે. વળી સર્વ ઉપસર્ગના ઔઘિક અને ઔપક્રમિક એવા બે ભેદ છે. ઔઘિક તો તે છે જે સામાન્યપણે કર્મ પ્રકૃતિના ઉદયજનિત હોય છે; પણ દંડ આદિ જે વડે અસાતાવેદનીયનો ઉદય થાય છે અને એમ કરીને અલ્પસત્ત્વ વ્યક્તિના સંયમનો ઉપદ્રવ થાય છે તે ઔપક્રમિક ઉપસર્ગ છે. અહીં જે ચાર ભેદ દિવ્યાદિ બતાવ્યા છે તે આ ઔપક્રમિક ઉપસર્ગના સમજવાના છે. વળી અનુકૂળ ઉપસર્ગો પણ નિર્યુક્તિકારે બતાવ્યા છે. એ ઉપસર્ગો પ્રતિકૂળ વચન અનુકૂળ હોય છે અને પ્રતિકૂળ વચન પ્રતિકૂળ હોય છે. અનુકૂળ તથા પ્રતિકૂળ વચન સૂત્રકૃતાંગના તે જ અધ્યયનના ક્રમશઃ પ્રથમ – દ્વિતીય ઉદ્દેશમાં કહ્યું છે.

૧૪

નિર્જરા

નિર્જરા[1] એક છે

[— સ્થા ૧૧ — સમ ૧]

નિર્જરાસ્થાન પાંચ છે —

૧ પ્રાણાતિપાતથી વિરમણ, ૨. મૃષાવાદથી વિરમણ, ૩. અદત્તાદાનથી વિરમણ, ૪ મૈથુનથી વિરમણ, ૫. પરિગ્રહથી વિરમણ.

[— સમ ૫]

પાંચ કારણે જીવો (કર્મ) રજને વમે છે —

(૧–૫) ઉપર પ્રમાણે.

[— સ્થા ૪૨૩]

પરિજ્ઞા[2] પાંચ છે —

૧ ઉપધિ (વસ્ત્રાદિ ઉપકરણ) પરિજ્ઞા, ૨. ઉપાશ્રયપરિજ્ઞા, ૩. કષાયપરિજ્ઞા, ૪ યોગપરિજ્ઞા; ૫. ભક્તપાનપરિજ્ઞા.

[— સ્થા ૪૨]

ત્રણ કારણે શ્રમણનિર્ગ્રન્થ મહાનિર્જરા અને મહાપર્યવસાન પામે —

૧. ક્યારે હું થોડુંઘણું શ્રુત ભણીશ,

---

૧. કર્મનું ખરી જવું તે નિર્જરા. આઠ કર્મની અપેક્ષાએ નિર્જરા આઠ પ્રકારની પણ છે તથા બે બાર તપ વડે નિર્જરા થાય છે તેથી અપેક્ષાએ નિર્જરા બાર પ્રકારની પણ ગણાય છે.

૨. બરોબર જાણ કરી, તે વિષે કરવાનકરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી તે. આ પણ નિર્જરાનું સાધન છે.

૨. ક્યારે એકલવિહારી થઈ વિચરીશ,

૩. ક્યારે હું મરણ વખતે સંલેખના વ્રત સ્વીકારીશ— આમ આ ત્રણે ભાવના મનમાં કરે વચનથી બોલે અને કાયથી આદરે તો

ત્રણ કારણે શ્રમણોપાસક મહાનિર્જરા અને મહાપર્યવસાનને પામે—

૧. ક્યારે હું થોડો કે ઝાઝો પરિગ્રહ છોડીશ,

૨. ક્યારે હું આ ઘર છોડીને દીક્ષા લઈ વિહરીશ;

૩. ક્યારે હું મરણ વખતે સંલેખના વ્રત લઈશ— આમ આ ત્રણે ભાવના મનમાં કરે, વચનમાં ઉચ્ચારે અને કાયાથી આદરે તો.

[–સ્થા ૨૧]

શ્રમણનિર્ગ્રંથ મહાનિર્જરા અને મહાપર્યવસાન પામે તેના પાંચ કારણો—

(૧) ૧. ગ્લાનિ વિના આચાર્યની સેવા કરે.
   ૨. તેવી જ રીતે ઉપાધ્યાયની સેવા કરે
   ૩. તેવી જ રીતે સ્થવિરની સેવા કરે
   ૪. તેવી જ રીતે તપસ્વીની સેવા કરે.
   ૫. ગ્લાનની પણ સેવા તેવી જ રીતે કરે.

(૨) ૧. ગ્લાનિ વિના નવા સાધુની સેવા કરે.
   ૨. ગ્લાનિ વિના કુલની સેવા કરે
   ૩. ગ્લાનિ વિના ગણની સેવા કરે
   ૪. ગ્લાનિ વિના સંઘની સેવા કરે.
   ૫. ગ્લાનિ વિના સાધર્મિકની સેવા કરે

[–સ્થા ૩૯૭]

૧ આજીવકતપ[1]

આજીવિકો[2]નું તપ ચાર પ્રકારનું કહ્યું છે—

(૧) ઉગ્રતપ; (૨) ઘોરતપ; (૩) રસપરિત્યાગ, (૪) જિહ્વેન્દ્રિય પ્રતિસંલીનતા

[–સ્થા ૪ ૬]

બાહ્ય તપ છ પ્રકારનું છે—

(૧) અનશન;

(૨) અવમોદર્ય – ઊણોદરિકા;

(૩) ભિક્ષાચર્યા (ગોચરી જતી વખતે અમુક અભિગ્રહ ધરીને જવું તે — તેનું બીજું નામ વૃત્તિસંક્ષેપ પણ છે);

(૪) રસપરિત્યાગ,

(૫) કાયક્લેશ,

(૬) પ્રતિસંલીનતા (ઇંદ્રિય કષાય અને યોગનો જય અથવા વિવિક્તશયનાસનનું સેવન)

[સ્થા ૫૧૧]

બાહ્યતપ છ પ્રકારનું છે—

(૧) અનશન, (૨) ઊણોદરિકા, (૩) વૃત્તિસંક્ષેપ, (૪) રસપરિત્યાગ; (૫) કાયક્લેશ, (૬) સંલીનતા –ઇન્દ્રિયજય આદિ.

[–સમ ૬]

ઊણોદરિકા ત્રણ પ્રકારની છે—

(૧) ઉપકરણ વિષયક; (૨) ભક્તપાન વિષયક; (૩) ભાવવિષયક – ક્રોધાદિ કષાયો ઓછા કરવા તે.

---

૧ તપ વિષે જુઓ ભગવતીસૂત્ર ૨૫ ૭, ... ૧૪૧; ઉત્તરાધ્યયન અ ૩; તત્ત્વાર્થ અ ૯ ૧૯–૨૫.

૨ ગોશાલક મતના અનુયાયીઓ.

૪ ઉપકરણ અવમોદર્ય ત્રણ પ્રકારનું છે—

(૧) એક વસ્ત્ર (૨) એક પાત્ર; (૩) સમ્મીસમત ઉપધિધારણ.

[—સ્થા૦ ૧૮૨]

કાયક્લેશ[1] સાત પ્રકારનો છે—

(૧) સ્થાનાયતિક ૨. ઉત્કટુકાસનિક; ૩. પ્રતિમાસ્થાયી; ૪ વીરાસનિક; ૫. નૈષધિક; ૬ દંડાયતિક; ૭. લગંડશાયી.

[—સ્થા૦ ૫૫૪]

૨ આભ્યંતર તપ

આભ્યંતર તપ ૭ છે—

૧ પ્રાયશ્ચિત્ત; ૨. વિનય, (જ્ઞાન આદિ સદ્ગુણો વિષે બહુમાન); ૩. વૈયાવૃત્ત્ય (સેવાશુશ્રૂષા); ૪ સ્વાધ્યાય (વિવિધ અભ્યાસ); ૫. ધ્યાન, ૬ વ્યુત્સર્ગ (ચિત્તના વિક્ષેપોનો ત્યાગ).

[—સ્થા૦ ૫૧૧; —સમ ૬]

૩. પ્રાયશ્ચિત્ત

પ્રાયશ્ચિત્ત એટલે દોષશુદ્ધિ માટેનું અનુષ્ઠાન ત્રણ પ્રકારનું છે—

(૧) ૧. જ્ઞાનપ્રાયશ્ચિત્ત (જ્ઞાનના અતિચાર લાગ્યા હોય તેની શુદ્ધિ માટે આલોચનાદિ અનુષ્ઠાન કરવું તે);

૨. દર્શન પ્રાયશ્ચિત્ત,

૩. ચારિત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત.

---

૧ આના માટે જુઓ પૃ ૧૫.

(૨) ૧. આલોચનાર્હ[૧], ૨. પ્રતિક્રમણાર્હ ૩. તદુભયાર્હ
[સ્થા ૧ ૬, ૧૫]

પ્રાયશ્ચિત્ત ચાર પ્રકારનું છે—

૧-૩. ઉપર્યુક્ત જ્ઞાનાદિ;

૪ યથાકૃત્ય પ્રાયશ્ચિત્ત[૧] (વિવેકાર્હ)

પ્રાયશ્ચિત્ત ચાર પ્રકારનું છે –[૨]

૧ પ્રતિસેવના પ્રાયશ્ચિત્ત;

[પ્રતિસેવના એટલે અકૃત્ય-અપકૃત્ય-કરવું તે. એ પ્રતિસેવનના બે ભેદ છે. ૧. પરિણામની અપેક્ષાએ — અકૃત્યકરણ વખતે જેવા મનના ભાવો હોય તદનુસારી અને ૨. અકૃત્યાનુસારી. પરિણામના બે ભેદ છે — કુશલ અને અકુશલ. જો કુશલ પરિણામથી અકૃત્ય કરાયું હોય તો તે અપવાદમાં ગણાય છે પણ જો અકુશલભાવથી અકૃત્ય કરાય

---

૧ આ સ્થળે પ્રાયશ્ચિત્તના અનુક્રમને બદલે કલ્પમાં ... છે. પ્રથમના ત્રણ ભેદ જે આલોચના-જે દોષ પ્રાયશ્ચિત્ત આવે તેને ગુરુ સમક્ષ નિષ્કપટ ભાવે પોતાની ભૂલ પ્રગટ કરવી તે આલોચના અને દોષ થયો તેનો મિથ્યાકાર કરી તેથી નિવૃત્તિ થઈ અને ફરી ભૂલ ન કરવા સાવધાન થવું તે પ્રતિક્રમણ.

હોય તો તે દર્પ — અર્થાત્ અહંકારથી કરાયલું અકાર્ય છે, અને તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત જરૂરી છે. કલ્પાનુસારી પ્રતિસેવનાના મૂલગુણસંબંધી અને ઉત્તરગુણસંબંધી એમ બે ભેદ છે મૂલગુણપ્રતિસેવના પાંચ પ્રકારની પાંચ મહાવ્રતસંબંધી, અને ઉત્તરગુણપ્રતિસેવના પિંડવિશુદ્ધિ આદિસંબંધી અનેક ભેદે છે — આ બન્ને પ્રકારની પ્રતિસેવનામાં ૧૦ પ્રકારનાં આલોચનાદિ પ્રાયશ્ચિત્ત છે જેની વિગત આગળ આવશે]

૨. સંયોજના પ્રાયશ્ચિત્ત

[સંયોજના એ છે કે એક જ જાતિના અતિચાર ઉપરાઉપરી કરવા તે; એવી સંયોજનામાં જે પ્રાયશ્ચિત્ત દેવાય તે. જેમકે ભિક્ષાચર્યાના અનેક અતિચાર એક પછી એક કરવા – પ્રથમ તો શય્યાતરનો પિંડ ન લેવો જોઈએ તે લે વળી તે પણ બીજાને ત્યાંથી સાધુ માટે લાવેલું ન હોય તો જ લેવું જોઈએ છતાં તેવું લે — આ સંયોજનાને યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત તે સંયોજના પ્રા૦]

૩. આરોપણા પ્રાયશ્ચિત્ત

[આરોપણા — એટલે ઉમેરવું — એક અપરાધ માટેનું પ્રાયશ્ચિત્તાનુષ્ઠાન આપ્યું હોય તે દરમિયાન ફરી પાછો તેવો જ અપરાધ કરે તો પ્રાયશ્ચિત્તમાં વધારો કરવો તે. જેમકે પંચ દિવસના ઉપવાસયોગ્ય અપરાધ માટે પંચ ઉપવાસનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યું હોય તે જ વખતે ફરી તે દોષ કરે તો દશ ઉપવાસનું પ્રાયશ્ચિત્ત થાય. વળી ફરી કરે તો ૧૫નું થાય, એમ ઉત્તરોત્તર વધતું જતું ઉત્કૃષ્ટ છ માસનું પ્રાયશ્ચિત્ત આરોપણા પ્રા૦ કહેવાય.]

૪ પરિકુંચના પ્રાયશ્ચિત્ત;

[અપરાધ કેવો કયા પ્રસંગે કરેલા વગેરે અપરાધ સબંધી હકીકતોને વિપરીત બતાવી કહે તે પરિકુંચના-અ દોષને માટે દેવાતું પ્રાયશ્ચિત્ત તે પરિકુંચના પ્રા [illegible]

પ્રતિસેવના[1] દશ પ્રકારે છે —

૧. દર્પપ્રતિસેવના [અહંકારપૂર્વક અકૃત્યસેવન];
૨. પ્રમાદપ્રતિસેવના;
૩ અનાભોગ પ્ર [વિસ્મૃતિપૂર્વક પ્ર];
૪ આતુર પ્ર [રોગી અવસ્થામાં પ્ર];
૫. આપત્તિ પ્ર [દુર્ભિક્ષ વગેરે કારણે પ્ર];
૬ શંકિત પ્ર ;
૭. સહસાકાર પ્ર [અકસ્માત પ્ર];
૮. ભય પ્ર
૯ પ્રદ્વેષ પ્ર—
૧૦ વિમર્શ પ્ર [શિષ્યની પરીક્ષાર્થે પ્ર].

[—સ્થા [illegible]

પ્રાયશ્ચિત્તના ૭ પ્રકાર છે —[2]

૧ આલોચનાર્હ;
૨. પ્રતિક્રમણાર્હ;

---

૧ પ્રતિસેવના – પ્રાણાતિ[illegible] પ્રકારે છે — [illegible]

૨. પ્રાયશ્ચિત્તના [illegible]

૩ તદુભયાર્હ [ઉપરનાં બંને આવશ્યક હોય તે]
૪ વિવેકાર્હ [માત્ર ત્યાગ કરવાથી ચીજો પરઠવી દેવાથી દોષશુદ્ધિ થાય તે]
૫. વ્યુત્સર્ગાર્હ [કાયની ચેષ્ટાનો નિરોધ કરવાથી (કાયોત્સર્ગ કરવાથી) જે દોષની શુદ્ધિ થાય તે]
૬ તપાર્હ [તપોનુષ્ઠાનથી જે દોષની શુદ્ધિ થાય તે].
[–સ્થા ૪૮૯]

કલ્પ–સમાચાર–સંબંધી પ્રાયશ્ચિત્તના છ પ્રસ્તાર છે[1]–

૧. પ્રાણાતિપાતનું વચન બોલનાર વિષેનો (મોટા સાધુએ દેડકો માર્યો ન હોવા છતાં તેમના પગ પાસે મરેલો દેડકો જોઈ નાના સાધુએ આળ દેવું કે તમે માર્યો છે૦);
૨. મૃષાવાદનું વચન બોલનાર વિષેનો (મોટા સાધુએ અમુક વાત ન કહી હોવા છતાં તેમણે તેવી કહી છે એવું નાનો સાધુ કહે ૦);
૩. અદત્તાદાન વિષે વચન બોલનાર વિષેનો (અમુક ચીજ મોટા સાધુએ ચોરીને ન આણી હોવા છતાં નાનો સાધુ કહે કે તેમણે ચોરી લીધી છે ૦);
૪ અવિરતિનું વચન બોલનાર વિષેનો (ઉપર પ્રમાણે અબ્રહ્મચર્ય વિષે કહે);
૫ અપુરુષવાદ કરનાર વિષેનો (તે પ્રમાણે, પુરુષ હોવા છતાં અમુક નપુંસક છે એવું તેને દીક્ષા દેનાર આચાર્ય પાસે કહેવું ૦);
૬ દાસવાદ બોલનાર વિષેનો (કોઈને વિષે દાસ–દાસીકો હોવાનો આરોપ કરવો).

1 પ્રસ્તાર એટલે પ્રાયશ્ચિત્તની રચનાવિશેષ. વ્યુત્ક્રમ આ કલ્પનું બીજું સૂત્ર આવે છે. વિસ્તાર માટે તે સ્થાને જુઓ.

આ છમાં પ્રસ્તારમાંથી જેને જે પ્રાપ્ત હોય અને તેની સમ્યક્ રીતે પૂર્તિ ન કરે તો તેને તે જ પ્રસ્તારસ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે

[–સ્થા ૫૩૮]

પ્રાયશ્ચિત્તના આઠ પ્રકાર છે—

૧. આલોચનાર્હ
૨. પ્રતિક્રમણાર્હ
૩. તદુભયાર્હ
૪ વિવેકાર્હ
૫. વ્યુત્સર્ગાર્હ
૬ તપોર્હ
૭. છેદાર્હ (પૂર્વ પર્યાયને છેદી મહાવ્રતના આરોપણરૂપ પ્રાયશ્ચિત્તથી જે દોષની શુદ્ધિ થાય તે)
૮. મૂલાર્હ (મૂલવ્રતનું ફરી આરોપણ કરવારૂપ પ્રાયશ્ચિત્તથી જે દોષની શુદ્ધિ થાય તે).

[–સ્થા ૬૦૫]

પ્રાયશ્ચિત્તના નવ પ્રકાર છે—

૧–૮ ઉપર પ્રમાણે,
૯ અનવસ્થાપ્યાર્હ (જે દોષની શુદ્ધિ સાધુને અમુક સમય સુધી વ્રત વિનાનો રાખી ફરી પાછું વ્રતનું આરોપણ કરવારૂપ પ્રાયશ્ચિત્તથી થાય તે)

[–સ્થા ૬૮૮]

પ્રાયશ્ચિત્ત દશ[1] પ્રકારનું છે—

૧–૯ ઉપર પ્રમાણે
૧૦ પારાંચિકાર્હ (ટૂંકમાં કપડાં બદલાવી જે પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં છે તે).

[–સ્થા ૭૩૩]

૧. જુઓ અનવસ્થાપ્ય — પા ૫૫, ૫ ૨

શ્રમણનિર્ગ્રંથને પાંચ કારણે પારાંચિત આપે છતાં (આચાર્ય) અતિક્રમણ નથી કરતો —

૧. જો કોઈ કુલ-ગચ્છમાં રહીને પરસ્પર કલહ કરાવતો હોય,
૨. જો કોઈ ગણમાં કલહ કરાવવા ગણમાં રહેતો હોય,
૩. હિંસાપ્રેક્ષી હોય
૪ છિદ્રપ્રેક્ષી હોય,
૫. પ્રશ્નશાસ્ત્રનો વારંવાર પ્રયોગ કરતો હોય.

[–સ્થા૦ ૩૯૮]

૪ આલોચના, પ્રતિક્રમણ, ગર્હા આદિ

૬ ત્રણ કારણે માયાવી માયા કરીને તેની આલોચના પ્રતિક્રમણ, નિંદા ગર્હા વિત્રોટન અને વિશોધન કરતો નથી; તથા ફરી ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા નથી કરતો; અને પ્રાય-શ્ચિત નથી લેતો —

(૧) ૧ મેં કર્યું છે એવું અભિમાન હોય
૨. હજી પણ કરું છું એવું અભિમાન હોય,
૩. ફરી પણ કરીશ એવું અભિમાન હોય.

(૨) ૧. અકીર્તિ થશે એમ માને;
૨. અવર્ણવાદ થશે એમ માને;
૩. મારો અવિનય થશે એમ માને.

(૩) ૧. મારી કીર્તિ ઘટશે એમ માને,
૨. યશ ઘટશે એમ માને,
૩. પૂજા-સત્કાર ઘટી જશે એમ માને.

---

૧. મગરિશ્નસિદ્ધિ એમાં દર્શનમાં ભેદનું આકુંચન કરવામાં આવે છે અને ઉચ્ચાપ્રસ રૂપ આલાપવામાં આવે છે.

§ ત્રણ કારણે માયા કરીને તેની આલોચના કરે યાવત્ પ્રાયશ્ચિત લે છે—

(૧) ૧. માયાવીનો આ લોક નિન્દનીય બને છે એમ માને;
 ૨. ઉપપાત (દેવ-નારકમાં જન્મ) નિન્દિત બને છે એમ માને
 ૩. ભવિષ્યનો જન્મ નિન્દનીય બને છે એમ માને.

(૨) ૧ અમાયીનો આ લોક પ્રશસ્ત બને છે એમ માને,
 ૨. અમાયાવીનો ઉપપાત પ્રશસ્ત બને છે એમ માને;
 ૩ અમાયાવીનો ભાવી જન્મ પ્રશસ્ત બને છે એમ માને.

(૩) ૧. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે;
 ૨. દર્શનપ્રાપ્તિ માટે;
 ૩. ચારિત્રપ્રાપ્તિ માટે.

[—સ્થા૦ ૧૬૮]

§ માયાવી માયા કરીને આલોચનાદિ ન કરે તેનાં આઠ કારણો છે—

૧. મેં કર્યું છે એવું અભિમાન હોય
૨. હું કરું છું એવું અભિમાન હોય,
૩. હું કરીશ એવું અભિમાન હોય
૪ મારી અકીર્તિ થશે
૫. મારો અવર્ણવાદ થશે
૬ મારો અવિનય થશે
૭. મારી કીર્તિ ઓછી થશે
૮ મારો યશ ઓછો થશે.

§ માયાવી માયા કરીને તેની આલોચનાદિ કરે તેનાં આઠ કારણ—

૨. ઉપપાત નિન્દિત બને છે,

૩. આજાતિ–જન્મ નિન્દિત બને છે

૪ એક વખત માયા કરી આલોચના ન કરે તો આરાધક નથી થઈ શકતો

૫. એક વખત માયા કરી આલોચના કરે તો આરાધક બને છે

૬ બહુ વખત માયા કરી આલોચના કરે તો આરાધક નથી બનતો,

૭. બહુ વખત માયા કરીને આલોચના કરે તો આરાધક બને છે

૮ મારા આચાય કે ઉપાધ્યાયને અતિશયિત જ્ઞાન દર્શન થાય તો તેમને જાણમાં આવે કે આ તો માયાવી છે

જેમ નાના પ્રકારની ભઠ્ઠીઓનો અગ્નિ અંદર ને અંદર પણ બળ્યા કરે છે તેમ માયાવી માયા કરીને પોતાના હૃદયમાં જ અંદર ને અંદર બળ્યા કરે છે અને તેને મનમાં એમ થયા કરે છે કે આ બધા મારા પર શંકાની નજરે જુએ છે

માયાવી માયા કરીને તેની આલોચના જે નથી કરતો તો કોઈ પણ દેવલોકમાં તો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે પણ તે મહર્દ્ધિક દેવોમાં યાવત્ સૌધર્માદિમાં ઉત્પન્ન થતો નથી ચિરસ્થીન (સ્થિતિવાળા દેવોમા ઉત્પન્ન થતો નથી અને તેને બાહ્ય કે આભ્યંતર પરિષદ મળી હોય છે પણ તેના દેવો પણ તેનો આદર કરતા નથી તેનો સમાદર કરતા નથી તેને આસન આપતા નથી ઊલટુ તે કોઈ બોલવા જાય છે તો ચારપાંચ દેવો તેની સામે આવીને તેનું અપમાન કરે છે અને કહે છે કે બહુ બોલો માં; બહુ થયું આદિ.

ત્યાંથી આયુ પૂરું થયે ચ્યવીને આ મનુષ્યલોકમાં જે આવાં કુળો છે તેમાં તે પુરુષ તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ કે- અંતકુલ, પ્રાંતકુલ, તુચ્છકુલ, દરિદ્રકુલ, ભિક્ષુકુલ, કૃપણકુલ આદિ. અને તેમાં પણ તે કુરૂપ, કુવર્ણ, દુર્ગંધવાળો, કુરસવાળો, કુસ્પર્શવાળો, અનિષ્ટ, અકાંત, અપ્રિય, અમનોજ્ઞ, હીનસ્વર, દીનસ્વર, અનિષ્ટસ્વર, અકાંતસ્વર, અપ્રિયસ્વર, અમનોજ્ઞસ્વર, અમનામસ્વર, અનાદેયવચન, એવો તે થાય છે અને તેની આસપાસના લોકો પણ તેનો આદર કરતા નથી. તે કંઈ બોલવા જાય છે તો બીજા ચાર પાંચ જણ તેને રોકે છે અને કહે છે કે બહુ બોલો નહિ.

પણ માયાવી માયા કરીને જો આલોચના કરે, તો મરણ પામીને તે ઋદ્ધિવાળો દેવ થાય છે. ચિરકાલીન સ્થિતિવાળો દેવ થાય છે. હારથી તેની છાતી શોભાયમાન હોય છે. તેના હાથમાં કટકાદિ આભૂષણો શોભી રહે છે. વિવિધ મુકુટ વગેરે આભૂષણથી તે શોભાયમાન બને છે, કલ્યાણકારી વસ્ત્ર વગેરેથી શોભિત બને છે. સુંદર શરીર દિવ્યવર્ણદ્યુતિવાળો બને છે. તે પાવન દિવ્ય ભોગોપભોગ ભોગવે છે. તે કંઈ બોલવા માગે છે ત્યારે બીજા ચારપાંચ દેવો આગળ આવી તેને ખૂબ બોલો એમ કહી ઉત્સાહી બનાવે છે.

તે દેવ દેવલોકમાંથી ચ્યવી આ મનુષ્ય લોકમાં ઊંચા કુલમાં જન્મ લે છે, અને સુંદર શરીરવાળો થાય છે. તેની આસપાસના લોકો તેનો આદર કરે છે. તે બોલવા જાય છે તો તેની આસપાસના લોકો બહુ બોલવા માટે તેને આગ્રહ કરે છે.

(સ્થા ૫૯૭]

શલ્યો[1] ત્રણ છે —

૧ માયાશલ્ય, ૨ નિદાનશલ્ય; ૩. મિથ્યાદર્શનશલ્ય.

[—સ્થા ૧૮૨—સમ ૩]

દશ સ્થાન[2] યુક્ત સાધુ પોતાના દોષની આલોચના કરે —

૧ જાતિસંપન્ન; ૨. કુલસંપન્ન, ૩. વિનયસંપન્ન ૪ જ્ઞાનસંપન્ન; ૫. દર્શનસંપન્ન, ૬ ચારિત્રસંપન્ન, ૭. ક્ષમાશીલ ૮. દમનશીલ; ૯ અમાયી ૧૦ અપશ્ચાત્તાપી (આલોચના લીધા પછી પસ્તાવો ન કરે તેવો).

[—સ્થા ૭૩૩]

આઠ સ્થાન સંપન્ન અનગાર (સાધુ) આલોચના લેવા યોગ્ય છે —

૧–૮. ઉપર પ્રમાણે.

[—સ્થા ૬૦૪]

દશ સ્થાન[3] સંપન્ન સાધુ આલોચના સાંભળવા યોગ્ય છે —

૧ આચારવાળો; ૨. અવધારણાવાળો ૩. વ્યવહારવાળો;[4] ૪ આલોચકની શરમ ટાળે તેવો ૫. શુદ્ધિ કરવામાં સમર્થ; ૬ આલોચકની શક્તિ જોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત દેનાર; ૭. આલોચકના દોષો બીજાને

---

૧. ભિક્ષુમાર્ગમાં કંટક જેવા હોવાથી આ ત્રણ શલ્ય કહેવાય છે. આલોચનાનું ફળ આ શલ્યોનો ઉદ્ધાર છે. જુઓ — ઉત્તરાધ્યયન. અ. ૨૯ સૂ. ૫. આલોચના વિષે વધુ માટે જુઓ — ઓઘનિર્યુક્તિ, ગા. ૧૩-૨૧

૨. જુઓ ભગવતી. શતક ૨૫, ઉ. ૭ સૂ. ૮૦૨.

૩. ભગવતીમાં દશને બદલે આઠનો જ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

૪ વ્યવહાર પાંચ પ્રકારે છે — આગમ, શ્રુત, આજ્ઞા, ધારણા અને જીત — જુઓ વ્યવહાર ભાષ્ય, ઉ. ૧ ૦.

ન કહે તેવો; ૮ દોષસેવનથી અનિષ્ટ થાય છે એમ સમજાવી શકનાર; ૯ પ્રિયધર્મ; ૧૦. દૃઢધર્મ
[—સ્થા [illegible]]

આઠ સ્થાન સંપન્ન અનગાર આલોચના સાંભળવા યોગ્ય છે—

૧–૮. ઉપર પ્રમાણે.
[—સ્થા [illegible]]

દશ આલોચનાના દશ દોષો છે—

૧. અનુકંપા ઉત્પન્ન કરીને આલોચના કરે. [આલોચના લીધા પહેલાં ગુરુની સેવા કરે તે એમ માનીને કે આ સેવાથી પ્રસન્ન થઈને ગુરુ અનુકંપાથી થોડું પ્રાયશ્ચિત્ત આપશે.]

૨. અનુમાન કરીને આલોચના કરે. [આ ગુરુ દંડ દેનાર છે કે કઠોર એમ અનુમાનથી જાણીને પછી ગુરુ દંડ મળે એવી આશાથી આલોચના કરે.]

૩. દેખી લીધું છે એમ ધારી આલોચના કરે. [આચાર્યે મારો અપરાધ જોઈ તો લીધો જ છે હવે છુપાવ્યે શું થશે? તેમની પાસે જઈને નિવેદન કરીશ તો આચાર્ય ખુશ થશે એમ ધારી આલોચના કરે. પણ જો એને એમ લાગે કે કોઈએ જોયું નથી તો આમ વિચારનાર આલોચના નથી કરતો માટે આ દોષ ગણાય છે.]

૪ સ્થૂલ દોષની આલોચના કરે. [પોતાના મોટા દોષની આલોચના કરે છે માટે આ કેવો સાચો બોલો છે આવી પ્રતીતિ કરાવવા ખાતર મોટા દોષની આલોચના કરે.]

૫. સૂક્ષ્મદોષની આલોચના કરે. [અહો આ તો આવા ઝીણા ઝીણા દોષની પણ આલોચના કરે છે તો સ્થૂલદોષની

તા કરે જ, એવી પ્રતીતિ કરાવવા ખાતર સૂક્ષ્મદોષની આલોચના કરે.]

૬ પ્રચ્છન્નપણે આલોચના કરે [આલોચના કરી પણ કહેવાય અને આચાર્ય સાંભળી શકે પણ નહિ તેમ બદન નીચા સ્વરે આલોચના કરવી તે.]

૭ મોટેથી બોલીને આલોચના કરે. [આલોચના માત્ર ગીતાર્થ સાધુને જ સમજાવવી જોઈએ; પણ મોટેથી બોલીને અગીતાર્થને પણ સમજાવે.]

૮ અનેક જણ પાસે આલોચના કરે. [દોષની આલોચના એક પાસે જ કરવી જોઈએ પણ તે ને તે દોષની અનેક જણ પાસે આલોચના લે]

૯ અગીતાર્થ પાસે આલોચના કરે. [આલોચના ગીતાર્થ પાસે જ લેવી જોઈએ, તેમ ન કરતાં અગીતાર્થ પાસે લે]

૧ દોષસેવી પાસે આલોચના કરે. [મારો જે અપરાધ છે તે ગુરુનો પણ છે જ એટલે મને તે હલકું પ્રાયશ્ચિત્ત આપશે એમ ધારી આલોચના કરે.]

§ પ્રતિક્રમણ[1] પાંચ પ્રકારનું છે—

૧. આસ્રવદ્વારનું પ્રતિક્રમણ (પ્રાણાતિપાતાદિ આસ્રવદ્વારથી પાછા ફરવું–ફરી હિંસાદિ ન કરવાં તે)

૨. મિથ્યાત્વનું પ્રતિક્રમણ,

૩. કષાયનું પ્રતિક્રમણ,

---

૧ પ્રતિક્રમણ એટલે પાછા ફરવું. શુભ યોગમાંથી અશુભ યોગમાં ગયો હોય તો પાછા શુભયોગમાં આવવું તે; સ્વસ્થાનમાંથી પ્રમાદને કારણે પર સ્થાનમાં ગયો હોય, તો પાછા સ્વસ્થાને જવું તે. તે માત્ર દુષ્કૃત મિથ્યા કરવો એમ એટલું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. પણ અહીં તેનો વિષય બતાવ્યો છે

૪ યોગનું પ્રતિક્રમણ

૫. ભાવનું પ્રતિક્રમણ (ઉપર્યુક્ત વિશેષોની વિવક્ષા વિનાનું સામાન્ય પ્રતિક્રમણ)

[—સ્થા ૪૬૭]

પ્રતિક્રમણ[1] છ પ્રકારનું છે—

૧. ઉચ્ચાર પ્રતિક્રમણ (મલ પરઠવીને પાછા ફરી રસ્તે ચાલતાં લાગેલા દોષોનું પ્રતિક્રમણ કરવું તે)

૨. પ્રસ્રવણ પ્રતિક્રમણ (ઉપર પ્રમાણે મૂત્ર સંબંધી)

૩. ઇત્વરિક પ્રતિક્રમણ (થોડા કાળ સંબંધી જેમકે રાત્રીનું દિવસનું આદિ)

૪ યાવત્કથિક પ્રતિક્રમણ (મહાવ્રત કે ભક્તપરિજ્ઞાના સ્વીકારરૂપ)

૫. જે કાંઈ મિથ્યા થયું હોય તેનું પ્રતિક્રમણ

૬ સ્વાપ્નાન્તિક પ્રતિક્રમણ (સ્વાપ્નવિષયક પ્રતિક્રમણ)

[—સ્થા ૫૩૮]

ગર્હા બે પ્રકારની છે—

(૧) ૧. કોઈ મનથી ગર્હા કરે છે
૨ કોઈ વચનથી ગર્હા કરે છે

(૨) ૧. કોઈ દીર્ઘ કાળ પર્યંત ગર્હા કરે છે
૨. કોઈ અલ્પ કાળ પર્યંત કરે છે

[—સ્થા ૧૧]

પાપકર્મ નહિ કરવા માટે ગર્હા ત્રણ પ્રકારની છે—

(૧) ૧. કોઈ મનથી ગર્હા કરે છે
૨. કોઈ વચનથી ગર્હા કરે છે
૩. કોઈ કાયાથી ગર્હા કરે છે.

૧ આવશ્યકનિર્યુક્તિ [illegible]

(૨) ૧. કોઈ દીર્ઘકાલ પર્યંત ગર્હા કરે છે

૨. કોઈ અલ્પકાલ પર્યંત ગર્હા કરે છે

૩. કોઈ શરીરને રોકે છે ?

[—સ્થા ૨૧૦]

ગર્હા ચાર પ્રકારની છે—

૧. સ્વીકારું છું

[હવે હું મારા દુશ્ચરિતનું નિવેદન કરવા માટે ગુરુનો આશ્રય લઉં અથવા હવે હું ઉચિત પ્રાયશ્ચિત્ત લઉં આવો આત્મપરિણામ થવો તે[1]]

૨. નિરાકરણ કરું છું;

[સેવેલ પાપનું હું નિરાકરણ કરું' — આ આત્મપરિણામ પણ ઉક્ત પ્રકારે ગર્હા છે]

૩. મેં જે કાંઈ કર્યું છે તે ખોટું કર્યું છે;[2]

૪ મેં આવું કર્યું આમ સ્વદોષનો સ્વીકાર

[—સ્થા ૨૮૮]

૫ અનુદ્ઘાતિમ આદિ પ્રાયશ્ચિત્ત[3]

છ અનુદ્ઘાતિક પ્રાયશ્ચિત્ત યોગ્ય ત્રણ છે—

---

૧ આ આત્મપરિણામ પોતે ગર્હારૂપ નથી પણ એ પરિણામ હોય તો ગુરુ સમક્ષ ગર્હા અથવા પોતાની મેળે દુશ્ચરિતની નિંદા કરે માટે આ આત્મપરિણામને પણ ઉપચારથી ગર્હા કહી છે. [illegible] ગર્હા [illegible] આત્મપરિણામરૂપ ગર્હા [illegible] કહી છે

૨. આ [illegible] સ્થા૦ છે.

૩ અનુદ્ઘાતિક એટલે જેમાંથી ઓછું ન થઈ શકે તેવું ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્ત. પ્રસ્તુત સૂત્રની નિર્યુક્તિના [illegible] અને તેને તે [illegible] વિવિધ પ્રકારે [illegible] પ્રાયશ્ચિત્તો [illegible] અને તેનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. આ સૂત્ર બૃહત્કલ્પમાં પણ છે ૪ ૪ સૂ. ૧

૧. હસ્તકર્મ કરનાર
૨. મૈથુન સેવનાર[1]
૩. રાત્રિભોજન સેવનાર.

§ પારાંચિક પ્રાયશ્ચિત્ત (લિંગ ઉપાશ્રય ગ્રામ, દેશ આદિમાંથી બહિષ્કાર[2]) યોગ્ય ત્રણ છે—
૧. દુષ્ટપારાંચિક
૨. પ્રમત્તપારાંચિક
૩. અન્યોન્ય મૈથુનસેવી પારાંચિક

§ ત્રણ અનવસ્થાપ્ય પ્રાયશ્ચિત્તયોગ્ય છે[3]—
૧. સાધર્મિકની ચોરી કરનાર
૨. અન્યધર્મીની ચોરી કરનાર
૩. હાથથી કોઈને મારનાર[4]

૬ વિનય[5]

§ વિનય સાત પ્રકારનો છે—
૧ જ્ઞાનવિનય (જ્ઞાન પ્રત્યે ઉચિત બહુમાન; અર્થાત્ વિધિપૂર્વક જ્ઞાનનું ગ્રહણ અને અભ્યાસ; જ્ઞાનીનો પણ વિનય)
૨. દર્શનવિનય (સમ્યગ્દષ્ટિની ગુરુની સેવા),

---

૧ [illegible] મૈથુન [illegible] નથી. [illegible] મૈથુન [illegible] નથી. [illegible]

૨ જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧

જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨

૩ [illegible] —અને [illegible] પ્રવેશ [illegible] પ્રવેશ [illegible]

૪ [illegible]

૫ જુઓ [illegible] ૨૫, ૭ [illegible] નવમું [illegible]

૩. ચારિત્રવિનય (ચારિત્રની શ્રદ્ધા, અંગીકાર અને બીજાને ઉપદેશ)

૪ મનોવિનય (આચાર્યાદિ વિષે અકુશલ માનસિક-વ્યાપારોનો નિરોધ અને કુશલ વ્યાપારોની પ્રવૃત્તિ)

૫. વચનવિનય

૬ કાયવિનય

૭. લોકોપચારવિનય (લોકવ્યવહારાનુકૂલ વર્તન)

§ પ્રશસ્ત મનોવિનયના સાત પ્રકાર છે—

૧ અપાપક-શુભ ચિંતા રૂપ,

૨. અસાવદ્ય-ચૌર્યાદિ નિન્દિત કર્મવિષયક મનની અપ્રવૃત્તિ,

૩. અક્રિય-કાયિકીઆદિ ક્રિયાથી રહિત,

૪ નિરુપક્લેશ-શોકાદિ બાધાવર્જિત,

૫. અનાસ્રવકર-કર્મનો આસ્રવ ન થાય તેવું

૬ અક્ષયિકર-પ્રાણીને વ્યથા ન કરે તેવું,

૭. અભયંકર

§ અપ્રશસ્ત મનોવિનયના સાત પ્રકાર છે—

૧. પાપક; ૨ સાવદ્ય ૩. સક્રિય; ૪ ઉપક્લેશકર; ૫. આસ્રવકર; ૬ ક્ષયિકર; ૭ ભયંકર

§ પ્રશસ્તવચનવિનય અને અપ્રશસ્તવચનવિનયના ઉપર પ્રમાણે સાત સાત ભેદ છે

§ પ્રશસ્ત કાયવિનય સાત પ્રકારનો છે—

૧. આયુક્ત ગમન-ઉપયોગપૂર્વક ગમન,

૨ આયુક્ત સ્થિતિ;

૩. આયુક્ત નિષદન-બેસવું;

૪. આયુક્ત શયન;

૫. આયુક્ત ઉલ્લંઘન – કૂદીને ઓળંગવું;

૬. આયુક્ત પ્રલંઘન – ઓળંગવું;

૭. આયુક્ત સર્વેન્દ્રિયયોગયુક્તતા.

§ અપ્રશસ્ત કાયવિનય સાત પ્રકારનો છે —

૧-૭. અનાયુક્ત ગમન યાવત્ અનાયુક્ત સર્વેન્દ્રિય યોગ યુક્તતા.

§ લોકોપચાર વિનય સાત પ્રકારનો છે —

૧. નજીક રહેવું – જેથી બોલનારને તકલીફ ન પડે;

૨. પરાભિપ્રાયનું અનુસરણ;

૩. કાર્યહેતુ – એમકે આમણે મને સૂત્ર આપ્યું તો તે કહે તે મારે કરવું જોઈએ એમ સમજી;

૪. કૃતપ્રતિકૃતિતા – આમનું કંઈક કામ કરું તો મારા પર ઉપકાર કરશે એમ સમજી

૫. આર્તગવેષણ – રોગીને શોધીને તેની દવા કરવી તે;

૬. દેશકાલજ્ઞતા;

૭. સર્વાર્થમાં અનુકૂલતા.

[—સ્થા ૫૮૫]

૭ વૈયાવૃત્ય – સેવા

§ વૈયાવૃત્ય[1] ત્રણ પ્રકારનું છે —

(૧) ૧. ધાર્મિક વૈ૦

૨. અધાર્મિક વૈ૦;

૩. ઉભય વૈ૦

---

૧. [illegible] જે સેવા ઉપકાર કરાય તે. [illegible] વૈયાવૃત્ય [illegible] અધિકારી [illegible] ૫ ૧૫

(૨) ૧ આત્મ વૈયાવૃત્ય[1]

૨. પર વૈયાવૃત્ય[2];

૩. ઉભય વૈયાવૃત્ય.

કુ તેવી જ રીતે અનુગ્રહ અનુશાસન ઉપાલભના પણ આલાપકો સમજી લેવા.

[—સ્થા ૧૮૮]

૮ સ્વાધ્યાય[3]

સ્વાધ્યાય પાંચ પ્રકારનો છે—

૧. વાચન —(જેમાં શિષ્ય ભણે છે અને ગુરુ ભણાવે છે);

૨. પ્રચ્છના —(ભણવામાં આવ્યું તેમાં જે વિષયમાં શંકા રહી ગઈ હોય તે વિષે પૂછવું તે)

૩. પરિવર્તના —(નિઃશંક થયા પછી ભણેલ મૂળપાઠની વારંવાર આવૃત્તિ કરવી તે)

૪ અનુપ્રેક્ષા —(સૂત્રની જેમ અર્થ વિષે પણ વારંવાર ચિંતન મનન કરવું તે)

૫. ધર્મકથા —(સૂત્રાર્થનો અભ્યાસ થયા પછી ધર્મ વિષે કથા – વ્યાખ્યાન – કરવું તે).

[—સ્થા ૪૬૫]

---

૧. માત્ર પોતા જ માટે ભોજન લાવવું તે – ભાષ્ય જે સાધુ સમુદાય થી નીકળી ગયો હોય તે કરે.

૨. મધ્યમ પહેલા જેવી વગેરે લેવા.

૩. ભગવતી ૨ ૧૪ સ્વાધ્યાયનું ફળ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય છે.—ઉત્તરાધ્યયન અ. ૨૯ પ્રશ્ન ૧૮

પ્રશ્ન[1] ૭ પ્રકારે થાય છે —

૧ સંશય પ્રશ્ન (કોઈ વિષયમાં સંશય થવાથી);

૨ મિથ્યાભિનિવેશ પ્રશ્ન (પર પક્ષમાં દૂષણ દેવા માટે);

૩ અનુયોગી પ્રશ્ન (જે વસ્તુનું વ્યાખ્યાન કરવું હોય તે જ વિષયમાં ગુરુ પોતે પ્રશ્ન ઉપાડી વ્યાખ્યા કરે તે);

૪ અનુલોમ પ્રશ્ન (સાંભળનારને અનુકૂળ બનાવવા માટે કુશળપ્રશ્ન વગેરે પૂછવા તે);

૫ જાણીને કરાયેલો પ્રશ્ન (જેમ શાસ્ત્રમાં ગૌતમ પૂછે છે);

૬ ન જાણતા હોવાથી કરાયેલો પ્રશ્ન.

[—સ્થા૰ ૫૩૪]

§ આ ચાર મોટી મહોત્સવ[illegible] નિર્ગ્રન્થ કે નિર્ગ્રન્થીને સ્વાધ્યાય[2] કરવો કલ્પે નહિ —

૧. અષાઢી મહોત્સવ (પડવો)

૨. આસોની મહોત્સવ (પડવો),

---

૧. પ્રશ્નોનું વિવેચન કરતાં [illegible] બુદ્ધે કહ્યું છે કે, કોઈ પ્રશ્ન એવો હોય છે એનો [illegible] ઉત્તર આપવો જોઈએ; કોઈ પ્રશ્ન એવો હોય છે એનો સામો પ્રશ્ન કરીને ઉત્તર આપવો જોઈએ; કોઈ પ્રશ્ન એવો હોય છે એનો ઉત્તર આપવો જ નહિ; કોઈ એવો હોય છે એનો વિભાગ કરીને ઉત્તર આપવો જોઈએ. અંગુત્તર —૪૨.

પ્રશ્નનાં અહીં [illegible] અંગુત્તર [illegible] ૪-૧૧૫.

૨. અહીં સ્વાધ્યાય [illegible] નથી [illegible] [illegible] તે દિવસે સ્વાધ્યાય [illegible] [illegible] છે.

૩. કાર્તિકી એકમ (પડની)
૪ ચૈત્રી એકમ (પડની).

§ આ ચાર સંધ્યાએ નિર્ગ્રન્થ કે નિર્ગ્રન્થીને સ્વાધ્યાય કરવો ન કલ્પે —

૧. પ્રથમ (સૂર્યોદય પૂર્વે)
૨. પશ્ચિમ (સૂર્યાસ્ત સમયે)
૩. મધ્યાહ્ન
૪ અર્ધરાત્રિ

§ આ ચાર કાળમાં નિર્ગ્રન્થ કે નિર્ગ્રન્થીને સ્વાધ્યાય કરવો કલ્પે —

૧. પૂર્વાહ્ન – દિવસનો પહેલા પહોર
૨. અપરાહ્ન – દિવસનો અંતિમ પહોર
૩. પ્રદોષ – રાત્રિનો પહેલો પહોર
૪ પ્રત્યુષ – રાત્રિનો અંતિમ પહોર.

[સ્થા૦ ૨૮૫]

§ આંતરિક્ષ – આકાશસંબંધી અસ્વાધ્યાય દશ પ્રકારે છે —

૧. ઉલ્કાપાત – તારાનું પડવું વગેરે
૨. દિગ્દાહ – દિશાઓ બળતી દેખાય તે,
૩. ગર્જિત – મેઘગર્જના,
૪ વિદ્યુત્
૫ નિર્ઘાત – વ્યંતરકૃત ગર્જના,
૬ યૂપક – સંધ્યાની અને ચંદ્રની પ્રભાનું મિલન,
૭. યક્ષાદીપ્ત – ભૂતપિશાચકૃત પ્રકાશ,
૮ ધૂમિકા – ધુમ્મસ
૯ મહિકા – ઝાકળ

૧ રજઉદ્‌ઘાત – ધૂળ ઊડતી હોય તે.

૬ ઔદારિક અસ્વાધ્યાય દશ પ્રકારે છે —

૧. અસ્થિ,
૨. માંસ,
૩. શોણિત,
૪ નજીકમાં અશુચિ હોય,
૫ સ્મશાન નજીક
૬ ચંદ્રોપરાગ – ચંદ્રગ્રહણ,
૭. સૂર્યોપરાગ – સૂર્યગ્રહણ,
૮. પતન – મોટા પુરુષનું મરણ,
૯ રાજ્યસંગ્રામ
૧૦ ઉપાશ્રયમાં મૃત ઔદારિક શરીર પડ્યું હોય.

[–ઠાણ ૧૦]

૯. ધ્યાન[1]

ધ્યાન ચાર છે —

૧ આર્તધ્યાન, ૨ રૌદ્રધ્યાન, ૩. ધર્મધ્યાન ૪ શુક્લધ્યાન.

[–ઠાણ ૪ –સૂત્ર ૨૪૭]

(૧) આર્તધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે —

૧. અણગમતી વસ્તુના વિયોગનો વિચાર
૨. મનગમતી વસ્તુનો વિયોગ ન થાય તેવો વિચાર
૩. આવી પડેલ રોગથી મુક્ત થવાનો વિચાર
૪ પ્રીતિ થઇ ગયો હોય એવા કામભોગ ન ત્યાગવાનો વિચાર.

1 ભગવતી શ. ૨૫ ... [illegible]

આર્તધ્યાનનાં ચાર લક્ષણો છે —

૧ ક્રન્દન, ૨. શોક ૩. તેપનતા – અશ્રુવિમોચન,
૪ પરિદેવન – વારે વારે ક્લેશ ઉપજાવે તેવી ભાષાનો પ્રયોગ.

(૨) રૌદ્રધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે —

૧. હિંસાનુબંધી
૨. મૃષાનુબંધી
૩. સ્તેયાનુબંધી
૪ સંરક્ષણાનુબંધી – વિષયસંરક્ષણના ઉપાયનું ચિંતન.

રૌદ્રધ્યાનનાં ચાર લક્ષણો —

૧. ઓસન્નદોષ – પ્રવૃત્તિની બહુલતારૂપ દોષ,
૨. બહુદોષ – હિંસાદિ અનેક દોષ,
૩ અજ્ઞાનદોષ – અજ્ઞાનથી હિંસાદિમાં પ્રવૃત્તિ તે,
૪ આમરણાંત દોષ – મરણપર્યંતનો હિંસાદિ દોષ.

(૩) ધર્મધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે —

૧. આજ્ઞાવિચય – પ્રવચનની પર્યાલોચના
૨. અપાયવિચય – રાગાદિજન્ય દોષોની પર્યાલોચના
૩. વિપાકવિચય – કર્મફલનું ચિંતન,
૪ સંસ્થાનવિચય – જીવ લોક આદિના સંસ્થાનનો વિચાર

ધર્મધ્યાનનાં ચાર લક્ષણ છે —

૧. આજ્ઞારુચિ – પ્રવચન વ્યાખ્યાનમાં શ્રદ્ધા,
૨. નિસર્ગરુચિ – ઉપદેશ વિના શ્રદ્ધા થવી તે,
૩. સૂત્રરુચિ – આગમમાં શ્રદ્ધા
૪ અવગાઢરુચિ – આગમના વિસ્તૃત અધ્યયનથી શ્રદ્ધા.

ધર્મધ્યાનનાં ચાર આલંબન છે —

૧. વાચના (શાસ્ત્રનો પાઠ લેવો)
૨. પ્રતિપૃચ્છા (શંકા દૂર કરવા પડપૂછ),
૩. પરિવર્તના (શીખેલાનું પુનરાવર્તન)
૪ અનુપ્રેક્ષા (શીખેલાનું ઊંડું ચિંતન).

ધર્મધ્યાનની ચાર અનુપ્રેક્ષા છે —

૧. એકાનુપ્રેક્ષા (હું એકલો છું એવી વિચારણા)
૨. અનિત્યાનુપ્રેક્ષા
૩. અશરણાનુપ્રેક્ષા
૪ સંસારાનુપ્રેક્ષા.

(૪) શુક્લધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે —

૧. પૃથક્ત્વવિતર્ક સવિચારી [એક દ્રવ્યના નાના પ્રકારના પર્યાયોને પૂર્વગત શ્રુત(શાસ્ત્ર)ને અનુસરીને અનેક નયો વડે ભિન્નભિન્ન રીતે વિચારવા તે];

૨ એકત્વ વિતર્ક અવિચારી [એક દ્રવ્યના અનેક પર્યાયોમાંના એકેનું શ્રુતાનુસારી ચિંતન — જેમાં અર્થનું ચિંતન ચાલતું હોય તો વ્યંજનમાં વિચરવું નથી થતું અને મન, વચન કે કાયના કોઈ પણ એક યોગમાંથી બીજા યોગમાં વિચરવું નથી થતું];

૩. સૂક્ષ્મક્રિયા અનિવૃત્તિ [નિર્વાણગમન પૂર્વે કેવળીએ મન અને વચનની પ્રવૃત્તિ તો રોકી હોય છે પણ કાયની સૂક્ષ્મ ઉચ્છ્વાસાદિ અમુક પ્રવૃત્તિ નથી રોકી હોતી — એ વખતનું ધ્યાન];

૪ સમુચ્છિન્નક્રિયા અપ્રતિપાતી [શૈલેશીકરણમાં યોગનો નિરોધ થવાથી બધી ક્રિયા રહિત થઈ ગઈ હોય છે તે વખતનું અનુપરતિ સ્વભાવવાળું ધ્યાન].

શુક્લ ધ્યાનનાં ચાર લક્ષણ છે —

૧. અવ્યથા — ભયનો અભાવ

૨. અસંમોહ

૩. વિવેક — શરીરાત્મનો વિવેક,

૪ વ્યુત્સર્ગ — અસંગતા.

શુક્લ ધ્યાનનાં ચાર આલંબન —

૧ ક્ષમા

૨. મુક્તિ,

૩. મૃદુતા

૪ ઋજુતા.

શુક્લ ધ્યાનની ચાર અનુપ્રેક્ષા —

૧. અનન્તવૃત્તિતાનુપ્રેક્ષા (સંસાર અનંત છે એવી ભાવના)

૨. વિપરિણામાનુપ્રેક્ષા (સંસારની પ્રત્યેક વસ્તુ પરિણમનશીલ છે એવી ભાવના);

૩. અશુભાનુપ્રેક્ષા (સંસારની અશુભતાની ભાવના)

૪ અપાયાનુપ્રેક્ષા (રાગ દ્વેષાદિ દોષોનો વિચાર)

[—સ્થા ૨૪૭]

ટિપ્પણ

૧. પર્યાયિક

પ્રસ્તુત સૂત્ર માટે જુઓ [illegible] ૪ સૂત્ર ૮ એના સંબંધમાં પણ વિસ્તારથી જ્યાં જ્યાં આગમમાં જે જે પર્યાયો પ્રરૂપિત કર્યા તે વિસ્તારથી જાણવું છે – [illegible] પર્યાયોનો સામાન્ય અર્થ [illegible] છે. તેના ઉત્પાદ, નાશ, હેતુ આદિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

અભિગ્રહના પ્રયોગ છે. તથા [illegible] અભિગ્રહપૂર્વક કરે [illegible] તેને [illegible]
[illegible] [illegible] અને તથા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
હોય છે તેથી [illegible] પણ તેના [illegible] [illegible] પણ છે. [illegible]
[illegible] પણ હોય છે. આમ વિવિધ [illegible] [illegible] વિવિધ
[illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેના મુખ્ય બે
ભેદ છે – ૧. [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] કરે કે [illegible] [illegible] [illegible] કરે તો [illegible] [illegible]
[illegible] છે અને ૨. પ્રતિસેવના [illegible] – [illegible] પણ ભેદ છે જે અહીં
પ્રસ્તુત સૂત્રમાં બતાવ્યા છે. દુષ્ટ, પ્રમત્ત અને [illegible].

(૧) [illegible] બે ભેદ છે: [illegible] અને [illegible]. [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] જે હોય તે [illegible] [illegible] કહેવાય – [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] નથી હોય તો તેના મસ્તક પર પણ [illegible] [illegible] [illegible] છે
[illegible] માટે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે [illegible] [illegible] [illegible]
મસ્તક પર પણ [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible]
[illegible] કહેવાય છે જેમ [illegible] અર્થાત્ સાધુ [illegible] [illegible]
[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે જેવું [illegible] હોય
તેવા [illegible] પણ [illegible] છે – [illegible] ૧૦ ૪ થી.

જે સાધુ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય તે [illegible] કહેવાય. [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સાધુ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] છે [illegible] તે [illegible] [illegible] [illegible] છે. તેમને [illegible]
[illegible] માટે [illegible] [illegible] [illegible] ૧૦ ૧ થી

(૨) [illegible], [illegible] આદિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
પ્રસ્તુત છે તેના પણ [illegible] [illegible] પ્રસ્તુત છે. આ [illegible] હોય તેને
[illegible] છે. – [illegible] ૫ ૧૧ થી.

( ) સાધુ જો પરસ્પર [illegible] [illegible] [illegible] કરે તો તેમને [illegible]
[illegible] છે. – [illegible] ૫ ૧૧ થી.

૫ [illegible]

આ સૂત્ર [illegible] ( ) છે ૧ ૧ ૪ અહીં [illegible]
[illegible] માટે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય તે ૧૫ ૪

[illegible]

૧૫

મોક્ષમાર્ગ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

મુક્ત અને મુક્તિ

૧

સિદ્ધિ એક છે સિદ્ધ એક છે પરિનિર્વાણ એક છે, પરિનિર્વૃત એક છે

[—સ્થા ૪૬]

સંશુદ્ધ યથાભૂત પાત્ર એક છે

[—સ્થા ૪૭]

૨

સિદ્ધોને પ્રથમ સમયમાં[1] એકત્રીસ ગુણ હોય છે—

૧. આભિનિબોધિકજ્ઞાનાવરણનો ક્ષય
૨. શ્રુતજ્ઞાનાવરણનો ક્ષય
૩. અવધિજ્ઞાનાવરણનો ક્ષય,
૪. મન:પર્યયજ્ઞાનાવરણનો ક્ષય
૫. કેવલજ્ઞાનાવરણનો ક્ષય,
૬. ચક્ષુર્દર્શનાવરણનો ક્ષય,
૭. અચક્ષુર્દર્શનાવરણનો ક્ષય
૮. અવધિદર્શનાવરણનો ક્ષય
૯. કેવલદર્શનાવરણનો ક્ષય,
૧૦. નિદ્રાનો ક્ષય,
૧૧. નિદ્રાનિદ્રાનો ક્ષય,
૧૨. પ્રચલાનો ક્ષય,
૧૩. પ્રચલાપ્રચલાનો ક્ષય,
૧૪. સ્ત્યાનર્દ્ધિનો ક્ષય
૧૫. સાતાવેદનીયનો ક્ષય
૧૬. અસાતાવેદનીયનો ક્ષય,
૧૭. દર્શનમોહનીયનો ક્ષય

---

૧ ટીકાકારના મત પ્રમાણે પ્રથમ સમયમાં એવો અર્થ કર્યો છે. બીજી રીતે એમ કહેવું જોઈએ કે સિદ્ધોને આ બધા ગુણો છે.

૧૮. ચારિત્રમોહનીયનો ક્ષય
૧૯. નરકાયુનો ક્ષય,
૨૦. તિર્યંચાયુનો ક્ષય
૨૧. મનુષ્યાયુનો ક્ષય
૨૨. દેવાયુનો ક્ષય
૨૩. ઉચ્ચગોત્રનો ક્ષય
૨૪. નીચગોત્રનો ક્ષય
૨૫. શુભનામનો ક્ષય
[illegible] અશુભનામનો ક્ષય
૨૭. દાનાંતરાયનો ક્ષય
૨૮. લાભાંતરાયનો ક્ષય
૨૯. ભોગાંતરાયનો ક્ષય
૩૦. ઉપભોગાંતરાયનો ક્ષય
૩૧. વીર્યાંતરાયનો ક્ષય

([illegible])

[illegible]

([illegible])

[illegible]

સુધી કોઈ અઢાર, કોઈ ઓગણીસ, કોઈ વીસ, કોઈ એકવીસ, કોઈ બાવીસ, કોઈ તેવીસ, કોઈ ચોવીસ કોઈ પચીસ, કોઈ છવ્વીસ, કોઈ સત્તાવીસ, કોઈ અઠ્ઠાવીસ, કોઈ ઓગણત્રીસ કોઈ ત્રીસ, કોઈ એકત્રીસ, કોઈ બત્રીસ, કોઈ તેત્રીસ ભવ ગ્રહણ કરી મુક્ત થશે.

[—સમ ૧ ૩૩]

ઈષત્પ્રાગ્ભાર પૃથ્વીનાં બાર નામો છે —

૧. ઈષત, ૨. ઈષત્પ્રાગ્ભારા, ૩. તનુ, ૪. તનુતનુ, ૫. સિદ્ધિ, ૬. સિદ્ધાલય, ૭. મુક્તિ, ૮. મુક્તાલય, ૯. બ્રહ્મ, ૧૦. બ્રહ્માવતંસક ૧૧. લોકપ્રતિપૂરણા ૧૨. લોકાગ્રચૂલિકા.

[—સમ ૧૨]

ઈષત્પ્રાગ્ભારા પૃથ્વીનો આયામ-વિષ્કંભ ૪૫ લાખ યોજન છે

[—સમ ૪૫]

સિદ્ધગતિમાં ઉપપાત વિરહકાળ[1] ઉત્કૃષ્ટ છ માસ છે

[—સ્થા૦ ૫૩૨]

જે જીવનું ચરમશરીર ૫ ધનુષ પ્રમાણ હોય છે તે જીવ જ્યારે સિદ્ધગતિમાં જાય ત્યારે ત્યાં તેના જીવપ્રદેશની અવગાહના ૩ ધનુષથી કંઈક વધારે હોય છે

[—સમ ૧]

૧ એક જીવ સિદ્ધ થયા પછી બીજો વધારેમાં વધારે ૬ મહિના સુધી કોઈ પણ જીવ સિદ્ધ ન થાય એવું બને.

ટિપ્પણ

૯. જે કંઈ જ્ઞાન છે તેનો સાર તો ચારિત્ર છે. અને ચારિત્રનો સાર નિર્વાણ છે. આવશ્યક નિર્યુક્તિ (ગા ૯૧)માં ભદ્રબાહુએ જ્યારે આ સિદ્ધાન્ત મૂક્યો ત્યારે તેમના મનમાં મોક્ષમાર્ગ વિશે જે તે [illegible] પણ તે સોંઘું ચારિત્ર જ સાક્ષાત્ કારણ–મુખ્ય છે એમ હતું. જ્ઞાન ગમે તેટલું હોય પણ જો આચરણમાં ઉપયોગ ન કરવામાં આવે તો અને તો નકામું જ છે (ગા ૯૫). નિપુણ જાણકાર નાવિક પણ જો હોય પણ અનુકૂળ ચારિત્ર ન હોય તો જ્ઞાનરૂપી વહાણ કોઈ સિદ્ધગતિએ પહોંચે નહિ (ગા ૯૭). જ્ઞાન કેવળજ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી તરત જ મોક્ષ નથી થતો, જ્યારે સંપૂર્ણ યોગનિરોધરૂપ ચારિત્ર આવે છે ત્યારે જ મોક્ષ મળે છે. મોક્ષે જવાનું એક કારણ કહેવું હોય તો ચારિત્રને જણાવી શકાય. પણ આગમ ચારિત્રને જ આપણે સ્થાપ્યું અને પરસ્પર મોક્ષના માર્ગનો વિચાર કરતાં આપણે જ્યારે જ્ઞાન અને ચારિત્રક્રિયા એ બન્નેને મોક્ષમાર્ગના ઉપાય તરીકે સ્થાપે છે (ગા ૯૯ થી); અને ઉપરે નથી જ્ઞાન મોક્ષના કારણરૂપ ચારિત્રના પણ એ બે કરી નાખું કારણ બતાવે છે અને કહે છે કે જ્ઞાન એ પ્રકાશક છે તપ એ શોધક છે અર્થાત્ કર્મની નિર્જરા કરી આત્માની શુદ્ધિ કરે છે અને સંયમથી ગુપ્તિ થાય છે – અર્થાત્ નવાં કર્મનો બંધ થતો નથી.– આ ત્રણેનો યોગ એ મોક્ષ છે (ગા ૧૦૧). આ જ વસ્તુને જિનભદ્રે વિસ્તારથી [illegible] સમજાવી છે.

તત્ત્વાર્થસૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયમાં તથા તેથી પણ આગમ આદિ જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્ર અને તપને મોક્ષમાર્ગ તરીકે વર્ણવ્યાં છે. આગમ નિર્દિષ્ટ એ છે કે તપ એ કર્મોનું નિર્જરાને ઓછી કરે અને આત્મા અને એ વિના તેની નિર્જરા થાય નહિ તે સમ્યક્‌જ્ઞાન–ધ્યાનને પણ બતાવ્યું છે.

ઉમાસ્વાતિએ તપનો સમાવેશ ચારિત્રમાં જ કરી લીધો છે —

સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ

તેમણે દર્શનને જુદું નથી ગણાવ્યું તેમને મતે પણ તેનો સમાવેશ જ્ઞાનમાં સમજ હોય એટલે કારણ અત્યાવશ્યક પ્રતિપાદનની શુદ્ધિ માટે જ સમ્યગ્દર્શન છે. તેથી તેનો સમાવેશ જ્ઞાનમાં થઈ જાય છે.

કેટલાક દર્શનોમાં તો જ્ઞાનને મુખ્ય માન્યું છે જેમકે એ સિ-
દ્ધાન્તો જ્ઞાનને જ માને છે. ન્યાય-વૈશેષિક, સાંખ્ય, શાંકર વેદાન્ત, બૌદ્ધ
અને ભગવાન બૌદ્ધ એ બધાં જ્ઞાનને પ્રધાન માને છે અને બીજા કેટલાંક
ભક્તિ સંપ્રદાયો ભક્તિ ઉપર, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા એ ત્રણને મોક્ષના ઉપા-
ય માને છે. પણ ભગવાન બુદ્ધે વચનોને મોક્ષમાર્ગના ઉપાય ગણાવ્યાં
આગમ બતાવ્યા છે, અને પાલ ત્રિપિટકમાં જ આગમરૂપ બતાવ્યું છે.
પણ અહીં એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે તેઓએ જે વચન અનુકૂળ હિત-
કારક હોય છે તેને જ વિશેષું છે અવસ્થાની શુદ્ધિ, કાયશુદ્ધિ અને
વચનશુદ્ધિ પૂર્વક-અથવા તો તે તે શુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરનાર-વચનોને
તેઓએ વિહિત નથી ગણ્યાં એ ન ભૂલવું જોઈએ. જુઓ અનુત્તર૦ ૪ ૧૬૮.
તથા અનુક્રમ ધર્મોની વૃદ્ધિ કરનાર વચનોને વિહિત ગણ્યાં છે-કુશલ
ધર્મની વૃદ્ધિ કરનારને નહિ.—અનુ ૧ ૬૪

અહિં વિજ્ઞાનવાદ વિહિત વચનભેદ (સ ૧ ૭ ૧ ૪ ૪૩૧)
અને અનુત્તરભેદ (૪ ૧૭૫) પ્રમાણે વિશાળ રીતે સમજાવવા ધારે છે.

આ સૂત્ર સાથે અનુત્તરનું મિ૦ સૂત્ર સરખાવવા જેવું છે જ્યાં
કહ્યું છે કે વિદ્યા અને ચરણ એ બે હોય તો સિદ્ધ અનન્ત વિશુ-
દ્ધ અનન્ત દૃષ્ટિ, અનન્ત જ્ઞાનવારિ, અનન્ત આનંદસ્વરૂપે અને સર્વ
દેવમનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ થાય છે.—અનુત્તર ૧૧ ૧૧

સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ

ખંડ ૨ જો

તત્ત્વજ્ઞાન

૧

દ્રવ્યાનુયોગ

૧ દ્રવ્યોનું વર્ગીકરણ

દ્રવ્યો[1] બે પ્રકારનાં છે—

(૧) ૧ પરિણત (પરિણામી – જીવ અને પુદ્ગલ)-
  ૨. અપરિણત (અપરિણામી – આકાશ, ધર્મ અને અધર્મ)[2]

(૨) ૧. ગતિસમાપન્ન (ગમનશીલ, જીવ અનેપુદ્ગલ)-
  ૨. અગતિસમાપન્ન (જીવ અને પુદ્ગલ સિવાયના)

(૩) ૧. અનન્તરાવગાઢ (વર્તમાનકાળે જ જે કોઈ પણ આકાશપ્રદેશમાં અથવા ક્ષેત્રની અપેક્ષા લઈએ તો કોઈ પણ એક આકાશપ્રદેશથી અવ્યવહિત પ્રદેશમાં આશ્રિત હોય તે)-
  ૨. પરંપરાવગાઢ (ઉપરથી ઊલટાં તે).

[–સ્થા ૭૧]

---

૧ સત્ દ્રવ્ય, વસ્તુ દ્રવ્ય, અર્થ દ્રવ્ય કે દ્રવ્ય દ્રવ્ય એ બધા શબ્દો સમાનાર્થક છે. જીવ, અજીવ-પુદ્ગલ, આકાશ, ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ પાંચ દ્રવ્યો છે. આને પણ વળી દ્રવ્ય ગણીએ તો કુલ છ દ્રવ્ય થાય. (વિગત માટે જુઓ આ ભાગનું તત્ત્વાર્થ સૂત્ર, અ. ૫, સૂ. ૧૫

૨. જેમાં ગતિ પરિણામી નહીં એવું કોઈ દ્રવ્ય નથી. અહીં જે એ પ્રકાર છે તેના ખુલાસા માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ૧

કાલે[1] બે છે —

૧. જીવરાશિ,

૨. અજીવરાશિ.

[–સ્થા ૭૫–સમ ૯. ૧૨૫.]

સમય[1] આવલિકા (=અસંખ્યાત સમય; અથવા એક શ્વાસોચ્છ્વાસનો સંખ્યાતમો ભાગ) આનપ્રાણ (=સંખ્યાત આવલિકા; હૃષ્ટ અને નીરોગી પુરુષના ઉચ્છ્વાસ અને નિઃશ્વાસમાં જેટલો વખત લાગે તે) સ્તોક (=૭ શ્વાસોચ્છ્વાસ) ક્ષણ (=સંખ્યાતા શ્વાસોચ્છ્વાસ) લવ (=૭ સ્તોક) મુહૂર્ત (=૭૭ લવ અથવા બે ઘડી અથવા ૩૭૭૩ શ્વાસોચ્છ્વાસ જેટલો કાળ), અહોરાત્ર (=૩ મુહૂર્ત) પક્ષ (=૧૫ અહોરાત્ર), માસ (=બે પક્ષ) ઋતુ (=બે માસ), અયન (=૩ ઋતુ) સંવત્સર (=૨ અયન) યુગ (=૫ વર્ષ) ૧ વર્ષ ૧ વર્ષ લાખ વર્ષ કરોડ વર્ષ પૂર્વાંગ (=૮૪ લાખ વર્ષ) પૂર્વ (=૮૪ લાખ પૂર્વાંગ=૭૦૫૬૦ ... વર્ષ) ત્રુટિતાંગ (=૮૪ લાખ પૂર્વ), ત્રુટિત (=૮૪ લાખ ત્રુટિતાંગ) અડડાંગ,–

---

૧ સમવાયાંગ–૧૨૫માં સૂત્રમાં [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] પૂરી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] છે કે આ [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] આ [illegible] [illegible] ૮ છે [illegible] નહીં તે [illegible] નથી.

૨ [illegible] સૌથી [illegible] [illegible]. તેને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહીં. તેનું [illegible] આ [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], તેમ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ન [illegible]. તેમાં તો [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible], પૃ. ૧૨૫.

(અહીંથી શીર્ષપ્રહેલિકા સુધીના બધા વિભાગો પૂર્વ પૂર્વથી ઉત્તરોત્તર ૮૪ લાખ ગણા વધારે સમજવા) અટટ, અવવાંગ અવવ, હૂહૂકાંગ હૂહૂક ઉત્પલાંગ, ઉત્પલ, પદ્માંગ પદ્મ, નલિનાંગ, નલિન, અર્થનિપૂરાંગ, અર્થનિપૂર અયુતાંગ, અયુત, નયુતાંગ, નયુત, પ્રયુતાંગ, પ્રયુત ચૂલિકાંગ, ચૂલિકા શીર્ષપ્રહેલિકાંગ, શીર્ષપ્રહેલિકા;–

(અહીં સુધી વ્યાવહારિક કાલ છે અને તેને સંખ્યાત કાળ કહેવાય છે કારણ કે તે આપણાથી બરાબર ગણી શકાય છે આ પછીનું જે કાલમાન છે, તે પણ સંખ્યાત તો છે જ પણ તે અતિશયવાળા જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ. સામાન્ય માણસ તે કાળને ઉપમાથી જ સમજી શકે) પલ્યોપમ, સાગરોપમ ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણી— આ બધા કાલવિશેષો જીવ પણ છે અને અજીવ પણ છે[૧]

[–સ્થા ૯૫]

ગ્રામ (જેમાં કર લેવાતો હોય તેવી વસ્તિ) નગર (જેમાં કર ન લેવાય તે=નકર), નિગમ (વાણિયાનું રહેઠાણ) રાજધાની (જેમાં રાજાનો અભિષેક થતો હોય) ખેડ (જેમાં ફરતી ધૂળની દીવાલ હોય તે) કબ્બટ (હલકું નગર–જેમાં હલકા લોકો રહેતા હોય) મડંબ (જેની ચારે બાજુએ અઢી યોજનમાં કોઈ ગામ ન હોય તે), દ્રોણમુખ (જેમાં જવાનો જલમાર્ગ અને સ્થલમાર્ગ–બન્ને હોય) પત્તન (મોટું શહેર) આકર (લોહ વગેરે ધાતુની ખાણ) આશ્રમ (તીર્થસ્થાન), સંબાધ (પર્વત આદિ વિષમ ભૂમિમાં ધાન્ય સંઘરવાનું સ્થાન), સંનિવેશ

---

૧ જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ૯.

(સાર્થવાહના માર્ગ સાથને ઊતરવાનું સ્થાન) ખેટ (ગોકુળ, ગાયોને રહેવાનું સ્થાન) આશ્રમ (ઉપવન, ઋષિપુરુષોને આશ્રમ સેવાનો મંડપ) ઉદ્યાન (ક્રીડાથી ફરવા જેવો બગીચો) વન (જેમાં એક જ જાતના અનેક મોટા પ્રમાણમાં હોય) વનખંડ (જેમાં અનેક જાતનાં વૃક્ષો હોય તેવું જંગલ) વાપી (વાવ—તે ચોખંડી હોય છે) પુષ્કરિણી (ગોળાકાર જળાશય જેમાં પુષ્કર-કમળ થતાં હોય), સરોવર સરોવરની હાર કૂવા તળાવ, દ્રહ, નદી પૃથ્વી, ઉદધિ—ઘનોદધિ, વાતસ્કંધ (ઘનવાત, તનુવાત) અવકાશાન્તર (વાતસ્કંધની નીચેનું) વલય (પૃથ્વીને વીંટાઈને રહેલા ઘનોદધિ આદિ) વિગ્રહ (લોકનાડીના વાંક) દ્વીપ, સમુદ્ર, વેલા (સમુદ્રની ભરતી), વેદિકા (ઓટલા) દ્વાર (વિજયાદિ) તોરણ (એ વિજયાદિ દ્વારનાં) નૈરયિક નૈરયિકાવાસ, યાવત્[1] વૈમાનિક અને વૈમાનિકાવાસ, કલ્પ અને કલ્પવિમાનાવાસ, વર્ષ (ભરતાદિ) વર્ષધર પર્વત, કૂટ (હિમવત્ કૂટાદિ) કૂટાગાર (કૂટમાંનાં ભવનો) વિજય (ચક્રવર્તી જેને જીતે છે તે) રાજધાની,—આ બધું જીવ પણ છે અને અજીવ પણ છે[2]

છાયા આતપ જ્યોત્સ્ના અંધકાર ઉન્માન અવમાન, અતિયાનગૃહ (નગરમાં પ્રવેશતાં જે ઘર દેખાઈ આવે),

---

૧. અહીં ૨૪ પ્રકારના દંડક ૨. ૧૪૪ સમજી લેવાના છે.

૨. આમાં ગ્રામ વગેરે જીવોના બનેલા છે જ્યાં ગ્રામ આદિ બધું તે તે પ્રદેશ અને તેમાં વસનારા જીવો બેઉ ગણવાથી તેમાં જીવ પણ છે અને અજીવ પણ છે.

ઉપાદાનરૂપ અર્વાચિનં[1] સક્રિયવાદ[2] આ બધું પણ જીવ અને અજીવ છે.[1]

[—સ્થા ૯૫]

૨. અસ્તિકાય

અસ્તિકાય[3] પાંચ છે —

૧ ધર્માસ્તિકાય; ૨. અધર્માસ્તિકાય, ૩. આકાશાસ્તિકાય ૪ જીવાસ્તિકાય; ૫ પુદ્ગલાસ્તિકાય.

[—સ્થા ૪૪૧; —સમ ૫]

§ ચાર અસ્તિકાય અજીવકાય છે —

૧. ધર્માસ્તિકાય, ૨. અધર્માસ્તિકાય; ૩. આકાશાસ્તિકાય ૪ પુદ્ગલાસ્તિકાય.

§ ચાર અસ્તિકાય અરૂપીકાય છે —

૧. ધર્માસ્તિકાય, ૨ અધર્માસ્તિકાય, ૩. આકાશાસ્તિકાય; ૪ જીવાસ્તિકાય.

[—સ્થા ૧૫૨]

૧ ટીકાકાર [illegible] નથી. [illegible]

૨ [illegible]

૩. [illegible]

આ ચારના પ્રદેશો સરખા છે એટલે કે અસંખ્યાત પ્રદેશો છે—

૧. ધર્માસ્તિકાય; ૨. અધર્માસ્તિકાય; ૩. લોકાકાશ; ૪ એક જીવ.

[—સ્થા॰ ૩૩૪]

આ ચારને આઠ મધ્યપ્રદેશ[1] છે—

૧. ધર્માસ્તિકાય; ૨. અધર્માસ્તિકાય, ૩. આકાશાસ્તિકાય; ૪ જીવ

[—સ્થા॰ ૬૨૪]

૩. નવતત્ત્વ

સદ્ભાવપદાર્થ નવ[2] છે—

૧. જીવ; ૨. અજીવ; ૩. પુણ્ય; ૪ પાપ; ૫. આસ્રવ, ૬ સંવર ૭. નિર્જરા; ૮. બન્ધ; ૯ મોક્ષ.

[સ્થા॰ ૬૬૫]

---

૧. ધર્મ અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણેના મધ્યના [illegible] આઠ પ્રદેશોને રુચકપ્રદેશો કહે છે. આ રુચકપ્રદેશોની સ્થિરતા [illegible] છે. જીવ જ્યારે કેવલિસમુદ્ઘાતની અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે તેના જે [illegible] પ્રદેશ રુચકસ્થ હોય તે રુચક કહેવાય છે અને કેવલિસમુદ્ઘાતાવસ્થા ન હોય ત્યારે આઠ અનિયત મધ્ય [illegible] પ્રદેશો અહીં સમજવાના છે.

૨. ગુણચંદ્રે તો જીવ અને અજીવ [illegible] છે [illegible] છે [illegible] [illegible] નિસ્તાર [illegible] નવ [illegible] છે [illegible] તેમનો [illegible] છે. આ નવ તત્ત્વની શ્રદ્ધા [illegible] સમ્યગ્દર્શન છે. અને તે જ [illegible] છે. [illegible] [illegible] નથી [illegible] [illegible] આ નવની [illegible] છે. ૧૮ ।

૪ દ્રવ્યાનુયોગ

દ્રવ્યાનુયોગ[1] દશ પ્રકારનો છે—

૧ દ્રવ્યાનુયોગ (જીવાદિ દ્રવ્યો દ્રવ્ય કેવી રીતે છે તેની સમજ);

૨. માતૃકાનુયોગ (પ્રવચનના ઉદ્ભવસ્થાન જેવી ત્રિપદી—ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય વિષે સમજ)

૩. એકાર્થિકાનુયોગ (એક અર્થ માટે અનેક વાચક શબ્દોની સમજ);

૪ કરણાનુયોગ (કોઈ પણ દ્રવ્યની ક્રિયામાં કારણ-સાધકતમ શું છે તેની સમજ)

૫. અર્પિતાનર્પિતાનુયોગ (દ્રવ્યોનો ગૌણ મુખ્યપણે વિચાર)

૬ ભાવિતાભાવિતાનુ (દ્રવ્યાન્તરના સંસર્ગથી ભાવિત-વાસિત, કે તેમ ન થાય ત્યારે અવાસિત દ્રવ્ય કેવી રીતે થાય છે તેની સમજ);

૭. બાહ્યાબાહ્યાનુ॰ (દ્રવ્યોના બાહ્યાબાહ્યનો વિચાર)

૮ શાશ્વતાશાશ્વતાનુ॰ (દ્રવ્યોની નિત્યતા અનિત્યતા વિષે સમજ)

૯ તથ્યજ્ઞાનાનુ (પદાર્થ જેવો હોય તેવું જ્ઞાન કરવું તે)

૧૦ અતથ્યજ્ઞાનાનુ મિથ્યાજ્ઞાન શું કહેવાય તેની સમજ)

(—સ્થા ૭૨૭)

૧ અનુયોગ એટલે વ્યાખ્યાન, સ્પષ્ટીકરણ વિવરણ્ તેના ચાર ભેદ છે (૧) ચરણકરણાનુયોગ (વ્રત અને ઇતર ગુણનું વ્યાખ્યાન), (૨) ધર્મકથાનુયોગ (ધર્મ કથાનું વર્ણન), (૩) ગણિતાનુયોગ (ક્ષેત્ર વિષે આદિ ... ગણિતની સમજ), (૪) દ્રવ્યાનુયોગ (જીવાદિ દ્રવ્યની સમજ).

સર્વ ચાર છે—

૧. નામસર્વ (સર્વ એવું જેનું નામ હોય)

૨. સ્થાપનાસર્વ (કોઈ વસ્તુ વિષે એમ સમજવું કે તેમાં બધું આવી ગયું છે)

૩. આદેશસર્વ (કાંઈક ન્યૂન હોય તો પણ વ્યવહારથી કે ઉપચારથી તેને સંપૂર્ણ કહેવું તે[1])

૪ નિરવશેષ સર્વ (સંપૂર્ણને લક્ષીને જે વ્યવહાર થાય તે).

[–સૂ. ૨૯૯]

ટિપ્પણ

૧. અર્થ દ્રવ્ય પરિણામશીલ છે અર્થાત્ તે સર્વથા નિત્ય પણ નથી અને નિરન્વયવિનાશી પણ નથી. પણ પરિણામી નિત્ય — નિત્યાનિત્ય છે. પ્રત્યેક દ્રવ્યના બે અંશ છે — ધ્રુવાંશ અને અધ્રુવાંશ. ધ્રુવાંશ અવસ્થિત હોવાથી શાશ્વત છે અને તેને લઈને વસ્તુની નિત્યતાનો વ્યવહાર થાય છે. આ અધ્રુવાંશ તે દ્રવ્યના આકાર કે પર્યાય છે અને તેને લઈને વસ્તુમાં ઉત્પત્તિ અને નાશનું ભાન થાય છે. તે અશાશ્વત હોવાથી તેને લઈને વસ્તુમાં અનિત્યતાનો વ્યવહાર થાય છે.

આમ મને કોઈ પણ એવું દ્રવ્ય નથી જે પરિણામી ન હોય; પરંતુ આ સૂત્રમાં દ્રવ્યોને પરિણત અને અપરિણત એવા બે વિભાગમાં વહેંચ્યાં છે. તેથી પ્રશ્ન એ થાય છે કે શું કોઈ એવું દ્રવ્ય છે જે પરિણામી ન હોય? અહીં ટીકાકારે પરિણત દ્રવ્યોમાં જીવ અને પુદ્ગલનો સમાવેશ કર્યો છે અને બાકીનાં અપરિણતમાં સમાવેશ કર્યો હોય એમ સૂચિત થાય છે. આ પ્રશ્નનું સમાધાન એમ જણાય છે કે આકાશ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયમાં વિશેષ પરિણમન નહિ થતું હોવાથી તેમને ટીકાકારે અપરિણતમાં ગણાવ્યાં હશે. જ્યારે જીવ અને પુદ્ગલમાં સતત અને [illegible] નવાં નવાં પરિણામો સ્પષ્ટ જણાય છે તેથી તેમને પરિણતમાં ગણાવ્યાં છે.

૧ એમાં વસ્તુમાં હેતુ ની હોય ત્યાં કોઈ [illegible] ની અપેક્ષા [illegible]

ઉક્ત પ્રશ્નનો ખુલાસો આ પ્રમાણે થઈ શકે છે. પ્રત્યેક વસ્તુ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તો અપરિવર્તિત છે અને પર્યાયની અપેક્ષાએ પરિવર્તિત છે તેથી તેમાં પરિવર્તિત અને અપરિવર્તિત એવા બે ભેદ થઈ શકે છે.

૧ કાલને જો ભિન્ન દ્રવ્ય ન માનવામાં આવે તો તે જીવ અને અજીવના પર્યાયરૂપ મનાય. પર્યાય અને પર્યાયવાનનો ભેદ પણ છે અને અભેદ પણ છે. અહીં પર્યાય અને પર્યાયીના અભેદની અપેક્ષાએ જીવના તથા અજીવના કાલરૂપ પર્યાયને જીવ અને અજીવ કહ્યા છે. જૈનાચાર્યોમાં કાલ વિષે બે મત છે. એકને મતે કાલ એ સ્વતંત્ર દ્રવ્યરૂપ છે જ્યારે બીજાને મતે કાલ એ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય નહિ, પણ જીવ અને અજીવ દ્રવ્યના પર્યાયરૂપ છે. આ સૂત્ર બીજા મતની અપેક્ષાએ છે એમ સમજવું. વિશેષ માટે જુઓ ચતુર્થ હિ. તી. કર્મ ગ્રન્થ પૃ. ૧૫૭.

૩

જીવવિચાર

૧ જીવપદ

જીવાસ્તિકાય અવર્ણ, અગંધ, અરસ, અસ્પર્શ, અરૂપી શાશ્વત, અવસ્થિત લોક દ્રવ્ય છે

૧ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જીવાસ્તિકાય અનંત અરૂપી શાશ્વત જીવદ્રવ્યો રૂપ છે

૨ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આખા લોકમાં જીવદ્રવ્યો છે

૩ કાળની અપેક્ષાએ જીવદ્રવ્ય ત્રિકાળમાં સ્થિતિવાળું ધ્રુવ નિત્ય શાશ્વત, અક્ષય અવ્યય અને અવસ્થિત છે

૪ ભાવથી જીવદ્રવ્ય અગંધ અવર્ણ અરસ અસ્પર્શ અને અરૂપી છે

૫ ગુણથી જીવદ્રવ્ય ઉપયોગગુણવાળું દ્રવ્ય છે

આ બધા પ્રકારે તે સમજવું જોઈએ.

[-સ્થા ૧૧૧]

૨. જીવભેદ

આત્મા એક[1] છે

[-સમ ૧-સ્થા ૧]

વિજ્ઞાન એક છે.

[-સ્થા ૩૧]

સર્વ જીવના બે પ્રકાર[2] —

(૧) ૧. સિદ્ધ; ૨. અસિદ્ધ–સંસારી.

(૨) ૧ સેન્દ્રિય ૨. અનિન્દ્રિય (અપર્યાપ્ત જીવો, ઇન્દ્રિયોપયોગશૂન્ય કેવલી અને સિદ્ધ).

(૩) ૧ સકાયિક; ૨. અકાયિક–સિદ્ધ.

(૪) ૧. સયોગી; ૨. અયોગી (ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી અયોગી કેવલી અને સિદ્ધ).

(૫) ૧. સવેદ, ૨. અવેદ (અનિવૃત્તિબાદરાદિ ૭ ગુણસ્થાનવર્તી જીવો અને સિદ્ધ).

---

૧. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એક છે અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અનેક છે. અથવા આત્માના પ્રદેશો અસંખ્ય છે. અથવા ભિન્ન ભિન્ન કાલની અપેક્ષાએ આત્મા અનેક હોય છતાં મધ્ય ચૈતન્યની અપેક્ષાએ એક છે, કારણ તે ચૈતન્ય સ્થિર છે — ભિન્ન છે. ભિન્ન હોવાથી એક છે. અને અનુભવ આત્માના પર્યાય અસ્થિર–અનિત્ય હોવાથી અનેક છે — એટલે તે પર્યાયોની અપેક્ષાએ આત્મા અનેક છે. અથવા સામાન્યની અપેક્ષાએ એક છે તથા આત્મામાં ચૈતન્યરૂપ ધર્મ સમાન છે તેની અપેક્ષાએ અનંત આત્માઓ એક કહી શકાય અને જ્યાં સુધી આત્મવ્યક્તિઓ જુદી જુદી છે ત્યાં — એ વિશેષની અપેક્ષાએ — આત્મા અનેક પણ કહી શકાય.

૨. અહીં અનુક્રમે જીવના ભેદોનો પ્રકાર ભગવતીમાં પણ છે. ૫ ૧૯. અહીં બે ભેદોને લઈને ત્યાં જીવનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

(૬) ૧. સકષાય, ૨. અકષાય (ઉપશાંતમોહાદિ ચાર ગુણસ્થાનવર્તી જીવો અને સિદ્ધ).

(૭) ૧ સલેશ્ય; ૨. અલેશ્ય (ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી અયોગી કેવલી અને સિદ્ધ).

(૮) ૧ જ્ઞાની (સમ્યગ્દષ્ટિ, કારણ તેનું જ્ઞાન જ જ્ઞાન કહેવાય છે) ૨. અજ્ઞાની.

(૯) ૧. સાકારોપયુક્ત (જ્ઞાનોપયોગવાળા) ૨. અનાકારોપયુક્ત (દર્શનોપયોગવાળા)

(૧૦) ૧ આહારક; ૨. અનાહારક (વિગ્રહગતિસમાપન્ન જીવ, સમુદ્ઘાત વખતે રહેલ કેવલી અયોગી અને સિદ્ધ).

(૧૧) ૧. ભાષક ૨. અભાષક (અયોગી અને સિદ્ધ)

(૧૨) ૧. ચરમ ૨. અચરમ.[૧]

(૧૩) સશરીરી ૨. અશરીરી–સિદ્ધ.

[–સ્થા ૧ ૧]

સર્વ જીવના ત્રણ પ્રકારો—

(૧) ૧. સમ્યગ્દષ્ટિ ૨ મિથ્યાદૃષ્ટિ ૩. સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ (ત્રીજે ગુણસ્થાને રહેલા જીવ).

(૨) ૧ પર્યાપ્તક[૨] ૨ અપર્યાપ્તક ૩. નોપર્યાપ્તક-નોઅપર્યાપ્તક—સિદ્ધ

(૩) ૧ પરિત્ત (પ્રત્યેકશરીરી) ૨. અપરિત્ત (સાધારણ શરીરી) ૩ નોઅપરિત્ત (સિદ્ધ).

૧ જીવોને માટે ચરમ એટલે જેનો અન્તિમ ભવ થવાનો હોય તેવા. અને અચરમ એટલે જેમ (મોક્ષના અધિકારી) હોવા છતાં જેનો અન્તિમ ભવ થવાનો ન હોય તેવા. જુઓ પ્રસ્તુતને અંગે ટિ૦ ૧

૨. જેનું આહારાદિ પર્યાપ્તિ પૂરી થઈ હોય તેઓ છે તે પર્યાપ્ત.

(૪) ૧. સૂક્ષ્મ, ૨. બાદર, ૩. નોસૂક્ષ્મ–નોબાદર (સિદ્ધ).

(૫) ૧. સંજ્ઞી ૨. અસંજ્ઞી, ૩. નોસંજ્ઞી–નોઅસંજ્ઞી (સિદ્ધ).

(૬) ૧. ભવ્ય, ૨. અભવ્ય, ૩. નોભવ્ય–નોઅભવ્ય (સિદ્ધ)

[–સ્થા ૧૧૧]

સર્વ જીવના ચાર પ્રકારો —

(૧) ૧. મનોયોગી[1] ૨. વચનયોગી[2] ૩ કાયયોગી,[3] ૪ અયોગી (નિરુદ્ધ યોગવાળા કેવળી અને સિદ્ધ).

(૨) ૧. સ્ત્રીવેદક ૨ પુરુષવેદક ૩. નપુંસકવેદક ૪ અવેદક (અનિવૃત્તિબાદરાદિ ૭ ગુણસ્થાનવર્તી જીવો અને સિદ્ધ).

(૩) ૧. ચક્ષુર્દર્શની—ચતુરિન્દ્રિયાદિ ૨. અચક્ષુર્દર્શની–એકેન્દ્રિયાદિ, ૩. અવધિદર્શની ૪ કેવલદર્શની.

(૪) ૧. સંયત—સર્વવિરતિવાળો સાધુ, ૨. અસંયત—અવિરત, ૩. સંયતાસંયત—દેશવિરત ઉપાસક ૪ નોસંયત–નોઅસંયત—સિદ્ધ.

[–સ્થા ૩૧૫]

સર્વ જીવના પાંચ પ્રકારો —

(૧) ૧ ક્રોધકષાયી, ૨. માનકષાયી, ૩ માયાકષાયી ૪ લોભકષાયી ૫. અકષાયી (ઉપશાંતમોહાદિ ચાર ગુણસ્થાનવર્તી જીવો અને સિદ્ધ).

---

૧ જેને મનોયોગ હોય તેને નિયમે વચન- અને કાયયોગ હોય છે પણ અહીં અન્યની પ્રધાનતા નથી તેવા જીવોને મનોયોગી કહ્યા છે—સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય.

૨. વચનયોગવાળાને પણ કાયયોગ હોય છે પણ એ બે યોગમાં વચનની મુખ્યતા છે, માટે તેવા જીવો વચનયોગી કહ્યા છે—દ્વીન્દ્રિયાદિ

૩ કાયયોગી જેને માત્ર કાયયોગ હોય તેવા એકેન્દ્રિય જીવો.

(૨) ૧. નૈરયિક, ૨. તિર્યંચ, ૩. મનુષ્ય ૪ દેવ, ૫. સિદ્ધ.
[–સ્થા ૪૫૮]

સર્વ જીવના છ પ્રકારો —

(૧) ૧. આભિનિબોધિકજ્ઞાની ૨. શ્રુતજ્ઞાની ૩. અવધિજ્ઞાની ૪ મનઃપર્યયજ્ઞાની ૫. કેવલજ્ઞાની, ૬ અજ્ઞાની (મતિઅજ્ઞાની શ્રુતઅજ્ઞાની અને વિભંગજ્ઞાની)

(૨) ૧. એકેન્દ્રિય, ૨ દ્વીન્દ્રિય, ૩. ત્રીન્દ્રિય, ૪ ચતુરિન્દ્રિય ૫. પંચેન્દ્રિય ૬ અનિન્દ્રિય (અપર્યાપ્ત જીવો ઇંદ્રિયોપયોગશૂન્ય કેવલી અને સિદ્ધ)

(૩) ૧. ઔદારિક શરીરી – તિર્યંચ અને મનુષ્ય ૨. વૈક્રિયશરીરી – નારક અને દેવ, ૩. આહારક શરીરી – વિશિષ્ટ સંયત ૪ તૈજસ શરીરી,[1] ૫ કાર્મણ શરીરી, ૬ અશરીરી – સિદ્ધ
[–સ્થા ૪૮૩]

સર્વ જીવના સાત પ્રકાર —

(૧) ૧ પૃથ્વીકાયિક ૨ અપ્કાયિક, ૩. તેજસ્કાયિક ૪ વાયુકાયિક ૫. વનસ્પતિકાયિક ૬ ત્રસકાયિક ૭. અકાયિક — સિદ્ધ.

(૨) ૧ કૃષ્ણલેશ્યી[2] ૨ નીલલેશ્યી ૩. કાપોતલેશ્યી ૪ તેજોલેશ્યી ૫ પદ્મલેશ્યી, ૬ શુક્લલેશ્યી ૭. અલેશ્યી અયોગી કેવળી અને સિદ્ધ.
[–સ્થા ૫૬૨]

---

૧ એકલું તૈજસશરીર કોઈ જીવને હોતું નથી. તેમ એકલું કાર્મણ શરીર પણ કોઈ જીવને હોતું નથી. પણ જીવ જ્યારે એક શરીર છોડી મરણ વખતે બીજું શરીર ગ્રહણ કરવા જાય છે તે દરમિયાનમાં અંતરગતિમાં તૈજસ અને કાર્મણ એ બન્ને શરીરો હોય છે. એ બેમાંથી કોઈ એકને પ્રધાન માની તૈજસશરીર કાર્મણશરીર જીવને કહેલ.

૨ લેશ્યાની સમજૂતી માટે જુઓ પ્રસ્તાવનાને અંતે ટિપ્પણ ન

સર્વ જીવના આઠ પ્રકારો —

(૧) ૧ નૈરયિક ૨. તિર્યંચ, ૩. તિર્યંચી ૪ મનુષ્ય ૫. મનુષ્યી, ૬ દેવ, ૭ દેવી ૮ સિદ્ધ.

(૨) ૧. આભિનિબોધિકજ્ઞાની ૨. આભિનિબોધિક-અજ્ઞાની[1] ૩ શ્રુત જ્ઞાની ૪ શ્રુત અજ્ઞાની ૫. અવધિજ્ઞાની ૬ વિભંગજ્ઞાની ૭. મનઃપર્યયજ્ઞાની ૮. કેવલજ્ઞાની.

[—સ્થા. ૬૧૫]

સર્વ જીવના દશ પ્રકારો —

(૧) ૧-૫. પૃથ્વીકાયિક યાવત્ વનસ્પતિકાયિક ૬ દ્વિ-ઇન્દ્રિય, ૭. ત્રીન્દ્રિય ૮ ચતુરિન્દ્રિય, ૯ પંચેન્દ્રિય ૧૦ અનિન્દ્રિય (અપર્યાપ્ત ઇન્દ્રિયોપયોગશૂન્ય કેવળી, અને સિદ્ધ)

(૨) ૧ પ્રથમસમય નૈરયિક (નારકરૂપે જેને બેક જ સમય થયો હોય તેવા નારક) ૨. અપ્રથમસમય નૈરયિક ૩. પ્રથમસમય તિર્યંચ ૪ અપ્રથમસમય તિર્યંચ ૫. પ્રથમસમય મનુષ્ય ૬ અપ્રથમસમય મનુષ્ય ૭. પ્રથમ સમય દેવ, ૮ અપ્રથમસમય દેવ, ૯ પ્રથમસમય સિદ્ધ, ૧૦ અપ્રથમસમય સિદ્ધ.

[—સ્થા. [illegible]]

૩. જીવવર્ગણા

૬ સંસારી જીવવર્ગણા

[દંડક ૧] નરકના જીવોની એક વર્ગણા

---

૧ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષના મતિ શ્રુત, અવધિ એ ત્રણે જ્ઞાન કહેવાય છે. અને મિથ્યાદૃષ્ટિપુરુષના એ ત્રણે અજ્ઞાન કહેવાય છે. અવધિઅજ્ઞાન એટલે જ વિભંગજ્ઞાન.

(દશ ભવનપતિ)

[દં૦ ૨] અસુરકુમારની એક વર્ગણા
[દં૦ ૩] નાગકુમારની ,, ,
[દં૦ ૪] સુવર્ણકુમારની ,,
[દં૦ ૫] વિદ્યુત્કુમારની ,
[દં૦ ૬] અગ્નિકુમારની ,
[દં૦ ૭] દ્વીપકુમારની ,
[દં૦ ૮] ઉદધિકુમારની
[દં૦ ૯] દિક્કુમારની
[દં૦ ૧૦] પવનકુમારની
[દં૦ ૧૧] સ્તનિતકુમારની

(પાંચ સ્થાવર કાય)

[દં૦ ૧૨] પૃથ્વીકાયની એક વર્ગણા
[દં ૧૩] અપ્કાયની
[દં૦ ૧૪] તેજસ્કાયની
[દં૦ ૧૫] વાયુકાયની
[દં ૧૬] વનસ્પતિકાયની

(ત્રસકાય)

[દં ૧૭] દ્વીન્દ્રિયની એક વર્ગણા
[દં ૧૮] ત્રીન્દ્રિયની ,,
[દં ૧૯] ચતુરિન્દ્રિયની
[દં ૨] પંચેન્દ્રિયની
[દં ૨૧] મનુષ્યની ,,

(દેવ)

[દં ૨૨] વ્યન્તરની એક વર્ગણા
[દં ૨૩] જ્યોતિષીની એક વર્ગણા

[દં. ૨૪] વૈમાનિકોની એક વર્ગણા

આ ૨૪ દંડકની ૨૪ વર્ગણા છે

§ ભવ્ય-અભવ્ય વર્ગણા[1] —

૧. એક ભવ્ય જીવોની વર્ગણા

૨. એક અભવ્યજીવોની વર્ગણા

[દં. ૧] ૧. એક ભવ્ય નારકની વર્ગણા

૨. એક અભવ્ય નારકની વર્ગણા

[દં. ૨–૨૪] ૧–૨ અસુરકુમારાદિ બાકીના દંડકના ૨૩ દંડકમાં ભવ્ય વર્ગણા અને અભવ્ય વર્ગણા સમજી લેવી.

§ દૃષ્ટિવર્ગણા —

૧. એક સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોની વર્ગણા[2]

૨. એક મિથ્યાદૃષ્ટિ (મિથ્યાત્વ મોહનીયના ઉદયથી જેમની દૃષ્ટિ વિપરીત થઈ ગઈ હોય તેવા અથવા) જીવોની વર્ગણા

૩. એક સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોની વર્ગણા[3]

[દં. ૧] ૧ સમ્યગ્દૃષ્ટિ નારકની વર્ગણા

---

૧. જેમની મુક્તિ થવાની છે તેવા જીવો તે ભવ્ય. જેમની મુક્તિ નથી થવાની તેવા જીવો તે અભવ્ય. ભવ્ય અને અભવ્ય બન્નેમાં જો સમાન [illegible] પણ બન્નેમાં ભેદ સ્વભાવગત છે. જેમ મગ અને [illegible] મગ [illegible] સમાન હોવા છતાં તેમનો ભેદ સ્વભાવથી છે.

૨. આમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વી જીવો, ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વી જીવો અને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વી જીવોનો સમાવેશ છે.

૩. મિશ્રમિથ્યા જીવો જિનોક્ત તત્ત્વ પ્રત્યે ઉદાસીન હોય છે. [illegible] વિરોધ પણ [illegible] હોય છે — [illegible] અર્ધવિશુદ્ધ અને [illegible] તેમાં જ્યારે અર્ધવિશુદ્ધ દલિકો [illegible] હોય છે, ત્યારે [illegible] થાય છે. આની સ્થિતિ માત્ર અંતર્મુહૂર્ત સુધી [illegible] [illegible] તે મિથ્યાદૃષ્ટિ થઈ [illegible] અથવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ.

૨. મિથ્યાદૃષ્ટિનારકની વર્ગણા
૩. સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ નારકની વર્ગણા

[૬૦૨ ૧૧] ૧–૩. દશ ભવનપતિની પણ નારક જેમ ત્રણ ત્રણ વર્ગણા.

[૬૦૧૨] ૧. મિથ્યાદૃષ્ટિ પૃથ્વીકાયની[1] એક વર્ગણા.

[૬૦૧૩-૧૬] ૧. અપ્કાયાદિ ચાર સ્થાવરની પણ એક એક વર્ગણા પૃથ્વીકાયની જેમ.

[૬ ૧૭] ૧. સમ્યગ્દૃષ્ટિ દ્વીન્દ્રિયની એક વર્ગણા
૨. મિથ્યાદૃષ્ટિ દ્વીન્દ્રિયની એક વર્ગણા.

[૬૦૧૮ ૧૯] ૧–૨. ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયની પણ બબ્બે વર્ગણા દ્વીન્દ્રિય જેમ.

[૬ ૨૦–૨૪] ૧–૩. પંચેન્દ્રિય તિર્યંચથી વૈમાનિક સુધીના જીવોની ત્રણ ત્રણ વર્ગણાઓ નારક જીવો જેવી જ છે

§ કૃષ્ણ અને શુક્લપાક્ષિક જીવોની વર્ગણા[2] —

૧. કૃષ્ણપાક્ષિક જીવોની એક વર્ગણા
૨. શુક્લપાક્ષિક જીવોની એક વર્ગણા

[૬૦ ૧] ૧. કૃષ્ણપાક્ષિક નારકની એક વર્ગણા
૨. શુક્લપાક્ષિક નારકની એક વર્ગણા

[૬૦ ૨-૨૪] ૧-૨. અસુરકુમારાદિ બાકીના ૨૩ દંડકોમાં પણ નારક જેમ બબ્બે વર્ગણા છે.

---

૧ પૃથ્વીકાયિક સર્વ જીવો મિથ્યાદૃષ્ટિ જ હોય છે તેથી તેમની અહીં એક જ વર્ગણા કહી છે. આ જ પ્રમાણે જે દંડકમાં સમ્યક્ત્વી જેવી દૃષ્ટિ સંભવે છે, તે દંડકમાં તેટલી જ વર્ગણા જાણવી છે.

૨. જેમનો અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તથી ઓછો સંસાર બાકી હોય તે શુક્લપાક્ષિક અને જેમનો તેથી વધારે બાકી હોય તે કૃષ્ણપાક્ષિક

§ લેશ્યા વર્ગણા[1] —

૧. કૃષ્ણ લેશ્યાવાળા જીવોની એક વર્ગણા
૨. નીલ લેશ્યાવાળા જીવોની એક વર્ગણા
૩. કાપોત લેશ્યાવાળા જીવોની એક વર્ગણા
૪ તેજોલેશ્યાવાળા જીવોની એક વર્ગણા
૫. પદ્મ લેશ્યાવાળા જીવોની એક વર્ગણા
૬ શુક્લ લેશ્યાવાળા જીવોની એક વર્ગણા

[૬ ૧] ૧. કૃષ્ણ લેશ્યાવાળા નારકની એક વર્ગણા,
૨. નીલ લેશ્યાવાળા નારકની એક વર્ગણા,
૩. કાપોત લેશ્યાવાળા નારકની એક વર્ગણા.

[૬ ૨-૧૧] ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા ભવનપતિની ક્રમ વર્ગણા
૨. નીલ લેશ્યાવાળા ભવનપતિની ક્રમ વર્ગણા
૩. કાપોત લેશ્યાવાળા ભવનપતિની ક્રમ વર્ગણા
૪ તેજોલેશ્યાવાળા ભવનપતિની ક્રમ વર્ગણા.

[૬ ૧૨-૧૩] ૧-૪ પૃથ્વી અને અપ્કાયની ચાર ચાર વર્ગણા ભવનપતિની જેમ જ છે

[૬ ૧૪ ૧૫] ૧-૩. તેજસ્ અને વાયુ કાયની ત્રણ ત્રણ વર્ગણા નારકની જેમ છે

[૬ ૧૬] ૧-૪ વનસ્પતિકાયની ચાર વર્ગણા ભવનપતિની જેમ છે

[૬ ૧૭-૧૯] ૧-૩ દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયની ત્રણ ત્રણ વર્ગણા નારકની જેમ છે.

[૬૦ ૨ ૨૧] ૧-૬ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્યની છ લેશ્યાની છ છ વર્ગણા છે

[૬ ૨૨] ૧ ૪ વ્યન્તરની ભવનપતિ જેમ ચાર વર્ગણા.

૧ લેશ્યાની માહિતી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ નં ૮.

[૯૦ ૨૩] ૪ તેજોલેશ્યાવાળા જ્યોતિષીની એક વર્ગણા.
[૯૦ ૨૪] ૪ તેજોલેશ્યાવાળા વૈમાનિકોની એક વર્ગણા
૫. પદ્મલેશ્યાવાળા વૈમાનિકોની એક વર્ગણા
૬ શુક્લ લેશ્યાવાળા વૈમાનિકોની એક વર્ગણા

§ ભવ્યાભવ્ય અને લેશ્યા પ્રયોગી વર્ગણા[1]—

(ત) ૧. કૃષ્ણ લેશ્યાવાળા ભવ્ય જીવોની એક વર્ગણા
૨. નીલ લેશ્યાવાળા ભવ્ય જીવોની એક વર્ગણા
૩. કાપોતલેશ્યાવાળા ભવ્ય જીવોની વર્ગણા
૪ તેજોલેશ્યાવાળા ભવ્ય જીવોની વર્ગણા
૫. પદ્મલેશ્યાવાળા ભવ્ય જીવોની વર્ગણા,
૬ શુક્લલેશ્યાવાળા ભવ્ય જીવોની વર્ગણા

(આ) ૧ કૃષ્ણલેશ્યાવાળા અભવ્ય જીવોની એક વર્ગણા
૨. નીલલેશ્યાવાળા ,
૩. કાપોતલેશ્યાવાળા
૪ તેજોલેશ્યાવાળા ,,
૫. પદ્મલેશ્યાવાળા
૬ શુક્લલેશ્યાવાળા

[૬ ૧] ૧ કૃષ્ણલેશ્યાવાળા ભવ્ય નારકની એક વર્ગણા
૨. નીલલેશ્યાવાળા ભવ્ય નારકની એક વર્ગણા
૩. કાપોતલેશ્યાવાળા ભવ્ય નારકની એક વર્ગણા
આ ૧ કૃષ્ણલેશ્યાવાળા અભવ્ય નારકની એક વર્ગણા
૨. નીલલેશ્યાવાળા અભવ્ય નારકની વર્ગણા,
૩. કાપોતલેશ્યાવાળા અભવ્યનારકની એક વર્ગણા

---

1 આની સાથે અનુત્તર નિકાયમાં (૬.૫૭) વગેરેથી પૂરણ કસ્સપની ૬ અભિજાતિઓ સરખાવવા અને ડૉ. લ્યુમેન પ્રકાશને અંતે [illegible]

[૬ ૨-૧૧] ૫ ૧-૩. ૬ઠ્ઠા ભવનપતિની નારક પ્રમાણે.
૪ તેજોલેશ્યાવાળા ભવ્ય ભવનપતિની ઠ્ઠા વર્ગણા
મ ૧-૩ ૬ઠ્ઠા ભવનપતિની નારક પ્રમાણે.
૪ તેજોલેશ્યાવાળા અભવ્યભવનપતિની ૬ઠ્ઠા વર્ગણા.

[૬ ૧૨૧૩] મ મા ૧૪ પૃથ્વી અને અપકાયની ભવનપતિ જેમ.

[૬ ૧૪૧૫] મ મા ૧૩. તેજસ અને વાયુકાયની નારકની જેમ.

[૬ ૧૬] મ., મા ૧૪ વનસ્પતિકાયની ભવનપતિ જેમ.

[૬ ૧૭-૧૯] મ મા ૧૩. દ્વિઇન્દ્રિય ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયની નારક જેમ

[૬ ૨૦-૨૧] પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્યમાં—

મ ૧-૪ ભવનપતિ જેમ.
૫. પદ્મલેશ્યાવાળા ભવ્યની વર્ગણા.
૬ શુક્લ લેશ્યાવાળા ભવ્યની વર્ગણા.

મા ૧-૪ ભવનપતિ જેમ.
૫. પદ્મલેશ્યાવાળા અભવ્યની વર્ગણા.
૬ શુક્લલેશ્યાવાળા અભવ્યની વર્ગણા

[૬ ૨૨] મ મા ૧૪ વ્યન્તરની ભવનપતિ જેમ.

[૬ ૨૩] મ ૪ તેજોલેશ્યાવાળા ભવ્ય જ્યોતિષીની એક વર્ગણા.
મા ૪ તેજોલેશ્યાવાળા અભવ્ય જ્યોતિષીની એક વર્ગણા.

[૬ ૨૪] ૪ તેજોલેશ્યાવાળા ભવ્ય વૈમાનિકોની એક વર્ગણા.
૫ પદ્મલેશ્યાવાળા ભવ્ય વૈમાનિકોની એક વર્ગણા.
૬ શુક્લલેશ્યાવાળા

આ ૪ તેજોલેશ્યાવાળા અસંખ્ય વૈમાનિકોની એક વર્ગણા
૫. પદ્મલેશ્યાવાળા „ „
૬ શુક્લલેશ્યાવાળા „ „

૪ લેશ્યા અને દૃષ્ટિયોગી વર્ગણા—

અ ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિની એક વર્ગણા.
૨. નીલલેશ્યાવાળા
૩. કાપોતલેશ્યાવાળા „
૪ તેજોલેશ્યાવાળા
૫. પદ્મલેશ્યાવાળા „
૬ શુક્લલેશ્યાવાળા

આ ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિની એક વર્ગણા.
૨. નીલલેશ્યાવાળા „ „
૩. કાપોતલેશ્યાવાળા
૪ તેજોલેશ્યાવાળા
૫ પદ્મલેશ્યાવાળા
૬ શુક્લલેશ્યાવાળા „

ઇ ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોની એક વર્ગણા
૨ નીલલેશ્યાવાળા સમ્યગ્ મિથ્યાદૃષ્ટિની એક વર્ગણા
૩. કાપોતલેશ્યાવાળા
૪ તેજોલેશ્યાવાળા „ „
૫. પદ્મલેશ્યાવાળા
૬ શુક્લલેશ્યાવાળા „ „

(૬ ૧) અ ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિ નારકની એક વર્ગણા.
૨. નીલલેશ્યાવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિ નારકની એક વર્ગણા
૩. કાપોતલેશ્યાવાળા „

ઉ ૧ કૃષ્ણલેશ્યાવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિ નારકની જેમ વર્ણવવું.
 ૨ નીલલેશ્યાવાળા ,,
 ૩ કાપોતલેશ્યાવાળા ,, ,,
ઉ ૧ કૃષ્ણલેશ્યાવાળા સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ નારકની જેમ વર્ણવવું.
 ૨ નીલલેશ્યાવાળા સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ નારકની જેમ વર્ણવવું.
 ૩ કાપોતલેશ્યાવાળા સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ નારકની જેમ વર્ણવવું.

[શ ૨૧૧] ઉ ૧-૩ નારક જેમ.
 ૪ તેજોલેશ્યાવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિ ભવનપતિની વર્ણવવું.

ઉ ૧-૩ નારક જેમ.
 ૪ તેજોલેશ્યાવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિ ભવનપતિની વર્ણવવું.

ઉ ૧-૩ નારક જેમ.
 ૪ તેજોલેશ્યાવાળા સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ ભવનપતિની વર્ણવવું.

[શ ૧૨] ઉ ૧-૪ પૃથ્વીકાયની ભવનપતિ જેમ વર્ણવવું.
[શ ૧૩] ઉ ૧-૪ અપ્કાયની ભવનપતિ જેમ વર્ણવવું.
[શ ૧૪] ઉ ૧-૩ તેજસ્કાયની નારક જેમ વર્ણવવું.
[શ ૧૫] ઉ ૧-૩ વાયુકાયની નારક જેમ વર્ણવવું.
[શ ૧૬] ઉ ૧-૪ વનસ્પતિકાયની ભવનપતિ જેમ વર્ણવવું.
[શ ૧૭] ઉ ૧-૩ દ્વિઇન્દ્રિયની નારક જેમ વર્ણવવું.
 ઉ ૧-૩ દ્વિઇન્દ્રિયની નારક જેમ વર્ણવવું.
[શ ૧૮] ઉ ઉ ૧-૩ ત્રીન્દ્રિયની નારક જેમ.
[શ ૧૯] ઉ ઉ ૧-૩ ચતુરિન્દ્રિયની નારક જેમ.

[૬ ૨૦] ૪ ૧-૪ પંચેન્દ્રિયતિર્યંચની ભવનપતિ જેમ.
૫ પદ્મલેશ્યાવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચની એક વર્ગણા.
૬ શુક્લલેશ્યાવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચની એક વર્ગણા
મા ૧-૪ ભવનપતિ જેમ.
૫ પદ્મલેશ્યાવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયની એક વર્ગણા
૬ શુક્લલેશ્યાવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયની એક વર્ગણા
ર ૧-૪ ભવનપતિ જેમ.
૫ પદ્મલેશ્યાવાળા સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયની એક વર્ગણા.
૬ શુક્લલેશ્યાવાળા સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયની એક વર્ગણા

[૬૦૨૧] ૪ મા ર ૧-૬ મનુષ્યની પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જેમ.

[૬૦૨૨] ૪ મા ર ૧-૪ વ્યન્તરની ભવનપતિ જેમ.

[૬૦૨૩] ૪ ૪ તેજોલેશ્યાવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્યોતિષ્કની એક વર્ગણા
મા ૪ તેજોલેશ્યાવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિ જ્યોતિષ્કની એક વર્ગણા.
ર ૪ તેજોલેશ્યાવાળા સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ જ્યોતિષ્કની એક વર્ગણા.

[૬૦૨૪] ૪ મા ર ૪-૬ વૈમાનિકની તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયની જેમ.

§ લેશ્યા અને પાક્ષિકયોગી વર્ગણા—
૪ ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા કૃષ્ણ પાક્ષિક જીવોની એક વર્ગણા
૨. નીલલેશ્યાવાળા ,,

૩. કાપોતલેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિક જીવોની એક વર્ગણા
૪ તેજોલેશ્યાવાળા ״
૫. પદ્મલેશ્યાવાળા ״ ״
૬ શુક્લલેશ્યાવાળા ״

ગ ૧ કૃષ્ણ લેશ્યાવાળા શુક્લ પાક્ષિક જીવોની એક વર્ગણા
૨. નીલલેશ્યાવાળા ״
૩. કાપોતલેશ્યાવાળા
૪ તેજોલેશ્યાવાળા
૫. પદ્મલેશ્યાવાળા ״
૬ શુક્લલેશ્યાવાળા ״ ״

[૬ ૧]ક ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિક નારકની એક વર્ગણા.
૨. નીલલેશ્યાવાળા ״
૩ કાપોતલેશ્યાવાળા ״ ״

ખ ૧ કૃષ્ણલેશ્યાવાળા શુક્લપાક્ષિક નારકની એક વર્ગણા
૨. નીલલેશ્યાવાળા
૩. કાપોતલેશ્યાવાળા ״

[૬ ૨૧૧]ક ૧ કૃષ્ણલેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિક ભવનપતિની વર્ગણા.
૨. નીલલેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિક ״
૩ કાપોતલેશ્યાવાળા ״
૪ તેજોલેશ્યાવાળા ״

ખ ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા શુક્લપાક્ષિક ભવનપતિની વર્ગણા
૨ નીલલેશ્યાવાળા ״
૩. કાપોતલેશ્યાવાળા
૪ તેજોલેશ્યાવાળા

[દ૦ ૧૨ ૧૩] મ ગા ૧૪ પૃથ્વીકાય અને અપ્કાયની ભવનપતિ જેમ વર્ગણા.

[દ૦ ૧૪-૧૫] મ ગા ૧૩. તેજસ્ અને વાયુકાયની વર્ગણા નારક જેમ.

[દ૦ ૧૬] મ ગા ૧૪ વનસ્પતિકાયની વર્ગણા ભવન પતિની જેમ.

[દ૦ ૧૭-૧૯] મ ગા ૧૩. દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયની વર્ગણા નારક જેમ.

[દ૦ ૨] દ ૧-૪ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચની વર્ગણા ભવનપતિ જેમ.

૫. પદ્મલેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિક પંચેન્દ્રિય તિર્યંચની એક વર્ગણા.

૬ શુક્લલેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિક પંચેન્દ્રિય તિર્યંચની એક વર્ગણા

ગા ૧૪ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચની ભવનપતિ જેમ.

૫. પદ્મલેશ્યાવાળા શુક્લપાક્ષિક પંચેન્દ્રિય તિર્યંચની એક વર્ગણા

૬ શુક્લલેશ્યાવાળા શુક્લપાક્ષિક પંચેન્દ્રિય તિર્યંચની એક વર્ગણા

[દ૦ ૨૧] મ ૧૬ મનુષ્યની વર્ગણા તિર્યંચ જેમ

[દ ૨૨] ૧૪ વ્યન્તરની વર્ગણા ભવનપતિ જેમ.

[દ૦ ૨૩] ૪ તેજોલેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિક જ્યોતિષ્કની એક વર્ગણા.

" ૮ તેજોલેશ્યાવાળા શુક્લપાક્ષિક જ્યોતિષ્કની એક વર્ગણા

[દ ૨૪] ૮ તેજોલેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિક વૈમાનિકની એક વર્ગણા.

૫. પદ્મલેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિક વૈમાનિકોની એક વર્ગણા.

૬ શુક્લલેશ્યાવાળા " "

આ ૪ તેજોલેશ્યાવાળા શુક્લપાક્ષિક વૈમાનિકોની એક વર્ગણા.

૫. પદ્મલેશ્યાવાળા શુક્લપાક્ષિક વૈમાનિકોની એક વર્ગણા

૬. શુક્લલેશ્યાવાળા શુક્લપાક્ષિક વૈમાનિકોની એક વર્ગણા.

આ પ્રમાણે ૨૪ દંડક છે.

[–સ્થા ૧]

૪ સિદ્ધવર્ગણા

§ અનન્તરસિદ્ધ વર્ગણા[1]—

૧ તીર્થસિદ્ધોની એક વર્ગણા (તીર્થ એટલે કે સંઘના અસ્તિત્વમાં સિદ્ધ થયેલા. જેમ ઋષભદેવના ગણધર ઋષભસેનાદિ)

૨. અતીર્થસિદ્ધોની એક વર્ગણા (તીર્થનો અભાવ હોય તે વખતે સિદ્ધ થયેલા. જેમ મરુદેવી)

૩. તીર્થંકર સિદ્ધોની એક વર્ગણા (તીર્થંકર થઈને જે સિદ્ધ થયા હોય તેવા – ઋષભાદિ).

૪ અતીર્થંકર સિદ્ધોની એક વર્ગણા (તીર્થંકર સિવાયના જે સિદ્ધ થયા છે તેવા ગૌતમાદિ).

૫. સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધોની એક વર્ગણા (કોઈના ઉપદેશ વિના તથા બાહ્ય કોઈ નિમિત્ત વિના પોતાની મેળે જ જેમને બોધિલાભ થાય છે).

---

૧. જે સમયે જ સિદ્ધ થયા હોય તેવા પ્રથમસમય સિદ્ધ. એટલે કે જેમને સિદ્ધ થયે બે આદિ સમય નથી થયા તે અનન્તરસિદ્ધ છે. આ ભેદ પરંપર સિદ્ધોમાં ન સમજવા.

૭ પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધની સિદ્ધ ૧૪ (ગુરુના ઉપદેશ વિના પણ કોઈ બાહ્ય નિમિત્ત મળવાથી બોધ પામેલ સાધુ).

૮ બુદ્ધબોધિત સિદ્ધની સિદ્ધ ૧૦૮ (આચાર્યના ઉપદેશથી બોધ પામીને સિદ્ધ થયા હોય તે)

૯ સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધની સિદ્ધ ૨૦

૧૦ પુરુષલિંગ સિદ્ધની સિદ્ધ ૧૦૮

૧ નપુંસકલિંગ સિદ્ધની સિદ્ધ ૧૦

૧૧ સ્વલિંગ સિદ્ધની સિદ્ધ ૧૦૮ (જૈન લિંગે સિદ્ધ થયેલ).

૧૨ અન્યલિંગ સિદ્ધની સિદ્ધ ૧૦ (અન્ય વેશમાં રહીને સિદ્ધ થયા).

૫. પંચસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા
૬ ષટ્સમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા
૭. સપ્તસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા
૮ અષ્ટસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.
૯ નવસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા
૧ દશસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા
૧૧ સંખ્યાતસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.
૧૨. અસંખ્યાતસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.
૧૩. અનન્તસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા

[-સ્થા ૫૧]

૫. સંસાર[1]

૪ સંસાર ચાર પ્રકારનો છે —

(૧) ૧. દ્રવ્ય સંસાર (સંસારના અર્થને જાણતો, પણ તેમાં ઉપયોગશૂન્ય રહેતો જીવ; અથવા જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યનું યથાયોગ્ય પરિભ્રમણ);

૨. ક્ષેત્રસંસાર (જીવ અને પુદ્ગલનું લોક સંબંધમાં પરિભ્રમણ, અથવા જે ક્ષેત્રમાં સંસારની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તે ક્ષેત્ર પણ ઉપચારથી);

૩. કાલસંસાર (દિવસ માસ, વર્ષ આદિ કાલાપેક્ષાએ જીવનું ચારે ગતિમાં પરિભ્રમણ; અથવા જે કાલમાં સંસારની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તે કાલ પણ ઉપચારથી)

૪ ભાવસંસાર (સંસારના અર્થને જાણનાર અને તેમાં ઉપયોગવાળો જીવ; અથવા જીવ અને પુદ્ગલદ્રવ્યનું સંસરણમાત્ર, અથવા ઔદયિક આદિભાવોનું કે વર્ણાદિભાવોનું સંસરણ).

[-સ્થા ૨૬૧]

---

૧ સંસાર એટલે પરિભ્રમણ.

સંસારી જીવોના છ ભેદ —

૧. પૃથ્વીકાય, ૨. અપ્કાય, ૩. વાયુકાય, ૪ તેજસ્કાય, ૫. વનસ્પતિકાય, ૬ ત્રસકાય.

[–સ્થા૦ [illegible]]

સંસારી જીવના સાત ભેદ —

૧ નૈરયિક; ૨. તિર્યંચ; ૩. તિર્યંચી; ૪ મનુષ્ય; ૫. મનુષ્યી; ૬ દેવ ૭ દેવી

[–સ્થા [illegible]]

સંસારી જીવના આઠ ભેદ —

૧ પ્રથમ સમય નૈરયિક; ૨. અપ્રથમ સમય નૈરયિક ૩. પ્રથમ સમય તિર્યંચ; ૪ અપ્રથમ સમય તિર્યંચ; ૫. પ્રથમ સમય મનુષ્ય ૬ અપ્રથમ સમય મનુષ્ય; ૭. પ્રથમ સમય દેવ; ૮. અપ્રથમ સમય દેવ.

[–સ્થા [illegible]]

સંસારી જીવના દસ ભેદ —

૧. પ્રથમ સમય એકેન્દ્રિય; ૨. અપ્રથમ સમય એકેન્દ્રિય, ૩ પ્રથમ સમય દ્વીન્દ્રિય; ૪ અપ્રથમ સમય દ્વીન્દ્રિય; ૫ પ્રથમ સમય ત્રીન્દ્રિય; ૬ અપ્રથમ સમય ત્રીન્દ્રિય; ૭. પ્રથમ સમય ચતુરિન્દ્રિય; ૮ અપ્રથમ સમય ચતુરિન્દ્રિય ૯ પ્રથમ સમય પંચેન્દ્રિય ૧૦ અપ્રથમ સમય પંચેન્દ્રિય.

[–સ્થા [illegible]]

૭. ભૂતગ્રામ

ભૂતગ્રામ[1] ૧૪ છે —

૧. સૂક્ષ્મઅપર્યાપ્ત,

---

૧ ભૂત અર્થાત્ જીવ અને ગ્રામ એટલે સમૂહ અર્થાત્ જીવોના સમૂહ.

૨ પ્રથમના ચાર એકેન્દ્રિય જીવોના અવાન્તર ભેદો છે.

ત્રસ ત્રણ છે—

૧. તેજસ્કાય;[1] ૨ વાયુકાય ૩. સ્થૂલ ત્રસ પ્રાણી

[—સ્થા૦ ૧૬૪]

સ્થાવર ત્રણ[2] છે—

૧ પૃથ્વીકાય; ૨. અપ્કાય, ૩. વનસ્પતિ કાય

[—સ્થા૦ ૧૬૪]

§ સ્થાવરકાય[3] પાંચ છે—

૧. ઇન્દ્ર સ્થાવરકાય[4]; ૨. બ્રહ્મ સ્થાવરકાય; ૩. શિલ્પ સ્થાવરકાય; ૪ સમ્મતિ સ્થાવરકાય; ૫. પ્રાજાપત્ય સ્થાવરકાય.

§ સ્થાવરકાયના પાંચ અધિપતિ છે—

૧ ઇન્દ્ર; ૨. બ્રહ્મ, ૩. શિલ્પ; ૪. સમ્મતિ ૫. પ્રજાપતિ.

[—સ્થા૦ ૩૯૩]

---

૧ તેજસ્કાય અને વાયુકાયની અપેક્ષાથી કર્મ સ્થાવર છે કારણ, તેમને સ્થાવર નામકર્મનો ઉદય હોય છે. પણ અહીં તેમને ત્રસ બતાવ્યાં કારણ તેમાં ગતિ દેખાય છે તે છે. તત્ત્વાર્થમાં [illegible] સ્થાવર બતાવ્યા છે. જ. ૪ ૧ ૧૩૮ ઉત્તરાર્ધમાં પણ તેજ વાયુને ત્રસ કહ્યા છે ૨-૧

૨ અપેક્ષાથી કાયની અપેક્ષાએ સ્થાવર પાંચ છે. તેજસ્ અને વાયુ ત્રસ ગતિ પણ વાયુ ત્રસ ગતિમાં ગતિ દેખાય છે તેથી તેમને ત્રસમાં ગણ્યા સ્થાવર ત્રણ જ કહ્યા છે.

૩ સ્થાવર જીવોને કાય કહ્યું તે. આપણા સ્થાવર—સ્થિતિશીલ છે કાય જીવે એનું તે. આ નામ જીવોને સ્થાવર નામકર્મનો ઉદય હોય છે

૪ આ સમજી સ્થાવરકાય તે—પૃથ્વીકાય, તે જ રીતે ક્રમશ અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, અને વનસ્પતિકાય સમજી લેવા.

(૧) પુષ્કલ સંવર્ત મહામેઘ એક વખત વરસે તો દસ હજાર વર્ષ સુધી જમીન પાક આપ્યા કરે

(૨) પ્રદ્યુમ્ન મહામેઘ એક વખત વરસે તો ૧૦૦ વર્ષ સુધી જમીન પાક આપ્યા કરે

(૩) જીમૂત મહામેઘ એક વખત વરસે તો દસ વર્ષ સુધી જમીન પાક આપ્યા કરે.

(૪) અને જિમ્હ મહામેઘ અનેક વાર વરસે તો પણ એક જ વર્ષ જમીન પાક આપે અને કદાચ ન પણ આપે

[-સ્થા ૩૪૭]

તમસ્કાયનાં[1] ચાર નામ છે

(૧) ૧. તમ; ૨. તમસ્કાય; ૩. અંધકાર; ૪ મહાંધકાર.

(૨) ૧. લોકાંધકાર; ૨. લોકતમ; ૩. દેવાંધકાર; ૪ દેવતમ.

(૩) ૧. વાતપરિઘ – વાયુને માટે પરિઘ–આગળિયા જેવું
૨. વાતપરિઘક્ષોભ (પાઠાંતર 'વાત પરિક્ષોભ' દેવપરિક્ષોભ);
૩. દેવારણ્ય;
૪ દેવવ્યૂહ.

તે એ તમસ્કાય ચાર કલ્પને આવરીને રહે છે —

૧. સૌધર્મ ૨ ઈશાન, ૩. સનત્કુમાર ૪ માહેન્દ્ર

[-સ્થા ૨૬૧]

૧ ભગવતીમાં ભગવાન મહાવીરે આ તમસ્કાયને અપકાય જણાવે છે. તમસ્કાય અને અંધકારને પણ. તેના વિશેષ વર્ણન માટે જિજ્ઞાસુએ ભગવતી જોવું જોઈએ. શ ૬, ઉ ૫, સૂ ૨૪૨.

(૧) પુષ્કલ સંવર્ત મહામેઘ એક વખત વરસે તો ૧૦ હજાર વર્ષ સુધી જમીન પાક આપ્યા કરે.

(૨) પ્રદ્યુમ્ન મહામેઘ એક વખત વરસે તો ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી જમીન પાક આપ્યા કરે.

(૩) જીમૂત મહામેઘ એક વખત વરસે તો ૧૦ વર્ષ સુધી જમીન પાક આપ્યા કરે.

(૪) અને જિહ્મ મહામેઘ અનેક વાર વરસે તો પણ એક વાર જમીન પાક આપે અને કદાચ ન પણ આપે

[-સ્થા ૩૪૭]

તમસ્કાયનાં[1] ચાર નામ છે

(૧) ૧ તમ, ૨ તમસ્કાય; ૩ અંધકાર; ૪ મહાંધકાર.
(૨) ૧ લોકાંધકાર; ૨ લોકતમ; ૩ દેવાંધકાર; ૪ દેવતમ.
(૩) ૧ વાતપરિઘ – વાયુને માટે પરિઘ–અર્ગલા જેવું;
૨ વાતપરિક્ષોભ (વાયુને [illegible] ક્ષોભ [illegible])
૩ દેવારણ્ય;
૪ દેવવ્યૂહ.

આ તમસ્કાય ચાર કલ્પને આવરીને રહે છે —

૧ સૌધર્મ ૨ ઈશાન, ૩ સનત્કુમાર ૪ માહેન્દ્ર

[-સ્થા [illegible]]

---

૧. તમસ્કાયના વર્ણન માટે [illegible] તમસ્કાયને [illegible] [illegible] તમસ્કાય [illegible] [illegible] જુઓ [illegible] ૧૧૨.

બાદર તેઉકાયના પાંચ પ્રકાર છે —

૧ અંગાર – અંગારો
૨. જ્વાળા – અગ્નિશિખા
૩. મુર્મુર – ભારેલો અગ્નિ
૪ અર્ચિ – કિરણ
૫ અલાત ઉંબાડિયું

(ઠાણા ૨૮૯)

બાદર વાયુકાયના સાત ભેદ છે —

૧-૪ પૂર્વાદિ ચાર દિશાના
૫. ઉદ્ભ્રામવાયુ
૬ અધોવાયુ
૭. વિદિશાવાયુ ચાર ખૂણાના વાયુ

(ઠાણા ૫૫૭)

બાદર વાયુકાયના પાંચ પ્રકાર છે —

૧ પૂર્વવાયુ ૨. પશ્ચિમવાયુ ૩ દક્ષિણવાયુ ૪ ઉત્તરવાયુ ૫. વિદિશાવાયુ

પાંચ પ્રકારના અચિત્તવાયુ છે —

૧ આક્રાન્ત વાયુ ખૂંદેલા વાયુ
૨ ધ્માત વાયુ ધમણનો વાયુ
૩ પીડિત વાયુ ભીનું વસ્ત્ર નીચોવતાં જે વાયુ નીકળે તે
૪ શરીરાનુગત વાયુ શ્વાસોચ્છ્વાસ
૫ સંમૂર્છિમ વાયુ પંખા વીંઝવાથી થતો વાયુ

([illegible])

૧ [illegible]

તૃણ વનસ્પતિના ત્રણ પ્રકાર છે—

૧. સંખ્યાત જીવવાળી (નાલિકાબદ્ધ કુસુમાદિ)

૨. અસંખ્યાત જીવવાળી (લીમડા વગેરે વૃક્ષ)

૩. અનન્તજીવવાળી (લીલ, ફૂગ વગેરે).

[—સ્થા૦ ૧૪૧]

તૃણવનસ્પતિના[1] ચાર પ્રકાર છે—

૧ અગ્રબીજ (જેનો અગ્રભાગ બીજરૂપ હોય, તે કોરંટ આદિ, અથવા જેના અગ્રભાગમાં બીજ હોય તે ડાંગર આદિ);

૨ મૂલબીજ (જેનું મૂળિયું જ બીજ રૂપ હોય, તે આદુ વગેરે);

૩ પર્વબીજ (વિભાગમાં જે ગાંઠ હોય તે જ બીજરૂપ જેને હોય તે શેરડી વગેરે);

૪ સ્કંધબીજ (થડ જ બીજરૂપ જેને હોય તે શલ્લકી આદિ)

[—સ્થા૦ ૨૯૯]

તૃણવનસ્પતિના પાંચ પ્રકાર છે—

૧. અગ્રબીજ

૨. મૂલબીજ

૩. પર્વબીજ

૪ સ્કંધબીજ

૫. બીજરુહ (બીજ વાવવાથી ઊગે તેવી વનસ્પતિ વડ આદિ).

[—સ્થા૦ ૪૦૧]

---

૧ આ પ્રકાર વનસ્પતિ સામાન્યના.

૨. આ પ્રકાર વનસ્પતિ સામાન્યના. તથા આ સૂત્રને અનુલક્ષીને ન સમજવું. કારણ, અહીં આગમિક સિદ્ધાન્તની વાત

તૃણવનસ્પતિના[1] ૭ પ્રકાર છે—

૧-૫. અગ્રબીજાદિ;

૬ સંમૂર્ચ્છિમ (ઉખરભૂમિમાં વિના બીજ વાવ્યે જે તૃણ વગેરે ઊગી જાય તે)

[-સ્થા ૫૪૭]

તૃણવનસ્પતિના[1] આઠ પ્રકાર છે—

૧. મૂલ ૨. કંદ—થડની નીચેનો ભાગ ૩. સ્કંધ—થડ; ૪. ત્વચા—છાલ ૫. શાખા; ૬ પ્રવાલ—અંકુર; ૭ પત્ર; ૮. પુષ્પ.

[-સ્થા ૬૧૩]

તૃણવનસ્પતિના[1] દશ પ્રકાર—

૧-૮. મૂલાદિ; ૯ ફૂલ; ૧૦ બીજ

[-સ્થા ૭૭૩]

(૨) સૂક્ષ્મ જીવો—

સૂક્ષ્મ[2] આઠ છે

૧. પ્રાણસૂક્ષ્મ—કંથવા વગેરે,
૨. પનકસૂક્ષ્મ—લીલ ફૂગ,
૩. બીજસૂક્ષ્મ—બીજમાંની ઝીણી કણી
૪ હરિતસૂક્ષ્મ—લીલી વનસ્પતિ
૫. પુષ્પસૂક્ષ્મ
૬ અંડસૂક્ષ્મ—કીડી ઈંડું
૭. લયનસૂક્ષ્મ—કીડિયારું આદિ,
૮. સ્નેહસૂક્ષ્મ—હિમ ઝાકળ વગેરે.

[-સ્થા ૬૧૫]

---

૧ આ પ્રકાર વનસ્પતિના ભેદ સમજવા.

૨. આ બધા અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે [illegible] જાણવા છે.

સૂક્ષ્મ દશ છે —

૧. પ્રાણસૂક્ષ્મ ૨. પનકસૂક્ષ્મ; ૩. બીજસૂક્ષ્મ ૪ હરિતસૂક્ષ્મ; ૫. પુષ્પસૂક્ષ્મ; ૬ અંડસૂક્ષ્મ. ૭. લયનસૂક્ષ્મ; ૮. સ્નેહસૂક્ષ્મ ૯. ગણિતસૂક્ષ્મ[1] ૧૦ ભંગસૂક્ષ્મ.[2]

[–સ્થા [illegible]]

(૩) ક્ષુદ્રપ્રાણી—

ચાર ક્ષુદ્રપ્રાણી[3] છે —

૧. દ્વીન્દ્રિય; ૨. ત્રીન્દ્રિય; ૩. ચતુરિન્દ્રિય; ૪ સમ્મૂર્છિમ પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ

[–સ્થા [illegible]]

ક્ષુદ્રપ્રાણીના છ પ્રકાર —

૧. દ્વીન્દ્રિય; ૨. ત્રીન્દ્રિય; ૩. ચતુરિન્દ્રિય, ૪ સમ્મૂર્છિમ પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ; ૫. તેજસ્કાય, ૬ વાયુકાય

[સ્થા [illegible]]

(૪) તિર્યંચના ઉપભેદ—

ચતુષ્પદના ચાર ભેદ—

૧. એક ખરી વાળા – ઘોડા વગેરે,
૨. બે ખરી વાળા – બળદ વગેરે
૩. ગંડીપદ – હાથી વગેરે
૪ સનખપદ – સિંહ વગેરે

[–સ્થા [illegible]]

---

૧ [illegible]

૨. [illegible]

૩. [illegible]

જમ્બૂદ્વીપના ભારત વર્ષમાં નવયોજન લાંબા મત્સ્યો પ્રવેશ્યા હતા પ્રવેશે છે અને પ્રવેશ કરશે.

[–સ્થા ૬૮૯; –સમ ૯]

પક્ષીના ચાર પ્રકાર છે—

૧. (જેમની પાંખ ચામડાની હોય તેવા વાગોળ વગેરે) ચર્મપક્ષી

૨ (જેમની પાંખ રૂંવાડાની હોય છે તેવાં ચકલાં પારેવાં વગેરે) લોમપક્ષી,

૩. સમુદ્ગકપક્ષી (સમુદ્ગક એટલે ડાબડો – ડાબડા જેવી બિડાયલી પાંખવાળાં પક્ષીઓ – આવાં પક્ષી અઢીદ્વીપની બહાર છે);

૪ (પહોળી પાંખવાળાં) વિતતપક્ષી.

[–સ્થા ૩૫]

(૫) આશીવિષ—

ચાર જાતિ આશીવિષ છે—

૧. વીંછી ૨ મંડૂક ૩. સર્પ; ૪ મનુષ્ય.

પ્ર૦ હે ભગવાન્ વીંછીનું ઝેર કેવડા મોટા શરીરને વ્યાપી શકે?

ઉ૦ અર્ધ ભારત જેવડા શરીરને વીંછીનું ઝેર વ્યાપી શકે છે આ તો તેની શક્તિ સમજવી. ત્રણે કાળમાં આમ કદી બનવું અસંભવ છે

---

૧ આ જ પ્રશ્નોત્તર ભગવતીમાં છે – શ૦ ૮ ઉ. ૨, સૂ. ૩૧૮.

અહીં ૧. આત્મવિષ પણ પરવિષ નહિ ૨. પરવિષ પણ આત્મવિષ નહિ, ૩. આત્મવિષ અને પરવિષ, ૪ આત્મવિષ પણ નહિ અને પરવિષ પણ નહિ – આ આશીવિષની ચતુર્ભંગી જે અનુત્તરમાં છે તે જાણવા જેવી છે. (૪ ૧૧)

તેવી જ રીતે બાકીના વિષે પ્રશ્નોત્તરો સમજી લેવા. ક્રમશઃ તેમની શક્તિ આ પ્રમાણે છે—

મહર્દ્ધિક–આખા ભારતવર્ષ જેવડા શરીરને;
[illegible]–આખા જંબૂદ્વીપ જેવડા શરીરને,
મનુષ્ય–આખા સમયક્ષેત્ર જેવડા શરીરને.

[–સ્થા [illegible]]

(૬) મનુષ્યના ભેદો—

મનુષ્યના છ પ્રકારો છે—

(૧) ૧. જંબૂદ્વીપના
૨. ધાતકી ખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધના,
૩. ધાતકી ખંડ દ્વીપના પશ્ચિમાર્ધના
૪. પુષ્કરવરદ્વીપના પૂર્વાર્ધના,
૫. પુષ્કરવરદ્વીપના પશ્ચિમાર્ધના
૬. અન્તર્દ્વીપના

(૨) ૧. સમ્મૂર્છિમ મનુષ્યના ત્રણ ભેદ[1]—
(૧) કર્મભૂમિના,
(૨) અકર્મભૂમિના
(૩) અન્તર્દ્વીપના.

૨. ગર્ભજ મનુષ્યના ત્રણ ભેદ—
(૧) કર્મભૂમિના
(૨) અકર્મભૂમિના
(૩) અન્તર્દ્વીપના.

[–સ્થા [illegible]]

---

૧. આ ભેદો ભગવતીમાં છે. ૫ [illegible]

ઋદ્ધિવાળા મનુષ્યના છ ભેદ[1]—

૧. અરિહંત; ૨. ચક્રવર્તી; ૩. બલદેવ; ૪ વાસુદેવ, ૫. ચારણ–જંઘાચારણ અને વિદ્યાચારણ–સાધુ; ૬ વિદ્યાધર

ઋદ્ધિ વિનાના મનુષ્યના છ ભેદ[2]—

૧. હિમવન્તના; ૨. હિરણ્યવતના ૩. હરિવર્ષના; ૪ રમ્યકવર્ષના; ૫. કુરુના; ૬ અન્તર્દ્વીપના.

[–સ્થા૦ ૪૬૧]

ટિપ્પણ

૯. સિદ્ધાંત ચરમ અચરમનો જે અર્થ કરે છે તેથી સ્પષ્ટ નથી થતું કે સિદ્ધનો સમાવેશ શામાં થાય. અચરમમાં થઈ ન શકે કારણ સિદ્ધભાવ હવે છે તેમ અચરમ મિથ્યા તો ભવ્ય ભલે એને ચરમ ભવ નથી થવાનો તેવા.— પરંતુ સિદ્ધને તો ભવ્ય તો ન કહી શકાય. હવે જે ચરમનો અર્થ એવો કરીએ કે જેનો ચરમ ભવ થવાનો છે તે અથવા તો જેણે ચરમ ભવ કરી નાખ્યો છે તેવા જીવો —તો આમાં ભવ્ય અને સિદ્ધ બને આવી જાય અને જે અચરમનો અર્થ એવો કરીએ કે જેને ચરમ ભવ થવાનો નથી તેવા અર્થાત્ ભવ્ય કે અભવ્ય જીવો તે જીવો—તો આ વર્ગીકરણ સર્વ જીવોનું થયું કહેવાય.

૧૦ લેશ્યા એ યોગનો એક પરિણામવિશેષ છે કારણ કે જ્યાં સુધી સયોગી હોય છે ત્યાં સુધી શુક્લ લેશ્યાવાળા પણ હોય છે અને જ્યારે અન્તર્મુહૂર્ત શેષ રહે છે ત્યારે તેનો યોગનો નિરોધ કરે છે જેથી તે અયોગી અને અલેશ્ય બની જાય છે. એ યોગ તે બીજું કંઈ નહિ પણ શરીર નામકર્મની પરિણતિવિશેષ સમજવો. જેથી કે ઔદારિકાદિ શરીર વડે આત્માના પ્રદેશના જીવને પરિણામ છે તે કાયયોગ કહેવાય છે — અને કાયયોગનો પરિણામવિશેષ તે લેશ્યા. — લેશ્યા સંબંધી ભિન્ન

૧ આ ભેદો અભયદેવીય ટી. પૃ. ૩૪૨

૨. ઋદ્ધિવિનાના ૬ ભેદો આથી જુદા અભયદેવીય છે–પ્રજ્ઞાપના. પૃ. ૩૪૯

[illegible] એવું છે કે કર્મનું [illegible] તે [illegible] છે. અને તેના [illegible] અને [illegible] તેમ જ [illegible] છે. [illegible] તે [illegible] કર્મનો સંબંધ સમજવો. અને [illegible] તે તે કર્મોને [illegible] વિશિષ્ટ [illegible] થાય તે. આ વિશેષ [illegible] સમજવા માટે [illegible] જુઓ [illegible] પૃ. ૩૩

૩ [illegible] (૬.૪૮) [illegible] અને છે તેનો [illegible] છે — તે આ પ્રમાણે છે —

૧ [illegible] — [illegible] પોતાની [illegible] કહેવાય છે.

૨ [illegible] — [illegible] છે. ([illegible] ચાર [illegible] તે [illegible] છે ૧ [illegible] ૨. [illegible] ૩. [illegible], ૪ [illegible] — [illegible] — એ ચાર [illegible] કહેવાય છે.)

૩ [illegible] — [illegible] આ [illegible] છે

૪. [illegible] — [illegible]

૫. [illegible] — [illegible] અને [illegible]

૬. [illegible] — [illegible] અને [illegible] આ [illegible] છે.

[illegible] આ [illegible] અને છે — જુઓ [illegible] સૂત્ર ૯.

[illegible] તેમનું [illegible] આ પ્રમાણે છે —

૧. જો [illegible] હોય — [illegible] અને [illegible] અને — [illegible]

૨. જો [illegible] હોય [illegible] અને — [illegible] હોય.

૩ જો [illegible] હોય [illegible] — [illegible] થયે.

૪ જો [illegible] હોય [illegible] હોય [illegible] હોય.

૫. કોઈ ગુણસ્થાનવર્તિક હોય અને ગુણસ્થાનક હોય

૧. કોઈ ગુણસ્થાનવર્તિક હોય અને અને અનુક્રમ—આપણ એવા નિર્ગ્રન્થને જાણે.—અનુત્તર. ૧ ઉ. અને ટીકાકાર—સૂત્ર ૩૩

૪. જે પોતાની ચાર પર્યાપ્તિઓને પૂર્ણ કરે છે તેવા પર્યાપ્ત નામકર્મના ઉદયવાળા જીવો તે પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાયિકાદિ જીવ—અને જેઓ એ ચાર પર્યાપ્તિઓને પણ નથી પૂરી કરતા તેવા અપર્યાપ્ત નામકર્મોદયવાળા પૃથ્વીકાયિકાદિ જીવ તે અપર્યાપ્ત.—આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય અને શ્વાસોચ્છ્વાસ આ ચાર પર્યાપ્તિ એકેન્દ્રિયને હોય છે.

સ્થાવરકાયના જીવોનું મૃત્યુ સ્વાભાવિક રીતે થાય છે કે અન્યકૃત ઉપક્રમથી—જેમકે પૃથ્વીકાયાદિનું ખનકાદિ પૃથ્વીકાય પણ હોય અને અન્ય ખોદનારાદિ. આમ પૃથ્વીકાયાદિ સ્વાભાવિક રીતે મરે કે અન્યકૃત ઉપક્રમ વડે પરિણામાન્તરને—જેથી સચિત્ત હોય તે અચિત્ત થઈ જાય તે—પામે તે પરિણત કહેવાય. અને આવી રીતે અચિત્ત થયું ન હોય તે અપરિણત કહેવાય. આમ ચૈતન્ય ન હોય ત્યારે તે અચિત્ત પૃથ્વીને પણ પૃથ્વીકાય કહી શકાય.

પૃથ્વીકાયાદિ આયુકર્મના ઉદય વખતે જ પૃથ્વીકાયિક કહેવાય. તેઓ જ્યારે વિગ્રહગતિથી ઉત્પત્તિસ્થાનમાં આવેલા હોય ત્યારે પ્રતિષ્ઠાપન્ન કહેવાય. ઉત્પન્ન થયા પછી સ્થિર થાય તે અપ્રતિષ્ઠાપન્ન.

જે પૃથ્વીકાયિકો હમણાં જ કોઈ એક આકાશપ્રદેશમાં આવીને રહ્યા હોય તે અનન્તરાવગાઢ અને આવીને રહ્યા પછી એકથી વધારે સમય થઈ ગયો હોય તેવા પરંપરાવગાઢ.

૩

જીવપરિણામો

જીવના પરિણામના[1] દશ પ્રકાર છે—

૧. ગતિ પરિણામ (—નારક મનુષ્ય ઇ.)
૨. ઇન્દ્રિય પરિણામ (—એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય ઇ.)
૩. કષાય પરિણામ (રાગદ્વેષ રૂપ)
૪ લેશ્યા પરિણામ[2] (કષાયોદય રંજિત પરિણામ)
૫. યોગ પરિણામ (માનસિક – વાચિક – કાયિક ક્રિયા);
૬ ઉપયોગ પરિણામ (બોધરૂપ વ્યાપાર)
૭. જ્ઞાન પરિણામ
૮ દર્શન પરિણામ (શ્રદ્ધાન);
૯ ચારિત્ર પરિણામ;
૧૦ વેદ પરિણામ[3]

[—સ્થા ૭૧૩]

---

૧ દ્રવ્યનયની અપેક્ષાએ નષ્ટ અર્થાન્તરને પામે એ પરિણામ એટલે કે વસ્તુનો તેનો અત્યંત નાશ નથી થઈ જતો તેમ જ તે સર્વથા અવિકારી પણ નથી. પર્યાયનયની અપેક્ષાએ પરિણામ એટલે વસ્તુના વિનાશ પર્યાયનો નાશ, અને નવીન પર્યાયની ઉત્પત્તિ. અહીં બતાવેલા જીવના પરિણામો દ્રવ્યાસ્તિકનયના છે એટલે કે ભેદ્યાયુક્ત દ્રવ્યનયના છે. આ દસ પરિણામ પન્નવણા સૂ ૧૪ ૧ પૃ ૪૧૨માં આવે છે

૨ કષાય હોય તો લેશ્યા હોય જ; પણ લેશ્યા હોય તો કષાય હોય જ એવો નિયમ નથી. કારણ કે ક્ષીણ કષાયને પણ શુક્લલેશ્યા હોય છે.

૩ વેદ હોય તો ચારિત્ર હોય; પણ ચારિત્રપરિણતિ હોય ત્યાં વેદ હોવાનો નિયમ નથી. કારણ, યથાખ્યાતચારિત્રીને વેદ નથી હોતા.

ગતિ દસ પ્રકારની છે—

૧. નરકગતિ, ૨. નારક વિગ્રહગતિ[૧] ૩. તિર્યંચગતિ, ૪ તિર્યંચ વિગ્રહગતિ, ૫. મનુષ્યગતિ, ૬ મનુષ્ય વિગ્રહ ગતિ, ૭. દેવગતિ, ૮ દેવ વિગ્રહગતિ, ૯ સિદ્ધિગતિ, ૧૦ સિદ્ધિ વિગ્રહગતિ.[૨]

[–સ્થા [illegible]]

§ દુર્ગતિ ત્રણ છે —

૧ નરકદુર્ગતિ, ૨. તિર્યંચદુર્ગતિ, ૩. મનુષ્યદુર્ગતિ[૩]

§ દુર્ગત ત્રણ છે — ઉપર પ્રમાણે.

§ સુગતિ ત્રણ છે —

૧. સિદ્ધિસુગતિ, ૨. દેવસુગતિ, ૩. મનુષ્યસુગતિ

§ સુગત[૪] ત્રણ છે — ઉપર પ્રમાણે.

[–સ્થા ૧૮૧]

§ ચાર દુર્ગતિ અને દુર્ગત છે —

૧ નરક ૨. તિર્યંચ, ૩. મનુષ્ય[૫] ૪ દેવ[૧]

---

૧ નારક જીવ જ્યારે નરકમાં જતો હોય ત્યારે વાટે વહેતો જીવ તે. તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવની વિગ્રહગતિ પણ તે પ્રમાણે જાણવી. વિગ્રહગતિની સમજ માટે જુઓ ભગવતી ૨. ૧૧–૩૧

૨. સિદ્ધોને તો વિગ્રહગતિ હોતી નથી. પણ અહીં વિગ્રહગતિનો અર્થ આકાશવિભાગનું અતિક્રમણ કરીને ગતિ એવો લેવો જોઈએ.

૩. મનુષ્યગતિ એ સુગતિ પણ છે અને દુર્ગતિ પણ છે. સુગતિ એટલા માટે કે ત્યાંથી જીવ સીધો મુક્તિમાં પણ જઈ શકે છે અને દુર્ગતિ એટલા માટે કે ત્યાં રહેલો જીવ સાતમી નરકમાં પણ જઈ શકે છે. અથવા મનુષ્યભવમાં આવી તેની જે સામાન્ય હાલત થાય તે પણ મનુષ્યદુર્ગતિ કહેવાય.

૪ એવો જ નરક, દેવ અને મનુષ્યો નામ કર્મ છે તે સુગત છે — [illegible]

૫ વિવિધ મનુષ્યની અપેક્ષાએ.

કિલ્બિષિકાદિ વિવિધ દેવની અપેક્ષાએ.

§ ચાર સુગતિ અને સુગત છે —

૧. સિદ્ધ, ૨. દેવ, ૩. મનુષ્ય, ૪ સુકુલજન્મ.

[—સ્થા ૨૧૭]

§ પાંચ કારણે જીવો[1] દુર્ગતિમાં જાય છે —

૧. હિંસા[2], ૨ અસત્ય, ૩. ચોરી, ૪ મૈથુન, ૫. પરિગ્રહ.

§ પાંચ કારણે જીવ સુગતિમાં જાય છે —

૧. અહિંસા, ૨. સત્ય, ૩. અચૌર્ય ૪ બ્રહ્મચર્ય, ૫. અપરિગ્રહ.

[—સ્થા ૩૯૧]

૨ ઇન્દ્રિયપરિણામ

ચક્ષુ[3]ના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. એકચક્ષુ (જેમકે છદ્મસ્થ મનુષ્યને[4])

૨. દ્વિચક્ષુ (જેમકે દેવને[5])

---

૧ અગુપ્ત કાયારંભ, અગુપ્ત વચારંભ, અગુપ્ત મનઃકર્મ – આ ત્રણ અગુપ્તથી નરકમાં જાય છે તે જ પ્રમાણે [illegible] કર્મથી પણ —અનુત્તર ૩ ૩૨૧ થી. તે જ પ્રમાણે સ્વર્ગમાં તેથી વિપરીત કર્મ કરે તો જાય છે એ પણ ત્યાં જણાવ્યું છે.

૨. હિંસા કરવી, જૂઠું બોલવું અને અદત્તાદાન એ ત્રણ કારણે નરકમાં જાય છે. —સ્થા ૩ ૧૮૩ તે જ પ્રમાણે [illegible] – [illegible], મિથ્યાદૃષ્ટિ જ [illegible] પણ નરકના કારણરૂપે ગણાવ્યા છે; અને તેથી વિપરીત અહિંસા વગેરેને સ્વર્ગના કારણો ગણાવ્યાં છે. —સ્થા ૩ ૧૮૩–૧૮૬.

૩ ચક્ષુ શબ્દનો એ અર્થ જ્ઞાન છે – [illegible] એટલે આંખ અને [illegible] એટલે જ્ઞાન. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૪ કેવળજ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધીના બધા મનુષ્ય. દેવોને પણ અહીં અવધિજ્ઞાનથી રહિત મનુષ્ય સમજવા.

૫. આંખ અને અવધિજ્ઞાન.

૩. ક્રિયા (જેમકે જ્ઞાન-દર્શનવાળા[1] શ્રમણ વા બ્રાહ્મણને).

[–સ્થા ૨૧૧]

ઇન્દ્રિયના વિષય પાંચ છે[2] —

૧. શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય – શબ્દ,
૨. ચક્ષુરિન્દ્રિયનો વિષય – રૂપ;
૩. ઘ્રાણેન્દ્રિયનો વિષય – ગંધ;
૪ જિહ્વેન્દ્રિયનો વિષય – રસ;
૫. સ્પર્શનેન્દ્રિયનો વિષય – સ્પર્શ

[–સ્થા ૩૯૦]

ઇન્દ્રિયના વિષય ૭ છે —

૧–૫. ઉપર પ્રમાણે;
૬ નોઇન્દ્રિયનો વિષય – છબ્દ

[–સ્થા૦ ૪૮૧]

ઇન્દ્રિયના અતીત વિષય ક્ષ છે વર્તમાન વિષય ક્ષ છે અને અનાગત વિષય ક્ષ છે.

પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય ૧. દેશથી અને ૨. સર્વથી – એમ બે પ્રકારે વિષય ગ્રહણ કરે છે. એટલે ક્ષ ભેદ અતીતના, ક્ષ ભેદ વર્તમાનના અને ક્ષ ભેદ અનાગતના થાય.

[–સ્થા ૭૦૧]

---

૧. [illegible] અને દર્શન બે [illegible] નહિ [illegible] ક્રિયા [illegible] તેમાં [illegible] તેની [illegible] ક્રિયા [illegible] નહિ [illegible] અને [illegible] સમજવા જોઈએ.

૨. ઇન્દ્રિયો અને તેમના વિષય વિષે [illegible] ૫ [illegible]

§ પ્રતિસંલીન[1] પાંચ છે—

૧-૫. શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રતિસંલીન યાવત્ સ્પર્શેન્દ્રિય પ્રતિસંલીન

§ અપ્રતિસંલીન પણ તે જ છે

§ સંવર પણ તે જ છે

§ અસંવર પણ તે જ છે

[-સ્થા ૪૨૭]

૩ કષાયપરિણામ

§ કષાય[2]ના ચાર ભેદ છે—

૧. ક્રોધ કષાય (ક્રોધમોહનીય કર્મના ઉદયથી થતો જીવનો પરિણામવિશેષ);

૨. માનકષાય

૩. માયાકષાય;

૪ લોભકષાય.

[દ૦ ૧-૨૪] નારકથી વૈમાનિક સુધીના ૨૪ દંડકમાં આ ચારેય કષાય હોય છે

§ ક્રોધકષાય આદિ ચારે કષાયના ચાર ચાર ભેદ છે—

૧-૪ અનન્તાનુબંધી ક્રોધાદિ (અનંત ભવને વધારનાર તે[3])

૫-૮ અપ્રત્યાખ્યાન ક્રોધાદિ (જેના હોવાથી કોઈ પણ જાતનું પ્રત્યાખ્યાન ન થઈ શકે તે. તેથી દેશવિરતિ ન થાય);

---

1. લીન-વિલીન.

2. જીવને જે કલુષિત બનાવે છે તે કષાય. [illegible]

3. આની વિશેષ સમજૂતી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ૨.

૯–૧૨. પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધાદિ (જેના હોવાથી સર્વવિરતિ રૂપ પ્રત્યાખ્યાન જીવ ન ધારી શકે તે);

૧૩–૧૬ સંજ્વલન ક્રોધાદિ (સર્વવિરતિ હોવા છતા ઇન્દ્રિય–વિષય યોગ મતા સહજ [illegible] થઈ જવામા કારણભૂત થાય તે. યથાખ્યાત ચારિત્ર ન થવા દે).

[દં૦ ૧–૨૪] આ ૧૬ કષાય નરકથી વૈમાનિક સુધીના ૨૪ દંડકમાં હોય છે

§ ક્રોધ કષાય આદિ ચારે કષાયના ચાર ચાર ભેદ છે —

૧–૪ આભોગે કરાયેલા ક્રોધાદિ (ક્રોધાદિનું ફળ જાણતો હોવા છતાં કરેલા);

૫–૮ અનાભોગ કરાયેલા ક્રોધાદિ,

૯–૧૨. ઉપશાંત ક્રોધાદિ (ઉદયમાં ન હોય તેવા).

૧૩–૧૬ અનુપશાન્ત ક્રોધાદિ (ઉદયમાં હોય તેવા).

[દં ૧–૨૪] આ સોળેય કષાય નારકથી વૈમાનિક સુધીના ૨૪ દંડકમાં હોય છે[૧]

§ ક્રોધાદિ ચારેય કષાયના ચાર વિષય છે —

૧ પોતે, ૨ અન્ય, ૩. પોતે અને અન્ય બન્ને, ૪ કોઈ નહિ–અપ્રતિષ્ઠિત (કોઈ કારણ ન મળ્યું હોય છતાં ક્રોધ આદિ વેદનીય કર્મના ઉદયથી થાય તે).

[દં ૧–૨૪] નારકાદિ ૨૪ દંડકમાં બધા જીવોના કષાય પણ એ ચાર વિષયમાં હોય છે

§ ચાર કારણે ક્રોધાદિની ઉત્પત્તિ થાય —

૧ ક્ષેત્રને કારણે–એટલે ઉત્પત્તિસ્થાન નારકાદિને કારણે,

---

૧. [illegible] આ ચારે ભેદ [illegible] સમજવા.

૨. વસ્તુને કારણે અથવા વાસ્તુને કારણે અર્થાત્ ભૂમિને કારણે;

૩. શરીરને કારણે;

૪ ઉપધિને કારણે – ઉપકરણને કારણે.

[પ્ર૦ ૧-૨૪] નારકાદિ બધા જીવોમાં આ ચાર કારણે કષાય ઉત્પન્ન થાય છે.[1]

[-સ્થા ૨૪૯]

પ્રતિસંલીન (નિરોધવાળા) પુરુષો ચાર છે—

(૧) ૧. ક્રોધપ્રતિસંલીન ૨. માનપ્રતિસંલીન, ૩. માયાપ્રતિસંલીન ૪ લોભપ્રતિસંલીન

(૨) ૧ મનપ્રતિસંલીન; ૨. વચનપ્રતિસંલીન, ૩ કાયપ્રતિસંલીન; ૪ ઇન્દ્રિયપ્રતિસંલીન

અપ્રતિસંલીન (નિરોધ વિનાના) પુરુષો ચાર છે—

(૧) ૧ ક્રોધ-અપ્રતિસંલીન; ૨ માન-અપ્રતિસંલીન ૩. માયા-અપ્રતિસંલીન; ૪ લોભ-અપ્રતિસંલીન.

(૨) ૧. મન-અપ્રતિસંલીન; ૨. વચન-અપ્રતિસંલીન; ૩ કાય-અપ્રતિસંલીન; ૪ ઇન્દ્રિય-અપ્રતિસંલીન;

[-સ્થા૦ ૨૯૮]

૪ લેશ્યાપરિણામ

લેશ્યા[2] ૭ છે—

૧. કૃષ્ણલેશ્યા; ૨. નીલલેશ્યા; ૩. કાપોતલેશ્યા; ૪ તેજોલેશ્યા; ૫. પદ્મલેશ્યા; ૬ શુક્લલેશ્યા

[-પ્રજ્ઞા ૧૭ -સ્થા ૫૦૪]

---

૧ [illegible] પૂર્વ પ્રમાણે બધાની અપેક્ષાએ સમજવા.

૨. લેશ્યા એટલે કર્મોના સાન્નિધ્યથી આત્માનો જે પરિણામ [illegible] અથવા વિશિષ્ટ [illegible] તે લેશ્યા [illegible]

પ્રશ્ન — હે ભગવન્! લેશ્યા કેટલી છે?

ઉત્તર — હે ગૌતમ! લેશ્યા છ છે — કૃષ્ણ યાવત્ શુક્લ.

અહિ 'પ્રજ્ઞાપના નું[1] લેશ્યાપદ (૧૭) કહેવું.

[સૂત્ર ૧૭૦]

(૧) ત્રણ લેશ્યા દુર્ગન્ધવાળી છે—

૧. કૃષ્ણ લેશ્યા; ૨. નીલ લેશ્યા; ૩. કાપોત લેશ્યા.

આ ત્રણે દુર્ગતિમાં લઈ જનારી સંક્લિષ્ટ, અમનોજ્ઞ, અવિશુદ્ધ, અપ્રશસ્ત અને શીતરુક્ષ પણ કહેવાય છે

(૨) ત્રણ લેશ્યા સુગન્ધવાળી છે—

૧. તેજોલેશ્યા ૨. પદ્મલેશ્યા; ૩. શુક્લ લેશ્યા.

આ ત્રણે લેશ્યા સુગતિમાં લઈ જનારી અસંક્લિષ્ટ મનોજ્ઞ વિશુદ્ધ, પ્રશસ્ત અને સ્નિગ્ધોષ્ણ પણ કહેવાય છે

[–સ્થા ૧૫૧]

[દ ૧] નારકને ત્રણ લેશ્યા છે ૧ કૃષ્ણ, ૨. નીલ, ૩. કાપોત.

લેશ્યા 'ધ્યાન' જેવી આત્મક્રિયા છે અને બીજી કર્મક્રિયા. કર્મક્રિયાની વ્યાખ્યાઓ ભિન્ન ભિન્ન મત છે. કેટલાને મતે લેશ્યાદ્રવ્ય કર્મવર્ગણાનું બનેલું હોય છે એ કે આઠ કર્મનિષ્યન્દથી તે ભિન્ન હોય છે. બીજાને મતે લેશ્યાદ્રવ્ય નામકર્મ કર્મપ્રકૃતિ જ છે. જૈન તેને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માને છે.

વિશેષ માટે જુઓ ઉત્તરાધ્યયન લેશ્યાધ્યયન ૩૪મું તથા વિશે કર્મગ્રંથ ચોથો પૃ. ૩૩; તથા ભગવતી પૃ. ૩ ૩.

1 પ્રજ્ઞાપનાને અનુવાદ આ ગ્રંથમાં આપ્યો હોઈ તે જ અહીં કહેવું નથી.

[૬૦ ૨-૧૧] ભવનપતિને પણ ત્રણ લેશ્યા છે; પણ તે સંક્લિષ્ટ[1] સમજવી.

[૬ ૧૨, ૧૩] પૃથ્વી અને અપ્કાયની ઉપર પ્રમાણે.

[૬૦ ૧૪ ૧૫] તેજ અને વાયુકાયની નારક જેમ.

[૬ ૧૬] વનસ્પતિકાયની ભવનપતિ જેમ.

[૬૦ ૧૭-૧૯] દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયને નારકની જેમ.

[૬ ૨૦ ૨૧] પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ અને મનુષ્યને — ત્રણ સંક્લિષ્ટ – કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત; અને ત્રણ અસંક્લિષ્ટ – તેજ પદ્મ અને શુક્લ.

[૬ ૨૨] વ્યન્તરને ભવનપતિની જેમ.

[૬૦ ૨૪] વૈમાનિકને ત્રણ લેશ્યા તેજો, પદ્મ, શુક્લ.

[–સ્થા ૧૩૨]

સૌધર્મ અને ઈશાન વિમાનમાં તેજોલેશ્યા છે.

[–સ્થા ૧૧૫]

પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્યદેવને ૭ લેશ્યા છે કૃષ્ણ યાવત્ શુક્લ.

[–સ્થા ૫ ૪]

§ અસુરકુમારને ચાર લેશ્યા છે

૧. કૃષ્ણ ૨. નીલ ૩. કાપોત ૪ તેજો

§ બાકીના ભવનપતિને પણ તે જ છે

§ પૃથ્વીકાય અપ્કાય, વનસ્પતિકાય અને વાણવ્યંતરને પણ તે જ ચાર લેશ્યા છે

[–સ્થા ૩૧૯]

---

૧. સંક્લિષ્ટ નિકૃષ્ટ પ્રકાર માટે ૩ પહેલી તેજોલેશ્યા – અસંક્લિષ્ટ પણ અસુરકુમાર આદિને હોય ૭

૫. યોગપરિણામ[1]

ફ યોગ ત્રણ છે—

૧ મનોયોગ, ૨ વચનયોગ ૩. કાયયોગ.

[દ ૧-૧૧] નારક તથા ભવનપતિને આ ત્રણે યોગ છે.

[દ ૨ -૨૪] તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયથી વૈમાનિક સુધીના જીવોમાં પણ એ ત્રણે યોગ હોય છે

ફ પ્રયોગ અને કરણ વિષે પણ ઉપર પ્રમાણે જ વ્યવસ્થા છે

[-સ્થા ૧૨૪]

૬ ઉપયોગ જ્ઞાન પરિણામ[2]

દેશથી અને સર્વથી આત્મા આવે છે પ્રકાશે છે વિક્રિયા કરે છે મૈથુન કરે છે બોલે છે, આહાર કરે છે, પરિણમાવે છે વેદે છે અને નિર્જરા કરે છે.

[-સ્થા ૮]

શબ્દ, રૂપ ગંધ, રસ અને સ્પર્શનું જ્ઞાન આત્મા સર્વથી કે દેશથી કરે છે

[-સ્થા ૮]

અધોલોક તિર્યગ્લોક ઊર્ધ્વલોક અને સંપૂર્ણ લોકને આત્મા સમુદ્ઘાત કરીને અને કર્યા વિના એમ બે પ્રકારે અવધિથી જાણે દેખે છે

અધોલોકાદિ ચારેયને વૈક્રિયશરીર કરીને અને કર્યા વગર આત્મા જાણે દેખે છે

[-સ્થા ૮]

---

૧ પ્રજ્ઞાપના પદ ... જુઓ ટિપ્પણ ન. ૩.

૨. જ્ઞાન વિષે આગમિક વિચાર નન્દીસૂત્રમાં છે અને તેનો જ વિસ્તાર કરીને વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં જિનભદ્રે જ્ઞાનપંચકવિચાર કર્યો છે વર્તમાનના પ્રથમ આચાર્ય ઉપાધ્યાયજીએ ... નિરૂપણ કર્યું છે.

જ્ઞાન પાંચ[1] છે —

આભિનિબોધિક શ્રુતજ્ઞાન અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન.

[–સ્થા ૪૬૩]

(૧) પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ

જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

૧. પ્રત્યક્ષ અને ૨. પરોક્ષ[2]

(૧) પ્રત્યક્ષજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે —

૧. કેવળજ્ઞાન અને ૨ નોકેવળજ્ઞાન.

૧ કેવળજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન અને સિદ્ધ કેવળજ્ઞાન.

૬ ભવસ્થકેવળજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે —

સયોગિભવસ્થ કેવળજ્ઞાન, અને અયોગિભવસ્થ કેવળજ્ઞાન.

સયોગિભવસ્થ કેવળજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

પ્રથમ સમય-સયોગિભવસ્થ કેવળજ્ઞાન, અને અપ્રથમ સમય-સયોગિભવસ્થ કેવળજ્ઞાન.

અથવા

સયોગિભવસ્થ કેવળજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે — ચરમ સમય-સયોગિભવસ્થ કેવળજ્ઞાન, અને અચરમસમય-સયોગિભવસ્થ કેવળજ્ઞાન.

---

૧ વસ્તુના વિશેષ ધર્મને જ્ઞાન કહે છે અને સામાન્ય ધર્મને દર્શન કહે છે. ઇન્દ્રિયો અને મનથી થતું જ્ઞાન તે આભિનિબોધિક; શબ્દજ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન; ઇન્દ્રિય અને મનની મદદ વિના જે રૂપી પદાર્થનું જ્ઞાન તે અવધિજ્ઞાન; મનોદ્રવ્યનું તથા તે દ્વારા ચિંતિત પદાર્થનું ઇન્દ્રિય-મનની મદદ વિના થતું જ્ઞાન તે મનઃપર્યાય; અને સર્વવસ્તુને સાક્ષાત્ ગ્રહણ કરનાર તે કેવળજ્ઞાન. આ પાંચ જ્ઞાનની સામાન્ય વ્યાખ્યા છે. આ પાંચજ્ઞાનો ૨ જ્ઞાનની (૮ ૨. ૧ ૩૨)માં છે.

૨. આનો પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ન. ૪

અયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાનના પણ પ્રકારો સયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાનના જેવા જ છે.

§ સિદ્ધકેવલજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

અનન્તરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન અને પરંપરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન.

અનન્તરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

એકાનન્તરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન, અને અનેકાનન્તરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન.

પરંપરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

એકપરંપરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન અને અનેકપરંપરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન.

૨. નોકેવલજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

અવધિ અને મનઃપર્યાય.

§ અવધિજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

ભવપ્રત્યય, અને ક્ષાયોપશમિક.[1]

ભવપ્રત્યયઅવધિ બેને હોય છે—

દેવ અને નારકને.

ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાન બેને હોય છે—

મનુષ્ય અને પંચેન્દ્રિયતિર્યંચને.

§ મનઃપર્યયજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ.[2]

---

૧ જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૫.

૨ ઋજુમતિ મનઃપર્યય સામાન્યવિષયક છે ત્યારે વિપુલમતિ મનઃપર્યય વિશેષ વિષયક છે. [illegible] સમજવું [illegible] અપેક્ષિત [illegible] સામાન્ય અને વિશેષ વિષય બને છે.

(૨) પરોક્ષજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

૧ આભિનિબોધિક, અને ૨. શ્રુતજ્ઞાન.

૧. આભિનિબોધિક બે પ્રકારનું છે—

શ્રુતનિશ્રિત, અને અશ્રુતનિશ્રિત.[1]

§ શ્રુતનિશ્રિત બે પ્રકારનું છે—

અર્થાવગ્રહ, અને વ્યંજનાવગ્રહ.[2]

§ અશ્રુતનિશ્રિતના પણ તે જ બે ભેદ છે

૨ શ્રુતજ્ઞાન[3] બે પ્રકારનું છે—

અંગપ્રવિષ્ટ, અને અંગબાહ્ય.

અંગબાહ્ય બે પ્રકારનું છે—

આવશ્યક અને આવશ્યક વ્યતિરિક્ત.

આવશ્યક વ્યતિરિક્ત બે પ્રકારનું છે—

કાલિક અને ઉત્કાલિક

[—સ્થા૦ ૭૧]

---

૧ પૂર્વે અભ્યસ્ત શ્રુતના સંસ્કારના આધારે જે વ્યવહારકાળે મતિ થાય તે શ્રુતનિશ્રિત આભિનિબોધિક—અવગ્રહ આદિ; અને પૂર્વના શ્રુતસંસ્કાર વિના જ જે મતિ થાય તે અશ્રુતનિશ્રિત—ઔત્પત્તિકી આદિ બુદ્ધિઓ.

૨. અર્થ અને ઇન્દ્રિયોનો સંબંધ થવાથી જે અવ્યક્ત જ્ઞાન થાય છે તે વ્યંજનાવગ્રહ. તેના પછી સામાન્ય જ્ઞાન થાય છે તે અર્થાવગ્રહ. મન અને ચક્ષુ અર્થની સાથે સંયુક્ત થતાં નથી, તેથી તેમને વ્યંજનાવગ્રહ હોતો નથી. તે સિવાયની સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયોથી પ્રથમ વ્યંજનાવગ્રહ અને પછી અર્થાવગ્રહ થાય છે; કારણ કે એમાં ઇન્દ્રિય અને અર્થના સંયોગને અવકાશ છે.

૩ શ્રુતજ્ઞાનના આ ભેદો વિષે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૬.

(૧) મતિજ્ઞાન

(૧)

મતિજ્ઞાન એક છે [illegible]

(–સૂ૦ ૩૧)

§ મતિના ચાર[1] ભેદ છે

અવગ્રહ, ઈહા અવાય અને ધારણા

અથવા

૧. કુંભોદક સમાન (હોય પણ અલ્પ અને ટકે પણ અલ્પકાલ);

૨. વીરડાના પાણી સમાન (અલ્પ હોવા છતાં થોડું નવું નવું વધતું હોવાથી વધુ ટકે છે).

૩. તળાવના પાણી સમાન (વિપુલ હોય છે અને ઘણાને ઉપકારી થાય છે તથા ટકી પણ વધુ રહે છે).

૪ સાગરના પાણી સમાન (સામાન્ય રીતે સકલ પદાર્થને વિષય કરે છે તેથી વિપુલ તથા અક્ષય હોય છે).

§ બુદ્ધિ (અશ્રુતનિશ્રિતમતિ)ના ચાર ભેદ છે—

૧. ઔત્પત્તિકી (પહેલાં જેના વિષે સાંભળ્યું કે વિચાર્યું ન હોય તે વિષયની તત્કાળે સૂઝ જે પડે તે);

૨. વૈનયિકી (ગુરુશુશ્રૂષા કરવાથી કાળક્રમે ધર્મ અર્થ અને કામ વિષયક જ્ઞાન થાય તે).

૩. કાર્મિકી (કોઈ પણ કર્મનો અભ્યાસ તથા તદ્વિષયક વિચારથી તે કર્મની બાબતમાં આવતી નિપુણતા).

---

૧. સામાન્યાલોચન તે અવગ્રહ; સામાન્યાવબોધ થયા પછી તેના વિશેષની પરીક્ષા કરવી તે ઈહા; વિશેષનો નિશ્ચય તે અવાય અને તે નિશ્ચયને દૃઢ કરી રાખવો [illegible] તે ધારણા.

૪ પારિણામિકી (દીર્ઘકાલીન નિરીક્ષણ તથા પરીક્ષણજન્ય બુદ્ધિ).

[-સ્થા ૩૬૪]

આભિનિબોધિકજ્ઞાન અઠ્ઠાવીસ પ્રકારનું છે—

૧-૬ શ્રોત્રેન્દ્રિયઅર્થાવગ્રહ, ચક્ષુરિન્દ્રિયઅર્થાવગ્રહ, ઘ્રાણેન્દ્રિયઅર્થાવગ્રહ, જિહ્વેન્દ્રિયઅર્થાવગ્રહ સ્પર્શનેન્દ્રિય અર્થાવગ્રહ, નોઇન્દ્રિયઅર્થાવગ્રહ

૭-૧૦ શ્રોત્રેન્દ્રિયવ્યંજનાવગ્રહ ઘ્રાણેન્દ્રિયવ્યંજના વગ્રહ, જિહ્વેન્દ્રિયવ્યંજનાવગ્રહ, સ્પર્શનેન્દ્રિયવ્યંજનાવગ્રહ,

૧૧-૧૬ શ્રોત્રેન્દ્રિયઈહા ચક્ષુરિન્દ્રિયઈહા, ઘ્રાણેન્દ્રિય ઈહા જિહ્વેન્દ્રિયઈહા સ્પર્શનેન્દ્રિયઈહા નોઇન્દ્રિયઈહા

૧૭-૨૨ શ્રોત્રેન્દ્રિયઅવાય ચક્ષુરિન્દ્રિયઅવાય ઘ્રાણે ન્દ્રિયઅવાય, જિહ્વેન્દ્રિયઅવાય સ્પર્શનેન્દ્રિયઅવાય, નોઇન્દ્રિયઅવાય,

૨૩-૨૮ શ્રોત્રેન્દ્રિયધારણા ચક્ષુરિન્દ્રિયધારણા, ઘ્રાણે ન્દ્રિયધારણા જિહ્વેન્દ્રિયધારણા સ્પર્શનેન્દ્રિયધારણા નોઇન્દ્રિયધારણા.

[-સમ ૨ ૧૭ -સ્થા ૫૨૫]

ચાર ઇન્દ્રિય-વિષયનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિય સાથેના તેના સંસર્ગ[1] પછી જ થાય છે તે આ પ્રમાણે—

શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય, ઘ્રાણેન્દ્રિયનો વિષય, જિહ્વેન્દ્રિયનો વિષય અને સ્પર્શનેન્દ્રિયનો વિષય.

[-સ્થા ૩૩૬]

---

૧ અને તેથી જ પ્રથમ વ્યંજનાવગ્રહ ચાર જ બતાવ્યા છે. મન અને ચક્ષુનો વ્યંજનાવગ્રહ નથી, કારણ તેમાં વિષયના સંસર્ગ વિના આપણ ઇન્દ્રિય દૂર વિષયને જાણે છે.

(૧)

અવગ્રહમતિના છ પ્રકાર છે—

શીઘ્ર અવગ્રહ થાય તે, બહુનો અવગ્રહ થાય તે, બહુવિધનો અવગ્રહ થાય તે, ધ્રુવનો અવગ્રહ થાય તે, અનિશ્રિતનો અવગ્રહ થાય તે, અસંદિગ્ધનો અવગ્રહ થાય તે.

ઈહામતિ છ પ્રકારની છે—

શીઘ્ર ઈહા થાય તે યાવત્ અસંદિગ્ધની ઈહા થાય તે

અવાયમતિ છ પ્રકારની છે—

શીઘ્ર અવાય થાય તે યાવત્ અસંદિગ્ધનો અવાય થાય તે.

ધારણામતિના છ ભેદ છે—

બહુને ધારણ કરી રાખે તે, બહુવિધને ધારણ કરી રાખે તે, પુરાણને ધારણ કરી રાખે તે, ગહનને ધારણ કરી રાખે તે અનિશ્રિતને ધારણ કરી રાખે તે, અસંદિગ્ધને ધારણ કરી રાખે તે.

[—સ્થા૦ ૫૧]

(૨)

સંજ્ઞા[1] એક છે.

[—સ્થા૦ ૩૦]

તર્ક[2] એક છે

[—સ્થા૦ ૨]

---

૧. અવગ્રહાદિ જેવી ચાર મતિવિશેષ તે સંજ્ઞા. ઉમાસ્વાતિએ મતિનું જ બીજું નામ સંજ્ઞા આપ્યું છે.

૨. ઈહા અને અવાયની વચ્ચે થનાર જ્ઞાન તે તર્ક. અર્થાત્ વિમર્શ [illegible]

(ખ)

જ્ઞાત[1] (દૃષ્ટાન્ત) ચાર પ્રકારનાં છે—

૧. આહરણ (અપ્રતીત અર્થ જે વડે પ્રતીત કરવામાં આવે તે. આમાં દાર્ષ્ટાન્તિક-અર્થ સાથે સંપૂર્ણ સાધર્મ્ય હોય છે);

૨. આહરણતદ્દેશ (એકદેશી આહરણ. દાર્ષ્ટાન્તિકના અમુક ધર્મોનું જ સાધર્મ્ય સમજવાનું હોય છે);

૩. આહરણતદ્દોષ (સાધ્ય, સાધન કે ઉભય જે દૃષ્ટાંતમાં ન હોય એવા સાધ્યવિકલાદિ દોષોથી[2] યુક્ત દૃષ્ટાંત);

૪ ઉપન્યાસોપનય (વાદીએ પોતાના ઇચ્છિત અર્થને સિદ્ધ કરવા જે અનુમાન મૂક્યું હોય તેનું ખંડન કરવા તેથી વિપરીત પ્રતિપાદન કરવું તે)[3]

(૧) આહરણના ચાર પ્રકાર છે—

૧ અપાય (કોઈ વસ્તુની અનર્થતા અથવા હેયતા જે દૃષ્ટાન્તથી દેખાડવામાં આવે તે)-

---

એ વિષયે જોવાના માટે આ આવશ્યક હોય [illegible] [illegible] પ્રથમ [illegible] છે અને પછી આ [illegible] તો [illegible] જ [illegible] [illegible] (ઉદાહરણ [illegible] [illegible]) [illegible] છે [illegible] [illegible] [illegible] છે, તે [illegible] છે અને [illegible] [illegible] પછી જ આ [illegible] જ છે [illegible] [illegible] [illegible] છે તે [illegible].

૧ જુઓ ટિપ્પણ ન. [illegible]

૨ જુઓ ન્યાયાવતાર, ગા. ૧૪ ૧૫.

૩ અહીં [illegible] [illegible] તો ન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે તેને આધારે આ [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવ્યો છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], ત્યારે તેને [illegible] [illegible] છે, તો તો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

૨. ઉપાય (વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટેના ઉપાયનું અસ્તિત્વ કે ઉપાદેયતા જેના વડે સિદ્ધ કરવામાં આવે તે);

૩. સ્થાપનાકર્મ (જે દૃષ્ટાન્ત વડે પરમતને દૂષિત કરીને, કે સ્વમતમાં આપેલું દૂષણ દૂર કરીને સ્વમતને સ્થિર કરવામાં આવે તે);

૪ પ્રત્યુત્પન્નવિનાશી (તત્કાલ આવી પડેલા દોષના વિનાશ માટે જે આપવામાં આવે તે).

(૨) આહરણતદ્દેશના ચાર પ્રકાર છે—

૧. અનુશાસ્તિ (બીજાના સદ્ગુણની પ્રશંસા કરવી જોઈએ એવો ઉપદેશ-બોધ શિક્ષામણ જેથી મળે તે);

૨. ઉપાલંભ (દુર્ગુણ માટે ઠપકો આપવો જોઈએ એવો બોધ જેથી મળે તે);

૩. પૃચ્છા (નિર્ણય માટે સદૈવ જ્ઞાનીનું શરણ લઈ તેમને પૂછવું જોઈએ એવો બોધ જેથી મળે તે);

૪ નિશ્રાવચન (બોધ બીજાને આપવો હોય છતાં કોઈ બહાનું ને શરણે સામે રાખી તેને ઉદ્દેશી કહેવું જેથી તે સાંભળી બીજા પણ પોતાને માર્ગે આવે — આ વસ્તુ જે ઉદાહરણથી સમજાય તે).

(૩) આહરણતદ્દોષ[1]ના ચાર પ્રકાર છે—

૧. અધર્મયુક્ત (જેથી સાંભળનારની અધર્મબુદ્ધિ વધે);

૨. પ્રતિલોમ (જેથી પ્રતિકૂલ આચરણની શિક્ષા મળે);

૩. આત્મોપનીત (જેથી સ્વમતનો જ ઘાત થાય);

૪ દુરુપનીત (જેનું અપ્રસ્તુત ઉદાહરણ જેથી સ્થાપનાની સિદ્ધિ થવાને બદલે તેમાં દૂષણ જ આવે).

---

૧ આ ઉદાહરણોનો પ્રયોગ ન કરવો જોઈએ.

(૪) ઉપન્યાસોપનયના[1] ચાર ભેદ છે—

૧. તદ્વસ્તુક (બીજાએ રજૂ કરેલ સાધનને પોતાનો હેતુ બનાવી ઉત્તર આપવો તે[2]);

૨. તદન્યવસ્તુક (બીજાએ રજૂ કરેલ સાધનથી જે સિદ્ધ થતું હોય તેથી વિપરીત સિદ્ધ કરવું તે);[3]

૩. પ્રતિનિભ (જેવાને તેવો જવાબ આપવો તે[4])

૪ હેતુ (કોઈ પૂછે તેનો જવાબ હેતુ દર્શાવીને આપવો તે)[5]

[સ્થા. ૩૩૮]

૧ [illegible]

૨ [illegible]

૩ [illegible]

૪ [illegible]

૫ [illegible]

(૪)

હેતુ[1] ચાર છે —

(૧) ૧. યાપક (અનેક વિશેષણો દઈ બોલાયેલો હેતુ કે જેને સમજવાં તથા જવાબ આપતાં વાર લાગે);

૨. સ્થાપક (પ્રસિદ્ધ વ્યાપ્તિવાળો જેથી તરત સાધ્ય સિદ્ધિ થાય);

૩. વ્યંસક (બીજાને છેતરીમાં નાખી દે તેવો[2]);

૪. લૂષક (વ્યંસક હેતુનો જવાબ[3]).

(૨) ૧. પ્રત્યક્ષ[4]

૨. અનુમાન,

૩. ઉપમાન

૪. આગમ

(૩) ૧ અસ્તિ અને અસ્તિસાધક (ધૂમાડાનું અસ્તિત્વ જેમ અગ્નિના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરે છે);

૨. અસ્તિ અને નિષેધસાધક (અગ્નિનું અસ્તિત્વ શીતળતાનો નિષેધ બતાવે છે);

---

૧ સાધ્ય વિના જે હોય જ ન હોય તે હેતુ. [illegible] જે હેતુ [illegible] છે તે તો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જુઓ [illegible] [illegible]

૨. [illegible] [illegible] અસ્તિ છે [illegible] [illegible] અસ્તિ છે [illegible] [illegible] [illegible] સિદ્ધ છે

૩ જેમ [illegible] [illegible] તો [illegible] અસ્તિ છે [illegible] અસ્તિ છે [illegible] અસ્તિ છે [illegible] [illegible] સિદ્ધ [illegible] છે।

૪ આ [illegible] હેતુનો અર્થ [illegible] હેતુ–[illegible] [illegible] સિદ્ધ [illegible].

૩. નાસ્તિ અને અસ્તિસાધક (અગ્નિનું નાસ્તિત્વ શીતળતાનું અસ્તિત્વ દર્શાવે છે).

૪ નાસ્તિ અને નિષેધસાધક (આ પીપળો નથી, કારણ કે આ ઝાડ નથી).

[–સ્થા ૩૩૮]

(૧) હેતુ પાંચ છે[1] —

હેતુને જાણે નહિ;[2] દેખે નહિ, શ્રદ્ધે નહિ, પ્રાપ્ત કરે નહિ, અને અજ્ઞાનમરણે મરે છે

(૨) હેતુ પાંચ છે[1] —

હેતુથી જાણતો નથી યાવત્ હેતુથી અજ્ઞાનમરણે મરે છે

(૩) હેતુ પાંચ છે[3] —

હેતુને જાણે છે યાવત્ છદ્મસ્થ મરણે મરે છે

(૪) હેતુ પાંચ છે —

હેતુથી જાણે છે યાવત્ હેતુથી છદ્મસ્થ મરણે મરે છે

(૫) અહેતુ[4] પાંચ છે —

અહેતુને નથી જાણતો યાવત્ અહેતુરૂપ છદ્મસ્થમરણે મરે છે

---

૧. આ સૂત્રની ટીકા અમારી સૂત્રની વૃત્તિને આધારે કરી છે એમ ટીકાકાર જણાવે છે. હેતુનો અર્થ તેમણે લિંગ કર્યો છે; અને જાણ હેતુને જાણે દેખે તે પણ હેતુ એ રીતે એમ અર્થ કર્યો છે. આ અર્થ હેતુના આગમ અને નિક્ષેપને આધારે પણ થઈ શકે છે

૨. અર્થાત્ અસમ્યક્ રીતે જાણે છે, ન જાણે એમ નહિ

૩ આ સમ્યગ્દષ્ટિ વિષે છે તે અનુમાનના હેતુથી જાણે તો ખરો પણ કેવળ નહિ; માટે તે છદ્મસ્થ મરણે મરે છે એમ કહ્યું છે.

૪ સર્વ અને પ્રત્યક્ષ-પ્રમાણથી જાણવું પડતું ન હોવાથી તેને અથવા કેવળીને અહેતુ છે. તેમને તો બધું પ્રત્યક્ષ છે આ અહેતુને સમ્યગ્દષ્ટિ છદ્મસ્થ સર્વથા અહેતુરૂપે નથી જાણતા, પણ કથંચિત્ અહેતુરૂપે જાણે છે એ અર્થ કરવો.

(૬) અહેતુ[1] પાંચ છે —

અહેતુથી જાણતો નથી યાવત્ અહેતુથી છદ્મસ્થ મરણે મરે છે.

(૭) અહેતુ[2] પાંચ છે —

અહેતુને જાણે છે યાવત્ અહેતુરૂપ કેવલીમરણે મરે છે

(૮) અહેતુ[3] પાંચ છે —

અહેતુથી જાણે છે યાવત્ અહેતુથી કેવલીમરણે મરે છે[4]

[-સ્થા ૪૧]

(૧)

વિવાદ છ પ્રકારનો છે —

૧. પાછળ પડીને (જરા ઢીલું મૂકીને અવસર મળ્યે ફરી પછી ઠીક મોકો જોઈને પ્રતિવાદી પર આક્ષેપો કરવા માટે)

૨. પાછળ પાડીને (જેમ તે બહાનું કાઢીને પ્રતિવાદી પાસે વિવાદ બંધ કરાવે અને પછી અવસર મેળવી ફરી શરૂ કરે);

૩. અનુકૂલ કરીને (સભ્ય અને સભાપતિને પોતાના પક્ષમાં લઈ વિવાદ કરે તે);

૪ પ્રતિકૂલ કરીને (સભ્ય સભાપતિને વિરોધી કરી વિવાદ કરે તે. આમ ત્યારે ૮ કરે જ્યારે પોતે સમર્થ હોય);

૧ અહેતુનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે કર્યો છે પણ અહેતુથી કથંચિત જાણે છે સર્વથા નથી જાણતો એ અર્થ કર્યો.

૨ ૩. આ બંને સૂત્રોને આગમથી સમજવા.

આ ટીકાકારની ટીકા પ્રમાણે કરી છે પણ તેનું રહસ્ય તો સર્વજ્ઞ જાણે. — ટીકાકાર

૫ ભાગલા પડાવીને (સભ્યોમાં જ પરસ્પર વિવાદ થાય તેવી સ્થિતિ ઊભી કરે)

૬ મેળાપી લઈને (અમુક સભ્યોને પોતાના પક્ષકારો સાથે મેળવી લઈને).

[—સ્થા ૪૧૧]

(વાદના[1]) દોષ દશ છે

૧. તજ્જાતદોષ (પ્રતિવાદીના જાતિ-કુળને દોષ દેવો તે)-

૨ મતિભંગદોષ (વિસ્મરણ)-

૩. પ્રશાસ્તૃદોષ (સભાપતિ કે સભ્ય નિષ્પક્ષ ન રહે તે)-

૪ પરિહરણદોષ (સામાએ આપેલા દોષ બરાબર દૂર ન કરવો તે)-

૫ સ્વલક્ષણદોષ (પોતે કરેલું લક્ષણ દોષિત હોય)-

૬ કારણદોષ (સાધ્ય સાથે સાધનનો વ્યભિચાર)-

૭ હેતુ[2]દોષ (હેતુમાં દોષ હોય);

૮ સંક્રમણદોષ (પ્રસ્તુતમાં અપ્રસ્તુત ઘુસાડી દેવું, અથવા પ્રતિવાદીના મતનો સ્વીકાર)

૯ નિગ્રહદોષ (પ્રતિજ્ઞાહાનિ આદિ નિગ્રહસ્થાન મળવું તે);

૧૦ વસ્તુદોષ (પક્ષમાં દોષ)

---

૧ અહીં વાદ એટલે વાદી-પ્રતિવાદી વચ્ચે જયપરાજય માટે થતો વિવાદ; અથવા સુહૃદ્‌ વચ્ચે થતી વાતચીત – ટીકાકાર.

૨ હેતુ અને કારણમાં તફાવત આ પ્રમાણે સમજવો. જે સાધનમાં કાર્ય ભલે થતું ન હોય તે કારણ અને જે સાધનમાં અવશ્ય કાર્ય થતું હોય તે હેતુ.

વિશેષો[1] પણ દશ છે—

૧. વસ્તુદોષ[1]

૨. તજ્જાતદોષ[2];

૩. દોષ (ઉપરના બે સિવાયના મતિભંગાદિ આઠ જે ઉપર છે તેના વિશેષ ભેદ);

૪. એકાર્થિક (એક જ અર્થવાળો શબ્દ અથવા એક જ અર્થવાળા અનેક શબ્દો);

૫. કારણદોષ (કારણના ભેદો-વિશેષો પરિણામ નિમિત્ત છે);

૬. પ્રત્યુત્પન્નદોષ (વસ્તુના સ્વરૂપને સર્વથા નિત્ય કે એક વગેરે માનવાથી જે દોષ પ્રત્યક્ષ સામે જ નજરે આવે તે);

૭. નિત્યદોષ (આત્માને મિથ્યાત્વાદિ જે દોષ હોય છે તે, અથવા વસ્તુને નિત્ય માનવાથી જે આવે તે);

૮. અધિકદોષ (જેટલાથી પ્રતીતિ થઈ શકે તેથી અધિકનું કથન);

૯. આત્મકૃતદોષ

૧૦. ઉપનીત (પરકૃત) દોષ

[-સ્થા ૭૪૩]

---

૧ ઉપર જે દોષો બતાવ્યા છે તેમના ભેદોને સામાન્યરૂપે બે સૂત્રમાં સમજવા અને એ જ વિશેષ રૂપે આ સૂત્રમાં; ઉપરાંત બીજા પણ કેટલાક વિશેષ ભેદો આ સૂત્રમાં બતાવ્યા છે.

૨ આ બંને ઉપરના સૂત્રમાં સામાન્ય સમજવા અને અહીં તેમના વિશેષ ભેદ સમજવા.

વસ્તુ — પક્ષદોષના ભેદો — ૧. પ્રત્યક્ષનિરાકૃત (જેમ કે અગ્નિ ઠંડો છે); ૨. અનુમાનનિરાકૃત (જેમ કે શબ્દ નિત્ય છે); ૩. સ્વવચનનિરાકૃત (જેમ કે માતા વંધ્યા છે).

તે જ પ્રમાણે તજ્જાતદોષના વિશેષ ભેદો જાતિ, મર્મ અને કર્મ આશ્રય લઈ દોષ દેવો તે છે.

(૪) શ્રુતજ્ઞાન

આ લોકને વિષે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે બાર અંગવાળું ગણિપિટક[1] કહ્યું છે તે આ પ્રમાણે—

આચાર સૂત્રકૃત, સ્થાન સમવાય વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞપ્તિ, જ્ઞાતૃધર્મકથા ઉપાસકદશા અન્તકૃતદશા અનુત્તરૌપપાતિકદશા પ્રશ્નવ્યાકરણ, વિપાકશ્રુત, દૃષ્ટિવાદ.

[-સમ ૧]

૭ બાર અંગો

ગણિપિટકનાં બાર અંગો છે—

આચાર યાવત્ દૃષ્ટિવાદ

૧

§ આચારાંગમાં[2] શું છે?

શ્રમણનિર્ગ્રંથોના આચાર (જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર — જ્ઞાનાદિ કેમ ગ્રહણ કરવાં એના વિધિનિષેધો)

ગોચરી (ભિક્ષાચર્યા વિષેના નિયમો)

વિનય (જ્ઞાનવિનય આદિ)

વૈનયિક (વિનયનું ફળ કર્મક્ષય વગેરે);

સ્થાન (કાયોત્સર્ગ ઉપવેશન-બેસવું શયન એ ત્રણ સ્થાનો છે તેમના નિયમો);

ગમન (વિહાર કરવા સંબંધી નિયમો);

ચંક્રમણ (ઉપાશ્રયમાં આમતેમ ફરવાના નિયમો)

પ્રમાણ (ભોજન, પાત્ર, વસ્ત્ર વગેરેનું માપ)

---

૧ જુઓ ભગવતી શ ૧૬, ઉ ૪ સૂ ૧૬૪

૨ આ અધ્યયનું મહાપરિજ્ઞાઅધ્યયન આચારાંગ ના નામે તેનો ઉલ્લેખ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે

યોગયોજન (સ્વાધ્યાય પડિલેહણ આદિ કાર્યોમાં બીજાને જોડવા સંબંધી નિયમો);
ભાષા;
સમિતિ;
ગુપ્તિ;
શય્યા (રહેવાનું સ્થાન – વસતિ);
ઉપધિ (વસ્ત્રપાત્રાદિ);
ભક્તપાન;
ઉદ્ગમ (સાધુ માટે આહાર તૈયાર કરતાં જે દોષો ગૃહસ્થને લાગે છે તે);
ઉત્પાદન (ભિક્ષા લેનાર સાધુને અસાવધાનતાથી લાગતા દોષો);
એષણા (ભિક્ષા લેનાર અને દેનાર બંનેને લાગતા દોષો)
દોષોની વિશુદ્ધિ;
શુદ્ધાશુદ્ધ ગ્રહણ;
વ્રત, (પાંચ મહાવ્રતરૂપ મૂલ ગુણો);
નિયમ;
તપોપધાન.

§ જે આચારનું આ શાસ્ત્રમાં વર્ણન છે તે આચાર પાંચ પ્રકારનો છે —

જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપ-આચાર, વીર્યાચાર.

§ આચારશાસ્ત્રની — વાચના[1] સંખ્યેય છે અનુયોગદ્વાર[2]

---

૧. ગુરુ શિષ્યને મૂલ સૂત્ર તથા તેના અર્થ શીખવે તે – વાચના.
૨. ઉપક્રમ આદિ વ્યાખ્યાનપ્રકાર.

સંખ્યેય છે પ્રતિપત્તિ[1] સંખ્યેય છે, વેઢ–વેષ્ટક[2] સંખ્યેય છે શ્લોકો સંખ્યેય છે, નિર્યુક્તિઓ[3] સંખ્યેય છે

ક આચારશાસ્ત્ર બધા અંગોમાં પ્રથમ[4] છે તેના બે શ્રુતસ્કંધ[5] છે ૨૫ અધ્યયન છે ૮૫ ઉદ્દેશનકાલ[6] છે સમુદ્દેશનકાલ[7] પણ ૮૫ છે; ૧૮૦૦૦ પદો[8] છે સંખ્યાત અક્ષરો છે, અનન્ત ગમો[9] છે અનન્ત પર્યાયો છે તેમાં સંખ્યેય ત્રસ વિષે અને અનન્ત સ્થાવર વિષે જે શાશ્વત છે કૃત છે, નિબદ્ધ છે નિકાચિત છે – ઇત્યાદિ જિનપ્રજ્ઞપ્ત ભાવોને વિષે કહેવામાં આવ્યું છે

[–સમ ૧૩૬]

---

૧. વસ્તુવિષયક સિદ્ધિ – મતો.

૨. [illegible] અને એક વસ્તુની પ્રતિજ્ઞાક [illegible].

૩ મૂળ સૂત્રને સ્પષ્ટ કરનાર યુક્તિઓ — ટીકા

૪ રચનાના ક્રમની દૃષ્ટિએ નહીં પણ સ્થાપના ક્રમની દૃષ્ટિએ. સૌથી પ્રથમ રચના તો પૂર્વ નામના [illegible] ની થઈ છે

૫. આચાર્ય અધ્યયનો મળીને એક શ્રુતસ્કંધ – [illegible] છે. પ્રથમ [illegible] ૯ અને બીજામાં ૧૬ અધ્યયન છે. આમ, નિશીથ સિવાયનાં કુલ ૨૫ અધ્યયનો છે.

૬. [illegible] અધ્યયન તો તેનો [illegible] આખું શાસ્ત્ર પૂરું કર્યું તે. અધ્યયનના [illegible] સાથે તેના [illegible] તે — આ ૧-૭ ૨-૬ ૩-૪ ૪-૪ ૫ ૬, ૬-૫, ૭-૮ ૮-૭ ૯-૪ ૧૦-૧૧ ૧૧-૩ ૧૨-૩ ૧૩-૨, ૧૪-૨ ૧૫-૨ ૧૬-૨ અને બાકીના ૯ અધ્યયનોના [illegible] ઉદ્દેશનકાલ ઉમેરતાં કુલ ૮૫ થાય.

૭. વિધિપૂર્વક અભ્યાસ કરી [illegible] તે – [illegible] આપવી તે.

૮ આ અને આવાં બીજાં શાસ્ત્રોમાં પદોની જે ગણતરી આપી છે, તે [illegible] તે તે શાસ્ત્રો સાથે સંગત નથી, તે ધ્યાનમાં રાખવું.

૯. અર્થ પરિચ્છેદ.

૨

¹સૂત્રકૃતશાસ્ત્રમાં શું છે?

સૂત્રકૃતશાસ્ત્રમાં સ્વસમય, પરસમય અને સ્વપરસમયની સૂચના છે; તથા જીવ, અજીવ, જીવાજીવ લોક અલોકની સૂચના છે; જીવાદિ નવ પદાર્થ–તત્ત્વની સૂચના છે; નવા શ્રમણોની કુસિદ્ધાન્તથી જેમની મતિમાં વ્યામોહ થયો છે તેવા શ્રમણોની અને જેઓ સંશયશીલ છે તેમની — પાપકારી મલિન બુદ્ધિને વિશુદ્ધ કરવા માટે ૧૮ ક્રિયાવાદીઓ ૮૪ અક્રિયાવાદીઓ ૬૭ અજ્ઞાનવાદીઓ અને ૩૨ વિનયવાદીઓ એમ કુલ ૩૬૩ અન્યદૃષ્ટિઓ નિરાસ કરવામાં આવ્યો છે જેથી શ્રમણો સ્વસમયમાં સ્થિર થાય

સૂત્રકૃતનાં સૂત્રો અને તેનો અર્થ એવો છે કે જે અનેક પ્રકારનાં દૃષ્ટાન્તો વડે પરમતની નિસ્સારતા બતાવે છે વિવિધ પ્રકારે વિસ્તાર કરીને શાસનના સદ્‌ભૂત પદાર્થોનું વ્યાખ્યાન કરે છે મોક્ષમાર્ગ તરફ લઈ જાય છે ઉદાર છે અજ્ઞાનાંધકારથી પીડાતા જીવો માટે દીપકનું કામ આપે છે સિદ્ધિમાં લઈ જનાર નિસરણી જેવાં છે અને ક્ષોભ અને કંપ વિનાનાં છે

સૂત્રકૃત શાસ્ત્રની વાચના સંખ્યાત છે યાવત્ સંખ્યાત નિર્યુક્તિ છે

બાર અંગમાં સૂત્રકૃત બીજું અંગ છે તેના બે શ્રુતસ્કંધ છે અને ૨૩ અધ્યયન છે², તેના ૩૩ ઉદ્દેશનકાલ³

---

૧ આ ભાગમાં [illegible] 'સમયાર્થ' એ નામે તેનો [illegible]

૨ પ્રથમ શ્રુતસ્કંધનાં ૧૬, અને બીજાનાં ૭.

૩ આ ૧ ૪ ૧ ૩ ૩–૪ ૪–૨ ૪–૨, અને બાકીનાએ [illegible]

છે ૩૩ સમુદ્દેશનકાલ છે ૩૬૦૦૦ પદો છે યાવત્ જિન-પ્રજ્ઞપ્તભાવોને તેમાં કહેવામાં આવ્યા છે

[-સમ ૧૩૭]

૩

સ્થાનાંગસૂત્ર[1]માં શું છે?

સ્થાનાંગમા સ્વસમય, પરસમય યાવત્ લોકાલોકની સ્થાપના છે તેમાં પદાર્થોની વ્યાખ્યા — દ્રવ્ય ગુણ, ક્ષેત્ર કાલ અને પર્યાય દૃષ્ટિએ કરવામાં આવી છે તેમાં પર્વત, પાણી, સમુદ્ર સુરભવન સુરવિમાન, આકર-ખાણ નિધિ-ભંડાર ઉત્તમપુરુષો, સ્વર ગોત્ર, જ્યોતિષનું ચલન એ બધાનું વર્ણન છે તેમાં એકવિધ દ્વિવિધ યાવત્ દશવિધ જીવ અને પુદ્ગલોનું વર્ણન છે લોકસ્થિતિનું પણ વર્ણન છે

તેની વાચના સખ્યેય છે યાવત્ સખ્યાત શ્લોકો છે, સખ્યાત સગ્રહણીઓ છે આર આ સર્મા સ્થાનાગ એ ત્રીજુ અગ છે તેનો એક શ્રુતસ્કધ અને દશ અધ્યયનો છે ૨૧ ઉદ્દેશન[2]કાલ છે ૭૨ ૦ પદ છે સખ્યાત અક્ષર છે યાવત્ જિનપ્રજ્ઞપ્ત પદાર્થોનું તેમા વર્ણન છે

[-સમ ૧૩૮]

૪

સમવાયાગ[3]મા શું છે?

સમવાયાગમાં સ્વસિદ્ધાન્તનું વર્ણન છે યાવત્ લોકાલોકનું સમ્યક્ રીતે જ્ઞાન કરાવવામાં આવ્યું છે તેમાં એકથી માંડી

---

૧ આ ગ્રંથમા તેનો પણ અનુવાદ છે.
૨. ૧-૧ ૧-૪ ૩-૪ ૪ ૪ ૫-૩. આદિનાના એ૦ એ૦
૩ આ ગ્રંથમા તેનો પણ અનુવાદ છે.

ઉત્તરોત્તર બે ત્રણ એમ સંખ્યાક્રમે પદાર્થોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે ત્યાર પછી બાર અંગરૂપ શ્રુતજ્ઞાનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે

તે શાસ્ત્રમાં નાના પ્રકારના જીવોનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. અને બીજા પણ ઘણા વિશેષો તેમાં વર્ણિત છે જેમકે નારક તિર્યંચ મનુષ્ય અને દેવસમૂહના આહાર ઉચ્છ્વાસ, લેશ્યા, આવાસની સંખ્યા અને આવાસનું પ્રમાણ; ઉપપાત, ચ્યવન, અવગાહના અવધિ, વેદના ભેદો ઉપયોગ, યોગ, ઇન્દ્રિય અને કષાયનું વર્ણન છે જીવોની વિવિધ યોનિ; મંદરાદિપર્વતોનો વિસ્તાર ઊંચાઈ પરિધિનું પ્રમાણ, તથા તેના ભેદો તથા કુલકર તીર્થંકર ગણધર સમસ્ત ભરતના અધિપતિ ચક્રવર્તી ચક્રધર અને હલધરના ભેદો પણ વર્ણવવામાં આવ્યા છે તથા વર્ષ–ક્ષેત્રાદિક્ષેત્રોના નિર્ગમનું આ અને આના જેવા બીજા પદાર્થોનું પણ આ સમવાયાંગમાં વર્ણન છે

સમવાયાંગની સંખ્યેય વાચના છે યાવત્ તે બાર અંગમાં ચોથું અંગ છે તેનું એક અધ્યયન છે એક શ્રુતસ્કંધ છે એક ઉદ્દેશનકાલ છે ૧૪૪૦૦૦ પદો છે. સંખ્યાત અક્ષરો છે યાવત્ જિનપ્રજ્ઞપ્ત ભાવોને તેમાં જોડવામાં આવ્યા છે

[–સૂત્ર ૧૩૬]

૫

[1]વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિમાં શું છે?

વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિમાં સ્વસમયની પ્રરૂપણા છે યાવત્ લોકાલોકનું વ્યાખ્યાન છે

---

૧ આ ભાગનો અક્ષરશઃ નહિ તેનો ભાવાનુવાદ અહીં કર્યો છે

વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિમાં નાના પ્રકારના દેવ, નરેન્દ્ર અને રાજર્ષિઓએ સંશયાળુ થઈને પૂછેલા ૩૬૦૦૦ પ્રશ્નના ભગવાન મહાવીરે વિસ્તારથી ઉત્તરો આપ્યા છે તે ઉત્તરોમાં દ્રવ્ય, ગુણ, ક્ષેત્ર, કાલ, પર્યાય પ્રદેશ, પરિણામ યથાવસ્થિતભાવ, અનુગમ, નિક્ષેપ નય પ્રમાણ, સુનિપુણ ઉપક્રમ ઇત્યાદિનું વિવિધ પ્રકારે પ્રકાશન છે તેમાં લોક અને અલોક સંબંધી માહિતી છે એ ઉત્તરો સંસારસમુદ્રને તરવા માટે સાધન અને તેવા તે છે એમની ઇન્દ્રોએ પણ પ્રશંસા કરી છે ભવ્યજનોએ તેમનું અભિનંદન કર્યું છે અંધકારની રજને નાશ કરનારા તે જ્ઞાનરૂપ દીવા જેવા છે અને ઈહા બુદ્ધિ અને મતિની વૃદ્ધિ કરનારા છે વળી તે સૂત્રાર્થને વિવિધ રીતે સમજાવનારા છે તથા મહામૂલ્યવાન અને શિષ્યને હિતકર છે

વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિમાં સંખ્યાત વાચના છે–યાવત્ સંખ્યાત નિર્યુક્તિઓ છે તે બાર અંગમાં પાંચમું છે શ્રુતસ્કંધ એક છે સો અધ્યયન[1] છે; તેના દશ હજાર ઉદ્દેશો[2] છે દશ હજાર સમુદ્દેશો છે ૩૬૦૦૦ પ્રશ્નોના ઉત્તરો છે ૮૪ ૦૦ પદો છે સંખ્યાત અક્ષરો છે યાવત્ જિનપ્રજ્ઞપ્ત ભાવોનું પ્રરૂપણ છે

[–સમ ૧૪]

૬

જ્ઞાતૃધર્મકથામાં[3] શું છે?

જ્ઞાતૃધર્મકથામાં દૃષ્ટાંતો આપવામાં આવ્યા છે દૃષ્ટાંતમા

---

૧. ભગવતીમાં શતક એ જ અધ્યયન કહેવાય છે.

૨. ટીકાકારે ટીકામાં એ રીતે દશ હજાર ગણ્યા તે જણાતું નથી.

૩ ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ નામે તેનો અનુવાદ આ માળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

આવતા – નગર ઉદ્યાન, ચૈત્ય, બગીચા, રાજા, માતા-પિતા સમવસરણ, ધર્માચાર્ય, ધર્મકથા, આ લોક તેમ જ પરલોકની ઋદ્ધિ, ભોગનો પરિત્યાગ, પ્રવ્રજ્યા, શ્રુતાભ્યાસ, તપોપધાન, દીક્ષાપર્યાય, સંલેખના, ભોજનનો ત્યાગ, પાદપોપગમન, દેવલોકગમન, સુકુળમાં જન્મ, ફરી ધર્મપ્રાપ્તિ, અને મોક્ષ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે

યાવત્ આ કથાઓમાં સાધુઓના વિનય વિષે તીર્થંકરના શાસનમાં દીક્ષા લઈને તેના પાલનમાં મંદ બુદ્ધિવાળા વિષે, કઠણ તપશ્ચર્યાથી હારી ગયેલા વિષે, લાચાર પરીષહોથી હારેલાઓ વિષે, મોક્ષમાર્ગમાં આગળ વધતાં જ અટકી જવાય વિષે, વિષયસુખની આશામાં મૂઢ બનેલાઓ વિષે, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપને દૂષિત કરીને નષ્ટ થયેલાઓ વિષે, તથા તેથી કરીને તેમની સંસારમાં થયેલી દુર્ગતિ અને દુઃખપરંપરા વિષે—વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યું છે

વળી, જેમણે પરીષહ અને કષાયના સૈન્યને જીતી લીધું છે, ધૈર્ય જ જેમનું ધન છે અને સંયમમાં જેઓ ઉત્સાહપૂર્વક નિશ્ચયવાળા છે તેવા ધીરપુરુષો વિષે; જેઓ નિરાલસ થઈ જ્ઞાન, ધ્યાન, ચારિત્ર, યોગના આરાધક હોવાથી સિદ્ધિમાર્ગમાં પ્રયાણ કરી ગયા છે તેમના વિષે; જેઓ દેવના અનુપમ કામભોગ ભોગવી ત્યાંથી યથાકાળે ચ્યુત થઈ મનુષ્યલોકમાં ઉત્પન્ન થઈ ફરી પાછા પ્રવ્રજ્યા લઈ મુક્તિપથના પ્રવાસી થઈ મોક્ષે ગયા છે તેમના વિષે—વિસ્તૃત વર્ણન છે.

વળી, જેઓ માર્ગમાં ચલાયમાન થયા હોય તેમને મનુષ્ય અને દેવો ઉપદેશ આપી સારાસારના સુફળ જણાવી કેવી રીતે સન્માર્ગમાં લાવે છે તેના વિષે આમાં કહેવામાં આવ્યું છે અને દૃષ્ટાન્તો અને પ્રતીતિકર વચનો

સાંભળીને ભ્રષ્ટ મનુષ્યો કેવી રીતે સન્માર્ગમાં આવી જન્મ મરણનો નાશક સંયમ પાળી, દેવલોકમાં જઈ પાછા આવી સર્વ દુઃખરહિત શાશ્વત કલ્યાણકારી મોક્ષમાં જાય છે તે પણ કહેવામાં આવ્યું છે

આ અને આના જેવું બીજું પણ ઘણું વિસ્તારથી જ્ઞાતૃધર્મકથાઓમાં કહેવામાં આવ્યું છે

જ્ઞાતૃધર્મકથાની સંખ્યાત વાચના છે સંખ્યાત અનુયોગદ્વાર છે સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ છે; તે છઠ્ઠું અંગ છે તેના બે શ્રુતસ્કંધ છે અને [પ્રથમ શ્રુતના] ઓગણીસ અધ્યયન છે

તેમાંની કથાઓ બે પ્રકારની છે — એક બનેલી અને બીજી કલ્પિત [બીજા શ્રુતની] બધી ધર્મકથાઓને દસ વર્ગમાં[1] વહેંચી નાખવામાં આવી છે એકેક ધર્મકથામાં પાંચસો પાંચસો આખ્યાયિકાઓ છે એકેક આખ્યાયિકામાં પાંચસો પાંચસો ઉપાખ્યાયિકાઓ છે અને પ્રત્યેક ઉપાખ્યાયિકામાં ૫   આખ્યાયિકા-ઉપાખ્યાયિકાઓ છે એમ બધી મળી સાડાત્રણ કરોડ કથાઓ થાય છે તેના ૨૯ ઉદ્દેશનકાલ[2] છે સમુદ્દેશનકાલ પણ તે ઘણા જ છે સંખ્યાત હજાર પદો છે યાવત્ જિનપ્રજ્ઞપ્તભાવોનું વર્ણન છે

(—સમ ૧૪૧)

•

ઉપાસકદશા[3]માં શું છે?

ઉપાસકદશામાં ઉપાસક-શ્રાવકોના નગર ઉદ્યાન ચૈત્ય વનખંડ, રાજા અને માતા-પિતાનું વર્ણન છે તથા

૧ વર્ગનો અર્થ અધ્યયન સમજવો

૨ ગણતાં કે બન્ને શ્રુતસ્કંધનાં મળી ૨૯ અધ્યયનો છે

૩ 'ભગવાન મહાવીરના દસ શ્રાવકો' એ નામે તેનો અનુવાદ આ માળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે

સમવસરણ, ધર્માચાર્ય ધર્મકથા આ લોક અને પરલોકની ઋદ્ધિનું વર્ણન છે ઉપાસકના શીલવ્રત, ગુણવ્રત, પૌષધ, ઉપવાસનું વર્ણન છે તેમનો શ્રુતાભ્યાસ, તપોપધાન, પ્રતિમા ઉપસર્ગ સંલેખના ભક્તપ્રત્યાખ્યાન, તથા પાદપોપગમનનું વર્ણન છે મૃત્યુ પછી તેમની દેવલોકમાં ઉત્પત્તિ, ત્યાંથી ચ્યવન કરી સુકુલમાં જન્મ અને ફરી ધર્મપ્રાપ્તિ કરી મોક્ષગમન એ બધું તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે

વળી ઉપાસકદશામાં શ્રાવકોની ઋદ્ધિ તેમનો પરિવાર તેમનું ધર્મશ્રવણ, તેમની ધર્મપ્રાપ્તિ અને તેમના સમ્યક્ત્વની સ્થિરતા અને વિશુદ્ધિ, તેમના મૂલગુણ અને ઉત્તરગુણ તથા તેમના અતિચાર તેમની ઉપાસકપણાની કાલમર્યાદા અને અનેક પ્રકારે તેમણે જે અભિગ્રહો ધારણ કર્યા પ્રતિમાઓ સ્વીકારી ઉપસર્ગો-સંકટો સહન કર્યાં તેનું; તથા જેમને ઉપસર્ગ નથી આવ્યા તેમનું; તેમણે જે અનેક પ્રકારનું તપ આચર્યું અને શીલવ્રત તથા ગુણવ્રત અને પૌષધોપવાસ સ્વીકાર્યાં તેનું અને છેવટે સંલેખનાવ્રત લઈ અનેક દિવસ સુધી અન્નપાન વગર રહી આત્માને શુદ્ધ કરી તેઓ કલ્પોપપન્ન દેવપણે ઉત્પન્ન થયા તેનું; અને તે દેવલોકની સંપત્તિનું જે અનુપમ સુખ તેમણે ભોગવ્યું તેનું અને ત્યાંથી યથાકાળે ચ્યુત થઈ મનુષ્ય રૂપે જન્મી ફરી પાછી જિનધર્મની પ્રાપ્તિ કરી, ઉત્તમ સંયમ પાળી કર્મરજને છાંડી જેવી રીતે તેઓ મુક્ત થશે તેનું; આ બધાનું અને આના જેવું બીજું ઘણું વર્ણન તેમાં કરવામાં આવ્યું છે

ઉપાસકદશાની સંખ્યાત વાચના છે સંખ્યાત અનુયોગ દ્વાર છે યાવત્ સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ[1] છે તે સાતમું અંગ

---

૧ અર્ધમાગધ સંગહણી

છે તેનો એક શ્રુતસ્કંધ છે અને દસ અધ્યયન છે. દસ ઉદ્દેશન અને સમુદ્દેશન કાલ છે સંખ્યાત હજાર પદ છે યાવત્ તેમાં જિનપ્રજ્ઞપ્ત ભાવોનું નિરૂપણ છે

[-સમ ૧૪૧]

૮

અન્તકૃદ્દશાંગમાં શું છે?

અન્તકૃદ્દશામાં જેઓ મોક્ષે ગયા છે તેમના સંબંધી —નગર ઉદ્યાન ચૈત્ય, વન રાજા અને માતા-પિતાનું વર્ણન છે તથા સમવસરણ ધર્માચાર્ય ધર્મકથા આ લોક અને પરલોકની ઋદ્ધિનું વર્ણન છે. તથા મોક્ષે જનાર જીવોએ કેવી રીતે ભોગોનો ત્યાગ કર્યો અને દીક્ષા લીધી, તેમનો શ્રુતાભ્યાસ, તેમની તપસ્યા તેમની પ્રતિમા તેમની વિવિધ પ્રકારની ક્ષમા આર્જવતા મૃદુતા શૌચ અને સત્ય, તેમનો સત્તર પ્રકારનો સંયમ તેમનું ઉત્તમ બ્રહ્મચર્ય¹ તેમની નિર્પરિગ્રહતા તેમનું તપ અને ત્યાગ, તેમની સમિતિ અને ગુપ્તિ તેમનો અપ્રમત્તભાવ, તેમના સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનનું સ્વરૂપ તેઓ કેવા ઉત્તમ સંયમને પામ્યા છે તે તેમણે કેવા પરીષહો જીત્યા છે તે, અને ચાર કર્મના ક્ષયથી તેમણે કેવી રીતે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તે તેમનો દીક્ષાપર્યાય, અને તેમના પાદપોપગમનનો કાલ અને છેવટે સર્વકર્મથી મુક્ત થઈ તેઓ કેવી રીતે મોક્ષે ગયા વ — આ અને આના જેવા બીજા ઘણા ભાવોનું વર્ણન અન્તકૃદ્દશામાં કરવામાં આવ્યું છે

અન્તકૃદ્દશાની સંખ્યાત વાચના છે સંખ્યાત અનુયોગદ્વાર છે યાવત્ તેની સંખ્યાત સંગ્રહણિઓ છે યાવત્ તે આઠમું

૧. આ આર્જવ ... પુરુષ અને સંયમ નામના આશ્રમ તેને અનુરૂપ ... ..છ

અંગ છે તેનો શ્રુતસ્કંધ એક છે અધ્યયન દશ છે વર્ગ ત્રણ છે[1] દશ ઉદ્દેશન અને સમુદ્દેશન કાલ છે. સંખ્યાત હજાર પદ છે યાવત્ તેમાં જિનપ્રજ્ઞપ્ત ભાવોને કહેવામાં આવ્યા છે

(–સમ ૧૪૩)

૯

અનુત્તરોપપાતિકદશામાં[2] શું છે?

અનુત્તરોપપાતિકદશામાં અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થનાર સાધુઓના નગર ઉદ્યાન, ચૈત્ય યાવત્ માતા-પિતાનું વર્ણન છે તેવા સાધુ સંબંધી શ્રમણભગવાન ધર્માચાર્ય ધર્મકથા, આ લોક અને પરલોકની ઋદ્ધિનું વર્ણન છે તેમણે કરેલ ભોગોનો ત્યાગ લીધેલ દીક્ષા કરેલ શ્રુતાભ્યાસ, આચરેલ તપોપધાન, તેમનો દીક્ષાપર્યાય તેમની પ્રતિમા સંલેખના ભક્તપ્રત્યાખ્યાન, પાદપોપગમન અને છેવટે અનુત્તરમાં ઉપપાત એ વર્ણવવામાં આવ્યું છે

વળી દેવલોકમાંથી ચ્યવી તેઓ સત્કુલમાં ઉત્પન્ન થઈ ફરી ધર્મપ્રાપ્ત કરી અને છેવટે મોક્ષને પામ્યા તે બધું વર્ણવવામાં આવ્યું છે

અનુત્તરોપપાતિકદશામાં — તીર્થંકરના સમવસરણનું તીર્થંકરના અતિશયનું અને પરીષહને જીતી યશસ્વી બનેલા, તપોબળ વડે દેદીપ્યમાન જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રવાળા

---

૧ વર્ગ ત્રણ છે [illegible] ૧૦ અધ્યયન [illegible] – ટીકાકાર.

૨. આ ભાવના [illegible] પુરુષ અને [illegible] પુસ્તકમાં [illegible] છે.

અને વિવિધ ગુણના ભંડાર એવા તીર્થંકરના શિષ્યોનું અણુત્તરમહર્ષિઓનું વિશિષ્ટ જ્ઞાનીઓનું તથા તેમના ગુણનું વિસ્તૃત વર્ણન છે

વળી ભગવાનનું શાસન કેવી રીતે જીવને હિતકારી છે દેવાસુરમનુષ્યોની ઋદ્ધિ કેટલી છે તીર્થંકરની પાસે લોકો કેવી રીતે આવે છે તેમની સેવા કેવી રીતે કરે છે તીર્થંકર કેવી રીતે દેવ અને મનુષ્યને ધર્મોપદેશ કરે છે તેમનો ઉપદેશ સાંભળી બધા કામભોગોને છોડીને લોકો કેવી રીતે સંયમ, તપ અને બીજો આચાર સ્વીકારે છે અને ઘણા વર્ષની પ્રવ્રજ્યા પાળીને, જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની આરાધના કરીને જિનવચનમાં દૃઢ શ્રદ્ધાવાળા થઈને હૃદયથી જિનવચનની અનુમોદના કરીને જેણે જેટલા ઉપવાસ પ્રાપ્ત થાય તે કરીને, લોકો કેવી રીતે ધ્યાનવાળા થઈ સમાધિમરણે મરી અનુત્તરમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને અનુત્તરમાં અનુપમ દેવસુખ ભોગવી યથાકાલ ત્યાંથી ચ્યવી યાવત્ સંયમ પાળી કેવી રીતે મોક્ષે જાય છે તે બધું—અને તે સિવાય બીજું ઘણું અનુત્તરોપપાતિકમાં કહેવામાં આવ્યું છે

અનુત્તરોપપાતિકની સંખ્યાત વાચના છે સંખ્યાત અનુયોગદ્વાર છે સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ છે તે નવમું અંગ છે તેનો શ્રુતસ્કંધ એક છે ત્રણ અધ્યયન છે, ત્રણ વર્ગ છે ઉદ્દેશન અને સમુદ્દેશનના કાલ દશ છે સંખ્યાત હજાર પદો છે યાવત્ જિનપ્રજ્ઞપ્ત ભાવોને તેમાં પ્રરૂપવામાં આવ્યા છે

[—સમ ૧૩૭]

૧

પ્રશ્નવ્યાકરણમાં શું છે?

પ્રશ્નવ્યાકરણમાં એકસો આઠ[1] પ્રશ્નો છે ૧૦૮ અપ્રશ્નો છે અને ૧૦૮ પ્રશ્નાપ્રશ્નો છે. વિદ્યાતિશયોનું વર્ણન છે સાધકોના નાગ અને સુપર્ણ સાથે દિવ્ય સંવાદોનું વર્ણન છે

પ્રશ્નવ્યાકરણમાં—આદર્શ અંગુષ્ઠ બાહુ અસિ, મણિ વસ્ત્ર અને આદિત્ય વિષયક પ્રશ્નોના; વિવિધમહાપ્રશ્નવિદ્યા મનઃપ્રશ્નવિદ્યા અને દેવતા જેમાં પ્રશ્ન કરી આપે છે તેવી વિવિધ વિદ્યાઓના પ્રશ્નોના; લોકોને વિસ્મય પમાડે તેવા મહાપ્રભાવિક પ્રશ્નોના જે પ્રશ્નો સાંભળી લોકોને બહુ પૂર્વ કાળે કોઈ ઉત્તમ દમી તીર્થંકર થયા હશે તેવી ખાતરી થઈ જાય તેવા પ્રશ્નોના સમજવા કઠણ પડે તેવા પ્રશ્નોના, જે સર્વસર્વજ્ઞસમ્મત હોય તેવા પ્રશ્નોના અબુધજન પણ જેમાં વિશ્વાસ કરવા લાગી જાય તેવા પ્રત્યક્ષમાં વિશ્વાસ ઉપજાવે તેવા પ્રશ્નોના;—સ્વસમય અને પરસમયનું નિરૂપણ કરવામાં કુશળ પ્રત્યેકબુદ્ધોએ વિવિધ અર્થવાળી ભાષામાં આપેલા અને મહાવીર ભગવાને વિવિધ રીતે વિસ્તારથી જગતનું હિત સધાય તે રીતે આપેલા — ગાથાઓની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે

પ્રશ્નવ્યાકરણમાં સંખ્યાત વાચના છે સંખ્યાત અનુયોગદ્વાર છે; યાવત્ સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ છે આર અંગોમાં પ્રશ્નવ્યાકરણ એ દસમું અંગ છે તેનો એક શ્રુતસ્કંધ છે ૪૫

૧ આ રૂપ. અનુયોગ [illegible]

ઉદ્દેશન ૧ અને સમુદ્દેશન કાલ છે સંખ્યાત હજાર પદો છે યાવત્ જિનઆગમ ભાવોનું વર્ણન છે

[-સૂત્ર ૧૪૫]

૧૧

વિપાકશ્રુતમાં શું છે?

સારાં અને માઠાં કર્મના વિપાક તેમાં કહેવામાં આવ્યા છે આ શ્રુતને બે ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે એક સુખવિપાક અને બીજું દુઃખવિપાક દશ દુઃખવિપાક અને દશ સુખવિપાક છે

દુઃખવિપાકમાં જેમને દુઃખ ભોગવવું પડે છે તેમના નગર યાવત્ માતાપિતાનું વર્ણન છે તથા સમવસરણ ધર્માચાર્ય ધર્મકથા ગૌતમનું નગરમાં જવું અને સંસારની દુઃખપરંપરા—આ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે.

સુખવિપાકમાં જેને સુખ ભોગવવું પડે છે તેમના નગરાદિનું વર્ણન છે તથા સમવસરણ, ધર્માચાર્ય ધર્મકથા આ લોક અને પરલોકની ઋદ્ધિઓ ભોગનો પરિત્યાગ દીક્ષા શ્રુતગ્રહણ તપોપધાન દીક્ષાપર્યાય પ્રતિમા

૧ [illegible] અધ્યયનો છે. તેથી [illegible] [illegible] વર્ણન છે.

૨ [illegible] માટે છે

संलेखना, भक्तप्रत्याख्यान, पादपोपगमन देवलोकमां गमन सुकुलोत्पत्ति फरी धर्मप्राप्ति, अने मोक्ष—आ विषे कहेवामां आव्युं छे

दुःखविपाकमां—हिंसा, जूठ चोरी परस्त्री साथे मैथुन अने परिग्रहथी संचित पापकर्मनो तथा तीव्रकषाय इन्द्रिय प्रमाद, पापप्रवृत्ति अने अशुभाध्यवसायथी संचित पापकर्मनो विपाक (फल) वर्णववामां आव्यो छे जेमके कोई नरक अथवा तिर्यंच योनिमां उत्पन्न थई अनेक प्रकारनां दुःखोथी पीडाय छे, मनुष्यमां उत्पन्न थवा छतां पण पापकर्मनां फळ भोगवे छे जेमके कोईनो वध करवामां आवे छे कोईनुं वृषण कापी नाखवामां आवे छे वळी कोईनां नाक कान आदि कापी नाखवामां आवे छे कोईना हाथ पग के होठ कापी नाखवामां आवे छे कोईने आंखमां गरम सळी नाखवामां आवे छे कोईने बाळी नाखवामां आवे छे कोईने चीरी नाखवामां आवे छे कोईने बांधवामां आवे छे कोईने शूळ भोंकीने तो कोईने लाकडी मारीने बिहाल करी नाखवामां आवे छे गरम सीसुं कोईना पर रेडवामां आवे छे गरम तेल कोईना पर रेडवामां आवे छे कोईने कुंभीमां पकाववामां आवे छे कोईने शीतकालमां कंपाववामां आवे छे कोईने कायम बांधी राखवामां आवे छे कोईने भालाथी वींधवामां आवे छे कोईनी चामडी उतारी लेवामां आवे छे कोईने हाथमां तेलवाळां कपडां वींटी भयंकर रीते बाळवामां आवे छे—आवां आवां भयंकर दुःखो भोगववां पडे छे टूंकमां, पूर्व जन्ममां करेलां कर्मोनी परंपरा तेने आवां भयंकर फळ आप्या विना मूकती नथी पण तेनो छुटकारो तपमां छे

ષેધપૂર્વક લાગી જાય તો થવા સંભવ ખરો — આ બધું દુ ખવિપાકમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે

ત્યાર પછી સુખવિપાકમાં શીલવત, સમમી ગુણવાન, તપસ્વી સાધુને અનુક પાત્રાવથી તથા હમેશાં મનની પ્રસન્નતાથી શુભ ભાવનાવાળા થઈને જેઓ શુદ્ધ નિર્દોષ આહાર આપે છે તેઓ ભાવશુદ્ધિ કરી કેવી રીતે ધર્મપ્રાપ્તિ કરે છે અને કેવી રીતે — જેમાં અનેક નરકાદિભવ અને દુઃખ, ભય વિષાદ શોક અને મિથ્યાત્વના દુ ખરો છે જેમાં અપેય અજ્ઞાનાંધકારરૂપ કીચડ હોવાથી પાર થવાનો રસ્તો મળવો મુશ્કેલ છે જેમાં જરા મરણ અને જન્મની ક્ષુબ્ધ ભમરીઓ છે સોળ કષાયરૂપી હિંસક પ્રાણીઓ હોવાથી જે ભયકર છે એવા — અનાદિ અનત સસારને ટૂંકો કરે છે અને કેવી રીતે તેઓ દેવાયુ બાંધે છે અને દેવના કામભોગો ભોગવી યથાકાળે ચ્યુત થઈ કેવી રીતે આ નરલોકમાં આવી સુકુળમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને આયુષ્યમાન્ દીર્ઘશરીરવાળા રૂપવાન્ યાવત્ આરોગ્ય અને બુદ્ધિવાળા થાય છે અને તેમને મિત્રો મળે છે સ્વજન મળે છે યાવત્ બધી પ્રકારની સમૃદ્ધિ મળે છે અને તેમને વિવિધ પ્રકારના કામભોગથી કેવું સુખ મળે છે તેનું વર્ણન છે

આવી રીતે અનાદિકાળથી ચાલી આવતી પરંપરાથી બાંધેલા શુભ અને અશુભ બન્ને કર્મોના વિપાકો કેવી રીતે સુખ અને દુ ખ આપે છે તે વિપાકશ્રુતમાં બતાવવામાં આવ્યું છે આ બધું એટલા માટે બતાવવામાં આવ્યું છે કે જીવો તે વિચારી સવેગવાળા થાય આ સિવાય પણ બીજું ઘણું તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે

વિપાકશ્રુતની સખ્યાત વાચના છે સખ્યાત અનુયોગદ્વાર છે યાવત્ સખ્યાત સગ્રહણીઓ છે આ સૂત્ર અંગોમાં

અગિયારમું અંગ છે. તેનાં વીસ અધ્યયનો છે અને ઉદ્દેશન અને સમુદ્દેશન કાલ પણ વીસ છે. તેનાં સંખ્યાત હજાર પદો છે, સંખ્યાત અક્ષરો છે યાવત્ જિનપ્રજ્ઞપ્ત ભાવોનું તેમાં વર્ણન છે.

[—સમ ૧૪૫]

૧૧

દૃષ્ટિવાદમાં[1] શું છે?

દૃષ્ટિવાદમાં બધા ભાવની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે. તેના મુખ્ય પાંચ વિભાગ છે—

૧. પરિકર્મ, ૨. સૂત્રો ૩. પૂર્વગત ૪. અનુયોગ અને ૫. ચૂલિકા.

(૧) પરિકર્મના પાછા સાત વિભાગ છે—સિદ્ધશ્રેણિકા, મનુષ્યશ્રેણિકા, સ્પૃષ્ટશ્રેણિકા, અવગાહનાશ્રેણિકા, ઉપસંપદ્યશ્રેણિકા, વિપ્રજહત્શ્રેણિકા, ચ્યુતાચ્યુતશ્રેણિકા.

સિદ્ધશ્રેણિકા પરિકર્મના પાછા ચૌદ વિભાગ છે—
માતૃકાપદ, એકાર્થિકપદ, પાદોષ્ઠપદ, આકાશપદ, કેતુભૂત, રાશિબદ્ધ, એકગુણ, દ્વિગુણ, ત્રિગુણ, કેતુભૂત, પ્રતિગ્રહ, સંસારપ્રતિગ્રહ, નન્દાવર્ત, સિદ્ધબદ્ધ.

મનુષ્યશ્રેણિકા પરિકર્મના પણ ઉપર પ્રમાણે ચૌદ ભેદો છે અને બાકીના સ્પૃષ્ટશ્રેણિકાદિ પાંચ પરિકર્મના અગિયાર ભેદો છે.

સ્વસમયની અપેક્ષાએ પરિકર્મ છ જ છે પણ સાતમું પરિકર્મ આજીવિક મતાનુસારી છે. એમ સાતપરિકર્મ થાય

૧ દૃષ્ટિવાદના વિસ્તારથી વર્ણન માટે તથા અન્ય ગ્રંથોની તે વિષે તુલના માટે જુઓ ષટ્ખંડાગમ ભાગ ૧ની પ્રસ્તાવના.

પ્રથમના છ પરિક્રમો સ્વસામયિક હોવાથી તેમાં ચાર નય વડે વિચાર કરવામાં આવે છે પણ ત્રૈરાશિકની દૃષ્ટિએ તો સાતે પરિકર્મમાં ત્રણ નયથી વિચાર કરવામાં આવે છે

(૨) સૂત્ર અઠ્યાસી છે—

ઋજુગ પરિણતાપરિણત, બહુભાંગિક વિપ્રત્યયિક અનન્તર પરંપરા સમાન, સંયૂથ સંભિન્ન, યથાત્યાગ, સૌવસ્તિક નંદાવર્ત બહુલ, સ્પૃષ્ટાસ્પૃષ્ટ, વ્યાવત એવંભૂત દ્વિકાવર્ત વર્તમાનોત્પાદ સમભિરૂઢ, સર્વતોભદ્ર પ્રણામ અને દ્વિપ્રતિગ્રહ, આ બાવીશે સૂત્રનો સ્વસિદ્ધાન્ત અનુસારે સ્વતંત્રભાવે વિચાર થાય છે એ બાવીશે સૂત્રનો પરતન્ત્રપણે ગોશાલક મતાનુસારે વિચાર થાય છે, એ બાવીશે સૂત્રનો ત્રણનયથી વિચાર કરનાર ત્રૈરાશિકની દૃષ્ટિએ વિચાર થાય છે એ બાવીશે સૂત્રનો સ્વસમયપ્રમાણે ચારે નયોની દૃષ્ટિએ વિચાર થાય છે એમ એ બાવીશમાંના પ્રત્યેકનો ચાર પ્રકારે વિચાર થાય છે એ સે કુલ અઠ્યાસી સૂત્ર ગણવામાં આવે છે

(૩) પૂર્વગતમાં ૧૪ પૂર્વ છે તે આ પ્રમાણે—

ઉત્પાદપૂર્વ આગ્રાયણી વીર્ય અસ્તિનાસ્તિપ્રવાદ જ્ઞાનપ્રવાદ સત્યપ્રવાદ આત્મપ્રવાદ, કર્મપ્રવાદ પ્રત્યાખ્યાનપ્રવાદ, વિદ્યાનુપ્રવાદ, અવન્ધ્યપ્રવાદ, પ્રાણાયુપ્રવાદ, ક્રિયાવિશાલ પ્રવાદ અને લોકબિંદુસાર. પ્રત્યેક પ્રવાદની વસ્તુ તથા ચૂલિકાવસ્તુ નીચે પ્રમાણે છે —

પ્રવાદ	વસ્તુ	ચૂલિકાવસ્તુ
૧	૧૦	૪
૨	૧૪	૧૨
૩	૮	૮

૪	૧૮	૧
૫	૧૨	
૬	૨	×
૭	૧૬	×
૮	૩૦	×
૯	૨	×
૧૦	૧૫	×
૧૧	૧૨	×
૧૨	૧૩	×
૧૩	૩	×
૧૪	૨૫	×

(૪) અનુયોગના બે ભાગ છે—

મૂલપ્રથમાનુયોગ અને ગંડિકાનુયોગ.

મૂલપ્રથમાનુયોગમાં ભગવાન અરિહંતોના પૂર્વભવ દેવલોકગમન, આયુ ચ્યવન, જન્મ અભિષેક રાજ્યલક્ષ્મી પાલખી, પ્રવ્રજ્યા, તપસ્યા આહાર, કેવલજ્ઞાન, તીર્થપ્રવર્તન, સંઘયણ, સંસ્થાન ઊંચાઈ આયુ, શિષ્ય ગણ, ગણધર આર્યા પ્રવર્તિની ચતુર્વિધ સંઘનું પરિમાણ કેવળી, મનઃપર્યાયજ્ઞાની અવધિજ્ઞાની સમ્યક્ત્વી શ્રુતજ્ઞાની જેઓ અનુત્તરમાં ઉત્પન્ન થાય છે જેઓ સિદ્ધ થાય છે જેઓ પાદપોપગમન કરે છે જે ઉત્તમ મુનિવરો કર્મરજ બંધી જેટલા ઉપવાસ કરી મોક્ષે જાય છે — આ અને આવી બીજી બાબતો તીર્થંકર સંબંધી કહેવામાં આવે છે

ગંડિકાનુયોગ અનેક પ્રકારનો છે—જેમકે કુલકર-ગંડિકા તીર્થંકરગં ગણધરગં ચક્રધરગં દશારગં બળદેવગં વાસુદેવગં હરિવંશગં ભદ્રબાહુગં

તપઃકર્મ ગં૦ ચિત્રાંતરગં૦, ઉત્સર્પિણીગં૦ અવસર્પિણીગં૦ અને દેવ નરક, તિર્યગ્ગતિમાં જે વિવિધ જન્મો થાય છે તેનુ વ્યાખ્યાન, આખ્યાયિકા ગંડિકાઓ છે

(૫) ચૂલિકા એ આદિના ચાર પૂર્વની સમજવાની છે. બાકીનાં પૂર્વને ચૂલિકા નથી વિગત માટે ઉપર પૂર્વનુ વર્ણન જુઓ.

દૃષ્ટિવાદની વાચના સંખ્યાત છે સંખ્યાત અનુયોગદ્વાર છે યાવત્ સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ છે તે બારમુ અંગ છે, તેનો શ્રુતસ્કંધ એક છે ૧૪ પૂર્વ છે સંખ્યાત વસ્તુ છે, સંખ્યાત ચૂલવસ્તુ છે સંખ્યાત પ્રાભૃત છે સંખ્યાત પ્રાભૃત-પ્રાભૃત છે સંખ્યાત પ્રાભૃતિકાઓ છે સંખ્યાત પ્રાભૃતપ્રાભૃતિકા છે સંખ્યાત હજાર પદો છે યાવત્ તેમાં જિનપ્રરૂપ્ય ભાવોને કહેવામાં આવ્યા છે

[–સૂત્ર ૧૪૭]

આ બાર અંગ રૂપ ગણિપિટકની વિરાધના કરીને અતીત કાળમા અનંત વર્તમાનકાળમાં અસંખ્યાત અને ભવિષ્યકાળમા અનંત જીવો સંસારમાં ભમ્યા ભમે છે અને ભમશે

તેથી વિરુદ્ધ, તેની આરાધના કરીને અતીત કાળમા વર્તમાન કાળમા અને ભવિષ્યના અનન્ત જીવો સંસારને તરી ગયેલ જાય છે જાય છે અને જશે.

એ દ્વાદશાંગ ભૂતકાળમાં હતું, વર્તમાનમાં છે અને ભવિષ્યમાં રહેશે તે ધ્રુવ છે નિત્ય છે શાશ્વત છે અક્ષય છે અવ્યય છે નિત્ય છે

જેમ પૃથ્વીકાયાદિ પાંચ અસ્તિકાય શાશ્વત છે તેમ આ ગણિપિટકમાં અનન્ત ભાવ, અનન્ત અભાવ, અનન્ત હેતુ, અનન્ત અહેતુ અનન્ત કારણ, અનન્ત અકારણ, અનન્ત

છઠ્ઠા અનન્ત અજીવ, અનન્ત ભવ્ય, અનન્ત અભવ્ય, અનન્ત સિદ્ધ અનન્ત અસિદ્ધ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે
[-સમ ૧૪૮]

આ આચારાદિ વિષે ...

બ્રહ્મચર્ય (અધ્યયનો) નવ[1] છે—

૧ શસ્ત્રપરિજ્ઞા
૨. લોકવિજય
૩. શીતોષ્ણીય
૪ સમ્યક્ત્વ,
૫. આવન્તિ
૬ ધૂત
૭. વિમોહ,
૮. ઉપધાનશ્રુત
૯ મહાપરિજ્ઞા

[-સમ ૯ -સ્થા ૬૬૨]

આચારપ્રકલ્પ[2] પાંચ પ્રકારનો છે—

---

૧ બ્રહ્મચર્યનું પ્રતિપાદન કરતા હોવાથી આ બ્રહ્મચર્યઅધ્યયનો કહેવાય છે. તે આચારાંગસૂત્રના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધમાં છે.

૨ આચારાંગ સૂત્રની પાંચમી ચૂલિકા જે નિશીથ અધ્યયન કહેવાય છે તેનું બીજું નામ આચારપ્રકલ્પ પણ છે. સાધુઓના આચાર સંબંધી [illegible] ... તેમાં વર્ણન હોવાથી—અને તે પ્રાયશ્ચિત્તોનું મુખ્યત્વે વર્ણન હોવાથી પણ તે આચારપ્રકલ્પ [illegible] કહેવાય છે. આચારાંગ ... નિશીથ અધ્યયનને [illegible] ... તેના પર ... પૂર્ણ થયો છે ... નથી. આ આચારપ્રકલ્પ નામના નિશીથ અધ્યયનનું મૂળ પ્રત્યાખ્યાનપૂર્વ નામના નવમા પૂર્વની તૃતીય વસ્તુના આચાર નામના વીસમા પ્રાભૃતમાં છે—તેથી તેને આધારે આ નિશીથાધ્યયનની રચના કરવામાં આવી છે.

૧ માસિક ઉદ્ઘાતિક;

[લઘુમાસની તપસ્યા તે માસિક ઉદ્ઘાતિક કહેવાય છે ઉદ્ઘાત એટલે ભાગપાત—અર્થાત્ ઓછું કરવું જે માસિક તપસ્યારૂપ પ્રાયશ્ચિત્તમાંથી અમુક અંશ ઓછો કરવામાં આવે તે માસિક ઉદ્ઘાતિક કહેવાય છે પ્રાયશ્ચિત્ત તો એક માસનું કહેવાય, પણ તપસ્યા ત્રીસ દિવસની નહિ પણ રછા દિવસની કરવાથી એક માસનું પ્રાયશ્ચિત્ત માની લેવામાં આવે છે તેથી તે લઘુમાસ કહેવાય છે]

૨. માસિક અનુદ્ઘાતિક;

[જે માસિક તપસ્યામાંથી ભાગપાત કરવામાં ન આવે તે માસિક અનુદ્ઘાતિક અથવા ગુરુમાસ કહેવાય છે]

૩. ચાતુર્માસિક ઉદ્ઘાતિક;

૪ ચાતુર્માસિક અનુદ્ઘાતિક;

૫. આરોપણા

[કોઈપણ દોષ થયો હોય અને તેની આલોચના ગુરુ પાસે કરે ત્યારે ગુરુ તે દોષને અનુકૂલ પ્રાયશ્ચિત્ત આપે છે પણ જો દોષ થાય છતાં આલોચના ન કરે તો દોષને અનુકૂલ પ્રાયશ્ચિત્ત તો મળે જ વધુમાં તેણે તે છુપાવ્યું તે માટે બીજા માયારૂપ દોષનું પણ મળે. આ આરોપણા કહેવાય છે]

આરોપણાના પાંચ પ્રકાર છે—

૧. પ્રસ્થાપિતા–

[ઉપર જણાવેલ આરોપણા થયા પછી ગુરુમાસાદિ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ જે તપસ્યા શરૂ કરાય તે;]

૨. સ્થાપિતા–

[ગુરુ વૈયાવૃત્ય કે એવા કોઈ બીજા કારણે આરોપિત પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું આગળના સમય ઉપર મુલતવી રાખે છે તે,]

૩ કૃત્સ્ના–

[આ પ્રવર્તમાન શાસનમાં તપસ્યાની હદ છ માસ પર્યંત છે જેથી વધુ પ્રાયશ્ચિત્ત જો કોઈને પ્રાપ્ત ન થયું હોય તો તે કૃત્સ્ના;]

૪ અકૃત્સ્ના–

[છ માસની મર્યાદાને ઓળંગીને પણ કોઈને પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રાપ્ત થયું હોય તો તે કરવાનું નથી, પણ કરવાનું તો છ માસ જ છે તેથી તેવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત અકૃત્સ્ના;]

૫. હાડહડા–

[લઘુમાસાદિ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રાપ્ત થયું હોય તેને ઝપટ ઈ દેવામાં આવે તે].

[–સ્થા. ૪૩૩]

આચારપ્રકલ્પ[1] ૨૮ પ્રકારે છે—

૧–૨ માસિકી આરોપણા
૩–૪ સપંચરાત્ર માસિકી આરોપણા
૫–૬ સદશરાત્ર માસિકી આરોપણા,
૭–૧૨ તેવી જ રીતે છ ભેદ
દ્વિમાસિકી આરોપણાના
૧૩–૧૮ ત્રૈમાસિકી આરોપણાના
૧૯–૨૪ ચાતુર્માસિકી આરોપણાના,

---

૧ આચારપ્રકલ્પ નિશીથાધ્યયનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે તેના આધારે આ ભેદ છે. આના વિવેચન માટે નિશીથાધ્યયનનો ૨૦મો ઉદ્દેશો જોવાની ભલામણ કરીએ. ટીકામાં વિશેષ કંઈ જણાવ્યું નથી. માત્ર ટીકામાં ઉલ્લેખ છે અને તે પણ મધુર સૂત્રોને જ

૨૫. ઉપઘાતિકા આરોપણા

૨૬ અનુપઘાતિકા આરોપણા,

૨૭. કૃત્સ્ના આરોપણા,

૨૮ અકૃત્સ્ના આરોપણા

[—સમ ૨૮]

આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ અને સ્થાનાંગ એ ત્રણ ગણિપિટકનાં— આચારાંગની ચૂલિકાને ન ગણીએ તો — કુલ ૫૭ અધ્યયનો[1] થાય છે

[—સમ ૫૭]

દશ દશ અધ્યયનવાળાં શાસ્ત્રો દશ છે—

૧ કર્મવિપાકદશા (વિપાક નામનું ૧૧મું અંગ)

૨. ઉપાસકદશા (સાતમું અંગ)

---

૧ આચારાંગમાં ૨૪ (૯+૧૬ અધ્યયન) સિવાય નિર્યુક્તિ ભાગ કેવળ ૧ છે)+૨૩ (સૂત્રકૃતાંગમાં ૧૬+૭)+૧ (સ્થાનાંગમાં)=૫૦. આ રીતે ગણ થાય છે કે મૂળમાં ચૂલિકા સમ્બન્ધી નિર્યુક્તિ નામનું જ અધ્યયન સિવાયનું ઉમેરવામાં આવ્યું છે. તેનો આધાર શું? આચારાંગની બધી ચાર ચૂલિકા છે. નિર્યુક્તિ (આચારાંગ નિર્યુક્તિ—ગા ૧૧)ની ટીકા કરતા આચાર્ય શીલાંક જણાવે છે કે પિંડૈષણાદિકનાં પ્રથમ જ અધ્યયન એ પ્રથમ ચૂલા, બીજાં (૮–૧૪) સાત એ બીજી ચૂલા, ભાવના નામનું ૧૫મું અધ્યયન ત્રીજી ચૂલા, વિમુક્તિ નામનું ૧૬મું અધ્યયન એ ચોથી ચૂલા અને નિશીથાધ્યયન ૧૭મું એ પાંચમી ચૂલા. ટીકાકાર જણાવે છે કે, નિશીથાધ્યયન એ તો પ્રસ્થાનાંતર હોવાથી ન ગણવું અર્થાત્ ચોથી ચૂલા જ આમાં લેવાય છે તે આમ કરવી જોઈએ.

આ આ પ્રસ્તુત સમવાયાંગ સૂત્રનો આધાર કોઈ બીજી જ વાચના હોય જેમાં આચારે તે તે સૂત્રોમાં મળતાં અધ્યયનોથી વિપરીત સંખ્યાક્રમ હોય. કારણ, મૂળમાં એક જ ચૂલિકાનું વર્ણન નથી કર્યું; આ ચૂલિકા નામનું કર્યું છે.

૩. અંતકૃદ્દશા (આઠમું અંગ)[1]
૪ અનુત્તરોપપાતિક દશા (નવમું અંગ)[2];
૫ આચારદશા (દશાશ્રુતસ્કંધ);
૬ પ્રશ્નવ્યાકરણદશા[3];
૭. બંધદશા[4];
૮ દ્વિગૃદ્ધિદશા
૯ દીર્ઘ દશા;
૧૦ સંક્ષેપિત દશા.

(૧) કર્મવિપાકદશાનાં દશ અધ્યયનો છે તે આ પ્રમાણે—

૧. મૃગાપુત્ર ૨. ગોત્રાસ[5] ૩ અંડ[6] ૪ શકટ ૫. બ્રાહ્મણ ૬ નન્દીષેણ[7] ૭ શૌર્ય[8] ૮. ઉદુમ્બર ૯ સહસોદ્દાહ આમરક[9] ૧૦ કુમારલિચ્છવી[1]

---

૧ વર્તમાનમાં આ અંગમાં દશ અધ્યયનો નથી પણ પ્રથમ વર્ગનાં દશ અધ્યયનો છે તેને આશ્રીને આ કથન છે એમ ટીકાકાર સૂચિત કરે છે. પણ બીજી રીતે અંતગડના અધ્યયન ન મળે એ જુદો જ છે એમ સમજવું જોઈએ.

૨. આ અંગમાં પણ હાલ દશ અધ્યયન નથી, પણ ત્રણ વર્ગ છે જેમાં પ્રથમ અને તૃતીય વર્ગમાં દશ દશ, અને દ્વિતીયમાં ૧૩ અધ્યયન છે
જુઓ આગળ ટિપ્પણ ... પૃ. ૧૪૨.
... ૪ માં ... છે તે અને સૂત્ર નથી—એમ ટીકાકાર જણાવે છે

૫. વર્તમાન વિપાકસૂત્રમાં તેનું નામ ઉજ્ઝિતક છે
૬ વર્તમાનમાં અભગ્નસેન.
૭. વર્તમાનમાં નન્દિવર્ધન.
૮ વર્તમાનમાં તેનો ક્રમ આઠમો છે અને તેને પણ ... છે
એવા માનમાં ...
૯ વર્તમાનમાં ...

(૨) ઉપાસકદશાનાં દસ અધ્યયનો છે—આનંદ, કામદેવ ચૂલણિપિતા, સુરદેવ ચુલ્લશતક કુંડકૌલિક, શકડાલપુત્ર, મહાશતક નંદિનીપિતા સાલેયિકાપિતા

(૩) અન્તકૃદ્દશાનાં દશ અધ્યયનો છે[1]—નમી માતંગ સોમિલ રામગુપ્ત, સુદર્શન જમાલી ભગાલી, કિંકમ પલ્લતેતિય ફાલ અંબપુત્ત.

(૪) અનુત્તરોપપાતિકદશાનાં[1] દશ અધ્યયનો આ છે—ઋષિદાસ, ધન્ય સુનક્ષત્ર કાર્તિક[1] સંસ્થાન શાલિભદ્ર[2] આનંદ, તેતલી[4] દશાર્ણભદ્ર[5] અતિમુક્ત[1]

(૫) આચારદશાના દશ અધ્યયનો આ છે—

૧ વીસ અસમાધિસ્થાન, ૨ એકવીશ શબલ ૩ તેત્રીસ આશાતના ૪ અષ્ટવિધ ગણિસંપત, ૫ દશ ચિત્ત સમાધિસ્થાન, ૬ અગિયાર ઉપાસકપ્રતિમા ૭ બાર ભિક્ષુ પ્રતિમા ૮ પર્યુષણા કલ્પ ૯ ત્રીસ મોહનીયના સ્થાન ૧૦ આજાતિસ્થાન.

---

૧ વર્તમાન અન્તકૃદ્દશા અને અનુત્તરોપપાતિક સાથે મેળ કરવો જે કોયડારૂપ છે તે માટે જુઓ ટિપ્પણ ન

૨ ભગવતી માં જણાવેલા પ્રતિમાવાળી આ છે જુઓ અભ્યાસ કારણ તે તો જુદા થયેલા છે

૩ પ્રસિદ્ધ શાલિભદ્ર પણ આ હોય પણ વર્તમાન અનુત્તરો માં શાલિભદ્રનું અધ્યયન નથી.

૪ જ્ઞાતાસૂત્રમાં આવતા તેતલીએ આ જુદો અભ્યાસ કરવું તે તો મોક્ષે ગયા છે એમ જ્ઞાતા માં કહ્યું છે.

૫ એનું કદાચ પોતાની સમૃદ્ધિ ભગવાનને માન આપી નાખ્યું તે દશાર્ણભદ્ર જ આ હોય, પણ વર્તમાન અનુત્તરો માં તેને વિષે અધ્યયન નથી. વળી એ દશાર્ણભદ્ર મોક્ષે ગયા એમ પણ કોઈક કહેલું મળે છે

૬ એક અતિમુક્તનું અધ્યયન અન્તકૃદ્દશામાં આવે છે તેનાથી આ જુદો હોવા જોઈએ, કારણ તે તો મોક્ષે ગયા છે.

(૬) પ્રશ્નવ્યાકરણદશાનાં દશ અધ્યયનો આ છે—
ઉપમા, સંખ્યા, ઋષિભાષિત, આચાર્યભાષિત, મહાવીરભાષિત, ક્ષૌમકપ્રશ્ન, કોમલપ્રશ્ન, અદ્દાગપ્રશ્ન, અંગુષ્ઠપ્રશ્ન, બાહુપ્રશ્ન.

(૭) બંધદશાનાં[1] દશ અધ્યયનો—
બંધ, મોક્ષ, દેવર્ધિ, દશારમંડલ, આચાર્ય વિપ્રતિપત્તિ, ઉપાધ્યાય વિપ્રતિપત્તિ, ભાવના, વિમુક્તિ, શાતા, કર્મ.

(૮) દ્વિગૃદ્ધિદશાનાં[3] દશ અધ્યયનો—
વાદ, વિવાદ, ઉપપાત, સુક્ષેત્રકૃત્સ્ન, ૪૨ સ્વપ્ન, ત્રીસ મહાસ્વપ્ન, ૭૨ સર્વ સ્વપ્ન, હાર, રામ, ગુપ્ત.

(૯) દીર્ઘદશાનાં[4] દશ અધ્યયન—
ચંદ્ર, સૂર્ય, શુક્ર, શ્રીદેવી, પ્રભાવતી, દ્વીપસમુદ્રોપપત્તિ, બહુપુત્રિકા, મંદર, સ્થવિર સંભૂતિવિજય, સ્થવિર પદ્મ, ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ.

(૧૦) સંક્ષેપિતદશાનાં[5] દશ અધ્યયન—
ક્ષુલ્લિકા વિમાનપ્રવિભક્તિ, મહતી વિમાનપ્રવિભક્તિ, અંગચૂલિકા, વર્ગચૂલિકા, વ્યાખ્યાચૂલિકા, અરુણોપપાત, વરુણોપપાત, ગરુડોપપાત, વેલંધરોપપાત, વૈશ્રમણોપપાત.
(—સ્થા. ૭૫૫)

---

૧ [illegible]

૨. આ ગ્રંથ મળતું નથી. પણ અધ્યયનોનાં નામ [illegible]

૩. ટીકાકાર કહે છે કે આનું તો સ્વરૂપ પણ નથી સમજાતું.

૪. ટીકાકાર કહે છે કે આનું સ્વરૂપ પણ અજ્ઞાત છે. પણ તેમાં અધ્યયનોમાંના [illegible]

૫. આનું સ્વરૂપ અજ્ઞાત છે એમ ટીકાકાર જણાવે છે.

આચારાંગનાં ચૂલિકાસહિત બધાં મળી ૧૮૦ ૦ પદો છે

[-સમ ૧૮]

આચારાંગનાં ચૂલિકા સહિત ૨૫ અધ્યયન છે—

શસ્ત્રપરિજ્ઞા લોકવિજય શીતોષ્ણીય સમ્યક્ત્વ આવન્તી ધૂત, વિમોહ ઉપધાનશ્રુત, મહાપરિજ્ઞા, પિંડૈષણા શય્યા, ઈર્યા ભાષાધ્યયન વસ્ત્ર પાત્ર, ઉપગ્રહપ્રતિમા સાત સપ્તૈકક[1] ભાવના વિમુક્તિ

[-સમ ૨૫]

ચૂલિકા સહિત આચારાંગના ૮૫ ઉદ્દેશન કાલ છે

[-સમ ૮૫]

નવ બ્રહ્મચર્યના ૫૧ ઉદ્દેશન કાલ છે

[-સમ ૫૧]

સાત સપ્તૈકક[1] છે

[-સપ્ત ૫૫૫]

સૂત્રકૃતાંગના અધ્યયનો ૨૩ છે—

સમય, વૈતાલિક ઉપસર્ગપરિજ્ઞા સ્ત્રીપરિજ્ઞા નરક વિભક્તિ મહાવીરસ્તુતિ, કુશીલ પરિભાષા, વીર્ય ધર્મ સમાધિ માર્ગ સમવસરણ, યાથાતથ્ય ગ્રન્થ જમઈકીય (આદાનીય) ગાથા પુંડરીક ક્રિયાસ્થાન આહારપરિજ્ઞા અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા અનગારશ્રુત (આચારશ્રુત), આર્દ્રકીય નાલંદીય

[-સમ ૨૩]

---

૧. કેટલાક વિદ્વાનો આ સાત અધ્યયનો ગણાવે તેમાંનું પ્રત્યેક એક અધ્યયન [illegible] છે તે આ પ્રમાણે સ્થાન, નૈષેધિકી, ઉચ્ચાર-પ્રસ્રવણવિધિ, શબ્દ રૂપ, પરક્રિયા અને અન્યોન્યક્રિયા. વળી અહીં ચૂલિકામાં નિશીથને [illegible]

આચાર[1] જેમાં સોળમું છે તેવાં ૧૬ અધ્યયનો છે— સમય યાવત્ ગાથા

[સમ ૧૬]

સાત મહાઅધ્યયનો[2] [illegible] છે

[-સ્થા ૫૪૫]

વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિમાં ૮૧ મહાયુગ્મ[3] શત[4] છે

[-સમ ૮૧]

વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ-ભગવતીનાં બધાં મળી ૮૪ [illegible] પદો છે

[-સમ ૮૪]

૧૯ અધ્યયનો (જ્ઞાતાનાં) છે—

ઉત્ક્ષિપ્તજ્ઞાત સંઘાટક અંડ, કૂર્મ શૈલક તુંબ રોહિણી, મલ્લી માકંદી ચંદ્રમા દાવદ્રવ, ઉદકજ્ઞાત, મંડૂક તેતલી નંદીફળ અપરકંકા આકીર્ણ સુંસમા પુંડરીકજ્ઞાત.

[-સમ ૧૯]

કર્મવિપાકનાં[5] ૪૩ અધ્યયનો છે.

[-સમ ૪૩]

દૃષ્ટિવાદનાં દશ નામ છે

દૃષ્ટિવાદ, હેતુવાદ, ભૂતવાદ, તથ્યવાદ, સમ્યગ્વાદ ધર્મવાદ, ભાષાવિજય પૂર્વગત અનુયોગગત, સર્વજીવોને સુખાવહ.

[-સ્થા ૭૪૨]

---

૧ પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ.

૨ દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધ.

૩ મહાયુગ્મ એટલે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. તેમાં જેમ [illegible] ક્રમાંક આવે તે મહાયુગ્મ કહેવાય.

૪ અધ્યયન.

૫ સૂત્રકૃતાંગના ૨૩ અને વિપાકનાં ૨ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સંભાવના છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

દૃષ્ટિવાદના ચાર વિભાગ છે—

પરિકર્મ સૂત્ર, પૂર્વગત, અનુયોગ.

[—સ્થા ૨૬૧]

દૃષ્ટિવાદનાં ૪૬ માતૃકાપદો[1] છે

[—સમ ૪૬]

દૃષ્ટિવાદનાં બાવીશે સૂત્રનો સ્વસિદ્ધાન્ત પ્રમાણે સ્વતન્ત્રભાવે વિચાર થાય છે એ બાવીશે સૂત્રનો ત્રણ નયથી વિચાર કરનારા ત્રૈરાશિકની દૃષ્ટિએ વિચાર થાય છે એ બાવીસે સૂત્રનો સ્વસમય પ્રમાણે ચાર નયોની દૃષ્ટિએ વિચાર થાય છે

[—સમ ૨૨]

દૃષ્ટિવાદનાં ૮૮ સૂત્રો છે—

ઋજુસૂત્ર પરિણતાપરિણત યાવત્ અઠ્ઠાસી સૂત્રો નંદીસૂત્ર પ્રમાણે કહેવા (જુઓ આગળ પાન ૨૪૯)

[—સમ ૮૮]

પૂર્વ ૧૪ છે—ઉત્પાદ યાવત્ બિન્દુસાર

[—સમ ૧૪]

કે પૂર્વોની વસ્તુ નીચે પ્રમાણે છે—

પૂર્વ	વસ્તુ	સ્થળ
ઉત્પાદ	ચાર ચૂલ વસ્તુ[2]	સ્થા૦ ૩૦૮
	૧	૭૩૨
આગ્રાયણી	૧૪	સમ૦ ૧૪
વીર્યપ્રવાદ	૮	સ્થા૦ ૬૬૭

[1] [illegible]

[2] [illegible]

વીર્યપ્રવાદ	૮ ચૂલિકા વસ્તુ	સ્થા	૬૨૭
	૭૧ પાહુડ	સમ	૭૧
અસ્તિનાસ્તિપ્રવાદ	૧૮	સમ	૧૮
	ચૂલ ૧	સ્થા	૭૩૨
સત્યપ્રવાદ	૨	સ્થા	૧૦૯
આત્મપ્રવાદ	૧૬	સમ	૧૬
પ્રત્યાખ્યાન	૨	સમ	૨
વિદ્યાનુપ્રવાદ	૧૫	સમ	૧૫
પ્રાણાયુ	૧૩	સમ	૧૩
લોકબિન્દુસાર	૨૫	સમ	૨૫

ક્ષુલ્લિકા વિમાનવિભક્તિના પ્રથમ વર્ગના ૩૭ ઉદ્દેશનકાલ છે બીજા વર્ગના ૩૮ ઉદ્દેશનકાલ છે. ત્રીજા વર્ગના ૪ ઉદ્દેશનકાલ છે

[—સમ ૩૭, ૩૮ ૪૦]

મહાવિમાન વિભક્તિના પ્રથમવર્ગના ૪૧ ઉદ્દેશનકાલ છે બીજા વર્ગના ૪૨ ઉદ્દેશનકાલ છે ત્રીજાવર્ગના ૪૩ ઉદ્દેશનકાલ છે ચોથાવર્ગના ૪૪ ઉદ્દેશનકાલ છે પાંચમા વર્ગના ૪૫ ઉદ્દેશન કાલ છે

[—સમ૦ ૪૧-૪૫]

દેવલોકથી ચ્યુત થયેલ ઋષિઓએ કહેલા ઋષિભાષિત ૪૪ અધ્યયન છે

[—સમ ૪૪]

ઉત્તરાધ્યયન ૩૬ છે—

વિનયશ્રુત, પરીષહ, ચતુરંગ, અસંસ્કૃત, અકામમરણ, પુરુષવિદ્યા ઔરભ્રીય કાપિલીય, નમિપ્રવ્રજ્યા દ્રુમપત્ર બહુશ્રુતપૂજા હરિકેશી ચિત્તસંભૂત, ઇષુકારીય, સભિક્ષુ,

સમાધિસ્થાન, પાપશ્રમણક સંજય, મૃગાપુત્રિકા અનાથ પ્રવ્રજ્યા સમુદ્રપાલિત, રથનેમી, ગૌતમ કેશી, સમિતિ, યજ્ઞીય સામાચારી, ખલુંકીય, મોક્ષમાર્ગગતિ, અપ્રમાદ, તપોમાર્ગ ચરણવિધિ, પ્રમાદસ્થાન, કર્મપ્રકૃતિ, લેશ્યાધ્યયન અનગારમાર્ગ જીવાજીવવિભક્તિ

[–સમ ૩૬]

દશા-કલ્પ-વ્યવહારના ૨૬ ઉદ્દેશનકાલ છે—

દશાના દશ, કલ્પના છ અને વ્યવહારના ૧૦ ઉદ્દેશનકાલ છે

[–સમ ૨૬]

ચાર પ્રજ્ઞપ્તિઓ અંગબાહ્ય છે—

ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ, સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ, દ્વીપસાગર-પ્રજ્ઞપ્તિ

[–સ્થા ૨૭૭]

ત્રણ પ્રજ્ઞપ્તિઓ કાલમાં ભણાય છે—

ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ, સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, દ્વીપસાગરપ્રજ્ઞપ્તિ

[–સ્થા ૧૫૨]

૬ લૌકિક શ્રુત

કાવ્યના ચાર પ્રકાર છે—

૧. ગદ્ય
૨. પદ્ય
૩. કથ્ય[1]
૪. ગેય[2]

[–સ્થા ૩૭૯]

---

૧ કથાત્મક

૨. ગદ્ય ગ્રંથમાં અને પદ્ય ગ્રંથમાં સમાવેશ થવા છતાં અહીં કથા અને ગાનને જુદા ગણ્યાં છે.

આયુર્વેદ આઠ પ્રકારનો છે—

૧. કુમારભૃત્ય—બાલચિકિત્સાશાસ્ત્ર;
૨. કાયચિકિત્સા—શરીરચિકિત્સાશાસ્ત્ર;
૩. શાલાક્ય[1] – સળીથી ઉપરના ભાગની ચિકિત્સાનું શાસ્ત્ર,
૪ શલ્યહત્યા—શરીરમાં કાંટો વગેરે પેસી ગયાં હોય તેની ચિકિત્સા;
૫. જંગોલી—વિષવિઘાત તન્ત્ર—અગદતન્ત્ર;
૬ ભૂતવિદ્યા—ભૂત-પિશાચાદિના શમનનું શાસ્ત્ર;
૭. ક્ષારતન્ત્ર[2]– વીર્યપાત થતો હોય તેની ચિકિત્સા;
૮ રસાયન.

[—સ્થા॰ ૬૧૧]

નવ પ્રકારે પાપશ્રુત પ્રસંગ[3]—

૧. ઉત્પાત (લોહીનો વરસાદ આદિ કુદરતી ઉત્પાતો શાથી થાય છે અને તેમનું શું ફળ તે બતાવનાર);
૨. નિમિત્ત (અતીત વર્તમાન, અને ભવિષ્યકાળની વાત જાણવાનો ઉપાય દર્શાવનાર);
૩ મંત્ર (મંત્રવિદ્યાનું પ્રતિપાદન કરનાર);
૪ આખ્યાયિકા (માતંગવિદ્યાનું શાસ્ત્ર જેથી શુભાશુભ કહી શકાય)
૫. ચિકિત્સા (આયુર્વેદ);

---

૧ સળીથી જે ચિકિત્સા કરવાની હોય.
૨ ક્ષુદ્રાન્ન અને વાજીકરણ જે છે દુર્બલ મનુષ્યને પુષ્ટ એવી કરનાર ચિકિત્સા.
૩ જે શ્રુતાભ્યાસની આરાધના-આસેવના પાપનું નિમિત્ત બને તેવાં શાસ્ત્રો. જો તે સંબંધી અસાધારણ પ્રસંગોમાં નિમિત્તે આચાર કરે તો તે પાપશ્રુત નથી.

૬ કલા (લેખ વગેરે ૭૨ કળા સંબંધી);

૭ આવરણ (જિનાથી આકાશ ઢંકાય તે મહેલ, મકાન વગેરે સંબંધી શાસ્ત્ર-વાસ્તુવિદ્યા)

૮ અજ્ઞાન (લૌકિક શ્રુત-મહાભારત, કાવ્ય નાટક વ૦)

૯ મિથ્યાપ્રવચન (બૌદ્ધ શાસ્ત્ર ઈ૦).

[-ગાથા ૧૯]

૨૯ પ્રકારે પાપશ્રુત પ્રસંગ—

૧. ભૌમ (ભૂમિસંબંધી ભવા વિકારોનું ફળ બતાવનાર)

૨. ઉત્પાત,

૩. સ્વપ્ન (સ્વપ્નનું ફળ બતાવનાર)

૪ અંતરિક્ષ (આકાશમાં ગ્રહોની ગતિ વગેરેનું ફળ બતાવનાર);

૫. અંગ (શરીરનાં અંગ ફરકવાં આદિનું ફળ બતાવનાર);

૬ સ્વર (અવાજ ઉપરથી શુભાશુભ ફળ બતાવનાર)

૭. વ્યંજન (શરીરના મસા, તલ વગેરે ચિહ્નો ઉપરથી શુભાશુભ ફળ બતાવનાર);

૮. લક્ષણ (સ્વસ્તિક વગેરે શરીરગત શુભાશુભ લક્ષણોનું ફળ બતાવનાર);

—આ આઠ શાસ્ત્રના સૂત્ર[1] વૃત્તિ અને વાર્તિક એમ ત્રણ ત્રણ ભેદ છે તેથી કુલ ૨૪; અને વિકથાનુયોગ[2]

---

[1] અંગશાસ્ત્ર સિવાયનાં બાકીનાં શાસ્ત્રોની સંખ્યા હજાર હજાર છે અને તેમની વૃત્તિ લાખ શ્લોક પ્રમાણ છે. અને વાર્તિક (વૃત્તિનું વ્યાખ્યાન) ક્રોડ શ્લોક પ્રમાણ છે અને અંગશાસ્ત્રના સૂત્રોનું પ્રમાણ લાખ, વૃત્તિનું ક્રોડ, અને વાર્તિકનું અપરિમિત છે એમ ટીકાકાર જણાવે છે

[2] અર્થ અને કામનું નિરૂપણ કરનાર શાસ્ત્ર કામસૂત્ર વ.

વિદ્યાનુયોગ[1] મંત્રાનુયોગ, યોગાનુયોગ[2] તથા અન્યતીર્થિક[3] પ્રવૃત્તાનુયોગ આ પાંચ મળી ૨૯ થાય છે

[–સમ ૨૯]

મહાનિમિત્તના[3] આઠ ભેદ—

૧–૮. ભૌમ યાવત્ અંજન.

[–સ્થા ૬૦૮]

૬ નિહ્નવો

ભગવાન મહાવીરના તીર્થમાં સાત પ્રવચનનિહ્નવ[4] થયા—

નામ	ધર્માચાર્ય	નગર
૧ બહુરત[5]	જમાલી	શ્રાવસ્તી
૨ જીવપ્રાદેશિક[6]	તિષ્યગુપ્ત	ઋષભપુર
૩ અવ્યક્તિક[7]	આષાઢ	શ્વેતવિકા
૪ સામુચ્છેદિક[8]	અશ્વમિત્ર	મિથિલા
૫ દ્વૈક્રિય[9]	ગંગ	ઉલ્લુકાતીર

---

૧ રોહિણી વિગેરે વિદ્યાઓની સાધના જેમ કરવી તે બતાવનાર શાસ્ત્ર.

૨. વશીકરણાદિ યોગો બતાવનાર શાસ્ત્ર.

૩ અતીત, અનાગત, અને વર્તમાનના અતીન્દ્રિય પદાર્થોના જ્ઞાનમાં હેતુરૂપ થતાં શાસ્ત્ર

૪ નિહ્નવ એટલે ભગવાનપ્રતિપાદિત તત્ત્વોને અભિનિવેશને કારણે અપલાપ કરે, પોતાને અનુકૂળ એવો વા સ્વકલ્પિત અર્થ કરે, અને જૈન બહાર ન થઈ પ્રરૂપણા જુદી કરે તે. જુઓ ટિપ્પણ નં ૯

૫. વિશેષ માહિતી માટે જુઓ ટિપ્પણ નં ૧

૬. વિશેષ માટે જુઓ ટિપ્પણ નં ૧૧

૭. વિશેષ માટે જુઓ ટિપ્પણ નં ૧૨

૮ જુઓ ટિપ્પણ નં ૧૩.

જુઓ ટિપ્પણ નં ૧૪

૬ ત્રૈરાશિક[1]	ષડુલૂક	અન્તરંજિકા
૭ અબદ્ધિક[2]	ગોષ્ઠામાહિલ	દશપુર

[-સ્થા ૫૮૭]

અક્રિયાવાદી[3] આઠ છે—

૧ એકવાદી
૨ અનેકવાદી
૩. મિતવાદી
૪ નિર્મિતવાદી
૫. સાતવાદી
૬ સમુચ્છેદવાદી
૭. નિત્યવાદી
૮ પરલોક નથી એમ કહેનારા.

[-સ્થા ૬૦૭]

(૪) અવધિજ્ઞાન

પ્ર૦ અવધિ કેટલા પ્રકારનું છે?

ઉ૦ અવધિ બે પ્રકારનું છે — (૧) ભવપ્રત્યય, અને (૨) ક્ષાયોપશમિક

એમ અહીંયાં આખું અવધિપદ[4] કહેવું

[-સમ ૧૫૩]

અવધિજ્ઞાન છ પ્રકારનું[5] છે:—

---

૧ જુઓ ટિપ્પણ ન ૧૨.
૨. જુઓ ટિ પ્પ ન ૧૨.
૩ અક્રિયાવાદી અને તેમના મતની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ ટિપ્પણ ન ૧૭
૪ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર પદ ૩૩.
૫. આ ભેદો ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાનના અથવા ગુણપ્રત્યય અવધિના સમજવા જોઈએ.

(૧) આનુગમિક [અવધિજ્ઞાનીનું અનુગમન કરે તેવું જ્ઞાન એટલે કે અવધિજ્ઞાની એક સ્થાન છોડી બીજે સ્થાને જાય છતાં તેનું જ્ઞાન તેની સાથે જ રહે];

(૨) અનાનુગમિક [આ અવધિ એવું હોય છે કે જે પુરુષનું અનુગમન નથી કરતું કારણ તેની ઉત્પત્તિમાં તે જે દેશમાં ઉત્પન્ન થયું હોય છે તે દેશ પણ નિમિત્ત હોય છે એટલે દેશાન્તરમાં પુરુષ હોય ત્યારે તે જ્ઞાન ઉપયોગી નથી — જેમ સુખરાઈનું ફાનસ જ્યાં હોય ત્યાં ઊભા રહેનારને જ ઉપયોગી બને છે બીજાને નહિ તેમ];

(૩) વર્ધમાન [જે અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિને પામે];

(૪) હીયમાન [જે અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી ક્રમશઃ હાનિને પામે અને છેવટે અંગુલના અસંખ્યેય ભાગની મર્યાદાવાળું થઈ રહે];

(૫) પ્રતિપાતી [ઉત્પન્ન થયા પછી જ્ઞાન ચાલ્યું જાય તેવું][1]

(૬) અપ્રતિપાતી [ઉત્પન્ન થયા પછી ચાલ્યું ન જાય તેવું]

[-સૂ૦ ૫૨૧]

વિભંગજ્ઞાન[2] સાત પ્રકારનું છે —

૧. એક દિશામાં લોકાભિગમ;

---

૧ ઉત્કૃષ્ટ લોકમાત્ર અવધિવાળું જ્ઞાન પ્રતિપાતી હોય છે. પણ જે જ્ઞાન અલોકમાં એક પ્રદેશને પણ જોવાની શક્તિ ધરાવે છે તે પ્રતિપાતી હોતું નથી.

૨. સમ્યક્ત્વયુક્ત અવધિ હોય તે અવધિ કહેવાય અને મિથ્યાત્વી હોય તેને થતું અવધિ વિભંગજ્ઞાન કહેવાય. (વિ = વિપરીત; ભંગ = ભેદ.) આગમોમાં વિભંગજ્ઞાન વિષયમર્યાદાને અંગે અનેક પ્રકારનું છે. જુઓ પૃ. ૩૧૬, ટિ ૨.

૨. પાંચ દિશામાં લોકાભિગમ
૩. ક્રિયાવરણ જીવ;
૪ મુદગ્ગ જીવ
૫ અમુદગ્ગ જીવ
૬ રૂપી જીવ;
૭. સુવ કાઈ જીવ.

(૧) કોઈ શ્રમણ-બ્રાહ્મણને એક દિશામાં લોકાભિગમ વિભંગજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એટલે તેને પૂર્વ પશ્ચિમ ઉત્તર કે દક્ષિણમાં અથવા ઊંચે યાવત્ સૌધર્મ સુધી લોકનું જ્ઞાન થાય છે; ત્યારે તેણે જે દિશામાં લોક જોયો હોય તે જ દિશામાં લોક છે અને બીજે નથી એવી પ્રતીતિ તેને થાય છે અને તે માનવા લાગે છે કે મને જ અતિશયવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે તથા તે બીજાને એમ કહેવા લાગે છે કે જે લોકો પાંચે દિશામાં લોક છે એમ કહે છે તે તો મિથ્યા બોલે છે

(૨) કોઈ શ્રમણ-બ્રાહ્મણને પાંચે દિશામાં લોકાભિગમ વિભંગ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે તેને પૂર્વ પશ્ચિમ ઉત્તર અને દક્ષિણ તથા ઊંચે યાવત્ સૌધર્મ વિમાન સુધી લોક દેખાય છે; તેથી તે એમ સમજે છે કે લોક તો પાંચ જ દિશામાં છે; તથા મને જ અતિશયવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે અને તે એમ કહેવા લાગે છે કે જે લોકો એક જ દિશામાં લોક છે એમ બોલે છે તેઓ મિથ્યા બોલે છે

(૩) કોઈ શ્રમણ-બ્રાહ્મણને ક્રિયાવરણ-જીવ નામનું વિભંગજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એટલે તે જીવોને હિંસા કરતા જુએ છે જૂઠું બોલતા જુએ છે ચોરી કરતા જુએ છે મૈથુન કરતાં જુએ છે પરિગ્રહમાં રચ્યાપચ્યા જુએ છે અને રાત્રિભોજન કરતા જુએ છે; પણ આ બધાં કૃત્યોથી જીવોને પાપકર્મ બંધાય છે તે એ નથી જોઈ શકતો

તે એમ સમજે છે કે મને જ અતિશયવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે; અને તે માનવા લાગે છે કે જીવને આવરણ તો ક્રિયારૂપ / છે, ક્રિયાથી ભિન્ન એવું કર્મરૂપ આવરણ તો છે જ નહિ અને તે કહેવા લાગે છે કે જે શ્રમણબ્રાહ્મણ જીવને ક્રિયાનું આવરણ નથી એમ બોલે છે તે તે મિથ્યા બોલે છે

(૪) કોઈ શ્રમણ-બ્રાહ્મણને મુદગ્ર વિભંગજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એ થી તે બાહ્ય અને આભ્યંતર પુદ્‌ગલોને ગ્રહણ કરીને તેનો નાના પ્રકારે સ્પર્શ કરીને વૈક્રિયશરીરની વિકુર્વણા કરતા દેવોને જુએ છે તેને લાગે છે કે મને જ અતિશયવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે તેથી હું એઈ શકું છું કે જીવ મુદગ્ર-અર્થાત્ બાહ્ય અને અભ્યંતર પુદ્‌ગલોને ગ્રહણ કરી શરીરરચના કરનાર છે જે લોકો જીવને અમુદગ્ર કહે છે તે તો મિથ્યા કહે છે એમ તે બોલવા લાગે છે

(૫) કોઈ શ્રમણ-બ્રાહ્મણને અમુદગ્ર વિભંગજ્ઞાન થાય છે એ થી તે દેવોને જ આભ્યંતર અને બાહ્ય પુદ્‌ગલોના ગ્રહણ વિના વિકુર્વણા કરતા જુએ છે ત્યારે તેને લાગે છે કે મને અતિશયવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે જેથી હું જોઈ શકું છું કે જીવો અમુદગ્ર છે અને તે એમ કહેવા લાગે છે કે જે લોકો જીવને મુદગ્ર સમજે છે તેઓ મિથ્યાવાદી છે

(૬) રૂપીજીવ નામનું વિભંગ જ્ઞાન જ્યારે કોઈ શ્રમણ-બ્રાહ્મણને ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે વડે તે દેવોને જ બાહ્ય-આભ્યંતર પુદ્‌ગલોનું ગ્રહણ કરીને અને ગ્રહણ કર્યા વગર વિકુર્વણા કરતા જુએ છે તેને એમ થાય છે કે મને અતિશયવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે, અને તે માનવા લાગે

છે કે જીવ તો રૂપી છે પછી તે, જે લોકો જીવને અરૂપી કહેતા હોય છે તેમને મિથ્યાવાદી કહેવા મંડી જાય છે

(૭) 'સર્વંજીવ' વિભંગ જ્ઞાન જ્યારે કોઈ શ્રમણ-બ્રાહ્મણને થાય છે ત્યારે તે વાયુ વડે આમથી તેમ હાલતાં-ચાલતાં કંપતાં બીજા પુદ્ગલ સાથે અથડાતાં પુદ્ગલોને જુએ છે અને તેને એમ થાય છે કે મને અતિશયવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે તે એમ માનવા લાગે છે કે લોકમાં જે કાંઈ છે તે બધું જીવ જ છે. પછી તે જે લોકો લોકમાં જીવ અને અજીવ બન્ને માને છે તેમને મિથ્યાવાદી કહેવા લાગી જાય છે

આ વિભંગજ્ઞાનીને — પૃથ્વી વાયુ અને તેજસ્કાયનું ખરું જ્ઞાન હોતું જ નથી. તેથી તે વિષયમાં તે મિથ્યાત્વમાં પડ્યા હોય છે

[—સૂત્ર ૫૪૨]

અવધિસમાગમ[1] ત્રણ પ્રકારે છે —

(૧) ઊર્ધ્વ (૨) અધઃ (૩) અને તિર્યક્

જ્યારે કોઈ શ્રમણ-બ્રાહ્મણને અતિશયવાળું જ્ઞાન-દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે સૌથી પહેલાં ઊંચે જોઈ-જાણી શકે છે ત્યાર પછી તેનો ઉપયોગ તિર્યગ્દિશામાં પ્રવર્તે છે અને ત્યાર પછી જ અધોલોકમાં તેનો ઉપયોગ પ્રવૃત્ત થાય છે કારણ, અધોલોક સૌથી દુરધિગમ મનાય છે

[—સૂત્ર ૨૧૩]

---

૧ અવધિજ્ઞાન — આ પરમાવધિ વિષે કહેવામાં આવ્યું હોય એમ લાગે છે કારણ, તેને અતિશયવાળું કહેવામાં આવ્યું છે અને તે અવધિજ્ઞાન તો કોઈ ને નહિ; કારણ તેને કેવળી ઉપયોગવાળું કહ્યું છે.

(૫) કેવળજ્ઞાન — છદ્મસ્થ અને કેવળી

નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથીઓ ઇચ્છે તો પણ આ સમયમાં ચાર કારણે અતિશેષ (કેવલ) જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થાય નહિ —

(૧) વારંવાર તેઓ સ્ત્રીકથા ભક્ત(ભોજન)કથા દેશકથા અને રાજકથા આ ચાર વિકથા કરતાં હોય છે;

(૨) વિવેક અને વ્યુત્સર્ગ[1] વડે આત્માને તેઓ સમ્યક્ પ્રકારે પવિત્ર કરતાં નથી;

(૩) રાત્રિના પૂર્વ અને ઉત્તર ભાગમાં ધર્મધ્યાન કરતાં નથી;

(૪) નિર્દોષ અન્નની ગવેષણા કરતા નથી.

આથી ઊલટું વર્તન હોય તો નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથીઓને કેવળજ્ઞાન તેઓ ઇચ્છે તો ઉત્પન્ન થાય.

[-સ્થા ૨૮૪]

કેવળીને પાંચ અનુત્તર (શ્રેષ્ઠ) છે —

૧ અનુત્તર જ્ઞાન;
૨ અનુત્તર દર્શન;
૩ અનુત્તર ચારિત્ર;
૪ અનુત્તર તપ;
૫ અનુત્તર વીર્ય

[સ્થા૦ ૪૧૦]

કેવળીને દશ અનુત્તર છે :— અનુત્તર જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્ર, તપ વીર્ય ક્ષમા મુક્તિ (નિર્લોભતા) આર્જવ, મૃદુતા લઘુતા (નમ્રતા).

[-સ્થા ૭૬૩]

---

[1] અશુદ્ધાદિને જાણ તે વિવેક, અને કાયોત્સર્ગ કરીને શરીર અને વચનના વ્યાપારનો ત્યાગ તે વ્યુત્સર્ગ

§ છદ્મસ્થને ઓળખવાનાં સાત સ્થાન —

૧. જીવની હિંસા કરનાર હોય
૨ જૂઠું બોલનાર હોય;
૩. ચોરી કરનાર હોય
૪ વિષયમાં આસક્ત હોય,
૫. પૂજાસત્કારમાં રાચતો હોય;
૬ આ પાપકાર્ય છે એમ બીજાને કહે છતાં પોતે તે જ કરતો હોય,
૭ બોલ્યા પ્રમાણે વર્તનાર ન હોય.

§ આથી ઊલટું કેવળીને ઓળખવાનાં સાત સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે —

૧ અહિંસક હોય
૨–૭ યાવત્ જેવું બોલે તેવું વર્તન પણ રાખે.

[–સ્થા ૫૫]

§ અવધિજ્ઞાની પ્રથમ અવધિઉપયોગની પ્રવૃત્તિ વખતે પાંચ કારણે ચલિત–ક્ષુબ્ધ થાય —

૧. પૃથ્વીને અલ્પ જોઈને
૨. સૂક્ષ્મજંતુના ઢગલારૂપ પૃથ્વીને જોઈને;
૩. મહાન અજગરનું શરીર જોઈને;
૪ અત્યન્ત સુખી અને મહતી ઋદ્ધિવાળા દેવને જોઈને;
૫. અને ગ્રામનગરાદિમાં જેની કોઈને જાણ નથી તેવા દટાયેલા ખજાના જોઈને.

§ પણ કેવળજ્ઞાની આ બધું જોઈને જરાય ચલિત–ક્ષુબ્ધ થતા નથી

[–સ્થા ૩૬૪]

§ છદ્મસ્થ સર્વ પ્રકારે આ પાંચને જાણે દેખે નહિ —

૧ ધર્માસ્તિકાયને

૨. અધર્માસ્તિકાયને

૩ આકાશાસ્તિકાયને

૪ શરીરરહિત જીવને,

૫. પુદ્ગલ પરમાણુને.

§ જેને જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થયું છે તેવા જિન, અરિહંત, કેવળી એ પાંચેને સર્વ પ્રકારે જાણે છે

[-સ્થા ૪૫]

§ છને છદ્મસ્થ સર્વ પ્રકારે જાણે દેખે નહિ —

૧-૫. ધર્માસ્તિકાય યાવત્ પુદ્ગલ પ માણુને

૬ શબ્દને.

§ જેને જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થયું છે તે જિન અરિહંત કેવળી એ છએને સર્વ પ્રકારે જાણે દેખે છે

[-સ્થા ૪૭૮]

§ સાતને છદ્મસ્થ સર્વ પ્રકારે જાણે દેખે નહિઃ—

૧ ૬ ધર્માસ્તિકાયાદિ યાવત્ શબ્દને,

૭. ગન્ધને.

§ એ સર્વેને કેવળી સંપૂર્ણપણે જાણે.

[-સ્થા ૫૬]

તથી જ રીતે ઉપરના સાતમાં વાયુ ઉમેરીને આઠને અને તે આઠમાં ૧ આ જિન થશે કે નહિ અને ૨ આ સમ દુ ખનો અંત કરશે કે નહિ — આ બે જાણવો ઉમેરીને દસને છદ્મસ્થ સર્વ પ્રકારે નથી જાણતા અને કેવળી જાણે છે તેમ સમજ

૬ પ્રમાણ–નય

પ્રમાણ[1] ચાર છે

(૧) દ્રવ્યપ્રમાણ [illegible] અર્થાત્ વસ્તુરૂપ પ્રમાણ, જેમકે [illegible] જેવા અણુ-પરમાણુ વગેરે શરીર વગેરેનું માપ કાઢવું [illegible] તે દ્રવ્યપ્રમાણ. એના બે ભેદ છે: (૧) પ્રદેશનિષ્પન્ન (૨) વિભાગનિષ્પન્ન. પ્રદેશનિષ્પન્નના એક પ્રદેશથી માંડી અનંત પ્રદેશ સુધીના અનેક ભેદ છે; અને વિભાગનિષ્પન્નના પાંચ ભેદ છે — ૧ માન — ધાન્ય વગેરે માપવાનું સાધન ૨. ઉન્માન — ત્રાજવાના સાધન ૩. અવમાન — માપ વગેરેનું [illegible] સાધન ૪. ગણિમ — એક બે વગેરે ૫ પ્રતિમાન — જેનાથી સોના ચાંદીનો તોલ થાય છે તે [illegible] બીજી વસ્તુમાં એક વસ્તુની કિંમત આંકવી તે]

(૨) ક્ષેત્રપ્રમાણ — ક્ષેત્ર એટલે આકાશનું પ્રમાણ તે બે પ્રકારનું છે — ૧ પ્રદેશનિષ્પન્ન અને ૨ વિભાગનિષ્પન્ન. પ્રદેશનિષ્પન્નના એક પ્રદેશથી માંડી અસંખ્યાત પ્રદેશ સુધીના ભેદો છે અને વિભાગનિષ્પન્નના ભેદો [illegible] વગેરે

(૩) કાળપ્રમાણ — કાળપ્રમાણના પણ બે ભેદ છે: પ્રદેશનિષ્પન્ન અને વિભાગનિષ્પન્ન. પ્રદેશનિષ્પન્નના એક સમયની સ્થિતિથી માંડી અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિ સુધીના ભેદો છે અને વિભાગનિષ્પન્ન સમય આવલિકા [illegible]

[illegible]

[મિશ્ર અને કાલનો પણ દ્રવ્યપ્રમાણમાં સમાવેશ થાય છે પણ તે દ્રવ્યના પર્યાયરૂપ પણ છે તેથી દ્રવ્યથી જુદાં ગણાય છે]

૪ ભાવપ્રમાણ —[ભાવરૂપ પ્રમાણ કે ભાવોનું પ્રમાણ. તેના ત્રણ ભેદ છે —ગુણ નય અને સંખ્યા. જીવના ગુણ જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર છે, તેમાં જ્ઞાનના ચાર ભેદ–પ્રત્યક્ષ અનુમાન ઉપમાન, આગમ એ જ્ઞાનરૂપ પ્રમાણ છે નયો નૈગમાદિ પ્રસિદ્ધ છે અને સંખ્યા એક બે વગેરે]

[–સૂ ૧૪૪]

સાત મૂલનયો છે:[1]—

૧. નૈગમ:—[લૌકિક રૂઢિ અનુસાર શબ્દ અને અર્થનો વિચાર તે નૈગમ નય. જેમકે કોઈ ચોટલી માટે લોઢ ખાંડતુ હોય અને આપણે પૂછીએ કે શું કરો છો? તો જવાબ આપશે કે ચોટલી કરું છું —આ જવાબને શ્રોતા અને વક્તા બન્ને સાચો માને છે. તેમાં લોકરૂઢિ જ મુખ્ય કારણ છે.]

૨. સંગ્રહ:—[અનેક વસ્તુ કે વ્યક્તિઓમાં કોઈ એક સામાન્ય તત્ત્વ જોઈને તે સૌની એકતા —અભિન્નતા સ્થાપવી તે સંગ્રહનય. જેમકે મનુષ્ય, પશુ પક્ષી ઇત્યાદિ સકલ વ્યક્તિરૂપે જુદા છતા જીવરૂપે એ બધાને એક કહી દેવા, ત જ પ્રમાણે ચેતન અને અચેતન એ સકલ વસ્તુને સત્ રૂપે એક કહી દેવી.]

૩. વ્યવહાર —[સામાન્ય તત્ત્વથી સંકલિત કરેલી વસ્તુમા પ્રયોજનાનુસાર વિભાગ પાડવા — તેના ભેદોપભેદોનો

---

૧ એક જ વસ્તુને જોવાની વિચારવાની જે ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિઓ તે નય છે. વિશેષ સમજૂતી માટે જુઓ ગ્રંથને અંતે ટિ૰ પણ નં ૧૮

વિચાર કરવો તે વ્યવહારનય. જેમકે સત્‌ના બે ભેદ છે— જીવ અને અજીવ. જીવના બે ભેદ છે— સિદ્ધ અને સંસારી. સંસારીના બે ભેદ છે— ત્રસ અને સ્થાવર].

૪ ઋજુસૂત્ર —[વસ્તુ ત્રૈકાલિક છતાં તેની વર્તમાન સ્થિતિનો જ પ્રધાનતયા વિચાર કરવો તે ઋજુસૂત્ર નય. જેમકે સુવર્ણ ત્રૈકાલિક છે છતાં ઋજુસૂત્રનયવાદી તેના કોઈ પણ એક મોજૂદ વીંટી જેવા ઘાટનો જ વિચાર કરીને કહે કે આ વીંટી છે].

૫. શબ્દ —[શબ્દોના અર્થનો વિચાર કરતી વખતે જે તેના કાલ, વચન, લિંગ ઇત્યાદિ ભેદોને ધ્યાનમાં રાખીને અર્થભેદ કરે તે— શબ્દનય. જેમકે આ નયને મતે આજનો ઘડો એ ગઈ કાલના ઘડા કરતાં જુદો છે];

૬ સમભિરૂઢ —[પર્યાયભેદે અર્થનો ભેદ કરે તે સમભિરૂઢનય. આ નયને મતે રાજા, નૃપતિ ઇત્યાદિ પર્યાયવાચી શબ્દોનો અર્થ જુદો છે જેમકે જે શોભે તે રાજા જે મનુષ્યોને રક્ષે તે નૃપ ઇત્યાદિ];

૭. એવંભૂત —[શબ્દનો વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ જ્યારે વિદ્યમાન હોય ત્યારે જ તે શબ્દથી તે અર્થને વાચ્ય માને અન્યથા નહિ તે એવંભૂત નય. સમભિરૂઢને મતે રાજા શબ્દનો વાચ્ય એ છે કે રાજા તરીકે ઓળખાતો માનવી શોભતો ન હોય અર્થાત્ સામાન્ય વસ્ત્ર પહેરીને બેઠો હોય ત્યારે પણ રાજા કહેવાય; પણ એવંભૂતનયને મતે તો જ્યારે તે રાજચિહ્નને ધારણ કરીને સિંહાસન પર બેઠો હોય અને શોભતો હોય ત્યારે જ રાજા કહેવાય અન્યથા નહિ].

[—સ્યા ૨૪]

૭. દર્શનપરિણામ

દર્શન બે પ્રકારનું છે —

૧ સમ્યગ્દર્શન અને ૨. મિથ્યાદર્શન.

(૧) સમ્યગ્દર્શન બે પ્રકારનું છે —

નિસર્ગસમ્યગ્દર્શન (ઉપદેશ વિના પ્રાપ્ત થતું) અને [illegible] (બીજાના ઉપદેશથી થતું).

નિસર્ગસમ્યગ્દર્શન બે પ્રકારનું છે —

પ્રતિપાતી (ચાલ્યું જનારું)[1] અને અપ્રતિપાતી ([illegible])

[illegible] બે પ્રકારે છે.

[illegible] બે પ્રકારનું છે —

[illegible] ([illegible] વિષયનાં બીજ [illegible]) અને [illegible] (તેથી [illegible])

[illegible] બે પ્રકારનું છે —

[illegible] ચાલ્યું જનારું) અને [illegible] ([illegible] કદી જતું નથી).

[illegible] છે

[illegible]]

[illegible]

[illegible] મિથ્યાદર્શન

[illegible]

[illegible]

૨ [illegible]

૪ ચક્ષુર્દર્શન, ૫ અચક્ષુર્દર્શન ૬ અવધિદર્શન ૭ કેવલદર્શન.

[-સ્થા ૬૬૫]

દર્શન આઠ છે —

૧-૭ ઉપર પ્રમાણે;

૮ સ્વપ્નદર્શન[1]

[-સ્થા ૬૧૮]

સરાગ સમ્યગ્દર્શન[2] દશ પ્રકારનું છે —

૧ નિસર્ગરુચિ — [જિનોપદિષ્ટ ભાવોને બીજાના ઉપદેશ વિના જ પોતાની મતિથી શ્રદ્ધે];

૨ ઉપદેશરુચિ — [બીજાના ઉપદેશથી શ્રદ્ધાળુ થાય],

૩ આજ્ઞારુચિ — [માત્ર આચાર્ય કે કોઈ ગુરુના હુકમને બરાબર પ્રમાણ માની શ્રદ્ધાળુ થાય];

૪ સૂત્રરુચિ — [જે સૂત્ર-શાસ્ત્ર વાંચીને શ્રદ્ધાળુ થાય];

૫ બીજરુચિ — [જે એકાદ જીવાદિ વિષે સાંભળી બીજાં તત્ત્વને પણ સમજીને શ્રદ્ધી લે]

૬ અભિગમરુચિ — [જે શાસ્ત્રને અર્થપૂર્વક જાણે];

૭ વિસ્તારરુચિ — [દ્રવ્યોને તથા તેમના પર્યાયોને પ્રમાણ અને નય વડે વિસ્તારથી જે જાણે];

૮ ક્રિયારુચિ — [જેને આચરણમાં રુચિ હોય];

૯ સંક્ષેપરુચિ — [જેને બીજા દર્શનનું જ્ઞાન ન હોય અને જૈન દર્શનનું પણ બહુ જ થોડું જ્ઞાન હોય]

---

૧ આ દર્શન એ અચક્ષુર્દર્શનના વિશેષ વિવરણ જ સમજવાં જોઈએ. તેમાં મતભેદાધાર સુગમ છે.

૨ આ દર્શન કુચિત છે. એનું મોહનીય કર્મ ઉપશાંત નથી, પણ ક્ષય પણ થયું નથી પામ્યું, તેને તે હોય છે. અર્થાત્ તે જ્ઞાનમોહના ક્ષયોપશમજન્ય છે. જુઓ સ્થાન ૮ ગા. ૧૧

૧ ધર્મરુચિ — [જેને શ્રુતધર્મ ચારિત્રધર્મ અને અસ્તિકાય ધર્મમાં શ્રદ્ધા હોય].

[-સ્થા ૭૫૧]

૬ ૧. નારક ત્રણ છે —
સમ્યગ્દૃષ્ટિ, મિથ્યાદૃષ્ટિ અને સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ
૬ ૨–૧૧ ભવનપતિ ત્રણ છે નારક જેમ.
૬ ૨૦–૨૪ ૧૫ ઇન્દ્રિયતિર્યંચથી વૈમાનિક સુધીના જીવો પણ ત્રણ પ્રકારે છે નારક જેમ

[-સ્થા ૧૮૧]

૮ ચારિત્રપરિણામ

ચારિત્રધર્મ બે પ્રકારનો છે —
૧. અગાર[2] ચારિત્રધર્મ;
૨ અણગાર[3] ચારિત્રધર્મ

[-સ્થા ૭૨]

§ કુશનો ચાર પ્રકાર છે : —
૧ ભિન્ન — ફૂટેલો;
૨. જર્જરિત — તિરાડ પડી હોય તેવો;

---

૧ અહીં એકેન્દ્રિયના ભેદ ૬૪૪ તથા દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયના ૬૪૫ વર્જિત કર્યા છે કારણ એકેન્દ્રિયોમાં માત્ર મિથ્યાદૃષ્ટિ જ હોય છે અને દ્વીન્દ્રિયાદિ સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ હોતા નથી.

૨. અગાર એટલે ઘર ઘરવાસવાળાનો ચારિત્રધર્મ સામાન્ય અને ધર્મ આગળ આવી ૨૧ છે.

૩ ઘર જેનાથી તે અણગાર — તેમનો ચારિત્રધર્મ મૂલગુણરૂપ અને ઉત્તરગુણરૂપ છે. મૂલગુણમાં પાંચ મહાવ્રતનું પાલન અને ઉત્તરગુણમાં પિંડવિશુદ્ધિ આદિ સમાવિષ્ટ છે.

૩ પરિસ્રાવી — બરાબર પકવ્યો ન હોય તેથી પાણી ઝરી જાય તેવો;

૪ અપરિસ્રાવી — પાણી ન ઝરે તેવો

ઠુ ચારિત્ર[1] પણ તે જ રીતે ચાર પ્રકારનું છે
[-સ્થા ૩૧]

(૧) આગારધર્મ[2]

ચાર શ્રમણોપાસક કહ્યા છે —

(૧) ૧. માતાપિતા સમાન — [ઉપચાર ખાતર નહીં પણ ખરા દિલથી સાધુ પ્રત્યે સ્નેહ રાખનાર અને તેમને કદી ઓછું ન લગાડનાર]

૨ ભ્રાતૃ સમાન — [પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય તો નિષ્ઠુર વચન પણ કહે તેવા];

૩. મિત્ર સમાન — [સાચી સ્નેહવાળા નહીં પણ ઔપચારિક સ્નેહવાળા];

૪ સપત્ની સમાન — [શોકની જેમ હમેશ સાધુનાં છિદ્ર જ ખોળ્યા કરનારા];

(૨) ૧ આદર્શ જેવા — [અરીસાની પેઠે સાધુના ઉપદેશને યથાવત્ ગ્રહણ કરી અસ્થિર ન થનારા]

૨. પતાકા જેવા — [પતાકાની પેઠે અસ્થિર ચિત્તવાળા]

---

૧ જે મૂલગુણ સંબંધી પ્રાયશ્ચિત આવ્યું હોય તો ચારિત્ર ભિન્ન કહેવાય; પર્યાયછેદ પ્રાયશ્ચિત આવ્યું હોય તો ચારિત્ર અચ્છિદ્ર કહેવાય; સામાન્ય અતિચાર થયા હોય તો પરિસ્રાવી અને નિરતિચાર હોય તો અપરિસ્રાવી ચારિત્ર કહેવાય.

૨. તેમના આચાર વિષે સ્થાનાંગમાં કહેવામાં આવ્યું છે. બૌદ્ધ ગ્રંથમાં પણ શ્રાવકે આચાર કરવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે — (૧) ... (૧) ... આચાર, (૩) ... આચાર, (૪) ... આચાર, (૫) ... આચાર — આ નિષિદ્ધ આચાર છે — અંગુત્તર — ૫. ૧૭૭

૩. સ્થાણુ સમાન — [ઠૂંઠું જેમ કદી નમતું નથી તેમ સાધુ સમજાવે તોપણ સમજે નહીં તેવા]

૪ ખર કંટક સમાન — [પોતાના કદાગ્રહમાંથી ચલિત પણ ન થાય અને સામેથી કઠોર કાંટાની જેમ સાધુને વચનથી વીંધે તેવા]

[— સ્થા ૩૨૧]

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના શ્રમણોપાસકની સૌધર્મ કલ્પના અરુણાભ વિમાનમાં ચાર પલ્યોપમ સ્થિતિ કહી છે.[1]

[— સ્થા ૩૨૨]

§ ભારવાહકના ચાર વિસામા છે —

૧ એક ખભાથી બીજા ખભા પર ભાર બદલે ત્યારે

૨ જ્યારે શારીરિક હાજતે જાય ત્યારે;

૩. ક્યાંક નાગકુમાર કે સુવર્ણકુમારના મંદિરમાં વિશ્રામ કરે ત્યારે;

૪ જ્યાં જીવનભર વસે છે તે પણ એક વિસામો છે.

§ તેવી જ રીતે શ્રમણોપાસકના પણ ચાર વિસામા[2] છે:—

૧. જ્યારે શીલવ્રત અને ગુણવ્રત અંગીકાર કરે છે અને પૌષધોપવાસ આદરે છે ત્યારે

૨. જ્યારે સામાયિક કે દેશાવકાશિક વ્રતનું સારી રીતે પાલન કરે છે ત્યારે,

---

૧ આ વાત ઉપાસકદશાંગસૂત્રમાં વર્ણિત આનંદાદિ શ્રાવકો વિષે સમજવી.

૨ સરખાવો શ્રાવકધર્મની પ્રરૂપણા — અનુયોગ ૩ ૨૮.

૩ જ્યારે આઠમ ચૌદશ કે અમાસે પૌષધોપવાસ[1] આદરે ત્યારે;

૪ જ્યારે અંતિમ મારણાન્તિક સંલેખના લઈ ભાત પાણી છોડી દઈ પાદપોપગમન સ્વીકારે અને મૃત્યુની આકાંક્ષા વિના દિવસો વિતાવે ત્યારે.

[—સ્થા ૩૧૪]

ઉપાસકની પ્રતિમા[2] અગિયાર છે —

૧. દર્શનશ્રાવક [શંકાદિથી રહિત સમ્યગ્દર્શનનો સ્વીકાર કરનાર];

૨. કૃતવ્રતકર્મ [સમ્યગ્દર્શન પછી અણુવ્રતો અને ગુણવ્રતો પણ ધારણ કરે તે];

૩. કૃતસામાયિક [સાવદ્ય યોગથી વિરતિ અને નિરવદ્ય યોગની આસેવના તે સામાયિક[3] આવું પૌષધોપવાસ વિનાનું સામાયિક હંમેશાં સવાર અને સાંજે [illegible] સુધી કરે તે]

૪ પૌષધોપવાસનિરત [જેથી કુશલધર્મની પુષ્ટિ થાય તેવું આહારત્યાગાદિરૂપ અનુષ્ઠાન — તે પૌષધ; તેવા અનુષ્ઠાન સહિત દિવસ અને રાત સુધી રહેવું તે પૌષધોપવાસ. અથવા પૌષધ એટલે આઠમ વગેરે પર્વના દિવસો. તેમાં ઉપવાસ કરવા તે પૌષધોપવાસ. આ પૌષધમાં આહાર, શરીરસંસ્કાર, અબ્રહ્મચર્ય અને સાવદ્યવ્યાપારનો પરિત્યાગ તે

૧ [illegible] પૌષધની મર્યાદા [illegible] ૭ [illegible] આપાયેલા [illegible] છે — [illegible] ૩ [illegible]

૨. પ્રતિમા એટલે પ્રતિજ્ઞા — અભિગ્રહ. આ સૂત્રમાં પ્રતિમા અને પ્રતિમાના [illegible] કરી પ્રતિમાને બદલે પ્રતિમાધારીના વિશેષણ છે [illegible] [illegible]

૩ સાધુના [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible].

પૌષધોપવાસ પ્રાય છે એવા પૌષધોપવાસમાં નિરત— આસક્ત હોય તે][1];

૫. દિવસમાં બ્રહ્મચારી અને રાત્રીમાં પરિમાણવાળો [પૂર્વોક્ત ચાર પ્રતિમાયુક્ત હોય અને ઉપરાંત દિવસના ભાગમાં બ્રહ્મચર્ય પાળે અને રાત્રિના ભાગમાં સ્ત્રી અથવા સ્ત્રી સંબંધી ભોગોનું પરિમાણ બાંધે સ્નાન કરે નહીં કછોટી મારે નહિ આવું અનુષ્ઠાન પાંચ માસ સુધી કરનારો][2];

૬ દિવસ અને રાત્રીમાં બ્રહ્મચારી સ્નાન ન કરનાર દિવસે જમી લેનાર અને કચ્છ ન બાંધનાર [પૂર્વોક્ત પાંચ પ્રતિમાધારી હોય અને ઉપરાંત બ્રહ્મચર્ય પાળે—આમ છ માસ સુધી અનુષ્ઠાન કરનારો];

૭. સચિત્તાહારનો ત્યાગી [પૂર્વોક્ત ૬ પ્રતિમાધારી હોય અને સચિત્તાહારનો ત્યાગ કરે—આવું અનુષ્ઠાન ૭ માસ સુધી કરનારો];

૮ આરંભનો ત્યાગી [પૂર્વોક્ત સાત પ્રતિમાયુક્ત હોય અને પૃથ્વીઆદિના જીવનો આરંભ—હિંસા ત્યાગે, આવું અનુષ્ઠાન ૮ માસ સુધી કરનાર];

૯ પ્રેષ્યપરિત્યાગી [પૂર્વોક્ત આઠ પ્રતિમાધારી હોય ઉપરાંત પોતાના નોકર—ચાકર કે બીજા કોઈ પાસે પણ આરંભ ન કરાવે આવું અનુષ્ઠાન ૯ માસ પર્યન્ત કરનાર];

---

૧ આ ચોથી પ્રતિમા જ્યારે ધારણ કરેલ હોય ત્યારે પૂર્વની ત્રણ પ્રતિમા તો હોય જ એટલે ચાર મહિના સુધી બે આઠમ, બે ચૌદશ, અમાવસ અને પૂનમના રોજ એમ પ્રત્યેક માસમાં છ વાર પૌષધોપવાસ કરે ત્યારે જ ચોથી પૌષધોપવાસ પ્રતિમા થઈ ગણાય છે.

૨. આ ઉપરાંત કેટલાક એમ પણ કહેવાનું માને છે કે પાંચમી પ્રતિમાધારી શ્રાવક પર્વને દિવસે એકરાત્રિકપ્રતિમા પણ ધારણ કરે. એકરાત્રિક પ્રતિમામાં આખી રાત સુધી નિર્ભય ધ્યાનનું વિધાન છે.

૧૦ ઉદ્દિષ્ટભક્તત્યાગી [પૂર્વોક્ત નવ પ્રતિમાયુક્ત હોય અને પોતાના માટે રાંધેલા ભોજનનો પણ ત્યાગ કરે અને માથે મુંડન કરાવે અથવા ચોટલી માત્ર રાખે. ઘરની બાબતમાં કોઈ કોઈ પૂછે તો માત્ર હા-ના નો ઉત્તર આપે — આવું અનુષ્ઠાન દશ માસ સુધી કરનારો]

૧૧ શ્રમણભૂત — સાધુ જેવો [પૂર્વોક્ત દશ પ્રતિમાધારી હોય અને મુંડન કરાવે કે લોચ કરે. સાધુવેશ સ્વીકાર ઈર્યાસમિતિ આદિ સાધુનો આચાર પાળે. ભિક્ષા માટે ગૃહસ્થના ઘેર જાય અને કહે કે પ્રતિમાધારી શ્રાવકને ભિક્ષા આપો. કોઈ પૂછે કે તમે કોણ છો? તો પ્રતિમાધારી શ્રાવક છું તેવો જવાબ આપે — આવું અનુષ્ઠાન અગિયાર માસ પર્યન્ત કરનારો][1]

[— સમ ૧૧]

(૨) નિર્ગ્રન્થ

§ નિર્ગ્રન્થ ચાર પ્રકારના છે —

૧. સલિંગ[1] હોય પણ આરંભી[2] હોઈ ધર્મનો અનારાધક હોય;

---

૧ ટીકાકાર જણાવે છે કે આ પ્રતિમા વિષે વ્યાખ્યાકાર [illegible] છે અને તેમ ક્રમમાં ફેર પણ કરે છે.

દિગંબર પરંપરામાં — ૧. દર્શનપ્રતિમા, ૨. વ્રત, ૩. સામાયિક, ૪. પ્રોષધોપવાસ, ૫. સચિત્તત્યાગ, ૬. રાત્રિભુક્તિ અથવા દિવામૈથુનત્યાગ, ૭. બ્રહ્મચર્ય, ૮. આરંભત્યાગ, ૯. પરિગ્રહત્યાગ, ૧૦. અનુમતિત્યાગ, ૧૧. ઉદ્દિષ્ટત્યાગ — આ નામો પ્રચલિત છે. [illegible]

૨. [illegible]

૨ શીલિક હોય અને હળુકર્મી હોઈ ધર્મનો આરાધક હોય

૩ અવમશીલિક[1] હોય અને ભારેકર્મી હોઈ ધર્મનો અનારાધક હોય

૪ અવમશીલિક હોય પણ હળુકર્મી હોઈ ધર્મનો આરાધક હોય

૬ નિગ્રન્થી શ્રમણોપાસક અને શ્રમણોપાસિકા પણ નિર્ગ્રન્થ જેમ ચાર પ્રકારનાં છે

[સૂત્ર ૩૨]

નિર્ગ્રન્થો[2] પાંચ છે —

૧. પુલાક [ખેતમાં કાપી લેતાં પાછળ રહેતાં ડાંગરનાં નિઃસાર ફોતરાં જેવા સંયમના સારથી શૂન્ય નિર્ગ્રન્થો. આવો નિર્ગ્રન્થ જિનોક્ત પર્યાયોમાં તો પાકો શ્રદ્ધાળુ હોય, પોતાની સમજ પ્રમાણે ક્રિયાનુષ્ઠાન પણ કરતો હોય પણ તપ અને શ્રુતના પ્રભાવથી જે કંઈ લબ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તેનો ઉપયોગ કરતો હોય છે અને જ્ઞાનમાં અતિચાર લાગે તેવું વર્તન રાખતો હોય છે.]

૨. બકુશ [પોતાના શરીર અને ઉપકરણના શોભામાં જ રાચીને પોતાના ચારિત્રને મલીન બનાવી મૂકનાર ઋદ્ધિ અને યશની કામના રાખનાર સુખશીલ, માથાના વાળ કાતરથી કાપી પટિયાં પાડનાર અને દીક્ષાપર્યાય ઘટાવવો પડે એવા અતિચાર કરનાર. એમના બે ભેદ છે — શરીરબકુશ અને ઉપકરણબકુશ.]

1 અવમશીલ — તપ સંયમના ગુણો ઓછા હોય તે અવમશીલિક

2 જેને ધનાદિ બાહ્ય અને મિથ્યાત્વ ક્રિયા આદિ આંતરિક ગ્રં-થન ન હોય તે. (વિશેષ માટે જુઓ તત્ત્વાર્થ ... નિર્ગ્રન્થોનું સાંગ વર્ણન ભગવતી (શ. ૨૫ ઉ. ૬ સૂ. ૭૫૧)માં છે.

૩ કુશીલ [જેનું શીલ ઉત્તરગુણમાં ખામી આવવાથી અથવા સંજ્વલનકષાયથી ભિન્ન થયું હોય તે. કુશીલ બે પ્રકારના છે — પ્રતિસેવનાકુશીલ અને કષાયકુશીલ. જેઓ નિર્ગ્રંથ થવાની અભિલાષા તો રાખે છે પણ ઇન્દ્રિયના સંયમ વિનાના હોવાથી કોઈ કોઈ વખત પિંડવિશુદ્ધિ, સમિતિ, ભાવના, તપ આદિ ઉત્તરગુણ વિષેની આજ્ઞાનું ઉત્થાપન કરી લેય છે તેઓ પ્રતિસેવનાકુશીલ અને જેઓ સંયત છતાં કોઈ કોઈ વખત સંજ્વલનકષાયથી બની જાય છે તેઓ કષાયકુશીલ].

૪ નિર્ગ્રંથ [જેના કષાય ક્ષય પામી ગયા છે તેવો ક્ષીણકષાય અથવા જેનો મોહ ઉપશાંત થઈ ગયો છે તેવો ઉપશાંતમોહ નિર્ગ્રંથ].

૫. સ્નાતક [જેણે પોતાના બધા ઘાતીકર્મોને ધોઈને સાફ કરી નાખ્યા છે તે. તે સયોગી અથવા અયોગી કેવળી હોય].

(૧) પુલાકનિર્ગ્રંથના પાંચ પ્રકાર છે —

૧. જ્ઞાનપુલાક — [જ્ઞાન સંબંધી અતિચાર લાગવાથી જ્ઞાનની અપેક્ષાએ આત્માને નિઃસાર કરનાર].

૨. દર્શનપુલાક — [કુદૃષ્ટિની પ્રશંસા આદિથી સમ્યગ્દર્શનને મલિન કરનાર].

૩. ચારિત્રપુલાક — [મૂલગુણ અને ઉત્તરગુણ સંબંધી અતિચારવાળા].

૪. લિંગપુલાક — [ધર્મ પાત્રની મર્યાદા ઓળંગનાર].

૫. યથાસૂક્ષ્મપુલાક — [પ્રમાદથી અકલ્પ્ય વસ્તુ સ્વીકારનાર].

(૨) બકુશનિર્ગ્રન્થ[1] પાંચ પ્રકારના છે —

૧. આભોગ બકુશ — જાણી જોઈને કરનાર;

૨. અનાભોગ બકુશ — સહસાકારી;

૩. સંવૃત બકુશ — પ્રચ્છન્નકારી;

૪. અસંવૃત બકુશ — પ્રકટપણે કરનાર,

૫. યથાસૂક્ષ્મ બકુશ — પ્રમાદવશ કરનાર.

(૩) કુશીલ નિર્ગ્રન્થના પાંચ પ્રકાર છે

૧-૫. પુલાકની જેમ[2]

(૪) નિર્ગ્રન્થના પાંચ પ્રકાર છે : —

૧ પ્રથમસમય નિર્ગ્રન્થ : — [નિર્ગ્રન્થ અવસ્થાનો — ઉપશાંતમોહ કે ક્ષીણમોહ અવસ્થાનો પ્રથમ સમય જેમને હોય તેવા]

૨. અપ્રથમસમય નિર્ગ્રન્થ;

૩ ચરમસમય નિર્ગ્રન્થ — [ઉપશાંતમોહ કે ક્ષીણમોહના અંતિમ સમયમાં વર્તમાન];

૪. અચરમસમય નિર્ગ્રન્થ

---

૧ શરીરબકુશ અને ઉપકરણબકુશ એ પ્રત્યેકના આ પાંચ ભેદ સમજવા.

૨. પ્રતિસેવનાકુશીલ અને કષાયકુશીલ એ પ્રત્યેકના આ પાંચ ભેદ સમજવા. જ્ઞાનને [illegible] અતિચાર [illegible] તે જ્ઞાનકુશીલ, અને [illegible] કરે ત્યારે કુશીલ [illegible] તે યથાસૂક્ષ્મકુશીલ.

[illegible] ઉપયોગ [illegible] — તે જ્ઞાનકુશીલ [illegible] કુશીલ સમજવા.

ચૂર્ણિ [illegible] — વિરાધના કરનાર તે પ્રતિસેવનાકુશીલ અને [illegible] વિરાધના [illegible] તે કષાયકુશીલ.

૫. યથાસૂક્ષ્મ નિર્ગ્રન્થ — [બધા નિર્ગ્રન્થ યથાસૂક્ષ્મ નિર્ગ્રન્થ કહેવાય.]

(૫) સ્નાતક નિર્ગ્રન્થના પાંચ પ્રકાર છે —

૧. અશરીરી (અચ્છવી);
૨. અશબલ — અતિચારરહિત હોવાથી;
૩. અકર્માંશ;
૪ સંશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શનધર અર્હંત જિન કેવલી
૫ અપરિસ્રાવી — અયોગી.

[— ઠાણ [illegible]]

§ ત્રણ નિર્ગ્રન્થને સંજ્ઞામાં ઉપયોગ નથી: —

૧. પુલાક; ૨. નિર્ગ્રન્થ; ૩. સ્નાતક.

§ ત્રણ નિર્ગ્રન્થ સંજ્ઞોપયોગ સહિત અને રહિત છે: —

૧. બકુશ; ૨. પ્રતિસેવનાકુશીલ; ૩. કષાયકુશીલ.

[— ઠાણ [illegible]]

(૩) મુંડ

મુંડ[1] પાંચ છે: —

(૧) ૧. શ્રોત્રેન્દ્રિય મુંડ, ૨. ચક્ષુરિન્દ્રિય મુંડ, ૩. ઘ્રાણેન્દ્રિય મુંડ, ૪ જિહ્વેન્દ્રિય મુંડ, ૫. સ્પર્શેન્દ્રિય મુંડ.

(૨) ૧ ક્રોધમુંડ, ૨. માનમુંડ ૩. માયામુંડ, ૪ લોભ મુંડ, ૫ શિરોમુંડ.

[— ઠાણ [illegible]]

[illegible]

૧ મુંડ — [illegible]

સુર ક્ષણ છે :—

ઉપરના અને બંનેના પાંચ ભાગ મળીને.

[—સ્થા [illegible]]

(૪) આચાર

આચાર બે પ્રકારનો છે —

૧. જ્ઞાનાચાર

૨. નોજ્ઞાનાચાર.

નોજ્ઞાનાચાર બે પ્રકારનો છે :—

૧. દર્શનાચાર

૨. નોદર્શનાચાર

નોદર્શનાચાર બે પ્રકારનો છે —

૧. ચારિત્રાચાર,

૨. નોચારિત્રાચાર

નોચારિત્રાચાર બે પ્રકારનો છે —

૧ તપઆચાર,

૨. વીર્યાચાર.

[—સ્થા [illegible]]

આચાર પાંચ પ્રકારનો છે —

૧. જ્ઞાનાચાર [યોગ્યકાળમાં સ્વાધ્યાયાદિ કરવાં તે];

૨. દર્શનાચાર [શાસ્ત્રમાં શંકાકાંક્ષાદિ ન કરવા તે];

૩. ચારિત્રાચાર [સમિતિગુપ્તિરૂપ];

૪ તપઆચાર [બાહ્ય અનશનાદિ અને આભ્યંતર વિનયાદિ તપનું અનુષ્ઠાન;]

૫. વીર્યાચાર [પોતાની શક્તિ છુપાવ્યા વિના જ્ઞાનાદિ આચારનું પાલન].

[—સ્થા [illegible]]

(૫) સંયમ-અસંયમ

§ સૂતેલા સંયતના પાંચ જાગૃત છે — અર્થાત્ સંયમી જો પ્રમાદી હોય તો આ પાંચ કર્મબંધના નિમિત્ત બને છે: —

૧. શબ્દ ૨. રૂપ, ૩. રસ ૪ ગંધ, ૫. સ્પર્શ

§ પણ જાગતા સંયતના એ જ પાંચ સૂતેલા છે — અર્થાત્ અપ્રમાદી સંયતને એ પાંચ કર્મબન્ધનું નિમિત્ત થતા નથી.

§ અસંયત સૂતો હોય કે જાગતો હોય પણ તેના એ પાંચે જાગતા જ હોય છે, અર્થાત્ અસંયત પુરુષને કર્મબંધ થવા એ પાંચના નિમિત્તે થતા જ રહે છે

[-સ્થા ૪૨૨]

એકેન્દ્રિયજીવનો વધ ન કરે તો પાંચ પ્રકારનો સંયમ થાય —

૧. પૃથ્વીકાયિક સંયમ,
૨. અપ્કાયિક સંયમ
૩. તેજસ્કાયિક સંયમ,
૪ વાયુકાયિક સંયમ
૫. વનસ્પતિકાયિક સંયમ.

(-સ્થા ૪૨૯)

દ્વિન્દ્રિયજીવોનો વધ ન કરે તો ચાર પ્રકારનો સંયમ થાય: —

૧ જીભનું સુખ જાય નહિ
૨. જીભનું દુઃખ આવે નહિ
૩. સ્પર્શનું સુખ જાય નહિ
૪ સ્પર્શનું દુઃખ આવે નહિ.

(-સ્થા ૩૬૮)

(ખ) છદ્મસ્થક્ષીણકષાયવીતરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે—

સ્વયંબુદ્ધછદ્મસ્થક્ષીણ અને બુદ્ધબોધિતછદ્મસ્થ

સ્વયંબુદ્ધછદ્મસ્થક્ષીણકષાયવીતરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે—

પ્રથમ સમયવર્તી અને અપ્રથમસમયવર્તી અથવા ચરમસમયવર્તી અને અચરમસમયવર્તી

બુદ્ધબોધિતછદ્મસ્થક્ષીણકષાયવીતરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે—

પ્રથમસમયબુદ્ધબોધિત અને અપ્રથમસમય૦ અથવા ચરમસમયબુદ્ધ૦ અને અચરમસમય૦

(ગ) કેવળીક્ષીણકષાયવીતરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે—

સયોગીકેવળી અને અયોગીકેવળી

સયોગીકેવળીક્ષીણકષાયવીતરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે

પ્રથમસમયવર્તીસયોગી અને અપ્રથમસમયવર્તીસયોગી, અથવા ચરમસમયવર્તીસયોગી અને અચરમસમયવર્તીસયોગી

અયોગીકેવળીક્ષીણકષાયવીતરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે-

પ્રથમસમયવર્તીઅયોગી અને અપ્રથમસમયવર્તીઅયોગી અથવા ચરમસમયવર્તીઅયોગી અને અચરમસમયવર્તીઅયોગી

[સ્થા ૭૧]

§ સંયમ ચાર પ્રકારનો છે—

૧ મન સંયમ
૨ વચનસંયમ
૩ કાયસંયમ
૪ ઉપકરણસંયમ

૭ આ ૪ ચાર પ્રકારે ત્યાગ અને અકિંચનતા પણ છે

[સ્થા ૩૧]

સંયમ પાંચ પ્રકારનો છે[1] —

૧. સામાયિક સંયમ :— [સમભાવમાં રહેવા બધી અશુદ્ધ પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવો તે.[2] તેના બે ભેદ છે: ૧. ઇત્વરકાલિક અર્થાત્ જ્યાં સુધી પાંચ મહાવ્રતોનું આરોપણ ન કર્યું હોય ત્યાં સુધીનો, અને ૨. યાવત્કથિક અર્થાત્ જીવન ટકે ત્યાં સુધીનો.[3]]

૨. છેદોપસ્થાપ્ય સંયમ :— [પૂર્વ દીક્ષાપર્યાયનો છેદ કરીને ફરી મહાવ્રતનું આરોપણ — ઉપસ્થાપન જે ચારિત્રમાં કરાય તે. તેના બે ભેદ છે: ૧ ઇત્વરસામાયિકવાળા શૈક્ષને અને અનુક્રમ તરીકે પરંપરામાં આવતા પાર્શ્વનાથના સાધુને જે પાંચ મહાવ્રતનું આરોપણ થાય તે નિરતિચાર૦; અને ૨. મૂલવ્રત અંગીકાર કર્યા બાદ પ્રાયશ્ચિત્ત આવવાથી પૂર્વ પર્યાય છેદી, મહાવ્રતનું નવેસર આરોપણ કરાય તે સાતિચાર૦]

૩. પરિહારવિશુદ્ધિ સંયમ —[વિશેષ પ્રકારનું તપ તે પરિહાર; તેનાથી શુદ્ધ થયેલ ચારિત્ર];

૪ સૂક્ષ્મસંપરાય સંયમ —[સૂક્ષ્મ લોભરૂપ કષાય જ જેમાં શેષ હોય તેવાનું ચારિત્ર. તેના બે ભેદ છે ૧. શ્રેણી પર ચડવાને હોતું તે વિશુદ્ધયમાન; અને ૨. ઉપશમ શ્રેણીથી પડવાને હોતું તે સંક્લિશ્યમાન];

---

૧. આનું વર્ણન ભગવતી ૨૫. ૭ ... માં છે.

૨. સામાયિકના બીજા અર્થ કરાય છે: જેમાં સમ — રાગદ્વેષરહિત થવાની પ્રાપ્તિ; અથવા સમ એટલે જ્ઞાનદર્શનચારિત્રનો લાભ જેથી થાય તે; અથવા રાગદ્વેષ રહિત પુરુષ — સમ ને જેથી ગુણનો લાભ થાય તે; અથવા સમ એટલે મૈત્રી, તેનો લાભ જેથી થાય તે.

૩ ઇત્વરકાલિક પ્રથમ અને અન્તિમ તીર્થંકરના શાસનમાં હોય છે અને યાવત્કથિક વચલા બાવીસ અને વિદેહના તીર્થંકરના તીર્થમાં હોય છે.

ત્રીન્દ્રિય જીવોનો વધ ન કરે તો છ સંયમ થાય —
૧-૪ ઉપર પ્રમાણે,
૫. ગંધનું સુખ જાય નહિ,
૬ ગંધનું દુઃખ આવે નહિ.

[-સ્થા૦ ૬૧૫]

ચતુરિન્દ્રિયનો વધ ન કરે તો આઠ સંયમ થાય :—
૧-૬ ઉપર પ્રમાણે,
૭. નેત્રસુખ જાય નહિ,
૮ નેત્રદુઃખ આવે નહિ.

[-સ્થા૦ ૬૧૪]

પંચેન્દ્રિય જીવનો વધ ન કરે તો દશ સંયમ થાય :—
૧-૮. ઉપર પ્રમાણે,
૯ શ્રવણસુખ જાય નહિ,
૧૦ શ્રવણદુઃખ આવે નહિ.

[-સ્થા૦ ૭૫૧]

§ પંચેન્દ્રિય જીવનો વધ ન કરે તો પાંચ સંયમ થાય :—
૧. શ્રોત્રસંયમ, ૨. નેત્રસંયમ, ૩. ઘ્રાણસંયમ, ૪. જિહ્વાસંયમ, ૫. સ્પર્શસંયમ.

§ સર્વ જીવોનો વધ ન કરે તો પાંચ સંયમ થાય —
૧-૫. એકેન્દ્રિયસંયમ યાવત્ પંચેન્દ્રિયસંયમ.

[-સ્થા૦ ૪૨૯]

સંયમ બે પ્રકારનો છે —
૧. સરાગસંયમ (રાગયુક્ત સંયમ અથવા રાગી પુરુષનો સંયમ) અને ૨. વીતરાગસંયમ

(૧) સરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે —
સૂક્ષ્મસંપરાય[1] સરાગસંયમ (મોહનીયનું ઉપશમન કે ક્ષય કરનારને દશમા ગુણસ્થાન વખતે હોય;) અને બાદર

૧ સાંપરાય એટલે કષાય. સૂક્ષ્મ લોભ અને બાદર એટલે સ્થૂલ.

સંપરાયસરાગસંયમ (દસમા ગુણસ્થાન પહેલાંનાં ગુણસ્થાનોમાં હોય.)

§ સૂક્ષ્મસંપરાયસરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે—

પ્રથમસમયસૂક્ષ્મ સં૦ અને અપ્રથમસમયસૂક્ષ્મ સં૦
અથવા–ચરમસમયસૂક્ષ્મ સં૦ અને અચરમસમયસૂક્ષ્મ સં૦
અથવા–સંક્લિશ્યમાનસૂક્ષ્મ સં૦ અને વિશુદ્ધ્યમાનસૂક્ષ્મ સં૦[1]

§ બાદરસંપરાયસરાગ સંયમ બે પ્રકારનો છે—

પ્રથમસમયબાદર સં૦ અને અપ્રથમસમયબાદર સં૦
અથવા–ચરમસમયબાદર સં૦ અને અચરમસમયબાદર૦
અથવા–પ્રતિપાતીબાદર સં૦ અને અપ્રતિપાતીબાદર સં૦[2]

(૨) વીતરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે—

ઉપશાંતકષાયવીતરાગસં૦ અને ક્ષીણકષાય વીત૦[3]

§ ઉપશાંતકષાયવીતરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે—

પ્રથમસમયઉપશાંત૦ અને અપ્રથમસમય ઉપશાંત
અથવા ચરમસમયઉપશાંત૦ અને અચરમસમયઉપશાંત

§ ક્ષીણકષાયવીતરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે—

૧ છદ્મસ્થક્ષીણકષાય૦ અને ૨ કેવલીક્ષીણકષાય

---

૧. દસમા ગુણસ્થાનમાં આવ્યાના પ્રથમ સમયે અને બીજા સમયે હોય તે પ્રથમ અને અપ્રથમ૦ સૂક્ષ્મસંપરાયના અંતિમ સમયે અને ઉપાંત્ય સમયે હોય તે ચરમ અને અચરમ તથા ઉપશમશ્રેણીથી પડનારને હોય તે સંક્લિશ્યમાન અને ક્ષપકશ્રેણિ ચડનારને હોય તે વિશુદ્ધ્યમાન સંયમ સમજવો.

૨. પ્રથમ અને અપ્રથમ આ બંને સંયમ સ્વીકારે તે સમયે અને ત્યાર પછીના ઉપ સમયના ક્રમશઃ સમજવા. અંતિમ બે ભેદો ચારિત્ર [illegible] અને ક્ષપકની અપેક્ષાએ સમજવા.

૩. આ બે ભેદો ક્રમશઃ અગિયારમા અને બારમા ગુણસ્થાનના સમજવા.

(ક) છદ્મસ્થક્ષીણકષાયવીતરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે—

સ્વયંબુદ્ધછદ્મસ્થક્ષીણ અને બુદ્ધબોધિતછદ્મસ્થ

સ્વયંબુદ્ધછદ્મસ્થક્ષીણકષાયવીતરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે—

પ્રથમ સમયત્વ અને અપ્રથમસમયત્વ; અથવા ચરમસમયત્વ અને અચરમસમયત્વ

બુદ્ધબોધિતછદ્મસ્થક્ષીણકષાયવીતરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે—

પ્રથમસમયબુદ્ધબોધિત અને અપ્રથમસમય અથવા ચરમસમયબુદ્ધ અને અચરમસમય

(ખ) કેવળીક્ષીણકષાયવીતરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે—

સયોગીકેવળી અને અયોગીકેવળી

સયોગીકેવળીક્ષીણકષાયવીતરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે

પ્રથમસમયસયોગી અને અપ્રથમસમયસયોગી; અથવા ચરમસમયસયોગી અને અચરમસમયસયોગી.

અયોગીકેવળીક્ષીણકષાયવીતરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે—

પ્રથમસમયઅયોગી અને અપ્રથમસમયઅયોગી અથવા ચરમસમયઅયોગી અને અચરમસમયઅયોગી

[—સ્થા [illegible]]

§ સંયમ ચાર પ્રકારનો છે—

૧ મનઃસંયમ;
૨. વચનસંયમ;
૩ કાયસંયમ;
૪ ઉપકરણસંયમ.

૫ ચાર પ્રકારે ત્યાગ અને અકિંચનતા પણ છે.

[—સ્થા ૩૧]

સંયમ પાંચ પ્રકારનો છે[1] —

૧. સામાયિક સંયમ — [સમભાવમાં રહેવા બધી અશુદ્ધ પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવો તે.[2] તેના બે ભેદ છે: ૧. ઇત્વરકાલિક અર્થાત્ જ્યાં સુધી પાંચ મહાવ્રતોનું આરોપણ ન કર્યું હોય ત્યાં સુધીનો. અને ૨. યાવત્કથિક અર્થાત્ જીવન રહે ત્યાં સુધીનો.[3]]

૨ છેદોપસ્થાપ્ય સંયમ — [પૂર્વ દીક્ષાપર્યાયનો છેદ કરીને ફરી મહાવ્રતનું આરોપણ — ઉપસ્થાપન જે ચારિત્રમાં કરાય તે. તેના બે ભેદ છે ૧ ઇત્વરસામાયિકવાળા શિષ્યને અને ચતુર્યામ તજી પંચયામમાં આવતા પાર્શ્વનાથના સાધુને જે પાંચ મહાવ્રતનું આરોપણ થાય તે નિરતિચાર૦; અને ૨. મૂલવ્રત અંગીકાર કર્યા બાદ પ્રાયશ્ચિત્ત આવવાથી પૂર્વ પર્યાય છેદી મહાવ્રતનું નવેસર આરોપણ કરાય તે સાતિચાર૦]

૩ પરિહારવિશુદ્ધિ સંયમ — [વિશેષ પ્રકારનું તપ તે પરિહાર તેનાથી શુદ્ધ થયેલ ચારિત્ર.]

૪ સૂક્ષ્મસંપરાય સંયમ — [સૂક્ષ્મ લોભરૂપ કષાય જ જેમાં શેષ હોય તેવાનું ચારિત્ર. તેના બે ભેદ છે: ૧. શ્રેણી પર ચડવાને હોઈ તે વિશુદ્ધયમાન; અને ૨. ઉપશમ શ્રેણીથી પડવાને હોઈ તે સંક્લિશ્યમાન.]

---

1 આનું વર્ણન ભગવતી શ. ૨૫, ઉ. ૭, ૬ માં છે.

2. સામાયિકના બીજા અર્થ કરાય છે: એમ કે સમ – રાગદ્વેષ રહિત થવાની પ્રાપ્તિ અથવા સમ એટલે જ્ઞાનદર્શનચારિત્રનો લાભ એવો આય તે અથવા ધર્માદિ રહિત ગુણ – સમ તે એવા ગુણનો લાભ તે અથવા સામ એટલે મૈત્રી, તેનો લાભ એવો અર્થ તે.

3 ઇત્વરકાલિક પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થંકરના સમયમાં હોય છે અને યાવત્કથિક વચલા બાવીસ અને વિદેહક્ષેત્રના તીર્થંકરના તીર્થમાં હોય છે.

૫. યથાખ્યાતચારિત્ર સંયમ — [ઉપશાંતમોહ અને ક્ષીણમોહ છદ્મસ્થને તથા સયોગી અને અયોગી કેવળીને હોય — કષાય વિનાનો યથાશુદ્ધ સંયમ].

[–સ્થા૦ ૪૨૮]

§ સંયમ સાત પ્રકારનો છે —

૧. પૃથ્વીકાયિકસંયમ;
૨ અપ્કાયિકસંયમ;
૩. તેજસ્કાયિકસંયમ;
૪ વાયુકાયિકસંયમ;
૫ વનસ્પતિકાયિકસંયમ;
૬ ત્રસકાયિકસંયમ;
૭. અજીવકાયિકસંયમ.

§ તેવી જ રીતે એ સાતેનો અસંયમ આરંભ[1] અનારંભ સંરંભ અસંરંભ, સમારંભ અને અસમારંભ પણ છે

[–સ્થા૦ ૫૭૧]

સંયમ આઠ પ્રકારનો છે —

૧. પ્રથમસમય-સૂક્ષ્મસંપરાય-સરાગસંયમ;
૨. અપ્રથમસમય-સૂક્ષ્મસંપરાય-સરાગસંયમ;
૩. પ્રથમસમય-બાદરસંપરાય-સરાગસંયમ;
૪. અપ્રથમસમય-બાદરસંપરાય-સરાગસંયમ;
૫. પ્રથમસમય-ઉપશાંતકષાય-વીતરાગસંયમ;

---

૧ આરંભ એટલે પ્રાણને પીડા આપવી તે. અજીવને તો પ્રાણ હોય નહીં પણ અજીવાશ્રિત જે પ્રાણ હોય તેમને પીડા આપવી તે અજીવાશ્રિત આરંભનો અર્થ થાય. આરંભ એટલે ઉપદ્રવ કરવો; સંરંભ એટલે હિંસાનો સંકલ્પ; સમારંભ એટલે પરિતાપ પહોંચાડવો તે. તેથી ઊલટા તે અનારંભ આદિ સમજવા.

૬ અપ્રથમસમય-ઉપશાન્તકષાય-વીતરાગસંયમ;

૭. પ્રથમસમય ક્ષીણકષાય વીતરાગસંયમ,

૮. અપ્રથમસમય-ક્ષીણકષાય-વીતરાગસંયમ.

[-સ્થા ૧૭૦]

§ સંયમ દશ પ્રકારનો છે —

૧. પૃથ્વીકાયિકસંયમ ૨. અપ્કાયિકસંયમ ૩. તેજસ્કાયિકસંયમ, ૪ વાયુકાયિકસંયમ, ૫. વનસ્પતિકાયિકસંયમ ૬ દ્વીન્દ્રિયસંયમ ૭. ત્રીન્દ્રિયસંયમ ૮ ચતુરિન્દ્રિયસંયમ, ૯ પંચેન્દ્રિયસંયમ, ૧૦ અજીવકાયિકસંયમ

§ અસંયમ પણ ઉપર પ્રમાણે દશ પ્રકારનો છે

[-સ્થા [illegible]]

સંયમ ૧૭ પ્રકારનો છે—

૧-૧૦ પૃથ્વીકાયિકસંયમ યાવત્ અજીવકાયિક સંયમ.

૧૧. પ્રેક્ષાસંયમ—વિધિપૂર્વક નિરીક્ષણ;

૧૨. ઉપેક્ષાસંયમ—શુભયોગમાં પ્રવૃત્તિ અને અશુભ યોગમાં નિવૃત્તિ;

૧૩. અપહૃત્યસંયમ—વિધિપૂર્વક મલત્યાગ

૧૪ પ્રમાર્જનાસંયમ;

૧૫. મનઃસંયમ;

૧૬ વચનસંયમ,

૧૭. કાયસંયમ.

[-સમ ૧૭]

અસંયમ સાત પ્રકારનો છે —

૧-૬ પૃથ્વીકાયિક યાવત્ ત્રસકાયિક;

૭. અજીવકાયિક અસંયમ.

[-સ્થા [illegible]]

અસંયમ સત્તર પ્રકારનો છે.—

૧-૫. પૃથ્વીકાય આદિ પાંચ સ્થાવરકાય સંબંધી;

૬-૯ દ્વિઇન્દ્રિયઅસંયમ યાવત્ પંચેંદ્રિય અસંયમ;

૧૦ અજીવકાયિક અસંયમ;

૧૧ પ્રેક્ષા અસંયમ — ઉપકરણાદિને બરાબર ધ્યાન પૂર્વક ન નિહાળવાથી થતો અસંયમ;

૧૨. ઉપેક્ષા — સંયમ રાખવો જોઈએ ત્યાં ન રાખે અને અસંયમમાં પ્રવૃત્તિ;

૧૩. અપહૃત્ય — મલ-મૂત્ર અવિધિએ નાખવાથી થતો અસંયમ;

૧૪ અપ્રમાર્જન-અસંયમ

૧૫. મન અસંયમ;

૧૬ વચન અસંયમ;

૧૭. કાય અસંયમ.

[-સમ ૧]

એકેન્દ્રિયજીવની હિંસા કરનારને પાંચ અસંયમ લાગે છે—

૧. પૃથ્વીકાયિક અસંયમ,

૨. અપ્કાયિક અસંયમ,

૩. તેજસ્કાયિક અસંયમ

૪. વાયુકાયિક અસંયમ,

૫. વનસ્પતિકાયિક અસંયમ.

[સ્થા ૪૨૯]

દ્વિઇન્દ્રિયજીવનો વધ કરે તો ચાર અસંયમ થાય છે —

૧. જીભનું સુખ ચાલ્યું જાય

૨. જીભનું દુઃખ આવે

૩. સ્પર્શનું સુખ ચાલ્યું જાય

૪ સ્પર્શનું દુઃખ આવે

[-સ્થા ૩૫૮]

ત્રિ-ઇન્દ્રિયજીવનો વધ કરે તો ૭ અસંયમ થાય —

૧-૪ ઉપર્યુક્ત,

૫. ગંધનું સુખ ચાલ્યું જાય

૬ ગંધનું દુઃખ આવે.

[-સ્થા ૫૧૧]

ચતુરિન્દ્રિય જીવનો વધ કરે તો ૮ અસંયમ થાય છે—

૧-૬ ઉપર્યુક્ત,

૭. નેત્રસુખ જાય,

૮. નેત્રદુઃખ આવે.

[-સ્થા ૬૧૪]

પંચેન્દ્રિય જીવનો વધ કરે તો ૧૦ પ્રકારનો અસંયમ થાય છે —

૧-૮ ઉપર પ્રમાણે,

૯ કાનનું સુખ ચાલ્યું જાય

૧૦ કાનનું દુઃખ આવે.

[-સ્થા ૭૧૪]

પંચેન્દ્રિયજીવનો વધ કરનાર પાંચ પ્રકારનો અસંયમ કરે છે —

૧. શ્રોત્રેન્દ્રિય અસંયમ ૨. ઘ્રાણેન્દ્રિય અસંયમ, ૩. રસનેન્દ્રિય અસંયમ ૪ ચક્ષુરિન્દ્રિય અસંયમ ૫. સ્પર્શનેન્દ્રિય અસંયમ.

[-સ્થા ૪૩]

સર્વ પ્રાણભૂતોનો વધ કરનાર પાંચ પ્રકારનો અસંયમ કરે છે —

૧. એકેન્દ્રિય અસંયમ ૨. દ્વીન્દ્રિય અસંયમ ૩. ત્રીન્દ્રિય અસંયમ ૪ ચતુરિન્દ્રિય અસંયમ, ૫. પંચેન્દ્રિય અસંયમ.

[-સ્થા ૪૩]

(૬) અણગારના ગુણદોષ

અણગારના ૨૭ ગુણ છે[1] —

૧. પ્રાણાતિપાતથી વિરમણ; ૨. મૃષાવાદથી વિરમણ; ૩. અદત્તાદાનથી વિરમણ, ૪ મૈથુનથી વિરમણ; ૫. પરિગ્રહથી વિરમણ, ૬ શ્રોત્રેન્દ્રિયનિગ્રહ; ૭. ચક્ષુરિન્દ્રિયનિગ્રહ, ૮. ઘ્રાણેન્દ્રિયનિગ્રહ; ૯ જિહ્વેન્દ્રિયનિગ્રહ; ૧૦. સ્પર્શેન્દ્રિયનિગ્રહ; ૧૧. ક્રોધવિવેક; ૧૨. માનવિવેક; ૧૩. માયાવિવેક; ૧૪ લોભવિવેક; ૧૫. ભાવસત્ય ૧૬ કરણસત્ય; ૧૭. યોગસત્ય; ૧૮ ક્ષમા; ૧૯ વીતરાગતા; ૨૦ મનઃસમન્વાહાર–મનની નિરોધતા; ૨૧ વચનસમન્વાહાર –વચનની નિરોધતા; ૨૨. કાય સમન્વાહાર–કાયની –નિરોધતા; ૨૩. જ્ઞાનસંપન્નતા; ૨૪ દર્શનસંપન્નતા; ૨૫ ચારિત્રસંપન્નતા; ૨૬ વેદનાની સહનશીલતા; ૨૭. મારણાંતિક સહનશીલતા

[–સમ ૨૭]

શબલ[2] એકવીસ છે —

૧. હસ્તકર્મ કરનાર [અને કરાવનાર];

૨. મૈથુનસેવનાર;

૩. રાત્રિભોજન કરનાર;

૪ આધાકર્મી ભોજન કરનાર (સાધુને માટે બનાવેલ ભોજન કરનાર);

૫. સાગારિક ભોજન કરનાર (સ્થાન–આશ્રય આપનારના ઘરનું ભોજન કરનાર);

૬ ખરીદીને દીધેલું આદિ તે

---

1 જુઓ આવશ્યક અધ્યયન ૪

2. શબલ એટલે કાબરચીતરું. અર્થાત્ જેનું ચારિત્ર શબલ થઈ ગયું હોય તે. આનું વર્ણન દશાશ્રુતસ્કંધમાં છે.

૭. જેની આધા લીધી હોય તે ખાનાર;

૮. છ માસમાં એક ગણમાંથી બીજા ગણમાં ચાલી જનાર;

૯. એક માસની અંદર પાણીમાં ત્રણ વખત અવગાહન કરે તે;

૧૦. એક માસમાં ત્રણ માયાસ્થાન સેવનાર;

૧૧. રાજપિંડ ખાનાર,

૧૨. જાણી જોઈને હિંસા કરનાર,

૧૩. જાણી જોઈને જૂઠું બોલનાર;

૧૪. જાણી જોઈને ચોરી કરનાર;

૧૫. જાણી જોઈને સચિત્ત પૃથ્વી ઉપર બેસે સૂએ કે સ્વાધ્યાય કરે

૧૬. જાણી જોઈને સસ્નિગ્ધ પૃથ્વી કે સચિત્તશિલા વા ઉધઈવાળા લાકડામાં બેસે, સૂએ કે સ્વાધ્યાય કરે;

૧૭. સચિત્ત જગામાં સ્થાન શય્યા કે સ્વાધ્યાય કરનાર;

૧૮. જાણી જોઈને મૂળ, કંદ, ત્વચા પ્રવાલ, પુષ્પ, ફલ, હરિત એ બધાનું ભોજન કરનાર;

૧૯. વર્ષમાં દશ વખત જલાવગાહન કરનાર;

૨૦. વર્ષમાં દશ માયાસ્થાન સેવનાર;

૨૧. વારંવાર ભીના હાથવાળા પાસેથી અશનાદિ લઈ ખાનાર.

[-સમ ૨૧]

નિર્ગ્રંથ કે નિર્ગ્રંથીને આ છ કુવચનનો વ્યવહાર કલ્પે નહીં —

૧. અલીકવચન: — (જેમકે કોઈ સાધુ એમ

---

૧. અનુવાદમાં મુદ્રિત આગમના પાઠ પ્રમાણે બતાવ્યા છે. ૧. [illegible] જેને પીવાય, ૨. જાત હોય, ૩ સ્નેહ યુક્ત હોય, ૪ [illegible] [illegible] હોય, ૫. જેને ભિન્નથી [illegible], [illegible] ૫૧૯૮.

આવો હોય પણ તેને કોઈ પૂછે ત્યારે 'હું નથી ગોપ્ય આવો' એમ કહે];

૨. હીલિતવચન —[ગણ કે આચાર્યની ઈર્ષ્યા કરી હોય એ/કે તેમને જોઈ મોટેથી બોલે કે આચાર્ય આવ્યા મહિમાવાન — આ સાચુ તો છે પણ જાણીને આવી પોતાનું અપમાન જ કરે છે];

૩. ખિંસિતવચન – મર્મવેધીવચન : — [જેમકે — ઢીંક છે તો આપણે નીચ જાતનાને];

૪ પરુષવચન — કઠોરવચન;

૫. ગૃહસ્થવચન — [ગૃહસ્થો જેમ સગપણસૂચક શબ્દો વાપરે છે તેવા શબ્દો — આવો ભાઈ કેમ છે મામા ઇત્યાદિ. સાધુ તો સર્વસંગત્યાગી એ તે ભાઈ મામા આવેજ એવું તેને કોઈ હોય જ નહિ];

૬ ઉપશમિતની ઉદીરણા કરી બોલવું તે —[એકબીજાએ પરસ્પર ખમાવી લીધું હોય અને વાતને ખતમ કરી હોય છતાં ફરી પ્રસંગ આવ્યે એ ને એ વાત કરવી — કે તે તો આમ કર્યું હતું ઇત્યાદિ].

[—સ્થા ૫૨૭]

§ સંક્લેશ[1] દસ પ્રકારનો છે —

૧. ઉપધિ[2] સંક્લેશ; ૨. ઉપાશ્રય સંક્લેશ, ૩. કષાય સંક્લેશ; ૪ ભક્તપાનસંક્લેશ; ૫. મન:સંક્લેશ; ૬ વચનસંક્લેશ ૭. કાયસંક્લેશ; ૮. જ્ઞાનસંક્લેશ; ૯ દર્શનસંક્લેશ; ૧૦. ચારિત્રસંક્લેશ.

§ અસંક્લેશ પણ દસ છે — તે જ પ્રકારે

[—સ્થા ૭૩૯]

---

૧. સંક્લેશ એટલે અસમાધિ.

૨. સંયમના ઉપકરણ હોય તે ઉપધિ, વસ્ત્ર વગેરે.

(૭) અણગારના આહાર-ઉપાશ્રય

§ છ કારણે શ્રમણનિર્ગ્રન્થ આહાર લે તો અતિક્રમણ નથી કરતો[1] —

૧. ભૂખના ઉપશમન માટે;
૨. વૈયાવૃત્ય માટે — સેવા માટે;
૩. ઈર્યાવિશુદ્ધિ માટે;
૪ સંયમાર્થે;
૫. પ્રાણધારણ માટે;
૬ ધર્મચિંતાર્થે

§ છ કારણે આહાર છોડે તો શ્રમણનિર્ગ્રન્થ અતિક્રમણ નથી કરતો —

૧. આતંક, ૨. ઉપસર્ગ, ૩. બ્રહ્મચર્યના રક્ષણ માટે ૪ પ્રાણીદયાર્થે, ૫. તપ માટે, ૬. શરીરત્યાગાર્થે

[-સ્થા ૫]

ગોચરચર્યા[2] છ પ્રકારની છે —

૧. પેટા [ચોખંડી લાકડાની પેટીની જેમ ચારે દિશામાં ગોચરી કરવાનો નિયમ];

૨. અર્ધપેટા [ચાર દિશાનું અર્ધું — અર્થાત્ બે દિશા નક્કી કરી તેમાં ગોચરી કરવાનો નિયમ];

૩. ગોમૂત્રિકા (ચાલતી ગાય ડાબી-જમણી ત્રિકોણોની પરંપરા થાય તેમ મૂત્રોત્સર્ગ કરે છે; તેમ સામસામી આવેલાં ઘરોની બે હારોમાં એક પર આ હારમાંથી અને

---

૧. ભગવતી (૭. ૧૪)માં આહારે એ. નિર્ગ્રન્થને આહાર ન કરવાનો ઉલ્લેખ આવ્યો છે.

૨. ગાય કે બળદ જેમ ચારો કે ઘાસ ચરવાને માટે ફરતાં ફરે છે તેમ સાધુએ ભક્તપાનાર્થે ભિક્ષા માટે ફરવું તે.

બીજું મર સામેની હારમાંથી — એમ ગોચરી માટે ફરવાનો નિયમ];

૪ પતંગવીથિકા [પતંગિયાની પેઠે કોઈ નિયમ વિના ફાવે તેમ ગોચરી માટે ફરવાનો નિયમ];

૫ શમ્બૂકાવૃત્તા [શંખનાં ફૂંદાળાં એકની અંદર બીજું એમ આવેલાં હોય છે, તેમ ગામનાં ઘરોનાં ફૂંદાળાં કરી ગોચરી કરવાનો નિયમ. તેના બે પ્રકાર છે ફૂંદાળાના મધ્ય ભાગમાંથી બહાર આવવું તે અંદર શંબૂક અને બહારથી મધ્યભાગમાં જવું તે આભ્યંતર શંબુ];

૬ ગત્વાપ્રત્યાગતા [એક હારમાં છેક સુધી જઈ પાછા ફરતાં બીજી હારમાં ગોચરી કરવાનો નિયમ].

[–સ્થા૦ ૫૪૫]

પિંડૈષણા [ભોજનગ્રહણ કરવાના પ્રકાર] સાત છે —

૧. અસંસૃષ્ટ — જેમાં હાથ કે પાત્ર ન ખરડાય તેવી ભિક્ષા લેવી તે, ૨. સંસૃષ્ટ — જેમાં હાથ અને પાત્ર બંને ખરડાય તેવી ભિક્ષા લેવી તે ૩. ઉદ્ધૃતા — ગૃહસ્થે પોતાના માટે રાંધવાના વાસણમાંથી બીજા વાસણમાં કાઢ્યું હોય તેવું લેવું તે; આમાં હાથ કે પાત્ર ખરડાય તો પણ ચાલે; ૪ અલ્પલેપા — નિર્લેપ — જેનાથી પાત્ર ન ખરડાય તેવા ચણા-વટાણા વગેરે લેવાં તે; ૫ અવગૃહીતા — પીરસેલું ભોજન યત્નાપૂર્વક લેવું તે; ૬ પ્રગૃહીતા — પીરસવા માટે હાથમાં લીધું હોય તેવું અથવા ખાવા માટે હાથમાં લીધું હોય તેવું જે ગૃહસ્થ આપે તે લેવું તે; ૭ ઉજ્ઝિતધર્મા — ફેંકવા યોગ્ય — જેને ગૃહસ્થ ફેંકી દેવાનો હોય અને બીજું કોઈ લેનાર ન હોય તેવી ભિક્ષા લેવી તે.

§ પાનૈષણા સાત છે. [તેના સાત ભેદ ઉપર પ્રમાણે સમજવા.]

§ અવગ્રહ પ્રતિમા [અર્થાત્ આવાસ, નિવાસસ્થાન; તત્સંબંધી પ્રતિજ્ઞા] સાત છે —

૧. 'મારે અમુક જ ઉપાશ્રય જોઈએ" એમ નક્કી કરીને આજ્ઞા માગે તે ૨. એમ નક્કી કરે કે હું આ મારા સાથી સાધુઓના માટે ઉપાશ્રય યાચીશ અને તેમને જે મળશે તો તેમાં રહીશ, ૩. એમ નક્કી કરે કે બીજા સાધુ માટે સ્થાન માગીશ પણ તેમાં હું રહીશ નહિ, ૪ એમ નક્કી કરે કે હું બીજા માટે ઉપાશ્રય યાચીશ નહિ પણ બીજાએ યાચિતમાં રહીશ ૫. એમ નક્કી કરે કે હું મારા એકલાને માટે જ ઉપાશ્રયની યાચના કરીશ પણ બીજા કોઈ માટે ઉપાશ્રયની યાચના કરીશ નહિ, ૬ એમ નક્કી કરે કે જેના ઘરમાં હું રહીશ એની જ પથારી પણ જો મળે તો જ સૂઈશ અન્યથા પથારી વિના જ રાત વિતાવીશ, ૭. એવો નિયમ કરે કે જેના ઘરમાં રહીશ ત્યાં જે પથારી પહેલેથી પાથરેલી હશે તો જ ઉપયોગ કરીશ.

[–સ્થા ૫૪૫]

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે શ્રમણનિર્ગ્રન્થો માટે નવ કોટિથી પરિશુદ્ધ ભિક્ષા લેવાનું કહ્યું છે —

૧ હણે નહિ, ૨. હણાવે નહિ, ૩. હણતાને અનુમતિ ન આપે ૪ રાંધે નહિ, ૫ રંધાવે નહિ, ૬ રાંધતાને અનુમતિ આપે નહિ, ૭. ખરીદે નહી; ૮ ખરીદાવે નહી; ૯ ખરીદતાને અનુમતિ ન આપે.

[–સ્થા ૬૮૧]

ધ્યાન નિર્ગ્રંથને અચિત્ત જલની ત્રણ દત્તિ — ધાર કલ્પે —

૧. ઉત્કૃષ્ટ [આખો દિવસ ચાલી શકે તેટલું અથવા કમીઠની કાંજી ઢાકનું પીણું શરબત વગેરે];

૨. મધ્યમ [આખો દિવસ ચાલે તેથી થોડું પાણી અથવા ઘણી જાતના ધોવાની કાંજી];

૩. જઘન્ય [તરસ પૂરતી તરસ છીપે તેટલું પાણી અથવા તૃણની કાંજી જેવું હલકું પીણું].

[—સ્થા ૧૫૦]

§ એક ઉપવાસવાળા ભિક્ષુને ત્રણ પાનક લેવાં કલ્પે —

૧ ઉત્સ્વેદિમ — જ્યાં ઝંગર આદિને પીસી લોટ લેવું પીવાણ;

૨. સંસેકિમ — ભાજીને ઉકાળી જે પાણીથી સીંચવામાં આવે છે તે;

૩ ચાવલનું પાણી.

§ બે ઉપવાસવાળા ભિક્ષુને ત્રણ પાનક લેવાં કલ્પે —

૧ તિલોદક — તલનું પાણી;

૨. તુષોદક — ધાન્યનું પાણી,

૩. યવોદક — જવનું પાણી.

§ ત્રણ ઉપવાસવાળા ભિક્ષુને ત્રણ પાનક કલ્પે —

૧. આયામક — ઓસામણ (અવસ્રાવણ);

૨. સૌવીરક — કાંજી;

૩. ગરમ પાણી.

[—સ્થા૦ ૧૮૨]

§ ઉપપાત [જેથી વિ ક-લોકમાં આવવા-જવાનું થાય છે તેના હેતુ] ત્રણ પ્રકારના છે —

૧. ઉદ્ગમોપઘાત[1] [પિંડ-ભોજનની ઉત્પત્તિ સંબંધી - દાતાને કારણે લાગતા દોષ];

૨. ઉત્પાદનોપઘાત [યાચક - દાતા પાસેથી પિંડ મેળવવામાં સાધુને લાગતા દોષ];[2]

૩. એષણોપઘાત [એષણા - અન્વેષણ-ગ્રહણ - તેને લગતા દોષો - દાતા અને સાધુ બંનેને લાગતા].[3]

ક વિશુદ્ધિ પણ ત્રણ પ્રકારની છે —

૧ ઉદ્ગમવિશુદ્ધિ,
૨. ઉત્પાદવિશુદ્ધિ,
૩ એષણાવિશુદ્ધિ.

[- સ્થા. ૧૯૪]

ક ઉપઘાત પાંચ છે —

૧-૩ ઉપર કહેલા;

૪ પરિકર્મોપઘાત [પરિકર્મ એટલે સંસ્કાર — વસ્ત્ર પાત્રના સંસ્કાર સંબંધી લાગતા દોષો. જેમકે વસ્ત્રને ત્રણ થીગડાં જ ઉપરાઉપરી દેવાય વધારે નહિ; વસ્ત્રને અમુક રીતે જ કરાય. પાત્રને બંધાય નહિ સીવા સીવા નિયમોનો ભંગ કરવાથી લાગતા દોષો];

૫. પરિહરણોપઘાત [પરિહરણ - પહેરવું - વાપરવું તે. નિયમ એવો છે કે એકલા વિચરનાર - અગ્રગણ્ય સાધુએ જે ઉપકરણવસ્ત્રપાત્રાદિનો ઉપયોગ કર્યો હોય તેમનો ઉપયોગ ગચ્છવાસી ન કરી શકાય. આ નિયમનો ભંગ કરવાથી પરિહરણોપઘાત થાય. પણ એ અગ્રગણ્ય સાધુ જે ગચ્છ

---

૧. વિશેષ માટે જુઓ પ્રકરણ ૨ અને ટિપ્પણ નં. ૧૯
૨. વિશેષ માટે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૨
૩ વિશેષ માટે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૨૧

(૮) શ્રમણના વસ્ત્ર પાત્ર-રજોહરણ

અચેલક પાંચ કારણે પ્રશસ્ત કહેવાય—

૧. તેને પ્રત્યુપેક્ષા (પડિલેહણ) અલ્પ કરવી પડે છે;[1]

૨. લઘુતા પ્રશસ્ત છે માટે;[2]

૩. રૂપ વૈશ્વાસિક હોય છે;[3]

૪ અનુજ્ઞાત[4] તપનું અનુષ્ઠાન સહેજે થાય માટે;

૫. વિપુલ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ થાય માટે.

[-સ્થા૦ ૪૫૫]

ત્રણ કારણે વસ્ત્ર ધારણ કરે—

૧ લજ્જા,

૨ જુગુપ્સા–(વિકૃતાંગ જોઈને લોકો કોઈ પ્રવચનની ઘૃણા કરે)

૩. પરીષહ (શીતોષ્ણ, દંશમશકાદિ).

[-સ્થા૦ ૧૭૧]

નિર્ગ્રન્થ અને નિર્ગ્રન્થીઓ ત્રણ પ્રકારનાં વસ્ત્ર ધારણ અને વાપરવા કલ્પે—

૧. જાંગમિક–ત્રસજીવના અવયવથી ઉત્પન્ન થયેલ ઊનનાં

૨. ભાંગિક — અતસી નામની વનસ્પતિનાં;

૩ સુત્રાઉ

[-સ્થા૦ ૧૭૦]

---

૧ [illegible] મળે તેમ [illegible] સ્વાભાવિક [illegible] છે.

૨ [illegible] ન હોય તો [illegible] ન હોય તે [illegible].

૩ [illegible] ન હોય [illegible] અવિશ્વસનીય [illegible]

નિર્ગ્રન્થિનીઓએ ચાર સંઘાટિકા–પછેડી–સાડી રાખવી અને વાપરવી કલ્પે —

૧. એક બે હાથની[1];
૨-૩. બે ત્રણ હાથની[2];
૪ એક ચાર હાથની[3]

[–સ્થા ૨૮૬]

નિર્ગ્રન્થ કે નિર્ગ્રન્થિનીએ પાંચ પ્રકારનાં વસ્ત્ર રાખવાં અને વાપરવાં કલ્પે[4] —

૧. જાંગમિક — ઊનનું; ૨. ભાંગિક — અળસી નામની વનસ્પતિનું; ૩. શણનું ૪ સુતરાઉ ૫. તાડની છાલનું

[–સ્થા ૪૪૬]

નિર્ગ્રન્થ કે નિર્ગ્રન્થિનીને પાંચ પ્રકારનાં રજોહરણ રાખવાં અને વાપરવાં કલ્પે[5] —

૧. ઊનનું; ૨. ઊંટના વાળનું; ૩. શણનું; ૪ બલ્વજ (તૃણવિશેષ)નું; ૫. મુંજનું

[–સ્થા ૪૪૬]

નિર્ગ્રન્થ કે નિર્ગ્રન્થિનીને ત્રણ પ્રકારનાં પાત્ર રાખવાં અને વાપરવાં કલ્પે —

૧. તુંબડાનું, ૨ લાકડાનું; ૩. માટીનું

[–સ્થા ૧૭૦]

---

૧. આ ઉપાશ્રયમાં પહેરવી.

૨. આમાંથી એક ભિક્ષાએ જતી વખતે અને બીજી શૌચ જતી વખતે પહેરવી.

૩. સમવસરણ વખતે પહેરવાની.

૪ આ સૂત્ર બૃહત્કલ્પમાં છે ૨. સૂ. ૨૪.

૫. આ સૂત્ર બૃહત્કલ્પમાં છે ૨ સૂ. ૨૫.

પ્રતિમા ચાર છે—

(૧) ૧–૪ ઉપરમાંથી પ્રથમની ચાર.
(૨) ૧–૪ " બીજી ચાર.
(૩) ૧–૪ " ત્રીજી ચાર.

[–સ્થા૦ ૨૫૧]

પ્રતિમા પાંચ છે—

૧. ભદ્રા; ૨. સુભદ્રા; ૩. મહાભદ્રા; સર્વતોભદ્રા;[1] ૫ ભદ્રોત્તરપ્રતિમા.[1]

[–સ્થા ૩૯૨]

ભિક્ષુપ્રતિમા[3] બાર છે—

૧ એક માસની; ૨. બે માસની ૩. ત્રણ માસની; ૪ ચાર માસની; ૫. પાંચ માસની; ૬ છ માસની; ૭ સાત માસની; ૮ પ્રથમ સાત રાત્રિદિવસની; ૯ દ્વિતીય સાત રાત્રિદિવસની; ૧ તૃતીય સાત રાત્રિદિવસની; ૧૧. અહોરાત્રિની; ૧૨. એક રાત્રિની.

[–સમ ૧૨]

પરવૈયાવૃત્ત્યકર્મપ્રતિમા [બીજાની સેવા કરવાનો અભિગ્રહ કે પ્રતિજ્ઞા] ૯૧ કહી[4] છે.

[સમ ૯૧]

પ્રતિમા ૯૨ છે.[5]

[–સમ ૯૨]

---

૧ જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ન. ૧૨.
૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ન. ૧૨.
૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ન. ૧૪
૪ જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ન. ૧૬.
૫. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ન. ૧૬.

§ પ્રતિમાધારી સાધુએ ત્રણ ઉપાશ્રયનું પ્રતિલેખન (નિરીક્ષણ) કરવું જોઈએ —

૧. આગમનગૃહ — મુસાફરખાનું-ધર્મશાળા;

૨. વિવૃતગૃહ [ચારે દિશાએ કે એક બે કે ત્રણ દિશાએ ખુલ્લું હોય અને છાપરા વિનાનું હોય તેવું ઘર];

૩. વૃક્ષમૂળ.

§ એ ત્રણનું અનુજ્ઞાપન (અર્થાત્ રજા માગવી તે) તથા ઉપાદાન પણ કલ્પે.

§ તેવી જ રીતે પ્રતિલેખન, અનુજ્ઞાપન અને ઉપાદાન આ ત્રણ સંસ્તારનું પણ સમજવું —

૧. પૃથ્વીશિલા

૨. કાષ્ઠશિલા

૩. યથાસંસ્તૃત — જેવું પાથરેલું મળે તેવું

[-સ્થા ૧૯૧]

પ્રતિમાધારી સાધુને ચાર પ્રકારની ભાષા કલ્પે —

૧. યાચની [શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે કોઈ ચીજ માગવી તે];

૨. પૃચ્છની [કોઈ બાબત પૂછવા માટે વાપરવી પડે તે];

૩. અનુજ્ઞાપની [પારકી ચીજ વાપરવાની રજા માગવા માટે];

૪ પૂછે તેના ઉત્તરવાળી.

[-સ્થા ૧૯૦]

ત્રણ માસની ભિક્ષુપ્રતિમા જેણે સ્વીકારી હોય તેવા શ્રમણનિગ્રન્થને ત્રણ દત્તિ ભોજનની અને ત્રણ દત્તિ પાનની કલ્પે.

[-સ્થા ૧૮૧]

તેવી જ રીતે પાંચ માસની ભિક્ષુપ્રતિમાવાળાને પાંચ દત્તિ ભોજનની અને પાંચ દત્તિ પાનની સ્વીકારવી કલ્પે

[-સ્થા ૩૯૪]

§ એક રાત્રિની ભિક્ષુપ્રતિમાનું સમ્યક્ પ્રકારે પાલન ન કરનાર પ્રતિમાધારી નિર્ગ્રન્થને અહિતકર્તા યાવત્ અશુભબંધી ત્રણ બાબતો છે—

૧. ઉન્માદી થઈ જાય, કે
૨. દીર્ઘકાલિક રોગાતંકને પામે કે
૩. કેવલીપ્રજ્ઞપ્ત ધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય.

§ પણ જો સમ્યક્ પાલન કરે તો આ ત્રણ બાબતો હિતકારી યાવત્ શુભ નીવડે છે—

૧ અવધિજ્ઞાન પામે, કે
૨. મનઃપર્યવજ્ઞાન પામે, કે
૩. કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય.

[-સ્થા ૧૬૯]

સપ્તસપ્તમિકા[1] ભિક્ષુપ્રતિમાની યથાસૂત્રાર્થ આરાધના ૪૯ રાત્રિદિવસ અને તેમાં ૧૯૬ ભિક્ષાથી થાય છે

[-સ્થા ૫૪૫, -સમ ૪૯]

અષ્ટઅષ્ટમિકા[2] ભિક્ષુપ્રતિમાની યથાસૂત્રાર્થ આરાધના ૬૪ રાત્રિદિવસ અને તેમાં ૨૮૮ ભિક્ષાથી થાય છે

[-સ્થા ૬૪૫, -સમ ૬૪]

---

૧ સાત સપ્તાહ એટલે કે ૪૯ દિવસ. દરેક સપ્તાહમાં દત્તિઓ વધતી જાય. જેમ કે પ્રથમ સપ્તાહમાં દરેક દિવસે એક જ દત્તિ, બીજા સપ્તાહમાં દરેક દિવસે બે બે દત્તિ એમ સાતમા સુધી (૭+૧૪+૨૧+૨૮ ...+૪૯) દત્તિ.

૨. આઠ દિવસનું એક એવાં આઠ અષ્ટક. દત્તિનો નિયમ ઉપર પ્રમાણે. ક્રમે ૧ ... દત્તિ વધે.

નવનવમિકા[1] ભિક્ષુપ્રતિમાની યથાસૂત્ર સમ્યક્ આરાધના ૮૧ દિવસ અને તેમાં ૪૦૫ ભિક્ષાથી થાય છે
[—સમ ૮૧ —સ્થા ૬૮૭]

દશદશમિકા[2] ભિક્ષુપ્રતિમાની યથાસૂત્ર સમ્યક્ આરાધના ૧૦ દિવસ અને ૫૫ ભિક્ષાથી થાય છે
[—સમ ૧ —સ્થા ૭૭]

એકલવિહારપ્રતિમા સ્વીકારનાર અણગારમાં આઠ ગુણ હોવા આવશ્યક છે —

૧. શ્રદ્ધા; ૨ સત્ય; ૩. મેધા ૪ બહુશ્રુતતા; ૫. શક્તિ; ૬ અલ્પાધિકરણતા — કલહ રહિતતા ૭. ધૃતિ ૮ વીર્ય
[—સ્થા ૫૯૪]

§ શય્યાપ્રતિમા (શય્યા વિષેના નિયમ) ચાર છે —

૧. પાટ વગેરે જે ઉદ્દિષ્ટ છે તેમાંનું કોઈ પણ એક લેવું;
૨. પ્રથમથી નક્કી કરી રાખવું કે અમુક લઈશ અને પછી જો તે જોવામાં આવે તો જ લેવું બીજું ન લેવું;
૩. તે પણ જો આશ્રય દેનારનું હોય તો જ લેવું બીજાનું લાવીને આપે તો ન લેવું
૪ તે પણ જો પાથરેલ હોય તો જ લેવું

§ વસ્ત્રપ્રતિમા ચાર છે —

૧. સુતરાઉ વગેરે જે ઉદ્દિષ્ટ છે તે યાચીશ.
૨. નજરે પડેલું યાચીશ;
૩. આશ્રય આપનાર ગૃહસ્થનું વાપરેલ વસ્ત્ર યાચીશ,
૪ તેનું જ નેવે નાખી દીધેલું યાચીશ.

---

૧ એમ નવ દિવસનું [illegible]
૨ દશ દિવસનું [illegible]

§ પાત્રપ્રતિમા ચાર છે —

૧ કાષ્ઠપાત્રાદિ જે ઉદ્દિષ્ટ છે તે માગીશ;

૨ નજરે પડેલ પાત્ર માગીશ.

૩ દાતાએ ઘણીવાર વાપર્યું હોય તેવું અથવા તેની પાસે બે ત્રણ પાત્રો હોય અને તેમાંથી વાર ફરતી તે વાપરતો હોય — તેમાંથી એક માગીશ;

૪ તેણે તજી દીધેલું પાત્ર માગીશ.

§ સ્થાન (બેસી કે કાયોત્સર્ગ કરવા માટેનું સ્થાન — આશ્રય — માગવા સંબંધી) પ્રતિમા ચાર છે —

૧ અચિત્ત સ્થાનમાં રહીને આકુંચન પ્રસારણ વગેરે ક્રિયા કરીશ, અને અચિત્ત ભીંત વગેરેનો આશ્રય લઈશ અને ટેલવામાં જ હરીશ-ફરીશ;

૨ હરવા-ફરવા સિવાયની ઉપરની બને ક્રિયાની છૂટ વાળી;

૩ માત્ર આકુંચન-પ્રસારણની છૂટવાળી;

૪ એકે ક્રિયાની છૂટ નહીં તેવી.

[— સ્થાન ૨૨૧]

(૧૦) પ્રતિલેખના

§ પ્રમાદ-પ્રતિલેખના[1] છ પ્રકારની છે —

૧. આરભટા — ઉતાવળી — પૂરું લેવું ન લેવું તે.

---

[1] પ્રતિલેખના એટલે નિરીક્ષણ. વસ્તુ. તેના ચાર ભેદ છે — દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ. (૧) વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ ઉપધિ, ઉપાશ્રયનું તથા આહારાદિનું નિરીક્ષણ કરવું તે દ્રવ્ય-પ્રતિલેખના. (૨) કાયોત્સર્ગની બેસવાની, સૂવાની, જવાનું તથા સ્થંડિલભૂમિ, માર્ગ અને વિહારક્ષેત્રનું નિરીક્ષણ કરવું તે ક્ષેત્રપ્રતિલેખના (૩) ક્યારે કયું ઉચિત કાર્ય કરવાનો વિચાર કરવો તે કાળપ્રતિલેખના અને (૪) આજે મેં શું કર્યું? મારે શું કરવું જોઈએ? કરવા જે કરવું જોઈએ તે હું કરતો નથી — એવું ધર્મ જાગરણ — તે ભાવ પ્રતિલેખના.

પ્રતિલેખનામાં પ્રમાદ કરવો શિથિલ કરવું તે પ્રમાદ-પ્રતિલેખના.

૨. સમર્દા — મસળીને પ્રતિલેખન કરવું તે — વઠ પ્રથમ રાખી પ્રતિલેખન કરવું તે.

૩. મોસલી — સુમિલા જેમ વસ્ત્રના છેડાને જમીની ઊંચાનીચા કરવા તે.

૪ પ્રસ્ફોટના — વસ્ત્રને ઝાટકવું તે.

૫. વિક્ષિપ્તા — જોયેલા વસ્ત્રને વગર જોયેલામાં મૂકવું તે.

૬ વેદિકા — પ્રતિલેખના વખતે યથાયોગ્ય ન બેસવું તે.

§ અપ્રમાદ-પ્રતિલેખના છ પ્રકારની છે —

૧ અનર્તિત (પ્રતિલેખન વખતે વસ્ત્રને કે પોતાને કે બન્નેને ન નચાવવા તે)

૨ અવલિત (ઉપર મુજબ વસ્ત્રને કે પોતાને ન વાળવું તે)

૩ અનાનુબન્ધી — ઉતાવળ કે ઝાટક વિનાની;

૪ અમોસલી — વસ્ત્રના છેડાને સુમિલાની જેમ ઊંચાનીચા ન કરવા તે;

૫ છ પુરિમવાળી[1] અને નવ ખોડાવાળી,[2]

---

૧ પુરિમ એટલે પ્રસ્ફોટન — ખંખેરવું તે. તેનો નિયમ એવો છે કે વસ્ત્રને ખોલ્યું કરી સામેથી ત્રણ વખત જોઈને તેને ત્રણ વખત ખંખેરવું — આ ત્રણ પુરિમ. પછી તેને ફેરવી ત્રણવાર જોઈને ત્રણ વખત ખંખેરવું — આમ બધા મળી છ પુરિમ થાય

૨. ખોડા એટલે ત્રણ પ્રમાર્જન — તે જ વખતે તે. તેનો ત્રણ એવો નિયમ છે કે વસ્ત્રને કોઈ અવલંબ હોય એટલે ખોટા ત્રણ વખત ખોડા કરવા પછી ત્રણ વખત પ્રમાર્જન, પછી ત્રણ વખત ખોડા અને ત્રણ વખત પ્રમાર્જન, પછી ત્રણ વખત ખોડા અને ત્રણ વખત પ્રમાર્જન — આમ નવ ખોડા થાય. ખોડામાં પ્રમાર્જનનું અંતર રહે છે અને પુરિમમાં નિરિક્ષણનું એવો આ અન્તર ધ્યાન રાખવો જોઈએ.

૯. વેદપરિણામ

ગૌતમ — હે ભગવન્! વેદ કેટલા પ્રકારે છે?

ભગવાન — હે ગૌતમ! વેદના ત્રણ પ્રકાર છે— સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ અને નપુંસકવેદ.

૧. ગૌતમ — હે ભગવન્! નારકને કયો વેદ હોય?

ભગવાન — હે ગૌતમ! નારકને સ્ત્રીવેદ અને પુરુષવેદ નથી. નારકો નપુંસક હોય છે.

૨-૧૧. ભવનપતિને સ્ત્રીવેદ અને પુરુષવેદ હોય છે. નપુંસકવેદ નથી.

૧૨-૧૯ પાંચ સ્થાવર અને દ્વીન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધી નપુંસક જ હોય છે.

૨૦ અ. સંમૂર્છિમ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય પણ નપુંસક જ હોય છે.

આ. ગર્ભજ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયને ત્રણે વેદ હોય છે.

૨૧ અ. સંમૂર્છિમ મનુષ્ય નપુંસક જ હોય.

આ. ગર્ભજ મનુષ્યને ત્રણે વેદ હોય.

૨૨-૨૪ વ્યન્તર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિકને સ્ત્રી અને પુરુષવેદ જ હોય છે.

(—સમ. ૧૫૩)

મત્સ્ય ત્રણ પ્રકારના છે—

૧. અંડજ — ઈંડામાંથી ઉત્પન્ન;

૨. પોતજ — ચીકણી ચામડીથી વીંટળાયેલ હોય અને પછી તે બહાર નીકળનાર

૩. સંમૂર્છિમ — માતાપિતાના સંસર્ગ વિના ઉત્પન્ન થનાર.

(૧) અંડજ મત્સ્યના ત્રણ ભેદ —

૧. સ્ત્રી, ૨. પુરુષ, ૩. નપુંસક

(૨) પોતજ મત્સ્યના તે જ ત્રણ ભેદ છે

(—સ્થા. ૧૧)

§ પક્ષી ત્રણ પ્રકારનાં છે —

૧. અંડજ; ૨. પોતજ; ૩. સમ્મૂર્ચ્છિમ.

(૧) અંડજ પક્ષીના ત્રણ ભેદ છે —

૧ સ્ત્રી; ૨. પુરુષ; ૩. નપુંસક

(૨) પોતજના પણ ઉપર પ્રમાણે ત્રણ ત્રણ ભેદ છે

§ તે જ પ્રમાણે ઉરપરિસર્પ[1] અને ભુજપરિસર્પના[2] ભેદો સમજી લેવા.

[–સ્થા ૧૨૯]

§ સ્ત્રી ત્રણ પ્રકારની છે —

૧. તિર્યંચ સ્ત્રી, ૨. મનુષ્ય સ્ત્રી; ૩. દેવ સ્ત્રી.

(૧) તિર્યંચ સ્ત્રીના ત્રણ ભેદ છે —

૧. જલચરી; ૨. સ્થલચરી; ૩. ખેચરી.

(૨) મનુષ્ય સ્ત્રીના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧ કર્મભૂમિજ ૨. અકર્મભૂમિજ; ૩. અન્તર્દ્વીપજ

§ પુરુષના ભેદોપભેદો પણ ઉપર પ્રમાણે.

§ નપુંસકના ત્રણ ભેદ છે —

૧. નારક નપુંસક ૨ તિર્યંચ નપુંસક; ૩. મનુષ્ય નપુંસક

(૨) તિર્યંચ નપુંસક ત્રણ પ્રકારનો છે —

૧. જલચર; ૨. સ્થલચર; ૩. ખેચર.

(૩) મનુષ્ય નપુંસકના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. કર્મભૂમિજ; ૨. અકર્મભૂમિજ; ૩. અન્તર્દ્વીપજ

[–સ્થા ૧૩]

તિર્યંચયોનિ જીવના ત્રણ ભેદ છે —

૧ સ્ત્રી ૨. પુરુષ, ૩. નપુંસક

[–સ્થા ૧૩૧]

૧. જેઓ પેટ વડે ચાલે તે – સર્પ વગેરે.
૨. જેઓ હાથથી ચાલે તે નોળિયા વગેરે.

ટિપ્પણ

૧. [illegible] —

[illegible] જેમ છે [illegible] નથી [illegible] અર્થ [illegible] નથી [illegible] સાંસારિક [illegible] પણ [illegible] નથી [illegible] તે છે [illegible] —[illegible] ૩. ૧૯.

૨. અનંતાનુબંધી —

અનંત સંસારને વધારનાર તે અનંતાનુબંધી કહેવાય. આ કષાય જ્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શનના સદ્ભાવની પ્રાપ્તિ થવી શક્ય નથી. સમ્યગ્દર્શન નથી થઈ તેનું કારણ આ અત્યંત નહિ, પણ એ નિમિત્તભૂત છે. પણ જે એમ કહેવાય છે કે અનંતાનુબંધીના ક્ષયોપશમથી સમ્યક્ત્વલાભ થાય છે, એનો અર્થ એવો છે કે જ્યારે આનો ક્ષયોપશમ થાય છે ત્યારે જ મિથ્યાત્વનો ક્ષયોપશમ થઈ તેનાથી સમ્યક્ત્વલાભ થાય છે. એટલે કે જ્યાં સુધી અનંતાનુબંધીનો ઉદય હોય, ત્યાં સુધી મિથ્યાત્વનો ક્ષયોપશમ થતો જ નથી. એટલે સમ્યક્ત્વલાભનું ખરું કારણ અનંતાનુબંધીનો ક્ષયોપશમ નહિ પણ મિથ્યાત્વનો ક્ષયોપશમ અને પરંપરાએ અનંતાનુબંધીનો ક્ષયોપશમ.

૩. યોગ —

વીર્યાન્તરાયકર્મના ક્ષયોપશમવિશેષજન્ય આત્માની શક્તિ જે કર્મબંધમાં કારણ છે તે યોગ છે. શક્તિના આધારનાં સાધન ત્રણ હોવાથી તેના ત્રણ ભેદ છે — મનોયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગ. યોગ, વીર્ય, બલ, ઉત્સાહ, પરાક્રમ, ચેષ્ટા, શક્તિ સામર્થ્ય એ બધાં એકાર્થક છે. વસ્તુતઃ કાયયોગ જ

વચનયોગ કહેવાય છે; અને જે કાયયોગ વડે મનોદ્રવ્યને ચિંતનમાં વાળે છે તે મનોયોગ કહેવાય છે. આમ એક કાયનો આધાર નિમિત્તે ત્રણ નામ પામે છે. આત્માની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ, પછી તે વાચિક હોય કે માનસિક એવી નથી જેમાં કાયયોગ ન હોય. જ્યાં સુધી યોગ છે ત્યાં સુધી અવશ્ય કાયયોગ તો હોવાનો જ. ઉપર સિદ્ધાવસ્થામાં જ્યારે જીવ અયોગી હોય છે ત્યારે જ કાયયોગ શાન્ત થાય છે. એટલે જ્યારે બોલતો હોય કે ચિંતન કરતો હોય ત્યારે પણ કાયયોગ તો હોય જ છે. આ પ્રમાણે ત્રણે યોગમાં મુખ્ય તો કાયયોગ જ છે અને બાકીના બે તો તેના જ વિશેષ છે.—વિશેષાવશ્યક ગા. ૩૫૮ થી.

અને જો એ ત્રણે યોગને સ્વતંત્ર માનવા હોય તો તેમની વ્યાખ્યા આમ કરવી જોઈએ—જીવનો કાયિક વ્યાપાર તે કાયયોગ. કાયિક વ્યાપારથી ગ્રહણ કરેલ ભાષાદ્રવ્યનો સહકાર મેળવીને જીવ તેને છોડવાને જે વ્યાપાર કરે છે તે વચનયોગ. અને કાયિકવ્યાપારથી ગ્રહણ કરેલા મનોદ્રવ્યનો સહકાર મેળવી જીવ જે ચિંતનરૂપ વ્યાપાર કરે છે તે મનોયોગ. આમ બાકીનામાં કાયયોગ ગૌણ બની જાય છે.—વિશેષાવશ્યક ગા. ૩૬૩–૬૪

૮. પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ જ્ઞાન—

પાંચ જ્ઞાનને અહીં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષમાં વહેંચી નાખ્યાં છે. પ્રત્યક્ષ તે કહેવાય જે માત્ર આત્મસાપેક્ષ હોય, એટલે કે એમાં ઇન્દ્રિય અને મનની જરૂર ન પડે. પરોક્ષ તે છે જે ઇન્દ્રિય અને મનની મદદ વડે પેદા થાય છે. ન્યાયશાસ્ત્રના જે ભેદો છે તે સાપેક્ષ છે. આગમ નંદીમાં જે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ કહ્યું છે તે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ સમજવું જોઈએ, પારમાર્થિક નહિ.—વિશેષા. ગા. ૯૨.

૯. અવધિજ્ઞાન—

અવધિના બે પ્રકારોમાં જે ભવપ્રત્યય છે તેમાં દેવ અને નારકનો ભવ જ કારણ છે. એટલે ત્યાં પણ ક્ષયોપશમ તો છે જ; પણ તે ક્ષયોપશમનું પણ નિમિત્ત ભવ જ છે. તેથી તે અપેક્ષાએ તે ભવપ્રત્યય કહેવાય છે અને બીજું અવધિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી થાય છે. તેમાં ક્ષયોપશમનું કારણ તપસ્યાદિ છે. તેથી તેને ગુણપ્રત્યય પણ કહેવામાં આવે છે.

૧૦. શ્રુતજ્ઞાન—

ગણધર કૃત શ્રુત—શાસ્ત્ર તે અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત. તે આચારાંગાદિ બાર છે. અને ગણધર સિવાયના બીજા સ્થવિરોએ રચેલ શાસ્ત્ર તે અંગબાહ્ય તે

કાલિકાદિ ચતુર્વિધ અનુયોગ છે. એમાં દિવસ અને રાત્રીની પ્રથમ અને અંતિમ પૌરુષીમાં જ સ્વાધ્યાય થાય તે કાલિક અને જેને માટે કોઈ નિયમ નથી તે ઉત્કાલિક કહેવાય. ઉત્તરાધ્યયન એ કાલિક છે અને દશવૈકાલિક એ ઉત્કાલિક છે.

૭. જ્ઞાત—દૃષ્ટાન્ત :–

જેમાં હેતુની ઉપસ્થિતિ અર્થાત્ ... તે જ્ઞાત એટલે કે દૃષ્ટાન્ત. હેતુનો સાધ્યસહચાર અને સાધ્યના અભાવમાં હેતુનો પણ અભાવ જ્યાં નિશ્ચિત હોય તે દૃષ્ટાન્ત. તેના બળથી સાધન વડે સાધ્યની સિદ્ધિ થાય છે. આ દૃષ્ટાન્તના બે ભેદ છે : સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય. રસોઈઘરમાં અગ્નિ સાથે ધૂમનો સહચાર નિશ્ચિત છે, તેથી જે અનુમાનમાં ધૂમથી અગ્નિ સિદ્ધ કરવાનો હોય ત્યાં રસોઈઘર એ સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત છે. અને જલાશયમાં અગ્નિ નથી તેથી ધૂમ પણ નથી માટે તે જ અનુમાનમાં જલાશય એ વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત કહેવાય. જ્ઞાત શબ્દના બીજા પણ અર્થો છે અને તેમાં આગમમાં સામાન્ય અર્થ ઉદાહરણ લેવાયેલો છે જ કે જે દૃષ્ટાન્તરૂપ હોય. જેવી આખ્યાન–કથા એ પણ જ્ઞાત કહેવાય. તેના બે ભેદ છે : ચરિત અને કલ્પિત. ઉપમાન પણ જ્ઞાત કહેવાય છે. ઉપપત્તિ પણ જ્ઞાત કહે છે. જ્ઞાતના ઉપભેદોનો આ સૂત્રમાં ચાર ભેદ બતાવ્યા છે. અહીં જણાવેલ જ્ઞાતનું વિવેચન દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિમાં છે તે ત્યાંથી જુઓ.

૯. અંતકૃદ્દશા અને અનુત્તરૌપપાતિક :–

અંતકૃદ્દશામાં આઠ વર્ગ છે. તેમાંના પ્રથમ વર્ગનાં આ ૧૦ અધ્યયનોનાં નામ છે, જેમ સ્થાનાંગમાં જણાવેલ છે અને બીજે છે. અહીં જણાવેલ અંતકૃદ્દશાનાં નામો વર્તમાન અંતકૃદ્દશામાં મળતાં નથી. આ ૧૦ નામો છે — ગૌતમ, સમુદ્ર, સાગર, ગંભીર, સ્તિમિત, અચલ, કાંપિલ્ય, અક્ષોભ, પ્રસેનજિત, વિષ્ણુ. એટલે એમ જણાય છે કે આ કોઈ અન્ય વાચનાનુસારી વર્ણન છે. પણ તે નામો અંતકૃદ્દશાનાં છે કે ન હોય તેથી ઠાણ પણ ન કરી શકાય. આ સૂત્રમાં અંતકૃદ્દશાનાં કહેવાયેલ સ્પષ્ટ જ નથી.

વર્તમાન અનુત્તરૌપપાતિકમાં ત્રણ વર્ગ છે. તેમાં ત્રીજા વર્ગમાં ૧૦ અધ્યયનો છે. તેમનાં કેટલાંક નામો અહીં જણાવેલ નામો સાથે મળે છે. આ ત્રીજા વર્ગનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે — ધન્ય, સુનક્ષત્ર, ઋષિદાસ, પેલ્લક, રામપુત્ર, ચંદ્રમા, પ્રોષ્ઠક, પેઢાલપુત્ર, પોટ્ટિલ, વિહલ્લ. અહીં

ભલે પછી તે વાસના પ્રમાણે અપ્રામાણિક છે એમ સમજવાની આવશ્યકતા નથી.

૪. નિહ્નવત્વ :–

સુશ્રુત અર્થાત્ આગમપ્રતિપાદિત તત્ત્વનો અભિનિવેશને કારણે અપલાપ કરવો, શાસ્ત્રવિરુદ્ધ પોતાને અનુકૂળ અર્થ કરવો અને પોતાના મતને જૈનમત પ્રમાણે પોતે સિદ્ધ કરવો—એ નિહ્નવ છે. નિહ્નવ એ મિથ્યાદૃષ્ટિનો જ એક પ્રકાર છે. અભિનિવેશ વિના જો કોઈ પણ સૂત્રના અર્થમાં વિવાદ થાય, તો તે નિહ્નવ નથી ગણાતો. એથી જ જિનભદ્ર અને સિદ્ધસેન જેવા આચાર્યોને કેવળજ્ઞાન અને દર્શન ભિન્નકાળે છે કે નહિ અને યુગપદ્ છે કે એક જ છે એ વિષે મતભેદ હોવા છતાં તેમને નિહ્નવ કહેવામાં નથી આવ્યા. કારણ, તેમના એ મતભેદોના મૂળમાં શાસ્ત્રવચનનું અર્થઘટન આવે છે અને જમાલિ આદિ જે નિહ્નવો પ્રસિદ્ધ છે તેમને વિષે જૈન આચાર્યો એવું નથી માનતા પણ એવો અભિપ્રાય આપે છે કે તેઓ ભગવાન મહાવીરનાં વચનોના અભિપ્રાયને અવગણીને ઉત્થાપનનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અને એ જ તેમનો નિહ્નવપણું મનાયું છે. જૈન મિથ્યાદૃષ્ટિ અને નિહ્નવમાં તફાવત એ જ છે કે જૈન મિથ્યાદૃષ્ટિ સમગ્ર જિનપ્રવચનને જ નથી માનતા, જ્યારે નિહ્નવ માને છે પણ નિહ્નવની બાબતમાં તેમ નથી; તેઓ તો તેની કોઈ એક બાબતમાં મિથ્યાભિનિવેશી હોય છે.

જ્ઞાન પરત્વે પ્રમાણે આવા નિહ્નવો શ્વેતાંબરમાન્ય શાસ્ત્રમાં જ ઉલ્લેખ થયા છે; જૈન કોઈ બીજા કરનાર શાસ્ત્રમાં આવું નથી બન્યું.

આ નિહ્નવદૃષ્ટિઓ બધી જૈનદર્શન જ ધારણ કરી ચાલતા હતા, એમ શાસ્ત્ર છે. આવી માન્યતાને કારણ મળે છે કે વસ્તુતઃ જૈનપરંપરામાં તે તે વખતના નાના મોટા મતભેદોને કારણે જે કોઈ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ પોતાના અનુયાયીઓને સાથે ભિન્નતાને પોતા સમૂહની અલગ થઈ જતી, તેને નિહ્નવ કહેવાનો રિવાજ થઈ ગયો હતો. એટલે કે આ નિહ્નવોને જૈનપરંપરા તે તે વખતના નાના મોટા સંપ્રદાયો જ ગણવા જોઈએ. આમ ગણવા છતાં, જિનભદ્ર આગળ જૈન કોઈ તેવા સમય આચાર્યે જિનભદ્રને પણ પ્રાચીન નિહ્નવો સાથે બતાવી દીધા અને નિહ્નવની સંખ્યા આઠની માની લીધી—તે વસ્તુ ભૂલી શકાય એમ છે.

નિહ્નવોનું વર્ણન આવશ્યક નિર્યુક્તિ(ગા૦ ૭૭૮થી)માં તથા વિશેષાવશ્યક નિર્યુક્તિ(ગા. ૨૩૦૦થી)માં તેના મૂળ રૂપમાં મળે આવે છે એ ઉપરાંતનો

બીજો વિસ્તાર આવશ્યક સૂત્રના આધાર તેની નિર્યુક્તિના મૂળભાષ્યમાં થયેલો જણાય છે. મૂળ નિર્યુક્તિમાં તો એ નિહ્નવોની સંખ્યા સાત જ જણાવી છે. એમાં તો બોટિકને સ્થાન જ નથી. [illegible] [illegible] કોઈ પણ એ નિહ્નવ ન માની શકે તેમ છે. પણ મૂળભાષ્યમાં એ નિહ્નવોની સંખ્યામાં બોટિક – દિગંબરનો ઉમેરો કરી સંખ્યાને આઠ કરી છે અને નિર્યુક્તિની ગાથાઓને પણ [illegible] પણ કરી છે. [illegible] તો નિર્યુક્તિ અને એ મૂળભાષ્ય ઉપર પોતાનું ભાષ્ય કર્યું છે અને આઠમા નિહ્નવ બોટિક પણ સ્વીકાર્યો છે અને તેમની [illegible] પણ [illegible] છે. [illegible] એ [illegible] પર [illegible] [illegible] [illegible] કર્યું કેમકે તેમ [illegible] તેથી પણ નિહ્નવ માન્યા હોય તે સ્વાભાવિક છે.

સ્થાનાંગ સૂત્રમાં એ આઠમાંથી સાત જ નોંધાયા છે. આથી એ [illegible] છે કે સ્થાનાંગની સંકલના પર નિર્યુક્તિની અસર છે કે નહિ. પણ [illegible] તો [illegible] છે જ કે સ્થાનાંગમાં તેમના [illegible] એ [illegible] છે તેથી નિર્યુક્તિમાં વધારે જ [illegible] છે. [illegible] સ્થાનાંગનું આ સૂત્ર [illegible] [illegible] કરી હોય જ છે કે [illegible] પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. અને એનું [illegible] એ [illegible] કે તેમ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સાતમા નિહ્નવની પણ [illegible] સમાવેશ થઈ ગયો છે.

[illegible] [illegible] ૧ ૨ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નિહ્નવો આમાં સમાવેશ નથી [illegible] [illegible] એ [illegible] જણાય છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ૭ ૧૫ [illegible] [illegible] તે [illegible] ૭ [illegible] [illegible] ૮૮ [illegible] [illegible] [illegible] છે, તે [illegible] ન [illegible]

૧ [illegible]–

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ૧ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને તે ૧૦૦ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેનું [illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

— થઈ ગઈ છે. જેથી તે થઈ જવા માટે ઊભા થયા. પણ જઈ જુએ છે તો પથારી હજી પથરાતી જ હતી. એ જ વખતે તેને વિચાર આવ્યો કે ભગવાન જે એમ કહે છે કે 'કરાતું તે કરેલું સમજો' (ક્રિયમાણ કૃત) એ તો ખોટું છે. જો ખરેખર એમ હોય તો આ પથરાતી પથારીમાં હું સૂઈ શકત, પણ સૂઈ તો શકતો નથી. માટે જ્યાં પથરાવાની ક્રિયા પૂરી થઈ રહે ત્યાં સુધી રાહ જોવી પડી અને ત્યાર પછી જ 'પથરાઈ' એમ જાણી હું સૂઈ શકીશ. માટે ભગવાને 'કરાતું તે કરેલું સમજો' એવો જે સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદિત કર્યો છે તે ખોટો છે. સ્થવિરોએ તેને ભગવાનના સિદ્ધાન્તનું રહસ્ય સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે સમજ્યો નહિ અને તેણે પોતાની વાત પકડી રાખી. પછી તે પોતાના વિરોધી સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યો. આ મત બહુરત મત કહેવાય છે કે કોઈ પણ ક્રિયા એક સમયમાં નહિ પણ બહુ સમયથી સાધ્ય છે એમ તે માને છે; એથી બહુમાં રત — આગ્રહ ધરાવનાર હોવાથી તે બહુરત કહેવાય છે. આ ઘટના ભગવાન મહાવીરને કેવલજ્ઞાન થયા પછી ૧૪ વર્ષે શ્રાવસ્તીમાં બની.

ભગવતી સૂત્રમાં જમાલિની કથા અત્યંત વિસ્તારથી આપવામાં આવી છે તેમાં તેની ભગવાન મહાવીર સાથેની સગાઈનો કાંઈ પણ ઉલ્લેખ નથી. તેને આઠ પત્નીઓ હતી એમ જણાવ્યું છે પણ તેમાંની એક ભગવાન મહાવીરની પુત્રી પ્રિયદર્શના હતી કે નહિ તે વિષે સૂત્રમાં કાંઈ કહ્યું નથી. તે માત્ર ક્ષત્રિયકુમાર હતો એ જણાવ્યું છે; પણ તે ભગવાન મહાવીરની બેન સુદર્શનાનો પુત્ર હતો તે વિષે સૂત્રમાં કશું કહેવામાં આવ્યું નથી. તેણે ૫૦૦ પુરુષો સાથે દીક્ષા લીધી એમ તો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે પણ તેની પત્ની પ્રિયદર્શનાએ પણ દીક્ષા લીધી હતી એમ ત્યાં જણાવ્યું નથી. — આવશ્યક નિર્યુક્તિના મલયગિરિ ટીકા (પૃ. [illegible]) છે એમ સુદર્શનાનું નામ આવે છે પણ ત્યાં પણ તે કોણ હતી એ જણાવ્યું નથી. એ તો જ નહિ પણ તે સુદર્શના — એ તે ભગવાન મહાવીરની બહેન કે તેમની પુત્રી — એ વિષે પણ બે આચાર્ય જુદા પ્રકારે મતો બાંધ્યા છે.

પણ જમાલિ સંબંધી કથાઓમાં તો એવો જ ઉલ્લેખ છે કે જમાલિ એ ભગવાન મહાવીરની બહેન સુદર્શનાનો પુત્ર અને તેમની અન્યોન્ય પુત્રી પ્રિયદર્શનાનો પતિ હતો. આથી તે ભાણેજ પણ હતો અને જમાઈ પણ હતો. ભગવાન અને જમાલિ વચ્ચે આ રીતે સગાઈ થયા તે વિષે લખ્યું છે.

સ્થાનાંગસૂત્ર — (સૂત્ર ૪૭૧)માં પાંચ તીર્થંકરોને કુમારપ્રવ્રજિત કહ્યા છે. એમાં એક ભગવાન મહાવીર પણ છે. અને સમવાયાંગમાં ૧૯ તીર્થંકરો ગૃહસ્થવાસ ભોગવી દીક્ષા લીધી તેમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે (સૂત્ર ૧૯). પણ નામ ગણાવ્યાં નથી. આ બંને સૂત્રને સાથે રાખીને અર્થ કરીએ તો કહેવું પડે કે ભગવાન મહાવીરે વિવાહ કર્યો ન હતો. પણ આ સૂત્રાર્થ સ્પષ્ટપણે પરંપરા સમર્થક લાગે છે. ભગવાન મહાવીરના વિવાહની વાત સર્વ પ્રથમ કલ્પસૂત્રમાં જ જોવા મળે છે અને ત્યાં પણ તેમની વિવાહવિધિ [illegible] પરંપરાની સૂચના આપે છે, પણ આગળ જોઈએ. પછી [illegible] આવશ્યક, સ્થાનાંગ, સમવાયાંગ એ બધું તેમના વિવાહના વિરોધની પરંપરામાં મૂક્યું લેખે અને [illegible] નિર્યુક્તિ તથા ચૂર્ણિ આગળથી માંડીને ચૂર્ણિ સુધીના તેમના વિવાહના ઉલ્લેખો સ્પષ્ટપણે પરંપરામાં મૂક્યા લેખે. ભગવાન મહાવીરે વિવાહ કર્યો હતો તેમ અત્યારે શ્વેતાંબર પરંપરામાં મનાય [illegible] છે ત્યારે દિગંબરોને તો તે અવિવાહિત હોવાની વાત રૂઢ છે.

આ ઉપરાંતની એક વાત ભગવાન મહાવીરના જ [illegible] કહ્યું, એની [illegible] — તે [illegible] છે.—ટિપ્પણ ૪ [illegible]

૧૨. [illegible] નિરૂપણ —

[illegible] અને [illegible] નામના [illegible] [illegible] હતો. તે જ્યારે [illegible][1] હતો ત્યારે [illegible] નામના [illegible] કે ભગવાન [illegible] એક પ્રદેશ [illegible] ? ના, એમ નહિ તેવી જ રીતે બે, ત્રણ, [illegible] તે શું [illegible] ? [illegible] છે તેમાંથી એક પ્રદેશ પણ ઓછો હોય ત્યાં સુધી તેને [illegible] ન કહે [illegible] જ [illegible] પ્રતિપૂર્ણ પ્રદેશ હોય ત્યારે જ [illegible] કહેવાય છે. આ [illegible] અને ભગવાન મહાવીરના [illegible] તેને એક નહિ જ [illegible]. [illegible] તેનું [illegible] કહ્યું [illegible] એમ જ છે તે [illegible] એક પ્રદેશ વિના તે [illegible] નથી કહેવાતો અને જે એક પ્રદેશથી તે [illegible] કહેવાય છે તે ચરમ પ્રદેશને જ [illegible] ન માનવો [illegible] તે [illegible] પ્રદેશો તો તેના વિના [illegible] જ

---

૧ [illegible] [illegible] છે [illegible] [illegible] [illegible] છે, તે [illegible] ૧૧ ને અનુસરીને સમજવું.

છે — જેનાથી જ તે આખા આત્માને જીવે છે. ગુરુએ તેને ઘણું સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તેણે તો પોતાનો મત જ પકડી રાખ્યો. અને એ જ પ્રમાણે તે બીજાને સમજાવવા લાગ્યો. એટલે ગુરુએ તેને સંઘથી બહિષ્કૃત કર્યો. અંત્ય પ્રદેશને જીવરૂપ માનતો હોવાથી તે જીવપ્રાદેશિક કહેવાય છે.

એક વખત આમલકલ્પા નામની નગરીમાં મિત્રશ્રી નામના શ્રમણોપાસકે અનેકવિધ ભોજનના ટુકડા ટુકડા લઈને તિષ્યગુપ્તના પાત્રમાં આપ્યા અને પછી તેમના પગમાં પડી કહેવા લાગ્યો, હું આજે ધન્ય થયો છું કે મેં આપ જેવા સાધુને આહાર-પાણી આપ્યાં. આ સાંભળી તે બોલ્યા, વળી તો આમ કરી મારું અપમાન કર્યું છે! — એટલે મિત્રશ્રીએ તુરત જવાબ આપ્યો — માફ કરો, મેં આપને આપના સિદ્ધાંત પ્રમાણે દાન દીધું છે. ભગવાન મહાવીરના સિદ્ધાંત પ્રમાણે નહિ. — આ સાંભળી તિષ્યગુપ્તને પોતાના મિથ્યા સિદ્ધાંતનું ભાન થયું અને તેણે પોતાના મિથ્યાભિનિવેશની આલોચના કરી આત્મશુદ્ધિ કરી.

ભગવાન મહાવીરને કેવલજ્ઞાન થયા પછી ૧૬મે વર્ષે આ નિહ્નવની ઘટના બની હતી.

૧૨. અવ્યક્તિક નિહ્નવ —

અવ્યક્ત એટલે અસ્પષ્ટ — કોઈ પણ વસ્તુ વિષે સ્પષ્ટ કરી અમુક વિષે નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન થઈ શકતું નથી — એમ માનનાર તે અવ્યક્તિક. આ મતની ઉત્પત્તિ આવી રીતે બતાવવામાં આવે છે — આચાર્ય આષાઢ અચાનક રાત્રે મરીને દેવ થયા. તેમને પોતાના યોગવહન કરતા શિષ્યોની દયા આવી; એટલે તે પાછા પોતાના મૃતશરીરમાં આવીને રહ્યા અને પૂર્વવત્ શિષ્યોને તેમના આચારમાં પ્રવર્તાવ્યા. જ્યારે યોગસમાપ્તિ થઈ ત્યારે શિષ્યોને વંદીને તેમણે કહ્યું — હે શ્રમણો! મને ક્ષમા કરજો કે મેં તમારી પાસે આટલા સુધી વંદન કરાવ્યું.[1] પછી પોતાનું શરીર છોડી તે દેવલોકમાં ચાલ્યા ગયા. આ બનાવ પરથી તેમના શિષ્યોને ભારે પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો કે અરે આટલી બધી વાર આપણે અસંયતને વંદન કર્યું. એટલે તેમણે વિચાર્યું કે ખરી વાત તો એમ છે કે આપણે કોઈને વિષે નિશ્ચયાત્મક કહી ન શકીએ કે આ સાધુ છે કે દેવ — એમ કે કોઈને વંદન કરવું કે નહીં; કારણ કે વંદન કરીએ અને તે અવિરત સાધુને બદલે દેવ હોય, તો અસંયમનું પાપ લાગે અને વળી એમ કહીએ કે આ

[1] સાધુ અસંયતને વંદન ન કરી શકે. દેવ તો અસંયત જ હોય.

સાધુ નથી. તો પણ કદાચ સાધુ જ હોય તો મૃષાવાદ કહેવાય, માટે સાધુ તરીકે નિશ્ચય થઈ શકે જ નહિ. એમ સ્થવિરોએ તેમને સમજાવ્યું કે જેમ જિનના વચન પર વિશ્વાસ મૂકી તમે તેને દેવ માન્યો અને સાધુ ન માન્યો, તેમ બીજા કોઈએ પણ કોઈના વચન પર વિશ્વાસ મૂકી પણ સાધુ-અસાધુપણાનો નિશ્ચય થઈ શકે છે. પણ તેઓ તો માન્યા જ નહિ. અને સંઘબહિષ્કૃત થઈ અવ્યક્તવાદનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા. એક વખત રાજગૃહમાં બલભદ્ર રાજાએ તેમને પકડી નાખ્યા. એટલે આરોપ કર્યો એટલે તેમણે રાજાને કહ્યું કે અમે તો સાધુ છીએ, તું શ્રાવક થઈને અમને કેમ મારે છે? ત્યારે રાજાએ કહ્યું — વાત તો બરાબર છે, પણ હું કેવી રીતે જાણું કે તમે ચોર છો કે સાધુ? આ સાંભળી તેમનો પોતાના સિદ્ધાન્ત વિષેનો ભ્રમ દૂર થયો. આ મતનો ધર્માચાર્ય આષાઢને ગણ્યો છે, તે તેના પ્રચારક નથી; પણ તેમાં તે નિમિત્ત બન્યો માટે.

આ મત ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૨૧૪ વર્ષે થયો છે.

૫૨. સામુચ્છેદિક નિહ્નવ :—

જન્મ પછી તરત અનન્તર નાશ તે સમુચ્છેદ, આવા સમુચ્છેદને માને તે સામુચ્છેદિક કહેવાય. અર્થાત્ વસ્તુને ક્ષણિક માનનાર. આ મતની ઉત્પત્તિ આવી રીતે ભગવાનથી થઈ કહેવાય છે :— મહાગિરિના પ્રશિષ્ય અને કૌડિન્યના શિષ્ય અશ્વમિત્ર અનુપ્રવાદ પૂર્વનો અભ્યાસ કરતા હતા. તેમાં 'વર્તમાન સમયના નારકો વિચ્છિન્ન થઈ જશે યાવત્ વર્તમાન સમયના વૈમાનિકો વિચ્છિન્ન થઈ જશે, એવી જ રીતે દ્વિતીયાદિ સમયના નારકો યાવત્ વૈમાનિકો વિચ્છિન્ન થઈ જશે' એવો આલાપક આવ્યો. તે સાંભળી જ તેને થયું કે જો બધા ઉત્પન્ન થઈ તરત જ ક્ષણ નાશ થઈ જતા હોય, તો પછી તે કર્મનું વેદન ક્યારે કરે? અને કર્મફલ વેદનનો અવસર જ જ નથી આવતો. ત્યારે ગુરુએ તેને આ વિચાર આવ્યો ત્યારે તેને કહ્યું કે આવી જે વિચ્છેદની વાત કહેવામાં આવી છે તે નયાશ્રિત છે. ત્યારે નારકાદિ નવા નવા ક્ષણો આવ્યા કરે તો વિદ્યમાન રહેવાના છે અને તેથી બીજાના કર્મનું સુખદુઃખ ભોગ આ અવસ્થા મિથ્યાવાદ જ એટલે આગમવિરોધ નાગમમાં આ સૂત્રનું તાત્પર્ય નથી. — આમ સમજાવ્યા છતાં તેણે એકાંત ક્ષણિકવાદ જ સમજ ન કરવા માંડ્યું એટલે ગુરુએ તેને સંઘબહિષ્કૃત કર્યો.

એક વખત તે વિહાર કરતાં કરતાં રાજગૃહમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં શ્રાવકોએ તેને મારવા માંડ્યો. એટલે તેણે કહ્યું — એ તો અમને છે

[illegible] (degraded paragraph, 6 lines)

આ પ્રમાણે ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી [illegible] વર્ષે બની છે.

[illegible] નિહ્નવ —

[illegible] (degraded paragraph, 2 lines)

[illegible] (degraded paragraph, 13 lines)

[illegible] (degraded paragraph, 7 lines)

આ પ્રમાણે ભગવાન મહાવીરના નિ[illegible] [illegible] વર્ષે બની છે.

૧૯. વૈશેષિક નિરૂપણ :—

કણ, ભક્ષણ અને ગૌતમ પૈકી પ્રથમ ઋષિએ ચલાવેલ તે વૈશેષિક. આ મતની ઉત્પત્તિ આમ બતાવવામાં આવી છે – દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય આ છ પદાર્થોની વ્યાખ્યા બતાવે. અને મોક્ષની સિદ્ધિ—ઉત્તમ દેહથી પુરુષ ઓળખે એમ એવું થવું ઉપર વૈરાગ્ય થયું કે આ મનો પ્રાપ્ત થાય છે. એક વખત કે ન વાયુ વાવાની નગરીમાં ઉલૂક નામના બ્રાહ્મણના ઘેર જન્મ થયો તે પુત્રોને વધારે ખીજ ચમત્કાર વાળો હતો. શરીરમાં તેણે પ્રતિમાને જલદી થોડુ અને આ નગરી વાર વૈરાગ્ય મુનિને કહી. તથા પ્રથમ માયાથી આદિ શિવલિંગને જઈ તે નામના જન્મ આવવાની સાથે ઉલૂક નામના પતિવ્રતાની સાથે વાસમાં રહેતી. ઉલૂકની ઉત્પ અને ભક્ષણ વિષે છે ઋષિની સ્થાપના કરી, ત્યારે તેની પ્રતિજ્ઞાને થોડુ આપવાના હેતે બેઃ ખીજ ગૌતમ ઋષિની પણ સ્થાપના કરી અને તે પતિવ્રતાની ભક્તિ શિવલિંગને પોતાની માહુતી આદિ વિચારી પ્રગટ થયો. આમ કરી તે ઉલૂકને થોડી વૈરાગ્ય યુક્તી પણ આપ્યો અને વધારી ત્યારે તેમને કહી. ઉલૂક યુક્તિ આવેલ તૈયાર કે પ્રથમ જ અને રાજસભામાં જઈ ચિત્તું એવો— પતિવ્રતાનો સિદ્ધાંત એ સિદ્ધાંત નહિ પણ અપસિદ્ધાંત છે, પણ માત્ર નહીંતર પ્રગટત માટે જ મેં એ પતિવ્રતાના સિદ્ધાંતની આપ યુક્તિઓથી સ્થાપના કરી છે પણ એ તો અજ્ઞાનતામાં આવી ગયો, અને તેણે ગુરુને કહ્યું કે એ અપસિદ્ધાંત નહિ પણ સાચો સિદ્ધાંત છે અને તો પ્રસિદ્ધ છે રાજસી આદિ ભક્ષણ પણ ઘણી પ્રસિદ્ધ છે અને ગૌતમની સિદ્ધિ હું જાણતો નથી. જેમ રાજા આદિ, પ્રજા અને બધા મિત્ર પણ થાય છે તેમ સર્વ બાબતમાં પણ ઉત્પ, ભક્ષણ અને ગૌતમ જેવા પણ ઋષિ છે યુક્તિ પણ સમજાયો પણ એ માન્યો જ નહિ. પછી ગુરુ રાજસભામાં તેને જઈને ગયા અને પોતાની સભામાં યુક્તિઓ૧ તેમણે ઉત્પની વાસના કરી પછી ઉત્પ આવ્યો ભક્ષણની વાસના કરી પછી ભક્ષણ આવ્યો પણ ગૌતમની વાસના કરી છતાં ગયું આવ્યું નહિ. એ કે સભા સમક્ષ ઉલૂકમાંથી પ્રગટ જાહેર થયો. એવું જ વૈશેષિક મતો રચ્યા છે આ મતના વૈશેષિકનું વર્ણન છે.

૧ આ ત્રણે ઋષિ તેની યુક્તિ.

૧૩ અબદ્ધિક નિહ્નવ :—

જીવ અને કર્મનો બંધ નહિ પણ સ્પર્શ માત્ર થાય છે એવું માનનાર આ મતની ઉત્પત્તિ આમ બનવી છે—દશપુર નગરમાં આર્ય આર્યરક્ષિતનું મૃત્યુ થયું અને આચાર્ય શ્રી દુર્બલિકા પુષ્પમિત્ર ગચ્છનું પરિપાલન કરતા હતા, તે વખતે તે ગચ્છમાં ગોષ્ઠામાહિલ નામનો એક સાધુ પણ હતો. એક વખત આચાર્ય વિન્ધ્ય નામના સાધુને કર્મપ્રવાદ નામના પૂર્વનો કર્મબંધાધિકાર સમજાવતા હતા. તેમાં એવી વાત આવી કે કોઈ કર્મ માત્ર જીવને સ્પર્શ જ કરી ખરી પડે છે; તેની સ્થિતિ વધારે લાંબી નથી હોતી. જેમ કોઈ સૂકી ભીંત પર ફેંકેલી ધૂળ [illegible] ને દુઃખ ખરી જાય તેમ કોઈ કર્મ બંધાય છે અને સ્પર્શ પણ પામે છે તે લાંબા વખત પણ [illegible] ખરી જાય છે—જેની આર્દ્રતામાં જેમ ચૂનાનું પાણી કોઈ કર્મ બદ્ધ હોય છે સ્પૃષ્ટ હોય છે અને નિકાચિત હોય છે તે લાંબી સ્થિતિવાળાં થાય છે અને ભવાન્તરમાં વેદાય છે; જેમ ચીકણા સ્નિગ્ધ વસ્ત્ર ભીની દીવાલમાં આવે તો એકરૂપ થાય તેમ. આ સાંભળીને દુષ્ટ ગોષ્ઠામાહિલ બોલ્યો— જો એમ જ હોય તો પછી જીવ અને કર્મ કદી જુદાં ન પડવાં જોઈએ કારણ તેઓ એકરૂપ થઈ ગયાં હોય છે. અને જો આમ થાય તો કર્મબંધનો કદી વિયોગ થશે ન જોઈએ. એટલે ખરી રીતે જીવ અને કર્મનો બંધ જ ન માનવો જોઈએ, પણ જીવ અને કર્મનો માત્ર સ્પર્શ જ માનવો જોઈએ." આચાર્યે તેને સમજાવ્યો પણ તે સમજ્યો જ નહિ, એટલે તેને સંઘબહાર કર્યો.

આ ઘટના પણ વીરનિર્વાણમાં બની છે.

૧૪. અક્રિયાવાદી :—

વસ્તુમાં ક્રિયાને ન માનનાર તે અક્રિયાવાદી કહેવાય છે. પણ તેનો સામાન્ય અર્થ જે લોકાલોક પણ ક્ષણિક છે તે જ છે કે જેને મતે પુણ્યપાપની તથા બંધમોક્ષની વ્યવસ્થા ન હોય તે અક્રિયાવાદી કહેવાય છે. નહિતર એ જીવ પણ અક્રિયાવાદીને સૂચવે છે. ભગવાન ઉપરે અપેક્ષા વિશેષથી કેટલાક ક્રિયાવાદી તેમ જ અક્રિયાવાદી કહ્યા છે—ભગવતી ૧.૪.૩. વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ સૂત્રકૃતાંગ ૧. ૧૨; ભગવતી ૩૦ ૧ [illegible] ૧ ૪ [illegible]

(૧) ક્રિયાવાદી : જેઓ આત્માને માને છે અને તે કર્તા છે એમ માને—તે ક્રિયાવાદી કહેવાય છે. આત્મા ઉપર તો આવા બધા

[illegible] થયા છે. જેમકે, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નિ[illegible] [illegible] [illegible] છે. આ [illegible] [illegible] માટે છે કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વસ્તુઓ જે [illegible] છે તેઓ તે [illegible] છે [illegible] [illegible] વસ્તુ [illegible] [illegible] [illegible] છે અને [illegible] [illegible] છે.

(૨) અનેકવાદી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેને [illegible] જ [illegible] છે તે અનેકવાદી. આ [illegible] [illegible] [illegible]. જે [illegible] વસ્તુને [illegible] [illegible] જ માને છે અને [illegible] [illegible] જ નથી. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અનેકવાદી છે [illegible] તેમને [illegible] ન [illegible] [illegible].

(૩) [illegible] [illegible] [illegible] માને છે કે [illegible] [illegible] નથી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને આ [illegible] [illegible] [illegible]. આ [illegible] [illegible]. આ [illegible] [illegible] છે તે [illegible] નથી. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે તેથી આ [illegible] [illegible] આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] તેનું [illegible] તો [illegible] [illegible] જ [illegible] છે.

(૪) [illegible] : જે [illegible] આ [illegible] [illegible], [illegible] કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] માને છે તે [illegible] [illegible] [illegible]. આ [illegible] [illegible] [illegible] છે અને તેઓને [illegible] [illegible] [illegible] છે.

(૫) [illegible] જેઓ [illegible] કહે છે કે [illegible] [illegible] જ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આ [illegible] [illegible] [illegible] ન [illegible] તે [illegible] [illegible]. આ [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] આ [illegible] [illegible] [illegible] છે અને કહે છે.) જે [illegible] [illegible] કહે છે કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] જ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તો આ [illegible] [illegible] [illegible] ન [illegible] [illegible]. [illegible] તેમણે તો [illegible] [illegible] છે કે [illegible] [illegible] આ [illegible] છે. જેમકે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જ [illegible] અને છે જેમ આ [illegible] [illegible] માટે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી. અને [illegible] [illegible] આ [illegible] છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ન [illegible] [illegible] તેને [illegible] [illegible] માટે [illegible] [illegible] જ [illegible] છે. ([illegible] [illegible] [illegible]

વર્ણન બરાબર ઘટે છે — જુઓ અંગુત્તર ૩. ૧૫૮.) પણ આમ આ બન્નેની મધ્યમાં છે હીરાને મેળવું નવું ન બનતું એવી આગમ બાબત આવે તેમ હીરાના મોતી જુદા મોતી તથા હાર ન થાય કે જોઈતું સૂત્ર જ નહીં જુઓ વિનય ૫. ૮; અંગુત્તર ૩. ૧૫૧ આ મતને સત્કાર્યવાદી તો ન જ કહી શકાય. પણ આગમની ચોવીસમી સિદ્ધિના રૂપમાં જ ઊભાભી તેમને સત્કાર્યવાદી કહ્યા હોય તો ઉચિત જ છે.

(૧) સમુચ્છેદવાદી: જેઓ પ્રતિક્ષણ વસ્તુને નિરન્વય વિનાશવાળી માને છે તે બૌદ્ધો સમુચ્છેદવાદી કહેવાય છે.

(૨) નિત્યવાદી: નિત્યવાદી તરીકે ટીકાકાર નિત્યવાદીને બતાવે છે અને સાંખ્યનો એ મત છે એમ વ્યાખ્યાત હોય તેવું લાગે છે. પણ આ મત આત્માનો પ્રસિદ્ધ જ છે, તેથી નિત્યનો અર્થ નિત્ય કરીને, જેઓ કોઈને શાશ્વત માનતા હોય તેવા નિત્યવાદીનો આ મત છે તેમ કહેવું બરાબર લાગતું નથી.

(૩) પરલોક નથી એમ કહેનાર: આ મત ચાર્વાકનો છે તે પ્રસિદ્ધ જ છે.

૫૮. નય—

જૈનાચાર્યોની પ્રત્યેક વસ્તુનો વિચાર નયથી કરવામાં આવે છે. એવો કોઈ શબ્દ કે અર્થ નથી જેનો વિચાર કરતી વખતે નયનો ઉપયોગ ન હોય. આર્ય રક્ષિત નામના આચાર્ય થયા ત્યાં સુધી આ પદ્ધતિ હતી. પણ પછી શિષ્યોની મતિબુદ્ધિ જોઈને પ્રત્યેક સૂત્ર માટે નયવિચાર બંધ કરવામાં આવ્યો છે. પણ જો કોઈ યોગ્ય હોય તો નયવિચારણા કરવાની છૂટ પણ છે. આર્ય રક્ષિતે કાલિકશ્રુત અને દૃષ્ટિવાદના પ્રત્યેક સૂત્રના નયવિચારની પદ્ધતિ જુદા ક્રમમાં પ્રચલિત હતી અને જ્યાં સુધી સમગ્ર અને નિરંતર દ્રવ્યાનુયોગ આદિ ચાર અનુયોગમાં વહેંચવામાં આવ્યું ન હતું ત્યાં સુધી તેમાં નયવિચારણા અવશ્ય કરવી જોઈએ એવી પદ્ધતિ હતી. પણ શિષ્યોની મતિબુદ્ધિ વધે તે હેતુથી આર્ય રક્ષિત આર્ય આગમ સૂત્રને સમગ્ર રૂપે જુદા જુદા ચાર વિભાગ — દ્રવ્યાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ, ધર્મકથાનુયોગ — માં વહેંચી નાખ્યું. અને ત્યાર પછી પ્રત્યેક શબ્દ અને અર્થમાં નયવિચારણા કરવી જ જોઈએ એવો નિયમ નથી રહ્યો. પણ આ શ્રોતા અને વક્તા યોગ્ય હોય ત્યાં પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે નયની વિચારણા કરે. અને જો બન્ને અયોગ્ય હોય તો માત્ર સૂત્ર અને

તેના અર્થથી પ્રાય આવશે. નયનિરૂપણ માટે જુઓ—આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગા. ... ની નિર્યુક્તિ ... ગા. ... ૨૧૬૫થી.

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સાત મૂલનય બતાવ્યા છે. આની રીતે સાત મૂલનયો અનુયોગની પરંપરા અનુયોગદ્વારમાં (પૃ. ૨૬૪) અને તદનુસારી આવશ્યક નિર્યુક્તિ (ગા. ૭૫૪) વગેરે ગ્રંથોમાં પણ છે. પણ આચાર્ય ઉમાસ્વાતિ પાંચ મૂલનયો બતાવે છે. તેમણે શબ્દ ના ત્રિભેદ પણ તત્ત્વાર્થમાં સામેલ છે. તત્ત્વાર્થના દિગમ્બર સૂત્રપાઠ પ્રમાણે મૂલ સાત નયો જ બતાવ્યા છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. અને તદનુસારી સકલ દિગંબર પરંપરામાં સાતને જ મૂલનયો માનવાની પરંપરા ચાલુ છે. આચાર્ય સિદ્ધસેન તો છ નયોની પરંપરા ચલાવે છે—તેમના મતે નૈગમ એ જુદો નથી પણ સંગ્રહ અને વ્યવહારમાં સમાવિષ્ટ છે.

જૈન આગમોમાં જૂના કાળથી દ્રવ્યાર્થિક–પર્યાયાર્થિક, વ્યવહાર–નિશ્ચય ઇત્યાદિ રૂપે નયવિચાર કરવાની પરંપરા પણ રહી છે. અને તે તે નયોમાં આ સાતેનો સમાવેશ કરવાની પરંપરા પણ પ્રાચીન જ છે.

સાતેય નયવિચાર તે વસ્તુતઃ છે. પણ એકાન્ત દૃષ્ટિથી નિરપેક્ષ બનીને એકાંતથી વિચાર કરવો તે નયાભાસ છે. સકલ નયોના સમૂહરૂપ અનેકાંતવાદ છે એ જ સાચો પણ કહેવાય છે. અહીં સંક્ષેપમાં સાતે નયોના સ્વરૂપ વિશે જુઓ—તત્ત્વાર્થનું વિવેચન ૧. ૩૪-૩૫.

૫૮ ઉદ્ગમ દોષો—

ઉદ્ગમ એટલે પિંડ ભોજનની ઉત્પત્તિ. તેના લીધે આધાકર્મ વગેરે ૧૬ દોષો આ રીતે આગમથી થાય છે. એવા સાધુને આહાર આપવામાં આવે છે—

૧ આધાકર્મ—સાધુ માટે રાંધવું અગર કોઈ સચિત્ત હોય તેને અચિત્ત કરવું તે.

૨ ઔદ્દેશિક—મુનિને આપવું છે એવા અભિપ્રાયથી તૈયાર ભોજનને ફરમાન આપે તે.

૩ પૂતિકર્મ—શુદ્ધ આહારમાં આધાકર્મ દોષયુક્ત આહાર ભેળવીને સાધુને આપવો તેથી લાગતો દોષ. અથવા આધાકર્મ આહારથી ખરડાયેલી કડછીથી શુદ્ધ આહાર વહોરાવે તો પણ આ દોષ લાગે.

૪ મિશ્રજાત—બનાવતી વખતે સાધુ અને પોતા–બન્ને માટે સાથે બનાવવાથી લાગતો દોષ.

૫ સ્થાપના—સાધુને માટે બનાવેલું હોય પણ પોતાનાં વાસણમાં રાખી મૂકે અને પછી વહોરાવે તે.

૬ પ્રાભૃતિકા—સાધુને ભોજન કરી મૂકી તેમને આહાર આપવાથી લાગતો દોષ.

૭ પ્રાદુષ્કરણ—દીવાનો પ્રકાશ કરી સાધુને વહોરાવવાથી લાગતો દોષ.

૮ ક્રીત—સાધુ માટે ખરીદીને વસ્તુ આપે.

૯ પ્રામિત્ય—સાધુ માટે ઉધાર લાવીને આપે.

૧૦ પરિવર્તિત—સાધુને આપવા માટે કોઈ સાથે અદલાબદલી કરીને વસ્તુ આપવાથી લાગતો દોષ.

૧૧ અભ્યાહૃત—સાધુના સામે જઈ આપવાથી લાગતો દોષ. અમુક નિયમ પ્રમાણે સાધુ ઉતાર સામેથી લેવા નીકળે ત્યારે જો આપવું જોઈએ.

૧૨ ઉદ્ભિન્ન—કોઠી, ઘડેલી કે બંધ કરેલી વસ્તુને ઉઘાડ તોડી, ઉઘાડી આપવાથી લાગતો દોષ.

૧૩ માલાપહૃત—શીકા, ભોંયરું કે મેડી–નિસરણીથી ઉતારીને સાધુને આપવાથી લાગતો દોષ.

૧૪ આચ્છેદ્ય—કોઈ પાસેથી ઝૂંટવીને સાધુને આપવાથી લાગતો દોષ.

૧૫ અનિસૃષ્ટ—જેનો એકલો માલિક ન હોય તેવી વસ્તુ બીજાની રજા વિના આપવાથી લાગતો દોષ.

૧૬ અધ્યવપૂરક—સાધુનું આવવું સાંભળી, રસોઈમાં વધારો કરવાથી લાગતો દોષ.

૧૦૬ ઉત્પાદન દોષો—

ઉત્પાદન–ઉપાર્જન–મેળવવું પાસેથી મેળવવું–તેથી સાધુને લાગતા દોષો–તે આ સોળ છે :—

૧ ધાત્રી—બાળકને ધવરાવનાર, સ્નાન કરાવનાર, વસ્ત્ર પહેરાવનાર, રમાડનાર અને ખોળામાં બેસાડનાર–આ પાંચ પ્રકારની ધાત્રીના જેવું કામ કરીને ભિક્ષા લેવાથી લાગતો દોષ.

૨ દૂતિ—દૂતકર્મ કરી આહાર લેવાથી લાગતો દોષ.

૩. નિમિત્ત—નિમિત્ત જ્યોતિષ-ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યનું ફળ કહીને ભિક્ષા લેવાથી લાગતો દોષ.

૪ આજીવ—પોતાની જાતિ, કુળ, ગણ વગેરેની જાહેરાત કરી ભિક્ષા લેવાથી લાગતો દોષ.

૫. વનીપક—ભિખારીની જેમ દીનતાપૂર્વક માગીને ભિક્ષા લેવાથી લાગતો દોષ.

૬ ચિકિત્સા—ચિકિત્સા કરી ભિક્ષા લેવાથી લાગતો દોષ.

૭. ક્રોધ, ૮ માન, ૯. માયા, ૧૦ લોભ—આ ચારપૂર્વક ભિક્ષા લેવાથી લાગતા દોષો.

૧૧ પૂર્વપશ્ચાત્સંસ્તવ—પહેલાં અને પછી દાતાની પ્રશંસા કરવાથી લાગતો દોષ.

૧૨. વિદ્યા—ભિક્ષા માટે વિદ્યાનો ઉપયોગ કરવાથી લાગતો દોષ.

૧૩. મંત્ર—મંત્રનો પ્રયોગ કરવાથી લાગતો દોષ.

૧૪ ચૂર્ણ—[illegible] આદિ ચૂર્ણથી ભિક્ષા લેવાથી લાગતો દોષ.

૧૫. યોગ—ઔષધ આદિ યોગનો ઉપયોગ કરી લેવાથી લાગતો દોષ.

૧૬. મૂલકર્મ—ભિક્ષા માટે ગર્ભનું સ્તંભન, ધારણ, પાત વગેરે કરવાથી—તથા મૂલકર્મ કરવાથી લાગતો દોષ.

૨૬ એષણાના દોષો—

એષણા ગવેષણા ગ્રહણૈષણા—ગ્રાહ્ય—ત્યાજ્ય નક્કી કરવું. આ દોષો ગૃહસ્થ અને સાધુ બન્નેથી થાય છે. તે દસ છે—

૧ શંકિત—આધાકર્માદિ દોષની શંકા છતાં કે એમાંથી કોઈ દોષ હોય છતાં લેવું–દેવું.

૨. મ્રક્ષિત—સચિત્ત પૃથ્વી આદિથી ખરડાયેલ આહાર અથવા જેની ખાત્રી હોય એવા અચિત્ત આહારથી ખરડાયેલ આહાર લેવો-દેવો તે લાગતો દોષ.

૩ નિક્ષિપ્ત—સચિત્ત પર રાખેલ વસ્તુ લેવી-દેવી તે લાગતો દોષ.

પિહિત—સચિત્તથી ઢાંકેલ વસ્તુ લેવી-દેવી તે લાગતો દોષ.

૫. સંહૃત—વાસણમાં પડેલ અકલ્પ્ય વસ્તુ હોય તેને કાઢી સચિત્ત કે મિશ્ર પર મૂકી લેવી-દેવી તે લાગતો દોષ.

૬. દાયક—દાતા જો [illegible] નિષેધક હોય—અર્થાત્ [illegible] ન [illegible] તેવો હોય, [illegible] હોય, [illegible] હોય.

ભાડું ખાતું હોય — આવા ઢાળ ભરીથી લેનારો વાગ્યો હોય. આવા ઢાળને કંઈ ખાવું ન જોઈએ; તેથી લેનારને ખાવું આ ઢાળ હોય છતાં.

૭. ઉન્મિશ્ર — સચિત્તથી મિશ્રિત અચિત્ત દેવાંલેવાં વાગ્યો હોય.

૮ અપરિણત — અપકૃત વસ્તુ દેવાંલેવાં વાગ્યો હોય.

૯ લિપ્ત — ન ખપે તેવી વસ્તુથી લેપાયેલાં પાત્ર કે હાથથી દેવાં-લેવાં વાગ્યો હોય.

૧૦ છર્દિત — ઢોળતી ઢોળતા પુરુષથી લેવાંદેવાં વાગ્યો હોય.

૧૧. સર્વતોભદ્રા પ્રતિમા : —

સર્વતોભદ્રા પ્રતિમા એક બીજી રીતે પણ સ્વીકારવામાં આવે છે તે બે પ્રકારની છે — ૧. ક્ષુલ્લિકા સર્વતોભદ્રા, ૨. મહતી સર્વતોભદ્રા.

(૧) ક્ષુલ્લિકામાં નીચે પ્રમાણે એક ઉપવાસથી માંડી પાંચ સુધીના ઉપવાસ હોય છે. પારણાના દિવસો ૨૫ અને તપશ્ચર્યા — ઉપવાસના ૭૫ એમ કુલ ૧૦૦ દિવસમાં એ પૂરી થાય છે

૧	૨	૩	૪	૫
૩	૪	૫	૧	૨
૫	૧	૨	૩	૪
૨	૩	૪	૫	૧
૪	૫	૧	૨	૩

આ કોઠાનો નિયમ એવો છે કે પહેલી હારમાં ૧ થી પાંચ ક્રમશ માંડવા અને બાકીની હારમાં તેનો વચલો અંક પ્રથમ માંડી યથાક્રમ માંડતા જવું. તે જ પ્રમાણે બીજામાં બીજાના વચલા અંકથી, ત્રીજામાં ત્રીજાના વચલા અંકથી અને પાંચમાના ચોથીના વચલા અંકથી શરૂઆત કરવી.

કોઠામાં અંક ઉપવાસના દિવસો સૂચવે છે એ ઉપવાસ પૂરા થયા પછી એક પારણાનો દિવસ અને ફરી તેના પછીનો અંક હોય તેટલા ઉપવાસ. જેમકે શરૂમાં એક ઉપવાસ — પછી દિવસે પારણું અને પછી બે ઉપવાસ, પછી એક દિવસ પારણું અને પછી ત્રણ ઉપવાસ — એમ આગળ વધતાં જવું.

(૨) અહીં સપ્તતિયંત્ર—ના કોષ્ટકનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે. તેમાં એકથી માંડી સાત સુધી અંકો હોય છે. તેમાં અંકોના [illegible] ૧૯૬ અને ખાનાના [illegible] ૨૮ થાય—કુલ ૧૯૬ [illegible] તે પૂરી થાય છે. [illegible] રચનાની સમજ સુવિધ પ્રમાણે.

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
૪	૫	૬	૭	૧	૨	૩
૭	૧	૨	૩	૪	૫	૬
૩	૪	૫	૬	૭	૧	૨
૬	૭	૧	૨	૩	૪	૫
૨	૩	૪	૫	૬	૭	૧
૫	૬	૭	૧	૨	૩	૪

૭૨ અઠ્ઠોતર પ્રતિમા:—

અઠ્ઠોતર પ્રતિમાના બે ભેદ છે:—૧. સુવિધિ અને ૨. [illegible].

(૧) સુવિધિમાં પાંચથી માંડી નવ સુધીના અંકો હોય છે. ૧૭૫ [illegible] અંકો અને ૩૫ ખાનાના [illegible] એમ [illegible] ૨ [illegible] તે પૂરી થાય છે. તેનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે—

૫	૬	૭	૮	૯
૭	૮	૯	૫	૬
૯	૫	૬	૭	૮
૬	૭	૮	૯	૫
૮	૯	૫	૬	૭

(૨) મોટી ભદ્રોત્તરમાં પાંચથી માંડી ૧૧ સુધી ઉપવાસ કરવાના હોય છે. ૩૯૨ દિવસના ઉપવાસ અને ૪૯ પારણાના દિવસો—સર્વ મળી ૪૪૧ દિવસમાં તે પૂરી થાય છે તેનો કોઠો નીચે પ્રમાણે—

૫	૬	૭	૮	૯	૧	૧૧
૮	૯	૧	૧૧	૫	૬	૭
૧૧	૫	૬	૭	૮	૯	૧
૭	૮	૯	૧	૧૧	૫	૬
૧	૧૧	૫	૬	૭	૮	૯
૬	૭	૮	૯	૧	૧૧	૫
૯	૧	૧૧	૫	૬	૭	૮

૪૪ ભિક્ષુપ્રતિમા:—

આ પ્રતિમા વિશિષ્ટ સંહનન અને શ્રુતધારી ભિક્ષુઓએ ધારણ કરવાની છે. પહેલી એક માસની, તેમાં આહાર અને પાણીની એકેક દત્તિ લેવાય. બીજી બે માસની, તેમાં અન્ને દત્તિ બે બે એમ વધારતાં સાતમી પ્રતિમા સાત માસની, તેમ સાત દત્તિ છે. આઠમી પ્રતિમા સાત અહોરાત્ર સુધીની છે. તેમાં એક ઉપવાસ કરવાનો, ગામની બહાર રહેવાનું, ઉત્તાનાદિ ગમે તે આસને રહી ઉપસર્ગ સહન કરવાના. નવમી પ્રતિમા આઠમી પ્રમાણે, પણ આસન ઉત્કટુક વગેરે જ હોય. દશમી પણ આઠમી પ્રમાણે, પણ આસન ગોદોહન અથવા આમ્રકુબ્જાસન હોય. અગિયારમી પ્રતિમામાં બે ઉપવાસ હોય છે બીજી જ વિશેષતા સમજવી. બારમી પ્રતિમામાં ત્રણ ઉપવાસ હોય છે અને ત્રીજા ઉપવાસની રાત્રે ગામ બહાર, મસ્તક નમાવી, એકેય નમેલું શરીર અનિમિષ નયન—દ્રષ્ટિ વડે કાયોત્સર્ગ કરે.

૪૫. પરલોકાનુષ્ઠાનરૂપ પ્રતિમા:—

[illegible] સેવા કરવાની પ્રતિજ્ઞારૂપ—આ બન્ને પ્રતિમાઓ ઉલ્લેખ ક્યાંય જોવામાં નથી આવ્યો એમ ટીકાકાર જણાવે છે. અને કહે છે કે,

આ [illegible] બેઠો ભેદનો [illegible] જાણો. તે આ પ્રમાણે :—

[illegible] દશ પ્રકારનો વિનય :— ૧ સત્કાર, ૨. અભ્યુત્થાન ૩ સન્માન ૪ આસનાભિગ્રહ, ૫ આસનાનુપ્રદાન ૬. વંદન, ૭. અંજલિગ્રહ ૮ આવતા હોય તો અનુગમન, ૯ બેઠા હોય તો પર્યુપાસના, ૧૦ જતા હોય તો અનુગમન,—આ દશ શુશ્રૂષાવિનય કહેવાય છે.

[illegible] પ્રકારનો અનાશાતના વિનય છે, તે આ પ્રમાણે — ૧. તીર્થંકર, ૨. ધર્મ ૩. આચાર્ય ૪ વાચક ૫ સ્થવિર, ૬. કુલ, ૭. ગણ, ૮. સંઘ, ૯ સાંભોગિક ૧૦ ક્રિયા, ૧૧ મતિજ્ઞાન, ૧૨. શ્રુતજ્ઞાન, ૧૩ અવધિજ્ઞાન, ૧૪ મનઃપર્યવ, ૧૫. કેવલજ્ઞાન—આ પંદરેયનાં પ્રત્યેકનાં—૧ અનાશાતના, ૨. ભક્તિ, ૩. બહુમાન, ૪ વર્ણવાદ—આ ચાર પ્રકારથી [૧૫×૪] ૬૦ પ્રકારનો અનાશાતના વિનય કહેવાય છે.

ઔપચારિકવિનય સાત પ્રકારનો છે – ૧. [illegible]—[illegible], ૨. છંદોનુવર્તન—ઈચ્છાનું અનુસરણ, ૩ કૃતપ્રતિકૃતિ—[illegible] વગેરે [illegible] તો પ્રસન્ન થઈ અને [illegible] છે. ૪. કારિત નિમિત્તકરણ—[illegible] ૫. દુઃખાર્તની ગવેષણા, ૬. દેશકાલજ્ઞતા, ૭. સર્વ [illegible] અનુમતિ.

વૈયાવૃત્ત્યના અધિકારીઓ દશ છે તે આ પ્રમાણે—૧. આચાર્ય ૨. ઉપાધ્યાય ૩ સ્થવિર, ૪ તપસ્વી ૫. ગ્લાન, ૬ શૈક્ષ, ૭. સાધર્મિક ૮. કુલ, ૯. ગણ, ૧૦ સંઘ.

[illegible] પાંચ ભેદ છે— ૧ [illegible], ૨. [illegible] ૩. [illegible], ૪. [illegible] ૫ [illegible]—[illegible] [illegible] ૧૦ [illegible] [illegible] [illegible] પ્રકારના વિનય—[illegible] પ્રતિક્રમ—થઈ [illegible].

૧૩ પ્રતિક્રમણ હેતુ—

આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આપી છે તે આ પ્રમાણે —

૧ પ્રકારની [illegible] તે આ પ્રમાણે —[illegible] [illegible] છે—[illegible] અને [illegible]. તેમાં [illegible] ૧૨ ભેદ—તે આ પ્રમાણે —[illegible] [illegible] પ્રથમ [illegible] [illegible] અને

શ્રીઓની ૩૪, સ્થાનાંગની ૧૬, અને વ્યવહારસૂત્રની ૪—એમ બધી ૧૨ થઈ; અને સામાયિકાદિ પાંચ ચારિત્રની પાંચ સમાધિ—એમ ૧૭ સમાધિપ્રતિમા.

૧૩ ઉપધાન પ્રતિમા—તે ૧૨ ભિક્ષુ અને ૧૧ ઉપાસકની મળી ૨૩ થઈ

ભિ॰ વિવેકપ્રતિમા. વિવેકપ્રતિમા વિષયક ભેદે અનેક છતાં સામાન્ય દૃષ્ટિએ એક જ ગણી છે.

ભિ॰ પ્રતિસંલીનતા તે પણ ઇંદ્રિયાદિના ભેદે અનેક છતાં સામાન્ય રીતે એક લેખાય.

આગમ પૃ॰ ૬૧

ઉક્ત પ્રતિમાના પાંચ ભેદોમાં પાંચમી એકલી વિહારપ્રતિમા પણ ગણાય છે પણ તેનો અહીં ભિક્ષુપ્રતિમા—એ ઉપધાનાંતર્ગત છે—તેમાં સમાવેશ સમજવો.

૪

જીવની સ્થિતિ

૧ સ્થિતિના ભેદો

§ સ્થિતિ બે પ્રકારની છે—

૧. કાયસ્થિતિ [મરી મરીને ફરીફરી તે જ કાય-નિકાયમાં જન્મ થાય તે પ્રકારની[1]]

૨. ભવસ્થિતિ [જન્મથી મરણપર્યંતની સ્થિતિ].

(૧) કાયસ્થિતિ[2] બંને છે—

---

૧ આ સ્થિતિ દેવ અને નારકને ન હોય, કારણ કે દેવ મરીને ફરી દેવ થતો નથી, અને નારક મરીને ફરી નારક થતો નથી. બીજાની બે॰ કાયસ્થિતિમાં સાતઆઠ ભવ થઈ શકે.

૨. આ સૂત્ર અભીષ્ટ-સમાનત્વવ્યાપારક સમજવું. અર્થાત્ અહીં અપેક્ષિત બંને કાયસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે પણ બીજા પ્રત્યેક અહીં નિર્ગ્રંથિમાં તેનો નિષેધ કરવાનું સૂત્રનું તાત્પર્ય નથી.

૧. મનુષ્ય; ૨. તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય

(૨) ભવસ્થિતિ[1] બેને છે —

૧. દેવ, ૨. નારક

§ આયુ બે પ્રકારનું છે —

૧. અદ્ધાયુ [અર્થાત્ ભવ પામ્યો ન હોય છતાં જે ટકી શકે તેવું આયુ[2]]

૨. ભવાયુ[3] [અર્થાત્ ભવ પૂરો થતાં પૂરું થઈ જાય].

(૧) અદ્ધાયુ બેને છે —

૧. મનુષ્ય, ૨. પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ.

(૨) ભવાયુ બેને છે —

૧. દેવ; ૨. નારક

§ બે[4] યથાયુનું પાલન કરે છે —

૧. દેવ; ૨. નારક

---

૧ આ સૂત્ર પણ ઉપર જેવું જ સમજવું. [illegible] મનુષ્ય [illegible] અનવસ્થિતિને [illegible] કરવાનું અહીં કારણ નથી. [illegible] આયુ અને [illegible] પણ તેમ જ સમજવું.

૨ જેમકે કોઈ મનુષ્યભવ પૂરો થયા બાદ ફરી ફરી મનુષ્ય થયા કરે તો તેનું મનુષ્યાયુ પૂરું નથી થતું. આની સરખામણી કાયસ્થિતિ સાથે થઈ શકે.

૩ જેમકે, દેવભવમાં દેવનું જે આયુષ્ય હોય, તે દેવભવ પૂરો થતાં પૂરું થઈ જાય. તે જ ભવ ફરી દેવ થતો ન હોવાથી દેવનું ભવાન્તરમાં ચાલુ રહેતું નથી.

૪ અહીં [illegible] ને જ [illegible] છે. આ બીજા સ્થાનનું સૂત્ર છે. [illegible] કરે છે. [illegible] તે [illegible] પણ [illegible] હોય છે. જેમકે [illegible] મનુષ્ય [illegible] અને [illegible].

§ બેનું આયુ સોપક્રમ[1] છે —

૧. મનુષ્ય, ૨. તિર્યંચપંચેન્દ્રિય.

[–સ્થા ૮૫]

§ ત્રણ[2] યથાયુ ભોગવે —

અરિહંત, ચક્રવર્તી અને બળદેવ-વાસુદેવ.

§ ત્રણ મધ્યમ[3] આયુ ભોગવે છે —

અરિહંત, ચક્રવતી અને બળદેવ-વાસુદેવ.

[–સ્થા ૧૪૩]

આયુ સાત કારણે તૂટે —

૧. અધ્યવસાય — રાગદ્વેષ અને ભયરૂપ – તેનાથી;

૨. નિમિત્ત — દંડ, શસ્ત્ર વગેરેથી;

૩. આહારથી;

૪ વેદના — આંખ વગેરેની પીડા – થી;

૫. પરાઘાત — કૂવામાં પડવાથી કે બીજા કારણે થતા આઘાતથી;

૬ સ્પર્શ — સાપ વીંછી વગેરેના ડંખથી;

૭. શ્વાસોચ્છ્વાસ — નો નિરોધ કરવામાં આવે તેથી

[–સ્થા ૫૬૧]

---

૧ આયુષ્યનો અંત પૂરો થયા પહેલાં કોઈ ઉપક્રમ–આકસ્મિક વગેરેથી પણ સમાપ્ત થઈ શકે તેવું અર્થાત્ નિયત અવધિ પહેલાં મૃત્યુ થઈ શકે તેવું આયુષ્ય.

૨ અહીં બતાવેલા ત્રણ સિવાયના નારક અને દેવનો અપવાદ ન સમજવો.

૩ મધ્યમ આયુ મળ્યા પછી કે તેમને પરભવ નથી.

સો વર્ષના[1] આયુવાળા પુરુષની દશ દશા[2] છે —

૧. બાલા — [આ અવસ્થામાં સુખદુ:ખનું જીવને બહુ ભાન હોતું નથી];

૨. ક્રીડા — [આમાં માત્ર ક્રીડાપ્રધાન જીવન હોય છે — કામભોગમાં તીવ્રાભિલાષ હોતો નથી].

૩. મન્દા — [આમાં ભોગોપાર્જનમાં અસમર્થ પણ ભોગ ભોગવવામાં સમર્થ હોય છે];

૪ બલા — [આમાં ઉપદ્રવ ન હોય તો પોતાનું સામર્થ્ય બતાવે છે];

૫. પ્રજ્ઞા — [આમાં ઇચ્છિતાર્થની પ્રાપ્તિના ઉપાયનું ચિંતન અને કુટુંબની અભિવૃદ્ધિનું ચિંતન હોય છે];

૬ હાયની — [આમાં કામભોગથી વિરક્ત થાય છે અને ઇન્દ્રિયો ક્ષીણ થાય છે];

૭. પ્રપંચા — [આ દશામાં ખાંસી અને શ્લેષ્મનો પ્રપંચ વધે છે];

૮ પ્રાગ્ભારા — [આમાં શરીર નમી જાય છે].

૯ મુન્મુખી — [આમાં જીવન પણ અકારું થઈ જાય છે — મરણને ઇચ્છે છે];

૧૦ શાયની — [આમાં છેક પથારીવશ થઈ જાય છે].

[–સ્થા. ૭૭૨]

---

૧. સો વર્ષ કલ્પનાથી સમજવાનાં છે. કારણ, પૂર્વકોટિવાળા પુરુષને પણ આ દશા તો હોય જ છે તે તેને તેના આયુષ્ય પ્રમાણમાં લેવી.

૨. દશ વર્ષનો કાળ તે દશા.

૨. સર્વ જીવોની સ્થિતિ

૪ ૧ ગૌ — નારકોની સ્થિતિ કેટલી?
ભ૦ — જઘન્ય દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગર.
ગૌ૦ — અપર્યાપ્ત નારકની સ્થિતિ કેટલી?
ભ — જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મુહૂર્ત
ગૌ૦ — પર્યાપ્ત નારકની સ્થિતિ કેટલી?
ભ૦ — જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્તન્યૂન દશહજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંતર્મુહૂર્તન્યૂન ૩૩ સાગર

૪ ૨-૨૪ આમ ગૌતમે રત્નપ્રભાથી માંડી સાતે નારક વિષે પૂછ્યું અને તેનો ભગવાને જવાબ આપ્યો ત્યાર પછી ક્રમશઃ ભવનપતિ વગેરે દંડક વિષે પૂછ્યું અને ભગવાને જવાબ આપ્યો.[1] યાવત્ —
ગૌ — હે ભગવાન! વિજય વૈજયંત, જયંત, અપરાજિતની કેટલી સ્થિતિ?
ભ — હે ગૌતમ! જઘન્યથી ૩૨ સાગર[2] અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગર.
ગૌ — સર્વાર્થસિદ્ધિની સ્થિતિ કેટલી?
ભ — અજઘન્યોત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગર સ્થિતિ છે

---

૧ આ આખું ૪થું પદ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર અનુસાર સમજી લેવાનું છે.

૨ ગંધહસ્તિભાષ્ય પણ તેમજ જણાવે છે પરંતુ પ્રજ્ઞાપનામાં જઘન્યથી ૩૧ સાગર કહ્યા છે

૩. નારકોની સ્થિતિ (૬૦૧)

	સ્થિતિ	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૧. રત્નપ્રભાના કેટલાક નારકોની	૧ પલ્ય	....	...	સમ ૧
૨. ના નારકની	....	....	૧ સાગર	સમ ૧
૩. ,, કેટલાક નારકની	૨ પલ્ય		....	સમ ૨
૪ ,,	૩ પલ્ય	....	....	સમ ૩
૫. ,,	૪ પલ્ય	....	..	સમ ૪
૬	૫ પલ્ય	....	....	સમ ૫
૭. ,,	૬ પલ્ય	..	....	સમ ૬
૮	૭ પલ્ય	..	....	સમ ૭
૯ ,, ,,	૮ પલ્ય	....		સમ ૮
૧ ,,	૯ પલ્ય	....	..	સમ ૯
૧૧.	૧ પલ્ય	..	...	સમ ૧૦
૧૨.	૧૧ પલ્ય	....	....	સમ૦ ૧૧
૧૩	૧૨ પલ્ય		....	સમ ૧૨
૧૪	૧૩ પલ્ય	....	....	સમ ૧૩
૧૫.	૧૪ પલ્ય	...	....	સમ ૧૪
૧૬	૧૫ પલ્ય		...	સમ ૧૫
૧૭. ,,	૧૬ પલ્ય	....	...	સમ ૧૬
૧૮	૧૭ પલ્ય	....	..	સમ ૧૭
૧૯	૧૮ પલ્ય[1]	....	....	સમ ૧૮
૨	૧૯	...	...	સમ ૧૯
૨૧.	૨ ,,	...		સમ ૨
૨૨	૨૧			સમ ૨૧

---

૧ પલ્યમાં [illegible] છે તેની જેમ પ. ગ્ર. [illegible] આદિથી પૂર્તિ કરવામાં આવી છે.

૨૩. રત્નપ્રભાના કે લાક
નારકની ૨૨ પલ્ય ... સમ૦ ૨૨
૨૪ ,, ,, ૨૩ ... ... સમ ૨૩
૨૫ ,, ૨૪ ,, ... સમ૦ ૨૪
૨૬ ,, ૨૫ ... ... સમ૦ ૨૫
૨૭ ૨૬ ... ... સમ૦ ૨૬
૨૮ ,, ૨૭ ,, ... સમ૦ ૨૭
૨૯ ,, ,, ૨૮ ... ... સમ૦ ૨૮
૩૦ ,, ,, ૨૯ ... ... સમ૦ ૨૯
૩૧ ,, ૩૦ ... સમ ૩૦
૩૨ ,, ૩૧ ,, સમ૦ ૩૧
૩૩ ૩૨ ... સમ૦ ૩૨
૩૪ ,, ૩૩ સમ ૩૩
૩૫ ,, ... ૧૦ ૦૦ વર્ષ સ્થા ૭૫૭

૧. બીજી શર્કરાપ્રભાના
નારકની ... ૧ સાગર ... સમ૦ ૧
૨. બીજી શર્કરામાં
કે લાકની ૨ પલ્ય ... ... સમ ૨
૩. ,, ૨ સાગર ... સમ૦ ૨
૪ બીજી શર્કરા મા ... ... ૩ સાગર સમ૦ ૩
સ્થા૦ ૧૪૬

૧. ત્રીજી વાલુકાપ્રભા
નરકમા ૩ સાગર સમ ૩
સ્થા ૧૪૬
૨. કે લાકની ચાર સાગર ... સમ ૪
૩. પાચ સાગર સમ૦ ૫
૪ ,, ૬ સાગર સમ૦ ૬

૫. ત્રીજી વાલુકા માં ... ... ૭ સાગર સમ ૭
સ્થા ૫૭૩

૧. ચોથી પંકપ્રભા
નરકમાં ૭ સાગર સમ ૭
સ્થા ૫૭૩
૨. કેટલાકની ૮ સાગર .. સમ ૮
૩. ૯ સાગર ... સમ ૯
૪ ૧ સાગર સમ ૧
૫. ચોથી પંકપ્રભામાં ૧૦સાગર સ્થા૭૫૭

૧. પાંચમી ધૂમપ્રભા
નરકમાં કેટલાકની .. ૧ સાગર સમ ૧
સ્થા ૭૫૭
૨. ૧૧ સાગર .... .. સમ ૧૧
૩. ૧૨ સાગર .... સમ ૧૨
૪ ૧૩ સાગર .... સમ ૧૩
૫. ૧૪ સાગર .... સમ ૧૪
૬ ૧૫ સાગર .... સમ ૧૫
૭. ૧૬ સાગર .. ... સમ ૧૬
૮ ... ૧૭સાગર સમ ૧૭

૧ છઠ્ઠી નરકમાં કેટલાકની ૧૭ સાગર સમ ૧૭
૨. [1] ૧૮ સાગર સમ ૧૮
૩. ૧૯ સાગર સમ ૧૯
૪ ,, ૨ સાગર સમ ૨
૫. ૨૧ સાગર સમ ૨૧

---

1 જુઓ પૃ. ૩૫ની નીચે નોંધ.

		સ્થિતિ	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૬ છઠ્ઠી	નરકમાં કેટલાકની ...			૨૨ સાગર	સમ૦ ૨૨
૧. સાતમી	નરકમાં કેટલાકની			૨૨ સાગર	સમ૦ ૨૨
૨. ,,	,,			૨૩ સાગર	સમ૦ ૨૩
૩. ,,	,,			૨૪ સાગર	સમ૦ ૨૪
૪ ,,	,,			૨૫ સાગર	સમ૦ ૨૫
૫. ,,	,,			૨૬ સાગર	સમ૦ ૨૬
૬ ,,	,,			૨૭ સાગર	સમ૦ ૨૭
૭. ,,	,,			૨૮ સાગર	સમ૦ ૨૮
૮	,,			૨૯ સાગર	સમ૦ ૨૯
૯	,,			૩૦ સાગર ...	સમ૦ ૩૦
૧ ,,				૩૧ સાગર	સમ ૩૧
૧૧	,,			૩૨ સાગર ...	સમ૦ ૩૨
૧૨. સાતમી નરકમાં કાલ મહાકાલ, રોરુવ મહારોરુવમાં				૩૩ સાગર	સમ૦ ૩૩
૧૩. અપ્રતિષ્ઠાનમાં			અજઘન્ય-અનુત્કૃષ્ટ	૩૩ સાગર	સમ૦ ૩૩

૪ ભવનપતિની સ્થિતિ (ઠા૦ ૨–૧૧)

(૧) અસુરકુમારની

		સ્થિતિ	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૧ અસુરકુમારની			... ૧ હજારવર્ષ		સ્થા ૭૫૭
૨ અસુરકુમારમાં	કેટલાક દેવોની			૧ પલ્ય ...	સમ૦ ૧
૩ ,,	દેવોની			... ૧ સાગરથી કંઈક વધારે	સમ૦ ૧

			નિર્ણિત	અનન્ત	મધ્યમ	પ્રમાણ
૪	,	દૈવાક રૈવીની	૨ પક્ષ	...	...	સમ ૧
૫		,,	૩ પક્ષ	—	—	સમ ૩
૬	,	,,	૪ પક્ષ	—		સમ ૪
૭	,,		૫ પક્ષ	—	—	સમ ૫
૮		,,	૬ પક્ષ	—	—	સમ ૬
૯		,,	૭ પક્ષ		—	સમ ૭
૧	,,		૮ પક્ષ	—	—	સમ ૮
૧૧	,,	,	૯ પક્ષ			સમ ૯
૧૨		,	૧ ક્ષેત્રગમ	..		સમ ૧
૧૩		,,	૧ પક્ષ	—		સમ ૧૦
૧૪		,,	૧૧ પક્ષ	..		સમ ૧૧
૧૫			૧૨ પક્ષ			સમ ૧૨
૧૬	,,	,	૧૩ પક્ષ	..	..	સમ ૧૩
૧૭		,,	૧૪ પક્ષ	—	—	સમ ૧૪
૧૮		,,	૧૫ પક્ષ	—	—	સમ ૧૫
૧૯			૧૬ પક્ષ	—	—	સમ ૧૬
૨			૧૭ પક્ષ	—	—	સમ ૧૭
૨૧			૧૮ પક્ષ	—	..	સમ ૧૮
૨૨		,,	૧૯ પક્ષ			સમ ૧૯
૨૩		,,	૨ પક્ષ	..	—	સમ ૨૦
૨૪	,,		૨૧ પક્ષ	—	—	સમ ૨૧
૨૫			૨૨ પક્ષ	—	—	સમ ૨૨
૨૬			૨૩ પક્ષ	—	—	સમ ૨૩
૨૭			૨૪ પક્ષ	—	—	સમ ૨૪
૨૮	,,	,,	૨૫ પક્ષ	—	—	સમ ૨૫
૨૯	,,		૨૬ પક્ષ	....	—	સમ ૨૬
૩૦			૨૭ પક્ષ	—	—	સમ ૨૭

			સ્થિતિ	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૩૧.	,,	,,	૨૮ પલ્ય	....	....	સમ૰ ૨૮
૩૨.	,,	,	૨૯ પલ્ય	....	....	સમ૰ ૨૯
૩૩.	,	,	૩ પલ્ય	....	..	સમ ૩
૩૪	,,		૩૧ પલ્ય	..	....	સમ૰ ૩૧
૩૫.	,,	,,	૩૨ પલ્ય			સમ૰ ૩૨
૩૬		,	૩૩ પલ્ય			સમ૰ ૩૩

૩૭. અસુરકુમારના
દેવોની દેશઊન બે પલ્ય — સ્થા૰ ૧૧૩

(૨) નાગકુમારની

૧. નાગકુમારમાં કેટલાક દેવોની ૧ પલ્ય .. સમ૰ ૧

૨. દેવોની .. દેશઊન ૨ પલ્ય સમ૰ ૨

૩. કેટલાક દેવોની ૧ હજારવર્ષ સમ૰ ૧૦

૪ નાગકુમાર દેવની દેશઊન બે પલ્ય સ્થા ૧૧૩

૫ નાગકુમારની ૧ ૦ ૦ વર્ષ સ્થા૰૭૫૭

(૩) વિદ્યુતકુમારની

૧. વિદ્યુતકુમારમા કેટલાક દેવોની ૧ પલ્ય .. સમ૰ ૧

૨. , દેવોની .. દેશઊન બે પલ્ય સમ ૨

૩. કેટલાકની ૧૦ વર્ષ સમ૰ ૧૦

૪ દેવોની દેશઊન બે પલ્ય .. સ્થા૰૧૧૩

સ્થિતિ જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ

૫. વિદ્યુતકુમારની ૧૦૦ વર્ષ સ્થા૦૭૫૩

(૪) સુપર્ણકુમારની

૧. સુપર્ણકુમારમાં કેટલાક દેવોની ૧ પલ્ય ... સમ ૧
૨. સુપર્ણકુમાર દેવોની ... દેશોન સમ ૨ બે પલ્ય
૩. સુપર્ણ માં કેટલાક દેવોની ... ૧૦૦ સમ ૧
૪ દેવોની દેશોન સમ ૧૧૩ બે પલ્ય
૫. સુપર્ણકુમારની ૧ સ્થા૦૭૫૩

(૫) અગ્નિકુમારની

૧. અગ્નિ માં કેટલાક દેવોની ૧ પલ્ય સમ ૧
૨. દેવોની ... દેશોન સમ ૨ બે પલ્ય
૩. કેટલાક દેવોની ૧ વર્ષ સમ ૧
૪ દેવોની દેશોન ... ... સમ ૧૧૩ બે પલ્ય
૫. અગ્નિકુમારની ૧૦૦૦ સ્થા૦૭૫૩

(૬) વાયુકુમારની

૧. વાયુ માં કેટલાક દેવોની ૧ પલ્ય સમ ૧
૨. દેવોની ... દેશોન સમ ૨ બે પલ્ય
૩. કેટલાક દેવોની ૧૦૦૦ સમ ૧

સ્થિતિ જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ

૪ " દેવોની દેશઊન બે પલ્ય સ્થા૦ ૧૧૩

૫. વાયુકુમારની ૧૦ ૦ સ્થા૦ ૭૫૭

(૭) સ્તનિતકુમારની

૧. સ્તનિતકુમારમાં
   કેટલાક દેવોની ૧ પલ્ય સમ૦ ૧

૨. , દેવોની દેશઊન બે પલ્ય સમ૦ ૨

૩. , કેટલાક દેવોની ૧૦ ૦૦ સમ૦ ૧૦

૪. દેવોની દેશઊન બે પલ્ય સ્થા૦ ૧૧૩

૫. સ્તનિતકુમારની ૧૦ ૦ ૦ સ્થા૦ ૭૫૭

(૮) ઉદધિકુમારની

૧. ઉદધિકુમારમાં
   કેટલાક દેવોની ૧ પલ્ય સમ ૧

૨. દેવોની દેશઊન બે પલ્ય સમ ૨

૩. " કેટલાક દેવોની ૧ ૦ સમ૦ ૧૦

૪ " દેવોની દેશઊન બે પલ્ય સ્થા ૧૧૩

૫. ઉદધિકુમારની ૧ ૦ સ્થા ૭૫૭

(૯) દ્વીપકુમારની

૧. દ્વીપકુમારમાં
   કેટલાક દેવોની ૧ પલ્ય સમ ૧

૨. દેવોની .. .. દેશઊન બે પલ્ય સમ ૨

	સ્થિતિ	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૩. કેટલાક દેવોની		૧		સમ ૧
૪ ,, દેવોની	દેશોન બે પલ્ય		...	સ્થા ૧૧૩
૫. દ્વીપકુમારની		૧	...	સ્થા ૭૭

(૧૦) દિક્કુમારની

	સ્થિતિ	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૧. દિ૦ માં કેટલાક દેવોની	૧ પલ્ય		...	સમ ૧
૨. દેવોની			દેશોન બે પલ્ય	સમ ૨
૩. કેટલાક દેવોની		૧	૦૦ ...	સમ ૧
૪ ,, દેવોની	દેશોન બે પલ્ય		...	સ્થા ૧૧૩
૫. દિક્કુમારની		૧	૦૦	સ્થા ૭૭

૫. સ્થાવરકાયાદિની સ્થિતિ (ઠ૦ ૧૨-૨૩)

બાદર અપ્કાયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૭૦૦૦ વર્ષ છે
[-સ્થા ૫૭૦]

§ બાદર તેજસ્કાયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ રાત્રિદિવસ છે.
§ બાદર વાયુકાયની ,, ત્રણ હજાર વર્ષ છે
[-સ્થા ૧૮૪]

બાદર વનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧ વર્ષ છે.
[-સમ ૧૦ -સ્થા ૭૭૦]

ત્રીન્દ્રિયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૪૯ રાત્રિદિવસ છે
[-સ્થા ૬૯]

સમૂચ્છિમ ભુજપરિસર્પની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૪૨ હજાર વર્ષ છે
[-સમ ૪૨]

સંમૂચ્છિંમ ઉરપરિસર્પની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૫૩,૦૦૦ વર્ષ છે

[-સમ ૫૩]

સંમૂચ્છિંમ ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૭૨,૦૦૦ વર્ષ છે

[-સમ ૭૨]

અસંખ્યાત વર્ષાયુષી સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચમાં કેટલાકની એક પલ્ય અને કેટલાકની બે પલ્ય સ્થિતિ છે

[-સમ ૧૨]

અસંખ્યાત વર્ષાયુષી સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩ પલ્ય છે

[-સમ ૩

અસંખ્યવર્ષાયુ ગર્ભજ મનુષ્યમાં કેટલાકની ૧ પલ્ય અને કેટલાકની બે પલ્ય સ્થિતિ છે તથા તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પલ્ય છે

[-સમ ૧ ૨ ૩]

જંબૂદ્વીપના ભરતૈરવતવર્ષની અતીત ઉત્સર્પિણીના સુષમ સુષમા આરામાં મનુષ્યોનું પરમાયુ ત્રણ પલ્ય હતું આ અવસર્પિણીમાં તથા આગામી અવસર્પિણીમાં પણ એ જ પ્રમાણે છે

[-સ્થા ૧૭૩]

§ જંબૂદ્વીપના દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુના મનુષ્યો ત્રણ પલ્ય પરમાયુ ભોગવે છે

§ પુષ્કરવર દ્વીપના પશ્ચિમાર્ધના મનુષ્યો પણ તેટલું જ ત્રણ પલ્ય પરમાયુ ભોગવે છે

[-સ્થા ૧૭૩]

	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૧. વાણવ્યંતરની સ્થિતિ		૧ પલ્ય	સમ૦ ૧
૨. માં કેટલાક દેવોની	૧, ૦		સમ ૧૦
૩. વાણવ્યંતરની	૧ ૦૦	..	સ્થાન૦૭
૪ જ્યોતિષ્કની		૧ પલ્ય અને ૧ લાખ વર્ષ	સમ ૧

૬ વૈમાનિકોની સ્થિતિ (૬૦ ૨૪)

(૧) સૌધર્મકલ્પની

	સ્થિતિ	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૧. સૌધર્મકલ્પના દેવોની	...	૧ પલ્ય	...	સમ ૧
૨. કેટલાક દેવોની	૧ સાગર	..	..	સમ૦ ૧
૩. ,,	૨ પલ્ય		...	સમ ૨
૪ ,,			૨ સાગરથી કંઈક વધારે	સમ ૨
૫. ,, ,,	૩ પલ્ય		..	સમ ૩
૬. ,,	૪		..	સમ ૪
૭. ,,	૫	...		સમ ૫
૮.	૬	..	..	સમ ૬
૯ ,,	૭	...	..	સમ ૭
૧ ,, ,,	૮ ,,			સમ ૮
૧૧	૯ ,,			સમ ૯

૧ આ [illegible] સૌધર્મ [illegible] સ્થિતિ [illegible] ૭ નહિ.

			સ્થિતિ			પ્રમાણ
૧૨.	,	,	૧૦ પક્ષ			સમ૦ ૧૦
૧૩.	,,	,,	૧૧	,	..	સમ૦ ૧૧
૧૪	,,	,,	૧૨	,,	..	સમ૦ ૧૨
૧૫	,,	,	૧૩			સમ૦ ૧૩
૧૬	,,		૧૪			સમ૦ ૧૪
૧૭	,,		૧૫		..	સમ૦ ૧૫
૧૮	,,		૧૬		.. ..	સમ૦ ૧૬
૧૯	,,	,,	૧૭		.. ..	સમ૦ ૧૭
૨	,		૧૮	,,		સમ ૧૮
૨૧.	,	,	૧૯	,,		સમ૦ ૧૯
૨૨.			૨			સમ૦ ૨૦
૨૩.	,	,,	૨૧	,		સમ૦ ૨૧
૨૪.	,,		૨૨		..	સમ૦ ૨૨
૨૫.	,		૨૩			સમ૦ ૨૩
૨૬			૨૪	,,		સમ૦ ૨૪
૨૭		,,	૨૫	,,	..	સમ૦ ૨૫
૨૮		,,	૨૬		..	સમ૦ ૨૬
૨૯	,,		૨૭		.. ..	સમ ૨૭
૩૦	,,		૨૮	,,	..	સમ૦ ૨૮
૩૧.			૨૯			સમ૦ ૨૯
૩૨.	,	,	૩૦			સમ ૩૦[1]
૩૩.			૩૧			સમ ૩૧
૩૪	,,	,	૩૨			સમ ૩૨
૩૫.			૩૩			સમ ૩૩
૩૬	રેવાની		...			[2] સમરસ્થ ૧૧૩

૧ મૂળ સૂત્રમાં આ [illegible] નથી [illegible] ક્રમ પ્રમાણે [illegible] તથા [illegible] મૂળ [illegible]

દેવરાજ દેવેન્દ્ર શક્રની બાહ્ય પરિષદના દેવોની સ્થિતિ ત્રણ પલ્ય છે અને બાહ્યની પરિષદની દેવીઓની સ્થિતિ ત્રણ પલ્ય છે

[–સ્થા ૧]

શક્રેન્દ્રની મધ્યમ પરિષદના દેવોની સ્થિતિ ચાર પલ્ય છે

[–સ્થા ૪]

શક્રેન્દ્રની આભ્યંતર પરિષદના દેવોની સ્થિતિ પાંચ પલ્ય છે

[–સ્થા૦ ૫]

શક્રેન્દ્રની અગ્રમહિષી દેવીઓની સ્થિતિ સાત પલ્ય છે.

[–સ્થા૦ ૭]

સૌધર્મ કલ્પની પરિગૃહીત દેવીઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાત પલ્ય છે

[–સ્થા ૭]

(૨) ઈશાનકલ્પની

		સ્થિતિ જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૧	ઈશાનકલ્પના દેવોની[1]	..	૧ પલ્યથી વધારે	સમ ૧
૨	કેટલાક દેવોની	૧ સાગર		સમ ૧
૩	”	૨ પલ્ય		સમ ૨
૪	”		૨ સાગરથી કંઈક વધારે	સમ ૨ સ્થા ૧૧૭
૫	”	૩ પલ્ય	...	સમ ૩
૬	”	૪	...	સમ ૪
૭	”	૫ ”		સમ ૫

૧ આ દેવમાંથી કેટલાક એમ સમજવું.

			સ્થિતિ	જઘન્ય અબાધા પ્રમાણ
૮		,,	૬ પલ્ય	સમ૦ ૬
૯		,,	૭ ,,	સમ ૭
૧		,,	૮ ,	.. સમ૦ ૮
૧૧	,,	,	૯ ,	સમ૦ ૯
૧૨	,	,	૧ ,,	સમ ૧૦
૧૩	,,	,	૧૧ ,	.. સમ૦ ૧૧
૧૪		,,	૧૨	સમ ૧૨
૧૫	,	,	૧૩	સમ૦ ૧૩
૧૬	,,		૧૪	સમ૦ ૧૪
૧૭		,	૧૫ ,,	સમ૦ ૧૫
૧૮			૧૬	સમ ૧૬
૧૯	,,	,	૧૭ ,,	સમ૦ ૧૭
૨			૧૮ ,	સમ ૧૮
૨૧			૧૯	સમ૦ ૧૯
૨૨		,,	૨	... સમ ૨
૨૩			૨૧ ,,	સમ૦ ૨૧
૨૪		,	૨૨	સમ ૨૨
૨૫			૨૩	સમ૦ ૨૩
૨૬		,,	૨૪	સમ૦ ૨૪
૨૭	,,	,,	૨૫	સમ૦ ૨૫
૨૮			૨૬	સમ૦ ૨૬
૨૯			૨૭	સમ ૨૭
૩	,,		૨૮	સમ૦ ૨૮
૩૧		,,	૨૯	સમ૦ ૨૯
[૩૨			૩	સમ ૩[1]

૧. મૂળમાં આ હકીકત નથી પણ ક્રમાનુસાર આવતી લેખી; તેથી કૌંસમાં મૂકી છે.

	સ્થિતિ	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૩૩	૩૧ પલ્ય		..	સમ ૩૧
૩૪	૩૨ ,,	..		સમ ૩૨
૩૫ ,,	૩૩		..	સમ ૩૩
૩૬ ઈશાનકલ્પની દેવીઓની			૯ પલ્ય	સ્થા ૬૮૩

ઈશાનના દેવેન્દ્રની બાહ્ય પરિષદની દેવીઓની સ્થિતિ ત્રણ પલ્ય છે

[-સ્થા ૩]

ઈશાન દેવેન્દ્રની મધ્યમ પરિષદની દેવીઓની સ્થિતિ ચાર પલ્ય છે

[-સ્થા ૪]

ઈશાન દેવેન્દ્રની આભ્યંતરપરિષદની દેવીઓની સ્થિતિ પાંચ પલ્યોપમ છે.

[-સ્થા ૫]

ઈશાન દેવેન્દ્રની મધ્યમ પરિષદના દેવોની સ્થિતિ છ પલ્ય છે

[-સ્થા ૬]

ઈશાન દેવેન્દ્રની આભ્યંતર પરિષદના દેવોની સ્થિતિ સાત પલ્ય છે

[-સ્થા ૭]

ઈશાન દેવેન્દ્રની અગ્રમહિષીઓની સ્થિતિ ૯ પલ્ય છે

[-સ્થા ૯]

(૪) સનત્કુમારની

૧ સનત્કુમારમાં	૨ સાગર	સમ ૨, સ્થા ૧૧૩
૨ ,, કેટલાક દેવોની	૩ સાગર	સમ ૩

		સ્થિતિ	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ
૩.	„ „	૪ સાગર		સમ૦ ૪
૪	„	૫ સાગર	...	સમ૦ ૫
૫.	„	૬ સાગર		સમ૦ ૬
૬.	„ „		૭ સાગર	સમ૦ ૭
૧૫.	સનત્કુમારમા		૭ સાગર	સ્થા૦ ૫૩૭

(૪) માહેન્દ્રની

		સ્થિતિ		પ્રમાણ
૧.	માહેન્દ્રમાં	બે સાગરથી વધારે		સમ૦ ૨; સ્થા૦ ૧૧૩
૨	„ કેટલાક દેવોની	૩ સાગર		સમ૦ ૩
૩.	„ „	૪ સાગર	..	સમ ૪
૪	„ „	૫ સાગર		સમ ૫
૫.		૬ સાગર		સમ ૬
૬.	દેવોની		૭ સાગરથી વધારે	સમ ૭; સ્થા૦ ૫૩૭

(૫) બ્રહ્મલોકની

		સ્થિતિ		પ્રમાણ
૧.	બ્રહ્મલોકમાં કેટલાક દેવોની	૭ થી વધારે સાગર	..	સમ૦ ૭
૨.	„ „	૮ સાગર		સમ૦ ૮
૩.		૯ સાગર	..	સમ ૯
૪.	દેવોની	..	૧૦ સાગર	સમ૦ ૧૦; સ્થા૦ ૭૫૭
૫.	„		૭ સાગર	સ્થા૦ ૫૩૭

(૬) લાંતકની

		સ્થિતિ		પ્રમાણ
૧.	લાંતકમાં કેટલાક દેવોની		૧ સાગર	સમ૦ ૧૦

		સ્થિતિ	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ
૨	,,	,,	૧૧ સાગર	સમ ૧૧
૩	,,	,,	૧૨ સાગર ..	સમ ૧૨
૪	,,	,,	૧૩ સાગર	સમ ૧૩
૫		,,	૧૪ સાગર ...	સમ ૧૪
૬ લાંતકમાં દેવોની			૧ સાગર	સમ [illegible]

(૭) મહાશુક્ર–સહસ્રારની

૧. મહાશુક્રમાં કેટલાક દેવોની			૧૪ સાગર	સમ ૧૪
૨.	,,	,,	૧૫ સાગર	સમ ૧૫
૪	,,	,,	૧૬ સાગર	સમ ૧૬
૫. સહસ્રાર કલ્પના દેવોની			૧૭ સાગર	સમ ૧૭
૬.	,	,,	.. ૧૮ સાગર	સમ ૧૮

(૮) આનત–પ્રાણતની

૧. આનત કલ્પના કેટલાક દેવોની		..	૧૮ સાગર	સમ ૧૮
૨.		,,	...૧૯ સાગર	સમ ૧૯
૩. પ્રાણત		..	૧૯ સાગર	સમ ૧૯
૪	દેવોની		૨ સાગર	સમ ૨૦

(૯) આરણ–અચ્યુતની

		જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૧ આરણકલ્પમાં	દેવોની	૨ સાગર		સમ ૨
૨.			૨૧ સાગર	સમ ૨૧
૩. અચ્યુત		૨૧ સાગર		સમ ૨૧
૪	..	,,	૨૨ સાગર	સમ ૨૨

(૧૦) ગ્રૈવેયકની[1]

	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૧. નીચલાના નીચેના ગ્રૈવેયકની	૨૨ સાગર	૨૩ સાગર	સમ ૨૨, ૨૩
૨. નીચલા મધ્ય	૨૩ સાગર	૨૪ સાગર	સમ૦ ૨૩, ૨૪
૩. નીચલાના ઉપરના	૨૪ સાગર	૨૫ સાગર	સમ ૨૪ ૨૫
૪ મધ્યમના નીચેના	૨૫	૨૬ ,,	સમ ૨૫, ૧૬
૫. મધ્યમના મધ્ય	૨૬	૨૭	સમ ૨૬, ૨૭
૬ મધ્યમના ઉપરના	૨૭	૨૮	સમ૦ ૨૭ ૨૮
૭. ઉપલાના નીચેના	૨૮ ,,	૨૯	સમ ૨૮ ૨૯
૮. ઉપલાના મધ્યના ,,	૨૯	૩૦	સમ ૨૯ ૩૦
૯ ઉપલાના ઉપરના	૩૦	૩૧	સમ૦ ૩૦ ૩૧

(૧૧) અનુત્તરવિમાનની

વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત, અપરાજિત આ અનુત્તરવાસી દેવોની જઘન્યથી ૩૧ સાગરોપમ સ્થિતિ છે અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગર છે અને તેમાં કેટલાકની ૩૨ સાગર સ્થિતિ છે

[—સમ ૩૧ ૩૨ ૩૩]

સર્વાર્થસિદ્ધિવિમાનના દેવોની અજઘન્ય-અનુત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગર સ્થિતિ છે

[—સમ ૩૩]

(૧૨) કિલ્બિષિકની

કિલ્બિષિક દેવ ત્રણ પ્રકારના છે —

---

૧ ગ્રૈવેયક નવ છે. તેમાં ત્રણ ત્રણનું જૂથ છે. અને તે નીચલા, મધ્યમ અને ઉપલા ગ્રૈવેયક છે કહ્યા છે તે ઉપર નીચે આવેલા છે. એથી નીચેના ત્રણ તે નીચલા, મધ્યના ત્રણ મધ્યમ અને ઉપરના ત્રણ તે ઉપલા

૧. ત્રણ પલ્યોપમ સ્થિતિવાળા, જેઓ જ્યોતિષ્ક અને સૌધર્મ વિમાનની વચ્ચે રહે છે

૨. ત્રણ સાગરોપમ સ્થિતિવાળા જેઓ સૌધર્મ-ઈશાન અને સનત્કુમાર માહેન્દ્ર વિમાનોની વચ્ચે રહે છે

૩. તેર સાગરોપમ સ્થિતિવાળા જેઓ બ્રહ્મલોક અને લાન્તકવિમાનની નીચે રહે છે

[-સ્થા ૧૪૪]

(૧૩) કેટલાક વૈમાનિકોની

દેવોમાં કેટલાકની સ્થિતિ બે પલ્ય છે

[-સમ ૨]

જે દેવો સાગર[1] સુસાગર, સાગરકાંત, ભવ, મનુ માનુષોત્તર અને લોકહિત વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક સાગરોપમ છે

[-સમ ૧]

જે દેવો શુભ, શુભકાંત, શુભવર્ણ, શુભગંધ, શુભલેશ્ય, શુભસ્પર્શ અને સૌધર્માવતંસક વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેમની ઉત્કૃષ્ટ બે સાગર સ્થિતિ છે.

[-સમ ૨]

જે દેવો આભંકર, પ્રભંકર, આભંકર-પ્રભંકર, ચંદ્ર, ચંદ્રાવર્ત, ચંદ્રપ્રભ, ચંદ્રકાન્ત, ચંદ્રવર્ણ, ચંદ્રલેશ્ય, ચંદ્રધ્વજ, ચંદ્રશૃંગ, ચંદ્રસૃષ્ટ, ચંદ્રકૂટ, ચંદ્રોત્તરાવતંસક—આ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩ સાગરોપમ છે.

[-સમ ૩]

---

૧ આ સાગરથી [illegible]

જે દેવો કૃષ્ટિ, સુકૃષ્ટિ, કૃષ્ટિઆવર્ત, કૃષ્ટિપ્રભ, કૃષ્ટિયુક્ત, કૃષ્ટિવર્ણ, કૃષ્ટિલેશ્ય, કૃષ્ટિધ્વજ, કૃષ્ટિશૃંગ, કૃષ્ટિસૃષ્ટ, કૃષ્ટિકૂટ, કૃષ્ટ્યોત્તરાવતંસક—આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ચાર સાગર છે

[-સમ ૪]

જે દેવો વાત, સુવાત, વાતાવર્ત, વાતપ્રભ, વાતકાંત, વાતવર્ણ, વાતલેશ્ય, વાતધ્વજ, વાતશૃંગ, વાતસૃષ્ટ, વાતકૂટ, વાતોત્તરાવતંસક, સૂર, સુસૂર, સૂરાવર્ત, સૂરપ્રભ, સૂરકાંત, સૂરવર્ણ, સૂરલેશ્ય, સૂરધ્વજ, સૂરશૃંગ, સૂરસૃષ્ટ, સૂરકૂટ, સૂરોત્તરાવતંસક—આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પાંચ સાગર છે

[-સમ૦ ૫]

જે દેવો સ્વયંભૂ, સ્વયંભૂરમણ, ઘોષ, સુઘોષ, મહાઘોષ, કૃષ્ટિઘોષ, વીર, સુવીર, વીરગત, વીરશ્રેણિક, વીરાવર્ત, વીરપ્રભ, વીરકાંત, વીરવર્ણ, વીરલેશ્ય, વીરધ્વજ, વીરશૃંગ, વીરસૃષ્ટ, વીરકૂટ, વીરોત્તરાવતંસક—આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છ સાગર છે

[-સમ ૬]

જે દેવો સમ, સમપ્રભ, મહાપ્રભ, પ્રભાસ, ભાસુર, વિમલ, કાંચનકૂટ, સનત્કુમારાવતંસક—આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાત સાગર છે

[-સમ ૭]

જે દેવો અર્ચિ, અર્ચિમાલિ, વૈરોચન, પ્રભંકર, ચન્દ્રાભ, સૂર્યાભ, સુપ્રતિષ્ઠાભ, અગ્ન્યર્ચાભ, રિષ્ટાભ, અરુણાભ, અરુણોત્તરાવતંસક—આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ આઠ સાગર છે.

[-સમ ૮]

જે દેવો પક્ષ્મ સુપક્ષ્મ, પક્ષ્માવર્ત પક્ષ્મપ્રભ પક્ષ્મકાંત, પક્ષ્મવર્ણ પક્ષ્મલેશ્ય, પક્ષ્મધ્વજ પક્ષ્મશૃંગ, પક્ષ્મસૃષ્ટ, પક્ષ્મકૂટ પક્ષ્મોત્તરાવતંસક; સૂર્ય સુસૂર્ય સૂર્યાવર્ત સૂર્યપ્રભ, સૂર્યકાંત, સૂર્યવર્ણ સૂર્યલેશ્ય સૂર્યધ્વજ સૂર્યશૃંગ, સૂર્યસૃષ્ટ, સૂર્યકૂટ સૂર્યોત્તરાવતંસક; રુચિર રુચિરાવર્ત રુચિરપ્રભ, રુચિરકાંત, રુચિરવર્ણ રુચિરલેશ્ય, રુચિરધ્વજ રુચિરશૃંગ, રુચિરસૃષ્ટ, રુચિરકૂટ રુચિરોત્તરાવતંસક – આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે દેવોની સ્થિતિ નવ સાગર છે

[–સમ૦ ૯]

જે દેવો ઘોષ, સુઘોષ, મહાઘોષ નન્દિઘોષ, સુસ્વર, મનોરમ રમ્ય, રમ્યક રમણીય, મંગલાવર્ત બ્રહ્મલોકાવતંસક – આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દશ સાગરોપમ છે

[–સમ ૧૦]

જે દેવો બ્રહ્મ, સુબ્રહ્મ, બ્રહ્માવર્ત બ્રહ્મપ્રભ બ્રહ્મકાન્ત, બ્રહ્મવર્ણ બ્રહ્મલેશ્ય, બ્રહ્મધ્વજ બ્રહ્મશૃંગ, બ્રહ્મસૃષ્ટ, બ્રહ્મકૂટ બ્રહ્મોત્તરાવતંસક – આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેમની અગિયાર સાગરોપમ સ્થિતિ છે

[–સમ ૧૧]

જે દેવો માહેન્દ્ર, માહેન્દ્રધ્વજ કમ્બુ, કમ્બુગ્રીવ પુંખ, સુપુંખ પુંડ, સુપુંડ, મહાપુંડ, નરેન્દ્ર, નરેન્દ્રકાંત નરેન્દ્રોત્તરાવતંસક – આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાર સાગરોપમ છે

[સમ ૧૨]

જે દેવો વજ્ર સુવજ્ર વજ્રાવર્ત વજ્રકાંત, વજ્રવર્ણ વજ્રલેશ્ય વજ્રરૂપ, વજ્રશૃંગ, વજ્રસૃષ્ટ, વજ્રકૂટ વજ્રોત્તરાવ

વતંસક, વજ્ર, વજ્રાવર્ત, વજ્રપ્રભ, વજ્રકાંત, વજ્રવર્ણ, વજ્રલેશ્ય, વજ્રરૂપ, વજ્રશૃંગ, વજ્રસૃષ્ટ, વજ્રકૂટ, વજ્રોત્તરાવતંસક, લોક, લોકાવર્ત, લોકપ્રભ, લોકકાંત, લોકવર્ણ, લોકલેશ્ય, લોકરૂપ, લોકશૃંગ, લોકસૃષ્ટ, લોકકૂટ, લોકોત્તરાવતંસક – આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેર સાગરોપમ છે.

[–સમ ૧૩]

જે દેવો શ્રીકાંત, શ્રીમહિત, શ્રીસૌમનસ, લાંતક, માપિષ્ઠ, માહેન્દ્રકાંત, માહેન્દ્રોત્તરાવતંસક – આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ચૌદ સાગરોપમ છે.

[–સમ ૧૪]

જે દેવો નંદ, સુનંદ, નંદાવર્ત, નંદપ્રભ, નંદકાંત, નંદવર્ણ, નંદલેશ્ય, નંદધ્વજ, નંદશૃંગ, નંદસૃષ્ટ, નંદકૂટ, નંદોત્તરાવતંસક — આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૫ સાગરોપમ છે

[–સમ ૧૫]

જે દેવો આવર્ત, વ્યાવર્ત, નંદ્યાવર્ત, મહાનંદ્યાવર્ત, અંકુશ, અંકુશપ્રલંબ, ભદ્ર, સુભદ્ર, મહાભદ્ર, સર્વતોભદ્ર, ભદ્રોત્તરાવતંસક — આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૬ સાગરોપમ છે

[–સમ ૧૬]

જે દેવો સામાન, સુસામાન, મહાસામાન, પદ્મ, મહાપદ્મ, કુમુદ, મહાકુમુદ, નલિન, મહાનલિન, પુંડરીક, મહાપુંડરીક, શુક્ર, મહાશુક્ર, સિંહ, સિંહકાંત, સિંહવીત, ભાવિત — આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૭ સાગરોપમ છે

[–સમ ૧૭]

જે દેવો કાલ, સુકાલ મહાકાલ, અંજન, રિષ્ટ, શાલ, સમાન, દ્રુમ મહાદ્રુમ, વિશાલ,સુશાલ પદ્મ, પદ્મગુલ્મ, કુમુદ, કુમુદગુલ્મ નલિન નલિનગુલ્મ, પુંડરીક પુંડરીકગુલ્મ, સહસ્રારાવતંસક — આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે દેવોની ૧૮ સાગરોપમ સ્થિતિ છે

[–સમ ૧૮]

જે દેવો આનત, પ્રાણત, નત, વિનત, ઘન, સુષિર, ઇન્દ્ર, ઇન્દ્રકાંત, ઇન્દ્રોત્તરાવતંસક — આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૯ સાગરોપમ છે

[–સમ ૧૯]

જે દેવો સાત, વિસાત, સુવિસાત, સિદ્ધાર્થ ઉત્પલ, ભિત્તિલ, તિગિચ્છ, દિશાસૌવસ્તિક, પ્રલંબ રુચિર, પુષ્પ, સુપુષ્પ, પુષ્પાવર્ત પુષ્પપ્રભ, પુષ્પકાંત, પુષ્પવર્ણ પુષ્પલેશ્ય, પુષ્પધ્વજ પુષ્પશૃંગ, પુષ્પસિદ્ધ/પુષ્પોત્તરાવતંસક — આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨ સાગરોપમ છે.

[–સમ ૧]

જે દેવો શ્રીવત્સ, શ્રીદામગંડ, માલ્ય, કૃષ્ટિ, ચાપોન્નત, આરણ્યાવતંસક — આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેમની સ્થિતિ ૨૧ સાગરોપમ છે.

[–સમ૦ ૨૧]

જે દેવો મહિત, વિશ્રુત, વિમલ, પ્રભાસ, વનમાલ, અચ્યુતાવતંસક — આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૨ સાગર છે

[–સમ ૨૨]

૫

જીવ વિષે વિવિધ

[૧૬૪ વિચાર]

૧ શ્વાસોચ્છ્વાસ–આહાર

જે દેવો સાગરાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે દેવો તેમની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ એક સાગર હોવાથી અર્ધ માસને અંતે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને તેમને એક હજાર વર્ષને અંતે આહારની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે

[–સમ ૧]

જે દેવો શુભાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનાર છે અને જેઓ બે સાગરોપમ આયુવાળા છે તેઓ ૧ મહિના પછી ઉચ્છ્વાસનિશ્વાસ લે છે અને તેમને બે હજાર વર્ષ પછી આહાર લેવાની ઇચ્છા થાય છે

[–સમ ૨]

જે આભંકર આદિ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થનારા ત્રણ સાગર આયુવાળા દેવો દોઢ માસમાં એક વખત શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે તે દેવોને ૩ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે

[–સમ ૩]

જે દેવો કૃષ્ટિ આદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમનું આયુ ઉત્કૃષ્ટ ચાર સાગર છે તેઓ બે મહિને શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૪ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે

[–સમ ૪]

જે દેવો વાત આદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમની ઉત્કૃષ્ટ પાંચ સાગર સ્થિતિ છે તેઓ ૨ા મહિને

શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૫ હજાર વર્ષે આહારની
કરે છે

[-સ

જે દેવો સ્વયંભૂ આદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય
અને જેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૬ સાગર છે તેઓ ૬ માસે
શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૬ હજાર વર્ષ પછી આહારની
ઇચ્છા કરે છે

[સૂ

જે દેવો બ્રહ્મ આદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને
જેમની સ્થિતિ ૭ સાગર છે તેઓ ૭ માસને અંતે શ્વાસો-
ચ્છ્વાસ લે છે અને ૭ હજાર વર્ષ પછી આહારની ઇચ્છા
કરે છે

[-સૂ]

જે દેવો અર્ચિ આદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે
અને જેમની આયુસ્થિતિ આઠ સાગર છે તેઓ ૮ માસને
અંતે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને આઠ હજાર વર્ષે આહારની
ઇચ્છા કરે છે

[સૂ]

જે દેવો પક્ષ્મ આદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને
જેમની ૯ સાગર સ્થિતિ છે તેઓ ૯ મહિને શ્વાસોચ્છ્વાસ
લે છે અને ૯ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે

[-સૂ ૯]

જે દેવો ઘોષાદિ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને
જેમની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ દસ સાગર છે તેઓ દસ માસ પછી
શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને દસ હજાર વર્ષ પછી આહારની
ઇચ્છા કરે છે

[-સૂ ૧]

જે દેવો બ્રહ્મોત્તરાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમની સ્થિતિ ૧૧ સાગર છે તે દેવો ૫।। મહિને શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને અગિયાર હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે

[–સમ ૧૧]

જે દેવો માહેન્દ્રાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૨ સાગર છે તેઓ ૬ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૧૨ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[–સમ ૧૨]

જે દેવો વજ્રાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ ૧૩ સાગર છે તેઓ ૬।। માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને તેર હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે

[–સમ ૧૩]

શ્રીકાંતાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનારા ૧૪ સાગર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો ૭ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૧૪ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[–સમ ૧૪]

નન્દાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનારા ૧૫ સાગરની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો સાડાસાત માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૧૫ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે

[–સમ ૧૫]

આવર્ત આદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનાર ૧૬ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો ૮ મહિને શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૧૬ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે

[–સમ ૧૬]

સામાનાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનાર ૧૭ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો ૮II માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૧૭ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે

[-સમ ૧૭]

મહાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનાર ૧૮ સાગરોપમ આયુષ્યવાળા દેવો ૯ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૧૮ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[-સમ ૧૮]

આનતાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનાર ૧૯ સાગરોપમ સ્થિતિવાળા દેવો ૯II માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૧૯ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે

[-સમ ૧૯]

સાતાદિ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨ સાગરોપમ સ્થિતિવાળા દેવો ૧ મહિને શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૦ હજાર વર્ષે આહાર ઇચ્છે છે

[-સમ૦ ૨]

શ્રીવત્સાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૧ સાગર સ્થિતિવાળા દેવો ૧II મહિને શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૧ હજાર વર્ષે આહારને ઇચ્છે છે

[-સમ ૨૧]

મહિતાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૨ સાગર સ્થિતિવાળા દેવો ૧૧ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૨ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે

[-સમ ૨૨]

નીમ્નતા ગ્રૈવેયકમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૩ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો ૧૧II માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૩ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે

[-સમ ૨૩]

નીચલા ગ્રૈવેયકમાંના મધ્ય ગ્રૈવેયકમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૪ સાગર સ્થિતિવાળા દેવો ૧૨ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૪ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે

[-સમ ૨૪]

નીચલા ગ્રૈવેયકમાંના ઉપરના ગ્રૈવેયકમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૫ સાગર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો ૧૨॥ મહિને શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૫ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે

(-સમ ૨૫]

મધ્યમ ગ્રૈવેયકમાંના સૌથી નીચેના ગ્રૈવેયકમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૬ સાગરની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો ૧૩ માસે શ્વાસો લે છે અને ૨૬ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે

(-સમ ૨૬]

મધ્યમ ગ્રૈવેયકમાંના વચલા ગ્રૈવેયકમાં ઉત્પન્ન થનારા ૨૭ સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો ૧૩॥ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૭ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે

[-સમ ૨૭]

મધ્યમમાંના ઉપરના ગ્રૈવેયકમાં ઉત્પન્ન થનારા ૨૮ સાગર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો ૧૪ મહિને શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૮ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે

(-સમ ૨૮)

ઉપલામાંના નીચેના ગ્રૈવેયકમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૯ સાગર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો ૧૪॥ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૯ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે

[સમ ૨૯]

ઉપલામાંના મધ્યના ગ્રૈવેયકના ૩૦ સાગર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો ૧૫ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૩૦ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે

(-સમ ૩

ઉપલામાંના ઉપરના ગ્રૈવેયકના ૩૧ સાગરની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો ૧૫॥ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૩૧ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે

[—સમ ૩૧]

વિજયાદિ અનુત્તરવાસી ૩૨ સાગર સ્થિતિવાળા ૧૬ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૩૨ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે

[—સમ ૩૨]

સર્વાર્થસિદ્ધિના દેવો ૧૬॥ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૩૩ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે

[—સમ ૩૩]

આહાર ચાર પ્રકારનો છે:

(૧) ૧. અશન (ખાવાની વસ્તુ);
 ૨. પાન (પીવાની વસ્તુ);
 ૩. ખાદિમ (ભૂખના ઉપશમન માટે નહિ પણ માત્ર ખાવા માટે ખાવાની વસ્તુ ફળાદિ);
 ૪ સ્વાદિમ (સ્વાદાર્થે જ જે અશન-પાનથી સોપારી વગેરે).

(૨) ૧ વઘારેલું;
 ૨. વિના વઘારેલું;
 ૩. શાખા વિના સ્વભાવથી પાક-દ્રાક્ષ વગેરે;
 ૪ રાંધવાથી શાકવાથી નીપજેલ-દહીં વગેરે.

[ઠાણ ૪]

આહાર આઠ પ્રકારનો છે—

૧. મનોજ્ઞ અશન; ૨. મનોજ્ઞ પાન; ૩. મનોજ્ઞ ખાદિમ; ૪ મનોજ્ઞ સ્વાદિમ; ૫. અમનોજ્ઞ અશન; ૬. અમનોજ્ઞ પાન; ૭. અમનોજ્ઞ ખાદિમ; ૮. અમનોજ્ઞ સ્વાદિમ.

[—સ્થા ૬૧૧]

વિકૃતિ નવ છે —

૧. દૂધ; ૨. દધિ; ૩. નવનીત – માખણ, ૪ ઘી; ૫. તેલ, ૬ ગોળ; ૭. મધ; ૮. મદ્ય; ૯ માંસ.

[–સ્થા ૬૭૪]

§ ગોરસ વિકૃતિ ચાર છે —

૧. દૂધ; ૨. દહીં; ૩. ઘી; ૪ માખણ.

§ સ્નેહવિકૃતિ ચાર છે —

૧. તેલ; ૨. ઘૃત. ૩. વસા–ચરબી; ૪ માખણ.

§ મહાવિકૃતિ ચાર છે —

૧ મધુ; ૨. માંસ ૩. મદ્ય ૪ નવનીત-માખણ

[–સ્થા ૨૭૪]

§ ભોજનનો પરિણામ (સ્વભાવ) છ પ્રકારનો છે —

૧. મનોજ્ઞ — મનને ગમે તેવું — અભિલષણીય;

૨. રસિક — માધુર્યાદિથી યુક્ત;

૩. પ્રીણનીય — તૃપ્ત કરે તેવું શરીરના રસોમાં સમતા લાવે તેવું,

૪ બૃંહણીય — શરીરને વધારે તેવું;

૫. દીપનીય — જઠરાગ્નિ તેજ કરે તેવું

૬. મદનીય — માદક

§ વિષપરિણામ છ[1] પ્રકારનો છે —

૧. દષ્ટ — સાપ વગેરેના ડંખનું;

૨. ભુક્ત — ખાધેલ;

૩. નિપતિત — શરીર પર પડેલું અથવા દષ્ટિવિષ;

૪ માંસાનુસારી;

---

૧ પ્રથમ ચાર વિષે સ્થાનાંગ ૪. અને અંતિમ [illegible]

૫. ગૌમિત્રાનુસારી
૬ અસ્થિમજ્જાનુસારી.

[–ઠાણ ૩૦૪]

§ નારકનો આહાર ચાર પ્રકારનો છે—

૧ અંગારોપમ[1]—આગ પછી થોડો વખત દાહ કરે તેવો.

૨. મુર્મુરોપમ—તણખા જેવો—લાંબા કાળ સુધી દાહ કરે તેવો;

૩. શીતલ,

૪ હિમશીતલ.

§ તિર્યંચનો આહાર ચાર પ્રકારનો છે—

૧. કંકોપમ—કંકનામના પક્ષીને જેમ બધું સુખભક્ષ્ય અને સુપચ્ય તેમ;

૨. બિલોપમ—રસાસ્વાદ વિનાનું જલદી ગળે ઉતારવું પડે તેવો;

૩. પાણમાંસોપમ—ચંડાળના માંસ જેમ ઘૃણિત;

૪ પુત્રમાંસોપમ—જેમ પુત્ર પર સ્નેહ હોવાથી તેનું માંસ દુ:ખાદ્ય બને છે તેમ.

§ મનુષ્યના આહારના ચાર પ્રકાર છે—

૧ અશન, ૨. પાન; ૩. ખાદિમ; ૪ સ્વાદિમ.

§ દેવના આહારના ચાર ભેદ છે—

૧. વર્ણવાન; ૨. ગંધવાન; ૩. રસવાન; ૪ સ્પર્શવાન.

[–ઠાણ ૩૪૦]

---

૧. આ જ રૂપે નીચે નીચે ક્રમ છે.

૯૦ ૧ ગૌ૦—હે ભગવન્, નારકો શું ઉત્પત્તિના ક્ષેત્રમાં આવતાંવેંત જ આહાર લે છે, તેને શરીરરૂપે પરિણમાવે છે, પછી ચારે તરફથી લે છે પછી વિષયરૂપે પરિણમાવે છે અને પછી વિકુર્વણા કરે છે?

ભ૦—હા ગૌતમ એમ જ છે

૯૦ ૨-૨૪ અહીં બાકીનું આહારપદ[1] પ્રમાણે સમજી લેવું જોઈએ

[–ભગ ૧૫]

૨ મરણ

જીવને નીકળવાના પાંચ રસ્તા છે—

૧. પગમાંથી, ૨. સાથળમાંથી, ૩. છાતીમાંથી, ૪ માથામાંથી ૫. સર્વાંગમાંથી

પગમાંથી નીકળે તો નરકમાં જાય સાથળમાંથી નીકળે તો તિર્યંચગતિમાં જાય. છાતીમાંથી નીકળે તો દેવગતિમાં જાય અને સર્વાંગમાંથી નીકળે તો સિદ્ધગતિમાં જાય.

[–સ્થા ૪૬૧]

મરણ વખતે આત્મા શરીરને આખાયે કે સર્વાંગે— સ્પર્શ કરીને, સ્ફુરિત આપીને સ્ફુટ કરીને સંકોચ કરીને, જુદો કરીને—નીકળી જાય.

[–સ્થા ૭૦]

ચરમશરીરી જીવોને મરણ એક છે

(–સ્થા ૪૧)

૧ પ્રજ્ઞાપનાનું આ આહારપદ અહીં [illegible] નથી [illegible] આ આહારપદ તેને અનુવાદ [illegible] છે

ચ્યવન[1] બેને છે —

[—સ્થા૦ ૯૦]

§ ચ્યવન બેને છે —

૧. જ્યોતિષ્કોને; ૨. વૈમાનિકોને.

§ ઉદ્વર્તના[2] બેને છે —

૧ નારકોને; ૨ ભવનવાસીને.

§ મરણ બેને છે —

૧. મનુષ્યને, ૨. તિર્યંચપંચેન્દ્રિયને.

[—સ્થા૦ ૮૧]

§ બે મરણ એવાં છે જેમની શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે કદી પ્રશંસા નથી કરી, કીર્તિ નથી કરી અને અનુમતિ નથી દીધી —

(૧) ૧. પરીષહથી પરાજિત થઈને સંયમ છોડીને મરણ થાય (વલન્મરણ);
૨. ઇન્દ્રિયને વશ થઈને જે મરણ થાય (વશાર્તમરણ).

(૨) ૧. નિદાનમરણ (ઋદ્ધિ આદિની કામના કરી મરવું તે);
૨. તદ્ભવ મરણ (ફરી તે જ ભવમાં આવવું પડે તેવું મરણ)

(૩) ૧. ગિરિપતન; ૨. તરુપતન.

(૪) ૧. જલપ્રવેશ; ૨. અગ્નિપ્રવેશ.

(૫) ૧. વિષભક્ષણ; ૨ પોતાની મેળે શસ્ત્રનો ઘા કરી મરવું તે.

§ બે મરણ એવાં છે જેમની પ્રશંસા યાવત્ અનુમતિ ભગવાને નથી દીધી પણ કારણ હોય તો રજા આપી છે —

---

૧. દેવનું ચ્યવન કહેવાય છે.

૨. નારક અને ભવનવાસીના મરણને ઉદ્વર્તના કહે છે.

૧. ઝાડ પર લટકીને મરી જવું (વેહાયસ);

૨. ગીધ જેવા જીવોને પોતાનું શરીર અર્પણ કરવું (ગૃધ્રપૃષ્ઠ[1]).

§ પણ બે મરણ એવાં છે જેમની શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે હમેશા પ્રશંસા કરી છે અને સાધુઓને અનુમતિ પણ દીધી છે—

૧. પાદપોપગમન (છિન્ન વૃક્ષ જેમ અચલ નિશ્ચેષ્ટ હોય છે તેમ નિશ્ચેષ્ટ રહીને તે જ અવસ્થામાં સમાધિપૂર્વક મરણ તે).

૨. ભક્તપ્રત્યાખ્યાન (ભોજનનો ત્યાગ પણ શારીરિક ક્રિયાનો ત્યાગ નહીં — એવા પ્રકારે સમાધિપૂર્વક મરણ તે).

(૧) પાદપોપગમન બે પ્રકારનું છે—

૧. નિર્હારિમ[2] ; ૨. અનિર્હારિમ[3]

આ બન્ને પાદપોપગમનમાં શરીરસેવા કરવાની જ નથી.

(૨) ભક્તપ્રત્યાખ્યાનના બે ભેદ છે—

૧. નિર્હારિમ અને ૨. અનિર્હારિમ.

આ બન્નેમાં શરીરસેવાની છૂટ છે

[—સ્થા૦ ૧૧]

---

૧ હાથી, કે ઊંટનું ખોળિયું વગેરે મોટા પ્રાણીઓના મૃત શરીરને ચીર પાડી તે એમના શરીરમાં પ્રવેશ કરવો, જેથી ગીધ તે મૃતશરીર સાથે તેના શરીરને પણ ખાઈ જાય.

૨. આ વિધિ વસતિના એક દેશમાં થાય છે જ્યાંથી મૃત શરીરને બહાર લઈ જવું પડે.

૩ ગિરિકંદરા વગેરેમાં થતો વિધિ, જેથી જ્યાંથી શબ મૃત શરીરને બહાર કાઢવું પડે નહીં

મરણ ત્રણ પ્રકારનું છે —

૧. બાલ મરણ — અસંયત – અજ્ઞનું મરણ;
૨. પંડિત મરણ — સંયત – સુજ્ઞનું મરણ;
૩. બાલપંડિત મરણ – સંયતાસંયતનું મરણ.

(૧) બાલ મરણના ત્રણ પ્રકાર છે –

૧. સ્થિતલેશ્ય (મરતી વખતે જે લેશ્યા હોય – જેમકે કૃષ્ણ, તે જ લેશ્યા મરીને પણ – જેમકે નરકમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે રહે, તેવું);
૨ સંક્લિષ્ટલેશ્ય (મરતી વખતે જે લેશ્યા હોય – જેમકે નીલ, તેનાથી વધુ સંક્લિષ્ટ – જેમકે કૃષ્ણ લેશ્યા મરીને પ્રાપ્ત થાય તેવું);
૩. પર્યવજાતલેશ્ય (મરતી વખત કરતાં મર્યા પછી વિશુદ્ધ લેશ્યા પ્રાપ્ત થાય તેવું).

(૨) પંડિત મરણના ત્રણ[1] પ્રકાર છે —

૧. સ્થિતલેશ્ય;
૨ અસંક્લિષ્ટ લેશ્ય;
૩. પર્યવજાત લેશ્ય.

(૩) બાલપંડિત મરણના[2] ત્રણ ભેદ છે —

૧. સ્થિતલેશ્ય;
૨. અસંક્લિષ્ટ લેશ્ય;
૩. અપર્યવજાત લેશ્ય.

[–સ્થા ૧૧૨]

---

1 અહીં ત્રણ ભેદ બતાવ્યા છે પણ વસ્તુતઃ બે જ હોય કેમકે [illegible] લેશ્યાને વિષે [illegible] સ્થિતલેશ્ય હોય અથવા [illegible] હોય.

૨. અહીં ત્રણ બતાવ્યા છે પણ [illegible] જ છે કેમકે [illegible] વિશુદ્ધિને વિષે [illegible] સ્થિતલેશ્ય [illegible] પડે.

ચાર અન્તક્રિયા[1] છે —

૧. કોઈ જીવ અલ્પકર્મવાળો હોય છે તે ઘર છોડીને સંયમ સ્વીકારે છે અને પછી સંયમ, સંવર અને સમાધિની વૃદ્ધિ કરે છે, તે રુક્ષ હોય છે સંસારને પાર કરવાની તેનામાં ઇચ્છા હોય છે, તે ઉપધાન કરે છે દુઃખનો ક્ષય કરે છે, તપસ્વી હોય છે; પણ કઠણ તપસ્યા કે કઠણ વેદનામાં તે નથી પડતા; એટલે તે દીર્ઘકાળના દીક્ષાપર્યાય પછી જ સર્વદુઃખનો અંત કરી મોક્ષે જાય છે આ અન્તક્રિયાના ઉદાહરણરૂપ [2]ભરતચક્રવર્તી છે

૨. કોઈ જીવ ઘણાં કર્મો લઈને આ મનુષ્યભવમાં આવ્યો હોય અને પછી ઘર છોડી દીક્ષા લે છે યાવત્ તે તપસ્વી હોય છે પણ તે એવી આકરી તપસ્યા અને વેદના સ્વીકારે છે કે જેથી થોડા સમયમાં જ તે સર્વદુઃખનો અંત કરી મોક્ષ પામે છે આ બીજા પ્રકારની અન્તક્રિયા કરનાર ગજસુકુમાર[3] અનગાર થઈ ગયા છે.

---

૧ બીજું નામ એવી કથા અન્તક્રિયા પણ છે નહિ

૨. પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવના મોટા પુત્ર. એ પૂર્વભવમાં જ ચક્રવર્તી થઈ સાર્વભૌમ સામ્રાજ્ય ઉત્પન્ન થયો હતો અને ત્યાંથી મનુષ્યોમાં અગ્રગણ્ય થઈ ચક્રવર્તી થયા. એક વખત આરીસામાં પોતાને ખાલી આંગળી જોઈ તેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. અને આરીસાભવનમાં જ કેવલજ્ઞાન પામ્યા. પછી દીક્ષા લઈ પૂર્વ લાખ વર્ષ સુધી કેવળ પાળી મોક્ષે ગયા.

૩ કૃષ્ણના નાનાભાઈ. તેમણે અરિષ્ટનેમિ પાસે દીક્ષા લીધી હતી, અને સ્મશાનમાં કાર્યોત્સર્ગ કરી ઊભા હતા તેવામાં તેમના પૂર્વના વૈરીએ તેમના માથામાં અંગારા ભર્યા. તેનું દુઃખ સમભાવે સહન કરી, તે મોક્ષે ગયા.

૩ ઉપર પ્રમાણે જ બધી સામગ્રી હોય તો પણ કે થોડું બહુ લાંબા કાળે સર્વ દુઃખનો નાશ કરી મોક્ષ પામે છે. આ પ્રકારની અંતક્રિયા કરનાર સનત્કુમાર ચક્રવર્તી થઈ ગયા છે.

૪ પ્રથમ અંતક્રિયા કરનારની જેમ અલ્પકર્મવાળો જીવ હોય, તે દીક્ષા લઈ બહુ તપસ્યામાં પડે નહિ અને વેદના સહન કરે નહિ. છતાં અલ્પકાળમાં સર્વ દુઃખનો નાશ કરી સિદ્ધિ થાય છે. જેમ ભગવતી મરુદેવીમાં કર્યું.

[-ઠા. ૨૩૫]

મરણના ૧૭ પ્રકાર છે—

૧. આવીચિમરણ (જ્યારથી નવો ભવ શરૂ થાય ત્યારથી તે ભવના આયુકર્મનો પ્રત્યેક ક્ષણે ક્ષય થતો હોય છે એ અપેક્ષાએ)

૨ અવધિમરણ (એકવાર જે ભવના આયુષ્ય કર્મદલિકોને ભોગવી મરી જાય, અને ફરી પાછો તે જ ભવના આયુષ્યકર્મના દલિકોને ભોગવી મરવાનો હોય તે પ્રથમનું મરણ તે અવધિમરણ).

[illegible]

[illegible]

૩ આત્યન્તિક મરણ (જે ભવના આયુષ્યકર્મને ભોગવ્યું હોય અને મરી હોય; ત્યાર પછી એ ભવના આયુષ્યકર્મને ભોગવવાનો ન જ હોય તેવું)

૪ વલન્મરણ (જુઓ પૃ૦ ૩૮૨)

૫. વશાર્તમરણ („)

૬ અન્તઃશલ્યમરણ (અપરાધો શલ્યની જેમ ખૂંચતા હોય, પણ લજ્જા કે અભિમાનથી આલોચના વગેરે ન થઈ હોય અને મરણ થાય તે)

૭ તદ્ભવમરણ (જુઓ પૃ૦ ૩૮૨);

૮. બાલમરણ (પૃ ૩૮૪);

૯ પંડિતમરણ ( )

૧ બાલપંડિત મરણ (,);

૧૧. છદ્મસ્થ મરણ – કેવલી થયા વિના મરે તે;

૧૨. કેવલીમરણ,

૧૩. વૈહાયસ મરણ (જુઓ પૃ ૩૮૩);

૧૪ ગૃધ્રસ્પૃષ્ટ મરણ („);

૧૫. ભક્તપ્રત્યાખ્યાન મરણ („)

૧૬. ઇંગિનીમરણ (અમુક નિયત પ્રદેશમાં શરીર-ચેષ્ટાની છૂટ રાખી, શરીરસેવાનો ત્યાગ કરી, મરણ સુધી ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરી મરણ સ્વીકારે તે)

૧૭. પાદપોપગમન મરણ (પૃ૦ ૩૮૩).

[–કમ ૧૭]

૩ સમુદ્ઘાત અને વિકુર્વણા

સમુદ્ઘાત[1] સાત છે —

વેદનાસમુ૦[2] કષાયસમુ૦[3] મારણાંતિક[4] વૈક્રિય[5] તૈજસ આહારક અને કેવલી[6] સમુદ્ઘાત.

૯૦ ૨૨. મનુષ્યોને આ સાતે સમુદ્ઘાત હોય છે.

[–સ્થા ૫૮૬ –સમ૦ ૭]

વેદના, કષાય, મારણાંતિક વૈક્રિય, તૈજસ, અને આહારક, આ છ છાદ્મસ્થિક સમુદ્ઘાત છે

[–સમ૦ ૬]

કેવલીસમુદ્ઘાતને આઠ સમય લાગે છે —

પ્રથમ સમયમાં દંડ[7] કરે છે બીજા સમયમાં કપાટ

---

૧. તે તે વેદનાદિના અનુભવ પરિણતિ સાથે આત્માનો એકીભાવ – અર્થાત્ તીવ્ર પરિણતિમાં આત્મ ઉપયોગવાન થઈ તે તે વેદનાદિ કર્મના ઘણા પ્રદેશોને ઉદીરણા વડે ઉદયમાં લાવી ભોગવી, આત્માથી જુદા પાડે છે.

૨. વેદનીય કર્મના આશ્રયવાળો. ૩. મોહનીય કર્મના આશ્રયવાળો. ૪. અન્તર્મુહૂર્ત શેષ રહેલા આયુષ્યકર્મનો.

૫. વૈક્રિય, તૈજસ અને આહારક એ શરીરનામકર્મના આશ્રયવાળા.

જ્યારે આત્માને વૈક્રિય સમુદ્ઘાત કરવાનો હોય છે ત્યારે તે શરીર પ્રમાણ [illegible] દંડ કાઢીને આત્મપ્રદેશોને બહાર કાઢે છે અને ત્યારે પૂર્વબદ્ધ વૈક્રિય નામકર્મના પુદ્ગલોનું નિર્જરણ કરે છે. આ જ પ્રમાણે તૈજસ અને આહારકનું પણ સમજવું.

૬. [illegible] વેદનીય [illegible] નામ અને ગોત્રકર્મની આ કેવલીસમુદ્ઘાત સમજવો. તેમાં આઠ સમય લાગે છે.

૭. પોતાના દેહ જેટલા વિસ્તારવાળો અને ઊંચે તથા નીચે લોકાન્ત સુધી તેવો આત્મપ્રદેશોનો દંડ એ દંડ. બીજા સમયમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં લોકાન્ત સુધી વિસ્તારે તે કપાટ. ત્રીજા સમયમાં તે

કરે છે ત્રીજા સમયમાં મન્થાન કરે છે ચોથા સમયમાં મન્થાન કર્યા પછી ખાલી લોકને ભરી દે છે પાંચમા સમયમાં ઉપરે જે બાકીના લોકને ભર્યો હતો તે પાછો ખાલી કરે છે છઠ્ઠામાં મન્થાનને સંકોચે છે સાતમામાં કપાટને સંકોચે છે અને આઠમા સમયમાં દંડને સંકોચે છે

[—સ્થા ૧૫૨—સમ ૮]

૯૦ ૧. નારકને ચાર સમુદ્ઘાત કહ્યા છે —

૧ વેદનાસમુદ્ઘાત; ૨ કષાયસમુદ્ઘાત; ૩. મારણાન્તિકસમુદ્ઘાત; ૪ વૈક્રિયસમુદ્ઘાત.

૯૦ ૧૫. વાયુકાયને પણ તે જ ચાર સમુદ્ઘાત કહ્યા છે

[—સ્થા ૩૮]

બાહ્ય[1] પુદ્ગલોના ગ્રહણ વિના પણ જીવોની વિકુર્વણા[2] એક છે

[—સ્થા ૧૮]

વિકુર્વણા ત્રણ કહી છે —

(1) ૧. બાહ્ય પુદ્ગલના ગ્રહણ સહિત;

૨. બાહ્ય પુદ્ગલના ગ્રહણ રહિત;

૩ બાહ્ય પુદ્ગલના ગ્રહણ સહિત અને રહિત.[3]

ક્ષપકને ઉત્તર તથા દક્ષિણ તરફ લોકાન્ત સુધી વિસ્તારે ત્યારે મન્થાન -રવૈયાનો આકાર થાય

પ્રથમ અને આઠમ સમયે આત્મા ઔદારિક યોગ યુક્ત હોય. ૨-૬-૭ એ સમયમાં ઔદારિક મિશ્ર યોગ હોય; ૩ ૪ ૫માં કાર્મણનો યોગ હોય અને અનાહારક હોય. આમાં મન અને વચન યોગનો પ્રયોગ ન હોય.

૧ ભવધારણીય શરીરથી [illegible] ન હોય. તે [illegible] તે [illegible] પુદ્ગલો પણ [illegible].

૨. આ ભવધાર[illegible] શરીરની રચના વિષે સમજવુ [illegible] ઉત્તર વૈક્રિય શરીરની બાહ્ય પુદ્ગલના ગ્રહણ [illegible] હોય.

૩ ભવધારણીય શરીરમાં જ્યારે વિશેષતા લાવવી હોય, ત્યારે.

(૨) ૧. આભ્યન્તર[1] પુદ્ગલના ગ્રહણ સહિત;
૨. આભ્યન્તર પુદ્ગલના ગ્રહણ રહિત;
૩. આભ્યન્તર પુદ્ગલના ગ્રહણ સહિત અને રહિત.

(૩) ૧. બાહ્યાભ્યન્તર પુદ્ગલના ગ્રહણ સહિત;
૨. બાહ્યાભ્યન્તર પુદ્ગલના ગ્રહણ રહિત;
૩. બાહ્યાભ્યન્તર પુદ્ગલના ગ્રહણ સહિત અને રહિત.

[—સ્થા० ૧૧]

વૃક્ષવિકુર્વણા[2] ચાર છે —
૧. પ્રવાલ, ૨. પત્ર, ૩. પુષ્પ, ૪. ફળ.

[—સ્થા० ૩૩૧]

૪ યોનિ અને કુલ

(૧) યોનિ (જીવોનું ઉત્પત્તિસ્થાન)ના ત્રણ પ્રકાર છે —
૧. શીત, ૨. ઉષ્ણ, ૩. શીતોષ્ણ.

આ ત્રણ પ્રકારની યોનિ તેજસ્કાયને છોડીને બાકીના સ્થાવરજીવોને, દ્વીન્દ્રિયજીવોને, ત્રીન્દ્રિયજીવોને, ચતુરિન્દ્રિય જીવોને સમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ તથા સમૂર્છિમ મનુષ્યને હોય છે.[3]

(૨) યોનિ ત્રણ પ્રકારની છે —

---

૧. [illegible] ઔદારિક શરીરથી જેટલા ક્ષેત્રનું અવગાહન કર્યું હોય, તેમાં રહેલા [illegible] આભ્યન્તર કહેવાય છે.

૨. [illegible]

૩. નારકોને શીત અને ઉષ્ણ બે જ યોનિ હોય છે, ગર્ભજ મનુષ્ય તથા ગર્ભજ પંચેન્દ્રિયને શીતોષ્ણ યોનિ જ છે. તેજસ્કાયની યોનિ ઉષ્ણ છે.

૧. સચિત્તા, ૨. અચિત્તા, ૩. મિશ્રા.

આ ત્રણ પ્રકારની યોનિ એકેન્દ્રિયજીવોને, વિકલેન્દ્રિયજીવોને, સમૂર્છિમ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય તથા સમૂર્છિમ મનુષ્યને હોય છે.[1]

(૩) યોનિ ત્રણ પ્રકારની છે —

૧. સંવૃતા-ઢંકાયેલ, ૨. વિવૃતા-ઉઘાડી, ૩. સંવૃત-વિવૃતા.[2]

(૪) યોનિ ત્રણ પ્રકારની છે —

૧ કૂર્મોન્નતા-કાચબાના જેવી ઉન્નત, ૨. શંખાવર્તા -શંખ જેમ ફરતી વળી; ૩. વંશીપત્રિકા - વાંસની પાતરી જેવી.

કૂર્મોન્નતા યોનિ ઉત્તમ પુરુષોની માતાઓને હોય છે કૂર્મોન્નતા યોનિમાં ત્રણ પ્રકારના ઉત્તમ પુરુષો ગર્ભમાં આવે છે—

૧. અરિહંત, ૨ ચક્રવર્તી; ૩ બલદેવ વાસુદેવ.

સ્ત્રીરત્નને શંખાવર્તા યોનિ હોય છે તે યોનિમાં અનેક જીવો અને પુદ્ગલો ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે; પણ કોઈ એ યોનિમાંથી નિષ્પન્ન થતાં નથી.

વંશીપત્રિકા સામાન્ય જીવોને હોય છે તેમાં સામાન્ય જીવો ગર્ભધારણ કરે છે

યોનિસંગ્રહ[3] સૂત્ર છે— [-સ્થા ૧૪]

---

1 નારકને તથા દેવને અચિત્ત, બાકી મનુષ્ય તથા તિર્યંચને મિશ્ર.
2. એકેન્દ્રિય નારક અને દેવને સંવૃત્ત, વિકલેન્દ્રિયને વિવૃત, અને સંવૃત-વિવૃત ગર્ભજને.
3 યોનિઓની સંખ્યા માટે.

૧. અંડજ — પક્ષી, માછલાં સાપ વગેરે – ઈંડામાંથી થનાર;

૨. પોતજ — હાથી વાગોળ વગેરે ચામડાની[1] થેલીમાંથી ઉત્પન્ન થનાર;

૩. જરાયુજ — મનુષ્ય ગાય વગેરે પશુ આદિ ઓર સાથે જન્મ પામનાર;

૪ રસજ — રસમાં થનાર જંતુ;

૫. સંસ્વેદજ — પરસેવામાં થનાર જંતુ જૂ વગેરે;

૬ સંમૂર્છિમ — માતાપિતાના સંયોગ વિના ઉત્પન્ન થનાર જીવો – કૃમિ વગેરે,

૭. ઉદ્ભિજ્જ — જમીન ભેદીને ઉત્પન્ન થનાર ખંજન આદિ.

[–સ્થા. ૫૪૩]

યોનિસંગ્રહ આઠ છે —

૧–૭. ઉપર પ્રમાણે;

૮ ઔપપાતિક — દેવ અને નારક ઔપપાતિક કહેવાય છે.

[–સ્થા. ૫૯૫]

જીવનાં યોનિરૂપ દ્વારો ૮૪ લાખ[2] છે.

[–સમ. ૮૪]

ત્રીન્દ્રિય જાતિની યોનિમાં થનાર કુલકોટિ[1] સાત લાખ કહી છે.

[–સ્થા. ૫૪૧]

---

1. વિશેષ માટે જુઓ પ્રકરણ ... ટિ. ...

2. યોનિ એટલે ઉત્પત્તિસ્થાન ... યોનિમાં થનાર ... વિવિધતાને લીધે અનેક છે ... યોનિ છે ... ... કૃમિ ... ... આદિને ... યોનિ ... ... યોનિ અને કુલ વિષે સમજવું.

ત્રીન્દ્રિય જાતિની યોનિમાં થનારી કુલકોટિ આઠ લાખ કોડી છે

[-સ્થા ૬૧૬]

ચતુરિન્દ્રિય જાતિની યોનિમાં થનારી ૯ લાખ કુલકોટિ છે

ભુજપરિસર્પ અને સ્થલચર તિર્યંચપંચેન્દ્રિયની પણ ૯ લાખ કુલકોટિ છે

[-સ્થા ૭૦૧]

જલચર પંચેન્દ્રિયતિર્યંચની યોનિમાં થનાર કુલકોટિ સાડાબાર લાખ છે

[-સમ ૧૨]

ચારપગાં સ્થળચર તિર્યંચપંચેન્દ્રિયની યોનિમાં થનારી કુલકોટિ દશ લાખ છે તે જ પ્રમાણે ઉરથી ચાલનાર સ્થલચરની પણ સમજવી.

[-સ્થા ૭૮૧]

પન્નગ ૮૪ હજાર છે

[-સમ ૮૪]

ગૌ૦—હે ભગવન્! શાલી વ્રીહી વગેરે જવ અને જવજવ એ બધા ધાન્યો કોઠામાં હોય, પાલાના પાલામાં હોય, માંચામાં હોય, માળામાં હોય, છાંદીને રાખ્યા હોય લીંપીને રાખ્યાં હોય માટી વગેરેથી મુદ્રિત કર્યો હોય, બંધ કર્યાં હોય, તો તેમની યોનિ-અંકુરોત્પાદક શક્તિ -કેટલા કાળ કાયમ રહે?

ભ૦—હે ગૌતમ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ વર્ષ યોનિ કાયમ રહે છે ત્યાર પછી તેમની યોનિ મ્લાન થાય છે પ્રવિધ્વંસ પામે છે અને પછી તે બીજ અબીજ થઈ જાય છે અને યોનિવિચ્છેદ થાય છે.

[-સ્થા ૧૬૧]

તે પ્રમાણે કલાય, મસૂર, તલ, મગ, અડદ, વાલ, કળથી, ચોળા, તુવેર, અને ચણાને રાખવામાં આવે તો તેમની યોનિ જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પાંચ વર્ષ કાયમ રહે છે; અને તે પ્રમાણે અળસી, કુસુંભ, કોદરા, કાંગ, બંટી, શણ, સરસવ, અને મૂળાબીજને રાખવામાં આવે, તો તેમની યોનિ જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સાત વર્ષ કાયમ રહે છે.

[–સ્થા૦ ૪૪૪ ...]

૫. જન્મ[1]

ઉપપાત એક છે

[–સ્થા૦ ૪૮]

ઉપપાતજન્મ બેને છે —

૧. દેવ, અને ૨. નારકને.

ગર્ભજન્મ બેને છે —

૧. મનુષ્ય, અને ૨. પંચેન્દ્રિયતિર્યંચને.

આ બંને ગર્ભમાં જ આહાર લે છે વૃદ્ધિ પામે છે હાનિ પામે છે વિકુર્વણા કરે છે ગતિપર્યાય પામે છે સમુદ્ઘાત કરે છે કાલસંયોગ પામે છે ગર્ભ બહાર નીકળે છે મરણ પામે છે ચામડીવાળા થાય છે. આ બંનેની ઉત્પત્તિ શુક્ર અને શોણિતમાંથી છે

[–સ્થા૦ ૯૪]

ત્રણ પિતૃ-અંગ છે —

૧. અસ્થિ, ૨. અસ્થિમજ્જા ૩. કેશ, મૂછ રોમ અને નખ

---

1 જન્મના પ્રકાર ત્રણ છે — તેમાંના ઉપપાત અને ગર્ભ બેનો અહીં નિર્દેશ છે અને ત્રીજો પ્રકાર તે સંમૂર્ચ્છિમ સમજવો.

ત્રણ માતૃઅંગ છે —

૧. માંસ, ૨. લોહી, ૩. મસ્તુલિંગ–ભેજું

[–સ્થા ૧૬]

ચાર ઉદકગર્ભ[1] છે —

(૧) ૧. ઝાકળ ૨. ધૂમસ, ૩. શીત, ૪ ઉષ્ણ–ઘામ.

(૨) ૧. હેમક (હીમ પડે તે) ૨. અભ્રસંસ્થિત (આકાશ વાદળથી છવાઈ જાય તે) ૩. શીતોષ્ણ (અત્યંત શીત કે ઉષ્ણ થાય તે) ૪ પંચરુપિક (જેમાં ગર્જિત, વિદ્યુત, જળ, વાયુ વાદળાં–એ પાંચ હોય તે).

મહા માસમાં હેમકગર્ભ હોય છે ફાગણમાં અભ્રસંસ્થિત ગર્ભ હોય છે ચૈત્રમાં શીતોષ્ણ ગર્ભ હોય છે અને વૈશાખમાં પંચરુપિક હોય છે

[–સ્થા ૪૭]

માનુષી ગર્ભ ચાર છે —

૧. સ્ત્રીરૂપ; ૨. પુરુષરૂપ ૩. નપુંસકરૂપ; ૪ બિંબરૂપ.

જેમાં અલ્પ શુક્ર અને બહુ ઓજ – રક્ત હોય તેમાં સ્ત્રી ઉત્પન્ન થાય; અલ્પ ઓજ અને બહુ શુક્ર હોય ત્યાં પુરુષ ઉત્પન્ન થાય; જેમાં રક્ત અને શુક્રનું પરિમાણ સરખું હોય તેમાં નપુંસક ઉત્પન્ન થાય અને સ્ત્રી સંગથી ઓજ સ્થિર થઈ જાય તે જ બિંબ[2] છે

[–સ્થા ૩૪૦]

૧ આકાશમાં વરસાદની સૂચના આપે તે.

૨. વાયુવિકારથી ઓજનું પિંડ સ્થિર થઈ જાય, એનું નામ બિંબ છે તેને અજ્ઞાનિક લોકો ગર્ભ જેવું જાણવાથી ગર્ભ કહે છે. તે વિકાર હોય છે. ખરી રીતે તે ગર્ભ નથી. વળી કોઈ ખાસ આવો રોગ એમને અસર કરે છે કે આમાંથી ગર્ભ પેદા થઈ જાય છે

પુરુષના સંપર્ક વિના પણ સ્ત્રી પાંચ કારણે ગર્ભ ધરી શકે છે —

૧. યોનિપ્રદેશને બરાબર ઢાંક્યો ન હોય અને શુક્રવાળી જગ્યાએ એવી રીતે બેઠી હોય કે જેથી શુક્રના અણુઓ યોનિમાં પ્રવેશી જાય તો;

૨. યોનિમાં શુક્રથી ખરડાયેલ વસ્ત્ર નાખે તો;

૩ જાતે જ કોઈને શુક્રના અણુઓને યોનિમાં દાખલ કરે તો;

૪ બીજાના કહેવાથી શુક્રના અણુઓ દાખલ કરે તો;

૫. નદી નાળાના શીતળ જળનું આચમન કરવા જાય ત્યારે કોઈના શુક્રવાળું તે જળ યોનિમાં પ્રવેશી જાય તો.

પુરુષની સાથે સહવાસમાં આવે છતાં સ્ત્રી ગર્ભ ન ધરે તેના પાંચ કારણો છે —

(૧) ૧ યૌવન ન ખીલ્યું હોય;
૨ યૌવન ચાલ્યું ગયું હોય;
૩. જન્મથી જ વંધ્યા હોય;
૪ રોગી હોય;
૫. દૌર્મનસ્યવાળી હોય.

(૨) ૧. નિત્ય ઋતુસ્રાવ થતો હોય,
૨ જેને કદી ઋતુસ્રાવ થતો ન હોય;
૩. જેના ગર્ભાશયનું સ્રોત-છિદ્ર રોગથી નષ્ટ થઈ ગયું હોય;
૪ જેના ગર્ભાશયનું સ્રોત રોગવાળું હોય;
૫. જે ઘણી વધારે મૈથુનમાં રક્ત હોય.

(૩) ૧. ઋતુકાળમાં જે યોગ્ય રીતે મૈથુનસેવી ન બને;
૨. શુક્રના અણુઓ નષ્ટ થઈ જાય તો;

૩. જે સ્ત્રી ઉત્કટ અને પિત્તપ્રધાન હોય,

૪ ગર્ભધારણ થાય ત્યાર પહેલાં કોઈ દેવ શક્તિનો નાશ કરી નાખે તો;

૫. આત્મા જ સંતાન ન હોય તો

[–સ્થા ૪૧૬]

૬ ઉપપાત[1] અને ઉદ્વર્તના[2]

ગૌ –હે ભગવન્! નરકગતિમાં ઉપપાતનો વિરહકાલ કેટલો?

ભ –હે ગૌતમ! જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ બાર[3] મુહૂર્ત મનુષ્યગતિ, તિર્યંચગતિ અને દેવગતિનું પણ એમ જ સમજવું

ગૌ૦–સિદ્ધગતિનો વિરહકાલ કેટલો?

ભ –જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસ.

§ ઉદ્વર્તના પણ સિદ્ધિગતિનો[4] છોડીને તેવી જ રીતે કહેવી

§ અહીં ઉપપાત દંડક[5] અને ઉદ્વર્તના દંડક[5] પૂરો કહેવો.

[–સમ ૧૫૪]

સાતમી નરકમાં ઉપપાતવિરહકાળ ઉત્કૃષ્ટ છ માસ છે

[–સ્થા ૫૩૫]

---

૧ આવવું – ઉત્પન્ન થવું તે.

૨ મરણ.

૩ રત્નપ્રભા વગેરેમાં ઉત્કૃષ્ટ ૨૪ મુહૂર્તાદિ વિરહકાલ છે તથાપિ સામાન્યપણે અહીં બાર કહ્યા છે એમ સમજવું. દેવગતિ વિષે પણ તેમ જ સમજવું, પણ મનુષ્ય અને તિર્યંચગતિમાં બાર કહ્યા તે તેમ જ વિષે સમજવું.

૪ સિદ્ધિગતિમાં ઉદ્વર્તના જ નથી; કારણ ત્યાંથી મરીને ક્યાંય જવાનું જ નથી.

૫ ૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં ૧.

૭. ઉપધિ, કર્મ અને પરિગ્રહ

(૧) ઉપધિ (જીવનું જેથી પોષણ થાય તે)ના ત્રણ પ્રકાર છે—
૧. કર્મોપધિ, ૨. શરીરોપધિ, ૩. બાહ્ય ભાંડમાત્રોપધિ.

દં ૨–૧૧. ભવનપતિને[1] આ ત્રણે ઉપધિ હોય છે.

દં૦ ૧૭–૨૪ દ્વીન્દ્રિયથી વૈમાનિક સુધીના બધા જીવોમાં આ ત્રણે ઉપધિ હોય છે.

(૨) ઉપધિના ત્રણ પ્રકાર —
૧. સચિત્ત, ૨ અચિત્ત, ૩. મિશ્ર.

દં૦ ૧–૨૪ બધા જીવોમાં આ ત્રણેય ઉપધિ હોય છે.

§ પરિગ્રહના પણ ઉપર પ્રમાણે બે રીતે ત્રણ ભેદો તથા સ્વામીઓ સમજવાના છે.

[–સ્થા ૧૩૮]

જીવો આઠ કર્મપ્રકૃતિનું બંધન કરે છે તેમણે કર્યું છે અને કરશે —

૧ જ્ઞાનાવરણીય; ૨. દર્શનાવરણીય; ૩. વેદનીય; ૪. મોહનીય; ૫. આયુ; ૬ નામ; ૭. ગોત્ર; ૮ અન્તરાય.

(૧) દં ૧–૨૪ નારકથી વૈમાનિક સુધીના બધા જીવો એ જ આઠ કર્મનું બંધન કરે છે તેમણે કર્યું છે અને કરશે.

(૨–૬) દં ૧–૨૪ તેની જ રીતે ઉપચયન, બંધ, ઉદીરણા, વેદના નિર્જરા આ પાંચ વિષે પણ બધે કાળમાં સમજવું.

[–સ્થા૦ ૫૯૬]

---

૧ નારક અને એકેન્દ્રિયને આવાં વસ્ત્ર વગેરે ઉપકરણ હોતાં નથી તેથી અહીં નથી ગણ્યા.

૮ શરીર

(૧) શરીરોત્પત્તિ અને નિવર્તન[1]

સૂ ૧ ૨૪ નારક વગેરે ૨૪ દંડકમાં બધા જીવોના શરીરની ઉત્પત્તિ બે કારણે છે —

૧. રાગ; ૨. દ્વેષ.

§ તે જ બે કારણે ૨૪ દંડકમાં નિવર્તન પણ સમજવું [–સ્થા ૭૪]

સૂ ૧. નારકોની ચાર કારણે શરીરોત્પત્તિ છે —

૧. ક્રોધ; ૨. માન; ૩ માયા; ૪ લોભ.

સૂ૦ ૨–૨૪ બાકીના દંડકોમાં પણ તે જ ચાર કારણે શરીરોત્પત્તિ છે

§ શરીરનું નિવર્તન પણ ૨૪ દંડકમાં એ જ ચાર કારણે છે

[–સ્થા ૩૫૧]

(૨) ભેદ, સ્વામી, અને અવગાહના

સૂ ૧. નારકને બે શરીર છે —

૧. આભ્યન્તર એટલે કે કાર્મણ[2]

૨. બાહ્ય એટલે કે વૈક્રિય.

સૂ૦ ૨–૧૧. ભવનપતિને પણ તે જ પ્રમાણે.

સૂ ૧૨–૧૬ સ્થાવરકાયને બે શરીર છે —

૧. આભ્યન્તર એટલે કે કાર્મણ[2]

૨. બાહ્ય એટલે કે ઔદારિક

---

1 શરીરનો આરંભ તે ઉત્પત્તિ અને પૂરું થઈ જાય તે નિર્વર્તન.

2 કાર્મણની સાથે તૈજસ પણ અહીં સમજવું.

દં. ૧૭-૧૯ બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય અને ચઉરિન્દ્રિયને બે શરીર છે—

૧. આભ્યન્તર એટલે કે કાર્મણ

૨. બાહ્ય એટલે કે અસ્થિ, માંસ અને શોણિતથી બદ્ધ ઔદારિક

દં. ૨૦-૨૧ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્યને બે શરીર છે—

૧. આભ્યન્તર એટલે કે કાર્મણ,

૨ બાહ્ય એટલે કે અસ્થિ માંસ, શોણિત, સ્નાયુ અને શિરાથી બદ્ધ ઔદારિક

દં. ૨૨-૨૪ વાનવ્યંતર જ્યોતિષ્ક વૈમાનિકોને નારક જેમ.

[—સ્થા ૭૩]

દં. ૧. વિગ્રહગતિસમાપન્ન[1] નારકને બે શરીર હોય છે—

૧. તૈજસ ૨. કાર્મણ.

દં. ૨-૨૪ બાકીના દંડકોમાં પણ તે જ પ્રમાણે.

[—સ્થા ૭૩]

બધા દેવો બે પ્રકારના છે—

૧. એક શરીરી અને ૨. બે શરીરી.

પ્રસ્તુત કિન્નર કિંપુરુષ, ગંધર્વ નાગકુમાર, સુપર્ણ કુમાર અગ્નિકુમાર અને વાયુકુમાર આ બધા દેવોના બે ભેદ છે.

૧. એકશરીરી[1], ૨. બેશરીરી.[2]

[—સ્થા ૮૦]

---

૧. જીવ ઉત્પત્તિસ્થાન વિગ્રહમાં હોય ત્યારે તેની ગતિ સીધી—અવિગ્રહા નથી હોતી. પણ વિગ્રહા—વક્ર હોય છે. તે વખતે આ બે શરીર હોય છે.

૧. ભવધારણીયની અપેક્ષાએ.

૨. ઉત્તર વૈક્રિય કરે છે તેની અપેક્ષાએ.

દં ૧. નારકને ત્રણ શરીર છે —

૧. વૈક્રિય; ૨. તૈજસ; ૩. કાર્મણ.

દં ૨-૧૧. ભવનપતિને પણ તે જ ત્રણ શરીર છે

દં ૧૨. પૃથ્વીકાયને ત્રણ શરીર છે —

૧. ઔદારિક; ૨. તૈજસ; ૩ કાર્મણ.

દં ૧૩. જલકાયિક જીવને ઉપર પ્રમાણે.

દં ૧૪ તેજસ્કાયને પણ ઉપર પ્રમાણે.[1]

દં ૧૬. વનસ્પતિને પણ તે જ

દં ૧૭, ૧૮, ૧૯ દ્વિઇન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયને પણ તે જ ત્રણ શરીર.[2]

દં ૨૨-૨૪ વાનવ્યન્તર જ્યોતિષ, વૈમાનિકને પણ તે જ ત્રણ.

[-સ્થા ૨૦૦]

ગૌ૦— હે ભગવન્, શરીર કેટલા પ્રકારનું છે?

ભ૦— હે ગૌતમ, શરીરના પાંચ પ્રકાર છે —

૧. ઔદારિક ૨. વૈક્રિય, ૩. આહારક ૪ તૈજસ, ૫. કાર્મણ.

ગૌ૦— ઔદારિક શરીરના કેટલા ભેદ છે?

ભ — ઔદારિક શરીરના ભેદ પાંચ છે —

એકેન્દ્રિય જીવોનું ઔદારિક શરીર યાવત્ ગર્ભજ મનુષ્ય પંચેન્દ્રિયનું ઔદારિક શરીર.

ગૌ — ઔદારિક શરીરની અવગાહના કેટલી છે?

ભ૦— જઘન્યથી અંગુલનો અસંખ્યાત ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ એક હજાર યોજનથી કંઈક વધારે. (અહીં સવ

---

૧. વાયુકાયને આહારક સિવાયનાં ચાર હોય છે તેથી અહીં નથી મૂક્યું.

૨. બે ત્રણ ચાર ઇન્દ્રિયને પણ આહારક સિવાયનાં ચાર હોય છે તેથી અહીં નથી આપ્યા. મનુષ્યને પાંચે હોય છે તેથી અહીં નથી આપ્યા.

કહેલી અવગાહના અવગાહના-સંસ્થાન[1] પ્રમાણે સમજી લેવી યાવત્ મનુષ્યના ઔદારિક શરીરની અવગાહના ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ ગાઉ છે.)

ગૌ૦ — વૈક્રિય શરીરના કેટલા ભેદ છે?

ભ — બે. એક એકેન્દ્રિયનું વૈક્રિય શરીર અને એક પંચેન્દ્રિયનું વૈક્રિય શરીર. (અહીં આદિના પ્રશ્નોત્તરો સમજી લેવાના છે[2] અને અવગાહનાનું પણ યાવત્ સનત્કુમારથી માંડીને અનુત્તર સુધીના અનુત્તરવાસીઓની એક એક હાથ ઓછી અવગાહના યાવત્ છે એ બધું પણ અહીં સમજી લેવું[3])

ગૌ૦ — આહારક શરીરના કેટલા ભેદ છે?

ભ — આહારક શરીર એક જ છે.

ગૌ૦ — તો શું તે મનુષ્યને હોય છે કે અમનુષ્યને?

ભ — મનુષ્યને હોય છે બીજાને નથી હોતું

ગૌ૦ — મનુષ્યમાં પણ ગર્ભજને હોય છે કે સંમૂર્છિમને?

ભ — ગર્ભજ મનુષ્યને હોય છે; બીજાને નહિ.

ગૌ૦ — તો શું તે કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને હોય છે કે અકર્મભૂમિનાને પણ?

ભ — કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યને હોય છે બીજાને નહિ.

ગૌ૦ — શું સંખ્યાતવર્ષાયુષી કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને હોય છે કે અસંખ્યાતવર્ષાયુષીને પણ?

ભ — સંખ્યાતવર્ષાયુષી કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યને હોય છે, બીજાને નહિ.

---

૧ જુઓ પ્રજ્ઞાપના અને ટિપ્પણ ન. ૩.
૨. જુઓ પ્રજ્ઞાપના અને ટિપ્પણ ન. ૪.
જુઓ પ્રજ્ઞાપના અને ટિપ્પણ ન. ૫.

ગૌ૰ — તેમાં પણ પર્યાપ્તને હોય છે કે અપર્યાપ્તને પણ?

મ — માત્ર પર્યાપ્તને જ હોય છે

ગૌ૰ — પર્યાપ્તમાં પણ શું સમ્યગ્દૃષ્ટિ, સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ કે મિથ્યાદૃષ્ટિને તે હોય છે?

મ૰ — સમ્યગ્દૃષ્ટિ સંખ્યાતવર્ષાયુષી કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યને હોય છે· બીજાને નથી હોતું

ગૌ૰ — સમ્યગ્દૃષ્ટિમાં પણ સંયત, અસંયત કે સંયતાસંયતને હોય છે?

મ — સંયતને જ હોય છે; બીજાને નથી હોતું

ગૌ૰ — સંયતમાં પણ શું પ્રમત્તને હોય છે કે અપ્રમત્ત સંયતને?

મ૰ — પ્રમત્તસંયતને હોય છે

ગૌ૰ — પ્રમત્ત સંયતમાં પણ ઋદ્ધિવાળા કે ઋદ્ધિવિનાનાને હોય છે?

મ — ઋદ્ધિવાળાને હોય છે; બીજાને નહિ.

એમ વાચના અહીં સમજવાની છે આહારક શરીર સમચતુરસ્રસંસ્થાનવાળું છે

ગૌ — આહારક શરીરની અવગાહના શી છે?

મ૰ — જઘન્યથી એક હાથથી કાંઈક ઓછું અને ઉત્કૃષ્ટ પૂરો હાથ.

ગૌ૰ — તૈજસ શરીરના કેટલા પ્રકાર છે?

મ૰ — પાંચ પ્રકારનું છે — એકેન્દ્રિયનું યાવત પંચેન્દ્રિયનું

અહીં તૈજસની અવગાહનાનું[1] વર્ણન પણ સમજી લેવું.

શ્રી — ગ્રૈવેયકનો દેવ મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત કરે ત્યારે તેના તૈજસ શરીરની કેટલી અવગાહના હોય?

ઉ — પહોળાઈ અને જાડાઈની અપેક્ષાએ શરીરપ્રમાણ હોય છે; પણ આયામ (લંબાઈ)ની અપેક્ષાએ જઘન્યથી અધોલોકમાં વિદ્યાધરશ્રેણી સુધી અને ઉત્કૃષ્ટ અધોલોકના ગ્રામો સુધી તથા ઊર્ધ્વલોકમાં પોતાના વિમાન સુધી, અને તિર્યક્લોકમાં મનુષ્યક્ષેત્ર સુધીની અવગાહના છે. અનુત્તરોપપાતિક દેવો વિષે પણ ગ્રૈવેયક જેમ જ સમજી લેવું.

કાર્મણ વિષે પણ તૈજસ જેમ જ સમજી લેવું.

[—સમ૦ ૧૫૧]

(૧) જંબૂદ્વીપના ભરતૈરવત વર્ષની અતીત ઉત્સર્પિણી, વર્તમાન અવસર્પિણી અને આગામી ઉત્સર્પિણીના સુષમ-સુષમા આરામાં મનુષ્યોની અવગાહના ત્રણ ગાઉ અને આયુ ત્રણ પલ્ય છે.

(૨) તે જ પ્રમાણે જંબૂદ્વીપના દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુના મનુષ્યો વિષે.

(૩) તે જ પ્રમાણે ધાતકીખંડના મનુષ્યો વિષે.

(૪) તે જ પ્રમાણે પુષ્કરાર્ધના મનુષ્યો વિષે.

[—સમ૦ ૧૫૨]

(૧) જંબૂદ્વીપના ભરતૈરવત વર્ષની અતીત ઉત્સર્પિણી, વર્તમાન અવસર્પિણી અને આગામી ઉત્સર્પિણીના સુષમ-સુષમા આરામાં મનુષ્યોની ૧૦૦૦ ધનુષ ઊંચાઈ અને આયુ ૧ અંશ પલ્ય (ત્રણ પલ્ય) સમજવું.

---

૧. નિયમ એવો છે કે જેવું ઔદારિક કે વૈક્રિય હોય, તેવડું જ તૈજસ અને કાર્મણ હોય.

૨. જુઓ ઠાણાંગને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

(૨) તે જ પ્રમાણે દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુના મનુષ્યો વિષે
(૩) તે જ પ્રમાણે ધાતકીખંડના મનુષ્યો વિષે.
(૪) તે જ પ્રમાણે પુષ્કરાર્ધના મનુષ્યો વિષે

[-સ્થા ૪૪૩]

બાદર વનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ એક હજાર યોજન શરીરાવગાહના કહી છે

જલચર પંચેન્દ્રિયતિર્યંચની પણ તેટલી જ છે

ઉરપરિસર્પ પંચેન્દ્રિયતિર્યંચની પણ તેટલી જ છે

[-સ્થા ૭૧૯]

બ્રહ્મલોક અને લાંતક કલ્પના દેવોના ભવધારણીય શરીર ઉત્કૃષ્ટ પાંચ હાથ ઊંચાં કહ્યાં છે.

[-સ્થા ૪૧૯]

મહાશુક્ર અને સહસ્રાર કલ્પના દેવોના ભવધારણીય શરીરની ઊંચાઈ ઉત્કૃષ્ટ ચાર હાથ કહી છે

[-સ્થા ૩૦૫]

સનત્કુમાર-માહેન્દ્ર કલ્પના દેવોના ભવધારણીય શરીરની ઊંચાઈ ઉત્કૃષ્ટ ૬ હાથ છે.

[-સ્થા૦ ૫૩૨]

આનત, પ્રાણત, આરણ અને અચ્યુત કલ્પના દેવોના ભવધારણીય શરીરની ઊંચાઈ ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ હાથ છે

[-સ્થા ૧૫૧]

ગ્રૈવેયકના દેવો ઉત્કૃષ્ટ બે હાથ ઊંચા છે

[-સ્થા ૯૪]

અનુત્તરવાસી દેવોની ઊંચાઈ એક હાથ છે

ભવનવાસી, વાણવ્યંતર જ્યોતિષ્ક સૌધર્મ અને ઈશાનના દેવોના ભવધારણીય શરીરની ઊંચાઈ ૭ હાથ છે

[—સમ૰ ૭]

અવગાહના[1] ચાર છે —

૧. દ્રવ્ય અવગાહના[2]; ૨. ક્ષેત્ર અવગાહના[3]; ૩. કાળ અવગાહના[4]; ૪. ભાવ અવગાહના[5]

[—સ્થા૰ ૩૦૮]

(૩) શરીરના વર્ણાદિ

શરીર પાંચ છે —

૧. ઔદારિક; ૨. વૈક્રિય; ૩. આહારક; ૪. તૈજસ ૫. કાર્મણ.

બે બધે શરીરમાં પાંચ વર્ણ અને પાંચ રસ છે.

બધાં સ્થૂલ આકારવાળાં શરીરોમાં પાંચ વર્ણ પાંચ રસ, બે ગંધ અને આઠ સ્પર્શ હોય છે

[—સ્થા૰ ૩૯૫]

૬ ૧. નારકોનાં શરીર (ક) પાંચ વર્ણવાળાં અને (ખ) પાંચ રસવાળાં છે

(ક) ૧. કૃષ્ણ; ૨. નીલ; ૩. લોહિત; ૪. હારિદ્ર ૫. શુક્લ.

(ખ) ૧. મધુર; ૨. તિક્ત; ૩. કટુક; ૪. કષાય, ૫. અમ્લ.

---

1 અવગાહના એટલે શરીર — જેમાં જીવ અવગાહિત થઈ રહે છે.
2 દ્રવ્યની [illegible] હોય છે.
3 ક્ષેત્રની અમુક આકાશપ્રદેશોમાં અવગાહિત થઈ રહે છે.
4 અમુક સમયની સ્થિતિ છે.
5 ભાવ — એટલે વર્ણ વગેરે [illegible] હોય છે.

૪૦ ૨–૨૪ આદિના દંડકોમાં પણ શરીરના વર્ણ-રસ તે જ પ્રમાણે છે.

[–સ્થા ૩૯૫]

૪૧ ૧. નારકોએ પાંચ વર્ણ અને પાંચ રસ યુક્ત પુદ્ગલો બાંધ્યાં છે બાંધે છે અને બાંધશે તે આ પ્રમાણે —

૧–૫ કૃષ્ણ યાવત્ શુક્લ

૧–૫, મધુર યાવત્ અમ્લ.

૪૨ ૨–૨૪ તે પ્રમાણે આદિના દંડકોમાં સમજી લેવું

[–સ્થા ૩૯૦]

(૪) કેટલીક વિશેષ બાબતો

પ્રત્યેક શરીરમાં જીવ એક છે.

[–સ્થા ૧૭]

ભવજીવનું શરીર એક છે

[–સ્થા ૨૪]

શરીરમાંથી નવ છિદ્ર વાટે મળ નીકળે છે —

બે કાન, બે આંખ, બે નસકોરાં મોઢું, ઉપસ્થ, અને અપાન.

[–સ્થા ૬૯૩]

ચાર શરીરો જીવસ્પૃષ્ટ છે[1] —

૧. વૈક્રિય, ૨. આહારક ૩. તૈજસ, ૪ કાર્મણ.

ચાર શરીર કાર્મણમિશ્ર છે —

૧. ઔદારિક ૨ વૈક્રિય, ૩. આહારક ૪ તૈજસ.

[–સ્થા ૩૩૨]

---

1 આમાં ઔદારિક એટલા માટે નથી ગણ્યું કે તે મૃત્યુ પછી જીવ રહિત નથી હોતું ત્યારે તે બાકીનાં ચાર તો જીવ વિના કદી સંભવિત જ નથી.

બાકીનું મિશ્ર શરીર સૂક્ષ્મ નહિ—

૧. પૃથ્વી ૨. અપ્ ૩. તેજસ્, ૪. વનસ્પતિકાય.
[-સ્થા૦ ૩૫૧]

૯. સંઘયણ

ગૌ૦—હે ભગવન્! સંઘયણ કેટલાં છે?

ભ૦—હે ગૌતમ! સંઘયણ છ છે—

૧. વજ્રઋષભનારાચ સં. ૨. ઋષભનારાચ સં.; ૩. નારાચ સં.; ૪. અર્ધનારાચ સં.; ૫. કીલિકા સં.; ૬. સેવાર્ત સં.

૮ ૧. ગૌ૦—હે ભગવન્! નારકોને કયું સંઘયણ હોય છે?

ભ૦—હે ગૌતમ! નારકો અસંઘયણી[1] છે. તેમના શરીરમાં અસ્થિ, શિરા સ્નાયુ પણ હોતાં નથી. માત્ર તેમને અનિષ્ટ અને અશુભ પુદ્ગલો અસંઘયણરૂપે પરિણમે છે.

૮ ૨. ગૌ૦—અસુરકુમારને કયું સંઘયણ છે?

ભ૦—અસુરકુમારને સંઘયણ હોતું નથી. ઇષ્ટ અને શુભ પુદ્ગલો અસંઘયણરૂપે પરિણમે છે.

૮ ૩-૧૧ બાકીના ભવનપતિ વિષે પણ ઉપર પ્રમાણે.

૮ ૧૨. પૃથ્વીકાયિક જીવોને સેવાર્ત સંઘયણ છે

૮ ૧૩-૧૬ બાકીના સ્થાવરકાયને પણ તે જ

૮ ૧૭-૧૯ દ્વિ-ઇન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયને પણ તે જ

---

૧ સંઘયણ એટલે રચના—અસ્થિબંધ. નારક અને દેવને અસ્થિ જ હોતાં નથી તેથી તેમને અસ્થિબંધનો પ્રશ્ન જ નથી.

સ૦ ૨૦ (અ) સમૂચ્છિ'મ તિર્ય'ચ પંચેન્દ્રિયને પણ તે જ
(આ) ગર્ભજ તિર્ય'ચપંચેન્દ્રિયને છએ સંઘયણ છે
સ ૨૧ (અ) સમૂચ્છિ'મ મનુષ્યને સેવાર્ત સં
(આ) ગર્ભજ મનુષ્યને છએ સંઘયણ.
સ૦ ૨૨-૨૪ અસુરકુમાર જેમ અસંઘયણી.
[-સમ ૧૫૫-સૂ ૧૫૧].

૧૦ સંસ્થાન

ગૌ — હે ભગવન્ સંસ્થાન કેટલાં છે?
ભ — હે ગૌતમ! સંસ્થાન છ પ્રકારનાં છે —
૧ સમચતુરસ્ર; ૨ ન્યગ્રોધપરિમંડલ; ૩ સાદિ સંસ્થાન; ૪ વામન સં૦; ૫ કુબ્જ સં૦; ૬ હુંડ સંસ્થાન.
સ૦ ૧. ગૌ૦ — નારકને કયું સંસ્થાન છે?
ભ૦ — નારકને હુંડ સંસ્થાન છે.
સ૦ ૨. ગૌ — અસુરકુમારને કયું સંસ્થાન છે?
ભ — અસુરકુમારને સમચતુરસ્ર સંસ્થાન છે
સ૦ ૩-૧૧ બાકીના ભવનપતિને પણ તે જ
સ૦ ૧૨ પૃથ્વીનું મસુર સંસ્થાન છે
સ૦ ૧૩ અપનું સ્તિબુક સંસ્થાન છે
સ ૧૪ તેજનું સૂચિકલાપ સંસ્થાન છે
સ૦ ૧૫ વાયુનું સંસ્થાન પતાકા છે
સ૦ ૧૬ વનસ્પતિ નાના પ્રકારના સંસ્થાનવાળી છે.
સ ૧૭-૧૯ દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયનું હુંડ સંસ્થાન છે
સ૦ ૨ (અ) સમૂચ્છિ'મ તિર્ય'ચપંચેન્દ્રિયનું હુંડ સંસ્થાન.
(આ) ગર્ભજ તિર્ય'ચપંચેન્દ્રિયને છએ સંસ્થાન હોય છે.

૧૦ ૨૧ (ક) સંમૂર્છિમ મનુષ્યને હુંડ સં.
(ખ) ગર્ભજ મનુષ્યને છએ સંસ્થાન.
૧૧ ૨૨-૨૪ વ્યંતર જ્યોતિષી અને વૈમાનિકો અસુરકુમાર
જેમ સમચતુરસ્ર સંસ્થાનવાળા છે
[-સમ ૧૫૫-સ્થા૦ ૪૯૫]

૧૧ ક્રિયા

ક્રિયા[1] એક છે
[-સ્થા ૧; સમ૦ ૧]

ક્રિયા બે પ્રકારની છે—
(૧) ૧. જીવક્રિયા (જીવનો વ્યાપાર); ૨. અજીવક્રિયા.
(૨) જીવક્રિયા બે પ્રકારની છે—
૧. સમ્યક્ત્વ (સમ્યગ્દર્શનરૂપ જીવનો વ્યાપાર અથવા સમ્યગ્દર્શનવાળા જીવનો વ્યાપાર); ૨. મિથ્યાત્વ (તત્ત્વની અશ્રદ્ધારૂપ વ્યાપાર અથવા મિથ્યાત્વી જીવનો વ્યાપાર).
(૩) અજીવક્રિયા[2] બે પ્રકારની છે—
૧. ઐર્યાપથિકી;[3] ૨. સાંપરાયિકી.[4]

---

1. કરવું, વ્યાપાર અને ક્રિયા એકાર્થક છે.
2. અજીવ પુદ્ગલોનું કર્મરૂપે પરિણમન થવું તે.
3. ઉપશાંતમોહાદિ ત્રણ ગુણસ્થાનવર્તી જીવ માત્ર યોગના કારણે પુદ્ગલોને સાતાવેદનીય કર્મરૂપે પરિણમાવે છે તે ઐર્યાપથિકી; આ કર્મનું બંધ નામ છે. જે કર્મ પ્રથમ સમયે બંધાય અને બીજા સમયે વેદાઈ જતાં નાશ પામે છે તે બંધ ઐર્યાપથિક કહેવાય છે. આ ક્રિયાને કર્તા તો જીવ છે, પણ અહીં પરિણમન અજીવનું કર્મરૂપે થઈ રહેલું હોવાથી અજીવક્રિયા કહેવાય.
4. તે જ પ્રમાણે કષાય સહિત જીવનો કર્મરૂપે વ્યાપાર તે સાંપરાયિક.

(૨) ૧. કાયિકી (શરીરથી થતી) ૨. આધિકરણિકી.[1]

§ કાયિકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે —

૧. અનુપરતકાયક્રિયા (અવિરત પુરુષ – મિથ્યાદૃષ્ટિ કે વ્રત ન સ્વીકારનાર – તેની કાયાથી કરેલી;)

૨. દુષ્પ્રયુક્તકાયક્રિયા (પ્રમત્તસંયતની મન-વચન-કાયાના દુષ્ટ પ્રયોગપૂર્વક કરી).

§ આધિકરણિકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે —

૧. સંયોજનાધિકરણિકી (જુદા જુદા ભાગો — જેમ તેનો હાથો વગેરે જુદા હોય તેમને – જોડવા તે,)

૨. નિર્વર્તનાધિકરણિકી (નવા જ અધિકરણનું ઉત્પાદન કરવું તે)

(૩) ૧. પ્રાદ્વેષિકી – મત્સરપૂર્વકની ક્રિયા ૨. પારિતાપનિકી — પ્રાણીઓને પીડવાની ક્રિયા.

§ પ્રાદ્વેષિકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે —

૧. જીવવિષયક પ્રાદ્વેષિકી, ૨ અજીવવિષયક પ્રાદ્વેષિકી.

§ પારિતાપનિકી બે પ્રકારની છે —

૧. સ્વહસ્તપારિતાપનિકી, ૨. પરહસ્તપારિતાપનિકી.

(૪) ૧. પ્રાણાતિપાતક્રિયા – હિંસાકર્મ; ૨. અપ્રત્યાખ્યાન-ક્રિયા – અવિરતિની ક્રિયા

§ પ્રાણાતિપાત ક્રિયા બે પ્રકારની છે —

૧. સ્વહસ્તપ્રાણાતિપાત, ૨. પરહસ્તપ્રાણાતિપાત

§ અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા બે પ્રકારની છે —

૧. જીવવિષયકઅપ્રત્યાખ્યાન, ૨. અજીવવિષયકઅપ્ર૦

---

૧. જેનાથી આત્મા નરકમાં જાય તે અધિકરણ – અનુષ્ઠાન અથવા બાહ્ય ખડ્ગ આદિ ખડ્ગ વગેરે શસ્ત્ર પણ અધિકરણ કહેવાય. તેનાથી થતી.

(૫) ૧. [illegible] ૨. [illegible]

§ [illegible] બે પ્રકારની છે —

૧. [illegible] ૨. [illegible]

§ [illegible] બે પ્રકારની છે —

૧. [illegible] ૨. [illegible]

(૬) ૧. [illegible] ૨. [illegible]

§ [illegible] બે પ્રકારની છે —

૧. [illegible] ([illegible])

૨. [illegible] ([illegible])

§ [illegible] બે પ્રકારની છે —

૧. [illegible]

૨. [illegible]

(૭) ૧. [illegible] ક્રિયા ([illegible]) ૨. [illegible] ક્રિયા ([illegible])

§ [illegible] બે પ્રકારની છે —

૧. [illegible] ૨. [illegible]

§ [illegible] બે પ્રકારની છે —

૧. [illegible] ૨. [illegible]

(૮) ૧. [illegible] ([illegible]) ૨. [illegible] ([illegible])

૧. [illegible]

૨. [illegible]

§ પ્રાતીત્યિકી બે પ્રકારની છે —

૧. જીવપ્રાતીત્યિકી; ૨. અજીવપ્રાતીત્યિકી.

§ સામન્તોપનિપાતિકી બે પ્રકારની છે —

૧. જીવસામન્તોપનિપાતિકી (કોઈને ઘેર ઘોડા વગેરે સારાં હોય તેની પ્રશંસા સાંભળી હર્ષ થવાથી થતી);
૨. અજીવસામન્તોપનિપાતિકી. (રથ વગેરે અજીવની પ્રશંસા સાંભળી હર્ષ થવાથી થતી)

(૯) ૧. સ્વાહસ્તિકી – પોતાના હાથથી થયેલ, ૨. નૈસૃષ્ટિકી – ક્ષેપવું – ફેંકવાથી થયેલ.

§ સ્વાહસ્તિકી બે પ્રકારની છે —

૧. જીવસ્વાહસ્તિકી, ૨. અજીવસ્વાહસ્તિકી

§ નૈસૃષ્ટિકી બે પ્રકારની છે —

૧. જીવનૈસૃષ્ટિકી; ૨. અજીવનૈસૃષ્ટિકી.

(૧૦) ૧. આજ્ઞાપની – આજ્ઞા કરવાથી થતી; ૨. વૈદારિણી – વિદારણ કરવાથી થતી.

§ આજ્ઞાપની બે પ્રકારની છે —

૧. જીવઆજ્ઞાપની ૨. અજીવઆજ્ઞાપની.

§ વૈદારિણી બે પ્રકારની છે —

૧. જીવવૈદારિણી; ૨. અજીવવૈદારિણી.

(૧૧) ૧. અનાભોગપ્રત્યયા — પ્રમાદથી – ઉપયોગ વિના થયેલી
૨. અનવકાંક્ષાપ્રત્યયા – શરીર વગેરે બેપરવા થઈ વર્તવું તે.

§ અનાભોગપ્રત્યયા બે પ્રકારની છે —

૧. અનાયુક્તઆદાનતા – ઉપયોગશૂન્ય થઈ લેવું તે;
૨. અનાયુક્તપ્રમાર્જના – ઉપયોગશૂન્ય થઈ પ્રમાર્જવું તે.

§ અનવકાંક્ષાપ્રત્યયા બે પ્રકારની છે —

૧. આત્મશરીરાનવકાંક્ષાપ્રત્યયા;
૨. પરશરીરાનવકાંક્ષાપ્રત્યયા.

(૧૨) ૧. પ્રેમપ્રત્યયા; ૨. દ્વેષપ્રત્યયા

§ પ્રેમપ્રત્યયા બે પ્રકારની છે —

૧. માયાપ્રત્યયા; ૨. લોભપ્રત્યયા.

§ દ્વેષપ્રત્યયા બે પ્રકારની છે —

૨. ક્રોધપ્રત્યયા; ૨. માનપ્રત્યયા.

[-સ્થા ૨]

દં૰ ૧. સમ્યગ્દૃષ્ટિનારકને ચાર ક્રિયા છે —
૧. આરંભિકા; ૨. પારિગ્રહિકી; ૩. માયા-વૃત્તિકા; ૪. અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા.

દં૰ ૨. સમ્યગ્દૃષ્ટિ અસુરકુમારને પણ તે જ ચાર ક્રિયા હોય છે

દં૰ ૨૦-૨૪ તિર્યંચપંચેન્દ્રિયથી માંડી વૈમાનિક સુધીના દંડકોમાં પણ તેવી ક્રિયાઓ હોય છે

[-સ્થા૰ ૩૧૯]

§ પાંચ ક્રિયા આરંભિકી છે —

૧ આરંભિકા; ૨. પારિગ્રહિકા; ૩. માયાવૃત્તિકા
૪ અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા; ૫. મિથ્યાદર્શનવૃત્તિકા.

દં ૧. મિથ્યાદૃષ્ટિનારકને આ પાંચે ક્રિયા હોય છે

દં ૨-૧૧. મિથ્યાદૃષ્ટિભવનપતિને પાંચે ક્રિયા હોય છે

દં ૧૨-૧૯ વિકલેન્દ્રિયને પાંચે ક્રિયા હોય છે

દં૰ ૨૦-૨૪ મિથ્યાદૃષ્ટિતિર્યંચપંચેન્દ્રિયથી વૈમાનિક સુધીના દંડકોમાં એ પાંચે ક્રિયા હોય છે

§ ક્રિયા પાંચ છે—

(૧) ૧. કાયિકી; ૨. અધિકરણિકા; ૩. પ્રાદ્વેષિકા ૪ પારિતાપનિકા; ૫. પ્રાણાતિપાતક્રિયા

(૨) ૧-૫. આરંભિકા યાવત્ મિથ્યાદર્શનવૃત્તિકા.

(૩) ૧. દાનપ્રત્યયા; ૨. પ્રશ્નપ્રત્યયા; ૩. પ્રતીત્ય–બાહ્ય નિમિત્તે થતી, ૪ સામન્તોપનિપાતિકા; ૫. સ્વહસ્તિકા

(૪) ૧. નિસર્જિકા–નિક્ષેપણજન્યકર્મબંધ;
૨. આજ્ઞાપનિકા–મંગાવવાથી થતી;
૩. વૈદારણિકા;
૪ અનાભોગવૃત્તિકા;
૫. અનવકાંક્ષવૃત્તિકા.

૧૦ ૧–૨૪ આ ચારે પ્રકારે ગણાવેલી પાંચે ક્રિયાઓ બધા દંડકમાં હોય છે

§ ક્રિયા પાંચ છે—

૧. પ્રેમપ્રત્યયા; ૨. દ્વેષપ્રત્યયા; ૩. પ્રયોગક્રિયા; ૪ સમુદાનક્રિયા–કર્મોપાદાનરૂપ; ૫. ઇર્યાપથિકી.

૬ ૨૧. આ પાંચક્રિયા મનુષ્યદંડકમાં જ સમજવી.

[—સ્થા ૪૧૦]

ક્રિયાસ્થાન[1] તેર છે—

૧. અર્થદંડ–પ્રયોજન પ્રયુક્ત હિંસા; ૨. અનર્થદંડ–નિરર્થક હિંસા; ૩. હિંસાદંડ; ૪ અકસ્માતદંડ; ૫. દૃષ્ટિવિપર્યાસદંડ ૬ મૃષાવાદપ્રત્યય; ૭. અદત્તાદાનપ્રત્યય; ૮. આધ્યાત્મિક–આભ્યંતર; ૯ માનપ્રત્યય; ૧૦ મિત્રદ્વેષપ્રત્યય, ૧૧ માયાપ્રત્યય; ૧૨. લોભપ્રત્યય ૧૩. ઈર્યાપથિક.

[—સમ ૧૩]

---

૧. ક્રિયા— કર્મબંધનાં નિમિત્ત એવી ચેષ્ટા–તેનાં સ્થાનો.

૧૨. સંજ્ઞા — અભિલાપ

સંજ્ઞા એક છે—

[— ઠાણ ૧]

સંજ્ઞા ચાર છે —

૧. આહારસંજ્ઞા; ૨. ભયસંજ્ઞા; ૩. મૈથુનસંજ્ઞા; ૪ પરિગ્રહસંજ્ઞા.

[— સમ ૪ — ઠાણ ૩૫૬]

ચાર કારણે આહારસંજ્ઞા ઉપજે —

૧. પેટ ખાલી હોય તો;

૨ ક્ષુધાવેદનીયના ઉદયથી;

૩. મતિથી — આહારકથા સાંભળી ખાવાનું મન થઈ આવવાથી;

૪ ખાવાનું સતત ધ્યાન હોય તો

ભયસંજ્ઞા ચાર કારણે ઉપજે —

૧. હીનસત્ત્વથી; ૨. ભયવેદનીયના ઉદયથી; ૩. મતિથી; ૪ ભયની સતત ચિંતાથી.

મૈથુનસંજ્ઞા ચાર કારણે ઉપજે —

૧. માંસ અને લોહીની બહુલતાથી; ૨. મોહનીય કર્મના ઉદયથી; ૩. મતિથી; ૪ મૈથુનની સતત ચિંતાથી.

પરિગ્રહસંજ્ઞા ચાર કારણે ઉપજે —

૧. અવિમુક્તિથી; ૨. લોભવેદનીયના ઉદયથી; ૩. મતિથી; ૪. પરિગ્રહની સતત ચિંતાથી.

[— ઠાણ ૩૫૬]

સંજ્ઞા દસ છે —

૧-૪ આહાર યાવત્ પરિગ્રહ; ૫. ક્રોધસંજ્ઞા; ૬ માનસંજ્ઞા ૭ માયાસંજ્ઞા ૮. લોભસંજ્ઞા; ૯ લોકસંજ્ઞા [illegible]

૧૦ ઓઘસંજ્ઞા – દશનિપયોગ.

દં૦ ૧ નારકને આ દશ સંજ્ઞા હોય છે

દં ૨-૨૩ બાકીના દંડકોમાં પણ આ દશ સંજ્ઞા હોય છે

[–સ્થા ૭૫૨]

ભયસ્થાન[1] સાત છે —

૧. ઇહલોકભય; ૨. પરલોકભય ૩. આદાનભય; ૪ અકસ્માતભય; ૫. વેદનભય ૬ મરણભય; ૭. અશ્લોકભય.

[–સ્થા ૫૪૯]

ભયસ્થાન આઠ છે —

૧-૪ ઉપરપ્રમાણે, ૫. આજીવિકાભય; ૬-૮. ઉપરપ્રમાણે.

[–સમ ૭]

૧૩ ગતિ – આગતિ[1]

ગતિ એક છે આગતિ એક છે.

[–સ્થા ૧૯, ૧૧]

દં૦ ૧ નારકની ગતિ બે અને આગતિ પણ બે છે —
૧ મનુષ્ય, ૨. પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ.

દં૦ ૨-૧૧ ભવનપતિની પણ તે જ

દં૦ ૧૨ પૃથ્વીકાયની ગતિ બે અને આગતિ બે છે —
૧ પૃથ્વીકાય; ૨. નોપૃથ્વીકાય[3]

1 [illegible]

2 [illegible]

3 [illegible]

૮ ૧૪–૧૬ અપ્કાયના સ્થાવર વિષે પણ પાંચેય ઉપર પ્રમાણે.
૯ ૧૭–૨૧ દ્વીન્દ્રિયથી મનુષ્યના ૬૪૪ સુધી પણ ઉપર પ્રમાણે.
૧૦ ૨૨–૨૪ આ સર્વ દેવસૂત્રમાં નરકની જેમ.

[–સ્થા ૫૮]

પંચેન્દ્રિયતિર્યંચની ગતિ ચાર અને આગતિ પણ ચાર છે —

૧. નારક; ૨. દેવ; ૩. મનુષ્ય; ૪ તિર્યંચ.
મનુષ્યની પણ એ જ ચાર ગતિ – આગતિ છે

[–સ્થા ૩૬૦]

એકેન્દ્રિયની પાંચ ગતિ અને પાંચ આગતિ છે —

૧. એકેન્દ્રિય; ૨. દ્વીન્દ્રિય; ૩. ત્રીન્દ્રિય, ૪ ચતુરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય.

દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય વિષે પણ તે જ પ્રમાણે.

[–સ્થા ૪૫૮]

પૃથ્વીકાયની છ ગતિ અને છ આગતિ છે —

૧. પૃથ્વીકાય; ૨. અપ્કાય; ૩. તેજસ્કાય; ૪ વાયુકાય; ૫. વનસ્પતિકાય; ૬. ત્રસકાય.

અપ્કાય, વાયુકાય, તેજસ્કાય, વનસ્પતિકાય અને ત્રસકાય વિષે પણ ઉપર પ્રમાણે

[–સ્થા ૪૮૨]

અંડજની ગતિ સાત છે અને આગતિ પણ સાત છે —

૧. અંડજ; ૨. પોતજ; ૩ જરાયુજ; ૪ રસજ; ૫ સંસ્વેદજ; ૬ સંમૂર્છિમ; ૭. ઉદ્ભિજ્જ

પોતજ જરાયુજ સંસ્વેદજ સંમૂર્છિમ અને ઉદ્ભિજ્જની પણ ઉપર પ્રમાણે ગતિ-આગતિ સાત છે.

[–સ્થા ૫૪૩]

અંડજની આઠ ગતિ અને આઠ આગતિ છે—

૧-૭. અંડજથી ઉદ્ભિજ્જ; ૮ ઔપપાતિક

પોતજ અને જરાયુજની પણ આઠ ગતિ–આગતિ સમજવી; બીજાની નહિ.

[-સ્થા ૫૯૫]

પૃથ્વીકાયની ૯ ગતિ અને ૯ આગતિ છે—

૧. પૃથ્વીકાય; ૨. અપ્કાય; ૩ તેજસ્કાય; ૪ વાયુકાય; ૫. વનસ્પતિકાય; ૬ દ્વીન્દ્રિય, ૭. ત્રીન્દ્રિય; ૮ ચતુરિન્દ્રિય; ૯ પંચેન્દ્રિય.

અપ્કાયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોની પણ ગતિ–આગતિ ઉપર પ્રમાણે છે.

[-સ્થા ૬૬૬]

દિશા ત્રણ છે—

૧. ઊર્ધ્વ; ૨. અધો; ૩ તિર્યક્

આ ત્રણે દિશામાં જીવોની ગતિ થાય છે આગતિ થાય છે એમ સર્વ—ઉત્પત્તિ આહાર, વૃદ્ધિ હાનિ, ગતિપર્યાય, સમુદ્ઘાત, કાલસંયોગ, દર્શનાભિગમ જ્ઞાનાભિગમ, જીવાભિગમ અને અજીવાભિગમ થાય છે

૧ ૨ ૨૧. પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ અને મનુષ્યનાં ઉપર ગણાવેલ ગતિ વગેરે ત્રણે દિશામાં થાય છે

[-સ્થા ૧૬૩]

દિશા છ છે—

૧. પૂર્વ; ૨. પશ્ચિમ; ૩. દક્ષિણ; ૪ ઉત્તર ૫. ઊર્ધ્વ; ૬ અધ.

આ છયે દિશામાં જીવની ગતિ આદિ થાય છે

દં૦ ૧૩-૧૯ બાકીના સ્થાવર વિષે પણ યથાયોગ્ય ઉપર પ્રમાણે.
દં૦ ૧૭-૨૧ દ્વીન્દ્રિયથી મનુષ્યના દંડક સુધી પણ ઉપર પ્રમાણે.
દં૦ ૨૨-૨૪ ના ત્રણ દેવદંડકમાં નારકની જેમ.

[–સ્થા૦ ૭૮]

પંચેન્દ્રિયતિર્યંચની ગતિ ચાર અને આગતિ પણ ચાર છે—

૧. નારક; ૨. દેવ; ૩. મનુષ્ય; ૪ તિર્યંચ.

મનુષ્યની પણ એ જ ચાર ગતિ–આગતિ છે

[–સ્થા૦ ૩૧]

એકેન્દ્રિયની પાંચ ગતિ અને પાંચ આગતિ છે—

૧. એકેન્દ્રિય; ૨. દ્વીન્દ્રિય; ૩. ત્રીન્દ્રિય; ૪ ચતુરિન્દ્રિય; પંચેન્દ્રિય.

દ્વિઇન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય વિષે પણ તે જ પ્રમાણે.

[–સ્થા૦ ૪૫]

પૃથ્વીકાયની છ ગતિ અને છ આગતિ છે—

૧ પૃથ્વીકાય; ૨. અપ્કાય; ૩. તેજસ્કાય; ૪ વાયુકાય; ૫. વનસ્પતિકાય; ૬. ત્રસકાય.

અપ્કાય, વાયુકાય, તેજસ્કાય, વનસ્પતિકાય અને ત્રસકાય વિષે પણ ઉપર પ્રમાણે

[–સ્થા૦ ૪૮૧]

અંડજની ગતિ સાત છે અને આગતિ પણ સાત છે—

૧ અંડજ; ૨. પોતજ; ૩ જરાયુજ; ૪ રસજ; ૫ સંસ્વેદજ; ૬ સંમૂર્છિમ; ૭. ઉદ્ભિજ્જ

પોતજ જરાયુજ સંસ્વેદજ, સંમૂર્છિમ અને ઉદ્ભિજ્જની પણ ઉપર પ્રમાણે ગતિ-આગતિ સાત છે.

[–સ્થા૦ ૫૪૩]

અંડજની આઠ ગતિ અને આઠ આગતિ છે—

૧-૭ અંડજથી ઉદ્ભિજ્જ; ૮ ઔપપાતિક

પોતજ અને જરાયુજની પણ આઠ ગતિ–આગતિ સમજવી; બીજાની નહિ.

[–સ્થા ૫૯૫]

પૃથ્વીકાયની ૯ ગતિ અને ૯ આગતિ છે—

૧. પૃથ્વીકાય; ૨. અપ્કાય; ૩ તેજસ્કાય; ૪ વાયુકાય; ૫. વનસ્પતિકાય, ૬ દ્વીન્દ્રિય, ૭ ત્રીન્દ્રિય; ૮ ચતુરિન્દ્રિય; ૯ પંચેન્દ્રિય.

અપ્કાયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોની પણ ગતિ–આગતિ ઉપર પ્રમાણે છે

[–સ્થા ૬૬૬]

દિશા ત્રણ છે—

૧. ઊર્ધ્વ; ૨. અધો; ૩. તિર્યક્

આ ત્રણે દિશામાં જીવોની ગતિ થાય છે આગતિ થાય છે; વ્યુત્ક્રાંતિ— ઉત્પત્તિ, આહાર વૃદ્ધિ હાનિ ગતિપર્યાય, સમુદ્ઘાત, કાલસંયોગ, દર્શનાભિગમ જ્ઞાનાભિગમ, જીવાભિગમ અને અજીવાભિગમ થાય છે

૧ ૨ ૨૧. પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ અને મનુષ્યનાં ઉપર બતાવેલ ગતિ વગેરે ત્રણે દિશામાં થાય છે

[–સ્થા ૧૪૪]

દિશા છ છે—

૧. પૂર્વ; ૨. પશ્ચિમ; ૩. દક્ષિણ; ૪ ઉત્તર ૫. ઊર્ધ્વ; ૬ અધ.

આ છયે દિશામાં જીવની ગતિ આદિ થાય છે

દ૦ ૧૩–૧૬. બાકીના સ્થાવર વિષે પણ પૃથ્વીકાય ઉપર પ્રમાણે.
દ૦ ૧૭–૨૧. દ્વીન્દ્રિયથી મનુષ્યના દંડક સુધી પણ ઉપર પ્રમાણે.
દ૦ ૨૨–૨૪. આ ત્રણ દેવદંડકમાં નારકની જેમ.

[–સ્થા૦ ૪૮]

પંચેન્દ્રિયતિર્યંચની ગતિ ચાર અને આગતિ પણ ચાર છે —

૧. નારક; ૨. દેવ; ૩. મનુષ્ય; ૪ તિર્યંચ.
મનુષ્યની પણ એ જ ચાર ગતિ–આગતિ છે

[–સ્થા૦ ૩૬૦]

એકેન્દ્રિયની પાંચ ગતિ અને પાંચ આગતિ છે —

૧. એકેન્દ્રિય ૨. દ્વીન્દ્રિય; ૩. ત્રીન્દ્રિય; ૪ ચતુરિન્દ્રિય; ૫ પંચેન્દ્રિય.

દ્વિન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય વિષે પણ તે જ પ્રમાણે.

[–સ્થા૦ ૪૫૮]

પૃથ્વીકાયની છ ગતિ અને છ આગતિ છે —

૧. પૃથ્વીકાય; ૨. અપ્કાય; ૩. તેજસ્કાય; ૪ વાયુકાય, ૫. વનસ્પતિકાય, ૬. ત્રસકાય.

અપ્કાય, વાયુકાય, તેજસ્કાય, વનસ્પતિકાય અને ત્રસકાય વિષે પણ ઉપર પ્રમાણે

[–સ્થા૦ ૪૮૧]

અંડજની ગતિ સાત છે અને આગતિ પણ સાત છે —

૧ અંડજ; ૨. પોતજ; ૩ જરાયુજ; ૪ રસજ; ૫ સંસ્વેદજ; ૬ સંમૂર્ચ્છિમ; ૭. ઉદ્ભિજ્જ

પોતજ જરાયુજ સંસ્વેદજ સંમૂર્ચ્છિમ અને ઉદ્ભિજ્જની પણ ઉપર પ્રમાણે ગતિ–આગતિ સાત છે.

[–સ્થા૦ ૫૪૩]

અંડજની આઠ ગતિ અને આઠ આગતિ છે—

૧-૭. અંડજથી ઉદ્ભિજ્જ; ૮ ઔપપાતિક

પોતજ અને જરાયુજની પણ આઠ ગતિ-આગતિ સમજવી; બીજાની નહિ.

[-સ્થા ૫૯૫]

પૃથ્વીકાયની ૯ ગતિ અને ૯ આગતિ છે—

૧. પૃથ્વીકાય; ૨. અપ્કાય; ૩. તેજસ્કાય; ૪ વાયુકાય; ૫. વનસ્પતિકાય ૬ દ્વીન્દ્રિય; ૭. ત્રીન્દ્રિય; ૮ ચતુરિન્દ્રિય; ૯ પંચેન્દ્રિય.

અપ્કાયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોની પણ ગતિ-આગતિ ઉપર પ્રમાણે છે

[-સ્થા ૬૬૬]

દિશા ત્રણ છે—

૧. ઊર્ધ્વ; ૨. અધો; ૩ તિર્યક્

આ ત્રણે દિશામાં જીવોની ગતિ થાય છે આગતિ થાય છે એ જ રીતે — ઉત્પત્તિ, આહાર વૃદ્ધિ, હાનિ, ગતિપર્યાય, સમુદ્ઘાત, કાલસંયોગ, દર્શનાભિગમ જ્ઞાનાભિગમ, જીવાભિગમ અને અજીવાભિગમ થાય છે

ઈ ૨, ૨૧ પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ અને મનુષ્યની ઉપર જણાવેલ ગતિ વગેરે ત્રણે દિશામાં થાય છે

[-સ્થા ૧૬૭]

દિશા છ છે—

૧. પૂર્વ; ૨. પશ્ચિમ; ૩. દક્ષિણ; ૪ ઉત્તર ૫. ઊર્ધ્વ; ૬ અધ.

આ છએ દિશામાં જીવની ગતિ આદિ થાય છે

૧ ૨ ૨૧. તિર્યંચપંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યની જ ગતિ આગતિ છયે દિશામાં થાય છે

[—સ્થા ૫૪૫]

૧૪ આવાસ[1]

૧ ૧ પ્રો —હે ભગવન્! આ રત્નપ્રભાપૃથ્વીનું કેટલું ક્ષેત્ર અવગાહીને નરકના કેટલા આવાસ છે?

ઉ —હે ગૌતમ! આ રત્નપ્રભાપૃથ્વી એક લાખ ૮૦ હજાર યોજન પ્રમાણ જાડી છે ઉપર તથા નીચે એક હજાર યોજન બાદ કરીને વચ્ચેના ૧ લાખ ૭૮ હજાર યોજનપ્રમાણ ભાગમાં ૩૦ લાખ નરકાવાસ છે

તે નરકાવાસો અંદરથી ગોળ છે અને બહારથી ચાર-ખૂણિયા છે યાવત તેમાં અશુભ નારકો છે અને તેમની અશુભ વેદના છે.

બાકીનાં ૬ નરકોના આવાસો નીચે પ્રમાણે —

	બાહલ્યનું પ્રમાણ યોજન		આવાસ
૨	૧૩૨ ૦૦		૨૫૦૦૦૦૦
૩	૧૨૮		૧૫૦૦૦૦૦
૪	૧૨ ૦૦		૧૦૦ ૦૦૦
૫	૧૧૮ ૦૦	”	૩૦૦૦૦
૬	૧૧૬		૯૯,૯૯૫
૭	૧૦૮૦૦		૫

બધાં નરકોના આવાસો ઉપર નીચે એક હજાર યોજન છોડી દઈને મધ્ય ભાગમાં હોય છે પણ સાતમા

---

1. [illegible]

નરકમાં ૧૦૮ ૦૦ યોજનપ્રમાણ ભાગમાં ઉપરથી પણ હજાર યોજન બાદ કરી અને નીચેથી પણ પણ હજાર યોજન બાદ કરી બાકીના મધ્યભાગના ત્રણ હજાર યોજન પ્રમાણમાં માત્ર પાંચ અનુત્તર મહાન નરકાવાસો છે. તેમનાં નામ – કાલ, મહાકાલ, રૌરવ, મહારૌરવ અને અપ્રતિષ્ઠાન છે તેમાં રૌરવ ગોળ છે અને બાકીના ત્રિકોણ આકારના તથા નીચે ક્ષુરપ્રસ્થાનવાળા છે

૬ ૨ અસુરકુમારના આવાસ ૬૪૦ ૦ ૦
૮ ૩ નાગકુમારના ૮૪૦૦૦૦૦
૧૦ ૪ સુપર્ણકુમારના ૭૨૦ ૦ ૦
૬ ૫ વાયુકુમારના , ૯૬ ૦૦ ૦
૧૦ ૬ દ્વીપકુમાર યુગલના ″ ૭૬૦ ૦૦૦[1]
૧૦ ૭ દિક્કુમાર ″
૧૦ ૮ ઉદધિકુમાર
૧૦ ૯ વિદ્યુત્કુમાર ″
૬ ૧ અગ્નિકુમાર ; ″
૧૦ ૧૧ સ્તનિતકુમાર ″ ″

રત્નપ્રભાની જાડાઈ ૧/ છે તેમાંથી ઉપર અને નીચેથી એકેક હજાર બાદ કરતાં મધ્યના ૧૪/૦૦૦ યોજનપ્રમાણ ભાગમાં અસુરકુમારના ૬૪ લાખ આવાસો છે તેમનાં ભવનો બહારથી ગોળ છે અંદરથી ચારખૂણિયા છે તથા તળિયામાં પુષ્કરકર્ણિકાના આકારવાળાં છે એક ભવનને બીજા ભવનથી છૂટું પાડવા માટે વચ્ચે ઊંડી ખાઈ ખોદી પાળ બાંધી દેવામાં આવી છે આવાસોમાં અટ્ટાલિકા

---

૧. ભગવતીમાં યુક્તિ પ્રતિમાં ટાલવીમાં મેરે પણ છે અનુ અન્ય બન્ને વર્ણન છે તેથી અહીં જ લખ્યા છે

આદિક ગોપુરદ્વાર, કમાડ, તોરણ, પ્રતિદ્વાર એ બધું તે તે સ્થાનોમાં આવ્યું છે તથા તે ભવનોમાં ચારે તરફ યંત્ર, મુશળ, મુસુંઢી અને શતઘ્ની ગોઠવવામાં આવ્યાં છે. તેમાં ૪૮ કોઠાની રચના કરવામાં આવી છે તેમાં ૪૮ જુદા જુદા વનખંડોની રચના કરવામાં આવી છે તેની જમીનને તથા ભીંતાઓને લીપીગૂંપી સુંદર બનાવવામાં આવી છે તેમાં ગોશીર્ષચંદન અને રક્તચંદનના થાપા સીધી રીતે દેવાય આવ્યા છે તેમાં કાલાગુરુ, શ્રેષ્ઠ કુન્દરુષ્ક, તથા તુરુષ્કના ધૂપની ચારે તરફ વાતાવરણ મહેકી ઊઠેલ હોય છે તે એટલાં બધાં સુગંધી દ્રવ્યોથી વ્યાપ્ત છે કે જાણે કોઈ ઘનીભૂત સુગંધી રજ જ રચ્યા હોય તેવું સર્વ બધું છે તે બધાં ભવનો સ્વચ્છ છે શ્લક્ષ્ણ છે સ્નિગ્ધ છે ઘૃષ્ટ છે મૃષ્ટ છે નીરજ છે નિર્મળ છે વિતિમિર છે વિશુદ્ધ છે પ્રભાવાળાં છે રશ્મિવાળાં છે પ્રકાશવાળાં છે પ્રસાદ કરે તેવાં છે દર્શનીય છે અભિરૂપ છે રમણીય છે પ્રતિરૂપ છે

બાકીના નાગકુમાર વગેરેનાં ભવનોનું પણ આ જ પ્રમાણે વર્ણન સમજવું તેમની સંખ્યા ઉપર બતાવી જ છે.

સૂ ૧૨-૧૬ સ્થાવરકાયના અસંખ્યાત આવાસ છે

સૂ ૧૭-૧૯ દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયના પણ અસંખ્યાત આવાસ છે

સૂ ૨૦-૨૧ તિર્યંચપંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યના પણ અસંખ્યાત આવાસ છે

સૂ ૨૨. ગૌ — વાણવ્યંતરના આવાસ કેટલા છે?

ઉ — હે ગૌતમ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના રત્નમય કાંડની પ્રથમ એક હજાર યોજનની જે જાડાઈ છે તેમાંથી ઉપર અને નીચેના એક એક સો યોજન છોડી વચ્ચેના ૮૦૦ યોજનપ્રમાણ ભાગમાં તિરછી દિશામાં વ્યંતરના ભૌમેય

નગર અને આવાસો અસંખ્યાત લાખ પ્રમાણ છે તેમનાં તે નગરો અંદરથી ચારસ્ત્રણમાં અને બહારથી ગોળ હોય છે બાકીનું વર્ણન ભવનપતિના આવાસ જેવું સમજી લેવું વધારામાં તેઓમાં ધજાપતાકાની હારો હોય છે તે સુરમ્ય હોય છે વિશેષ તથા બારણા આગળ રત્નજડિત બધ અગ્રાકાર એ બધુ તેમને વિચિત્ર કરી મૂકે છે. અંદરથી અને બહારથી તે સ્નિગ્ધ છે તેમનું તળિયુ સુવર્ણની વાલુકાથી ઢાંકી દેવામાં આવ્યુ હોય છે તેમનો સ્પર્શ સુંવાળો હોય છે તે સુંદર છે યાવત્ પ્રસાદ આપનાર દર્શનીય અને પ્રતિરૂપ છે

૬ ૨૪ આ રત્નપ્રભાપૃથ્વીથી ઊંચે જ્યોતિષ્કનાં વિમાનોની પણ ઉપર બહુ યોજન, અનેક સો યોજન અનેક સહસ્રયોજન, અનેક લાખ યોજન, અનેક કરોડ યોજન, અનેક કોટાકોટિ યોજન, અસખ્ય કોટાકોટિયોજનથી પણ ઊંચે દૂર વૈમાનિકોનાં — સૌધર્મ ઈશાન સનત્કુમાર માહેન્દ્ર, બ્રહ્મ, લાંતક શુક્ર સહસ્રાર, આનત, પ્રાણત, આરણ અને અચ્યુતમાં તથા ગ્રૈવેયક અને અનુત્તરમાં બધાં મળી ૮૪૯૭૦૨૩ વિમાનો આવેલાં છે યાવત્ દર્શનીય હોય છે

૬ ૨૨. આ સમભૂમિ રત્નપ્રભાપૃથ્વીથી ૭૯૦ યોજનની ઊંચાઈ પછીની ૧૧૦ યોજન પ્રમાણ ઊંચાઈ સુધીમાં તિર્યંગ્લોકમાં જ્યોતિષ્કદેવોના અસંખ્યાત વિમાનાવાસો છે તે જ્યોતિષ્કવિમાનાવાસોની પ્રભા ચારે તરફ ફેલાયલી હોવાથી તે શુક્લ દેખાય છે તેઓમાં વિવિધ મણિઓ તથા રત્નો હોવાથી તે ચિત્રવિચિત્ર દેખાય છે, તેમના ઉપર વાયુથી વિજયપતાકા ઊડે છે અને તેઓમાં ઉપરાઉપર છત્રો પણ આવેલા છે; તે બહુ ઊંચાં છે તેમને ગગનચુંબી શિખરો છે પંજરમાંથી જેમ કોઈ વસ્તુનો ભાગ નીકળી આવી દેખાય તેમ તેમનાં બારિયાંમાં જડેલા રત્નો શોભા આપે છે તેઓમાં મણિ

અટ્ટાલિક ગોપુરદ્વાર, કપાટ, તોરણ, પ્રતિદ્વાર એ બધું તે તે સ્થાનોમાં આવ્યું છે તથા તે ભવનોમાં ચારે તરફ યન્ત્ર, મુશળ મુસુંઢી અને શતઘ્ની ગોઠવવામાં આવ્યાં છે. તેમાં ૪૮ કોઠાની રચના કરવામાં આવી છે તેમાં ૪૮ જુદા જુદા વનમાળાની રચના કરવામાં આવી છે તેની જમીનને તથા દીવાલોને લીંપીગૂંપી સુંદર બનાવવામાં આવી છે તેમાં ગોશીર્ષચંદન અને રક્તચંદનના પાંચ આંગળીના થાપા દેવામાં આવ્યા છે તેમાં કાલાગુરુ, પ્રવર કુન્દુરુષ્ક, તથા તુરુષ્કના ધૂપથી ચારે તરફ વાતાવરણ મહેકી ઊઠેલ હોય છે તે એટલાં બધાં સુગંધી દ્રવ્યોથી વ્યાપ્ત છે કે જાણે કોઈ ઘનીભૂત સુગંધી દ્રવ્ય જ સ્થિત હોય તેવાં થઈ ગયાં છે. તે બધાં ભવનો સ્વચ્છ છે શ્લક્ષ્ણ છે સ્નિગ્ધ છે ઘૃષ્ટ છે મૃષ્ટ છે નીરજ છે નિર્મળ છે વિતિમિર છે વિશુદ્ધ છે પ્રભાવાળાં છે રશ્મિવાળાં છે પ્રકાશવાળાં છે પ્રકાશ કરે તેવાં છે પ્રાસાદીય છે અભિરૂપ છે રમણીય છે પ્રતિરૂપ છે

બાકીના નાગકુમાર વગેરેનાં ભવનોનું પણ આ જ પ્રમાણે વર્ણન સમજવું તેમની સંખ્યા ઉપર બતાવી જ છે

સૂ ૧૨-૧૬ સ્થાવરકાયના અસંખ્યાત આવાસ છે

સૂ ૧૭-૧૯ દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયના પણ અસંખ્યાત આવાસ છે

સૂ ૨૦-૨૧. તિર્યંચપંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યના પણ અસંખ્યાત આવાસ છે

સૂ ૨૨. ગૌ૦ — વાણવ્યન્તરના આવાસ કેટલા છે?

ભ — હે ગૌતમ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના રત્નમય કાંડની પ્રથમ એક હજાર યોજનની જે જાડાઈ છે તેમાંથી ઉપર અને નીચેના એકેક સો યોજન બાદ કરીને ૮૦૦ યોજનપ્રમાણ ભાગમાં તિરછી દિશામાં વ્યન્તરના ભૌમેય

મરુતના ૪૪૦ ૦૦ ભવનાવાસ છે

[-સમ ૪૪]

ભૂતાનંદના ૪૦ લાખ ભવનાવાસ છે

[-સમ ૪૦]

વાયુકુમારના ઇન્દ્ર પ્રભંજનના ૪૬ લાખ ભવનાવાસ છે

[-સમ ૪૬]

પહેલા પાંચમા છઠ્ઠા અને સાતમા નરકના ૩૪ લાખ નરકાવાસ છે

[-સમ ૩૪]

બીજા અને ચોથા નરકના ૩૫ લાખ નરકાવાસ છે

[-સમ ૩૫]

બીજા, ચોથા પાંચમા છઠ્ઠા અને સાતમા નરકના નરકાવાસ ૩૯ લાખ છે

[-સમ ૩૯]

રત્નપ્રભા પંકપ્રભા તમ અને તમસ્તમાના નરકાવાસ ૪૧ લાખ છે

[-સમ ૪૧]

પહેલા ચોથા અને પાંચમા નરકના ૫૫ લાખ નરકાવાસ છે

[-સમ ૫૫]

પહેલા બીજા અને પાંચમા નરકના ૫૮ લાખ નરકાવાસ છે

[-સમ ૫૮]

ચોથા સિવાયનાં બાકીનાં ૭ નરકોના નરકાવાસ ૭૪ લાખ છે

[-સમ ૭૪]

નરકાવાસ ૮૪ લાખ છે

[-સમ ૮૪]

[illegible]

[illegible]

[illegible]	૩૨ ૦ ૦
[illegible]	૨
[illegible]	૧૧
[illegible]	૮૦ ૦
[illegible]	૪ ૦
[illegible]	૫
[illegible]	૪૦૦૦
[illegible]	૧
[illegible]	૪
[illegible]	૩
[illegible]	[illegible]
[illegible]	૨૦
[illegible]	૧ ૦
[illegible]	૫

[illegible]

[illegible]

[illegible]

દં૦ ૨-૧૧. ભવનપતિના પણ તે જ બે ભેદ

દં૦ ૨૦-૨૪ તિર્યંચપંચેન્દ્રિયથી વૈમાનિક સુધીના દંડકોમાં પણ આ બન્ને ભેદ જીવો છે

દં૦ ૧ નારકના બે ભેદ છે—

(૧૦) ૧. ભાષક અને ૨. અભાષક

દં૦ ૨-૧૧ ભવનપતિના પણ તે જ બે ભેદો છે

દં૦ ૧૭-૨૪ [1]દ્વીન્દ્રિયથી વૈમાનિક સુધીના દંડકના જીવોના પણ તે જ બે ભેદ છે

દં૦ ૧ નારકના બે ભેદ—

(૧૧) ૧. સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને ૨. મિથ્યાદૃષ્ટિ

દં૦ ૨-૧૧ ભવનપતિના પણ આ બે ભેદ છે.

દં૦ ૧૭-૨૪ [2]દ્વીન્દ્રિયથી વૈમાનિક સુધીના દંડકના જીવોના પણ આ બે ભેદ છે

દં ૧ નારકના બે ભેદ—

(૧૨) પરિત્તસંસારી (જેણે પોતાનો સંસાર ટૂંકાવી નાખ્યો છે) અને ૨. અપરિત્તસંસારી.

દં૦ ૨-૨૪ બાકીના દંડકમાં પણ આ બે ભેદ છે

દં ૧ નારકના બે ભેદ—

(૧૩) ૧. સંખ્યાતકાલસ્થિતિક અને ૨. અસંખ્યાતકાલસ્થિતિક [3]

૧ એકેન્દ્રિયને ભાષાપર્યાપ્તિ હોતી જ નથી તેથી તેમને બાદ કર્યા છે.
૨ એકેન્દ્રિયને સમ્યક્ત્વ હોતું જ નથી.
૩ ૧૦ હજાર વર્ષ ઇત્યાદિ સ્થિતિ તે સંખ્યાત; અને પલ્ય વગેરે અસંખ્ય પ્રમાણ વર્ષ હોવાથી તે અસંખ્યાત

૧૫. વિશેષ પ્રકારે ભેદો

ઠ ૧. નારક જીવોના બે ભેદો છે—

(૧) ભવ્ય અને અભવ્ય.

(૨) અનન્તરોપપન્ન (કાલ કે દેશની અપેક્ષાએ વ્યવધાન રહિત ઉત્પન્ન થયેલા) અને પરંપરોપપન્ન (વ્યવધાનસહિત ઉત્પન્ન થયેલા)

(૩) ગતિસમાપન્ન અને અગતિસમાપન્ન.[1]

(૪) પ્રથમસમયોપપન્ન (ઉત્પન્ન થયાં એક જ સમય થયો હોય તે) અને અપ્રથમસમયોપપન્ન.

(૫) આહારક અને અનાહારક (વિગ્રહગતિ હોય ત્યારે એક કે બે સમય અનાહારક રહે તે અનાહારક; અને ત્યાર પછી સદૈવ આહાર લે તે આહારક)

(૬) ઉચ્છ્વાસક (ઉચ્છ્વાસપર્યાપ્તિ પૂરી કરનાર) અને નોઉચ્છ્વાસક

(૭) સેન્દ્રિય (ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ પૂરી કરનાર) અને અનિન્દ્રિય.

(૮) પર્યાપ્ત (પર્યાપ્ત નામકર્મનો ઉદય હોય તે) અને અપર્યાપ્ત.

ઠ ૨ ૨૪ આ આઠ રીતે બબ્બે ભેદો બાકીના દંડકોમાં પણ સમાન છે

ઠ ૧. નારકના બે ભેદ—

(૯) ૧ સંજ્ઞી (મનઃપર્યાપ્તિ પૂરી કરનાર) અને ૨ અસંજ્ઞી.

---

૧ નરકગતિમાં જતા હોય તે ગતિસમાપન્ન અને ત્યાં પહોંચી ગયેલા તે અગતિસમાપન્ન અથવા નારકાયુ બાંધી લીધેલા તે ગતિસમાપન્ન અને [illegible] તે અગતિ[illegible] અથવા [illegible] તે ગતિ અને સ્થિર તે અગતિ-

૫. અનન્તરાહારક[1];
૬ પરંપરાહારક;
૭. અનન્તરપર્યાપ્તક (પ્રથમ સમય પર્યાપ્ત)
૮. પરંપરપર્યાપ્તક (અપ્રથમ સ);
૯ ચરમ;
૧૦ અચરમ

૨ ૨-૨૪ બાકીના દંડકમાં પણ આ ૧૦ દશ ભેદો સમજી લેવા

[-સ્થા ૭૭૦]

૧૬ શ્રમ, પાપસ્થાન, ઉપયોગ અને કરણ

શ્રમ ચાર છે—

૧. શૃંગાર ૨. કરુણ; ૩ બીભત્સ; ૪ રૌદ્ર
શૃંગાર શ્રમ દેવોમાં કરુણ શ્રમ મનુષ્યમાં, બીભત્સ શ્રમ તિર્યંચમાં અને રૌદ્ર શ્રમ નારકમાં હોય છે

[-સ્થા ૩૪૦]

ક્રોધ બે પ્રકારનો છે—

૧. આત્મસ્થિત, ૨. પરસ્થિત.

૨ ૧-૨૪ બધા નારકાદિ દંડકોમાં બે બને પ્રકારે ક્રોધ હોય.
બાકીનાં માનાદિ યાવત્ મિથ્યાદર્શન શલ્ય સુધીનાં ૧૪ પાપસ્થાનો વિષે પણ તે શ્રમ છે

[-સ્થા ૧]

૩ બે પ્રકા ના છે—

૧. અર્થદં ; ૨. અનર્થદંડ

---

[1] અનન્તરિત પુદ્ગલનો આહાર કરનાર તે અથવા પ્રથમ સમયમાં આહારક તે અનન્તર ; બાકીના પરંપર

૨ ૨૦–૨૨ [1]તિર્યંચપંચેન્દ્રિયથી વાણવ્યંતર સુધીના દંડકોમાં આ બે ભેદ જાણવા છે.[2]

૨ ૧ નારકના બે ભેદ —

(૧૪) ૧. સુલભબોધિ અને ૨. દુર્લભબોધિ

(૧૫) ૧. કૃષ્ણપાક્ષિક અને ૨. શુક્લપાક્ષિક

(૧૬) ૧. ચરિમ (અર્થાત્ જેનો નરકનો ભવ અંતિમ છે તે) અને ૨. અચરિમ.

૨ ૨–૨૪ બાકીના દંડકોમાં પણ આ જ રીતે બબ્બે ભેદો છે

(—સ્થા ૭૬—સૂત્ર ૧૨)

૩ ૧ એક સમયમાં ઉત્પન્ન થનાર નારકો — કતિસંચિત (સંખ્યાત) અકતિસંચિત (અસંખ્યાત અથવા અનન્ત), અને અવક્તવ્યસંચિત (એક) હોય છે

૨–૧૧ ભવનપતિ પણ તેટલા જ.[3]

૧૭–૨૪ દ્વિન્દ્રિયથી વૈમાનિક સુધીના ત્રણ પ્રકારના નારક જેમ.

(સ્થા ૧૮૨)

૪ ૧ નારકના ચાર પ્રકાર છે —

૧ અનન્તરોપપન્ન, } (કાલકૃત ભેદ)
૨. પરંપરોપપન્ન

૩. અનન્તરાવગાઢ, } (દેશકૃત ભેદ)
૪ પરંપરાવગાઢ,

---

1 અહીં એકેન્દ્રિય તથા વિકલેન્દ્રિયનું વર્જન છે કારણ કે તે સંખ્યાતસ્થિતિક જ હોય છે

2. જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક પણ અસંખ્યાતસ્થિતિક જ છે.

3. પાંચ સ્થાવર-એકેન્દ્રિયનું વર્જન છે કારણ, તે એક સમયમાં અસંખ્યાત કે અનંત ઉપજે છે પણ એક નહીં

૫. અનન્તરાહારક[1];
૬. પરંપરાહારક;
૭. અનન્તરપર્યાપ્તક (પ્રથમ સમય પર્યાપ્ત)
૮. પરંપરપર્યાપ્તક (અપ્રથમ સ૦);
૯. ચરમ;
૧૦. અચરમ.

દં૦ ૨-૨૪ બાકીના દંડકમાં પણ આ જ દશ ભેદો સમજી લેવા

[-સ્થા ૭૭૭]

૧૬ કામ, પાપસ્થાન, દંડપ્રયોગ અને કરણ

કામ ચાર છે—

૧. શૃંગાર ૨. કરુણ, ૩ બીભત્સ ૪ રૌદ્ર.

શૃંગાર કામ દેવોમાં, કરુણ કામ મનુષ્યમાં બીભત્સ કામ તિર્યંચમાં અને રૌદ્ર કામ નારકમાં હોય છે

[-સ્થા ૩૫૦]

ક્રોધ બે પ્રકારનો છે—

૧. આત્મપ્રતિષ્ઠિત, ૨. પરપ્રતિષ્ઠિત.

દં ૧-૨૪ બધા નારકાદિ દંડકોમાં એ બન્ને પ્રકારે ક્રોધ હોય.

બાકીના માનાદિ યાવત્ મિથ્યાદર્શન શલ્ય સુધીના ૧૪ પાપસ્થાનો વિષે પણ તે જ સમજવું

[-સ્થા ૧]

દંડ બે પ્રકારના છે—

૧. અર્થદંડ; ૨. અનર્થદંડ.

---

૧. અનન્તરાહારક એટલે પ્રથમ સમયે આહાર કરનાર તે અથવા પ્રથમ સમયના આહારક તે અનન્તરાહારક

૬૦ ૧–૨૪ નારકથી વૈમાનિક સુધીના બધા જીવોને આ બને ૬૬ હોય છે

[–સ્થા૦ ૬૬]

૬૬ પણ છે —

૧. મનોદંડ ૨. વચનદંડ ૩. કાયદંડ.

૬ ૧. નારકને ઉપરના ત્રણે ૬૬ હોય છે

૬ ૨–૧૧. ભવનપતિને પણ તે ત્રણેય ૬૬ હોય છે

૬ ૨૦–૨૪ પંચેંદ્રિયતિર્યંચથી માંડી વૈમાનિક સુધીના જીવોને પણ ત્રણેય ૬૬ છે

[–સ્થા૦ ૧૬૧]

બધા[1] તિર્યંચપંચેંદ્રિયને તેર પ્રકારનો પ્રયોગ છે —

૧. સત્ય મનઃપ્રયોગ,
૨. મૃષા મનઃપ્રયોગ,
૩. સત્યમૃષા મનઃપ્રયોગ,
૪ અસત્યમૃષા મનઃપ્રયોગ,
૫. સત્ય વચન પ્રયોગ,
૬. મૃષા વચન પ્રયોગ,
૭. સત્યમૃષા વચનપ્રયોગ,
૮ અસત્યમૃષા વચનપ્રયોગ,
૯ ઔદારિકશરીર કાયપ્રયોગ,
૧ ઔદારિકમિશ્રશરીર કાયપ્રયોગ,
૧૧. વૈક્રિયશરીર કાયપ્રયોગ,
૧૨. વૈક્રિયમિશ્રશરીર કાયપ્રયોગ,
૧૩ કર્મશરીર કાયપ્રયોગ.

[–સમ૦ ૧૩]

1 નિગ્રિહ્યવર્તિનું વચન મિશ્ર માટે ? તેમને મનવચન હોતાં નથી.

મનુષ્યને ૧૫ર પ્રકારનો પ્રયોગ છે—

૧–૧૩ ગલ જતિર્યંચપંચેન્દ્રિય પ્રમાણે,
૧૪ આહારકશરીર કાયપ્રયોગ;
૧૫. આહારકમિશ્ર કાયપ્રયોગ.

[–સમ ૧૫]।

કરણ ત્રણ છે —

૧. આરંભકરણ; ૨. સંરંભકરણ; ૩ સમારંભકરણ

દં૰ ૧–૨૪ નારકથી વૈમાનિક સુધીના બધા જીવોમાં આ કરણ હોય છે

[–સ્થા ૧૨૪]

૧૭ પ્રણિધાન, ગુપ્તિ અને અગુપ્તિ

પ્રણિધાન ત્રણ છે—

૧. મનપ્રણિધાન; ૨. વચનપ્રણિધાન ૩ કાયપ્રણિધાન.

દં૰ ૧–૧૧ નારક અને ભવનપતિને એ ત્રણે પ્રણિધાન હોય છે

દં૰ ૨૦–૨૪ તિર્યંચપંચેન્દ્રિયથી માંડી વૈમાનિકને એ ત્રણે પ્રણિધાન હોય છે

દુષ્પ્રણિધાન વિષે પણ એ જ પ્રમાણે સમજવું

સુપ્રણિધાન ત્રણ છે—

૧ મનસુપ્રણિધાન; ૨. વચનસુપ્રણિધાન, ૩ કાયસુપ્રણિધાન.

દં ૨૧. સંયત મનુષ્યને જ ત્રણ સુપ્રણિધાન હોય છે

[–સ્થા ૧૨૬]

પ્રણિધાન ચાર પ્રકારનું છે—

૧. મનપ્રણિધાન; ૨. વચનપ્રણિધાન; ૩. કાય પ્રણિધાન; ૪ ઉપકરણપ્રણિધાન.

દં૦ ૧-૧૧. નારક અને ભવનપતિને એ ચારેય પ્રણિધાન હોય છે

દં ૨૦-૨૪ તિર્યંચપંચેન્દ્રિયથી માંડી વૈમાનિકોને એ ચારેય પ્રણિધાન હોય છે

દુષ્પ્રણિધાન વિષે પણ ઉપર પ્રમાણે જ છે

સુપ્રણિધાનના ચાર ભેદ—

૧. મનસુપ્રણિધાન; ૨. વચનસુપ્રણિધાન ૩ કાયસુપ્રણિધાન; ૪ ઉપકરણસુપ્રણિધાન.

દં ૨૧ સંયત મનુષ્યને જ આ ચાર સુપ્રણિધાન હોય છે

[-સ્થા ૨૫૧]

ત્રણ ગુપ્તિ ત્રણ છે—

૧. મનોગુપ્તિ ૨. વચનગુપ્તિ ૩ કાયગુપ્તિ.

દં ૨૧ આ ત્રણ ગુપ્તિ ફક્ત સંયત મનુષ્યને હોય છે

ત્રણ અગુપ્તિ ત્રણ છે—

૧ મનની અગુપ્તિ, ૨. વચનની અગુપ્તિ ૩ કાયની અગુપ્તિ.

દં ૧-૧૧. નારક અને ભવનપતિને આ ત્રણે અગુપ્તિ હોય છે

૨૦ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચને આ ત્રણે અગુપ્તિ હોય છે

૨૧ અસંયત મનુષ્યને આ ત્રણે અગુપ્તિ હોય છે

૨૨-૨૪ વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકોને પણ આ ત્રણે અગુપ્તિ હોય છે

[-સ્થા ૧૯૧]

૧૮ ઋદ્ધિ

ઋદ્ધિ ત્રણ પ્રકારની છે—

૧. દેવર્દ્ધિ; ૨. રાજર્દ્ધિ; ૩ ગણીની ઋદ્ધિ.

૧. દેવર્દ્ધિ ત્રણ પ્રકારની છે—

(૧) ૧. વિમાનર્દ્ધિ; ૨. વિકુર્વણાર્દ્ધિ; ૩. પરિચારણા ઋદ્ધિ (મૈથુનવિષયક)

(૨) ૧ સચિત્ત; ૨. અચિત્ત; ૩ મિશ્ર.

૨. રાજર્દ્ધિ ત્રણ પ્રકારની છે—

(૧) ૧ નગરપ્રવેશની ઋદ્ધિ; ૨. નગરનિષ્ક્રમણ ઋદ્ધિ; ૩ સૈન્ય, વાહન, કોષ, કોઠારની ઋદ્ધિ.

(૨) ૧. સચિત્ત; ૨. અચિત્ત; ૩ મિશ્ર.

૩. ગણીની ઋદ્ધિ ત્રણ પ્રકારની છે—

(૧) ૧. જ્ઞાનર્દ્ધિ; ૨. દર્શન ઋદ્ધિ; ૩. ચારિત્ર ઋદ્ધિ.

(૨) ૧. સચિત્ત; ૨. અચિત્ત; ૩ મિશ્ર.

[-સ્થા. ૨૧૪]

ત્રણ સ્થાને તેજસલેશ્યાથી ભસ્મ થઈ જાય છે—

૧ કોઈ તેજસલેશ્યાલબ્ધિયુક્ત શ્રમણ-બ્રાહ્મણની અતિ આશાતના કરે તેથી કુપિત થઈને તે શ્રમણ-બ્રાહ્મણ તે આશાતના કરનાર પર તેજસલેશ્યા મૂકે અને તેથી તે પીડિત થઈને પછી ભસ્મ થઈ જાય.

૨. તેવી જ રીતે શ્રમણ-બ્રાહ્મણની આશાતના થતી જોઈ કોઈ દેવ તેજસલેશ્યા મૂકે અને ભસ્મ કરે.

૩ તેવી જ રીતે દેવ અને શ્રમણ-બ્રાહ્મણ બે બન્ને એક સાથે તેજસલેશ્યા મૂકે અને ભસ્મ કરે.

૬ ૧–૧૧. નારક અને ભવનપતિને એ ચારેય પ્રણિધાન હોય છે

૭ ૨૦–૨૪ તિર્યંચપંચેન્દ્રિયથી માંડી વૈમાનિકને એ ચારેય પ્રણિધાન હોય છે

સુપ્રણિધાન વિષે પણ ઉપર પ્રમાણે જ છે

સુપ્રણિધાનના ચાર ભેદ—

૧ મન:સુપ્રણિધાન, ૨. વચનસુપ્રણિધાન, ૩ કાયસુપ્રણિધાન ૪ ઉપકરણસુપ્રણિધાન.

૬૦ ૨૧ સંયત મનુષ્યને જ આ ચાર સુપ્રણિધાન હોય છે

[–સ્થા ૨૫૭]

ત્રણ ગુપ્તિ ત્રણ છે—

૧. મનોગુપ્તિ, ૨. વચનગુપ્તિ, ૩ કાયગુપ્તિ.

૬ ૨૧ આ ત્રણ ગુપ્તિ ફક્ત સંયત મનુષ્યને હોય છે

૩ અગુપ્તિ ત્રણ છે—

૧ મનની અગુપ્તિ, ૨. વચનની અગુપ્તિ, ૩ કાયની અગુપ્તિ.

૬ ૧–૧૧. નારક અને ભવનપતિને આ ત્રણે અગુપ્તિ હોય છે

૨ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચને આ ત્રણે અગુપ્તિ હોય છે

૨૧. અસંયત મનુષ્યને આ ત્રણે અગુપ્તિ હોય છે

૨૨–૨૪ વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકને પણ આ ત્રણે અગુપ્તિ હોય છે

[સ્થા ૧૬૬]

૧૮ ઋદ્ધિ

ઋદ્ધિ ત્રણ પ્રકારની છે—

૧ દેવર્દ્ધિ; ૨. રાજર્દ્ધિ; ૩ ગણીની ઋદ્ધિ.

૧. દેવર્દ્ધિ ત્રણ પ્રકારની છે—

(૧) ૧. વિમાનઋદ્ધિ; ૨. વિકુર્વણઋદ્ધિ; ૩ પરિચારણા ઋદ્ધિ (મૈથુનવિષયક)

(૨) ૧. સચિત્ત; ૨. અચિત્ત; ૩ મિશ્ર.

૨. રાજર્દ્ધિ ત્રણ પ્રકારની છે—

(૧) ૧. નગર પ્રવેશની ઋદ્ધિ; ૨. નગરનિષ્ક્રમણ ઋદ્ધિ, ૩ સૈન્ય, વાહન, કોષ, કોઠારની ઋદ્ધિ.

(૨) ૧ સચિત્ત; ૨. અચિત્ત; ૩ મિશ્ર.

૩. ગણિની ઋદ્ધિ ત્રણ પ્રકારની છે—

(૧) ૧. જ્ઞાનઋદ્ધિ; ૨. દર્શન ઋદ્ધિ; ૩ ચારિત્ર ઋદ્ધિ.

(૨) ૧ સચિત્ત ૨. અચિત્ત; ૩ મિશ્ર.

[-સ્થા. ૨૧૪]

ત્રણ સ્થાને તેજસ્લેશ્યાથી ભસ્મ થઈ જાય છે—

૧. કોઈ તેજસ્લેશ્યાલબ્ધિયુક્ત શ્રમણ-બ્રાહ્મણની પ્રતિ આશાતના કરે તેથી કુપિત થઈને તે શ્રમણ-બ્રાહ્મણ તે આશાતના કરનાર પર તેજસ્લેશ્યા મૂકે અને તેથી તે પીડિત થઈને પછી ભસ્મ થઈ જાય.

૨. તેવી જ રીતે શ્રમણ-બ્રાહ્મણની આશાતના થતી જોઈ કોઈ દેવ તેજસ્લેશ્યા મૂકે અને ભસ્મ કરે.

૩. તેવી જ રીતે દેવ અને શ્રમણ-બ્રાહ્મણ એ બન્ને એક સાથે તેજસ્લેશ્યા મૂકે અને ભસ્મ કરે.

૪ તેવી જ રીતે શ્રમણ-બ્રાહ્મણ લેશ્યા મૂકે ત્યારે પહેલાં તો તેનાથી શરીરમાં ફોલ્લા પડે પછી એ ફોલ્લા ફૂટી જાય, અને પછી તે ભસ્મ થઈ જાય.

૫. તેવી જ રીતે દેવ લેશ્યા મૂકે અને તેવી જ સ્થિતિ થાય.

૬. દેવ અને શ્રમણ-બ્રાહ્મણ બન્ને એક સાથે લેશ્યા મૂકે અને તેવી જ સ્થિતિ થાય.

૭ તેવી જ રીતે શ્રમણ-બ્રાહ્મણ લેશ્યા મૂકે અને મોટા ફોલ્લા ઊપસી આવે અને ફૂટી જાય. વળી પાછા નાના ફોલ્લા ઊપસી આવે અને તે પણ ફૂટી જાય અને ત્યાર પછી ભસ્મ થઈ જાય.

૮. દેવ લેશ્યા મૂકે અને તેવી જ સ્થિતિ થાય.

૯ બન્ને લેશ્યા મૂકે અને તેવી જ સ્થિતિ થાય.

૧ કોઈ તૈજસ લેશ્યાવાળો કોઈ શ્રમણની આશાતના કરવા ખાતર તેના પર તેજોલેશ્યા મૂકે તો તે તૈજસ લેશ્યા કશું કરવા સમર્થ બનતી નથી. તે આમથી તેમ ઊંચી-નીચી થાય છે અને તે શ્રમણની આસપાસ આંટા મારી પછી આકાશમાં ઊછળે છે ઊછળીને છોડનારના જ શરીર તરફ પાછી વળી તેના શરીરને જ બાળીને ભસ્મ કરે છે. જેમ ગોશાલકની તપોલેશ્યા વિષે બન્યું છે તેમ.
[—સ્થા. ટી.]

ત્રણ કારણે શ્રમણનિર્ગ્રન્થ સંક્ષિપ્ત વિપુલ તેજોલેશ્યાવાળો થાય.

૧. આતાપના, ૨. ક્ષાંતિ–ક્ષમા ૩. અપાનક તપ:કર્મ
[–સ્થા ૧૮૧]

નૈપુણ્ય નવ બાબતનું છે —

૧. સંખ્યાન – ગણિત ૨. નિમિત્ત – નિમિત્તશાસ્ત્ર; ૩. કાયિક – શારીરિક નૈપુણ્ય (નાડીઓ પર હાથ જોવા આદિ)- ૪ પુરાણશાસ્ત્ર, ૫. પારિહસ્તિકતા ૬ પરપંડિત (બહુશ્રુત જેવા) ૭ વાદવિદ્યા; ૮ ભૂતકર્મ–ભૂતચિકિત્સા; ૯ ચિકિત્સા
[–સ્થા ૬૭૯]

નિધિ પાંચ છે —

૧. પુત્ર ૨. મિત્ર ૩ શિલ્પ; ૪ ધન; ૫. ધાન્ય
[–સ્થા ૪૪૮]

રાજચિહ્ન પાંચ છે —

૧. ખડ્ગ; ૨. છત્ર; ૩ મુકુટ; ૪ ઉપાનહ, ૫. ચામર.
[–સ્થા ૪૦૮]

બળ દશ પ્રકારનું છે ૧ —

૧ શ્રોત્રેન્દ્રિયબળ; ૨ ચક્ષુરિન્દ્રિયબળ; ૩ ઘ્રાણેન્દ્રિયબળ; ૪ રસેન્દ્રિયબળ ૫. સ્પર્શેન્દ્રિયબળ; ૬ જ્ઞાનબળ; ૭ દર્શનબળ; ૮. ચારિત્રબળ; ૯ તપોબળ; ૧૦ વીર્યબળ.
[–સ્થા૰ ૭૪૦]

---

૧. અનુત્તરમાં પાંચ બળ — ૧ [illegible], ૨ [illegible], ૩ [illegible] બળ, ૪. વીર્યબળ, ૫ [illegible] (૫–૧ [illegible]). અને [illegible] સાત બળ [illegible] છે [illegible] પાંચ અને [illegible] તથા [illegible]. ([illegible]) [illegible] તે જ સાત બળ [illegible] છે — ૫. ૨. [illegible] [illegible] પાંચ બળ છે [illegible] [illegible] [illegible] છે — [illegible] ૫. ૧૧ [illegible] તે [illegible] છે. — [illegible] ૫. ૧૨, ૧૬.

તે તે સમયમાં ઉત્થાન કર્મ, બલ, વીર્ય, પુરુષકાર અને પરાક્રમ એ દેવ, અસુર અને મનુષ્યને હોય છે.[1]

[–સ્થા ૫૧]

છ કારણે જીવને ઋદ્ધિ, દ્યુતિ, યશ, બલ, વીર્ય, પુરુષકાર મળે નહિ. તે આ—

૧ જીવને અજીવ કરવા ઇચ્છે તો;

૨ અજીવને જીવ કરવા ઇચ્છે તો;

૩ એક જ વખતે સાચું અને ખોટું બોલવા ઇચ્છે તો;

૪ સ્વકૃતકર્મ વેદાય પણ ખરું અને ન પણ વેદાય એમ માને તો;

૫. પરમાણુને છેદવા ભેદવા કે બાળવા ઇચ્છે અથવા અગ્નિથી બાળવા ઇચ્છે તો;

૬ લોકની બહાર જવા ઇચ્છે તો

[–સ્થા ૪૭૯]

[જૈન શાસ્ત્રમાં જે વસ્તુ નિશ્ચિતરૂપે જણાવી છે તેમાં જો સંદેહ હોય તો જ ઉપર્યુક્ત કરવાનું મન થાય; એટલે જ એવા સંદેહવાળા ન થવું એવું તાત્પર્ય છે]

---

૧ ઉત્થાન એટલે ચેષ્ટાવિશેષ, ભ્રમણાદિ ક્રિયા તે કર્મ, શરીરસામર્થ્ય તે બલ, જીવથી ઉત્પન્ન થતી શક્તિવિશેષ તે વીર્ય, અભિમાન તે પુરુષકાર અને જે સિદ્ધ અભિમાન હોય તે પૂરું થાય ત્યારે પરાક્રમ કહેવાય. આ ઉત્થાનાદિ બધાં વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષય અને ક્ષયોપશમથી થતાં જીવનાં વિવિધ પરિણામો છે.

૧૯ પરચૂરણ

(૧) ભાવ

ભાવ[1] છ પ્રકારના છે—

૧. ઔદયિક, ૨. ઔપશમિક, ૩ ક્ષાયિક, ૪ ક્ષાયોપશમિક ૫. પારિણામિક, ૬ સાન્નિપાતિક

[-સ્થા ૫૩૭]

(૨) વેદનાદિ

વેદન એક છે

વેદન એક છે

વેદન એક છે

[-સ્થા ૩૩ ૩૫]

વેદના એક છે

[-સ્થા ૧૫-સમ ૧]

૧. ગૌ૦ — હે ભગવન્! નારકો શીત વેદના વેદે છે ઉષ્ણવેદના વેદે છે કે શીતોષ્ણ વેદના વેદે છે?

ભ — હે ગૌતમ! નારકો તે ત્રણે પ્રકારની વેદના વેદે છે

૨-૨૪ આદિ વેદનાપદ[2] પ્રમાણે કહેવું

[-સમ ૧૫૩]

---

૧ વિશેષ વિસ્તાર માટે જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્ર અધ્યાય ૨. તેમાં પ્રથમના પાંચ ભેદ વિસ્તારથી વર્ણન છે. પ્રથમ પાંચનું યથાયોગ્ય મિશ્રણ તે— એટલે કે— સાંનિપાતિક ભાવ. જેમકે ચારે ગતિમાં આ સાંનિપાતિક ભાવ હોય છે. નરકમાં નારકી જીવનું નારકત્વ તે ઔદયિક; ઇન્દ્રિય તે ક્ષાયોપશમિક; અને જીવત્વ તે પારિણામિક. આમ બીજી ગતિઓમાં પણ યથાયોગ્ય તે ભાવ ભાવેનું મિશ્રણ હોય છે

૨. પ્રજ્ઞાપનાનું ૩૫મું વેદનાપદ.

૯ ૧. નારકોને આ દસ પ્રકારની વેદના હોય છે —

૧ શીત; ૨. ઉષ્ણ; ૩ ક્ષુધા; ૪ પિપાસા; ૫. કંડૂ; ૬ પરતંત્રતા. ૭ ભય; ૮ શોક; ૯ જરા; ૧૦ વ્યાધિ [-સ્થા૦ ૭૫૩]

પ્રતિઘાત પાંચ પ્રકારનો છે —

૧. ગતિ;[1] ૨. સ્થિતિ;[2] ૩ બંધન;[3] ૪ ભોગ,[4] ૫. બલવીર્ય પુરુષકાર પરાક્રમનો પ્રતિઘાત[5] [-સ્થા ૪૦૬]

(૩) વિગ્રહ

૯ ૧. નારકને જન્માન્તરમાં ઉત્પન્ન થતાં ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ સમય સુધીના વિગ્રહ કરવા પડે છે

૯ ૨-૧૧. ભવનપતિને પણ તેમ જ

૯ ૧૩-૨૪ [1]દ્વીન્દ્રિયથી માંડી વૈમાનિક જીવોને પણ તે જ પ્રમાણે. [-સ્થા ૨૨૫]

---

૧ શુભગતિ યોગ્ય આચાર હોય પણ કોઈ બીજું દુષ્કર્મ થઈ જાય જેથી શુભગતિને બદલે દુર્ગતિ મળે, તે ગતિપ્રતિઘાત કહેવાય.

૨. દીર્ઘકાલિક આયુસ્થિતિ બાંધી હોય પણ પછી કોઈ અધ્યવસાય વડે એ સ્થિતિ ઘટી જાય તે.

૩. બંધન નામકર્મ — એ ઔદારિકાદિ પાંચ છે; છ તે પ્રશસ્ત બાંધ્યું હોય અને કાલાન્તરે અધ્યવસાયથી અપ્રશસ્ત બની જાય તે.

૪ [illegible] વગેરેમાં ઉત્કૃષ્ટ ભોગો ભોગવવાને યોગ્ય હોય પણ [illegible] ન થતાં એ દુર્ગતિનો બંધ હો તેને ભોગ અપ્રશસ્ત બને તે.

૫. વીર્ય [illegible] તેમ જ [illegible] વિશે સમજવું.

૬. [illegible] એમનું [illegible] સમજવું. [illegible] તે [illegible] [illegible] છે ત્યારે [illegible] પાંચ સમય કે બે સમય છે; પણ [illegible] [illegible] તેનું [illegible] ચાર સમય છે છે તેમ કહ્યું છે. [illegible] નો [illegible] પણ જ [illegible] છે.

(૪) સમવસરણ

વાદીસમવસરણ[1] ચાર છે —

૧. ક્રિયાવાદી; ૨. અક્રિયાવાદી; ૩. અજ્ઞાનવાદી; ૪ વિનયવાદી

દં ૧ નારકમાં આ ચારેય સમવસરણ છે
દં ૨-૧૧. ભવનપતિમાં આ ચારેય સમવસરણ છે
દં ૨૦-૨૪ વિકલેન્દ્રિયથી[2] માંડી વૈમાનિક સુધીના દંડકોમાં પણ આ ચારેય સમવસરણ છે

[-સ્થા ૩૪૫]

અક્રિયાવાદી[3] આઠ છે —

૧. એકવાદી ૨. અનેકવાદી; ૩ મિતવાદી; ૪ નિમિત્તવાદી ૫. સાતવાદી ૬ સમુચ્છેદવાદી; ૭ નિયતવાદી; ૮ પરલોક નથી એમ કહેનાર (નાસ્તિક)

[-સ્થા ૬૦૭]

(૫) યુગ્મ

યુગ્મ[4] ચાર છે —

૧. કૃત યુગ્મ; ૨. ત્રેતા યુગ્મ ૩ દ્વાપર યુગ્મ; ૪ કલ્યોજ

---

૧. જેમાં અનેક મતો મળે તે સમવસરણ. ક્રિયાવાદી વગેરેના ભેદની વિગતો માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં ૮

૨. મિથ્યાદૃષ્ટિ મન નથી હોતું એટલે અન્ય વાદોનો તેમને સંભવ નથી.

૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં ૯

૪. ભગવતીસાર પૃ ૧૧૮ જે રાશિમાંથી ચાર ચાર કાઢતાં છેવટે ચાર બાકી રહે તે કૃતયુગ્મ રાશિ કહેવાય. જે રાશિમાંથી ચાર કાઢતાં ત્રણ બાકી રહે તે ત્રેતા રાશિ. અને બે બાકી રહે તે દ્વાપરયુગ્મરાશિ

૯૦ ૧–૨૪ નારકથી માંડીને વૈમાનિક સુધીના જીવોને આ ચાર યુગ્મ હોય છે

[–સ્થા ૩૧૬]

ટિપ્પણ

૧. ૮૪ લાખ યોનિપ્રકાર —

[illegible]

[illegible]

[illegible]

અને પારની ચાર–ચાર લાખ, અને ૧૪ લાખ મનુષ્ય પંચેન્દ્રિયની યોનિ છે. આ બધી મળી ૮૪ લાખ જીવયોનિ સમજવી.

૨. ઉપપાત અને ઉદ્વર્તના વિરહ :—

(૬ ૧) રત્નપ્રભામાં જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ ૨૪ મુહૂર્ત; શર્કરામાં અને વાલુકામાં જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ૭ રાત્રિદિવસ અર્ધમાસ, માસ, બે માસ, ચાર માસ અને ૬ માસ ક્રમશઃ સમજવા. (૬ ૯–૧૧) અસુરકુમારથી માંડી સ્તનિતકુમાર સુધીના દશે ભવન પતિમાં જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૪ મુહૂર્ત (૬ ૧૨–૧૬) પૃથ્વીકાયથી વનસ્પતિ સુધીના એકેન્દ્રિય જીવોને ઉપપાત વિરહકાલ છે જ નહિ. (૬ ૧૭ ૧૯) દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયમાં જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુહૂર્ત (૬ ૨) સમ્મૂર્છિમ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયનો દ્વીન્દ્રિયાદિ જેમ, અને ગર્ભજનો ૧૨ મુહૂર્ત ઉત્કૃષ્ટ સમજવા. (૬ ૨૧) ગર્ભજ મનુષ્યનો ગર્ભજ તિર્યંચ જેમ અને સંમૂર્છિમ મનુષ્યનો ૨૪ મુહૂર્ત વિરહકાલ છે. (૬ ૨૨–૨૩) વ્યંતર અને જ્યોતિષ્કોનો જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૪ મુહૂર્ત છે. (૬ ૨૪) સૌધર્મ અને ઈશાનનો અંતર પ્રમાણે; પણ સનત્કુમારનો ઉત્કૃષ્ટ નવ દિવસ અને ૨ મુહૂર્ત; માહેન્દ્રનો દિ. ૧૨, મુ. ૧; બ્રહ્મલોકનો દિ. ૨૨૫ લાંતકનો દિ. ૪૫, મહાશુક્રનો દિ. ૮૦ સહસ્રારનો દિ. ૧ ; આનતનો સંખ્યાત માસ; પ્રાણતનો પણ તે જ આરણનો સંખ્યાત વર્ષ; અચ્યુતનો પણ તે જ; ગ્રૈવેયક ત્રણે પ્રકારમાં ક્રમશઃ સંખ્યાત સો વર્ષ, સંખ્યાત હજાર વર્ષ સંખ્યાત લાખ વર્ષ; અનુત્તર વિમાનોમાં અસંખ્યાત કાળ; અને સર્વાર્થસિદ્ધમાં પલ્યોપમનો અસંખ્યાત ભાગ.

ઉદ્વર્તનાવિરહ પણ ઉપપાતવિરહ પ્રમાણે જ સમજી લેવો.

૩. અવગાહના :—

પ્રજ્ઞાપનાના ૨૧ મા પદમાં જીવની અવગાહના અને સંસ્થાન બતાવ્યાં છે. તેમાંથી અવગાહના વિષે અહીં સામટું કહ્યું છે. વિસ્તારથી જાણવા માટે ત્યાં જોઈ લેવું. પણ સંક્ષેપ આ પ્રમાણે સમજવો — બધા એકેન્દ્રિય જીવોનું આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું શરીર જઘન્યથી તથા ઉત્કૃષ્ટથી છે. પણ તેમાં પ્રત્યેક વનસ્પતિનું ૧ હજાર યોજનથી અધિક લાંબું શરીર સમજવું. બાકીના જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન નીચે પ્રમાણે —

દ્વિ-ઇન્દ્રિયનું શરીર બાર યોજન, ત્રીન્દ્રિયનું ત્રણ ગાઉ, ચતુરિન્દ્રિયનું ચાર ગાઉ છે; સાતમા નરકમાં ૫૦૦ ધનુષ છે અને ત્યાંથી પહેલી સુધીનાં નરકમાં ક્રમશઃ ઉત્તરોત્તર અડધું અડધું સમજવું—જેથી કે ૨૫૦, ૧૨૫, ૬૨॥, ૩૧।, ૧૫॥ ધનુષ અને બાર આંગળ અને સાત ધનુષ અને ૬ આંગળ; ગર્ભજ મત્સ્ય અને ઉરપરિસર્પનું ઉત્કૃષ્ટ યોજન, ગર્ભજ પક્ષીનું બે થી નવ ધનુષ પ્રમાણ, ભુજપરિસર્પનું બે થી નવ ગાઉ; ગર્ભજ સ્થલચર ચોપગાનું ૬ ગાઉ; સંમૂર્છિમ મત્સ્યનું ૧૦૦૦ યોજન, સંમૂર્છિમ સ્થલચરનું ૨ થી ૯ ગાઉ; સં. ઉરપરિસર્પનું તેટલા જ યોજન, અને સં. ભુજપરિસર્પ તથા ખેચરનું તેટલું જ ધનુષ સમજવું. ગર્ભજ મનુષ્યનું ત્રણ ગાઉ; સં. મનુષ્યનું આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું; ભવનપતિનું સાત હાથ; વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને સુધર્મ અને ઈશાનવાસી દેવોનું પણ સાત હાથ; સનત્કુમાર અને માહેન્દ્રના દેવોનું ૬ હાથ, બ્રહ્મ અને લાંતકના દેવોનું પાંચ હાથ, મહાશુક્ર અને સહસ્રારના દેવોનું ચાર હાથ, આનત અને પ્રાણતના દેવોનું ત્રણ હાથ, આરણ-અચ્યુતના દેવોનું પણ ત્રણ હાથ, ગ્રૈવેયકના દેવોનું બે હાથ અને અનુત્તરના દેવોનું શરીર એક હાથ છે.

૪. વૈક્રિય શરીરને લગતા પ્રશ્નોત્તર :—

જેમ કે પ્ર. —શું એકેન્દ્રિયમાં વાયુકાયને છે કે અપ્કાયને પણ?
ઉ. —વાયુકાયને છે. તેની જ રીતે નારકને પણ બધાને જ છે તેમાં પણ ભાવિને જ છે તેવા પ્રશ્નોત્તર યથાક્રમ સમજી લેવા. તે જ પ્રમાણે પંચેન્દ્રિયમાં પ્રશ્નોત્તર સમજવા. નિષ્કર્ષ આ પ્રમાણે છે—

બધાય દેવો અને નારકને, ઘણા જ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયને, તેમ જ સંખ્યાત વર્ષાયુ બધા તિર્યંચને જ સંખ્યાત વર્ષાયુ ગર્ભજ કર્મભૂમિજ મનુષ્યને, બધા અને બાદર વાયુકાયને વૈક્રિય શરીર હોય છે.

૫. સંસ્થાન :—

આકારવિશેષની સાથે સાથે સંસ્થાન વર્ણન પણ સમજવાનું છે તે આ પ્રમાણે— ઔદારિકનું સંસ્થાન નાના પ્રકારે છે. વાયુનું ધ્વજા જેવું, નારકોનું હુંડ સંસ્થાન છે. પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્યના ઔદારિક

આકાર વિવિધ પ્રકારે છે. દેવોના ભવધારણીય વૈક્રિયનો આકાર સમ-ચતુરસ્ર છે અને ઉત્તર વૈક્રિયનો નાના પ્રકારે છે.

વૈક્રિયની અવગાહના આ પ્રમાણે — જઘન્યથી આંગળનો અસં-ખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટી એક લાખ યોજનથી વધારે. તેમાં વાયુના વૈક્રિયની અવગાહના જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંગુલનો અસંખ્યાત ભાગ જ છે. નારકના ભવધારણીયની જઘન્ય આંગળનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટી આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે. તેમના ઉત્તર વૈક્રિયની જઘન્યથી આંગળનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટી પોતપોતાના ભવધારણીયથી બમણી. પંચેન્દ્રિય તિર્યંચના વૈક્રિયની ઉત્કૃષ્ટ ૯૦૦ યોજન, મનુષ્યની એક લાખ યોજનથી વધારે અને દેવોનું ઉત્તર વૈક્રિય એક લાખ યોજન ઉત્કૃષ્ટ છે અને ભવધારણીય આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે.

૪. તૈજસની અવગાહના :—

અહીંયાં અવગાહનાના સામાન્ય પ્રયોજકો પણ એકેન્દ્રિયાદિ જીવો જીવોની મારણાંતિક સમુદ્ઘાત વખતની તૈજસ શરીરની અવગાહના જણ-સમજ હોવાની છે, તે આ પ્રમાણે — એકેન્દ્રિયની જઘન્ય અને ઉત્કૃ-ષ્ટમાં તો લંબાઈપ્રમાણ અને જાડાઈમાં જઘન્ય આંગળનો અસંખ્યાત ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ ઊંચે અને નીચે લોકાન્ત સુધીની. આ ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના જે જીવ લોકના એક છેડે હોય અને બીજા છેડે ઉત્પન્ન થવાનો હોય તેની અપેક્ષાએ સમજવી. દ્વિ-ઇન્દ્રિયાદિ જીવોની લંબાઈમાં તિર્યગ્લોકથી લોકાન્ત સુધીની છે, કારણ સામાન્ય રીતે દ્વિ-ઇન્દ્રિયાદિ જીવો તિર્યક્ લોકમાં જ હોય છે અને ત્યાં રહી મારણાંતિક સમુદ્ઘાત કરે છે. નારકની જઘન્યથી હજાર યોજન ઝાઝી છે, કારણ કે નારક પાતાળકળશની હજાર યોજન ભીંત ભેદીને તેમાં મત્સ્યરૂપે ઉત્પન્ન થવાનો હોય, તો તેને તૈજસ શરીરની અવગાહના હજાર યોજન જેટલી લાંબી સહેજે છે. અને નારકની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાની લંબાઈ નીચે સાતમા નરક સુધી, ઉપર સાતમા નરકમાંથી સમુદ્રમાં મત્સ્યરૂપે ઉત્પન્ન થવાનો હોય; અને તીરછી દિશામાં સ્વયંભૂરમણ સુધી. જે તે ત્યાં મત્સ્યરૂપે ઉત્પન્ન થવાનો હોય તેથી અને ઊંચી દિશામાં પંડગવન અને પુષ્કરણી સુધીની છે. કારણ નારક તેમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્યની મારણાંતિક તૈજસ અવગાહના લોકાન્ત સુધીની છે. વનસ્પતિ, ભવન, જ્યોતિષી

અને સુધર્મ અને ઈશાનના દેવોની આકૃતિઓ. ઉપર અચ્યુતકલ્પની
ઇન્દ્રની જગ્યાથી અંજનની અવસ્થાનથી ભાગ, એ તેમાં સમયને જ
૧ કોઈપણ રીતે બતાવ્યા હોય, અને ત્યાંથી નીચે વિભાગમાં ત્રીજ
નરક સુધી, વીજાં વિભાગમાં સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની બહારની વેદિકા
સુધી, અને ચોથે ઊર્ધ્વલોકમાં રૂપની સુધી—ત્યાં તેમાં પ્રમાણ
વસ્તીમાં બતાવ્યા હોય છે. સનત્કુમારથી સહસ્રાર સુધીના વર્ણન
દેવોની—જગ્યાથી અંજનને અવસ્થાનથી ભાગ—એ તેમાં સુધર્મ
સુધીમાં સ્થાન કરવા પડ્યા હોય અને અંતે તેમાં જ ભાગ ૧૧ ભાગ
છે; ત્યાંથી નીચે વિભાગમાં મહાતમઃપ્રભા સુધીના, વીજાં
વિભાગમાં સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધીના, અને ચોથે વિભાગમાં અચ્યુત દેવ-
લોક સુધીની છે. આનતથી અચ્યુત સુધીના દેવોની આકૃતિ. ઉપર
અચ્યુતકલ્પ—જગ્યાથી અંજનને અવસ્થાનથી ભાગ અને ત્યાંથી
નીચે વિભાગમાં અધોલોકના અંત સુધી, વીજાં વિભાગમાં મનુષ્યલોક
પ્રમાણ અને ચોથે વિભાગમાં અચ્યુત સુધીના.

૭. આલાપક વિધિ :—

આ સૂત્ર વિભાગમાં નવ સ્તબકો આપ્યા છે અને તેમાં સર્વ
કર્મોને વિસ્તાર કરી દીધા છે

૧ પ્રથમ સ્તબકમાં નાના પ્રકારની કથા અને સામગ્રી—
પ્રકાર મનુષ્યો, પ્રકાર દેવો અને પ્રકાર તિર્યંચગતિના સમાવેશ છે.

૨. બીજા આલાપકમાં નાના પ્રકારની કલ્પના સહ સમગ્રી
સામગ્રી સહભાવિક દેવો છે.

ત્રીજા આલાપકમાં સમગ્રી કલ્પના સહ નાના પ્રકારની
સામગ્રી આલાપકના દેવો છે

૪ ચોથા આલાપકમાં એક એવી કથા અને સામગ્રી સમાપ્ત
દેવો છે.

૫. પાંચમા આલાપકમાં આહારી અને અપ્રતિષ્ઠિત દેવો આહાર
રહિત દેવો છે.

૬. છઠ્ઠા આલાપકમાં ઈન્દ્રિય, અતિન્દ્રિય, અને નાનાપ્રકારની
આત્મા વીગેરે એવા આલાપ આવે છે તેના આસક્તિ આપનારને
પ્રાપ્ત થયેલા છે તેના વર્ણન છે.

૭. સાતમા આસમાનમાં તે સત્તા છે જે આત્મસ્થાનભાવનાને અનુ અવિનાશી અનંત વિજ્ઞાન છે એવા વિજ્ઞાનમાનવને પ્રાપ્ય થાય છે

૮ આઠમા આસમાનમાં તે સત્તા છે જેનો કંઈ અંત નથી એવા અતિમાનવને પ્રાપ્ય છે

૯ નવમા આસમાનમાં તે સત્તા છે જે દેવમાનવ-માનવને પ્રાપ્ય છે.

૮. ક્રિયાવાદી વગેરે:—

ક્રિયાવાદીના ૧૮૦ ભેદ છે, અક્રિયાવાદીના ૮૪ છે, અજ્ઞાનવાદીના ૬૭ અને વિનયના ૩૨ છે — આ બધા મળી ૩૬૩ ભેદો છે

ક્રિયાવાદીના ૧૮૦ ભેદ આ પ્રમાણે સમજવામાં આવે છે —

૧ જીવ, ૨ અજીવ, ૩ આસ્રવ, ૪ સંવર, ૫ બંધ, ૬ નિર્જરા, ૭ પુણ્ય, ૮ પાપ, અને ૯ મોક્ષ. આ નવે પદાર્થોનું અસ્તિત્વ સ્વતઃ છે તથા પરતઃ છે એવા બે વિકલ્પે તથા તે નવે પદાર્થોનું અસ્તિત્વ નિત્યપણે છે અનિત્યપણે છે એવા બે વિકલ્પે સમજે; પછી એ નવે પદાર્થનું અસ્તિત્વ કાળ, ઈશ્વર, આત્મા, નિયતિ અને સ્વભાવ એવા પાંચ કારણોના વિકલ્પે સમજે — આ બધા વિકલ્પોની પરસ્પર મેળવણી કરતાં ૯×૨×૨×૫ = ૧૮૦ ભેદો બને છે. કોઈ જીવ વિષે આમ કહે છે —

૧ જીવ સ્વતઃ નિત્ય કાળને કારણે છે — આનો અર્થ એ થાય કે જીવ છે તે એક સ્વતંત્ર પદાર્થ; તે ફૂટસ્થ છે કેમ કે તેમ સાબિત નથી એવો છે કેમ કે એવું હોય તો જ બીજાને ફૂટસ્થ કહી શકાય છે તેમ વળી એવું હોય તો જ જીવનું ભાન થઈ શકે અન્યથા નહીં — નિત્ય માનવાને કારણ નથી. વળી તે નિત્ય છે અક્રિયાવાદીને મતે બધું કાળથી થયેલું છે. જીવ પણ કાળને કારણે જ અસ્તિત્વ ધરી શકે. આ મન્તવ્ય કાળવાદીનું છે.

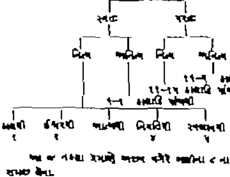
૨. આ જ રીતે જ ઈશ્વરને કારણે ઈશ્વરવાદી કહે તે આ પ્રમાણે કહે — જીવ સ્વતઃ નિત્ય છે ઈશ્વરને કારણે. ઈશ્વરવાદી કાળ નહિ પણ ઈશ્વરને જ બધી વસ્તુના અસ્તિત્વમાં કારણ માને છે

૭–૮. તે જ પ્રમાણે ઈશ્વર નહિ, પણ પુરુષ જ જગતમાં મુખ્ય કારણ છે એવું માનનાર આત્માનું અસ્તિત્વ પુરુષને કારણે અને નિયતિ-વાદી નિયતિને કારણે તથા સ્વભાવવાદી સ્વભાવને કારણે માને. એટલે ભંગ ત્રણ વિકલ્પ બને.

૯–૧. તેથી જ રીતે સ્વતઃ શબ્દ વર્જી ને પરતઃ શબ્દ મૂકી તેથી ભંગ પાંચ વિકલ્પ બની જાય. પ્રથમમાં આત્માદિ પાંચનું સ્વતઃ—સ્વરૂપે અસ્તિત્વ માનવામાં આવ્યું હતું, ત્યારે આ પાંચમાં પ્રત્યેક પદાર્થનું અસ્તિત્વ પરતઃ—પરાપેક્ષ માનવામાં આવે છે. એટલે ૧ જગતે નિત્ય પદાર્થો નિત્ય રૂપ વિના હોય જ નહિ, નિત્ય આ વિકલ્પથી પ્રતીત થાય—એટલે કે તેની સિદ્ધિ અન્ય રીતે હોય તો પદાર્થો ભિન્ન રૂપે જ રહે એટલે સ્વતંત્રપણે નહિ.

૧૧–૨. જગતના સૌ વિકલ્પોમાં જગતને નિત્ય માન્યો છે પણ તે નિત્ય ન માનતાં અનિત્ય માનવામાં આવે તો આ ભંગ દશ વિકલ્પે બની જાય.

૧૧–૧૮. આ જ પ્રમાણે કાલાદિ વાદીના ૮ ભાંગાના ૧–૨ ભેદ મળતાં ભંગ ૧૬ ભેદ થઈ જાય છે—પણ બધા મળી ૧૮ પ્રકારનો કરેલ હોય તો આ પ્રમાણે થાય—

આ જ નકશા પ્રમાણે અક્રિયા વગેરે વાદીના ૮ના ૧–૨ ભેદ સમજી લેવા.

અક્રિયાવાદીના ૮૪ ભેદો આ પ્રમાણે સમજવા — અક્રિયાવાદી આત્મા આદિ પદાર્થોને માનતા નથી, એટલે તેમને મતે અસ્તિ નહિ પણ નાસ્તિ જ હોય છે. વળી એ મતે આત્મા જ નહિ તો નિત્યાનિત્યનો પ્રશ્ન પણ ઊભો થતો નથી અને તેમાં કાલાદિ પાંચ કારણમાં એક આત્મનું કારણ ઓછું છે. તેથી વિકલ્પો આવા બને — ૧ જીવ સ્વતઃ અસ્તિ નથી ૨. જીવ સ્વતઃ ઈશ્વરથી નથી — આદિ. ૮૪ની સંખ્યા આ પ્રમાણે છે — તત્ત્વની સંખ્યા ૯ને બદલે ૭ આવશે. પુણ્યપાપને બાદ કરો. તેથી ૭ (તત્ત્વ) ૨ (સ્વતઃ અને પરતઃ) ૬ (કાલાદિ) = ૮૪ આ જ વસ્તુને નકશાથી કહેવી હોય તો આ પ્રમાણે કહેવાય —

જીવ (નાસ્તિ)

સ્વતઃ — ૧–૬ કાલાદિ ૭ કારણે

પરતઃ — ૭–૧૨ કાલાદિ ૭ કારણે

આમ જીવ જેમ બાકીના તત્ત્વોમાંથી ૧ના પણ બાર-બાર ભેદ ગણતાં ૧૨ × ૭ = ૮૪ ભેદ થાય.

અજ્ઞાનવાદીના ૬૭ ભેદ છે તે આ પ્રમાણે સમજવા — અજ્ઞાનવાદીઓ આત્મા આદિ પદાર્થ વિષે કહે છે કે આત્મા સત્ છે કે અસત્ છે કે સદસત્ છે કે અવાચ્ય છે કે સદવાચ્ય છે કે અસદવાચ્ય છે કે સદસદવાચ્ય છે એ કોઈ જાણી શકતું નથી. આમ પ્રત્યેક આત્મા આદિ પદાર્થ વિષે સાત સાત વિકલ્પો છે. તેથી ૭ × ૯ = ૬૩ ભેદ તે થાય — અને નવ તત્ત્વ સિવાય ઉત્પત્તિ વિષે પણ પહેલું અજ્ઞાન અહીં કરે છે પણ તેના વિકલ્પ પ્રથમના ચાર જ છે. તેથી ૬૩ + ૪ = ૬૭ ભેદ બધા મળી ભેદો અજ્ઞાનવાદીના થાય.

વૈનયિકના ૩૨ ભેદ છે તે આ પ્રમાણે —

૧. દેવ ૨. રાજા, ૩. યતિ, ૪. જ્ઞાતિ, ૫. સ્થવિર, ૬. અધમ, ૭. માતા, ૮. પિતા. આ આઠ વ્યક્તિનો ૧ મનથી, ૨. વચનથી, ૩. કાયાથી અને ૪ દાનથી વિનય-વિનય કરવો એવી માન્યતા વૈનયિકવાદીઓની છે. તેથી ૮ × ૪ = ૩૨ ભેદો થાય.

ક્રિયાવાદી આદિ વાદો વિષે જુઓ આ ગ્રન્થનું 'સૂત્રકૃતાંગ' પૃ. ૨૩ થી, અને પૃ. ૧૩૪ થી.

૬ અક્રિયાવાદી :—

અદ્વૈત બ્રહ્મવાદી તે એકવાદી. અને શબ્દાદ્વૈતવાદી પણ એકવાદી કહેવાય. જગતમાં બધું વિલક્ષણ છે તેમાં સામાન્ય જેવું કંઈ તત્ત્વ નથી એવું માનનાર અનેકવાદી છે. જીવોને અનન્ત નહિ પણ પરિમિત માની એક વખત સંસારનો અન્ત થશે એવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે એમ માનનાર તે મિતવાદી અથવા આત્માને અંગુષ્ઠપર્વ માત્ર કે શ્યામાક તંદુલ જેવો પરિમિત માનનાર પણ મિતવાદી કહેવાય. અથવા લોકને માત્ર સાત દ્વીપ-સમુદ્રપ્રમાણ માને તે પણ મિતવાદિઓ છે. આ જગત ઈશ્વરે નિર્મિત કર્યું છે, બ્રહ્માએ બનાવ્યું છે કે કોઈ પુરુષે સર્જ્યું છે એમ માનનાર તે નિર્મિતવાદી. સુખશીલતામાંથી જ ઉત્તમ એવો સુખનો માર્ગ સાધનામાંથી સિદ્ધ થઈ શકે નહિ, તપસ્યાદિ દુઃખથી સુખ કેવી રીતે મળે, સુખ તો સુખજન્ય જ હોઈ શકે માટે ક્લેશ નહિ કરતાં સુખપૂર્વક રહેવું જેથી ભવિષ્યમાં પણ સુખ મળે — આવું માનનાર તે સાતવાદી. પ્રતિક્ષણે વસ્તુ નાશ પામે છે, સર્વ વસ્તુ ક્ષણિક છે — એમ માનનાર ક્ષણિકવાદી તે સમુચ્છેદવાદી છે. જગતમાં સર્વ નિત્ય જ છે — નિત્ય જ છે એવું માનનાર તે — સર્વ — નિત્યવાદી છે. ચાર્વાક — નાસ્તિકો પરલોક નથી એમ કહે છે.

૬

દેવનિકાય

૧. સામાન્ય બાબતો

દેવસ્થિતિ[1] ચાર પ્રકારની છે —

૧. કોઈ સામાન્ય દેવ હોય;
૨. કોઈ સ્નાતક દેવ હોય;
૩. કોઈ દેવ પુરોહિત હોય
૪ કોઈ પ્રજ્વલન દેવ હોય.[2]

[-સ્થા ૨૪૮]

દેશથી અને સર્વથી દેવો શબ્દ સાંભળે છે રૂપદર્શન કરે છે સુગંધ લે છે રસાસ્વાદ લે છે, સ્પર્શ કરે છે અવભાસે છે પ્રભાસે છે વિકુર્વણા કરે છે પરિચારણા કરે છે, બોલે છે આહાર લે છે તેને પરિણમાવે છે વેદે છે અને નિર્જરા કરે છે

[-સ્થા ૮]

સમુદ્ઘાત કરીને અને કર્યા વિના એમ બે પ્રકારે આત્મા (દેવાત્મા) અવધિ જ્ઞાન-દર્શનથી —

૧. અધોલોક જાણે-દેખે છે;
૨. તિર્યગ્લોક જાણે-દેખે છે;
૩. ઊર્ધ્વલોક જાણે-દેખે છે
૪ સંપૂર્ણલોક જાણે-દેખે છે

---

1. સ્થિતિ એટલે મર્યાદા. જેમ મનુષ્યોમાં કોઈ રાજા, કોઈ અમાત્ય વગેરે હોય છે, તેમ દેવમાં પણ છે.

2. મનુષ્યોમાં બીજાના ગુણગાન ગાનારા ભાટ-ચારણો હોય છે, તેવી દેવજાતિ — તે પ્રજ્વલન દેવ કહેવાય.

§ તે જ પ્રમાણે વિકુર્વણા કરીને અને કર્યા વિના, અવધિજ્ઞાન-દર્શન નથી —

૧-૪ અધોલોકાદિને જાણે-દેખે છે

[-સ્થા૦ ૯]

§ દેવો ત્રણ વખતે વિદ્યુત કરે છે —

૧. વિકુર્વણા કરતી વખતે;

૨. પરિચારણા (મૈથુન) વખતે;

૩. કોઈ શ્રમણ-બ્રાહ્મણને પોતાની ઋદ્ધિ, યશ, બલ, વીર્યાદિનું જ્ઞાન કરાવવું હોય ત્યારે.

§ ત્રણ કારણે દેવો મેઘગર્જના કરે છે —

૧-૩. ઉપર પ્રમાણે.

[-સ્થા૦ ૧૪૩]

§ દેવલોકમાં નવો ઉત્પન્ન થયેલો દેવ ઇચ્છે તો પણ મનુષ્યલોકમાં શીઘ્ર આવી શકે નહિ તેનાં ત્રણ કારણો છે —

૧ દેવોના કામભોગમાં મૂર્છિત થઈ જાય છે;

૨ મનુષ્યલોકનો સ્નેહ તૂટી જાય છે અને દેવલોકનો પ્રેમ બંધાઈ જાય છે

૩. તે એવો તો દેવના કામભોગમાં ફસાઈ જાય છે કે હમેશાં વિચાર કર્યા કરે છે કે આજે જઈશ, કાલે જઈશ; એમ કરતાં કરતાં જેમને માટે તે જવાનો હોય, તે લોકો તો મરી પૂરે છે એટલે તેને જવાપણું રહેતું નથી

§ દેવ ઇચ્છે તો મનુષ્યલોકમાં આવી શકે તેનાં ત્રણ

ઉપાધ્યાય, આચાર્ય વગેરે છે જેમના પ્રભાવથી મને આવી દેવર્દ્ધિ મળી છે તો હવે તેમની પાસે જઈ તેમને નમસ્કાર કરું તેમની સેવા કરું

૨. મનુષ્યોમાં તો જ્ઞાની, તપસ્વી અને અતિ દુષ્કર કૃત્યોને પણ કરનાર પડ્યા છે; તો હું તેમની પાસે જઈ તેમને નમસ્કાર કરું તેમની સેવા કરું,

૩. મનુષ્યોમાં મારાં માતા પિતા ભાઈ વગેરે કુટુંબસંબંધીઓ છે; તો તેમની પાસે જઈને હાજર થાઉં, જેથી મને મળેલી દેવઋદ્ધિને તેઓ જોઈ શકે

[-સ્થા ૧૭૭]

§ દેવ ચાહે તો પણ ચાર કારણે મનુષ્યલોકમાં શીઘ્ર આવી શકે નહિ —

૧-૩. ઉપર પ્રમાણે;

૪ મનુષ્યલોકની ગંધ દેવોને ગમતી નથી કારણ, મનુષ્યલોકની ગંધ ૪ ૫ યોજન સુધી ઊંચે ફેલાય છે અને તે દેવોને અણગમતી છે

§ ચાર કારણે ધારે તો દેવ મનુષ્યલોકમાં આવી શકે —

૧ ૩. પ્રથમ જેમ

૪ મનુષ્યલોકમાં મારા મિત્રો સબંધીઓ છે જેમની સાથે એમ મેં નક્કી કરેલું કે જે કોઈ પહેલું મરી દેવલોકમાં જાય, તેણે ત્યાંથી આવી બીજાને બોધ આપવો.

[-સ્થા ૩૨૩]

ચાર પ્રસર્પક (એક જગ્યાથી બીજી જગ્યાએ ફરનારા) છે —

૧. અનુત્પન્ન ભોગોના નિષ્પાદન માટે;

૨. પૂર્વોત્પન્ન ભોગો ચાલ્યા ન જાય તે માટે;

૩ અનુત્પન્ન સુખના નિષ્પાદન માટે;

૪ ઉત્પન્ન સુખ ચાલ્યું ન જાય તે માટે.

[-સૂ ૧૧૦]

§ દેવો પોતાનું ચ્યવન ત્રણ કારણે જાણે છે —

૧ વિમાનાભરણ નિષ્પ્રભ થઈ જાય તો;

૨ કલ્પવૃક્ષો મ્લાન થાય તો;

૩ પોતાની તેજોલેશ્યા હીન થાય તો.

§ દેવોને ઉદ્વેગ થવાના ત્રણ સ્થાન છે —

૧ અરેરે! આવી લક્ષ્મી છોડી મરવું પડશે;

૨ માટે માતાના ઉદરમાં માતાનું ઓજ અને પિતાનું વીર્ય એ બન્નેના મિશ્રણનો આહાર કરવો પડશે;

૩ અરેરે! અશુચિ ગર્ભમાં રહેવું પડશે.

[-સૂ ૧૭૦]

§ ત્રણની દેવો સ્પૃહા કરે છે —

૧ મનુષ્યભવ;

૨ આર્યક્ષેત્રમાં જન્મ;

૩ સુકુલમાં જન્મ.

§ દેવોને શોક ત્રણ કારણે થાય છે —

૧ શક્તિ હોવા છતાં શ્રુત ભણ્યો નહિ,

૨ ઐહલૌકિક કામભોગમાં આસક્ત થઈ ઘણા કાળ સુધી દીક્ષા પાળી નહિ;

૩ વિશુદ્ધ ચારિત્ર પાળ્યું નહિ.

આમ વિચારી તે પરિતાપ કરે છે.

[-સૂ ૧૮૯]

૨. ભેદો

દેવ પાંચ પ્રકારના છે —

૧. ભવ્ય દ્રવ્યદેવ[1] (દેવ થવા યોગ્ય)
૨ નરદેવ – ચક્રવતી ;
૩ ધર્મદેવ – આચાર્યાદિ,
૪ દેવાધિદેવ – અરિહન્ત;
૫. ભાવદેવ – વૈમાનિક વગેરે.

[–સ્થા ૪૦૧]

દેવ ચાર[2] પ્રકારના છે —

૧. ભવનવાસી; ૨. વાનવ્યંતર ૩. જ્યોતિષ્ક ૪ વિમાનવાસી

[–સ્થા ૨૫૭]

(૧) ભવનપતિ

૧. અસુરકુમાર ૨. નાગકુમાર; ૩. સુપર્ણકુમાર, ૪ વિદ્યુત્કુમાર, ૫. અગ્નિકુમાર; ૬ દ્વીપકુમાર ૭. ઉદધિકુમાર; ૮ દિશાકુમાર ૯ વાયુકુમાર; ૧૦ સ્તનિતકુમાર

[–સ્થા ૭૩૬]

દશ ભવનપતિ દેવોના દશ ચૈત્યવૃક્ષ છે —

૧. અશ્વત્થ; ૨. સપ્તપર્ણ ૩. શાલ્મલી; ૪ ઉંબર; ૫ શિરીષ ૬ દધિપર્ણ ૭. વંજુલ; ૮. પલાશ; ૯ વપ્ર; ૧૦ કર્ણિકાર

[–સ્થા ૭૩૬]

---

૧. જે ભવ્ય મરીને દેવ થવાના હોય તે.

૨. આ ભેદો સ્થાનોના સમજવા. અનુત્તર નિકાયમાં દેવના ભેદો આ પ્રમાણે ગણેલા છે — ૧ આત્મભ્યાપારિક ૨. લોકાંતિક ૩. કામ, ૪ દર્પિત ૫ નિર્માણરતિ ૬ પરનિર્મિતવશવર્તિ ૭. બ્રહ્માદિ ૮ ચાતુર્મહારાજિક—અનુત્તર ૧૧ ૧૨.

વિદ્યુત્કુમારીમાં ચાર મહત્તરિકા (પ્રધાન) છે—

૧ ચિત્રા; ૨. ચિત્રકનકા; ૩. શતેરા; ૪ સૌદામિની.

[-સ્થા ૨૫૫]

વિદ્યુત્કુમારીમાં ૬ પ્રધાન છે—

૧. આલા; ૨. શક્રા; ૩ શતેરા; ૪ સૌદામિની; ૫ ઇન્દ્રા; ૬ ઘનવિદ્યુતા

[-સ્થા ૫૦૭]

દિશાકુમારીઓમાં ચાર પ્રધાન છે—

૧. રૂપ. ૨ રૂપાંશા; ૩. સુરૂપા, ૪ રૂપવતી.

[-સ્થા ૨૫૫]

દિશાકુમારીઓમાં છ પ્રધાન છે—

૧. રૂપા ૨ રૂપાંશા, ૩. સુરૂપા; ૪ રૂપવતી ૫. રૂપકાંતા, ૬ રૂપપ્રભા.

[-સ્થા ૫૦૭]

વાયુકુમારના ચાર ભેદ છે—

૧. કાલ, ૨. મહાકાલ ૩ વેલમ્બ, પ્રભંજન.

[-સ્થા૦ ૨૫૬]

અસુરકુમારના પ્રાસાદો અઢીસો યોજન ઊંચા છે.

[-સમ ૧ ૩]

(૨) પરમાધાર્મિક

૬ પરમાધાર્મિક[1] પંદર છે—

૧ અંબ, ૨. અંબરિષ ૩ શ્યામ ૪ શબલ, ૫. રુદ્ર, ૬ ઉપરુદ્ર, ૭ કાલ, ૮. મહાકાલ, ૯ અસિપત્ર; ૧

૧ પરમાધાર્મિકો અંગે ભગવતીમાં ૭ ભાગુ જુઓ.

ધનુ ૧૧. કુંભ ૧૨. વાલુક ૧૩. વૈતરણી, ૧૪. ખરસ્વર, ૧૫. મહાઘોષ

[-સમ ૧૫]

(૩) વાણવ્યંતર

§ વાણવ્યંતરના આઠ પ્રકાર છે —

૧ પિશાચો ૨. ભૂતો ૩. યક્ષો ૪. રાક્ષસો ૫. કિન્નરો; ૬ કિંપુરુષો; ૭ મહોરગો; ૮. ગંધર્વો.

§ આ આઠ વાણવ્યંતરનાં આઠ ચૈત્યવૃક્ષ છે તે નીચે પ્રમાણે —

૧. પિશાચોનું કદંબ ૨. યક્ષોનું વડ ૩. ભૂતોનું તુલસીવૃક્ષ ૪ રાક્ષસોનું કંડક; ૫. કિન્નરોનું અશોક; ૬ કિંપુરુષોનું ચંપક; ૭. ભુજંગો(મહોરગ)નું નાગવૃક્ષ ૮. ગંધર્વોનું તેન્દુક

[-સ્થા ૮]

વાણવ્યંતરના ચૈત્યવૃક્ષ આઠ યોજન ઊંચા છે

[-સમ ૮]

વાણવ્યંતર દેવોની સુધર્મા સભા નવ યોજન ઊંચી છે

[-સમ]

(૪) જ્યોતિષ્ક[1]

લોકાન્ત (સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની જગતી જ્યાં પૂરી થાય છે અને અલોક શરૂ થાય છે) અને જ્યોતિષ્કનું અંતર ૧૧૧૧ યોજન છે અને (લોકમાનના) મેરુથી જ્યોતિષ્કનું અંતર ૧૧૨૧ યો. છે

[સમ ૧૧]

૧ [illegible]

જ્યોતિષી દેવો પાંચ પ્રકારના છે —

૧. ચંદ્રો; ૨. સૂર્યો; ૩. ગ્રહો; ૪. નક્ષત્રો; ૫. તારાઓ.[1]

[–સ્થા ૪૦૧]

૨ ચંદ્ર-સૂર્ય

મનુષ્યક્ષેત્રના દક્ષિણાર્ધ ભાગમાં[2] ૬૬ ચંદ્રની પ્રભા છે હતી અને હશે; તથા ૬૬ સૂર્ય તપે છે તપ્યા છે અને તપશે.

[–સમ ૬૬]

કાલોદ સમુદ્રમાં ૪૨ ચંદ્ર અને ૪૨ સૂર્ય હતા, છે અને હશે

[–સમ ૪૨]

પુષ્કરાર્ધમાં ૭૨ સૂર્ય અને ૭૨ ચંદ્રનું અસ્તિત્વ હતું, છે અને હશે

[–સમ ૭૨]

ચંદ્ર તેમ જ સૂર્યને ૮૮ ગ્રહોનો[3] પરિવાર છે

[–સમ ૮૮]

આ રત્નપ્રભાપૃથ્વીના સમતલથી ૮ યોજન ઉપર સૂર્ય ભ્રમણ કરે છે

[–સમ૦ ૧૧૧; –સ્થા ૧૧૫]

---

૧. અહીં જ્યોતિષ્ક એમ સમજવું જ. આ રીતે પ્રકારના દેવોની ગતિનું પ્રમાણ ઉત્તરોત્તર વધારે સમજવું અને તેમની ઋદ્ધિનું પ્રમાણ ક્રમશઃ ઘટતું સમજવું. આપણા જ્યોતિષ્કોમાં સૂર્ય સિવાયના બધા જ્યોતિષ્કો છે તે બધા ચંદ્રનો જ પરિવાર ગણાય છે. ચંદ્ર અને સૂર્ય એ બે જ્યોતિષ્કોના ઇંદ્રો છે. તેમ જ મુખ્ય ચંદ્ર હોવાથી બાકીના બધા પરિવાર તેનો જ ગણાય છે. એટલે કે ૮૮ ગ્રહો, ૨૮ નક્ષત્રો, અને ૬૬૯૭૫ કોટાકોટી તારા એ બધા એક ચંદ્રના પરિવારમાં ગણાય છે. કોઈ કોઈ એ સૂર્યનો પણ પરિવાર ગણાય.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં ૧

૩. નામ માટે જુઓ આગળ પ ૪, ટિ ૬૮

જમ્બુદ્વીપમાં અધોલોક અને ઊર્ધ્વલોકમાં મળીને સૂર્ય ૧૯૦૦ યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રને[૧] તપાવે છે

[—સમ ૧૯]

શુક્લપક્ષનો ચન્દ્ર પ્રતિદિન ૬૨ ભાગ[૨] જેટલો વધે છે અને કૃષ્ણપક્ષનો ચન્દ્ર તે સો જ પ્રતિદિન ઘટે છે

[—સમ ૬૨]

ધ્રુવ રાહુ કૃષ્ણપક્ષના પડવાથી માંડીને અમાસ સુધી પ્રતિદિન ચન્દ્રની લેશ્યાના પંદરમા ભાગને ઢાંકતો જાય છે—જેમકે પડવાને દિવસે ૧/૧૫ ભાગને, બીજને દિવસે તે બીજા જ બીજા ભાગને—એમ કરતાં કરતાં અમાસને રોજ સંપૂર્ણ ચન્દ્રને ઢાંકી દે છે.[૩]

[—સમ ૧૫]

જમ્બુદ્વીપમાં સૂર્યમંડળોની સંખ્યા ૬૫ છે[૪]

[—સમ ૬૫]

નિષધ પર્વતમાં ૬૩ સૂર્યમંડળ છે[૫] નીલવંત પર્વતમાં પણ તેટલાં જ છે

[—સમ ૬૩]

૧ જુઓ પ્રસ્તાવના અને ટિપ્પણ નં ૩

૨ જુઓ વિશેષ માટે પ્રસ્તાવના અને ટિપ્પણ નં ૪

૩ અહીં ચન્દ્રના ૧૬ ભાગ કલ્પવા [illegible] ભાગ [illegible] ભાગ તિથિ [illegible] જાય તો ૧૫ તિથિ ભાગે અમાસ આવે ત્યારે [illegible] જાય તેથી તે તિથિ સંપૂર્ણ [illegible] જાય જુઓ [illegible] ૫ ૧૦૮

૪ મંડળોની સમજ માટે જુઓ પ્રસ્તાવના અને ટિપ્પણ નં ૬

૫ નિષધ [illegible] પૂર્વ-પશ્ચિમ જમ્બુદ્વીપની [illegible] જમ્બુદ્વીપમાં ૬૫ મંડળોમાંના [illegible] [illegible] છે. તે [illegible] ૬૩ મંડળ નિષધ [illegible] તે જ પ્રમાણે નીલવંતનું પણ સમજવું.

સૂર્યમંડળનો વિષ્કંભ $\frac{૪૮}{૬૧}$ યોજન[1] પ્રમાણ છે

[–સમ ૪૮]

સૂર્યમંડળ એક યોજનમાં $\frac{૧૩}{૬૧}$ યોજન ભાગ જેટલું ઓછું છે[2]

[–સમ૦ ૧૩]

સૂર્ય પ્રત્યેક મંડળને ૬૦ મુહૂર્તોમાં પૂરું કરે છે[3]

[–સમ ૬૦]

જ્યારે સૂર્ય સર્વબાહ્ય મંડળમાં ભ્રમણ કરે છે ત્યારે અહીંના મનુષ્યને ૩૧૮૩૧ $\frac{૩૦}{૬૦}$ યોજન પ્રમાણ દૂરથી દેખાય છે[4]

[–સમ ૩૧]

જ્યારે સૂર્ય સર્વબાહ્ય મંડળથી ત્રીજા મંડળમાં ભ્રમણ કરતો હોય છે ત્યારે અહીં રહેલા મનુષ્યને ૩૩ હજાર યોજનથી કંઈક ઓછે દૂરથી દેખાય છે[5]

[–સમ ૩૩]

---

૧ સૂર્ય વિમાન જેટલું પહોળું તેટલો જ મંડળનો વિષ્કંભ–પહોળાઈ છે. સૂર્ય વિમાન જેટલી જગ્યાને ભ્રમણ કરે છે તેટલા મંડળને વિષ્કંભ કહેવાય.

૨. એક યોજનના ૬૧ ભાગ કરીએ તેમાંથી ૪૮ ભાગ જેટલો મંડળનો વિષ્કંભ બાદ કરતાં બાકી ૧૩ એકસઠિયા ભાગ રહે. તેથી મંડળનું પ્રમાણ યોજનથી ઓછું જાણવું.

૩. વિગત માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૪ વિશેષ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩.

૫. જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિમાં ૩૨ ૧ $\frac{૪૯}{૬૦}$ અને યોજનના સાઠિયા ભાગના ૬૧ ભાગ કરી તેમાંના ૨૩ ભાગ – આટલું અંતર જણાવ્યું છે. માટે ટીકાકાર તેનો અર્થ એક હજાર યોજન જેટલું ન્યૂન સમજવું.

જ્યારે સૂર્ય સર્વાભ્યંતર મંડળમાં ભ્રમણ કરે છે ત્યારે અહીં રહેલા મનુષ્યને ૪૭૨૬૩ ૨૧/૬૦ યોજન દૂર રહેલો દેખાય છે

[—સમ ૪૭]

આભ્યંતર મંડળમાં (સૂર્ય જ્યારે ભ્રમણ કરતો હોય ત્યારે) આદિ મુહૂર્તમાં ૯૯ આગળ પૌરુષી છાયા હોય છે[1]

[—સમ ૯૯]

મેરુનું (સર્વાભ્યંતર) પ્રથમ સૂર્યમંડળ ૯૯ હજાર યોજનથી વધારે લાંબુ-પહોળું છે દ્વિતીય અને તૃતીય મંડળ પણ ૯૯ હજાર યોજનથી વધારે લાંબુ-પહોળું છે[2]

[—સમ ૯૯]

ઉત્તરાયણગત (સર્વાભ્યંતર મંડળમાં પ્રવેશેલો) સૂર્ય ૨૪ આંગળ[3] પૌરુષી છાયા કરીને પાછો વળે છે

[—સમ ૨૪]

શ્રાવણ સુદ સાતમે[4] સૂર્ય ૨૭ આંગળ પૌરુષી છાયા કરીને દિવસના ક્ષેત્રને ઓછું કરતો રાત્રિક્ષેત્રને વધારે છે અર્થાત્ ત્યાર પછી દિવસ ટૂંકો થાય છે અને રાત્રી વધે છે

[—સમ ૨૭]

---

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૮

૨. વિશેષ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૭

૩ અહીં [illegible] ત્યારે ૨૪ અંગુલ છાયા પડે ત્યારે સમજવું કે સૂર્ય હવે સર્વાભ્યંતર મંડળમાંથી બાહ્ય મંડળ તરફ [illegible] છે

૪ [illegible] પૌરુષી [illegible] ૨૪ આંગળ હોય, [illegible] આંગળ [illegible] છાયા વધે, [illegible] અને ૧૧ દિવસમાં ૩ આંગળ વધવાથી ૨૭ આંગળ થાય. [illegible] ૧૧ [illegible] દિવસ [illegible] વધારે થાય ત્યારે ૨૭ આંગળ છાયા થાય.

ચૈત્ર અને આસો માસમાં સૂર્ય એક વખત[1] ૩૬ આંગળ પોરુષી છાયા કરે છે

[-સમ ૩૬]

કાર્તિક (વૈશાખ) કૃષ્ણ સાતમે[2] સૂર્ય ૩૭ આંગળ પોરુષી છાયા કરે છે

[-સમ ૩૭]

કાર્તિક અને ફાગણની[3] પૂનમે સૂર્ય ૪ આંગળ પોરુષી છાયા કરે છે

[-સમ ૪]

જંબુદ્વીપનો સૂર્ય જંબુદ્વીપમાં ૧૮૦ યોજન અવગાહીને સર્વાભ્યંતર મંડળે ઉદયને પામે છે.[4]

[-સમ ૮]

પ્રવેશતી અને નીકળતી વખતે એમ બાર સૂર્યને ભ્રમણ કરવું પડે એવાં ૧૮૨ મંડળો જંબુદ્વીપમાં છે[5]

[-સમ૦ ૬૫]

---

૧ આ દિવસ તે [illegible] આસોની પૂર્ણિમા. વાસ્તવમાં તો [illegible] અને તુલા સંક્રાંતિ દિવસે ૩૬ આંગળ છાયા હોય.

૨ બીજા પુસ્તકમાં કાર્તિક માસ [illegible]. પણ ટીકાકાર અને વાસ્તવમાં પણ વૈશાખ લેવો. કારણ, જો ચૈત્રની પૂર્ણિમાએ [illegible] અનુસાર ૩૬ આંગળ હોય તો સાત દિવસમાં એક આંગળ વધતાં વૈશાખ કૃષ્ણ સાતમે ૩૭ આંગળ થાય.

[illegible]

૪ જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં ૧

૫ જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં ૧૧

જેવી રીતે સંવત્સરની હેમંત ઋતુના ૭૧ દિવસ વીત્યે સૂર્ય સર્વબાહ્ય મંડળથી આવૃત્તિ શરૂ કરે છે અર્થાત્ દક્ષિણાયનથી નિવૃત્ત થઈ ઉત્તરાયણમાં વિચરે છે.[1]

[— સમ ૭૧]

કે ઉત્તરાયણથી નિવૃત્ત થયેલો સૂર્ય દક્ષિણાયનના પ્રથમ મંડળથી લઈને ૩૯મા મંડળે ૨/૬૧ મુહૂર્ત જેટલું દિવસક્ષેત્ર ઓછું કરી તેટલું જ રાત્રિક્ષેત્ર વધારે છે

કે તે જ પ્રમાણે દક્ષિણાયનથી નિવૃત્ત થયેલ સૂર્ય પ્રથમ મંડળથી લઈને ૩૯મી મંડળે તેટલું જ રાત્રિક્ષેત્ર ઓછું કરે છે અને તેટલું જ દિનક્ષેત્ર વધારે છે

[સમ ૭૮]

પ્રથમના ૬ માસમાં[2] સર્વાભ્યંતર મંડળથી બાહ્યમંડળોમાં (દક્ષિણાયન) ગતિ કરતો સૂર્ય ૪૪મા મંડલે પહોંચે છે ત્યારે

---

1 પાંચ વર્ષનો એક યુગ. તેમાં પ્રથમનાં બે વર્ષ ચંદ્રસંવત્સર છે, ત્રીજું અભિવર્ધિત સંવત્સર છે, ચોથું ચંદ્રસંવત્સર છે, અને પાંચમું અભિવર્ધિત સંવત્સર છે. અહીં ચોથું ચંદ્રસંવત્સર પ્રસ્તુત છે. તેની હેમંતઋતુ માગસરથી શરૂ થાય. (અભિવર્ધિત અધિક માસવાળો હોવાથી માગસર સ્થાનિકમાંથી મહિનો થશે) અને એક ચંદ્રમાસના ૨૯ દિવસ હોવાથી તેના ૭૧ દિવસ મહા માસની સુદ તેરસે પૂરા થાય અને તે જ દિવસે તે આવૃત્તિ થઈ ગઈ છે.

2. સમજણ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૯.

3 વર્ષની શરૂઆત દક્ષિણાયનથી થાય છે એટલે પ્રથમના ૬ માસ દક્ષિણાયનના અને બીજા ૬ માસ ઉત્તરાયણના આવે. પ્રત્યેક દિવસે એક મંડલ દક્ષિણાયન વખતે ૨/૬૧ મુહૂર્ત જેટલું દિનમાન ૧૮ મુહૂર્ત પ્રમાણ દિનમાનમાંથી ઘટતું હોવાથી ૪૪મા મંડલે ૪૪×૨/૬૧ એટલે ૮૮/૬૧ મુહૂર્ત જેટલું દિનમાન ઘટી જાય અને તેટલી જ રાત્રી વધી. બીજા ૬ માસ પ્રમાણે ઉત્તરાયણમાં તે જ હિસાબે દિનમાન વધે છે અને રાત્રીમાન ઘટે છે.

અભિજિત નક્ષત્ર ૯ મુહૂર્તથી કંઈક વધારે ચંદ્ર સાથે યોગમાં રહે છે.

[—સ્થા ૧૧૬-સમ ૯]

બધાં નક્ષત્રોના ચંદ્ર સાથેના યોગનું ક્ષેત્ર સર્વાધિક [illegible] કરીએ તો સમાંશે છે.[2]

[સમ ૭૦]

§ જ્યોતિષેન્દ્ર ચંદ્ર સાથે સમક્ષેત્રમાં રહીને ૩૦-૩૦ મુહૂર્તનો યોગ નીચેનાં નક્ષત્રોને છે—

૧ પૂર્વાભાદ્રપદા ૨ કૃત્તિકા; ૩. મઘા; ૪ પૂર્વાફાલ્ગુની ૫. મૂલ; ૬ પૂર્વાષાઢા.

§ અને ચંદ્રના સાથે અર્ધક્ષેત્રમાં ૧૫-૧૫ મુહૂર્તનો યોગ નીચેનાં છનો છે—

૧ શતભિષક્; ૨. ભરણી; ૩ આર્દ્રા; ૪. અશ્લેષા ૫ સ્વાતી; ૬ જ્યેષ્ઠા.

§ અને આ નીચેનાં નક્ષત્રોને આગળ અને પાછળ અને ભાગે ૪૫ મુહૂર્ત સુધી દોઢા ક્ષેત્રમાં ચંદ્ર સાથે યોગ છે

૧ રોહિણી, ૨. પુનર્વસુ; ૩. ઉત્તરાફાલ્ગુની ૪ વિશાખા; ૫. ઉત્તરાષાઢા ૬ ઉત્તરાભાદ્રપદા.

[સ્થા ૫૧૭-સમ ૧૫-૪૫]

---

૧ [illegible] ભાગ કરીએ તો તેમાંના [illegible] ભાગ જેટલું ક્ષેત્ર

૨ સમજૂતી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ન ૧૯

આ અભિજિતાદિ[1] સાત નક્ષત્રો પૂર્વદ્વારિક છે —

૧. અભિજિત ૨. શ્રવણ, ૩. ધનિષ્ઠા ૪ શતભિષક્; ૫ પૂર્વાભાદ્રપદ; ૬ ઉત્તરાભાદ્રપદ ૭. રેવતી.

[—સ્થા ૫૮૯]

કૃત્તિકા[2] આદિ સાત નક્ષત્રો પૂર્વદ્વારિક છે

[—સમ ૭]

અશ્વિની[2] આદિ સાત નક્ષત્રો દક્ષિણદ્વારિક છે —

૧. અશ્વિની; ૨. ભરણી ૩. કૃત્તિકા; ૪ રોહિણી; ૫ મૃગશીર્ષ ૬ આર્દ્રા ૭. પુનર્વસુ

[—સ્થા ૫૮૯]

મઘા[2] આદિ સાત નક્ષત્રો દક્ષિણદ્વારિક છે

[—સમ ૭]

પુષ્યાદિ[2] સાત નક્ષત્રો પશ્ચિમદ્વારિક છે —

૧. પુષ્ય; ૨. અશ્લેષા, ૩. મઘા; ૪ પૂર્વાફાલ્ગુની, ૫ ઉત્તરાફાલ્ગુની; ૬. હસ્ત, ૭. ચિત્રા

[—સ્થા ૫૮૯]

અનુરાધા[2] આદિ સાત નક્ષત્રો પશ્ચિમદ્વારિક છે

[—સમ ૭]

સ્વાતી[2] આદિ સાત નક્ષત્રો ઉત્તરદ્વારિક છે —

૧. સ્વાતી; ૨. વિશાખા; ૩. અનુરાધા ૪. જ્યેષ્ઠા; ૫ મૂલ ૬. પૂર્વાષાઢા; ૭. ઉત્તરાષાઢા.

[—સ્થા ૫૮૯]

ધનિષ્ઠા[2] આદિ સાત નક્ષત્રો ઉત્તરદ્વારિક છે

[—સમ ૭]

---

૧. [illegible] નક્ષત્ર [illegible] છે તેમાં જ અભીચિ છે; અને તે ચન્દ્ર-પ્રજ્ઞપ્તિમાં બતાવ્યા છે. ત્યાં જે આ છે તે [illegible] જ છે.

૨. ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિમાં મતાંતર તરીકે [illegible] [illegible] આ મતને [illegible] [illegible] આ [illegible] જણાવે છે

ત્યાં દિવસના ભાગને ૬૬ મુહૂર્ત જેટલો ઓછો કરી રાત્રિ તેટલી જ લાંબી કરતો ભ્રમણ કરે છે.

બીજા છ માસમાં જ્યારે સર્વબાહ્ય ત્યાંથી સર્વાભ્યંતર મંડળ તરફ (ઉત્તરાયણ) ગતિ કરતો હોય છે ત્યારે ૪૯ મે મંડળે રાત્રિના ભાગને ૬૬ મુહૂર્ત જેટલું ઓછું કરી દિવસનો ભાગ તેટલો જ વધારતો ભ્રમણ કરે છે

[-સમ ૯૯]

સૂર્ય સર્વબાહ્ય મંડળ તરફ જતો હોય કે સર્વાભ્યંતર મંડળ તરફ આવતો હોય ત્યારે ૬૨ મા મંડળમાં સમાન [illegible] દિવસ રાતને વિષમ બનાવે છે[1]

[-સમ ૬૨]

પ્રથમના છ માસમાં જ્યારે સૂર્ય દક્ષિણાયન ગતિ કરતો હોય છે ત્યારે ૪૯મા મંડળમાં ૬૬ મુહૂર્તપ્રમાણ જેટલું દિનમાન ઘટાડી રાત્રિમાન તેટલું જ વધારે છે અને બીજા છ માસમાં જ્યારે તે ઉત્તરાયણ ગતિ કરતો હોય છે ત્યારે ૪૯મા મંડળે તેટલું જ રાત્રિમાન ઘટાડી તેટલું જ દિનમાન વધારે છે

[-સમ ૪૯]

---

૧. અહીં [illegible] મંડળ કહ્યું છે તે સર્વાભ્યંતર મંડળને છોડીને [illegible] પ્રથમ તથા [illegible] ઉત્તરાયણનું પ્રથમ મંડળ ગણીને કહ્યું છે [illegible] દક્ષિણાયન તથા ઉત્તરાયણ [illegible] તથા સર્વાભ્યંતર મંડળને વર્જીને [illegible] હોવાથી [illegible] મંડળ [illegible] મંડળના મધ્યભાગે સૂર્ય હોય છે ત્યારે રાત અને દિવસ સરખાં [illegible] ૧૫ ૧૫ મુહૂર્ત પ્રમાણ હોય છે.

૨. દરેક મંડળે ૨/૬૧ મુહૂર્તપ્રમાણ વધ-ઘટ થતી હોવાથી [illegible] ૧ [illegible] ૪૮ મળી ૯૬ મુહૂર્તપ્રમાણ વધ-ઘટ થાય.

સૂર્યમંડળને યોજનના એકસઠિયા ભાગમાં[1] વિભાજિત કરીએ તો સમાંશ છે તે ૪૮ પ્રમાણે ચંદ્રમંડળ વિશે[2]

[–સમ ૬૧]

૪ નક્ષત્રો

જંબુદ્વીપમાં ૫૬ નક્ષત્રો[3] ચંદ્રના યોગમાં પ્રકાશે છે

[–સમ ૫૬]

કૃત્તિકા નક્ષત્ર ચંદ્રના સર્વ બાહ્ય મંડળથી ગણતાં દસમા ચંદ્રમંડળમાં ભ્રમણ કરે છે. અને આભ્યંતર ચંદ્રમંડળથી ગણતાં દસમા ચંદ્રમંડળમાં અનુરાધા ભ્રમણ કરે છે

[–સ્થા ૭૮]

અભિજિતને છોડીને બાકીનાં ૨૭ નક્ષત્રોથી જંબુદ્વીપમાં વ્યવહાર ચાલે છે[4]

[–સમ ૨૭]

---

1. યોજનના એકસઠ ભાગ કરીએ તો તેવા ૪૮ એકસઠિયા ભાગ (૪૮/૬૧) પ્રમાણ તે સૂર્યમંડળનો વિષ્કંભ હોવાથી તે સમાંશ અહીંયાં છે. વિભાગ નથી.

2. ચંદ્રમંડળનો વિષ્કંભ પૂરું યોજન હોવાથી તે બધા સમાંશ છે. બાકી બે ભાગ પાળ્યા એટલે ૩ સૂત્રની જેમ બધા મળી ૧૮ મંડળ થાય નહીં પણ ભાગ ૧૫ છે અને આ ઉપરથી તો ૫૧ યોજન પ્રમાણ થાય છે. સૂત્રનાં જંબુદ્વીપમાં ૧૫ મંડળો અને બાકીનાં લવણસમુદ્રમાં છે. પરંતુ ચંદ્રનાં ભાગ પાંચ જ મંડળ જંબુમાં અને દસ લવણમાં છે. સૂર્યમંડળના અંતરનું માપ બે યોજન છે જ્યારે ચંદ્રમંડળના અંતરનું માપ ૩૫ ૩૦/૬૧ થી કંઈ વધારે છે

3. જુઓ પ્રકરણ ૨ની ટિપ્પણ ન [illegible] [illegible]

4. ચંદ્ર મંડળની સાથે અભિજિત નક્ષત્રનો યોગ સ્વલ્પકાલીન હોવાથી વ્યવહારમાં તેની ગણતરી નથી કરાતી. આ વાત જંબુદ્વીપ પૂરતી જ સમજવી; ધાતકીખંડમાં તેમ નથી.

અભિજિત નક્ષત્ર ૯ મુહૂર્તથી કંઈક વધારે ચંદ્ર સાથે યોગમાં રહે છે.

[–સ્થા ૬૬૭–સમ ૯]

બધાં નક્ષત્રોના ચંદ્ર સાથેના યોગનું ક્ષેત્ર સડસઠિયા ભાગ કરીએ તો સમાંશે છે[૧]

[સમ ૬]

૬ જ્યોતિરિન્દ્ર ચંદ્ર સાથે સમભાગમાં સમક્ષેત્રે ૩૦–૩૦ મુહૂર્તનો યોગ નીચેનાં નક્ષત્રોને છે —

૧ પૂર્વાભાદ્રપદા ૨. કૃત્તિકા; ૩. મઘા; ૪ પૂર્વાફાલ્ગુની ૫. મૂલ ૬ પૂર્વાષાઢા.

૬ અને રાત્રીના ભાગમાં અર્ધક્ષેત્રમાં ૧૫–૧૫ મુહૂર્તનો યોગ નીચેનાં છને છે —

૧ શતભિષક્; ૨. ભરણી ૩ આર્દ્રા; ૪ અશ્લેષા; ૫. સ્વાતી; ૬ જ્યેષ્ઠા.

૬ અને આ નીચેનાં નક્ષત્રોને અગ્ર અને પશ્ચાત્ બંને ભાગે ૪૫ મુહૂર્ત સુધી દોઢ ક્ષેત્રમાં ચંદ્ર સાથે યોગ છે–

૧ રોહિણી ૨. પુનર્વસુ; ૩ ઉત્તરાફાલ્ગુની; ૪ વિશાખા ૫. ઉત્તરાષાઢા ૬ ઉત્તરાભાદ્રપદા.

[સ્થા ૫૧૭–સમ ૪૫ સમ૦ ૧૫]

---

૧ દી૦ અહોરાત્રી પ્રમાણે કેટલું ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રના જે ભાગ (સડસઠિયા ભાગ) ૬૭ ભાગ કરીએ તો તેમના ૬૭ ભાગ=કેટલું ક્ષેત્ર

૨ સમજૂતી માટે જુઓ પ્રસ્તાવને અંતે ટિપ્પણ નં ૧૪

આ અભિજિતાદિ[1] સાત નક્ષત્રો પૂર્વદ્વારિક છે—

૧. અભિજિત; ૨. શ્રવણ, ૩. ધનિષ્ઠા; ૪ શતભિષક્; ૫. પૂર્વાભાદ્રપદા; ૬ ઉત્તરાભાદ્રપદા; ૭. રેવતી.

[-સ્થા ૫૮૯]

કૃત્તિકા[2] આદિ સાત નક્ષત્રો પૂર્વદ્વારિક છે

[-સમ ૭]

અશ્વિની[1] આદિ સાત નક્ષત્રો દક્ષિણદ્વારિક છે—

૧. અશ્વિની ૨. ભરણી; ૩. કૃત્તિકા; ૪ રોહિણી ૫. મૃગશીર્ષ, ૬ આર્દ્રા; ૭. પુનર્વસુ

[-સ્થા ૫૮૯]

મઘા[2] આદિ સાત નક્ષત્રો દક્ષિણદ્વારિક છે

[-સમ ૭]

પુષ્યાદિ[1] સાત નક્ષત્રો પશ્ચિમદ્વારિક છે—

૧. પુષ્ય; ૨. અશ્લેષા; ૩. મઘા ૪ પૂર્વાફાલ્ગુની; ૫. ઉત્તરાફાલ્ગુની ૬ હસ્ત; ૭. ચિત્રા

[-સ્થા ૫૮૯]

અનુરાધા[2] આદિ સાત નક્ષત્રો પશ્ચિમદ્વારિક છે

[-સમ ૭]

સ્વાતી[1] આદિ સાત નક્ષત્રો ઉત્તરદ્વારિક છે—

૧. સ્વાતિ; ૨. વિશાખા; ૩. અનુરાધા; ૪ જ્યેષ્ઠા; ૫ મૂલ, ૬ પૂર્વાષાઢા; ૭. ઉત્તરાષાઢા.

[-સ્થા ૫૮૯]

ધનિષ્ઠા[2] આદિ સાત નક્ષત્રો ઉત્તરદ્વારિક છે

[-સમ ૭]

---

૧. જે નક્ષત્ર જે દ્વારનું છે તેમાં જ પ્રયાણ કરે અને તે પછી તે માર્ગમાં જવાનું છે ત્યાં જ જવું છે તે માટેના જ્યો. જ છે.

૨. ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિમાં મતાંતર વડીને કૃત્તિકા આદિનક્ષત્રોના આ મતને સ્વીકાર અન્યોએ કોઈક મત હેવાનું બતાવે છે.

આ આઠ નક્ષત્રો ચંદ્રને સ્પર્શે છે[1]—

૧ કૃત્તિકા; ૨. રોહિણી; ૩. પુનર્વસુ; ૪ મઘા; ૫ ચિત્રા; ૬ વિશાખા; ૭. અનુરાધા; ૮. જ્યેષ્ઠા.

[-સ્થા ૬૫૬; -સમ૦ ૮]

આ નવ નક્ષત્રોનો યોગ ચંદ્રના[2] પશ્ચાદ્ભાગમાં થાય છે—

૧. અભિજિત્; ૨. શ્રવણ ૩. ધનિષ્ઠા; ૪ રેવતી; ૫ અશ્વિની; ૬ મૃગશીર્ષ; ૭. પુષ્ય; ૮. હસ્ત; ૯ ચિત્રા.

[-સ્થા ૬૬૪]

અભિજિત્આદિ નવ નક્ષત્રો ઉત્તરમાં રહીને દક્ષિણમાં રહેલા ચંદ્ર સાથે યોગમાં આવે છે—

૧. અભિજિત્; ૨. શ્રવણ; ૩. ધનિષ્ઠા ૪ શતભિષક્; ૫. પૂર્વાભાદ્રપદા; ૬ ઉત્તરાભાદ્રપદા ૭ રેવતી; ૮. અશ્વિની; ૯ ભરણી.

[-સમ ૯; -સ્થા ૬૬૦]

દશ નક્ષત્ર જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરે છે—

૧ મૃગશીર્ષ; ૨. આર્દ્રા; ૩. પુષ્ય; ૪ પૂર્વાભાદ્રપદા; ૫. પૂર્વાફાલ્ગુની; ૬ પૂર્વાષાઢા; ૭. મૂલ; ૮ અશ્લેષા, ૯ હસ્ત; ૧ ચિત્રા

[સ્થા ૭૮૧; -સમ ૧]

---

૧ અર્થાત્ ચંદ્ર તેમની વચ્ચે થઈને નીકળે છે અને તેમને સ્પર્શ કરે છે. [illegible] ઉત્તરમાં અને દક્ષિણમાં પણ યોગ છે.

૨ ચંદ્ર આગળ નીકળી જાય પછી તેના પાછળના ભાગે યોગ થાય [illegible] અર્થાત્ પીઠભાગ તરફ છે એવું પ્રસ્તુત નક્ષત્રોના [illegible] [illegible]

૫ ગ્રહો

[ગ્રહો ૮૮ છે; પણ જબૂદ્વીપમાં ચંદ્ર બે હોઈ પ્રત્યેકને ૮૮-૮૮ હોવાથી બધા મળી જબૂદ્વીપમાં ૧૭૬ ગ્રહો છે સમભૂતળથી ૮૮૮ યોજન ઊંચે ગ્રહો છે અને ત્યાંથી ઊંચે ૧૨ યોજન પર્યંત આવેલા છે]

શુક્ર મહાગ્રહ પશ્ચિમમાં ઉદય પામે છે અને ૧૯ નક્ષત્રો સાથે ભ્રમણ કરીને પાછો પશ્ચિમમાં જ અસ્ત થાય છે

[–સમ ૧૯]

શુક્ર મહાગ્રહની નવ વીથિઓ — ક્ષેત્રવિભાગો[1] છે —

૧. હયવીથિ, ૨. ગજવીથિ; ૩. નાગવીથિ, ૪ વૃષભવીથિ; ૫. ગોવીથિ; ૬ ઉરગવીથિ; ૭. અજવીથિ; ૮. મૃગવીથિ, ૯ વૈશ્વાનરવીથિ

[–સ્થા ૬૯૦]

વક્ર ગ્રહ ૭ છે[2] —

---

૧. શુક્ર ગ્રહના ભ્રમણક્ષેત્રના નવ ભાગ કલ્પીને તેમને આકાર અંતર [illegible] જુદાં નામ આપ્યાં છે. તે પ્રત્યેક વિભાગે સામાન્ય રીતે ત્રણ ત્રણ નક્ષત્રો હોય છે અન્યાંતરમાં [illegible] નામાંતર વૈશ્વાનરવીથિ પણ છે. જ્યારે શુક્ર ગ્રહ પ્રથમની ત્રણ વીથિમાં વિચરતો હોય છે ત્યારે વૃષ્ટિ ઘણું [illegible] થાય છે અને ઔષધિઓ [illegible] થાય છે તથા ધનની વૃદ્ધિ થાય છે. [illegible] ત્રણ [illegible] વીથિઓમાં જ્યારે શુક્ર ગ્રહ વિચરતો હોય છે ત્યારે [illegible] મધ્યમ [illegible] થાય. અને અંતિમ ત્રણમાં વિચરતો હોય ત્યારે [illegible] ઓછી થાય છે.

૨. વક્ર એટલે આકાશના [illegible] કે વક્ર [illegible]. [illegible] જ્યારે છે [illegible] [illegible] [illegible] વક્ર એવા આકાશના ન હોવાથી તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

૧. શુક્ર ૨. બુધ; ૩. બૃહસ્પતિ; ૪ અંગારક (મંગળ); ૫. શનૈશ્ચર; ૬. કેતુ

[-સ્થા૦ ૬૮]

૫. તારા

નક્ષત્રોના તારા નીચે પ્રમાણે છે —

નક્ષત્ર	તારા	સ્થાન
અભિજિત	૩	સમ ૩ સ્થા ૨૨૭
શ્રવણ	૩	સમ ૩ સ્થા ૨૨૭
ધનિષ્ઠા	૫	સમ ૫, સ્થા ૪૭૩
શતભિષક્	૧	સમ ૧
પૂર્વાભાદ્રપદ	૨	સમ ૨, સ્થા ૧૧
ઉત્તરાભાદ્રપદ	૨	સમ ૨, સ્થા ૧૧
રેવતી	૩૨	સમ ૩૨
અશ્વિની	૩	સમ ૩, સ્થા ૨૨૭
ભરણી	૩	સમ ૩ સ્થા ૨૨૭
કૃત્તિકા	૬	સમ ૬ સ્થા ૫૩૪
રોહિણી	૫	સમ ૫ સ્થા ૪૭૩
મૃગશિર	૩	સમ ૩, સ્થા ૨૨૭
આર્દ્રા	૧	સમ ૧, સ્થા૦ ૫૧
પુનર્વસુ	૫	સમ ૫, સ્થા ૪૭૩
પુષ્ય	૩	સમ ૩, સ્થા ૨૨૭
અશ્લેષા	૬	સમ ૬ સ્થા ૫૩૪
મઘા	૭	સમ ૭ સ્થા ૫૮૯
પૂર્વાફાલ્ગુની	૨	સમ ૨ સ્થા ૧૧
ઉત્તરાફાલ્ગુની	૨	સમ ૨, સ્થા ૧૧
હસ્ત	૫	સમ ૫, સ્થા ૪૭૩

ચિત્રા	૧	સમ૦ ૧ સ્થા૦ ૫૫
સ્વાતિ	૧	સમ૦ ૧ સ્થા૦ ૫૫
વિશાખા	૫	સમ૦ ૫, સ્થા૦ ૪૭૩
અનુરાધા	૪	સમ૦ ૪ સ્થા૦ ૩૮૯
જ્યેષ્ઠા	૩	સમ૦ ૩ સ્થા૦ ૨૨૭
મૂલ	૧૧	સમ ૧૧
પૂર્વાષાઢા	૪	સમ૦ ૪, સ્થા૦ ૩૮૯
ઉત્તરાષાઢા	૪	સમ૦ ૪ સ્થા૦ ૩૮૯

રેવતીથી જ્યેષ્ઠા સુધીનાં નક્ષત્રોના તારા ૯૮ છે[1]

[-સમ ૯૮]

રત્નપ્રભા પૃથ્વીના સમતળથી ૯૦૦ યોજન ઊંચે તારા ભ્રમણ કરે છે

[-સમ ૯; સ્થા ૧૦૭; સમ ૧૧૨]

ત્રણ કારણે તારા સ્વસ્થાનથી ચલિત થાય —

૧. વિક્રિયા વખતે,

૨. મૈથુન માટે,

૩. એક સ્થાનથી બીજે જવા માટે.

[-સ્થા ૧૩૩]

(૫) વૈમાનિક દેવો

[વૈમાનિક દેવોના મુખ્ય બે ભેદ છે — સૌધર્માદિ બાર કલ્પમાં ઉત્પન્ન થનારા કલ્પોપપન્ન; અને એ બાર દેવલોકની ઉપરનાં ૯ ગ્રૈવેયક અને પાંચ અનુત્તર વિમાનોમાં

---

૧ ૯૮ કહ્યા છે [illegible]

ઉત્પન્ન થનારા તે કલ્પાતીત. કલ્પના દેવોમાં નાના-મોટાનો ભાવ હોય છે તથા તેઓ અમુક કારણે મનુષ્યલોકમાં પણ આવે છે; જ્યારે કલ્પાતીતના બધા દેવો અહમિન્દ્ર છે. તેઓને કોઈની આજ્ઞાનું પાલન કરવાનું હોતું નથી તેઓ મનુષ્યલોકમાં મૃત્યુ પહેલાં કદી આવતા જ નથી. વિશેષ માટે જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૪.૧૭–૨૦.]

ક. વિમાનના પ્રસ્તર અને વિમાનોની સંખ્યા

§ આ ચાર નીચલા કલ્પ અર્ધચંદ્રાકારે છે —
૧ સૌધર્મ; ૨. ઈશાન; ૩ સનત્કુમાર; ૪ માહેન્દ્ર.

§ આ વચલા ચાર કલ્પ પૂર્ણચંદ્રાકારે છે —
૧. બ્રહ્મલોક; ૨. લાંતક ૩. મહાશુક્ર; ૪ સહસ્રાર

§ આ ઉપલા ચાર કલ્પ અર્ધચંદ્રાકારે છે
૧. આનત; ૨. પ્રાણત, ૩. આરણ; ૪ અચ્યુત
[–સંગ્ર [illegible]]

§ વૈમાનિક દેવોના વિમાનના બધા મળી ૬૨ પ્રસ્તર છે[1]

§ સૌધર્મ અને ઈશાનના પ્રથમ પ્રસ્તરે આવલિકામાં પ્રત્યેક દિશામાં ૬૨ વિમાનો છે[2]
[–સંગ્ર ११]

સૌધર્મ અને ઈશાનના બધા મળી ૧૩ પ્રસ્તર છે
[–સંગ્ર ૧૩]

બ્રહ્મલોક કલ્પના ૭ પ્રસ્તરો છે
[–સંગ્ર [illegible]]

૧ [illegible] માટે જુઓ [illegible] ગા ૧૯.
૨ ગા ૧૯.

ગ્રૈવેયક વિમાનના[1] પ્રસ્તર ત્રણ છે—

૧. નીચલા ગ્રૈવેયકનો પ્રસ્તર;
૨. મધ્યમ ગ્રૈવેયકનો પ્રસ્તર;
૩. ઉપરના ગ્રૈવેયકનો પ્રસ્તર.

(૧) નીચલા ગ્રૈવેયક પ્રસ્તરના ત્રણ ભેદ—
૧ સૌથી નીચેના વિમાનોનો પ્રસ્તર;
૨ મધ્યનાં વિમાનોનો પ્રસ્તર;
૩ ઉપરના વિમાનોનો પ્રસ્તર

(૨) મધ્યમ ગ્રૈવેયક પ્રસ્તરના ત્રણ ભેદ—
૧ સૌથી નીચેનો પ્રસ્તર
૨ મધ્યનો પ્રસ્તર
૩ ઉપરનો પ્રસ્તર.

(૩) ઉપરના ગ્રૈવેયકના પ્રસ્તરના ત્રણ ભેદ—
૧ સૌથી નીચેનો પ્રસ્તર
૨ મધ્યનો પ્રસ્તર
૩ ઉપરનો પ્રસ્તર

[-સ્થા ૨૨૨]

ગ્રૈવેયકના પ્રસ્તર નવ છે

[-સ્થા ૬૮૫]

બધા મળી વિમાનો ૮૪૯૭૦૨૩ છે

[-સમ ૮૪]

૧. પુરુષાકાર લોકના ગ્રીવાસ્થાને હોવાથી નવ વિમાનો ગ્રૈવેયક કહેવાય છે તે આ—

(૧) સુદર્શન, ૨. સુપ્રતિબદ્ધ, ૩. મનોરમ, ૪. સર્વભદ્ર, ૫. સુવિશાલ, ૬. સુમનસ, ૭. સૌમનસ, ૮. પ્રીતિંકર, ૯. આદિત્ય. આ નવ ગ્રૈવેયકને ત્રણ ત્રિકમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે—અધસ્તન, મધ્યમ અને ઉપરિતન, એ ત્રિકને વહેંચીને અહીં પ્રસ્તરોનો વિભાગ બતાવ્યો છે.

[તે આ પ્રમાણે[1] —]

સૌધર્મમાં ૩૨ લાખ વિમાનો છે — સમ૦ ૩૨
ઈશાનમાં ૨૮ લાખ વિમાનો છે — સમ ૨૮
માહેન્દ્રકલ્પમાં ૮ લાખ વિમાનો છે — સમ૦ ૧૩૧
લાંતકમાં ૫ હજાર વિમાનો છે — સમ ૫
મહાશુક્રમાં ૪૦ હજાર વિમાનો છે. — સમ ૪૦
સહસ્રાર કલ્પમાં ૬ હજાર વિમાનો છે. — સમ ૧૧૬
આરણ કલ્પમાં ૧૫ વિમાન છે.
અચ્યુત કલ્પમાં ૧૫ વિમાનો છે — સમ ૧૧
આણત-પ્રાણતમાં ૪૦ વિમાનો છે — સમ ૧૬
નીચલા ગ્રૈવેયકમાં ૧૧૧ વિમાનો છે — સમ ૧૧

ઊર્ધ્વલોકમાં ૫ અનુત્તર વિમાન છે તે આ —

૧ વિજય, ૨. વૈજયંત, ૩. જયંત, ૪ અપરાજિત ૫. સર્વાર્થસિદ્ધિ.

[-સ્થા૦ ૫]

સૌધર્મ (૩૨ લાખ) ઈશાન (૨૮ લાખ), અને બ્રહ્મલોક (૪ લાખ)નાં સર્વ મળી ૬૪ લાખ વિમાનો છે.

[-સમ૦ ૬૪]

સૌધર્મ (૩૨ લાખ) અને ઈશાન (૨૮ લાખ)નાં સર્વ મળી વિમાનો ૬૦ લાખ છે.

[-સમ ૬]

શક્રાદિ આઠ દેવેન્દ્રોને ફરવા માટેનાં પારિયાનિક આ આઠ વિમાનો છે—

---

૧. અહીં સૂત્રમાં એકાકી સંખ્યા બતાવી છે, તેનો ક્રમ [illegible] કર્યો છે. જેના વિષે સૂત્રમાં નથી તે દેવલોકનાં વિમાનોની સંખ્યા માટે જુઓ ટિપ્પણ ૨૧ માં.

૧ પાલક; ૨ પુષ્પક ૩. સૌમનસ; ૪ શ્રીવત્સ; ૫ નન્દ્યાવર્ત; ૬. કામક્રમ ૭. પ્રીતિમના ૮. વિમલ.

[–સ્થા ૬૪૪]

શક્રાદિ દશ ઇન્દ્રોના ફરવા માટેનાં આ દશ પારિયાનિક વિમાન છે —

૧–૮ પાલક યાવત્ વિમલ; ૯. મનોરમ; ૧૦ સર્વતોભદ્ર.

[–સ્થા ૭૬૯]

સૌધર્માવતંસક[1] વિમાનની દરેક દિશામાં ૬૫ ભૌમ[2] છે

[–સમ ૬૫]

આ. લોકાંતિક દેવ[3]

સનત્કુમાર અને માહેન્દ્રકલ્પની ઉપર આવેલા બ્રહ્મલોક વિમાનના રિષ્ટ વિમાનના પ્રસ્તરની નીચે અખાડા જેમ સમચોરસ[4] આકાશની આઠ કૃષ્ણરાજિ[5] છે તેમાંની બે પૂર્વમાં બે દક્ષિણમાં બે પશ્ચિમમાં અને બે ઉત્તરમાં છે

---

૧. આ વિમાન ઇન્દ્રના નિવાસ માટેનું છે અને તે સૌધર્મ દેવલોકના ૧૩ મા પ્રતરમાં દક્ષિણ દિશાની મધ્યમાં આવેલું છે.

૨. નગરમધ્યનાં વિશેષ સ્થાનો.

૩ તેમની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ નં. ૧૯.

૪. અહીં આવેલ સમચોરસ શબ્દ છે તેનો અર્થ માત્ર ચોખૂણા જ સમજવો કે તે ઠીક નથી. કારણ આગળના પાઠ પરથી સમચોરસ માત્ર આજુબાજુ ચાર જ રાજિ હોવાનું જણાય છે; અને બે બહાર તથા અંદર બે મળીને હોવાનું જણાયું છે.

૫. કાળા વાદળોના રૂપમાં આકાશમાં રહેલા અસંખ્યાત સમુદ્રથી ઘણી આગળ અંધકાર હોય છે. એ અંધકારમાં આ આઠ રાજિઓ છે. જેઓ કે તે તે આકારો રૂપે રહેલ છે.

તેમાં પૂર્વની આભ્યંતર રાજિ દક્ષિણની બાહ્ય રાજિને, દક્ષિણની આભ્યંતર રાજિ પશ્ચિમની બાહ્ય રાજિને, પશ્ચિમની આભ્યંતર રાજિ ઉત્તરની બાહ્યને અને ઉત્તરની આભ્યંતર રાજિ પૂર્વની બાહ્યને અડેલી છે.

તેમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની બાહ્ય રાજિઓ ષટ્કોણ તથા ઉત્તર અને દક્ષિણની બાહ્ય રાજિઓ ત્રિકોણ છે; અને બાકીની ચારે આભ્યંતર રાજિઓ ચતુષ્કોણ છે.

એ આઠ કૃષ્ણરાજિઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે —

૧ કૃષ્ણરાજિ; ૨. મેઘરાજિ ૩. મઘરાજિ; ૪ માઘવતી; ૫. વાતપરિઘ; ૬ વાતપરિક્ષોભ; ૭. દેવપરિઘ ૮. દેવપરિક્ષોભ.

એ આઠ રાજિઓની વચ્ચેના ખાલી ભાગમાં આઠ લોકાન્તિક દેવોનાં વિમાનો છે, તે નીચે પ્રમાણે —

૧ અર્ચિ; ૨ અર્ચિમાલિ; ૩. વૈરોચન; ૪ પ્રભંકર ૫. ચન્દ્રાભ ૬ સૂર્યાભ ૭ સુપ્રતિષ્ઠાભ ૮. અગ્ન્યાભ.

એ આઠ લોકાન્તિક વિમાનોમાં આઠ પ્રકારના દેવો છે —

૧. સારસ્વત, ૨. આદિત્ય; ૩. વહ્નિ, ૪ વરુણ ૫. ગર્દતોય ૬ તુષિત; ૭. અવ્યાબાધ, ૮ અગ્ન્યાભ[2]

એ દેવોની સ્થિતિ આઠ સાગરોપમ છે

[-સૂત્ર ૬૨૩]

---

૧. તત્ત્વાર્થ માં મેરે જાતિ ભાષ્ય્ નામ છે.

૨. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આઠ લોકાંતિક દેવ ગણાવ્યા છે. પણ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં [illegible] નવ લોકાંતિક ગણાવ્યા છે. તત્ત્વાર્થમાં વહ્નિને સ્થાને અગ્નિ [illegible] છે. તથા અગ્ન્યાભના સ્થાનમાં મરુત્ મેરે પણ જ મળે છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં ક્યાંઈ અગ્ન્યાભનું નામ જ નથી. કેઈ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં મરુત્ નહિં માત્ર આઠ જ લોકાંતિક ગણાવ્યા છે.

દેવનિકાય નવ છે—

૧-૮ સારસ્વત યાવત્ અગ્ન્યાભ;
૯ રિષ્ટ.

અવ્યાબાધ દેવો નવ છે અને ૯૦૦ દેવો તેમના પરિવારભૂત છે

અગ્નિ દેવો નવ છે અને તેમના પરિવારભૂત દેવ ૯૦૦ છે
રિષ્ટ દેવ ૯ છે અને તેમના પરિવારના દેવો ૯૦૦ છે
[-સ્થા ૬૮૪]

સારસ્વતના દેવો સાત છે અને પરિવારના ૭૦૦ દેવો છે
આદિત્ય દેવ સાત છે અને તેમના પરિવારના દેવો ૭૦૦ છે
[-સ્થા [illegible]]

ગર્દતોયના દેવ સાત અને પરિવારના દેવ ૭૦૦ છે
તુષિતના દેવ સાત અને પરિવારના ૭૦૦ દેવો છે
[-સમ [illegible]]

ગર્દતોય અને તુષિતનો પરિવાર ૭૭૦૦ દેવોનો છે.[1]
[-સમ [illegible]]

૯. વિમાનોનું સ્વરૂપ

વિમાનો[2] ત્રણ આકારના છે—

૧. ગોળાકારે; ૨. ત્રિકોણાકારે ૩. ચોરસાકારે.

(૧) તેમાં જે ગોળ વિમાનો છે તે પોખરાજની કણી જેવા આકારે હોય છે; તેમને ફરતો કિલ્લો હોય છે અને પ્રવેશ માટે એક દ્વાર હોય છે

---

૧ ગર્દતોય અને તુષિતના પરિવારની સંખ્યાને તે બન્ને ૭૦૦-૭૦૦ એમ ઉમેરીને સમજાવે છે; પણ તેમ કરવું પણ એ સંખ્યા ઉપર સ્થાનાંગમાં આપી છે તેની સાથે બંધબેસતું નથી.

૨. આવલિકાબદ્ધ વિમાનો.

(૨) ત્રિકોણ વિમાનો શિંગોડાના આકારનાં હોય છે તેમને બે બાજુએ કિલ્લો હોય છે તથા એક બાજુ વેદિકા છે અને પ્રવેશદ્વાર તેમની ત્રણે બાજુમાં હોવાથી ત્રણ છે

(૩) ચોરસ વિમાનો અખાડા જેવા ચોખંડાં હોય છે. તેમની ચારે બાજુએ વેદિકા અને ચાર દરવાજા છે

[–સ્થા ૧૮]

વિમાનો ત્રણ પ્રકારનાં છે—

૧. અવસ્થિત (શાશ્વત);
૨. વૈક્રિય (પ્રયોજનવશ વિકુર્વણા કરીને નિષ્પાદિત);
૩. પારિયાનિક[1] (મનુષ્યલોકમાં આવવા માટેનાં અશાશ્વત).

[–સ્થા ૧૮]

સૌધર્મ અને ઈશાન કલ્પનાં વિમાનો પાંચ વર્ણનાં અને ૫ યોજન ઊંચાં છે

[–સ્થા૦ [illegible] – સમ ૧૦૯]

સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર કલ્પનાં વિમાનો નીલ, લોહિત, હારિદ્ર અને શુક્લ વર્ણનાં છે

[–સ્થા [illegible]]

બ્રહ્મલોક અને લાંતકનાં વિમાનો કૃષ્ણ, નીલ અને લોહિત વર્ણનાં છે

[–સ્થા ૧૯૧]

મહાશુક્ર અને સહસ્રાર કલ્પનાં વિમાનો હારિદ્ર અને શુક્લ વર્ણનાં છે.

[–સ્થા ૪૧]

1 [illegible]

[બાકી બધાં વિમાનોનો વર્ણ શ્વેત છે]

સનત્કુમાર[1] અને માહેન્દ્રનાં વિમાનો ૬૦ યોજન ઊંચાં છે; બ્રહ્મલોક અને લાંતકનાં વિમાનો ૭૦૦ યોજન ઊંચાં છે; મહાશુક્ર અને સહસ્રારના વિમાનો ૮૦ યોજન ઊંચાં છે; આનત-પ્રાણત, આરણ-અચ્યુતનાં વિમાનો ૯૦૦ યોજન ઊંચાં છે બધાં ગ્રૈવેયક વિમાનો ૧૦ ૦ યોજન ઊંચાં છે અને અનુત્તરોપપાતિક દેવોના વિમાનો ૧૧ ૦ યોજન ઊંચાં છે

[-સ્થા ૫૫૨, ૬૦૮ ૬૫ ૧૯૨, ૭૭૫ -સમ ૧૦૬ ૧૧
૧૧૧ ૧૧૨, ૧૧૩ ૧૧૪]

સૌધર્માવતંસક[2] અને ઈશાનાવતંસક વિમાનનો વિષ્કંભ (લંબાઈ પહોળાઈ) ૧૨॥ હજાર યોજન છે

[-સમ ૧૩]

પાલક વિમાન એક લાખ યોજન લાંબુ પહોળું છે
સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન એક લાખ યોજન લાંબુ પહોળું છે

[-સમ ૧]

ઉડુ[3] વિમાનનો વિષ્કંભ ૪૫ લાખ યોજન છે

[-સમ ૪૫]

---

૧ સૌધર્મ-ઈશાનના વિમાનોની ઊંચાઈ ઉપર (પા. ૪૭૧) ૫ સો યોજન બતાવાઈ ગઈ છે.

૨. પ્રત્યેક દેવલોકના અમુક કોઈ વચલા પ્રતરમાં તે તે દેવલોકના નામવાળા અવતંસક વિમાનો હોય છે; તેમાં તે તે દેવલોકના અધિપતિ ઇન્દ્ર રહે છે તે અવતંસક વિમાનની ચારે બાજુએ [illegible] વિમાનો હોય છે.

૩. સૌધર્મ કલ્પના પ્રથમ પ્રતરમાં આવલિકાબદ્ધ વિમાનોની મધ્યમાં આવેલ ઇન્દ્રક વિમાનનું નામ ઉડુ વિમાન છે

વૈમાનિક દેવોનાં વિમાનોના કિલ્લાની ઊંચાઈ ૩૦ યોજન છે.

[–સમ [illegible]]

વિજય-વૈજયંત,-જયંત અને અપરાજિતની રાજધાનીઓમાં કોટની ઊંચાઈ ૩૭ યોજન છે

[–સમ ૩૭]

સૌધર્મ અને ઈશાન કલ્પનો પૃથ્વીપિંડ[1] ૨૭૦૦ યોજન જાડો છે

[–સમ ૨૭]

(૬) વિમાન વિષે પરચૂરણ

આ બે કલ્પમાં સ્ત્રીઓ (દેવીઓ) હોય છે –

૧. સૌધર્મ, ૨. ઈશાન.

[સ્થા ૧૧૪]

આ ચાર કલ્પ આવરીને તમસ્કાય[2] રહે છે —

---

૧. બાકીના દેવોના પૃથ્વીપિંડની જાડાઈ નીચે પ્રમાણે — સનત્કુમાર અને માહેન્દ્રની ૨૬ [illegible] યોજન, બ્રહ્મ અને લાંતકની ૨૫ [illegible] યોજન, શુક્ર અને સહસ્રારની ૨૪ [illegible] આનત અને પ્રાણતની ૨૩ [illegible] આરણ અને અચ્યુતની ૨૩ [illegible] ગ્રૈવેયકની ૨૨ [illegible] અને પાંચ અનુત્તર વિમાનની ૨૧ [illegible] યોજન.

૨. [illegible] [illegible] જેમાં [illegible] [illegible] [illegible] ગયો [illegible] અને તેનો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેમ તેમ તે [illegible] વિસ્તાર વધતો જાય છે. અને [illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible] દેવોને [illegible] [illegible] અને તેનો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે, આ તેમાંથી [illegible] [illegible] [illegible] છે, [illegible] [illegible] નિવાસ છે

૧. સૌધર્મ ૨. ઈશાન; ૩. સનત્કુમાર; ૪. માહેન્દ્ર
[-સ્થા ૨૫૭]

વિમાનો આ ત્રણ પર પ્રતિષ્ઠિત છે —

૧. ઘનોદધિ, ૨. ઘનવાત, ૩. આકાશ.

[-સ્થા ૧૮]

તિર્યંચો મરીને ઉત્પન્ન થઈ શકે તેવા આઠ કલ્પ છે —

૧. સૌધર્મ ; ૨. ઈશાન; ૩. સનત્કુમાર; ૪ માહેન્દ્ર; ૫. બ્રહ્મલોક; ૬ લાંતક; ૭. શુક્ર ૮. સહસ્રાર

[-સ્થા ૬૪૪]

દશ કલ્પમાં ઇન્દ્ર રહે છે —

૧-૮. સૌધર્મ-સહસ્રાર ૯ પ્રાણત; ૧૦ અચ્યુત.

[-સ્થા [illegible]]

૩. દેવેન્દ્રો[1]

ઇન્દ્ર ત્રણ છે —

(૧) ૧. નામ-ઇન્દ્ર (સામર્થ્ય કે સત્તા વિના માત્ર નામથી

---

૧. જેમ મનુષ્યમાં સ્વામી-સેવક આદિ ભાવો હોય છે તેમ દેવોમાં પણ હોવાથી દેવોમાં પણ દેવોની ભિન્ન ભિન્ન જાતિની કલ્પના કરવામાં આવી છે. દેવોમાં આવી દશ જાતિઓ છે — ૧ ઇન્દ્ર (સ્વામી), ૨. સામાનિક (ઇન્દ્રસમાન), ૩. ત્રાયસ્ત્રિંશ (મંત્રી પુરોહિત), ૪. પારિષદ (મિત્ર), ૫. આત્મરક્ષ ૬. લોકપાલ ૭. અનીક (સૈનિક) ૮ પ્રકીર્ણક (નગરવાસી) ૯ આભિયોગ્ય (દાસ) ૧૦ કિલ્બિષિક (અંત્યજ). વૈમાનિક અને ભવનપતિમાં આ દશે જાતિઓ છે પણ વ્યંતર અને જ્યોતિષ્કોમાં લોકપાલ અને ત્રાયસ્ત્રિંશ આ બે ભેદ નથી; બાકી આઠ છે. જુઓ તત્ત્વાર્થ ૪. ૪. ૫.

૨. સ્થાપના-ઇન્દ્ર (ચિત્ર કે મૂર્તિ);
૩. દ્રવ્યેન્દ્ર[1]

(૨) ૧. જ્ઞાનેન્દ્ર[2] – કેવલજ્ઞાની અથવા શ્રુતકેવલી;
૨. દર્શનેન્દ્ર – ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વી;
૩. ચારિત્રેન્દ્ર – યથાખ્યાત ચારિત્રવાળો.

(૩) ૧. દેવેન્દ્ર[3] – જ્યોતિષી અને વૈમાનિકના ઇન્દ્ર
૨. અસુરેન્દ્ર – ભવનપતિ અને વ્યંતરના ઇન્દ્ર
૩. મનુષ્યેન્દ્ર – ચક્રવર્તી

[–સ્થા ૧૧૯]

૨૪ દેવસ્થાનો[4] સેન્દ્ર છે અને બાકીનાં દેવસ્થાનો અહમિન્દ્રોનાં છે તેમાં ન તો ઇન્દ્રો છે અને ન તો પુરોહિતો.

[–સમ ૨૪]

દેવેન્દ્ર ૩૨ છે[5] —

---

૧. અર્થ માટે જુઓ [illegible] ટિ. [illegible] નં. ૧૯

૨. આ ત્રણ જ્ઞાનેન્દ્ર વગેરે [illegible] તેમાં જોવું જ

૩. આ ત્રણ [illegible]

૪. તે ૨ [illegible] દેવસ્થાનો તે આ પ્રમાણે – ૧૦ ભવનપતિનાં [illegible] વ્યંતરના આઠ, પાંચ જ્યોતિષ્કોનાં પાંચ અને સૌધર્માદિકલ્પનું [illegible] [illegible] ૧ = ૨ [illegible] દેવસ્થાનો [illegible] છે. [illegible] નિવાસી [illegible] ઉપર [illegible] ઇન્દ્ર હોય છે. અને [illegible] અનુત્તર દેવસ્થાનમાં દેવો પોતે જ ઇન્દ્ર છે [illegible] આજ્ઞા [illegible] નથી; તેથી [illegible] દેવો અહમિન્દ્ર કહેવાય છે.

૫. અહીં વ્યંતરના ૧૬ તથા અણપન્નિક વિગેરે [illegible] ૧૬ એ ઇન્દ્રોને [illegible] હોવાથી [illegible] લીધા નથી. [illegible] ૬૪ અને [illegible] અસંખ્યાત હોવાથી તે અસંખ્યાત ઇન્દ્રો છે જ તેમને સામાન્ય રીતે ૬૪ અને સૂર્ય એ બેમાં સમાવેશ [illegible].

[ભવનપતિના] ૧. ચમર ૨. બલિ, ૩. ધરણ, ૪ ભૂતાનંદ, ૫. વેણુદેવ, ૬ વેણુધારી ૭ હરિકાંત ૮. હરિસહ, ૯ અગ્નિશિખ, ૧૦ અગ્નિમાણવ, ૧૧. પૂર્ણ ૧૨ વાસિષ્ઠ, ૧૩. જલકાંત, ૧૪ જલપ્રભ ૧૫. અમિતગતિ, ૧૬ અમિતવાહન, ૧૭ વેલંબ ૧૮ પ્રભંજન, ૧૯ ઘોષ, ૨૦. મહાઘોષ.

[જ્યોતિષ્કેન્દ્ર] ૨૧ ચંદ્ર ૨૨. સૂર્ય

[વૈમાનિકોના] ૨૩. શક્ર ૨૪ ઇશાન, ૨૫. સનત્કુમાર ૨૬ માહેન્દ્ર, ૨૭ બ્રહ્મ, ૨૮ લાંતક ૨૯ મહાશુક્ર (કે શુક્ર) ૩૦ સહસ્રાર, ૩૧. પ્રાણત, ૩૨. અચ્યુત.

[–સમ ૩૨]

[ભવનપતિના ઇંદ્રો]

૧, ૨. ચમર[1] અને બલિ આ બે અસુરકુમારેન્દ્ર છે

૩, ૪ ધરણ અને ભૂતાનંદ આ બે નાગકુમારેન્દ્ર છે

૫, ૬ વેણુદેવ અને વેણુધારી આ બે સુપર્ણકુમારેન્દ્ર છે

૭, ૮ હરિ અને હરિસહ આ બે વિદ્યુત્કુમારેન્દ્ર છે

૯ ૧૦ અગ્નિશિખ અને અગ્નિમાણવ આ બે અગ્નિકુમારેન્દ્ર છે

૧૧ ૧૨. પૂર્ણ અને વાસિષ્ઠ આ બે દ્વીપકુમારેન્દ્ર છે

૧૩, ૧૪ જલકાંત અને જલપ્રભ આ બે ઉદધિકુમારેન્દ્ર છે

૧૫, ૧૬ અમિતગતિ અને અમિતવાહન આ બે દિશાકુમારેન્દ્ર છે

---

[1] ચમર અને બલિના અર્થાત્ પ્રથમ નામ દક્ષિણાર્ધના અધિપતિનું અને બીજું નામ ઉત્તરાર્ધના અધિપતિનું જાણવું.

૧૭ ૧૮ વેલમ્બ અને પ્રભંજન આ બે વાયુકુમારેન્દ્ર છે.
૧૯ ૨૦ ઘોષ અને મહાઘોષ આ બે સ્તનિતકુમારેન્દ્ર છે
[-સ્થા ૨]

[વ્યન્તરના]

૧, ૨. કાલ અને મહાકાલ આ બે પિશાચેન્દ્ર છે
૩, ૪ સુરૂપ અને પ્રતિરૂપ આ બે ભૂતેન્દ્ર છે
૫ ૬ પૂર્ણભદ્ર અને માણિભદ્ર આ બે યક્ષેન્દ્ર છે
૭ ૮ ભીમ અને મહાભીમ આ બે રાક્ષસેન્દ્ર છે
૯ ૧ કિન્નર અને કિંપુરુષ આ બે કિન્નરેન્દ્ર છે
૧૧,૧૨. સત્પુરુષ અને મહાપુરુષ આ બે કિંપુરુષેન્દ્ર છે.
૧૩ ૧૪ અતિકાય અને મહાકાય આ બે મહોરગેન્દ્ર છે.
૧૫ ૧૬ ગીતરતિ અને ગીતયશ આ બે ગન્ધર્વેન્દ્ર છે.
[-સ્થા ૨]

[વ્યંતરનિકાયના]

૧, ૨. સંનિહિત અને સામાન્ય આ બે અણપન્નેન્દ્ર છે.
૩ ૪ ધાત અને વિધાત આ બે પણપન્નેન્દ્ર છે.
૫ ૬ ઋષિ અને ઋષિપાલક આ બે ઋષિવાદીન્દ્ર છે.
૭, ૮ ઈશ્વર અને મહેશ્વર આ બે ભૂતવાદીન્દ્ર છે.
૯ ૧ સુવત્સ અને વિશાલ આ બે ક્રન્દિતેન્દ્ર છે
૧૧,૧૨. હાસ્ય અને હાસ્યરતિ આ બે મહાક્રન્દિતેન્દ્ર છે.
૧૩ ૧૪ શ્વેત અને મહાશ્વેત આ બે કુષ્માંડેન્દ્ર છે
૧૫,૧૬ પતગ અને પતગપતિ આ બે પતગેન્દ્ર છે.
[-સ્થા]

[જ્યોતિષીના]

૧, ૨ ચન્દ્ર અને સૂર્ય આ બે જ્યોતિષેન્દ્ર છે
[-સ્થા ૨]

[વૈમાનિકોના]

૧. સૌધર્મ કલ્પનો શક્ર ઇન્દ્ર છે
૨ ઈશાનકલ્પનો ઈશાન ઇન્દ્ર છે
૩. સનત્કુમારનો સનત્કુમાર ઇન્દ્ર છે
૪ માહેન્દ્રનો માહેન્દ્ર ઇન્દ્ર છે
૫. બ્રહ્મલોકનો બ્રહ્મલોક ઇન્દ્ર છે
૬ લાંતકનો લાંતક ઇન્દ્ર છે
૭ મહાશુક્રનો ઇન્દ્ર મહાશુક્ર છે
૮. સહસ્રારનો ઇન્દ્ર સહસ્રાર છે
૯ આનત અને પ્રાણતનો એક ઇન્દ્ર પ્રાણત છે
૧ આરણ અને અચ્યુતનો એક ઇન્દ્ર અચ્યુત છે

[–સ્થા ૯૪; ૧૪૪; ૭૬૯]

૪ લોકપાલો[1]

(૧) ભવનપતિના

૧. અસુરેન્દ્ર ચમરના ચાર લોકપાલ છે—(૧) સોમ (૨) યમ (૩) વરુણ, (૪) વૈશ્રમણ.

૨. અસુરેન્દ્ર બલિના ચાર—(૧) સોમ, (૨) યમ (૩) વૈશ્રમણ, (૪) વરુણ.

૩. અસુરેન્દ્ર ધરણના ચાર—(૧) કાલપાલ (૨) કોલપાલ (૩) શૈલપાલ, (૪) શંખપાલ.

---

૧. દિશાઓના ક્રમના વિમાનની રક્ષા માટે તેની ચારે દિશાએ લોકપાલો હોય છે. અહીં બતાવેલા નામના ક્રમ પ્રમાણે પ્રથમનો લોકપાલ પૂર્વદિશામાં, દ્વિતીય દક્ષિણ દિશામાં, તૃતીય પશ્ચિમમાં અને ચતુર્થ ઉત્તરમાં છે કે જેમ કે ચમરના ચાર લોકપાલોમાં સોમ પૂર્વમાં, યમ દક્ષિણમાં વરુણ પશ્ચિમમાં અને વૈશ્રમણ ઉત્તરમાં છે. તે જ પ્રમાણે બાકીના ઇન્દ્રોના લોકપાલોની સ્થિતિ જાણવા કરી લેવી.

૪ ભૂતનાના ચાર — (૧) સાધારણ (૨) કેવલ, (૩) અસાધારણ, (૪) કેવલ

૫ ગેયદ્રવ્યના ચાર — (૧) નિત્ય (૨) નિત્યત્વ (૩) નિત્ય (૪) નિત્યપદ

૬ ગેયપરિણામના — (૧) નિત્ય (૨) નિત્યત્વ (૩) નિત્ય પદ (૪) નિત્યપદ.

૭ દર્શિતના ચાર — (૧) સમ (૨) સુષમ (૩) સમશાંત (૪) સુષમશાંત

દર્શિતના ચાર — (૧) સમ (૨) સુષમ (૩) સુષમશાંત (૪) સમશાંત

૯ અનિત્યત્વના ચાર — (૧) નય (૨) નયવિશેષ (૩) નયસ્થાન (૪) નયસમ

૧ અનિત્યત્વના ચાર — (૧) નય (૨) નયવિશેષ (૩) નયસમ (૪) નયસ્થાન

૧૧ પુદ્ગલના ચાર — (૧) રૂપ (૨) રૂપક (૩) અનાદિ (૪) અનાદિસમ

૧ પરિણામના ચાર — (૧) રૂપ, (૨) રૂપક, (૩) અનાદિસમ (૪) અનાદિ

૧૩ ગતાંતના ચાર — (૧) ગત, (૨) ગતાન્ત, (૩) ગતાંત, (૪) ગતસમ

૧૪ ગતસમના ચાર — (૧) ગત, (૨) ગતાર્થ, (૩) ગતસમ, (૪) ગતાંત

૧૫ અનિત્યત્વના ચાર — (૧) ત્રિવિધમતિ, (૨) ત્રિપર્યાય (૩) ત્રિવર્ગમતિ, (૪) ત્રિવિધપર્યાય

૧૬ અગ્નિમાણવના ચાર — (૧) ત્વરિતગતિ, (૨) ક્ષિપ્રગતિ, (૩) સિંહવિક્રમગતિ, (૪) સિંહગતિ.

૧૭ વેલંબના ચાર — (૧) કાલ, (૨) મહાકાલ, (૩) અંજન, (૪) રિષ્ટ.

૧૮ પ્રભંજનના ચાર — (૧) કાલ (૨) મહાકાલ (૩) રિષ્ટ, (૪) અંજન

૧૯ ઘોષના ચાર — (૧) આવર્ત, (૨) વ્યાવર્ત (૩) નંદિકાવર્ત (૪) મહાનંદિકાવર્ત

૨૦ મહાઘોષના ચાર — (૧) આવર્ત (૨) વ્યાવર્ત (૩) મહાનંદિકાવર્ત (૪) નંદિકાવર્ત

(૨) વૈમાનિકોના[1]

૧ શક્રના ચાર — (૧) સોમ (૨) યમ (૩) વરુણ (૪) વૈશ્રમણ.

૨ ઈશાનના ચાર — (૧) સોમ, (૨) યમ, (૩) વૈશ્રમણ (૪) વરુણ.

૩-૬ સનત્કુમાર બ્રહ્મલોક શુક્ર અને પ્રાણતના લોકપાલો શક્રની જેમ સમજવા

૭-૧૦ માહેન્દ્ર લાંતક સહસ્રાર અને અચ્યુતના લોકપાલો ઈશાનની જેમ સમજવા

[–સ્થા૦ ૨૫૬]

શક્રનો વૈશ્રમણ નામનો ઉત્તરદિશાવર્તી લોકપાલ સુપર્ણકુમાર અને દ્વીપકુમારના ૭૨ લાખ ભવનાવાસોનો

---

૧. વ્યંતર અને જ્યોતિષ્ક નિકાયના દેવોમાં લોકપાલ નામની વ્યવસ્થા હોતી જ નથી તેથી તેમના ઇંદ્રોના લોકપાલો પણ નથી. જુઓ તત્ત્વાર્થ ૪. ૫.

અધિપતિ છે અગ્રગામી છે સ્વામી, ભર્તા મહારાજ અને સેનાનાયક છે¹

[–ઠાણ ૪૮]

૫. દેવોની મહારાણીઓ

(૧) ભવનવાસી ઇન્દ્રોની

૧. અસુરેન્દ્ર ચમરની પાંચ મહારાણીઓ છે — (૧) કાલી (૨) રાજિ (૩) રત્ની, (૪) વિદ્યુત, (૫) મેઘા

૨ અસુરેન્દ્ર બલિની પાંચ મહારાણીઓ છે —
(૧) શુંભા (૨) નિશુંભા (૩) રંભા, (૪) નિરંભા (૫) મદના.

૩ નાગકુમારેન્દ્ર ધરણની છ મહારાણીઓ છે —
(૧) અલા, (૨) શક્રા (૩) સતેરા, (૪) સૌદામિની (૫) ઇન્દ્રા (૬) ઘનવિદ્યુતા.

૪ નાગકુમારેન્દ્ર ભૂતાનંદની છ મહારાણીઓ છે —
(૧) રૂપા (૨) રૂપાંશા, (૩) સુરૂપા (૪) રૂપવતી, (૫) રૂપકાંતા (૬) રૂપપ્રભા.

૫–૨ ભવનવાસીના દક્ષિણાર્ધના બાકીના ઇન્દ્રોની ધરણ જેમ અને ઉત્તરાર્ધના ઇન્દ્રોની ભૂતાનંદ જેમ છ છ મહારાણીઓ સમજી લેવી.

[સ્થા ૬ ૫૦૮]

---

૧ સુવર્ણકુમારના દક્ષિણ વિભાગમાં ૩૮ લાખ ભવનાવાસ છે અને દ્વીપકુમારના ૪ લાખ છે તે બન્ને મળી ૪૨ લાખ ભવનાવાસનો અધિપતિ [illegible] છે. [illegible] આધિપત્ય [illegible] તેનું [illegible] સમવાયાંગમાં છે. પણ ત્યાં [illegible] દ્વીપકુમારનો અધિપતિ નથી બતાવ્યો. [illegible] સમવાયાંગ [illegible] અધિપતિ નથી બતાવ્યા.

(૨) ભવનવાસી લોકપાલોની

૧ અસુરેન્દ્ર ચમરના સોમ નામના લોકપાલની ચાર મહારાણીઓ છે — (૧) કનકા (૨) કનકલતા (૩) ચિત્રગુપ્તા, (૪) વસુંધરા

૨-૪ તે જ પ્રમાણે ચમરના યમ વરુણ અને વૈશ્રમણ લોકપાલોની મહારાણીઓનાં નામ છે

૫-૮ ઉત્તર દિશાના અસુર-ઇન્દ્ર બલિના સોમ યમ વૈશ્રમણ અને વરુણ નામના લોકપાલોની ચાર-ચાર મહારાણીઓ છે — (૧) મિતગા, (૨) સુભદ્રા (૩) વિદ્યુતા (૪) અશની

૯-૧૨ નાગકુમારેન્દ્ર ધરણના કાલપાલ આદિ ચાર લોકપાલની — (૧) અશોકા (૨) વિમલા (૩) સુપ્રભા, (૪) સુદર્શના — આ ચાર ચાર મહારાણીઓ છે

૧૩-૧૬ નાગકુમારેન્દ્ર ભૂતાનંદના કાલપાલ આદિ ચાર લોકપાલોની — (૧) સુનન્દા (૨) સુભદ્રા (૩) સુજાતા, (૪) સુમના — આ ચાર ચાર મહારાણીઓ છે.

૧૭- આ જ પ્રમાણે બાકીના ભવનવાસીઓમાં દક્ષિણના ઇન્દ્રના લોકપાલોની ધરણની જેમ અને ઉત્તરના લોકપાલોની ભૂતાનંદની જેમ ચાર ચાર મહારાણીઓ જાણવી સર્વ

[-૨૫ ૧૭૩]

(૩) વ્યન્તરની

૧ પિશાચ [ઇન્દ્ર] પિશાચેન્દ્ર કાલની ચાર મહારાણીઓ છે — (૧) કમલા (૨) કમલપ્રભા (૩) ઉત્પલા (૪) સુદર્શના

૨ મહાકાલની પણ તે જ નામવાળી ચાર છે

૩ ભૂતેન્દ્ર સુરૂપની — (૧) રૂપવતી, (૨) બહુરૂપા, (૩) સુરૂપા (૪) સુભગા

૪ પ્રતિરૂપની પણ તે જ નામની ચાર છે

૫ યક્ષેન્દ્ર પૂર્ણભદ્રની — (૧) પુત્રા, (૨) બહુપુત્રિકા (૩) ઉત્તમા, (૪) તારકા.

૬ માણિભદ્રની પણ તે જ નામની છે

૭ રાક્ષસેન્દ્ર ભીમની — (૧) પદ્મા (૨) વસુમતી, (૩) કનકા, (૪) રત્નપ્રભા.

૮ મહાભીમની પણ તે જ નામની છે

૯ કિન્નરેન્દ્ર કિન્નરની — (૧) વટેશા, (૨) કેતુમતી, (૩) રતિસેના (૪) રતિપ્રભા

૧૦ કિંપુરુષની પણ તે જ નામની ચાર છે

૧૧ કિંપુરુષેન્દ્ર સત્પુરુષની — (૧) રોહિણી, (૨) નવમિતા, (૩) હ્રી, (૪) પુષ્પવતી.

૧૨ મહાપુરુષની પણ તે જ નામની ચાર છે

૧૩ મહોરગેન્દ્ર અતિકાયની — (૧) ભુજગા, (૨) ભુજગવતી, (૩) મહાકચ્છા (૪) સ્ફુટા

૧૪ મહાકાયની પણ તે જ નામની છે

૧૫ ગન્ધર્વેન્દ્ર ગીતરતિની — (૧) સુઘોષા (૨) વિમલા, (૩) સુસ્વરા, (૪) સરસ્વતી

૧૬ ગીતયશાની પણ તે જ નામની ચાર મહારાણીઓ છે.

[—સ્થા ૨૭૩]

(૪) જ્યોતિષ્કની

૧ જ્યોતિષ્કના ઇન્દ્ર ચન્દ્રની ચાર મહારાણીઓ છે— (૧) ચન્દ્રપ્રભા (૨) જ્યોત્સ્નાભા (૩) અર્ચિમાલી (૪) પ્રભંકરા.

૨. સૂર્ય નામના જ્યોતિષ્કેન્દ્રની — (૧) સૂર્યપ્રભા (૨) દોસિણાભા, (૩) અર્ચિમાલી (૪) પ્રભંકરા

૩ ઇંગાલ મહાગ્રહની ચાર — (૧) વિજયા (૨) વૈજયન્તી, (૩) જયન્તી, (૪) અપરાજિતા

૪–૮ તેવી જ રીતે એ જ નામની ભાવકેતુ પર્યંત[2] બધા મહાગ્રહોની મહારાણીઓ સમજી લેવી

[—સ્થા ૨૭૩]

(૫) વૈમાનિકેન્દ્ર અને લોકપાલની[1]

(૧) ૧ દેવેન્દ્ર શક્રની આઠ મહારાણીઓ છે —

૧ પદ્મા ૨ શિવા ૩ સુચી ૪ અંજૂ ૫ અમલા ૬ અપ્સરા ૭ નવમિકા ૮ રોહિણી

ઈશાન દેવેન્દ્રની આઠ મહારાણીઓ છે —

૧ કૃષ્ણા ૨ કૃષ્ણરાજિ ૩ રામા ૪ રામરક્ષિતા, ૫ વસુ ૬ વસુગુપ્તા, ૭ વસુમિત્રા ૮ વસુંધરા

( ) ૧–૪ (ક) શક્રના સોમ આદિ ચાર લોકપાલોની ચાર-ચાર મહારાણીઓ છે — ૧ રોહિણી, ૨ મદના, ૩ ચિત્રા ૪ સોમા

(ખ) શક્રના સોમ તથા યમ નામના લોકપાલની છ મહારાણીઓ છે

(ગ) શક્રના વરુણ નામના લોકપાલની સાત મહારાણીઓ છે

(ઘ) શક્રના સોમ નામના લોકપાલની આઠ મહારાણીઓ છે

---

૧ ભગવતી ૮ ઉ. નામ માટે જુ ન ભગવ સૂત્ર-મુનિશ્રી ધાંગ [illegible] પૃ ૧૮૩

૨. દેવેન્દ્રની ઇન્દ્ર ઈશાન સુધી જ છે તેથી આગળના દેવલોકમાં [illegible] [illegible]

[illegible]

૧ ૮ (ક) [illegible]
[illegible] છે — [illegible]
[illegible]

(ખ) [illegible]
[illegible] છે

(ગ) [illegible]
[illegible] છે

(ઘ) [illegible]
[illegible] છે

[illegible]

૯ સામાનિક દેવો[1]

(૧) ભવનપતિના ઇન્દ્રોના

૧ [illegible] ૬૪ ૦૦૦ સામાનિક દેવો છે
[illegible] ૬૦ [illegible] સામાનિક છે
૨ [illegible] [illegible] સામાનિક છે

૮ ૨ [illegible] સામાનિક [illegible][1]

[illegible]

(૨) વ્યંતરેન્દ્રોના[2]

[illegible] ૪ [illegible] સામાનિક છે

[illegible]

[illegible] સામાનિક [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] સામાનિક [illegible]

ઈશાનના ૮૦૦૦૦ સામાનિક છે
૩ માહેન્દ્રના ૭૦૦૦૦ સામાનિક છે
૪ બ્રહ્મના ૬૦૦૦૦ સામાનિક છે
૫ સહસ્રારના ૩૦૦૦૦ સામાનિક છે
૬ પ્રાણતના ૨૦૦૦૦ સામાનિક છે

[સમ ૮૮ ... ૧, ૨ ૨]

૭ અનીક – દેવસૈન્ય[૧]

(૧) ભવનવાસી

૧ ચમરના પાંચ લડાયક[૨] સૈન્ય છે, અને તેના પાંચ સેનાપતિ છે —

(૧) સૈન્ય — ૧ પાયદળ ... અશ્વાનીક; ૩ ગજાનીક; ૪ મહિષાનીક ૫ રથાનીક

( ) સેનાપતિ — ૧ દ્રુમ ૨ સૌદામી ૩ કુંથુ ૪ લોહિતાક્ષ; ૫ કિન્નર

- બલિના પાંચ લડાયક સૈન્ય ચમર જેમ જાણવાં; પણ તેના સેનાપતિના નામ આ પ્રમાણે —

૧ મહાદ્રુમ, ૨ મહાસૌદામ, ૩ માલંકાર ૪ મહાલોહિતાક્ષ, ૫ કિંપુરુષ

૩ ધરણના પાંચ લડાયક સૈન્ય ચમર જેમ જાણવા પણ તેના પાંચ અધિપતિ આ પ્રમાણે

૧ અનીક એટલે [illegible] ... [illegible] તેમાં [illegible] કરી આવનાર દેવો તે અનીક જાતિના દેવો છે

૨. [illegible] પ્રમાણે [illegible] છે [illegible] અને [illegible] તેથી તે [illegible] અને [illegible] સૈન્ય [illegible] છે.

૧ ભદ્રસેન ૨ યશોધર; ૩ સુદર્શન; ૪ નીલકંઠ ૫. આનંદ.

૪ ભૂતાનંદનાં પાંચ સહાયક સૈન્ય ચમર જેમ જ જાણવા પણ તેના સેનાપતિનાં નામ નીચે પ્રમાણે —

૧ દક્ષ ૨ સુગ્રીવ; ૩ સુવિક્રમ; ૪ શ્વેતકંઠ ૫. નંદોત્તર.

૫ વેણુદેવનું સહાયક સૈન્ય ચમર જેમ અને સેનાપતિઓ ધરણની જેમ જાણવા

૬ વેણુદાલીના સેનાપતિના નામો ભૂતાનંદની જેમ.

૭–૨ બાકીના બધા દક્ષિણાર્ધના ઇન્દ્રોના સેનાપતિનાં નામો ધરણ જેમ અને ઉત્તરાર્ધના ઇન્દ્રોના સેનાપતિનાં નામો ભૂતાનંદ જેમ સમજી લેવા

[–સ્થા ૪૪]

૧ ચમરના સાત સૈન્ય છે અને તેના સેનાપતિ સાત છે તે આ પ્રમાણે —

(૧) સૈન્ય — ૧–૫. પાયદળથી રથાનીક; ૬ નાટ્ય સૈન્ય, ૭ ગંધર્વ સૈન્ય.

(૨) સેનાપતિ :— ૧–૫. દ્રુમ યાવત્ કિન્નર; ૬ રિષ્ટ, ૭ ગીતરતિ

૨ બલિનું સૈન્ય ઉપર પ્રમાણે, સેનાપતિનાં નામ આ પ્રમાણે —

૧–૫. મહાદ્રુમ યાવત્ કિંપુરુષ; ૬ મહારિષ્ટ; ૭ ગીતયશ.

૩ ધરણનાં સૈન્ય ત જ પ્રમાણે અને સેનાપતિના નામ આ પ્રમાણે —

૧ ૫ ભદ્રસેનથી આનંદ ૬ નંદન ૭ તેતલી

૪ ભૂતાનંદનું સૈન્ય તે જ પ્રમાણે અને સેનાપતિના નામ નીચે પ્રમાણે —

૧–૫. દક્ષ નરોત્તર રતિ ૭ માનસ

૫–૨ ધરણની જેમ બાકીના દક્ષિણાર્ધના ઇન્દ્રનું સૈન્ય અને સેનાપતિ તથા ભૂતાનંદની જેમ બાકીના ઉત્તરાર્ધ ઇન્દ્રોનું સૈન્ય અને સેનાપતિ સમજી લેવા
[–સ્થા ૫૮૨]

૬. ચમરના પાયદળના સેનાપતિ દ્રુમના સાત કચ્છ છે — પ્રથમ કચ્છમાં ૬૪૦૦૦ દેવો છે; ત્યાર પછીના કચ્છોમાં ઉત્તરોત્તર બમણા દેવો સમજી લેવા

૭ બલિના પાયદળના સેનાપતિ મહાદ્રુમના પણ સાત કચ્છ છે —
પ્રથમ કચ્છમાં ૬૦૦૦૦ દેવો છે ત્યાર પછીના કચ્છોમાં ઉત્તરોત્તર બમણા બમણા દેવો સમજી લેવા

૮ ધરણના પણ પાયદળના સેનાપતિ ભદ્રસેનના કચ્છ સાત છે અને તેના પ્રથમ કચ્છના દેવો ૨૮,૦૦૦ છે અને બાકીના કચ્છોમાં ઉત્તરોત્તર બમણા સમજી લેવા.

૯–૨ બાકીના સેનાપતિઓના કચ્છોની વિગત પણ ધરણની જેમ સમજી લેવી.
[–સ્થા ૫૮૩]

(૨) વૈમાનિકેન્દ્રોના[1]

૧ શક્રેન્દ્રના પાંચ સંગ્રામિક સૈન્ય તથા તેના પાંચ સેનાપતિઓ છે તે આ પ્રમાણે :—

---

[1] ભવન નિકાયમાં જ્યારે સાત પ્રકારનું સૈન્ય છે અને જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકમાં પણ સૈન્ય તો છે પણ તેમને જ પ્રકારનાં સૈન્ય છે રથ આદિ મહિષ્યની... જ્યોતિષ્કો નિકાયમાં નથી એ વિષયમાં સમજવું

(૧) સૈન્ય — ૧ પાયદળ; ૨. હયાનીક; ૩ ગજાનીક ૪ વૃષભાનીક ૫. રથાનીક

(૨) સેનાપતિઓ — ૧ હરિણૈગમેષી; ૨. વાયુ; ૩ ઐરાવણ ૪ દામર્ધિ; ૫. માઠર

૨ ઈશાનનાં પણ પાંચ સૈન્ય તે જ છે પણ સેનાપતિના નામ આ પ્રમાણે —

૧ લઘુપરાક્રમ ૨ મહાવાયુ, ૩ પુષ્પદંત, ૪ મહાદામર્ધિ, ૫. મહામાઠર

૩ ૨૦ આણત પર્યંત દક્ષિણપક્ષના વિમાનોના ઇન્દ્રોના સૈન્યો તથા સેનાપતિઓ શક્ર જેમ અને અચ્યુત પર્યંતના ઉત્તરપક્ષનાં વિમાનોના ઇન્દ્રોનાં સૈન્યો તથા સેનાપતિઓ ઈશાનની જેમ સમજવા

[—સ્થા ૯]

૧ શક્રનાં સૈન્ય સાત છે અને તેના સાત સેનાપતિ છે તે આ પ્રમાણે —

(૧) સૈન્ય — ૧ પાયદળ; ૨. હયાનીક; ૩ ગજાનીક ૪ વૃષભાનીક ૫. રથાનીક; ૬ નાટ્યાનીક ૭ ગંધર્વાનીક

(૨) સેનાપતિ — ૧ હરિણૈગમેષી ૨ વાયુ; ૩ ઐરાવણ ૪ દામર્ધિ; ૫. માઠર; ૬ શ્વેત ૭ તુંબરુ

ઈશાનના સાત સૈન્ય તે જ છે પણ સેનાપતિના નામ આ પ્રમાણે

૧ લઘુપરાક્રમ ૨ મહાવાયુ ૩ પુષ્પદંત, ૪ મહાદામર્ધિ ૫ મહામાઠર ૬ મહાશ્વેત, ૭ રત

૩ ... પર્યંત દક્ષિણપક્ષના ઇન્દ્રોના સૈન્યો તથા સેનાપતિઓ શક્ર જેમ અચ્યુત અને ઉત્તરપક્ષના ઇન્દ્રોના સૈન્યો તથા સેનાપતિ ઈશાનની જેમ જાણવાં.

૧ શક્રના હરિણૈગમેષી પાયદળના સેનાપતિના સૈન્યના સાત કચ્છ-સમૂહો છે તેમાં પ્રથમ કચ્છના દેવો ૮૪,૦૦૦ છે અને બાકીનાના ઉત્તરોત્તર બમણા સમજવા

૨-૧૦ ઈશાનથી અચ્યુતપર્યંતના દેવેન્દ્રોના પાયદળના પણ સાત સાત કચ્છ છે તે પણ ઉપર પ્રમાણે પ્રથમથી બમણા બમણા દેવોના બનેલા છે તેમના પ્રથમ કચ્છના દેવોની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે તે જાણ્યા પછી બાકીના કચ્છોની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર બમણી કરી લેવી

(૨) ઈશાનની ૮૦,૦૦૦ (૩) સનત્કુમારની ૭૨,૦૦૦ (૪) માહેન્દ્રની ૭૦,૦૦૦; (૫) બ્રહ્મની ૬૦,૦૦૦; (૬) લાંતકની ૫૦,૦૦૦; (૭) શુક્રની ૪૦,૦૦૦; (૮) સહસ્રારની ૩૦,૦૦૦ (૯) પ્રાણતની ૨૦,૦૦૦; (૧૦) અચ્યુતની ૧૦,૦૦૦

[—સ્થા ૭ ૧]

૮ ઉત્પાતપર્વતો[1]

૧ ભવનપતિના

૧ ચમરનો તિગિચ્છકૂટ[2] નામનો ઉત્પાતપર્વત મૂળમાં ૧૦૨૨ યોજન વિસ્તારવાળો છે

1 તિર્યંચલોકમાં આવવા માટે ચમર વગેરે દેવ જ્યાંથી ઉત્પતન કરે તે ઉત્પાત પર્વત કહેવાય છે

2 અસુરકુમાર, નાગકુમાર અને સુવર્ણકુમારના આવાસો અરુણોદ સમુદ્રમાં હોવાથી તેમના ઇન્દ્ર વગેરેના ઉત્પાતપર્વતો પણ તેમાં જ છે દ્વીપ, દિશા, અગ્નિ અને સ્તનિતકુમારના આવાસો અરુણવર દ્વીપમાં હોવાથી તેમના ઇન્દ્ર વગેરેના ઉત્પાતપર્વત પણ ત્યાં જ છે

3 આ ઉત્પાતપર્વત જંબૂદ્વીપથી અરુણોદ સમુદ્રમાં આવેલો છે. તેની ઊંચાઈ ૧૭૨૧ યોજન છે વિશેષ માટે ભગવતીસાર પૃ ૭૧૧ જુઓ

૨-૫. ચમરના લોકપાલ સોમનો સોમપ્રભ, યમનો યમપ્રભ, વરુણનો વરુણપ્રભ અને વૈશ્રમણનો વૈશ્રમણપ્રભ—એ ચારે ઉત્પાત પર્વતો હજાર યોજન ઊંચા, હજાર ગાઉ જમીનમાં ઊંડા અને મૂળમાં હજાર યોજન વિસ્તૃત છે

૬ બલિનો રુચકેન્દ્ર ઉત્પાતપર્વત મૂળમાં ૧૦૨૨ યોજન લાંબો-પહોળો છે

૭-૧ બલિના લોકપાલોના ઉત્પાતપર્વતોનું માપ ચમરના લોકપાલના ઉત્પાતપર્વતોની જેમ સમજવું

૧૧ ધરણનો ધરણપ્રભ ઉત્પાતપર્વત હજાર યોજન ઊંચો હજાર ગાઉ જમીનમાં ઊંડો અને મૂળમાં હજાર યોજન લાંબો-પહોળો છે

૧૨ ધરણના લોકપાલ કાલપાલના મહાકાલપ્રભ ઉત્પાતપર્વતનું માપ ધરણપ્રભ ઉત્પાતપર્વત જેમ સમજવું

૧૩-૧૫. બાકીના ધરણના લોકપાલના ઉત્પાતપર્વતોનું માપ પણ ધરણપ્રભ જેમ સમજી લેવું

૧૬ ૧ બાકીના ભૂતાનંદ વગેરે ઇન્દ્રો અને તેમના ચાર ચાર લોકપાલોના ઉત્પાતપર્વતોનું માપ પણ ધરણના ધરણપ્રભ ઉત્પાતપર્વત જેમ સમજી લેવું. જે જે ઉત્પાતપર્વતોનાં નામ નથી જણાવ્યાં, તે તે ઉત્પાતપર્વતોનાં નામ તે તે ઇન્દ્ર અને લોકપાલના નામ આગળ પ્રભ શબ્દ લગાડી જાણી લેવાં

[-સૂત્ર ૭૨૮]

(૨) વૈમાનિકોના

૧ શક્રનો શક્રપ્રભ નામનો ઉત્પાતપર્વત દશ હજાર યોજન ઊંચો છે દશ હજાર ગાઉ જમીનમાં ઊંડો છે અને મૂળમાં દશ હજાર યોજન પહોળો છે.

૨-૫ શક્રના સોમ આદિ ચાર લોકપાલોના ઉત્પાત પર્વતો[1] પણ શક્રપ્રભ જેવા જ છે

૬-૫ બાકીના વૈમાનિકેન્દ્રો અને તેમના ચાર-ચાર લોકપાલોના પર્વતો તેમના નામ આગળ 'પ્રભ' શબ્દ જોડી બનાવી લેવા અને તેમનું માપ શક્રપ્રભ જેમ જાણવું

[-સ્થા ૭૨૮]

૮ રાજધાનીઓની સભાઓ વગેરે

(૧) રાજધાનીઓ

૧ ચમરચંચા[1] રાજધાનીમાં પાંચ સભાઓ[2] છે—

૧ સુધર્માસભા[3] – શયનસ્થાન

૨ [4]ઉપપાતસભા – જન્મ સ્થાન

૩ અભિષેકસભા – સ્નાનાગાર,
૪ અલંકારસભા – વસ્ત્રાગાર,
૫. વ્યવસાયસભા – પુસ્તકાલય.

બધાં ઇન્દ્રસ્થાનોમાં આ જ પ્રમાણે પાંચ-પાંચ સભાઓ હોય છે

[-સ્થા ૫૫]

૨. ચમરચંચા રાજધાની ઇન્દ્રના ઉપપાત (જન્મ) વિના ઉત્કૃષ્ટ છ માસ રહી શકે

તે જ પ્રમાણે પ્રત્યેક ઇન્દ્રસ્થાન ઇન્દ્રોપપાત વિના છ માસ રહી શકે

[-સ્થા ૫૧]

૩ ચમરચંચા રાજધાનીની પ્રત્યેક દિશામાં ૩૩-૩૩ ભોમ છે.

[-સમ ૩૩]

૪ ચમરની સુધર્માસભામાં ૬૪ થાંભલા લાગેલા છે. બલિની સભામાં પણ તેટલા જ છે

[-સમ ૬૪]

૫. અસુરેન્દ્ર ચમરની સુધર્માસભા ૩૬ યોજન ઊંચી છે.

[-સમ ૩૬]

૬ સૌધર્મકલ્પની સુધર્માસભાના માણવક નામના ચૈત્યસ્તંભનો ઉપરનીચેનો ૧૨ા-૧૨ા યોજન ભાગ છોડીને બાકીના ૩૫ યોજન જેટલા ભાગમાં વજ્રમય ગોળ વાસણમાં તીર્થંકરનાં હાડકાં છે

[-સમ ૩૫]

૭. ચમર અને બલિના ઓવરિયાલયન ૧૬ હજાર યોજન લાંબા-પહોળા છે

[-સમ ૧૬]

(૭) પરિષદો

* ચમરસ્વામીની —

(૧) ૧ ચમરની પરિષદો ત્રણ છે તે આ પ્રમાણે —

૧ સમિતા નામની આભ્યંતર ૨ ચંડા નામની મધ્ય ૩ જાતા નામની બાહ્ય

૨-૩ ચમરના સામાનિક અને ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવોને પણ એ પ્રકારે ત્રણ પરિષદો છે

૪-૫ ચમરના લોકપાલોની તથા અગ્રમહિષીઓની પણ ત્રણ પરિષદો છે તે આ —

૧ તુમ્બા ૨ ત્રુટિતા ૩ પર્વા

(૨) ૧ ૫ બલિની તથા તેના સામાનિકથી માંડી અગ્રમહિષીની પરિષદનું વર્ણન ચમર જેમ.

(૩) ૧ ૩ ૫ ૭ તથા તેના સામાનિક અને ત્રાયસ્ત્રિંશકની પરિષદ ચમર જેમ

૨ ૪ ૬ ધરણ આદિ લોકપાલ અને અગ્રમહિષીઓની પરિષદ આ પ્રમાણે — ૧ ઈષા ૨ ત્રુટિતા ૩ દૃઢરથા

(૪-૨) બાકીના ભવનવાસીની પરિષદોનું વર્ણન પણ તેમ જ જાણી લેવું

ख વ્યન્તરની—

(૧) ૧ પિશાચેન્દ્ર કાલની આ ત્રણ પરિષદો છે ૧ ઈષા; ૨ ત્રુટિકા; ૩ દૃઢરથા.

૨-૪ પિશાચેન્દ્ર કાલના સામાનિક અને મહારાણીઓની પણ કાલ જેમ.

(૨-૧૬) બાકીના અંતરો વિષે પણ કાલ જેમ સમજી લેવું

ग જ્યોતિષીની—

(૧) ૧ જ્યોતિષીના ઇન્દ્ર ચન્દ્રની ત્રણ પરિષદો છે —
૧ તુંબા; ૨ ત્રુટિકા; ૩ પર્વા

૨-૩ ચન્દ્રના સામાનિક અને મહારાણીઓની પણ તે જ પ્રમાણે.

(૨) સૂર્ય વિષે ચન્દ્ર જેમ સમજી લેવું

घ વૈમાનિકોની—

(૧) ૧ દેવેન્દ્ર શક્રની ત્રણ પરિષદ છે તે આ:—
૧ સમિતા; ૨ ચંડા; ૩ જાતા.

૨-૫ શક્રના ત્રાયસ્ત્રિંશક સામાનિક લોકપાલ અને તેની મહારાણીઓની પરિષદો પણ શક્ર જેમ

(૨-૧) બાકીના વૈમાનિકોની પરિષદો પણ ઉપર પ્રમાણે ત્રીજા દેવલોકથી મહારાણીઓ ન હોવાથી તેમની પરિષદો ન જાણવી.

[—સ્થા ૧૫]

ટિપ્પણ

૧. જ્યોતિષ્ક :—

જ્યોતિષ્ક દેવોનું સ્થાન તિર્યગ્લોકમાં છે. સમતલથી ઉપર ૭૯૦ યોજન ઊંચે અને ૯૦૦ યોજન નીચે એમ ૧૧૦ યોજનનો વિસ્તાર છે. તેમાં સમતલથી ૭૯૦ યોજન ઊંચે આવતાં દેવોનું સ્થાન શરૂ થાય છે અને ત્યાંથી આગળના ૧૧૦ યોજનમાં જ્યોતિષ્ક દેવોનું સ્થાન પૂરું થાય છે તે આ પ્રમાણે —

	સમતલથી ૭૯૦ યોજન ઊંચે	તારામંડળ
	૮૦૦	સૂર્ય
૩	૮૮૦	ચંદ્ર
	૮૮૪	નક્ષત્રમંડળ
	૮૮૮	બુધાદિ ગ્રહો
૬	૮૯૧	શુક્રાદિ ગ્રહો
૭	૮૯૪	બૃહસ્પતિ આદિ ગ્રહો
૮	૮૯૭	મંગળાદિ ગ્રહો
	૯૦૦	શનૈશ્ચરાદિ ગ્રહો

આનો અર્થ એ છે કે મેરુને વિષે સમતલથી જ્યોતિશ્ચક્ર ૭૯૦ યોજન ઊંચું છે. મેરુ કે જે જંબૂદ્વીપની મધ્યમાં આવેલો છે ત્યાંથી ૧૧૨૧ યોજન દૂરથી તેની ચારે બાજુએ જ્યોતિશ્ચક્ર શરૂ થઈ એમ ને એમ તે લોકાન્ત સુધી વ્યાપ્ત થઈને છે અને તે ઠેઠ સુધી કે જ્યોતિશ્ચક્ર અને લોકાન્તને માત્ર ૧૧૧૧ યોજનનું છેટું રહી જાય છે.

જ્યોતિષ્ક દેવોના મુખ્ય બે ભેદ છે—સ્થિર અને ચર. અઢીદ્વીપપ્રમાણ મનુષ્યલોકમાં ચર અર્થાત્ ગતિમાન જ્યોતિષ્ક દેવો છે. તે બધા મેરુની પ્રદક્ષિણા કરે છે. મનુષ્યલોકની બહારના જ્યોતિષ્ક દેવો સ્થિર છે. તે ભ્રમણ કરતા નથી. અહીં જે દેવો ભ્રમણ કરનાર છે એમ કહ્યું તેનો આધાર એ છે કે તેમનાં વિમાનો ભ્રમણ કરે છે. તેમાં રહેલા દેવો તો તેની અંદર સ્થિર જ રહે છે.

૨. [illegible] – વિભાગના ચંદ્ર —

મનુષ્યક્ષેત્ર જે ૪૫ લાખ યોજન પ્રમાણ છે તેમાં બધા મળી ચંદ્ર ૧૩૨ અને સૂર્ય પણ ૧૩૨ છે તે આ પ્રમાણે –

જંબૂદ્વીપમાં	૨ ચંદ્ર અને	૨ સૂર્ય
લવણસમુદ્રમાં	૪ ચંદ્ર અને	૪ સૂર્ય
ધાતકીખંડમાં	૧૨ ચંદ્ર અને	૧૨ સૂર્ય
કાલોદધિસમુદ્રમાં	૪૨ ચંદ્ર અને	૪૨ સૂર્ય
પુષ્કરાર્ધમાં	૭૨ ચંદ્ર અને	૭૨ સૂર્ય
	૧૩૨	૧૩૨

વળી મનુષ્યક્ષેત્રના દક્ષિણાર્ધમાં તેના અડધા ૬૬ ચંદ્ર અને ૬૬ સૂર્ય છે. અને તેટલા જ મનુષ્યક્ષેત્રના ઉત્તરાર્ધમાં છે. જ્યારે ઉત્તરાર્ધના દક્ષિણાર્ધમાં આવે છે ત્યારે દક્ષિણાર્ધના ઉત્તરાર્ધમાં જાય છે. વળી દરેક પંક્તિમાં ૬૬ ચંદ્ર અને તેટલા જ સૂર્યો રહેલા છે.

૩. સૂર્યમાર્ગના ૧૮૦ યોજન —

આ ૧૮૦ યોજન આ પ્રમાણે — સમ ભૂતલથી ઉપર [illegible] યોજન પ્રમાણ [illegible] છે અને સમતલથી નીચે ૧ [illegible] યોજન સમભૂતલા અને સૂર્યનું અંતર [illegible] યોજન થાય છે. વળી [illegible] [illegible] [illegible] હજાર યોજન પશ્ચિમ ભાગે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સમભૂતલ [illegible] જંબૂદ્વીપના પશ્ચિમ ભાગે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નીચી થતી જાય છે [illegible] [illegible] [illegible] તેનું નીચાણ [illegible] યોજન થઈ જાય છે. વળી તે [illegible] [illegible] [illegible] છે [illegible] ૧૮૦ યોજન પ્રમાણ [illegible] છે જંબૂદ્વીપ [illegible] [illegible] સમભૂતલથી ઉપર ૮ [illegible] અને [illegible] નીચે [illegible] યોજન પ્રમાણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જમીન સમ રહે છે નીચે [illegible] થતી નથી.

૪. [illegible] [illegible] [illegible] —

[illegible] નીચે [illegible] [illegible] વિમાન આવેલું છે [illegible] [illegible] ચંદ્ર [illegible] [illegible] [illegible] તેને અને [illegible] [illegible] [illegible] અંતર રહે છે. આ [illegible] વિમાન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવે છે

અને શુક્લપક્ષમાં પ્રતિદિન ક્રમશઃ આવરણ ખસતું જાય છે. આ પ્રમાણે ચંદ્રની હાનિ અને વૃદ્ધિ થતી રહે છે.

ચંદ્રના ૬૨ ભાગ કલ્પવા. તેમાંથી બે ભાગનું તો કદી આવરણ થતું જ નથી. બાકીના ૬૦ ભાગમાંથી ક્રમશઃ પ્રતિદિન ૪-૪ ભાગનું કૃષ્ણપક્ષમાં રાહુના વિમાનથી આવરણ થાય છે. આ પ્રમાણે ૧૫ દિવસમાં ૧૫ × ૪ = ૬૦ ભાગ આવરિત કરી દે છે ત્યારે અમાસ થાય છે. પછી ક્રમશઃ ૪-૪ ભાગનું શુક્લપક્ષમાં આવરણ હટે છે. આ રીતે ૧૫ દિવસમાં ૬૦ ભાગનું આવરણ દૂર થઈ પૂર્ણિમાના દિવસે ચંદ્ર નિરાવરણ થઈ જાય છે.

૫. સૂર્ય મંડલ :—

જંબૂદ્વીપમાં મેરુ પર્વતની ચારે બાજુ ... સૂર્ય છે જે અત્યંતર કહેવાય છે અને તેનાથી જ દૂર પર્વમાં ... બીજા સૂર્ય છે જે બાહ્ય સૂર્ય કહેવાય છે. બન્ને સૂર્ય મેરુથી ... અંતર રાખીને મેરુની પ્રદક્ષિણા કરે છે. તે એવી રીતે કે અત્યંતર દક્ષિણ દિશામાં થઈ પશ્ચિમ તરફ જાય છે અને બાહ્ય ... ઉત્તરમાં થઈ પૂર્વમાં જાય છે. આ પ્રમાણે બન્ને સૂર્યની પ્રદક્ષિણાથી જે ... ક્ષેત્ર ઉપર થાય તે એક મંડલ કહેવાય. ત્યાર પછી બન્ને સૂર્ય બીજા મંડલની રચના કરે છે તે એવી રીતે કે અત્યંતર (અને હવે બાહ્ય સૂર્ય કહેશું કારણ કે તેના ક્રમ બદલાય છે) પશ્ચિમથી ઉત્તરમાં થઈ પૂર્વમાં જાય છે અને બાહ્ય સૂર્ય (અને હવે અત્યંતર કહેવા યોગ્ય સૂર્ય કહેશું) પૂર્વમાંથી દક્ષિણમાં થઈને પશ્ચિમે જાય છે. આ જ ક્રમનું બન્ને સૂર્યો સુધી ... અંતર ... ... ૧૮૪ મંડલો કરે છે. આમ ૧૮૪ મું મંડલ ત્યારે પૂરું થાય છે ત્યારે તેનું મેરુથી ૪૫૩૩૦ ... યોજન અંતર થાય છે જેથી તેનું ... (૪૫૩૩૦ ...) ... યોજન પ્રમાણ ... છે. તેમાંથી ... યોજન પ્રમાણ જંબૂદ્વીપમાં છે અને બાકીના ૩૩ ... લવણસમુદ્રમાં છે. જંબૂદ્વીપમાં ... યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં ... સૂર્ય મંડલો થાય છે અને બાકીનાં ... મંડલો લવણસમુદ્રમાં થાય છે.

બીજા વર્ષે ઉપર પ્રમાણે ૧૮૨ મંડળ કરીને પાછા આવે સૂર્ય ? એમ મેરુથી અબાધિત ચાલ્યું હતું તે જ એમ અંતર ઘટાડતા ઘટાડતા સરવાળે તે જ પ્રમાણે ૧૮૨ મંડળ કરીને મેરુથી આવે છે. સર્વાભ્યંતર મંડળથી જ્યારે સૂર્ય સર્વબાહ્ય મંડળ તરફ ગતિ કરતા હોય, ત્યારે દક્ષિણાયન કહેવાય છે. અને સર્વબાહ્ય મંડળથી સર્વાભ્યંતર મંડળ તરફ ગતિ કરતા હોય છે ત્યારે ઉત્તરાયણ કહેવાય છે. ૬ માસમાં ઉત્તરાયણ અને ૬ માસમાં દક્ષિણાયન પૂરું થાય છે. આ પ્રમાણે બીજા વર્ષે સૂર્ય અંદરથી બહાર અને બહારથી અંદર ચાલ સરવાળે આવી જાય છે. દક્ષિણાયન વખતે દિનમાન ઘટે છે અને રાત્રિ લાંબી થઈ જાય છે. ઉત્તરાયણમાં તેથી ઊલટું છે.

૨. ૬૦ મુહૂર્ત :—

જંબૂદ્વીપમાં બે સૂર્ય છે. તેમાંના પ્રત્યેક પોતપોતાની ચાલમાં ચાલે છે. પ્રથમ દિવસે ભરતમાં જે સૂર્યનો ઉદય હોય છે તેનો જ બીજે દિવસે ઉદય નથી હોતો પણ બીજા જ સૂર્યનો ઉદય હોય છે. અને ત્રીજે દિવસે પાછો પ્રથમનો જ ઉદય થાય છે. એરવત વિષે પણ આ જ વ્યવસ્થા છે. આનું કારણ એ છે કે મેરુની ચોતરફ પ્રદક્ષિણા કરતાં, એક મંડળ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે નાનું હોય કે મોટું ૬૦ મુહૂર્ત (૪૮ કલાક) થાય છે. બીજો પ્રત્યેક સૂર્ય સરવાળે ત્રીજે દિવસે આવે છે. તેથી વચલા દિવસમાં બીજા સૂર્યનો ઉદય થાય છે.

૩. સૂર્ય કેટલો દૂર દેખાય —

સર્વાભ્યંતર જંબૂદ્વીપમાં છે. એ મંડળની પરિધિ ૩૧૮ ?? યોજન પ્રમાણ છે. દિવસે ૬૦ મુહૂર્તમાં સૂર્ય આટલા યોજન પ્રમાણ પરિભ્રમણ કરે છે. જ્યારે સૂર્ય સર્વાભ્યંતર મંડળમાં પરિભ્રમણ કરતો હોય ત્યારે દિનમાન ચાર [illegible] હોય છે. નિયમ એવો છે કે સૂર્ય દિવસના (ઉદયથી અસ્ત સુધીમાં) એટલા યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં ભ્રમણ કરતો હોય તેનાથી અર્ધા યોજન પ્રમાણ દૂર હોય તે તે દેખાય છે. એટલે પ્રથમ એ પ્રમાણ કાઢવું જોઈએ કે તે એક મુહૂર્તમાં કેટલા યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં ભ્રમણ કરે. ૬૦ મુહૂર્તમાં તે ૧૮૨ [illegible] યોજન પ્રમાણ ભ્રમણ કરે તો એક મુહૂર્તમાં ૫૨૫૧ યોજન પ્રમાણ ભ્રમણ કરે [illegible] તે એક [illegible] ૫૨૫૧ યોજન પ્રમાણ

પ્રમાણ કરેલો હોય, તો બાર મુહૂર્ત પ્રમાણ દિવસના અર્ધ ૬ મુહૂર્તમાં ૬૩૦૩૧⅙ યોજન પ્રમાણ ગમન કરી શકે નિયમ પ્રમાણે આ જ દિવસની મર્યાદા થાય છે.

૮. તાપનું માપ :—

તાપનું માપ કાઢવાની આ રીત છે — જે દિવસમાં તે માપ કાઢવું હોય તેના મુહૂર્ત — ધ્રુવ જેની સંખ્યા કાઢવાની છે તેનું માપ ચાર આગળ થયા પછી તેનું માપ કરવું અને પછી પાછા ચાર આગળ કરવા, પછી જ ચાર ભાગી શકે તે તે દિવસનું તાપનું અંતિમ પ્રમાણ સમજવું. ઉદાહરણ અભ્યંતર મંડળમાં જ્યારે સૂર્ય હોય છે ત્યારે દિનમાન ૧૮ મુહૂર્ત છે. તેને ચાર ભાગવે મુહૂર્ત ૧૮×૬૨=૧૧૧૬ આવે. તેના અંશ ૧૮ થયા. તેમાંથી ચાર ભાગ કરવા ૧૮૮–૧૧=૧૧૬ આવ્યા — આ તે દિવસની ધ્રુવથી તાપનું માપ સમજવું.

૯. મંડળની લંબાઈ પહોળાઈ :—

જંબૂદ્વીપમાં બાકી રાખવું અંતિમ ૧૮૦ યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં સૂર્યના મંડળો આવેલા છે. પછી જ્યાં પ્રથમ મંડળ શરૂ થાય, ત્યાં મિ મંડળની વચ્ચે જંબૂદ્વીપની જેટલી લંબાઈ પહોળાઈ હોય તેટલી જ તે મંડળની લંબાઈ પહોળાઈ જાણવી જોઈએ. આથી જંબૂદ્વીપના એક લાખ યોજનમાંથી ૩૬૦ (૧૮૦×૨) યોજન બાદ કરીએ પછી ૯૯૬૪૦ યોજન લંબાઈ-પહોળાઈ પ્રથમ મંડળ છે. આમાં પ્રથમ અને બીજા મંડળનું અંતર ૨ યોજન તથા મંડળ વિષ્કંભ ૪૮/૬૧ યોજન — આનું બમણું ૫ ૩૫/૬૧ યોજન પ્રમાણ ઉમેરીએ પછી ૯૯૬૪૫ ૩૫/૬૧ યોજન બીજા મંડળનું પ્રમાણ છે. આ જ પ્રમાણે તૃતીય મંડળની લંબાઈ-પહોળાઈ કાઢવા માટે બીજા મંડળના ૯૯૬૪૫ ૩૫/૬૧ યોજનમાં ૫ ૩૫/૬૧ યોજન ઉમેરીએ પછી ૯૯૬૫૧ ૯/૬૧ યોજન તૃતીય મંડળની લંબાઈ-પહોળાઈ સમજવી. આ જ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર મંડળની લંબાઈ-પહોળાઈ કાઢવા માટે ૫ ૩૫/૬૧ યોજન ઉમેરતા જવું યોજનપ્રમાણ મંડળ આવે છે.

૧૦. અભ્યંતર મંડળે ઉદય :—

જંબૂદ્વીપમાં જે સૂર્ય છે, તેમનું અભ્યંતર પ્રથમ મંડળ ઉત્પન્ન થયેલું જંબૂદ્વીપમાં પ્રવેશીએ તો ૧૮૦ મે યોજને ચરે છે. તેથી

કહેવામાં આવ્યું છે કે ૧૮ યોજન અવગાહીને સૂર્યનો સર્વાભ્યંતર મંડળ ઉદય થાય છે. પ્રથમ મંડળ એ પ્રથમ ઉદયસ્થાન છે. [illegible] એક સૂર્યના ઉદયસ્થાન ૧૮૪ છે [illegible], મંડળની સંખ્યા ૧૮૪ છે.

જે સૂર્ય આગામી ઉદય પામે તે સર્વાભ્યંતર એ સૂર્ય નિષધ પર્વત ઉપર દક્ષિણ પૂર્વ દિશામાં [illegible] ૧ યોજન દૂર ઉદય થાય છે. અનંતર તે જ વખતે ઉત્તર પશ્ચિમ દિશામાં નીલવંત પર્વત [illegible] ૧ યોજન દૂર બીજો સૂર્ય પ્રથમ ઉદય પામે છે. જે [illegible] પ્રકાશ કરે છે તે દેવથી અત્યંત સૂક્ષ્મ કહેવાય છે. [illegible] એ બન્ને [illegible] મેરુપર્વતની ગતિ [illegible] કરે છે. [illegible] અર્ધ કરતો કરતો [illegible] પ્રદક્ષિણા કરીને અનંતર દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં આવે છે ત્યારે તેનો ઉદય પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં થયો કહેવાય છે. તે જ પ્રમાણે [illegible] કરતો જે તે સૂર્ય અત્યંત [illegible] ત્યારે બીજો [illegible] આવી પહોંચે છે ત્યારે તેનો ઉદય [illegible] મહાવિદેહમાં થયો [illegible] છે. [illegible] એ [illegible] થયું કે [illegible] ગતિ [illegible] ત્યારે [illegible] ઉદય પશ્ચિમ વિદેહમાં થાય છે તે જ વખતે [illegible] [illegible] થાય છે ત્યાર પછી સંપૂર્ણ મહાવિદેહને પ્રકાશ [illegible] તેમની [illegible] થાય છે. [illegible] ઉદયસ્થાનમાં તેઓ બન્ને [illegible] પહોંચી જાય છે. તેથી [illegible] [illegible] સંપૂર્ણ દક્ષિણાર્ધમંડળ [illegible] [illegible] આરંભ સૂર્ય [illegible] મંડળ [illegible] [illegible] કરે છે. અને બીજા બન્ને [illegible] દ્વિતીય મંડળમાં [illegible] કરે છે. એ જ પ્રમાણે આગામી મંડળો [illegible] [illegible] અન્તિમ મંડળ [illegible] બન્ને [illegible] જે મંડળો [illegible] તે જ મંડળો [illegible] મંડળમાં [illegible] છે.

[illegible] પ્રથમ મંડળમાં [illegible] હોય છે ત્યારે દિવસ [illegible] [illegible] તે વખતે રાત્રી [illegible] દિવસ ૧૮ [illegible] ૧૨ [illegible] [illegible] [illegible] ૧૨ મુહૂર્ત [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] દક્ષિણાયન

છે ત્યારે દિવસ ૧૮ મુહૂર્ત અને રાત્રિ ૧૨ મુહૂર્ત હોય છે અને તે દક્ષિણાયન થતાં રોજ ત્યારે પ્રત્યેક મંડળે ૨/૬૧ મુહૂર્ત પ્રમાણ દિવસમાન ઘટે છે અને તેટલું જ રાત્રિપ્રમાણ વધે છે. વળી જ્યારે તે ૧૮૪મા મંડળમાં પ્રવેશ કરતો હોય, ત્યારે ૨ [illegible] ભાગથી હીન ૧૨ મુહૂર્ત પ્રમાણ દિવસ થાય છે અને તેટલી જ રાત્રિ વધે છે.

તે જ પ્રમાણે તેથી ઊલટું દક્ષિણાયનથી ઉત્તરાયણ તરફ જતાં સૂર્ય વિષે પણ આ મંડળો સમજવું.

૫૩ ૨૮ નક્ષત્રો —

જંબૂદ્વીપમાં ચંદ્ર બે હોવાથી પ્રત્યેક ચંદ્રનાં ૨૮ હોવાથી બે ચંદ્રનાં ૫૬ નક્ષત્રો થાય. ૧ અભિજિત્ ૨ શ્રવણ, ૩ ધનિષ્ઠા, ૪ શતભિષા, ૫ પૂર્વ ભાદ્રપદા, ૬ ઉત્તર ભાદ્રપદા, ૭ રેવતી, ૮ અશ્વિની ૯ ભરણી, ૧૦ કૃત્તિકા, ૧૧ રોહિણી, ૧૨ મૃગશીર્ષ ૧૩ આર્દ્રા, ૧૪ પુનર્વસુ ૧૫ પુષ્ય, ૧૬ આશ્લેષા, ૧૭ મઘા, ૧૮ પૂર્વાફાલ્ગુની ૧૯ ઉત્તરાફાલ્ગુની ૨૦ હસ્ત, ૨૧ ચિત્રા, ૨૨ સ્વાતી, ૨૩ વિશાખા ૨૪ અનુરાધા ૨૫ જ્યેષ્ઠા, ૨૬ મૂલ ૨૭ પૂર્વાષાઢા ૨૮ ઉત્તરાષાઢા. આ પ્રત્યેક ચંદ્રને આશ્રયી ૫૬ થાય.

સૂર્ય-ચંદ્રની જેમ નક્ષત્ર મંડળો અનવસ્થિત નથી પણ અવસ્થિત છે. તેથી નક્ષત્રોને પોતપોતાના નિયત મંડળથી મંડળાંતરે જવાનું હોતું નથી. પણ સ્વસ્વ મંડળમાં જ રહી તેઓ પ્રદક્ષિણાએ ફર્યા કરે છે. આ ૨૮ નક્ષત્રોને ભ્રમણ માટે માત્ર ૮ મંડળ છે અને તે ૮ મંડળ ૫૧૦ યોજન ઉપર ચાર ક્ષેત્રમાં ફરે છે. તે ૮ મંડળની સમભૂમિ આવેલ છે. નક્ષત્રનું પ્રથમ મંડળ ચન્દ્રના પ્રથમ મંડળ ઉપર આવેલું છે. તેમાં અભિજિત, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, શતભિષા, પૂર્વાભાદ્રપદા, ઉત્તરાભાદ્રપદા, રેવતી, અશ્વિની, ભરણી, પૂર્વાફાલ્ગુની, ઉત્તરાફાલ્ગુની અને સ્વાતી — આ બાર નક્ષત્રો જ્યારે મંડળના દક્ષિણમાં હોય, ત્યારે તે જ [illegible] બાર દિન [illegible] પ્રમાણ કર્યા હોય છે. ચન્દ્રનું બીજું મંડળ નક્ષત્ર મંડળ ઉપર આવેલું છે તેમાં બે પુનર્વસુ અને બે મઘા [illegible] નું ભ્રમણ થાય છે. નક્ષત્રોનું બીજું મંડળ ચન્દ્રના [illegible] મંડળ [illegible] ઉપર આવેલું છે. તેમાં બાર ન કૃત્તિકાનું જ ભ્રમણ થાય [illegible] નક્ષત્રનું ચોથું મંડળ ચન્દ્રના સાતમા મંડળ ઉપર છે અને તેમાં

જ્યેષ્ઠા અને રોહિણી એ બન્ને નક્ષત્રોનું ભ્રમણ છે. નક્ષત્રોનું પાંચમું મંડળ ચન્દ્રના આઠમા મંડળ ઉપર છે અને તેમાં એ વિશાખાનું ભ્રમણ છે. નક્ષત્રોનું છઠ્ઠું મંડળ દશમા ચન્દ્ર મંડળ પર છે અને તેમાં એ અનુરાધાનું ભ્રમણ થાય છે. સાતમું નક્ષત્રમંડળ ૧૧મા ચન્દ્રમંડળ ઉપર છે અને તેમાં એ જ્યેષ્ઠાનું ભ્રમણ થાય છે અને છેલ્લું આઠમું નક્ષત્રમંડળ ચન્દ્રના છેલ્લા ૧૫મા મંડળ ઉપર આવેલું છે અને તેમાં આર્દ્રા, મૃગશીર્ષ, પુષ્ય, આશ્લેષા, મૂલ, હસ્ત, પૂર્વાષાઢા અને ઉત્તરાષાઢા આઠ નક્ષત્રો બન્નેની સંખ્યામાં ભ્રમણ કરે છે.

આ રીતે જોતાં ચન્દ્રના ૨જા, ૪થા, ૫મા, ૯મા, ૧૨મા, ૧૩મા અને ૧૪મા મંડળમાં નક્ષત્રોનો યોગ નથી. બાકીના આઠ મંડળમાં નક્ષત્રોનો યોગ છે.

૫૮. નક્ષત્ર અને ચન્દ્રનો યોગ :—

નક્ષત્ર સીમા અહોરાત્રમાં (૩૦ મુહૂર્તમાં) જેટલું ક્ષેત્ર ચાલે છે તેમાં તે કેટલા ક્ષેત્રપ્રમાણમાં ચન્દ્ર સાથેના યોગમાં રહે છે તે જાણવા માટે એ સંપૂર્ણ ક્ષેત્રના ૬૭ ભાગ કરીએ, તો સમ અંશ મળે; અન્યથા વિષમ અંશ મળે. જેમ કે ૩૦ મુહૂર્તમાં અભિજિત્ નક્ષત્ર જેટલું ક્ષેત્ર ભ્રમણ કરે છે તેના ૬૭ ભાગ કરીએ તો ૨૧ પૂર્ણ અંશોમાં ભાગ ક્ષેત્રમાં તેનો ચન્દ્ર સાથે યોગ રહે છે તેમ સમજવું. પણ જો નીચે કોઈ ભાગ સંખ્યા ધારીએ, તો અંશ સમ ન આવતાં વિષમ આવે. હવે કેટલા ક્ષેત્રમાં કેટલો યોગ? ૨૧/૬૭ ભાગ જેટલા ક્ષેત્રમાં તેને ચન્દ્ર સાથે કેટલા મુહૂર્ત યોગ રહ્યો તે જાણવું હોય, તો ત્રિરાશિ કરવી જોઈએ કે સંપૂર્ણ અર્થાત્ ૧ ક્ષેત્રમાં ૩૦ મુહૂર્ત થાય, તો ૨૧/૬૭ જેટલા ક્ષેત્રમાં કેટલાં મુહૂર્ત થાય? તો જવાબ આવે કે ૬૩૦/૬૭ મુહૂર્ત અર્થાત્ ૯ ૨૭/૬૭ મુહૂર્ત આટલો કાળ તે અભિજિત નક્ષત્ર ચન્દ્રના યોગમાં રહે છે તેમ સમજવું. બાકીના શતભિષક્ આદિની ક્ષેત્રસીમા અને કાળસીમા નીચે પ્રમાણે છે —

	ક્ષેત્રસીમા	કાળસીમા
શતભિષક્, ભરણી, આર્દ્રા, આશ્લેષા, સ્વાતિ, જ્યેષ્ઠા	૩૩/૬૭+[illegible]	૧૫ મુહૂર્ત
ઉત્તરાભાદ્રપદા, ઉત્તરા ફાલ્ગુની, ઉત્તરાષાઢા, પુનર્વસુ, રોહિણી, વિશાખા	૧૦૦/૬૭+[illegible]	૪૫ મુહૂર્ત
બાકીનાં બાકી ૧૫ નક્ષત્રો	૬૭/૬૭ = ૧ સંપૂર્ણક્ષેત્ર	૩૦ મુહૂર્ત

૨૦. વૈમાનિક વિમાનના પ્રસ્તર :—

વૈમાનિક દેવોનાં વિમાનો મોટા મકાનના માળની જેમ ઉપરાઉપર આવેલાં છે. પહેલે બે વિમાનોની ઉપરાઉપર આવેલી શ્રેણીના વિભાગ ક ... વગેરે તે પ્રસ્તર કહેવાય છે. ... મળી બધા ૬૨ પ્રસ્તરો થયા. ... આપેલ છે.

સૌધર્મ અને ઈશાન એ બન્ને કલ્પ અર્ધચંદ્રાકારે સામસામે હોવાથી બંને મળી પૂર્ણ ચંદ્રાકાર થાય છે. સૌધર્મ દક્ષિણાર્ધમાં અને ઈશાન ઉત્તરાર્ધમાં છે. બન્નેના અર્ધવલયાકારે તેર-તેર પાથડા-પ્રસ્તર છે. બન્ને મળી સંપૂર્ણ વલયાકારે તેર પાથડા થાય તે જ પ્રમાણે સનત્કુમાર દક્ષિણાર્ધમાં અને માહેન્દ્રના ઉત્તરાર્ધમાં અર્ધ અર્ધવલયાકારે ૧૨ પાથડ છે—બન્નેના મળીને પણ વલયાકારે બાર પ્રસ્તર થાય છે. બીજી ઉપર ત્રણ ... વલયાકારે હોવાથી તેના જ પાથડા બનેલા છે. તે જ પ્રમાણે લાંતકના ... અને સહસ્રારના ... પાથડા સંપૂર્ણ વલયાકારે બનેલા ચાર ચાર પછી આનત અને પ્રાણત સામસામી જેમ અર્ધ-અર્ધ વલયાકારે હોવાથી બન્નેના મળીને સંપૂર્ણ વલયાકાર ... પ્રસ્તર છે અને તેની ઉપર તે જ પ્રમાણે આરણ-અચ્યુતના બન્નેના મળીને સંપૂર્ણ વલયાકારે ચાર પ્રસ્તર આવેલા છે. આ પ્રમાણે બાર દેવલોકના બધા મળી ૫૨ પ્રસ્તર થાય છે. ત્યાર પછી પ્રત્યેક ગ્રૈવેયકો એકેક તથા પાંચ અનુત્તરનો એક પ્રસ્તર હોવાથી—૧ પ્રસ્તર આવે છે. આમ સર્વ મળી ૬૨ પ્રસ્તરમાં સંપૂર્ણ વૈમાનિક દેવોના વિમાનો આવી જાય છે.

૨૧. સૌધર્મ અને ઈશાનના વિમાનો —

પ્રત્યેક પ્રસ્તરમાં ચારે દિશામાં વિમાનોની પંક્તિઓ છે જ આવલિકા કહેવાય છે. ... આવલિકામાં છે. જેનો આકાર ... છે. ... ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ અને ગોળ ... આ સિવાયનાં વિમાનો ચારે દિશાની આવલિકામાં નહીં હોવાથી આવલિકાબાહ્ય કહેવાય છે. તે ... આકારે વેરાયેલાં છે. ... ચારે બાજુ વિખરાયેલાં આવલિકાબાહ્ય ... જેમ વેરાયેલાં હોવાથી પુષ્પાવકીર્ણ કહેવાય છે. આવલિકાબાહ્ય વિમાનોની પ્રત્યેક પ્રસ્તરે સંખ્યા વિભિન્ન

છે. તે વિમાનોની અમુક નિશ્ચિત સંખ્યામાં તે તે પ્રસ્તરમાં પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો હોય છે. આવલિકાગત વિમાનોમાં ત્રણ ક્રમ એવો છે કે વચ્ચે [illegible] વિમાન હોય છે તાથી ચારે દિશામાં આવલિ [illegible] થાય છે તેમાં પ્રથમ ત્રિકોણ પછી ચતુષ્કોણ અને પછી ગોળ — આ જ ક્રમે આવલિ પૂરી થાય છે.

સૌધર્મેશાનના ૧૩ પ્રસ્તર માંના પ્રથમ પ્રસ્તરની ચારે આવલિકામાં ૬૨ ૬૨ [illegible] માનો છે. ક્રમે પ્રસ્તરની આવલિકાઓમાં એક-એક સંખ્યા ઓછી થતી જતી બીજા પ્રસ્તરમાં પ્રત્યેક આવલિમાં ૬૧ વિમાનો રહેશે. અને ઉપર ચારેબાજુ એક-એક વિમાન ઘટે છે. આથી પ્રસ્તર અનુસાર વિમાનોનો ક્રમ તેમાં એક-એક વચ્ચે છે અને તેની ચારે દિશામાં ચાર આવલિ છે. પંક્તિગત વિમાન સિવાયના પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો પણ પ્રત્યેક પ્રસ્તરે ચારે દિશાઓમાં આવલિમાં આવલિકા છે. પુષ્પાવકીર્ણની પ્રત્યેક પ્રસ્તરમાં સંખ્યા અનિયત છે. પણ પ્રત્યેક દેવલોકના પ્રસ્તરમાં તે [illegible] છે. દેવલોકમાં આવલિકાગત તથા પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે —

દેવલોક	પ્રસ્તર	આવલિકાગત	પુષ્પાવકીર્ણ	સર્વ વિમાન
૧ સૌધર્મ	૧૩ [illegible]	૧[illegible]	૩૧[illegible]	૩[illegible]
૨ ઈશાન	૧૩ [illegible]	૧૧૧૮	[illegible]	૨[illegible]
બન્નેમળી	૧૩	૨૨૨૫	[illegible]	[illegible]
૩ સનત્કુમાર	૧૨ [illegible]	૧૨[illegible]	૧૧[illegible]	૧[illegible]
૪ માહેન્દ્ર	૧૨ [illegible]	[illegible]	[illegible] ૧૧૧	૮[illegible]
બન્નેમળી	૧૨	૨૧[illegible]	૧૯[illegible]	૨[illegible]
૫ બ્રહ્મલોક	૬	૩૪[illegible]	૩[illegible]	૪[illegible]
૬ લાન્તક	૫	૫[illegible]	૪[illegible] ૧૫	૫[illegible]
૭ મહાશુક્ર	૪	૩૨૬	૩[illegible] ૪	૪[illegible]
૮ સહસ્રાર	[illegible]	૩૩૨	૫૬૬૮	૬[illegible]
૯ ૧૦ આનત પ્રાણત	૪	૨૧[illegible]	૩૨[illegible]	
૧૧ ૧૨ આરણ અચ્યુત	૪	૨[illegible] ૪	૬૬	૩[illegible]

૧૩–૧૫ અધસ્તન				
ન ગ્રૈવેયક ૩		૧૧૧		૧૧૧
૧૬ ૧૮ મધ્યમ				
ગ્રૈવેયક ૩		૦૫	૩૨	૧૦૭
૧૯–૨૧ ઉપરિતન				
ગ્રૈવેયક ૩		૩	૬૧	૧
૨૨–૨૬ પંચ				
અનુત્તર ૧		૫		૫
	૬૨	૭૮૭	૮૪૯૭૦૨૪	૮૪૯૭૦૨૩

૨ લોકાંતિક દેવો—

લોકાન્તિક દેવો વિષયરતિથી રહિત છે તેથી દેવર્ષિ કહેવાય છે. તે [illegible] [illegible] નથી તેથી સર્વે [illegible] છે. તેમનો [illegible] છે કે જ્યારે તીર્થંકરો પ્રવ્રજ્યા લેવા હોય ત્યારે તેમની પાસે આવી તેમને આ પ્રમાણે બોધ આપે છે— [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ! [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] — આ પ્રમાણે બોધ આપી [illegible] નમસ્કાર કરી તેઓ પાછા જાય છે [illegible] [illegible] [illegible] ૧૩ [illegible] [illegible] [illegible] ૮૬–૮૮

[illegible] [illegible] [illegible] છે કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વિપુલ [illegible] વિચાર કરી, ત્યારે [illegible] [illegible] [illegible] તેમને કહે છે કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે; માટે [illegible] [illegible] એવી તેમનો [illegible] [illegible] —[illegible] –૬ ૭૮

૩ [illegible]—

[illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય [illegible] તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

શરીર રૂપે પરિણમવાના હોય તે પુદ્ગલો આપવા જે આત્મા યત્ન કરાવે
છે તે આત્મા પણ ઇન્દ્ર કહેવાય છે. તથા ઐશ્વર્ય એ પણ
દેવોનું અસ્થાયી હોવાથી અને માત્ર તીર્થંકરાદિ જેવા મહાપુરુષોનું જ
ઐશ્વર્ય સ્થાયી હોવાથી તેની અપેક્ષાએ દેવેન્દ્ર શક્ર વગેરે પણ દ્રવ્યેન્દ્ર
જ કહેવાય. ઇન્દ્રનો સૌથી શ્રેષ્ઠ ભાવેન્દ્ર છે પણ અહીં તે જણાવ્યો નથી;
નિક્ષેપાત્મક સૂત્ર હોવાથી. ભાવેન્દ્રના બે ભેદ છે—આગમભાવેન્દ્ર અને
નોઆગમ ભાવેન્દ્ર. ઇન્દ્રશબ્દના જાણનારો તથા તેમાં ઉપયોગવાળો, જીવ
તે ભાવેન્દ્ર કહેવાય. આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે જ્ઞાન અને જ્ઞાનીનો
અભેદ હોવાથી જે જીવને એ જ્ઞાન હોય તે જીવ પણ ઇન્દ્ર કહેવાય.
નોઆગમ ભાવેન્દ્ર એ જીવ કહેવાય છે જેને ઇન્દ્ર એવું નામ અને
ઐશ્વર્યનું ભાન હોય અર્થાત્ જે દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થઈને ઇન્દ્ર કહેવાતો
હોય અને સૌ તેની આજ્ઞા પાળતા હોય—તેનું ઐશ્વર્ય સ્વીકારતા હોય.

તીર્થંકરને પણ ભાવેન્દ્ર કહી શકાય કારણ તેમનું ઐશ્વર્ય સ્થાયી છે.

૪ દેવોની સભાઓ :—

દેવોનો જન્મ મનુષ્ય વગેરેની જેમ ગર્ભમાંથી નથી થતો
પણ દેવસ્થાનમાં તેમના જન્મસ્થાનમાં જે ઉપપાત સભા કહેવાય છે—ત્યાં
એક કોમળ દેવશય્યા હોય છે તેમાં આવીને તે ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાં
અન્તર્મુહૂર્તમાં તો તેઓ બધી પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરી લે છે અને તરુણ જેવા
બની જાય છે. ત્યાર બાદ દેવો તેમને સ્નાન કરાવવા માટે અભિષેકસભામાં
લઈ જાય છે, તે અભિષેક સભા કહેવાય છે. સ્નાન કર્યા પછી દેવો તેમને
વસ્ત્ર અને ઘરેણાંથી શણગારવા માટે અલંકારસભામાં લઈ જાય છે. એનું
કામ પૂર્ણ થાય પછી વ્યવસાયસભામાં લઈ જાય છે, ત્યાં પુસ્તક રત્નમાં
લખેલું હોય છે જે વાંચીને દેવને અનુગ્રહ પર થવાથી તે અભિજ્ઞ બને છે
અને કર્તવ્યાકર્તવ્ય નિર્ણય કરે છે. ત્યાર પછી તે સુધર્મા સભામાં જ્યાં
તેનું આધિપત્ય ભોગવવાની જ પૂર્ણ સામગ્રી ઉપસ્થિત હોય છે ત્યાં જાય છે
અને ત્યાં જ રહી દેવના સામ્રાજ્યમાં ... ન થઈ ઉત્સવ વ્યતીત કરે છે

૭

નરક અને નારક

નરક ત્રણ પર પ્રતિષ્ઠિત છે —

૧ પૃથ્વીપ્રતિષ્ઠિત ૨ આકાશપ્રતિષ્ઠિત, ૩ આત્મપ્રતિષ્ઠિત.

નૈગમ, સંગ્રહ અને વ્યવહારનયથી નરક પૃથ્વીપ્રતિષ્ઠિત છે ઋજુસૂત્રનયની અપેક્ષાએ નરક આકાશપ્રતિષ્ઠિત છે અને બાકીના ત્રણ શબ્દનયની અપેક્ષાએ નરક આત્મપ્રતિષ્ઠિત છે

[સ્થા ૧૯]

અધોલોકમાં સાત પૃથ્વી, સાત ઘનોદધિ, સાત ઘનવાત, સાત તનુવાત, અને સાત આકાશ-અંતર છે એ સાત આકાશઅંતરમાં સાત તનુવાત છે એ સાત તનુવાતમાં સાત ઘનવાત છે એ સાત ઘનવાતમાં સાત ઘનોદધિ છે એ સાત ઘનોદધિમાં પટલાકારની સાત પૃથ્વી આવેલી છે. તેમના નામ અને ગોત્ર ક્રમશઃ નીચે પ્રમાણે છે —

પૃથ્વી	નામ	ગોત્ર
પહેલી	ઘમ્મા	રત્નપ્રભા
બીજી	વંશા	શર્કરાપ્રભા
ત્રીજી	શૈલા	વાલુકાપ્રભા
ચોથી	અંજના	પંકપ્રભા
પાંચમી	રિષ્ટા	ધૂમપ્રભા

છઠ્ઠી	મઘા	તમસ્
સાતમી	માઘવતી	તમસ્તમસ્

[–સ્થા ૫૪૬]

નરકમા તુરતનો ઉત્પન્ન થયેલો નારક મનુષ્યલોકમા આવવાની ઇચ્છા કરે તેના ચાર કારણો છે —

૧ નરકમાની વેદના જોઈને;
૨ નરકપાલોથી પીડાઈને
૩ નરકમા ભોગવવાનું કમ નિર્જરી ન ગયું હોય છતા જવા ઇચ્છે
૪ નરકાયુનો ક્ષય ન થયો હોય છતા જવા ઇચ્છે પણ મનુષ્યમા તે જઈ શકતો નથી.

[–સ્થા ૨૪૫]

પ્રથમ, બીજી અને ત્રીજી નરકમા ઉષ્ણ વેદના છે ત્યાંના નારકો તે ઉષ્ણ વેદનાને વેદે છે

[–સ્થા ૧૮૭]

રત્નપ્રભા પૃથ્વીનું —

૧ રત્નકાંડ	૧૦ યોજન વિસ્તૃત છે			
૨. વજ્રકાંડ	"	"	"	"
૩ વૈડૂર્યકાંડ	"	"	"	"
૪ લોહિતાક્ષકાંડ	"	"	"	"
૫. મસારગલ્લકાંડ	"	"	"	"
૬ હંસગર્ભકાંડ	"	"	"	"
૭ પુલકકાંડ	"	"	"	
૮ સૌગંધિકકાંડ				
જ્યોતિરસકાંડ	"	"	"	"
	"	"	"	"

૧૦ અંજનકાંડ " " " "
૧૧ અંજનપુલકકાંડ " " " "
૧૨ રજતકાંડ " " " "
૧૩ જાતરૂપકાંડ " " " "
૧૪ અંકકાંડ " " " "
૧૫ સ્ફટિક કાંડ " " " "
૧૬ રિષ્ટકાંડ " " " "

[-સ્થા [illegible]]

રત્નપ્રભા પૃથ્વીના રત્નકાંડના ઉપરના છેડાથી સ્ફટિકકાંડના નીચલા છેડા સુધીનું અંતર ૩ યોજન છે
[-સમ ૧૧૬]

રત્નપ્રભાનું અબ્બહુલકાંડ ૮ હજાર યોજન વિસ્તૃત છે
[-સમ ૮]

રત્નપ્રભાના રત્નકાંડના ઉપરના છેડાથી પુલકકાંડના નીચલા છેડા સુધીનું અંતર ૭ યોજન છે
[-સમ ૧૧]

નિષધ વર્ષધર પર્વતના ઊંચા શિખરના તળથી રત્નપ્રભાના પ્રથમકાંડના મધ્યભાગ સુધીનું અંતર ૯ યોજન છે નીલવંત વર્ષધર ગિરિ પણ તેમજ છે
[-સમ ૧૧૧]

બીજી નરકના મધ્યભાગથી બીજા ઘનોદધિના નીચલા છેડા સુધીનું અંતર ૮૬ હજાર યોજન છે
[-સમ ૮૬]

આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પ્રથમ કાંડના ૮ યોજનમાં વાણવ્યંતરના ભૌમેયવિહારો છે
[સમ ૧૧૧]

રત્નપ્રભાના અંજનકાંડના નીચલા છેડાથી વાણવ્યંતરના ભૌમેય વિહાર સુધીનું અંતર ૯૯૦ યોજન છે

[-સમ ૯૯]

પંકબહુલ કાંડના ઉપરના છેડાથી નીચલા છેડા સુધીનું અંતર ૮૪ લાખ યોજન છે

[-સમ ૮૪]

વડવામુખ પાતાલના નીચલા છેડાથી રત્નપ્રભાના નીચલા છેડા સુધીનું અંતર ૭૯ હજાર યોજન છે

[-સમ ૭૯]

રત્નપ્રભા પૃથ્વીથી ૧૭ હજાર યોજન ઊંચે જઈને પછી ચારણ દેવોની તિરછી ગતિ પ્રવર્તે છે

[-સમ ૧૭]

સીમન્તક નરકનો વિસ્તાર ૪૫ લાખ યોજન છે

[-સમ ૫]

અપ્રતિષ્ઠાન નરક એક લાખ યોજન વિસ્તૃત છે

[-સમ ૧]

ધૂમપ્રભા પૃથ્વી એક લાખ અઢાર હજાર યોજન વિસ્તૃત છે

[-સમ ૧]

૮

અજીવાસ્તિકાય

૧ અજીવના ભેદો

અનાત્મા એક[1] છે

[–ઠાણ ૧]

અજીવ રાશિ[2] બે પ્રકારની છે —

૧ રૂપી અજીવરાશિ; ૨ અરૂપી અજીવરાશિ.

અરૂપી અજીવરાશિના દશ ભેદ છે —

૧ ધર્માસ્તિકાય,[3] ૨ ધર્માસ્તિકાયનો દેશ; ૩. ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, ૪ અધર્માસ્તિકાય; ૫. અધર્માસ્તિકાયનો દેશ, ૬ અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ; ૭ આકાશાસ્તિકાય; ૮ આકાશાસ્તિકાયનો દેશ, ૯ આકાશાસ્તિકાયનો પ્રદેશ, ૧૦ અદ્ધા સમય[4]

---

૧ આત્મા—જીવ નહિ તે અનાત્મા. જીવ સિવાયના બધા અસ્તિકાયોનો અજીવ દ્રવ્યોનો અનાત્મામાં સમાવેશ છે. અજીવાસ્તિકાયો છે તો અનેક પણ બધાનું અનાત્મત્વ સામાન્ય લક્ષણ એક હોવાથી એક જ કહેવાય.

૨. અહીં પ્રજ્ઞાપનાનું પ્રથમ પ્રજ્ઞાપનાપદ સંપૂર્ણ અક્ષરશઃ ઉદ્ધૃત કરવાનું છે. કેમકે તેમાં પ્રજ્ઞાપના શબ્દથી [illegible] છે. ત્યારે અહીં પ્રજ્ઞાપનાને બદલે 'રાશિ' શબ્દનો પ્રયોગ છે. આ અજીવરાશિની વિશેષ સમજ માટે જુઓ: તત્ત્વાર્થસૂત્ર [illegible] અને [illegible] ૧ ૧૨૦

ધર્માસ્તિકાયના દેશ પ્રદેશની સમજ માટે જુઓ પ્રસ્તાવના અને ટિપ્પણ નં. ૧

વિશેષ સમજણ માટે જુઓ પ્રસ્તાવના અને ટિપ્પણ નં. ૯

ના

રૂપી અજીવ[1] રાશિ અનેક પ્રકારની છે

[–સમ ૧૪૯]

૨ અજીવાસ્તિકાયનું સ્વરૂપ

ચાર અસ્તિકાય અજીવકાય છે —

૧ ધર્માસ્તિકાય ૨ અધર્માસ્તિકાય ૩ આકાશાસ્તિકાય, ૪ પુદ્ગલાસ્તિકાય.

[–સ્થા ૨૫૧]

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયના મધ્યપ્રદેશો આઠ છે[2]

[–સ્થા ૬૨૪]

ધર્મ એક છે

[–સ્થા ૫ –સમ ૧]

ધર્માસ્તિકાયમાં[3] વર્ણ ગંધ રસ અને સ્પર્શ નથી તે શાશ્વત અવસ્થિત લોકદ્રવ્ય છે

ધર્માસ્તિકાયના સંક્ષેપથી પાંચ ભેદ છે —

૧ દ્રવ્યથી ૨ ક્ષેત્રથી, ૩ કાલથી; ૪ ભાવથી ૫. ગુણથી.

(૧) દ્રવ્યથી ધર્માસ્તિકાય એક છે

( ) ક્ષેત્રથી લોકપ્રમાણ ધર્માસ્તિકાય છે

(૩) કાલથી ત્રણે કાલમાં તેનું અસ્તિત્વ છે તે ધ્રુવ છે નિત્ય છે શાશ્વત છે, અક્ષય છે અવ્યય છે, અને અવસ્થિત છે

---

૧ રૂપી અજીવરાશિ પુદ્ગલાસ્તિકાય જ છે તેના પ્રથમ ચાર ભેદ છે સ્કન્ધ, દેશ પ્રદેશ અને પરમાણુ. તે પ્રત્યેક પાંચ વર્ણ ગંધ રસ સ્પર્શ અને સંસ્થાનના ભેદે અનેક પ્રકારે છે

૨ જુઓ ભગવતીસાર પૃ. ૫૫૩

૩. ભગવતીસાર પૃ ૨૨૩થી આગળ ધર્માસ્તિકાયાદિના સ્વરૂપનો વિચાર કર્યો જેવો જ છે

૮

અજીવાસ્તિકાય

૧ અજીવના ભેદો

અના મા એક[1] છે

[-સમ 1]

અજીવ રાશિ[2] બે પ્રકારની છે —

૧ રૂપી અજીવરાશિ; ૨ અરૂપી અજીવરાશિ

અરૂપી અજીવરાશિના દશ ભેદ છે —

૧ ધર્માસ્તિકાય[3] ૨ ધર્માસ્તિકાયનો દેશ; ૩ ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ, ૪ અધર્માસ્તિકાય; ૫ અધર્માસ્તિકાયનો દેશ ૬ અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ; ૭ આકાશાસ્તિકાય; ૮ આકાશાસ્તિકાયનો દેશ ૯ આકાશાસ્તિકાયનો પ્રદેશ ૧૦ અદ્ધા સમય[4]

---

૧ આત્મા—જીવ નહિ તે અનાત્મા. જીવ સિવાયના ધર્માસ્તિકાયાદિ [illegible] અનાત્મામાં સમાવેશ છે. અજીવાસ્તિકાયથી [illegible]

૨ [illegible] 'રાશિ' શબ્દનો પ્રયોગ છે. આ અજીવરાશિની વિશેષ સમજ માટે જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્ર [illegible]

૩ ધર્માસ્તિકાયના દેશ-પ્રદેશની સમજ માટે જુઓ પ્રસ્તાવના [illegible] ન ૧

૪ વિશેષ સમજૂતી માટે જુઓ પ્રસ્તાવના [illegible] ન ૨

રૂપી અજીવ[1] રાશિ અનેક પ્રકારની છે

[-સમ. ૧૪૯]

૨. અજીવાસ્તિકાયનું સ્વરૂપ

ચાર અસ્તિકાય અજીવકાય છે —

૧ ધર્માસ્તિકાય, ૨ અધર્માસ્તિકાય, ૩ આકાશાસ્તિકાય, ૪ પુદ્ગલાસ્તિકાય

[-સ્થા. ૨૫૧]

ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયના મધ્યપ્રદેશો આઠ છે[2]

[-સ્થા. ૬૨૪]

ધર્મ એક છે

[-સ્થા. ૧ -સમ. ૧]

ધર્માસ્તિકાયમાં[3] વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ નથી તે શાશ્વત અવસ્થિત લોકદ્રવ્ય છે

ધર્માસ્તિકાયના સંક્ષેપથી પાંચ ભેદ છે —

૧ દ્રવ્યથી, ૨ ક્ષેત્રથી, ૩ કાલથી, ૪ ભાવથી, ૫ ગુણથી

(૧) દ્રવ્યથી ધર્માસ્તિકાય એક છે

(૨) ક્ષેત્રથી લોકપ્રમાણ ધર્માસ્તિકાય છે

(૩) કાલથી ત્રણે કાલમાં તેનું અસ્તિત્વ છે તે ધ્રુવ છે, નિત્ય છે, શાશ્વત છે, અક્ષય છે, અવ્યય છે અને અવસ્થિત છે

---

૧ રૂપી અજીવરાશિ પુદ્ગલાસ્તિકાય જ છે તેના પ્રથમ ચાર ભેદ છે સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ. ને પ્રત્યેક પાંચ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને સંસ્થાનના ભેદે અનેક પ્રકારે છે.

૨ જુઓ અજીવવિચાર પૃ. ૫૨૨.

૩ અજીવવિચાર પૃ. ૫૨૩થી માંડીને ધર્માસ્તિકાયાદિના સ્વરૂપનો વિચાર કર્યો જ છે.

(૪) ભાવથી ધર્માસ્તિકાય વર્ણ ગંધ રસ અને સ્પર્શ વિનાનું છે
(૫) ગુણથી ગમનગુણવાળું છે

[— ઠા. ૫૩૦]

ધર્મ એક છે

[— ઠા. ૧, — સમ. ૧]

અધર્માસ્તિકાય પણ વર્ણ વિનાનું છે યાવત્ બધું ધર્માસ્તિકાય જેમ સમજી લેવું; પણ ગુણથી સ્થાનગુણવાળું છે, એમ સમજવું

[— ઠા. ૫૩૧]

આકાશાસ્તિકાય પણ ધર્માસ્તિકાય જેવું જ છે પણ ક્ષેત્રથી લોક-અલોક પ્રમાણ સમજવું અને ગુણથી અવગાહનાગુણવાળું સમજવું

[— ઠા. ૧]

આકાશ બે પ્રકારનું છે[2] —
૧ લોકાકાશ; ૨ અલોકાકાશ.

[ઠા. ૭૪]

૩ કાળ

સમયક્ષેત્રનો[1] આયામ-વિષ્કંભ પિસ્તાળીસ લાખ યોજન પ્રમાણ છે

[— સમ. ૪૫]

કાળ ત્રણ પ્રકારનો છે —
૧ અતીત; ૨ વર્તમાન; ૩ અનાગત

---

૧ [illegible]

૨ [illegible]

સમય પણ ત્રણ પ્રકારનો છે—

૧ અતીત ૨ વર્તમાન ૩ અનાગત.

આવલિકા, આનપ્રાણ સ્તોક લવ, મુહૂર્ત અહોરાત્ર યાવત્ વર્ષ શતવર્ષ સહસ્રવર્ષ પૂર્વાંગ પૂર્વ યાવત્ અવસર્પિણી અને પુદ્ગલપરાવર્ત એ બધા પણ સમયની જેમ ત્રણ પ્રકારના છે

[–સ્થા ૧૯૧]

સમા કાલ બે છે—

૧ અવસર્પિણી સમા ૨ ઉત્સર્પિણી સમા.

[–સ્થા ૧૦]

કાલના પણ ઉપર પ્રમાણે બે ભેદ છે

[–સ્થા ૭૪]

કાલના ચાર[1] પ્રકાર છે—

૧ પ્રમાણકાલ—દિવસ અને રાત્રિરૂપ

૨ યથાયુનિર્વૃતિકાલ—જેટલું જીવે આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તેટલું ભોગવવું તે,

૩ મરણકાલ—જીવ અને શરીરનો વિયોગ

૪ અદ્ધાકાલ—સમય-આવલિકાદિરૂપ.

[–સ્થા ૨૬૪]

અવસર્પિણી એક છે

(૧) સુષમસુષમા એક છે

(૨) સુષમા એક છે

(૩) સુષમદુઃષમા એક છે

(૪) દુષમસુષમા એક છે

---

1 લોકપ્રકાશ પૃ ૨૨૨ પર આ ચારે ભેદનું વિસ્તૃત વર્ણન છે જિજ્ઞાસુએ ત્યાં જોઈ લેવું.

2 સુષમા માટે જુઓ લોકપ્રકાશ પૃ ૭૧

(૫) દુષમા એક છે
(૬) દુષમદુષમા એક છે

ઉત્સર્પિણી એક છે

(૧) દુષમદુષમા એક છે
(૨) દુષમા એક છે
(૩) દુષમસુષમા એક છે
(૪) સુષમદુષમા એક છે
(૫) સુષમા એક છે
(૬) સુષમસુષમા એક છે

[—સ્થા ૧]

અવસર્પિણીના છ પ્રકાર છે — સુષમસુષમા આદિ.
ઉત્સર્પિણીના છ પ્રકાર છે — દુષમદુષમાઆદિ
[—સ્થા ૪૯૨]

અવસર્પિણીના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧ ઉત્કૃષ્ટ;[1] ૨ મધ્યમા; ૩ જઘન્યા.

અવસર્પિણીના છયે સમાના પણ તે જ પ્રમાણે ત્રણ ભેદો સમજી લેવા

ઉત્સર્પિણી તથા તેના છયે સમાના પણ ત્રણ ભેદો છ ને ઉપર પ્રમાણે છે

[—સ્થા ૧૮૭]

---

૧ જુઓ ભગવતીસાર પૃ ૧૩૮.
અવસર્પિણી પ્રથમ આરામાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય, વચલા ચાર આરામાં મધ્યમ આયુષ્ય અને અંતિમ આરામાં જઘન્ય આયુષ્ય. તે જ પ્રમાણે આરે આરે તેની શરૂઆતમાં ઉત્કૃષ્ટ, વચલાં વર્ષોમાં મધ્યમ અને અંતિમ વર્ષોમાં જઘન્ય આયુષ્ય. તે જ પ્રમાણે ઉત્સર્પિણી વિષે તેથી ઊલટું સમજી લેવું.

ઉત્સર્પિણીમાં દશ સાગરોપમ કોટાકોટિ કાલ છે અવસર્પિણીમાં દશ સાગરોપમ કોટાકોટિ કાલ છે
[-સ્થા ૭૪૬]

ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી મ સમા ૭ સાગરોપમ કાટાકોટિકાલ છે
[-સમ ૧]

પ્રત્યેક અવસર્પિણીના પાંચમા સમા દુષમા અને છઠ્ઠા સમા દુષમદુષમાનો કાલ એકવીશ એકવીશ હજાર વર્ષ છે

પ્રત્યેક ઉત્સર્પિણીના પ્રથમ સમા દુષમદુષમા અને બીજા સમા દુષમાનો કાલ એકવીસ-એકવીસ હજાર વર્ષ છે
[-સમ ૨૧]

પ્રત્યેક અવસર્પિણીના પાંચમા અને છઠ્ઠા સમા એ બન્નેનો મળી ૪૨ વર્ષ કાલ છે અને ઉત્સર્પિણીના પ્રથમ અને દ્વિતીય સમાનો મળી ૪૨૦ વર્ષ કાલ છે
[-સમ ??]

દુષમાના સાત લક્ષણો છે –

૧ અકાલવર્ષા;
૨ કાલમાં વર્ષા નહિ;
૩ અસાધુ પૂજાય છે
૪ સાધુ પૂજાતા નથી
૫ ગુરુ પ્રત્યે લોકો મિથ્યાભાવવાળા હોય છે
મનોદુઃખતા
૭ વચનદુઃખતા

સુષમાના સાત લક્ષણ છે—

૧ અકાલમાં વર્ષા નહિ
કાલમાં વર્ષા;

૩ અસાધુ પૂજાતા નથી;
૪ સાધુ પૂજાય છે
૫ ગુરુ પ્રત્યે લોકો સમ્યક્‌ભાવવાળા હોય છે
૬ મનોસુખતા;
૭ વચનસુખતા.

[–સ્થા ૫૫૯]

દુષમાના દશ લક્ષણો છે
૧–૫. ઉપર પ્રમાણે અકાલ વર્ષા આદિ;
૬ અમનોજ્ઞ શબ્દ;
૭ અમનોજ્ઞરૂપ;
૮ અમનોજ્ઞરસ;
૯ અમનોજ્ઞગંધ
૧ અમનોજ્ઞસ્પર્શ

સુષમાનાં દશ લક્ષણ —
૧–૫. ઉપર પ્રમાણે અકાલે વર્ષા નહિ, આદિ;
૬ મનોજ્ઞ શબ્દ;
૭ મનોજ્ઞરૂપ;
૮ મનોજ્ઞરસ
૯ મનોજ્ઞગંધ;
૧ મનોજ્ઞસ્પર્શ

[–સ્થા ૭૬૨]

સુષમસુષમા સમામાં દશ પ્રકારનાં વૃક્ષો ઉપભોગમાં આવે છે —
૧ મત્તાંગવૃક્ષો — મદિરા દેનાર વૃક્ષો;
૨ ભૃતાંગવૃક્ષો — ભાજન દેનાર વૃક્ષો;
૩ ત્રુટિતાંગવૃક્ષો — વાદ્ય દેનાર વૃક્ષો;

૪ દીપાંગવૃક્ષો — દીપ દેનાર વૃક્ષો
૫. જ્યોતિરંગવૃક્ષો — અગ્નિ દેનાર વૃક્ષો
૬ ચિત્રાંગવૃક્ષો — વિવિધ પુષ્પ દેનાર વૃક્ષો
૭ ચિત્રરસવૃક્ષો — વિવિધ ભોજન દેનાર વૃક્ષો
૮ મણ્યંગવૃક્ષો — આભરણ દેનાર વૃક્ષો
૯ ગેહાકારવૃક્ષો — રહેવું કામ આપનાર વૃક્ષો
૧૦ અનગ્નવૃક્ષો

[-સ્થા ૭૬૬]

સમય એક છે

[-સ્થા ૪]

એક મુહૂર્તમાં ૭૭ લવ છે

[-સમ ૭૭]

દિવસ અને રાત્રિના બધા મળી ૩૦ મુહૂર્તો છે—

૧ રૌદ્ર, ૨ શ્રેય (? શ્વેત), ૩ મિત્ર, ૪ વાયુ; ૫. સુપીત; ૬ અભિચન્દ્ર, ૭ માહેન્દ્ર, ૮ બલવાન ૯ બ્રહ્મ, ૧૦ સત્ય, ૧૧ આનંદ; ૧૨ વિજય; ૧૩ વિશ્વસેન ૧૪ પ્રાજાપત્ય ૧૫ ઉપશમ ૧૬ ઈશાન ૧૭ ત્વષ્ટા ૧૮ ભાવિતાત્મા; ૧૯ વૈશ્રમણ ૨૦ વરુણ; ૨૧ શતઋષભ ૨૨ ગન્ધર્વ ૨૩ અગ્નિવૈશ્યાયન; ૨૪ આતપ, ૨૫ આવર્ત ૨૬ ત્વષ્ટ્ર; ૨૭ ભૂમહ ૨૮ ઋષભ, ૨૯ સર્વાર્થસિદ્ધ, ૩૦ રાક્ષસ[1]

[-સમ ૩]

ભરતક્ષેત્ર-ચિત્રકૂટવાળા ૭ છે[2]—

૧ તૃતીયપર્વ ૨ સપ્તમપર્વ ૩ અગિયારમું પર્વ ૪ પંદરમું પર્વ ૫. ઓગણીસમું પર્વ ૬ તવીસમું પર્વ

[1] મુહૂર્તચિંતામણિમાં (પૃ. ૫૨-૫૩) મુહૂર્તોના સ્વામી જ ૩ આપ્યા છે તેમની આ સાથે સરખામણી કરવી જોઈએ.

[2] આગમયુગના જૈન દર્શનની વિશેષ સમજૂતી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ન ૪

૨ અતિરાત્ર—દિનવૃદ્ધિવાળાં ૭ છે[1]—

૧ ચતુર્થ પર્વ ૨ આઠમું પર્વ ૩ બારમું પર્વ ૪ સોળમું પર્વ ૫ વીસમું પર્વ ૬ ચોવીસમું પર્વ

[—સ્થા ૫૨૪]

સૌથી નાની રાત્રિ બાર મુહૂર્તની હોય છે[2]
સૌથી નાનો દિવસ પણ બાર મુહૂર્તનો હોય છે

[સમ ૧૨]

ચૈત્ર અને આસોમાસમાં દિવસ ૧૫ મુહૂર્તનો હોય છે રાત્રિ પણ તેવડી જ હોય છે[3]

[સમ ૧૫]

કોઈ એક વખતે પોષ માસમાં સૌથી મોટી રાત્રી ૧૮ મુહૂર્તની અને અષાઢમાં દિવસ પણ તેવડો હોય છે[4]

[—સમ ૧૮]

ચન્દ્ર દિવસમાં ૨૯ થી કાંઈક વધારે મુહૂર્તો છે

[—સમ ૨૯]

આષાઢ, ભાદરવા, કાર્તિક, પોષ, ફાગણ અને વૈશાખ એ પ્રત્યેકમાં બધા મળી રાત્રિદિવસ ૨૯ હોય છે

[સમ ૨૯]

અભિવર્ધિતમાસના બધા મળી ૩૧ થી કાંઈક વધારે રાત્રિદિવસો હોય છે[5]

---

૧ જુઓ પ્રસ્તાવના અને ટિપ્પણ ન. ૫.

૨ આષાઢપૂર્ણિમાએ સૌથી નાની રાત, અને પોષપૂર્ણિમાએ સૌથી નાનો દિવસ હોય છે. સમવાયીસાર પૃ ૧૧૩.

૩ સમવાયીસાર પૃ. ૧૧૩

૪ સમવાયીસાર પૃ. ૧૧૩.

૫ અભિવર્ધિતમાસવાળો સંવત્સર તે અભિવર્ધિત સંવત્સર કહેવાય છે અને તેના પ્રત્યેક માસ અભિવર્ધિતમાસ કહેવાય. તેના કુલ દિવસ ૩૮૩ ૪૪/૬૨ છે. એ [illegible] [illegible] તો ૧૩ માસ આવશે એટલે દિવસોને ૧૨ થી ભાગતાં ૩૧ ૧૨૧/૧૨૪ દિવસ એક માસમાં આવે.

આદિત્યમાસના બધા મળી કાંઈક ઓછા એવા ૩૧ રાત્રિદિવસો હોય છે[1]

[-સમ ૩૧]

પાંચ સંવત્સરના એક યુગમાં[2] બાસઠ પૂનમ અને બાસઠ અમાસ હોય છે

[-સમ ૬૨]

પાંચ સંવત્સરના એક યુગના નક્ષત્રમાસ[3] ગણીએ તો ૬૭ નક્ષત્રમાસ થાય.

[-સમ ૬૭]

(બે માસની એક ઋતુ)

ઋતુ છ છે[4]—

૧ પ્રાવૃડ્ — આષાઢ — શ્રાવણ;
૨ વર્ષારાત્ર — ભાદરવો — આસો;
૩ શરદ — કાર્તિક — માગસર
૪ હેમંત — પોષ — મહા;
૫ વસન્ત — ફાગણ — ચૈત્ર
૬ ગ્રીષ્મ — વૈશાખ — જેઠ

[-સ્થા ૫૨૩]

---

1 કાંઈક ઓછા એટલે અર્ધો દિવસ ઓછા ૩૦॥ દિવસ થાય.

2 એક યુગમાં ત્રણ ચંદ્ર સંવત્સર હોય છે અને બે અભિવર્ધિત સંવત્સર — એટલે કે અધિકમાસવાળાં વર્ષ — હોય છે. ત્રણ ચંદ્રસંવત્સરના ૩૬ (૧૨×૩=૩૬) પૂનમ હોય છે અને બે અભિવર્ધિત સંવત્સરના ૨૬ (૧૩×૨=૨૬) પૂનમ હોય છે. બધી મળી ૬૨ પૂનમ થાય. અમાસ વિષેના વિધાન વિષે પણ તે જ પ્રમાણે સમજવું.

3 એક યુગમાં ૧૮૩૦ દિવસ હોય છે. એટલા કાળમાં ચંદ્ર નક્ષત્ર મંડળ પૂરું કરે તેટલા કાળને નક્ષત્ર માસ કહે છે. નક્ષત્ર માસનું પ્રમાણ ૨૭ ૨૧/૬૭ રાત્રિ-દિવસ છે. ૧૮૩૦ ÷ ૨૭ ૨૧/૬૭ = ૬૭ નક્ષત્રમાસ થાય.

4 ટીકાકાર જણાવે છે કે લૌકિક વ્યવહારમાં ઋતુઓનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે — વર્ષા, શરદ, હેમંત, શિશિર, વસંત અને ગ્રીષ્મ.

ચંદ્રસંવત્સરની[1] પ્રત્યેક ઋતુ ૫૯ રાત્રિદિવસની હોય છે

[-સૂત્ર ૫૯]

પાંચ સંવત્સરના એક યુગના ઋતુ[2]માસ ગણીએ તો ૬૧ ઋતુમાસ થાય—

[-સૂત્ર ૬૧]

સંવત્સર પાંચ છે—

૧ નક્ષત્ર સંવત્સર (ચંદ્ર નક્ષત્રમંડળને જેટલા સમયમાં ભોગવે તે ૨૭ ૨૧/૬૭ રાત્રિદિવસનો એક નક્ષત્રમાસ; અને તેવા ૧૨ માસનો = ૩૨૭ ૫૧/૬૭ રાત્રિદિવસનો એક નક્ષત્ર સંવત્સર);

૨ યુગસંવત્સર (પાંચ સંવત્સર મળીને થતો)

૩ પ્રમાણ સંવત્સર (દિવસોના પ્રમાણ પરથી જેનું નામ પડે છે તે);

૪ લક્ષણ સંવત્સર (અમુક ચિહ્નો ઉપરથી જેનું નામ અપાય તે)

૫ શનૈશ્ચર સંવત્સર (જેટલા સમયમાં શનૈશ્ચર એક નક્ષત્ર અથવા બારે રાશિને ભોગવે તે)

યુગસંવત્સરના પાંચ ભેદ છે[3]—

૧ ચંદ્ર, ૨ ચંદ્ર, ૩ અભિવર્ધિત, ૪ ચંદ્ર, ૫ અભિવર્ધિત.

---

૧ આ સંવત્સરની વિશેષ સમજૂતી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં ૧

૨ ત્રણ ચંદ્રસંવત્સર અને બે અભિવર્ધિત સંવત્સર [illegible] ચંદ્રસંવત્સરના દિવસ ૩૫૪ [illegible] અને બે અભિવર્ધિતસંવત્સરના દિવસ [illegible] આથી યુગના દિવસ ૧૮૩૦ થાય. એક ઋતુમાસ ૩૦ અહોરાત્રના આધાર છે એટલે ૧૮૩૦ ÷ ૩૦ = ૬૧ ઋતુમાસ થાય.

૩ જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં ૨.

પ્રમાણસંવત્સરના પાંચ ભેદ છે—

૧ નક્ષત્ર (વ્યાખ્યા ઉપર પ્રમાણે).
૨ ચંદ્ર (વ્યાખ્યા ઉપર પ્રમાણે).
૩ ઋતુ (૩૦ અહોરાત્રનો ૧ ઋતુમાસ, તેવા ૧૨ ઋતુમાસ = ૩૬૦ દિવસનો ઋતુસંવત્સર).
૪ આદિત્ય (૩૦ ½ દિવસનો ૧ આદિત્યમાસ, તેવા ૧૨ માસ મળી ૩૬૬ દિવસનો આદિત્ય સંવત્સર).
૫ અભિવર્ધિત (વ્યાખ્યા ઉપર પ્રમાણે)

લક્ષણ સંવત્સરના પાંચ ભેદ છે—

૧ જે તિથિએ જે નક્ષત્રનો યોગ કહ્યો હોય, તે તિથિમાં બરાબર તેનો યોગ થાય,[1] જેમાં ઋતુનો પરિણામ બરાબર સમય થતો રહે, જેમાં શીત અને ઉષ્ણનું માપ બરાબર જળવાય, અને જેમાં પાણી પુષ્કળ વરસે, તે નક્ષત્ર સંવત્સર કહેવાય.

૨ જેમાં ચંદ્રનો સર્વ પૂનમ સાથે યોગ રહે, જેમાં નક્ષત્રો વિષમચારી બને, જે કટુક હોય અને જેમાં પાણી પુષ્કળ થાય, તેને ચંદ્ર સંવત્સર કહે છે.

૩ જેમાં વૃક્ષો યથાનુક્રમે પરિણમે નહિ અને ઋતુ વિનાનાં ફળ આવવા લાગે, વર્ષા ઠીક વરસે નહિ, તેને કર્મ સંવત્સર કહે છે (ઋતુસંવત્સર)

૪ જેમાં પૃથ્વી, પાણી, પુષ્પ અને ફળને સૂર્ય રસ

[1] જેમ, કાર્તિકમાં કૃત્તિકા, માગસરમાં આર્દ્રા, પોષમાં પુષ્ય, મહામાં મઘા, ફાગણમાં ફાલ્ગુની, ચૈત્રમાં ચિત્રા, વૈશાખમાં વિશાખા, જેઠમાં જ્યેષ્ઠા, અષાઢમાં આષાઢા, શ્રાવણમાં ધનિષ્ઠા, ભાદરવામાં ભાદ્રપદા, આસોમાં અશ્વિની.

આપે છે અને બીજ પણ વરસાદથી સમ્યક્ પાક થઈ જાય છે, તેને આદિત્ય સંવત્સર કહે છે

૫. જેમાં ક્ષણ, લવ, દિવસ, અને ઋતુ સૂર્યના તાપથી તપ્ત રહે છે, જેમાં બધી જગ્યાઓ ધૂળથી ભરાઈ જાય છે, તેને અભિવર્ધિત સંવત્સર કહે છે

[-સ્થા ૫]

ઔપમિક કાલ બે છે—

૧ પલ્યોપમ, સાગરોપમ

૧ કોઈ એક યોજન વિસ્તારવાળો કૂવો એક દિવસથી માંડી સાત દિવસ સુધીમાં ઊગેલા વાળના કોટી અગ્રભાગથી ખૂબ ઠૂંસીઠૂંસી ભરવામાં આવે અને પછી સો સો વર્ષ પછી તેમાંથી એક વાળ કાઢવામાં આવે — એમ કરતા જેટલા કાળે તે કૂવો ખાલી થાય, તેને પલ્યોપમકાળ કહેવામાં આવે છે

૨ એ પલ્યોપમકાળની કોટાકોટિને દશે ગુણીએ ને જે સંખ્યા આવે તે એક સાગરોપમનું પરિમાણ સમજવું

(કરોડ પલ્ય×કરોડ પલ્ય=કોટાકોટી પલ્ય;
કોટાકોટી પલ્ય×૧ =સાગરોપમ.)

[-સ્થા ૨]

ઔપમિક કાળ આઠ છે—

૧ પલ્યોપમ; ૨. સાગરોપમ; ૩ ઉત્સર્પિણી,[1] ૪ અવસર્પિણી, ૫. પુદ્ગલપરાવર્ત;[2] ૬ અતીતાદ્ધા ૭. અનાગતાદ્ધા; ૮ સર્વાદ્ધા

[-સ્થા ૮]

---

૧ જુઓ જગતવિચાર પૃ ૨૨૪

૨. ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી તથા પુદ્ગલપરાવર્ત પણ સાગરોપમથી બનું હોવાથી તે પણ ઔપમિક કાળ ગણેલા.

જુઓ જગતવિચાર પૃ ૫૧

૪ પુદ્ગલાસ્તિકાય

(૧) સ્વરૂપ

પુદ્ગલાસ્તિકાય પાંચ વર્ણવાળું, પાંચ રસવાળું, બે ગંધવાળું, આઠ સ્પર્શવાળું, રૂપી, અજીવ, શાશ્વત, અવસ્થિત લોકદ્રવ્ય છે.

તેના સંક્ષેપથી પાંચ ભેદ છે—

૧ દ્રવ્યથી ૨ ક્ષેત્રથી ૩ કાલથી ૪ ભાવથી ૫ ગુણથી.

૧ દ્રવ્યથી પુદ્ગલાસ્તિકાયનાં અનંત દ્રવ્ય છે.
૨ ક્ષેત્રથી લોકપ્રમાણ છે.
૩ કાલથી ત્રણે કાળમાં વિદ્યમાન છે.
૪ ભાવથી વર્ણવાન, ગંધવાન, રસ અને સ્પર્શવાન છે;
૫ ગુણથી ગ્રહણ[1] ગુણવાળું છે.

[—સ્થા ૪૪૧]

(૨) ભેદ

પુદ્ગલ બે પ્રકારના છે—

૧ ભિન્ન અને અભિન્ન;[2]
૨ નાશવંત અને અવિનાશી;[3]
૩ પરમાણુ અને નોપરમાણુ—સ્કંધ;
૪ સૂક્ષ્મ અને બાદર—સ્થૂલ

---

૧ જીવ તેને ઔદારિકશરીરાદિરૂપે ગ્રહણ કરી શકે છે માટે તે ગ્રહણ ગુણવાળું કહેવાય. ઇન્દ્રિય દ્વારા ગ્રહણ યોગ્ય હોવાથી પુદ્ગલોનો પરસ્પર સંબંધ થવાની યોગ્યતા હોવાથી પણ તેને ગ્રહણ ગુણવાળું કહી શકાય.

૨ સ્કંધથી અલગ થયેલાં તે ભિન્ન; અને અલગ નહીં થયેલાં તે અભિન્ન.

૩ પર્યાયની અપેક્ષાએ નાશવંત, અને દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અવિનાશી.

૫. બદ્ધપાર્શ્વસ્પૃષ્ટ અને નોબદ્ધપાર્શ્વસ્પૃષ્ટ,[1]
૬ પર્યાદાપિત અને અપર્યાદાપિત[2]
૭ આત્ત અને અનાત્ત (જીવે જેમનો પરિગ્રહરૂપે કે શરીરરૂપે સ્વીકાર કર્યો હોય તે આત્ત; અને બાકીના અનાત્ત)
૮ ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ,
૯ કાન્ત અને અકાન્ત
૧૦ પ્રિય અને અપ્રિય;
૧૧ મનોજ્ઞ અને અમનોજ્ઞ[3]
૧૨. મનઆમ અને અમનઆમ.[3]

[—સ્થા ૯૧]

પુદ્ગલ ત્રણ પ્રકારના[4] છે —

૧ પ્રયોગપરિણત (જીવવ્યાપારથી તથાવિધ પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલ—જેમકે સૂતરમાંથી બનેલ કપડું)

૨ મિશ્રપરિણત (જીવવ્યાપાર વિના તથાવિધ પરિણામને પ્રાપ્ત તે વિસ્રસા કે સ્વભાવ પરિણત કહેવાય—જેમકે આકાશનાં વાદળ તથા ઇન્દ્રધનુ વગેરે વગેરે. જેમા

---

૧ સમજૂતી માટે જુઓ ગ્રન્થને અંતે ટિપ્પણ નં ૮.

૨. ટીકાકાર [illegible] તેના બે [illegible] કરે છે — પર્યાદાપિત અને પર્યાપ્ત. વિવક્ષિત પર્યાય પૂરો કર્યો હોય — [illegible] હોય, તે પર્યાદાપિત, અને ન [illegible] હોય તે અપર્યાદાપિત [illegible] સમ્પૂર્ણપણે [illegible] થઈ ન હોય તે પર્યાપ્ત, [illegible] હોય [illegible] તે [illegible] તે અપર્યાપ્ત.

૩ ટીકાકાર મનોજ્ઞ અને મનઆમમાં [illegible] ભેદ કરે છે કે જે વિચાર [illegible] મનોરમ હોય તે મનોજ્ઞ અને જેના વિષે [illegible] મનોરમ હોય તે મનઆમ.

૪ વિશેષ માટે જુઓ ભગવતીસાર પૃ. ૨૨૮.

પ્રયોગ અને વિસ્રસા બંને નિમિત્ત હોય તે મિશ્રપરિણત (જેમકે સૂતરમાંથી બનેલ કપડું વગેરે વાપર્યે જૂનું થાય તે);

૩ વિસ્રસાપરિણત.

[–સ્થા ૧૮૧]

(૨) પરિણામો

પુદ્ગલપરિણામ ચાર પ્રકારનો છે[1]—

૧ વર્ણપરિણામ; ૨ ગંધપરિણામ ૩ રસપરિણામ; ૪ સ્પર્શપરિણામ.

[–સ્થા ૨૬૫]

અજીવ (પુદ્ગલ)પરિણામ દશ છે —

૧ બંધનપરિણામ — પુદ્ગલોનો પરસ્પર સંશ્લેષ[2]
૨ ગતિપરિણામ
૩ સંસ્થાનપરિણામ — આકૃતિ
૪ ભેદપરિણામ — છૂટા પડવું તે
૫. વર્ણપરિણામ
૬ રસપરિણામ
૭ ગંધપરિણામ
૮ સ્પર્શપરિણામ
૯ અગુરુલઘુપરિણામ.[3]
૧૦ શબ્દપરિણામ.

–સ્થા ૭૧૩]

૧. જુઓ ભગવતીસાર પૃ ૪ ૫.
૨. જુઓ ભગવતીસાર પૃ. ૧૮
૩. અહીં ગુરુલઘુ પરિણામ પણ [illegible] જુઓ ભગવતીસાર પૃ ૧૯૩ [illegible] વિચાર [illegible] ગુરુલઘુ [illegible] ગુરુલઘુ અને અગુરુલઘુ

પુદ્ગલના પરિણામ બાવીસ પ્રકારના છે—

વર્ણપરિણામ

૧ કૃષ્ણવર્ણ પરિણામ; ૨ નીલવર્ણ પરિણામ; ૩ લોહિતવર્ણ પરિણામ; ૪ હારિદ્રવર્ણ પરિણામ; ૫. શુક્લવર્ણ પરિણામ;

ગન્ધપરિણામ

૬ સુરભિગન્ધ પરિણામ; ૭ દુરભિગન્ધ પરિણામ;

રસપરિણામ

૮ તિક્તરસ પરિણામ ૯ કટુકરસ પરિણામ; ૧૦ કષાયરસ પરિણામ; ૧૧ અમ્લરસ પરિણામ; ૧૨ મધુરરસ પરિણામ;

સ્પર્શપરિણામ[1]

૧૩ કઠિનસ્પર્શ પરિણામ; ૧૪ મૃદુસ્પર્શ પરિણામ; ૧૫ ગુરુસ્પર્શ પરિણામ; ૧૬ લઘુસ્પર્શ પરિણામ; ૧૭ શીતસ્પર્શ પરિણામ ૧૮ ઉષ્ણસ્પર્શ પરિણામ ૧૯ સ્નિગ્ધસ્પર્શ પરિણામ; ૨૦ રૂક્ષસ્પર્શ પરિણામ;

૨૧ અગુરુલઘુસ્પર્શ પરિણામ; ૨૨ ગુરુલઘુસ્પર્શ પરિણામ

[સમ ૨૨]

સંસ્થાન સાત છે[2]—

૧ દીર્ઘ; ૨ હ્રસ્વ; ૩ વૃત્ત (બાકી ટિપ્પણ જોવા)

---

૧ અહીં અગુરુલઘુ સ્પર્શપરિણામ અને ગુરુલઘુ એ બન્નેમાં સ્પર્શ પરિણામ [illegible] સ્પર્શ પરિણામ [illegible] છે, તેથી તેમનો અહીં સમાવેશ નથી કર્યો.

૨. આ સંસ્થાનો પુદ્ગલનાં સમજવાં. પુદ્ગલનાં સંસ્થાનપરિણામ [illegible] પાંચ અને [illegible] પ્રકારનાં [illegible] છે [illegible]

૪ ત્રસ (ત્રિકોણ); ૫. ચતુરસ્ત્ર (ચોખૂણ); ૬ પૃથુલ; ૭ પરિમંડલ (કંકણ જેવું ગોળ)

[-સ્થા ૫૧૮]

(૪) ચલન–પ્રતિઘાત

અછિન્ન[1] પુદ્ગલ ત્રણ કારણે ચલિત થાય —

૧ આહારમાં લવાય તો

૨ વૈક્રિયમાં લવામાં આવે તો

૩ એકસ્થાનથી બીજે સ્થાને સંક્રમણ થાય તો

[-સ્થા ૧૩૮]

અછિન્ન પુદ્ગલ દશ કારણે ચલિત થાય —

૧ આહારમાં લવાય તો; ૨ પરિણમન થાય તો ૩ ઉચ્છ્વાસ વખતે ૪ નિઃશ્વાસ વખતે; ૫ વેદના વખતે ૬ નિર્જરા વખતે ૭ વૈક્રિય વખતે; ૮ પરિચારણા વખતે ૯ યક્ષાવિષ્ટ થઈ ૧૦ વાયુપ્રેરિત થઈ

[-સ્થા ૭૦૭]

પુદ્ગલપ્રતિઘાત ત્રણ પ્રકારનો છે —

૧ પરમાણુ પુદ્ગલ સાથે બીજો પુદ્ગલ અથડાઈ જાય તો પ્રતિઘાત પામે;

૨ રુક્ષતાને કારણે પ્રતિઘાત પામે;

૩ લોકાન્તે પહોંચી પ્રતિઘાત પામે

[-સ્થા ૨૧૧]

(૫) સંઘાત અને ભેદ આદિ

બે પ્રકારે પુદ્ગલો સંઘાતને પામે —

૧ સ્વયં સંઘાતને પામે છે

૨ પરથી સંઘાતને પામે છે

૧ છિન્ન — [illegible] તે સ્કંધથી ભિન્ન થાય [illegible]
[illegible]

બે પ્રકારે પુદ્ગલ ભેદને પામે છે—

૧ સ્વયં પુદ્ગલો ભેદાય છે; ૨. પરથી પુદ્ગલો ભેદાય છે

તેવી જ રીતે પરિશાટન પરિપતન અને વિધ્વંસને પણ બે રીતે જ પામે છે

[—સ્થા ૮૨]

પ્રદેશ[1] એક છે; પરમાણુ એક છે

[સમ ૭]

ત્રણ અચ્છેદ્ય છે—

૧ સમય; ૨ પ્રદેશ; ૩ પરમાણુ.

તેવી જ રીતે એ ત્રણે અભેદ્ય અદાહ્ય અગ્રાહ્ય, અનર્ધ અમધ્ય, અપ્રદેશી, અને અવિભાજ્ય છે

[સ્થા ૧૬૫]

(૬) પુદ્ગલ વર્ગણાઓ[2]

૧

[સ. ૪૬]

૧ પરમાણુ પુદ્ગલની વર્ગણા એક છે;
૨ દ્વિપ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૩ ત્રિપ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૪ ચતુઃપ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે
૫. પંચપ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૬ ષટ્પ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;

૧ આ પુદ્ગલને જ હોય એમ નહિ પણ પ્રદેશથી અહીં પરમાણુ સાથે ગણ્યો છે

૨ વર્ગણાઓ ૫ ૧ ૧.

૭ સપ્તપ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે
૮ અષ્ટપ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે
૯ નવપ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૧ દશ પ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે
૧૧ સંખ્યાત પ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૧૨ અસંખ્યાત પ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે
૧૩ અનન્ત પ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે

[૨ ક્ષેત્ર]

૧ એક પ્રદેશમા રહેલા પુદ્ગલની વર્ગણા[1] એક છે;
૨–૧૨. બે પ્રદેશમા રહેલા યાવત્ અસંખ્યાત પ્રદેશમા રહેલા પુદ્ગલની વર્ગણા એક છે[2]

[૩ કાલ]

૧ એક સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલની વર્ગણા એક છે
૨–૧૨ બે સમયની સ્થિતિવાળા યાવત્ અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલની વર્ગણા એક છે[3]

---

૧. અહીં જેમ પરમાણુ પુદ્ગલથી માંડી અનન્ત પ્રદેશી પુદ્ગલની તેમ પ્રકારની વર્ગણા સમજવી. પુદ્ગલનો એવો સ્વભાવ છે કે તેઓ અનન્ત પ્રદેશી સ્કંધ હોય તો પણ તે એક પ્રદેશમાં સમાઈ જાય

૨. અનન્ત પ્રદેશો લોકાકાશમાં સંભવતા જ નથી. પુદ્ગલો ધર્માસ્તિકાય વિના ગતિ કરી શકતા નથી અને ધર્માસ્તિકાય માત્ર લોકાકાશમાં જ છે; તેથી તેની અવગાહના લોકાકાશમાં જ સંભવે. એટલે અનન્તપ્રદેશમા રહેલા પુદ્ગલોની વર્ગણાનું વર્જન છે

૩ અહીં પુદ્ગલો પરમાણુરૂપે કે એકથી અસંખ્યાત સુધી પ્રદેશમાં સ્થિતિ કરનારાએ કે એક સમય આદિ રૂપે એટલો સમય રહી શકે તેના વિકલ્પો ગણાવ્યા છે અનન્ત સમય સુધી સ્કંધરૂપે પુદ્ગલને રહેવાનો સંભવ જ નથી, માટે તે વિકલ્પ નથી આપ્યો.

[૪ ભાવ]

૧ એક ગુણ કૃષ્ણ પુદ્ગલની વર્ગણા એક છે

૨-૧૩ બેગુણ કૃષ્ણ યાવત્ અનંત ગુણ કૃષ્ણ પુદ્ગલની વર્ગણા એક છે

તેવી રીત બાકીના વર્ણ તથા ગંધ, રસ સ્પર્શ વિગેરેની અનન્ત ગુણ સુધીની વર્ગણાઓ સ્વયં સમજી લેવી.

[વર્ણ ૫+ગંધ+૨+રસ ૫+સ્પર્શ ૮=૨ ;
૨ ×૧૩ કૃષ્ણાવર્ણાદિ ઓ એકની=૨૬]

૨

[૧ દ્રવ્ય]

૧ જઘન્યપ્રદેશી સ્કંધની એક વર્ગણા;
૨ ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધની એક વર્ગણા;
૩ અજઘન્યોત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધની એક વર્ગણા

[૨ ક્ષેત્ર]

૧ જઘન્ય પ્રદેશાવગાહી સ્કંધની એક વર્ગણા
ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશાવગાહી સ્કંધની એક વર્ગણા;
૩ અજઘન્યોત્કૃષ્ટ પ્રદેશાવગાહી સ્કંધની એક વર્ગણા

[૩ કાળ]

૧ જઘન્યસ્થિતિવાળા સ્કંધની એક વર્ગણા;
૨ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા સ્કંધની એક વર્ગણા;
૩ અજઘન્યોત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા સ્કંધની એક વર્ગણા.

[૪ ભાવ]

૧ જઘન્યગુણ કૃષ્ણ સ્કંધની એક વર્ગણા;
૨ ઉત્કૃષ્ટ ગુણ કૃષ્ણ સ્કંધની એક વર્ગણા,
૩ અજઘન્યોત્કૃષ્ટ ગુણ કૃષ્ણ સ્કંધની એક વર્ગણા.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ ૪ ગંધ ૨ રસ ૫, તથા સ્પર્શ ૮ વિષે પણ સમજી લેવું

[કૃષ્ણાદિ ૨૦×૩ વર્ગણા=૬]

૩

[૧. ક્ષેત્ર]

૧ એક પ્રદેશાવગાઢી પુદ્ગલો અનંત છે

[૨ કાલ]

૨. એક સમય સ્થિતિવાળા પુદ્ગલો અનંત છે

[૩ ભાવ]

૩–૨૨ એક ગુણ કૃષ્ણ પુદ્ગલો અનંત છે

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ વિષે પણ સમજી લેવું

[-સ્થા ૫૧]

૪

[૧. દ્રવ્ય]

૧ દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે

[૨ ક્ષેત્ર]

૨ દ્વિપ્રદેશાવગાઢી પુદ્ગલ અનંત છે

[૩ કાલ]

૩ દ્વિસમયસ્થિત પુદ્ગલ અનંત છે

[૪ ભાવ]

૪–૨૩ દ્વિગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ ગંધ રસ, અને સ્પર્શનું સમજી લેવું

[-સ્થા ૧૧૮]

૫

[દ્રવ્ય]

૧ ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે

[ક્ષેત્ર]

૨ ત્રિપ્રદેશાવગાહી પુદ્ગલ અનંત છે

[કાલ]

૩ ત્રિસમયસ્થિત પુદ્ગલ અનંત છે

[ભાવ]

૪-૨૩ ત્રિગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, રસ ગંધ અને સ્પર્શ વિષે પણ સમજી લેવું.

[-સ્થા૦ ૨૩૪]

૬

[દ્રવ્ય]

૧ ચતુષ્પ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે

[ક્ષેત્ર]

ચતુષ્પ્રદેશાવગાહી પુદ્ગલ અનંત છે

[કાલ]

૩ ચતુઃસમયસ્થિત પુદ્ગલ અનંત છે

[ભાવ]

૪-૨૩ ચતુર્ગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ રસ ગંધ અને સ્પર્શ વિષે સમજી લેવું

[-સ્થા૦ ૩૮૮]

૭

[દ્રવ્ય]

૧ પચપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે

[ક્ષેત્ર]

૨ પચપ્રદેશાવગાહી પુદ્ગલ અનંત છે

[કાલ]

૩ પચસમયાશ્રિત પુદ્ગલ અનંત છે

[ભાવ]

૪-૨૩ પચગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ વિષે સમજી લેવું

[-સ્થા [illegible]]

૮

[દ્રવ્ય]

૧ ષટ્પ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે

[ક્ષેત્ર]

- ષટ્પ્રદેશાવગાહી પુદ્ગલ અનંત છે

[કાલ]

૩ ષટ્સમયાશ્રિત પુદ્ગલ અનંત છે

[ભાવ]

૪-૨૩ ષટ્ગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ વિષે સમજી લેવું

[-સ્થા [illegible]]

૯

[દ્રવ્ય]

૧ સપ્તપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે

[ક્ષેત્ર]

૨ સપ્તપ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલ અનંત છે

[કાલ]

૩ સપ્તસમયસ્થિતિક પુદ્ગલ અનંત છે

[ભાવ]

૪–૨૩ સપ્તગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ વિષે સમજી લેવું

[–ઠાણ૦ ૫૯૩]

૧૦

[દ્રવ્ય]

૧ અષ્ટપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે

[ક્ષેત્ર]

૨ અષ્ટપ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલ અનંત છે

[કાલ]

૩ અષ્ટસમયસ્થિતિક પુદ્ગલ અનંત છે

[ભાવ]

૪–૨૩ અષ્ટગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ વિષે સમજી લેવું

[–ઠાણ ૬૬]

૧૧

[દ્રવ્ય]

૧ નવપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે

[ક્ષેત્ર]

૨ નવપ્રદેશાવગાહી પુદ્ગલ અનંત છે

[કાલ]

૩ નવસમયસ્થિતિક પુદ્ગલ અનંત છે

[ભાવ]

૪–૨૩ નવગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ વિષે સમજી લેવું

[–સ્થા [illegible]]

૧૨

[દ્રવ્ય]

૧ દશપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે

[ક્ષેત્ર]

૨ દશપ્રદેશાવગાહી પુદ્ગલ અનંત છે

[કાલ]

૩ દશસમયસ્થિતિક પુદ્ગલ અનંત છે

[ભાવ]

૪–૨૩ દશગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ વિષે સમજી લેવું

[–સ્થા [illegible]]

(૭) શબ્દાદિ

શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ;

શુભશબ્દ, અશુભશબ્દ;

સુરૂપ, કુરૂપ, દીર્ઘ, હ્રસ્વ, ગોળ, ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ, વિસ્તીર્ણ, પરિમંડલ;

કૃષ્ણ, નીલ, લોહિત, હારિદ્ર, શુક્લ;

સુરભિગંધ, દુરભિગંધ;

તિક્ત, કટુક, કષાય, આમ્લ, મધુર;

કર્કશ, મૃદુ, ગુરુ, લઘુ, શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ, અગુરુલઘુ, ગુરુલઘુ — આ બધાં એક એક છે

[-સ્થા. ૪૭]

કામગુણ પાંચ છે —

૧ શબ્દ; ૨ રૂપ; ૩ રસ; ૪ ગંધ; ૫ સ્પર્શ

[-સ્થા. ૩૯૦; -સમ. ૫]

આ પાંચ સ્થાનમાં જીવો આસક્ત થાય છે, રક્ત થાય છે, મૂર્છિત થાય છે, તૃષ્ણાવાળા થાય છે, લીન થાય છે અને નાશને પામે છે.

આ પાંચને બરાબર જાણ્યાં ન હોય, તેમને ત્યાગ્યાં ન હોય, તો તે જીવને અહિતકર્તા, અશુભકર્તા, અસામર્થ્યકારી, અનિઃશ્રેયસકારી અને અસંસારકારી થાય છે; પણ જો તે પાંચને બરાબર જાણ્યાં હોય, ત્યાગ્યાં હોય, તો તે હિતકારી યાવત્ સિદ્ધિદાયી બને છે

આ પાંચને ત્યાગવાથી સુગતિમાં જીવ જાય છે અને ન ત્યાગવાથી દુર્ગતિમાં જાય છે

[-સ્થા. ૩૯]

આત્મા દેશથી અને સર્વથી શબ્દશ્રવણ કરે છે
તેવી જ રીતે એ બન્ને પ્રકારે રૂપદર્શન કરે છે
ગંધને સૂંઘે છે રસાસ્વાદ કરે છે સ્પર્શનું પ્રતિસંવેદન
કરે છે

[—સ્થા.]

શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ બબ્બે પ્રકારના છે[1]—

૧ આત્ત અને અનાત્ત;
૨ ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ
૩ કાન્ત અને અકાન્ત
૪ પ્રિય અને અપ્રિય,
૫. મનોજ્ઞ અને અમનોજ્ઞ;
મનઆમ અને અમનઆમ

[—સ્થા. ૭૩]

શબ્દ બે પ્રકારનો છે—

૧ ભાષાશબ્દ[2] ૨ નોભાષાશબ્દ.[3]

(૧) ભાષાશબ્દના બે ભેદ છે—

૧ અક્ષરસંબદ્ધ — અકારાદિ વર્ણરૂપ
નોઅક્ષરસંબદ્ધ — વર્ણરૂપ નહિ એવી અવ્યક્ત ભાષા.
૧ આતોદ્યશબ્દ — પટહાદિનો શબ્દ
નોઆતોદ્યશબ્દ — વંશસ્ફોટાદિનો રવ.

૧ આના જ બીજા પ્રકારના ભેદ છે — જુઓ પૃ. ૫૩૨

૨. જીવને ભાષાપર્યાપ્તિ નામનું નામકર્મ હોય છે તેના બળથી તે પોતાની સમીપમાં રહેલા ભાષાવર્ગણાના પુદ્ગલોને ગ્રહીને ભાષારૂપે પરિણત કરે તે ભાષા. [illegible] મનુષ્યની અક્ષરાત્મક ભાષા, અને [illegible] [illegible] નથી તેવી પશુ [illegible] [illegible] [illegible] તે ભાષા. જુઓ [illegible] પૃ. ૩૬૨, ૬૯

૩ જીવને નહીં પણ અજીવનો શબ્દ તે નોભાષા.

§ આતોદ્યશબ્દના બે ભેદ છે—

ક તત (? વાદ્યને ચામડું કે તાર બાંધ્યા હોય તેવા વાદ્યનો શબ્દ[1])

ખ વિતત (તેથી વિપરીત તે)

(ક) તતના બે પ્રકાર છે—

૧ ઘન (તાંતનો શબ્દ);

શુષિર (વીણા અને ઢોલ વગેરેનો)

(ખ) વિતતના પણ તે જ બે ભેદ છે (અર્થાત્ ક્રમશ ભાણક અને કાહલનો – ટીકા)

§ નોઆતોદ્ય શબ્દના બે ભેદ છે—

ક ભૂષણશબ્દ (નુપૂરાદિનો) ખ નોભૂષણશબ્દ

(ખ) નોભૂષણ શબ્દના બે ભેદ છે—

૧ તાલશબ્દ – તાળીનો શબ્દ

૨ લત્તિકાશબ્દ – લાતનો શબ્દ

[આદર પણ આનો અર્થ થાય, પણ આદરને વાદ્ય ન ગણવામાં આવે, તો તેનો શબ્દ અહીં સમજવો]

[–સ્થા ૮૧]

શબ્દના દશ ભેદ છે—

૧ નિર્હારી — ઘોષવાળો શબ્દ, જેમકે ઘંટનો;

૨ પિંડિમ — ઘોષ વિનાનો–ઢોલ વગેરેનો

૩ રૂક્ષ — કાગડા વગેરેનો

૪ ભિન્ન — કોઢ વગેરે રોગથી બોલવામાં તોતડાપણું આવે છે તે;

૧ સામાન્ય રીતે તો ચામડું વીંટ્યું હોય તેવાં મૃદંગ ઢોલ આદિ જ તત કહેવાય તાર બાંધેલાં વાદ્યો હોય તેવાં વાદ્યો વિતત કહેવાય ઝાંઝ વગેરે ઘન કહેવાય ફૂંકીને વગાડાય તેવા શંખ આદિને શુષિર કહેવાય પણ અહીં ટીકાકારે વિશેષ અર્થ સમજાવ્યો છે

૫ જર્જરિત — વીણા વગેરેનો;

૬ દીર્ઘ — મેઘધ્વનિ—અથવા દીર્ઘ વર્ણાશ્રિત;

૭ હ્રસ્વ — દૂર ન સંભળાય તેવો અથવા હ્રસ્વ વર્ણાશ્રિત

૮ પૃથક્ત્વ — અનેક ભિન્ન ભિન્ન સ્વરોનું સંમિશ્રણ

૯ કાકણી — કાહલનો સ્વર

૧૦ કિંકિણીસ્વર — ઘંટડીનો સ્વર

[—સ્થા૦ ૭૫]

શબ્દોત્પત્તિ બે પ્રકારે છે —

૧ પુદ્ગલોના સંઘાતથી; ૨. પુદ્ગલોના ભેદથી.

[—સ્થા૦ ૮૧]

સ્પર્શ આઠ છે —

૧ કર્કશ; ૨ મૃદુ; ૩ ગુરુ, ૪ લઘુ; ૫ શીત; ૬ ઉષ્ણ ૭ સ્નિગ્ધ ૮ રૂક્ષ

[—સ્થા૦ ૫૯૬]

વર્ણ પાંચ છે —

૧ કૃષ્ણ ૨ નીલ, ૩ લોહિત ૪ હારિદ્ર, ૫ શુક્લ.

રસ પાંચ છે —

૧ તિક્ત; ૨ કટુક ૩ કષાય; ૪ અમ્લ ૫. મધુર

[—સ્થા૦]

વિષપરિણામ ૭ પ્રકારનો છે —

૧ દષ્ટ — વીંછી વગેરે ઝેરી જંતુ કરડવાથી જે ઝેર ચઢે છે તે;

૨ ભુક્ત — ઝેર ખાધું હોય અને ચઢે તે;

૩ નિપતિત;[1]

---

૧ ચામડી પર પડ્યું હોય તે અથવા દૃષ્ટિવિષ.

૪ માંસાનુસારી[*]
૫ શોણિતાનુસારી
૬ અસ્થિમિંજાનુસારી.

[—સ્થા. ૫૩૩]

ટિપ્પણ

૧. ધર્માસ્તિકાયના દેશાદિ.

આખું ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય તે આ પ્રથમ ભેદ. ધર્માસ્તિકાયના પુદ્ગલસ્કંધની જેમ અલગ જુદા જુદા સ્કંધ હોતા નથી; પણ એ આખા ધર્માસ્તિકાયમાં જેમ એક ભાગની કલ્પના કરી શકાય છે અને તે કલ્પિત ભાગને ધર્માસ્તિકાયનો દેશ કહી શકાય; આ બીજો ભેદ. એ જ આખા ધર્માસ્તિકાયના અવિભાજ્ય ભાગ કલ્પવામાં આવે તે પ્રદેશરૂપ ધર્માસ્તિકાય કહેવાય; આ ત્રીજો ભેદ છે. આવા અસંખ્યાત પ્રદેશોનો ધર્માસ્તિકાય બનેલો હોવાથી તેથી ધર્માસ્તિકાયને અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધ કહેવાય છે. આ જ પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય વિષે પણ સમજવું.

૨. અદ્ધાસમય

અદ્ધાસમય એટલે કાળ. કાળના સમયોનો સમૂહ બની શકે નહીં માટે તેને અસ્તિકાય—પ્રદેશસમૂહરૂપ કહેવામાં નથી આવ્યો. કાળનું માપ સૂર્યની ગતિ ઉપરથી નીકળે છે. એટલે મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ્યાં સૂર્ય ગતિ કરે છે ત્યાં જ કાળના દિવસ, મહિના, વર્ષ આદિ વ્યવહારની પ્રસિદ્ધિ છે. મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર સૂર્ય સ્થિર હોવાથી ત્યાં કાળનું માપ પણ અસંભવિત છે; પણ જો ત્યાંના જીવોને કાળનો વ્યવહાર કરવો જ હોય, તો મનુષ્યક્ષેત્રના કાળવ્યવહાર પ્રમાણે જ કરી શકે છે; અન્યથા નહિ. મનુષ્યક્ષેત્ર અને તેની બહારના દ્વીપો જુદા માનવામાં આવ્યા છે એ આગમમાં ઘણું લાંબું. ભગવતીસૂત્રમાં કાળના માપ વગેરેનું વર્ણન છે. જુઓ ભગવતીસાર પૃ. ૧૧૮.

---

* આ માંસાનુસારી વગેરે ત્રણ ભેદો ક્રમિક છે. માંસમાં ઊતરી જાય તે માંસાનુસારી, લોહીમાં ઊતરી જાય તે શોણિતાનુસારી અને હાડકાંમાં પણ પહોંચી જાય તે અસ્થિમિંજાનુસારી.

૩. સમયક્ષેત્ર

મનુષ્યોને સમયક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે તે એટલા માટે કે તેમાં સૂર્યની ગતિ પરથી કાળનું માપ થતી તેના દિવસ માસ, વર્ષ આદિરૂપે મપાતો વ્યવહાર થાય છે. જંબૂદ્વીપ, તેની ફરતો લવણસમુદ્ર, અને તેની ફરતો ધાતકીખંડ અને તેની ફરતો કાલોદધિસમુદ્ર અને તેની ફરતો પુષ્કરવરદ્વીપ છે. તે પુષ્કરવરદ્વીપને માનુષોત્તર પર્વત બે ભાગમાં વહેંચી નાખે છે. એટલે જંબૂદ્વીપ, લવણસમુદ્ર, ધાતકીખંડ, કાલોદધિસમુદ્ર અને તેના ફરતો અર્ધો પુષ્કરવરદ્વીપ એટલું ક્ષેત્ર તે સમયક્ષેત્ર કહેવાય છે. આને અઢીદ્વીપ પણ કહેવામાં આવે છે.

૪. અવમરાત્ર પર્વ

અમાસ અને પૂર્ણિમા એ પર્વ કહેવાય છે. એટલે જ પર્વ— પખવાડિયામાં જે હોય તે પણ પર્વ કહેવાય. અહીં તૃતીય પર્વથી આષાઢનું કૃષ્ણપક્ષ સમજવું. તેમાં ક્રમશઃ દિવસની હાનિ થાય છે અને રાત્રિ વધે છે. પ્રથમ પર્વ એટલે ભાદરવા વદિનું કૃષ્ણપક્ષ. તેમાં પણ ક્રમશઃ દિવસ ઘટે જ. ત્રીજાનું પર્વ એટલે કાર્તિક માસનું કૃષ્ણપક્ષ. તેમાં પણ ક્રમશઃ દિવસ ઘટે છે અને રાત્રિ વધે છે. તે જ પ્રમાણે એક એક માસ પછીને કૃષ્ણપક્ષ સમજવાના છે. એટલે કે પોષમાં ત્રીજું પર્વ અને ક્રમશઃ ફાગણ અને વૈશાખ કૃષ્ણપક્ષ સમજવો.

૫. અતિરાત્ર પર્વ

જેમાં જ્યોતિષ્ક મનુષ્ય આદિ પક્ષમાં રાત્રિ ઘટે છે અને દિવસ વધે જ એટલે અનુક્રમે પર્વ છે— આષાઢનું શુક્લપક્ષ. તેમાં રાત્રિ ઘટી દિવસ વધવા માંડે છે. આસોનું આદિ પર્વનો પણ ક્રમશઃ ભાદરવા, કાર્તિક, પોષ, ફાગણ અને વૈશાખનું શુક્લપક્ષ સમજવો. તે તે પર્વમાં દિવસ વધે છે અને રાત્રિ ઘટે છે.

૬. ચંદ્ર સંવત્સર

ચંદ્ર સંવત્સરમાં બાર માસ અને છ ઋતુ હોય છે અને ૩૫૪ $\frac{12}{62}$ દિવસો હોય છે. ચંદ્રમાસ કૃષ્ણ પ્રતિપદાથી શરૂ થઈ પૂર્ણિમાએ પૂરો થાય છે અને તે ૨૯ $\frac{32}{62}$ અહોરાત્રનો ગણાય છે. તેના બમણા કરતાં બે માસના દિવસ ૫૯ $\frac{2}{62}$ થાય. પણ અહીં $\frac{2}{62}$ની વિવક્ષા ન કરીને માસ પણ અહોરાત્ર ગણાયા છે એમ સમજવું.

૭. યુગસંવત્સરના ભેદ

જે ઉપર અહીં પાંચ સંવત્સર બતાવ્યા છે તે જ ક્રમે એક યુગમાં ૬૨ માસ આવે છે. ચંદ્ર સંવત્સર ૨૯ ૩૨/૬૨ અહોરાત્રનો એક માસ એવા બાર માસે પૂર્ણ થાય છે એટલે તેના ૩૫૪ ૧૨/૬૨ દિવસ થાય. બીજું ચંદ્ર સંવત્સર પણ તેટલા જ દિવસનું થાય અને ત્યાર પછી અભિવર્ધિત સંવત્સર આવે. તે ૩૧ ૧૨૧/૧૨૪ અહોરાત્રનો એક માસ એવા બાર માસે પૂર્ણ થાય છે. એટલે તેના ૩૮૩ ૪૪/૬૨ અહોરાત્ર થાય. ત્યાર પછી ૩૫૪ ૧૨/૬૨ દિવસનો ચંદ્ર સંવત્સર આવે. તે પૂરો થતાં એટલે વળી ૩૮૩ ૪૪/૬૨ દિવસનો અભિવર્ધિત સંવત્સર આવે. તે પૂરો થાય એટલે એક યુગ પૂરો થયો કહેવાય. તેના બધા મળી દિવસો ૧૮૩૦ થાય. અભિવર્ધિત સંવત્સરમાં અધિક માસ આવે છે તેથી તે અભિવર્ધિત કહેવાય છે.

૮ [illegible] અને [illegible] સ્વરૂપ

[illegible] પુદ્ગલો જ્યાં સુધી [illegible] નહીં ત્યાં સુધી [illegible] આવે નહીં; તે જ પ્રમાણે પુદ્ગલ શરીરને [illegible] નહીં ત્યાં સુધી તેની [illegible] કે તેની [illegible]નું ભાન થાય નહિ. તે જ પ્રમાણે [illegible] [illegible] [illegible] તે જ થાય. આ [illegible] ઇન્દ્રિયોના વિષયભૂત પદાર્થો [illegible]-સ્પૃષ્ટ કહેવાય છે. પરન્તુ તેમાં [illegible] સ્પષ્ટ અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેમ નથી. [illegible] માત્ર [illegible] સાથે સ્પર્શ [illegible] છે. તેના [illegible]—[illegible]—[illegible] નથી. તેથી [illegible] [illegible] થઈ શકતા. આમાં વિશેષ [illegible] [illegible] નહીં [illegible] વિષયભૂત પુદ્ગલો પણ [illegible] [illegible] પરન્તુ તે પુદ્ગલો તો [illegible] સાથે સ્પર્શ [illegible] છે [illegible] [illegible] જ નથી. પરન્તુ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વિશેષ સ્પષ્ટ અને [illegible] છે. તેથી તે [illegible] તે જ [illegible] કહેવાય. આ સિવાય ઇન્દ્રિયવિષયની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પુદ્ગલોના [illegible] અને પરસ્પર [illegible] [illegible] તે વખતે પણ તેમને [illegible] અને [illegible] થઈ ગયો છે.

સ્થાનાગ—સમવાયાગ

ખડ બે

ગણિતાનુયોગ

[ભૂગોળ]

૧

લોક-અલોક

૧. લોક અને અલોકના પ્રસંગો

લોક એક છે[1]

[–સ્થા ૧ –સમ ૧

અલોક એક છે

[–સ્થા ૧ –સમ

પ્ર — લોક કોને કહેવા?

ઉ — જીવ અને અજીવ એ લોક છે[2]

પ્ર૦ — લોકમાં અનન્ત શું છે?

ઉ૦ — જીવ અને અજીવ.

પ્ર૦ — લોકમાં શાશ્વત શું છે?

ઉ — જીવ અને અજીવ[3]

[–સ્થા ૨ ૩

લોકના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧ નામલોક (કોઈ જીવ કે અજીવનું લોક એવું નામ હોય તે)

૨ સ્થાપનાલોક (લોકનું ચિત્ર તે)

---

૧ બૌદ્ધ સમ્મત પ્રમાણ લોક વિષે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ન

૨. ધર્માસ્તિકાય લોક વ્યાપક છે અને ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય છે તેથી અહીં જીવ અને અજીવને લોક કહ્યો છે

૩ જીવ અને અજીવને દ્રવ્યાર્થિક દૃષ્ટિથી શાશ્વત સમજવા પર્યાયદૃષ્ટિથી તો તે બન્ને અશાશ્વત જ છે

૩ દ્રવ્યલોક (જીવાજીવ દ્રવ્યો)

લોકના ત્રણ પ્રકાર[1] છે—

૧ જ્ઞાનલોક; ૨ દર્શનલોક; ૩ ચારિત્રલોક

લોકના ત્રણ પ્રકાર[2] છે—

૧ ઊર્ધ્વલોક; ૨ અધોલોક; ૩ તિર્યગ્લોક

[—સ્થા ૧૫૩]

૯. પરસ્પર વિરોધીનો સમાવેશ

લોકમાં જે કાંઈ છે તેનું વિરોધી પણ છે; જેમ કે—

૧ જીવ અને અજીવ; ૨ ત્રસ અને સ્થાવર; ૩ સયોનિક–સંસારી અને અયોનિક–સિદ્ધ; ૪ આયુષ અને અનાયુષ ૫ સેન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય; ૬ સવેદ અને અવેદ ૭ સરૂપી અને અરૂપી ૮ સપુદ્ગલ અને અપુદ્ગલ ૯ સંસારાપન્ન અને અસંસારસમાપન્ન; ૧૦ શાશ્વત અને અશાશ્વત; ૧૧ આકાશ અને અનાકાશ; ૧૨ ધર્મ અને અધર્મ ૧૩ બંધ અને મોક્ષ; ૧૪ પુણ્ય અને પાપ ૧૫ આસ્રવ અને સંવર ૧૬ વેદના અને નિર્જરા

[—સ્થા ૫૭–૫૮]

૧ આ ત્રણ ભેદો તે સામાન્ય લોકના ન સમજવા પણ ભાવલોકના સમજવા. તૃતીય સ્થાન પ્રસ્તુત હોવાથી આ પ્રમાણે ભાવલોકને જુદો પાડી તેના ત્રણ ભેદ કર્યા છે. અન્યથા નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એમ લોકના ચાર ભેદ પણ. ઔદયિકાદિ ભાવોને ભાવલોક કહેવામાં આવે છે. આથી અહીં જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર પણ ક્ષાયોપશમિક ક્ષાયિકાદિ ભાવમાં જ અંતર્ભૂત હોવાથી તેમને ભાવલોક કહ્યાં છે.

૨ આ ભેદો ક્ષેત્રલોકના છે.

૩ લોકની સ્થિતિ–વ્યવસ્થા[1]

લોકસ્થિતિ ત્રણ પ્રકારે છે—

૧ આકાશ પર વાયુ; ૨ વાયુ પર ઉદધિ ૩ ઉદધિ પર પૃથ્વી (રત્નપ્રભા આદિ)

[–સ્થા ૧૬૩]

લોકસ્થિતિ ચાર પ્રકારે છે—

૧–૩ ઉપર પ્રમાણે; ૪ પૃથ્વી પર[2] ત્રસ અને સ્થાવર જીવો છે

[–સ્થા ૨૮૬]

લોકસ્થિતિ છ પ્રકારે છે—

૧–૪ ઉપર પ્રમાણે; ૫ જીવના આધારે અજીવ[3] ૬ કર્મના આધારે જીવ.[4]

[–સ્થા ૪૯૮]

લોકસ્થિતિ આઠ પ્રકારે છે—

૧–૬ ઉપર પ્રમાણે ૭ અજીવ જીવસંગૃહીત છે;[5] ૮ જીવ કર્મસંગૃહીત છે[6]

[–સ્થા ૧]

---

૧ બૌદ્ધ માન્યતા અંગુત્તરમાં (૮-૭૦) આ જ છે તેમાં આપી છે

૨. દેવવિમાનવાસી દેવો, નગરે ત્રસ પ્રાણીઓ પૃથ્વી ઉપર નથી રહેતા સ્થાવર પણ પૃથ્વી પર આધાર સમજવા એકેન્દ્રિય, મસ્ય ? સૂક્ષ્મ સ્થાવર તો સમગ્ર લોકમાં છે

૩ બધા અજીવો જીવને આધારે નથી રહેતા પણ ઔદારિકાદિ શરીરો જ રહે છે

૪ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મને આધારે જીવો રહે છે. પણ જીવો કર્મ વિના નથી હોતા. આ પૃથ્વી ઉપર રહેતા જીવો વિષે આ સમજવું; સિદ્ધ વિષે નહીં

૫. જીવોએ અજીવનો સ્વીકાર કર્યો છે. અજીવ વિના કોઈ પણ વ્યવહાર જીવથી થાય જ નહીં.

૬ અર્થાત્ જીવો કર્મથી બદ્ધ છે

લોકસ્થિતિ દસ પ્રકારે છે—

૧ જીવો વારંવાર મરીને ત્યાંના ત્યાં જ ઉત્પન્ન થાય છે

૨ જીવો નિરંતર હમેશા પાપકર્મ કરતા જ રહે છે

૩ જીવો નિરંતર હમેશા મોહનીય કર્મ બાંધે છે

૪ ત્રણે કાળમાં જીવ અજીવ થઈ નથી જતા અને અજીવો જીવ નથી થઈ જતા;

૫. ત્રણે કાળમાં ત્રસ અને સ્થાવર જીવો વિચ્છિન્ન નથી થતા

૬ ત્રણે કાળમાં એવું નથી થતું કે લોક અલોક બની જાય કે અલોક લોક બની જાય;

૭ ત્રણે કાળમાં એવું નથી બનતું કે લોક અલોકમાં પ્રવેશે કે અલોક લોકમાં પ્રવેશે

૮ જ્યાં સુધી (જેટલામાં) જીવ છે ત્યાં સુધી (તેટલો) લોક છે અને જ્યાં સુધી લોક છે ત્યાં સુધી જીવો પણ છે

૯ જેટલામાં જીવ અને પુદ્ગલ ગતિ કરી શકે છે તેટલો લોક છે જેટલો લોક છે તેટલામાં જીવ અને પુદ્ગલો ગતિ કરી શકે છે;

૧ લોકાંતના બધા ભાગમાં બીજા રૂક્ષના સંયોગ વિનાના પુદ્ગલોને રૂક્ષ કરી નાખવામાં આવે છે જેથી જીવો અને પુદ્ગલો લોક બહાર જઈ શકતા નથી.

[-સ્થા [illegible]]

ચાર કારણે જીવો અને પુદ્ગલો લોકની બહાર જઈ શકતા નથી—

૧ ગતિનો અભાવ[1] ૨ ઉપગ્રહનો અભાવ[2] ૩ રુક્ષ હોવાથી[3] ૪ લોકસ્વભાવને કારણે[4]

[—સ્થા ૩૩૭]

૪ વિવિધ

ચાર અસ્તિકાયથી લોક સ્પૃષ્ટ-વ્યાપ્ત છે—

૧ ધર્માસ્તિકાય ૨ અધર્માસ્તિકાય ૩ જીવાસ્તિકાય ૪ પુદ્ગલાસ્તિકાય.

ચાર ઉત્પન્ન થતા બાદરકાયથી લોક સ્પૃષ્ટ છે—

૧ પૃથ્વીકાય ૨ અપ્કાય ૩ વાયુકાય ૪ વનસ્પતિકાય.

[સ્થા ૩૩૪]

અધોલોકમાં પાંચ બાદર છે—

૧ પૃથ્વીકાય, ૨ અપ્કાય ૩ વાયુકાય ૪ વનસ્પતિકાય ૫. સ્થૂલ ત્રસ પ્રાણ

ઊર્ધ્વલોકમાં પણ તે જ પાંચ બાદર છે

તિર્યગ્લોકમાં પાંચ બાદર છે—

૧ એકેન્દ્રિય ૨ દ્વીન્દ્રિય ૩ ત્રીન્દ્રિય ૪ ચતુરિન્દ્રિય ૫ પંચેન્દ્રિય.

[—સ્થા ૪૪૪]

૧ જીવ અને પુદ્ગલનો એવો સ્વભાવ જ છે કે તેઓ લોકની બહાર અલોકમાં ગતિ કરી શકતા જ નથી.

૨. જીવ અને પુદ્ગલનો ગતિસ્વભાવ છે છતાં તે ધર્માસ્તિકાયની મદદથી ગતિ કરે છે. લોક બહાર ધર્માસ્તિકાય નથી તેથી સહાયક ન મળવાથી ગતિ થતી નથી.

૩ લોકાન્તે અતિ રૂક્ષ પુદ્ગલો હોવાથી … તે ગમન કરી શકતા નથી. જીવ પણ કર્મ પુદ્ગલ સહિત હોવાથી ગતિ કરી શકે નહિ.

૪ લોકની મર્યાદા જ એ છે કે તેની અંદર જ ગતિ થાય અને

અધોલોકમાં પાંચ મહાનરક છે—

૧ કાલ, ૨ મહાકાલ; ૩ રૌરવ ૪ મહારૌરવ; ૫. અપ્રતિષ્ઠાન

ઊર્ધ્વલોકમાં પાંચ મહાવિમાન છે—

૧ વિજય વૈજયંત ૩ જયંત; ૪ અપરાજિત ૫. સર્વાર્થસિદ્ધ

[-સ્થા ૪૫૧]

અધોલોકમાં પાંચ મહાનરક છે—

૧ કાલ ૨. મહાકાલ ૩ રૌરવ ૪ મહારૌરવ ૫. અપ્રતિષ્ઠાન

ઊર્ધ્વ લોકમાં પાંચ મહાવિમાન છે—

૧ વિજય વૈજયંત ૩ જયંત; ૪ અપરાજિત; ૫. સર્વાર્થસિદ્ધ

[સ્થા ૫૧]

ઊર્ધ્વલોકમાં અધોલોકમાં અને તિર્યગ્લોકમાં બ શરીરવાળા (બે ભવમાં પ્રાપ્ત થતા શરીરવાળા) જીવો ચાર છે

૧ પૃથ્વીકાયિક; ૨ અપ્કાયિક; ૩ વનસ્પતિકાયિક; ૪ સ્થૂલત્રસકાયિક (અહીં પંચેન્દ્રિય સમજવા)

[-સ્થા ૩૧૧]

અધોલોકમાં ચારથી અંધકાર થાય છે—

૧ નરકો[1] ૨ નારકો[1] ૩ પાપકર્મ[2] ૪ અશુભ પુદ્ગલ[3]

૧ આ બન્ને સ્વભાવ હોવાથી અંધારું કરે છે

૨ જ્ઞાનાવરણ, મિથ્યાત્વ વગેરે પાપ કર્મો [illegible] અંધકાર રૂપી ભાવ અંધકાર કરે છે

૩ અશુભ પુદ્ગલ અંધકાર પ્રસિદ્ધ છે.

તીરછા લોકમાં ચારથી પ્રકાશ[1] થાય છે —

૧ ચંદ્રો, ૨ સૂર્યો ૩ મણિ, ૪ જ્યોતિ-અગ્નિ.

ઊર્ધ્વ લોકમાં ચારથી પ્રકાશ થાય છે —

૧ દેવો, ૨ દેવીઓ ૩ વિમાન ૪ આભરણ

આ ત્રણ મહાન છે —

૧ જંબૂદ્વીપના પર્વતોમાં મેરુ
૨ સમુદ્રોમાં સ્વયંભૂરમણ
૩ કલ્પોમાં બ્રહ્મલોક

[—સ્થા. ૧૪]

ચારે દિશા અને વિદિશાની અપેક્ષાએ આ ત્રણ સમપ્રમાણ છે —

(૧) ૧ અપ્રતિષ્ઠાન નરક[2] ૨ જંબૂદ્વીપ ૩ સર્વાર્થસિદ્ધમહાવિમાન

(૨) ૧ સીમન્તક નરક,[3] ૨ સમયક્ષેત્ર-મનુષ્યલોક ૩ ઈષત્ પ્રાગ્ભારા પૃથ્વી

[—સ્થા. ૧૪૮]

૧ અનુત્તરમાં આલોક, પ્રભા, ઉદ્યોત, અંધકાર, પ્રકાશ — એ પ્રત્યેકના ચાર પ્રકાર બતાવ્યા છે — તે આ: ૧ ચંદ્ર, ૨ સૂર્ય ૩ અગ્નિ, ૪ મણિ. (—અનુત્તર ૪ ૧૩૨-૧૩૪)

૨ આ પ્રમાણના ત્રણેનો વિસ્તાર લાખ લાખ યોજન છે. સાતમી નરકમાં પાંચ નરકાવાસ છે; તેમાંનો વચલો નરકાવાસ અપ્રતિષ્ઠાન નરકાવાસ છે તથા દ્વીપ અને સમુદ્રોની વચમાં આવેલો દ્વીપ જંબૂદ્વીપ છે. અને પાંચ અનુત્તરવિમાનોનું વચલું સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન છે.

૩ આ ત્રણેનું પ્રમાણ ૪૫ લાખ યોજન છે. પ્રથમ નરકના પ્રથમ પ્રસ્તરમાં સીમન્તક નરકાવાસ છે. જંબૂદ્વીપથી માંડી પુષ્કરવરાર્ધદ્વીપ સુધીનું ક્ષેત્ર મનુષ્યક્ષેત્ર છે અને સિદ્ધશિલાનું જ બીજું નામ ઈષત્પ્રાગ્ભારા પૃથ્વી છે.

[illegible] આ [illegible] છ—

(૧) ૧ [illegible] જંબૂદ્વીપ ૩ [illegible] વિમાન; ૮ [illegible] [illegible]

( ) ૧ [illegible] [illegible] — [illegible] ૩ [illegible] વિમાન ૮ [illegible] પૃથ્વી;

(— [illegible])

[illegible] વિશાકુમારી [illegible]

છ

૧ [illegible] ૩ [illegible] ૪ [illegible] ૫ [illegible] ૬ [illegible] ૭ [illegible] ૮ [illegible].

[illegible] વિશાકુમારી [illegible]

૧ [illegible] ૨ [illegible] ૩ [illegible] ૪ [illegible] ૫ [illegible] ૬ [illegible] ૭ [illegible] ૮ [illegible]

(— [illegible])

પૃથ્વી [illegible]

૭ [illegible] — [illegible] ૮ [illegible]. [illegible] પૃથ્વીનો [illegible] છ

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ઈષત્પ્રાગ્ભારાના નામ આઠ છે —

૧ ઈષત્; ૨ ઈષત્પ્રાગ્ભારા; ૩ તનુ; ૪ તનુ તનુ; ૫ સિદ્ધિ; ૬ સિદ્ધાલય; ૭ મુક્તિ; ૮ મુક્તાલય.

[-સ્થા ૬૪૮]

પ્રત્યેક પૃથ્વી બધી તરફથી ત્રણ વલયથી ઘેરાયેલી છે —

૧ ઘનોદધિવલય; ૨ ઘનવાતવલય, ૩ તનુવાતવલય.

[-સ્થા ૨૨૪]

બધા ઘનોદધિ ૨૦ હજાર યોજન વિસ્તૃત છે

[-સમ ૨]

જમ્બૂદ્વીપના મેરુ પર્વતની દક્ષિણે આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં અતિનિકૃષ્ટ છ મહાનરક છે —

૧ લોલ; ૨ લોલુક; ૩ ઉદ્દગ્ધ; ૪ નિર્દગ્ધ; ૫. જરત ૬ પજ્જરત

ચોથી પંકપ્રભા પૃથ્વીમાં છ અતિનિકૃષ્ટ મહાનરક છે —

૧ આર, ૨ વાર ૩ માર ૪ રોર; ૫. રૌરવ; ૬ ખાડખડ.

[-સ્થા ૫૧૫]

પૃથ્વીના એક ભાગમાં ધરતીકંપના ત્રણ કારણો છે —

૧ આ રત્નપ્રભા પૃથ્વી નીચે સ્થૂલ પુદ્ગલો પડે તો;

૨ કોઈ મહેશ નામનો મહોરગ પૃથ્વી નીચે કુદાકુદ કરે તો;

૩ નાગકુમાર અને સુવર્ણકુમારનું પૃથ્વી નીચે યુદ્ધ થાય તો

આખી પૃથ્વીમાં ધરતીકંપના ત્રણ કારણો છે[1] —

૧ પૃથ્વી નીચેનો ઘનવાત વ્યાકુલ થાય અને તેથી ઘનોદધિ સમુદ્રમાં તોફાન મચે;

૨ કોઈ મહેશ નામનો મહોરગ દેવ પોતાનું સામર્થ્ય કોઈ શ્રમણબ્રાહ્મણને દેખાડવા આખી પૃથ્વીને ચલિત કરે,

૩ દેવાસુર સંગ્રામ થાય તો.

[–સ્થા ૧૯૮]

ત્રણ સમુદ્રોનું પાણી કુદરતી પાણી જેવું સ્વાદવાળું છે —

૧ કાલોદ; ૨ પુષ્કરોદ; ૩ સ્વયંભૂરમણ

એ જ ત્રણ સમુદ્રમાં માછલાં અને કાચબાની બહુલતા છે

[–સ્થા ૧૯૯]

આ ચાર સમુદ્ર જુદા જુદા રસવાળા છે —

૧ લવણોદ (ખારું પાણી);

૨ વરુણોદ (મદિરા જેવું માદક પાણી);

૩ ક્ષીરોદ (દૂધ જેવું પાણી);

૪ ઘૃતોદ (ઘી જેવું પાણી)

[–સ્થા ૩૦૭]

મગધના યોજનનું પરિમાણ ૮ હજાર ધનુષ્ય છે

[–સ્થા ૬૩૮]

જંબૂદ્વીપના ગણિતમાં કહ્યા એટલા યોજનનો ૧૯મો ભાગ.

[–સમ ૧૯]

૧ ધરતીકંપની નોંધ માનવા માટે જુઓ ટીકાકારને મતે ટિપ્પણ ન ૧

ટિપ્પણ

૧. ચૌદ રજ્જુપ્રમાણલોક :—

ચૌદરજ્જુ પ્રમાણ લોક છે. અધોલોકની સાતે નરક મળીને સાત રજ્જુ પ્રમાણ છે. પ્રથમ નરકના ઉપરના ભાગથી સૌધર્મયુગલ સુધીમાં એક રજ્જુ થાય છે. તેની ઉપર સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર કલ્પ એક રજ્જુ ઊંચે છે. તેની ઉપર બ્રહ્મ અને તેની ઉપર લાંતક એ બે મળીને એક રજ્જુ પ્રમાણ છે. તેની ઉપર મહાશુક્ર અને તેની ઉપર સહસ્રાર એ બે મળીને એક રજ્જુ પ્રમાણ છે. તેની ઉપર એકબીજાને અડીને આવેલા આનત અને પ્રાણત અને તેની ઉપર એકબીજાને અડીને આવેલા આરણ અને અચ્યુત—એ ચાર મળી એક રજ્જુપ્રમાણમાં છે. ત્યાર પછી ઉપરાઉપર આવેલા નવ ગ્રૈવેયક એક રજ્જુ ઊંચે છે. તેની ઉપર આવેલા પાંચ અનુત્તર અને તેની ઉપર આવેલ સિદ્ધશિલા એ સર્વ મળી એક રજ્જુ ઊંચે છે. આ સર્વ મળી ચૌદ રજ્જુ થાય છે. લોકનો આકાર વૈશાખ સંસ્થાને છે; એટલે કે બન્ને હાથોને કેડ પર રાખી અને બન્ને પગને પહોળા કરી ઊભેલા પુરુષના આકાર જેવો છે. તેના ત્રણ ભાગ છે. અધોલોક, તિર્યગ્લોક અથવા મધ્યલોક અને ઊર્ધ્વલોક. અધોલોકમાં નરકો છે, મધ્યમાં દ્વીપ સમુદ્રો છે અને ઊર્ધ્વમાં દેવના વિમાનો તથા સિદ્ધશિલા છે.

જૈન શાસ્ત્રોમાં જેમ ચૌદ રાજ લોકને જ લોક કહ્યો છે, તેમ અનુત્તરમાં લોક અનંત છે કે સાંત છે એવા પ્રશ્નના જવાબને ટાળીને ભગવાન બુદ્ધે માત્ર એટલું કહ્યું કે પાંચ સ્કંધ—રૂપ, વેદના આદિ એ જ—લોક છે. અને કહ્યું કે જે મનુષ્ય એ પાંચ સ્કંધને ત્યાગે છે તે લોકના અંતે પહોંચી ગયો જ હોય છે—ઇત્યાદિ. [અનુત્તર ૪]

૨. ધરતીકંપ બાબત બૌદ્ધ માન્યતા —

ધરતીકંપનાં અનુત્તરમાં આઠ કારણ બતાવ્યાં છે. તે આ—૧ પૃથ્વી નીચેના મહાવાયુના વાવાથી પાણી કંપિત થાય છે અને તેથી તેના પર રહેલી પૃથ્વી કંપિત થાય છે.

૨. કોઈ શ્રમણ-બ્રાહ્મણ પોતાની શક્તિના બળ વડે પૃથ્વી કંપાવે ત્યારે.

૩. જ્યારે બોધિસત્ત્વ માતાના ગર્ભમાં આવે ત્યારે

આખી પૃથ્વીમાં ધરતીકંપના ત્રણ કારણો છે[1] —

૧ પૃથ્વી નીચેનો ઘનવાત વ્યાકુલ થાય અને તેથી ઘનોદધિ સમુદ્રમાં તોફાન મચે;

૨ કોઈ મહેશ નામનો મહોરગ દેવ પોતાનું સામર્થ્ય કોઈ શ્રમણબ્રાહ્મણને દેખાડવા માટે પૃથ્વીને ચલિત કરે;

૩ દેવાસુર સંગ્રામ થાય તો.

[–સ્થા ૧૯૮]

ત્રણ સમુદ્રોનું પાણી કુદરતી પાણી જેવું સ્વાદવાળું છે —

૧ કાલોદ; ૨ પુષ્કરોદ; ૩ સ્વયંભૂરમણ

એ જ ત્રણ સમુદ્રમાં માછલાં અને કાચબાની બહુલતા છે

[–સ્થા ૧૯૯]

આ ચાર સમુદ્ર જુદા જુદા રસવાળા છે —

૧ લવણોદ (ખારું પાણી);

૨ વરુણોદ (મદિરા જેવું માદક પાણી);

૩ ક્ષીરોદ (દૂધ જેવું પાણી);

૪ ઘૃતોદ (ઘી જેવું પાણી)

[–સ્થા ૩૯૦]

મગધના યોજનનું પરિમાણ ૮ હજાર ધનુષ્ય છે

[–સ્થા ૧૨]

જંબૂદ્વીપના ગણિતમાં કલા એટલે યોજનનો ૧૯મો ભાગ.

[–સમ ૧]

---

૧ ધરતીકંપની નોંધ માનવા માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં ૧

આ જંબૂ વૃક્ષ આઠ યોજન ઊંચા છે તેમના મધ્ય ભાગનો વિસ્તાર આઠ યોજન છે અને સર્વપરિમાણ આઠ યોજનથી કંઈક વધારે છે

આ [illegible] અને [illegible] દ્વીપના અધિપતિ અનાદૃત દેવ [illegible] છે તે [illegible] મહર્દ્ધિમાન અને પલ્યોપમ સ્થિતિવાળા છે

([illegible] ૧૩૨ [illegible])

(૨) જગતી

જંબૂદ્વીપની જગતી[1] (કિલ્લા [illegible]) આઠ યોજન ઊંચી છે તે મધ્યભાગમાં આઠ યોજન પહોળી છે

જંબૂદ્વીપની પરિધિ [illegible] છે

જંબૂદ્વીપની પરિધિ [illegible] યોજન પહોળી [illegible] છે

[illegible] ની પરિધિ [illegible] યોજન [illegible] છે[1]

[illegible]

[illegible]

૪ જ્યારે [illegible]
૫ જ્યારે તીર્થંકરને [illegible] કેવલજ્ઞાન થાય.
૬ જ્યારે તીર્થંકર ધર્મચક્ર પ્રવર્તાવે
૭ જ્યારે તીર્થંકર [illegible] થાય ત્યારે
જ્યારે તીર્થંકર નિર્વાણ પામે ત્યારે

[—[illegible] ૮ ૭]

૨
દ્વીપસમુદ્રાધિકાર
૧. જંબૂદ્વીપ[1]

બધા દ્વીપ અને સમુદ્રોની વચ્ચે ગોળાકારે જંબૂદ્વીપ આવેલો છે તેનો વ્યાસ એક લાખ યોજન અને પરિધિ ૩૧૬૨૨૭ યોજન, ૩ ગાઉ, ૧૨૮ ધનુષ અને ૧૩॥ આંગળથી કંઈક વધારે[2] છે

[—સ્થા ૧૧; —સમ ૧ ૧૨૪]

બધા દ્વીપ-સમુદ્રો હજાર યોજન જમીનમાં ઊંડા [illegible]

[—[illegible]]

(૧) વૃક્ષ

જંબૂદ્વીપમાં સ્થાનીય બે મહાન વૃક્ષો છે—

૧ દેવકુરુમાં શાલ્મલીવૃક્ષ;
૨ ઉત્તરકુરુમાં સુદર્શન નામનું જંબૂવૃક્ષ[3]

---

૧ જુઓ પ્રસ્તાવના [illegible] ટિપ્પણ ન ૧
૧ આ વૃક્ષના નામ ઉપરથી જ આ દ્વીપનું નામ જંબૂદ્વીપ પડ્યું છે

બાન ટેટલા પહોળાઈમાં ઘટતો જાય છે તેથી ઉપર ૧ ૦૦ યોજન પહોળો રહે છે.[1]

[—સ્થા ઠાણ સમ ૧ ૧૧ ૧૧૩ ૯૯]

ધન્ત્રીવણના મેરુપર્વતની પરિધિ ૩૧,૬૨૩ યોજનથી કાંઈ ન્યૂન છે

[—સમ ૩૧]

મેરુપર્વત ઉપર ૪ યોજન ઊંચી એક ચૂલિકા છે તે મૂળમાં બાર યોજન મધ્યમાં આઠ યોજન અને ઉપર ચાર યોજન પહોળી છે.[2]

[સમ ૪ ૧૨—સ્થા ૩૨ ૧]

મેરુપર્વતના છેડાથી લવણસમુદ્ર સુધીનું અંતર બધી દિશામાં ૪૫ હજાર યોજન છે

[—સમ ૪૫]

મેરુપર્વતના પશ્ચિમાંતથી વિજયદ્વાર પશ્ચિમાંત સુધીનું અંતર ૫૫ હજાર યોજન છે તે પ્રમાણે વૈજયંત જયંત અને અપરાજિત દ્વાર વિષે સમજવું

[—સમ ૫૫]

મેરુપર્વતનું પ્રથમ કાંડ ૬૧૦ ૦ યોજન ઊંચું છે અને બીજું કાંડ ૩૮ યોજન ઊંચું છે.[3]

[સમ ૧ ૩]

1 જુઓ પ્રાસ્તુત અને ટિપ્પણ ન

2 મેરુ ઉપર ચાલીસ યોજન ઊંચી છે એને તેની પહોળાઈ ૧ યોજન ૫ તે હજાર યોજનમાં ઘટી ચાર આ ચૂલિકા છે તે [illegible] ૫ તેમાં ૧ મિ ઘટતાં મેરુમાં આવેલ છે આ ચૂલિકાની ઊંચાઈ ના ૧૮૮ યોજન અટલી ભાગમાં ૧૨ ભાગનું થાય છે

3 સંપૂર્ણ મેરુ ન લાખ યોજન ઊંચો અને તેના કાંડ ત્રણ છે ત્રણ કાંડ પ્રથમ કાંડ મિ હજાર યોજન પ્રમાણ દ્વિતીય ૬૩ યોજન પ્રમાણ અને તૃતીય કાંડ ૩૬ યોજન પ્રમાણ

છે તે દ્વારો સમાનાન્તરે આવેલાં છે અને એક દ્વારથી બીજું દ્વાર ૭૯ યોજનથી કંઈક વધારે છેટું છે. તે દ્વારોમાં પલ્યોપમ સ્થિતિવાળા તે તે દ્વારના નામવાળા ચાર દેવો વસે છે.

[–સમ ૭૯ –સ્થા ૪ ૩ ૩૦૪]

બધા દ્વીપ–સમુદ્રોના દ્વારોની ઊંચાઈ આઠ યોજન છે.

[–સ્થા ૬૦૭]

વિજય દ્વારની પ્રત્યેક બાજુએ નવ ભૌમ (નગર) છે.

[–સમ ૯]

(૩) મેરુપર્વત

જંબૂદ્વીપની વચમાં મોટો મેરુપર્વત આવેલો છે. તેના સોળ નામો છે[2] —

૧ મંદર; ૨ મેરુ; ૩ મનોરમ ૪ સુદર્શન ૫. સ્વયંપ્રભ ૬ ગિરિરાજ ૭ રત્નોચ્ચય ૮ પ્રિયદર્શન ૯ લોકમધ્ય; ૧૦ લોકનાભિ, ૧૧ અસ્ત; ૧૨ સૂર્યાવર્ત; ૧૩ સૂર્યાવરણ ૧૪ ઉત્તર ૧૫. દિગાદિ ૧૬ અવતંસ.

[–સમ ૧૬]

મેરુપર્વત સર્વ મળી એક લાખ યોજન પ્રમાણ ઊંચો છે. તે ૧૦૦૦ યોજન રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં ઊંડો ઊતરેલો છે અને ૯૯૦૦૦ યોજન જમીન ઉપર ઊંચો છે. ભૂમિભાગે ૧૦ હજાર યોજન પહોળો છે. ત્યાંથી જેમ જેમ ઉપર જઈએ તેમ તેમ પ્રત્યેક યોજને યોજનના અગિયારમા

૧ જુઓ પ્રાકૃત અને ટિપ્પણ નં ૩

૨ સ્થાનાંગમાં આ ભિન્ન નામો પણ પ્રસિદ્ધ છે — ૧ મંદર, ૨ મેરુ, ૩ સુદર્શન ૪ સ્વયંપ્રભ ૫ મનોરમ ૬. ગિરિરાજ ૭. રત્નોચ્ચય ૮ પ્રિયદર્શન ૯ લોકમધ્ય ૧૦ લોકનાભિ ૧૧ સૂર્યાવર્ત ૧૨. અસ્ત ૧૩ સૂર્યાવરણ ૧૪ ઉત્તમ ૧૫ દિશાદિ ૧૬ અવતંસ.

બા । જેટલા પહોળાઈમાં ઘટતો જાય છે તેથી ઉપર ૧૦૦૦ યોજન પહોળો રહે છે[૨]

[-સ્થા ... સમ ૧ ૧૧ ૧૧૩ ..]

જમ્બૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પરિધિ ૩૧ ૬૨૩ યોજનથી કાંઈક ન્યૂન છે

[-સમ ૩૧]

મેરુપર્વત ઉપર ૪૦ યોજન ઊંચી ચોળ ચૂલિકા છે તે મૂળમાં બાર યોજન, મધ્યમાં આઠ યોજન અને ઉપર ચાર યોજન પહોળી છે[૨]

[-સમ ૪ ૧૨-સ્થા ૩૨ ૧]

મેરુપર્વતના છેડાથી લવણસમુદ્ર સુધીનું અંતર બધી દિશાએ ૪૫ હજાર યોજન છે

[-સમ ૫]

મેરુપર્વતના પશ્ચિમાંતથી વિજયદ્વાર પશ્ચિમાંત સુધીનું અંતર ૫૫ હજાર યોજન છે ત જ પ્રમાણે વૈજયંત જયંત અને અપરાજિત દ્વાર વિષે સમજવું

[-સમ ૫૫]

મેરુપર્વતનું પ્રથમ કાંડ ૬૧૦૦૦ યોજન ઊંચું છે અને બીજું કાંડ ૩૮૦૦૦ યોજન ઊંચું છે[૩]

[-સમ ૬૧ ૩૮]

---

૧ જુઓ પ્રજ્ઞાપના અને ટિપ્પણ ...

૨ ... ભાગ યોજન ... છે એને તેની ... ૧ ... યોજન છે તે હજાર યોજનમાં ... ચૂલિકા છે તે ... છે તેના ... સાધન ... આવેલું છે આ ચૂલિકાની ... ના ૪૯૪ યોજન જેટલા ભાગમાં પંડક નામનું વન છે

૩ ... મેરુપર્વત ... યોજન છે અને તેના ... પ્રમાણ ... પ્રથમ કાંડ ... હજાર યોજન પ્રમાણ દ્વિતીય કાંડ ૬૩ ... યોજન પ્રમાણ અને તૃતીય કાંડ ૩૬ ... યોજન પ્રમાણ,

છે તે દ્વારો સમાનાન્તરે આવેલાં છે અને એક દ્વારથી બીજું દ્વાર ૭૯ યોજનથી કંઈક વધારે છેટું છે તે દ્વારોમાં પલ્યોપમ સ્થિતિવાળા તે તે દ્વારના નામવાળા ચાર દેવો વસે છે

[–સમ ૭૯; –સ્થા ૪ ૩; ૩૦૪]

બધા દ્વીપ-સમુદ્રોના દ્વારોની ઊંચાઈ આઠ યોજન છે

[–સ્થા ૬૩૦]

વિજય દ્વારની પ્રત્યેક બાજુએ નવ ભૌમ (નગર) છે

[–સમ]

(૩) મેરુપર્વત

જંબૂદ્વીપની વચમાં મેરુ મેરુપર્વત આવેલો છે તેનાં નામ નીચે છે[1] —

૧ મંદર; ૨ મેરુ; ૩ મનોરમ; ૪ સુદર્શન ૫ સ્વયંપ્રભ; ૬ ગિરિરાજ; ૭ રત્નોચ્ચય ૮ પ્રિયદર્શન ૯ લોકમધ્ય, ૧૦ લોકનાભિ; ૧૧ અસ્ત; ૧૨ સૂર્યાવર્ત; ૧૩ સૂર્યાવરણ ૧૪ ઉત્તર; ૧૫ દિશાદિ ૧૬ અવતંસ

[–સમ ૧૬]

મેરુપર્વત સર્વ મળી એક લાખ યોજન પ્રમાણ ઊંચો છે તે ૧ યોજન જમીનમાં પૃથ્વીમાં ઊંડો ઊતરેલો છે અને ૯૯ યોજન જમીન ઉપર ઊંચો છે ભૂમિસ્થાને ૧ હજાર યોજન પહોળો છે ત્યાંથી જેમ જેમ ઉપર જઈએ તેમ તેમ પ્રત્યેક યોજને યોજનના અગિયારમા

૧ સુમિ પ્રાકૃતને અંતે ટિ ૫ન ૩
જીભ મતે આ ઉપર નામો આ પ્રસિદ્ધ છે— ૧ મંદર, ૨ મેરુ સુદર્શન, ૪ સ્વયંપ્રભ ૫ મનોરમ, ૬ ગિરિરાજ ૭ રત્નોચ્ચય ૮ પ્રિયદર્શન ૯ લોકમધ્ય, ૧૦ લોકનાભિ ૧૧ સૂર્યાવર્ત ૧૨ અસ્ત દિશાદિ, ૧૪ સૂર્યાવરણ ૧૫ અવતંસ, ૧૬ નગોત્તમ.

આ ૧ જેટલા પ્રદેશાગ્રમાં ઘટતા જાય છે તેથી ઉપર ૧૦ ૦ યોજન પહોળો રહે છે[1]

[–સ્થા [illegible]; સમ ૧ ૧૧ ૧૧૩ [illegible]]

ધાતકીખંડના મેરુપર્વતની પરિધિ ૩૧ [illegible] ૩ યોજનથી [illegible] ન્યૂન છે

[સમ ૩૧]

મેરુપર્વત ઉપર ૪૦ યોજન ઊંચી ગોળ ચૂલિકા છે તે મૂળમાં બાર યોજન, મધ્યમાં આઠ યોજન અને ઉપર ચાર યોજન પહોળી છે[2]

[સમ ૪ ૧૨–સ્થા ૩ [illegible]]

મેરુપર્વતના છેડાથી લવણસમુદ્ર સુધીનું અંતર બધી દિશામાં ૪૫ હજાર યોજન છે

[–સમ ૪૫]

મેરુપર્વતના પશ્ચિમાન્તથી વિજયદ્વાર પશ્ચિમાન્ત સુધીનું અંતર ૫૫ હજાર યોજન છે તે જ પ્રમાણે વૈજયંત જયંત અને અપરાજિત દ્વાર વિષે સમજવું

[સમ ૫૫]

મેરુપર્વતનું પ્રથમ કાંડ ૬૧ [illegible] ૦ યોજન ઊંચું છે અને બીજું ૬૩ [illegible] ૦ યોજન ઊંચું છે[3]

[સમ [illegible]]

૧ [illegible]

૨ [illegible]

૩ [illegible]

મેરુપર્વતમાં ચાર વન[1] છે —

૧ ભદ્રશાલ; ૨ નંદનવન; ૩ સૌમનસ, ૪ પંડકવન

પંડકવનમાં ચાર અભિષેકશિલા[2] છે —

૧ પાંડુકંબલશિલા; ૨ અતિપાંડુકંબલશિલા; ૩ રક્તકંબલશિલા; ૪ અતિરક્તકંબલશિલા

[સમ ૩ ૧]

નંદનવનના નીચલા છેડાથી સૌગન્ધિક કાંડના[3] નીચલા છેડાનું અંતર ૮૫ યોજન પ્રમાણ છે

[—સમ ૮૫]

નંદનવનના ઉપરના છેડાથી પંડક વનના નીચેના છેડા સુધીનું અંતર ૯૮ યોજન પ્રમાણ છે[4]

[—સમ ૯૮]

જ્યુ આ સૂત્રમાં જમીનની અંદરની ૧ યોજન પ્રમાણ મેરુની ઊંચાઈ ન ગણતાં બાકી ભૂમિતલથી જે તેની ૯૯ યોજન પ્રમાણ ઊંચાઈ છે તેને ગણી છે અને તેટલા યોજન પ્રમાણ મેરુને બે અંતર વિભાગ કર્યો છે એટલે પ્રથમ કાંડ ૬૧ યોજન પ્રમાણ અને દ્વિતીયકાંડ ૩૮ ૦૦ યોજન પ્રમાણ આપ્યા સર્વ મળી ૯૯ ૦૦ યોજન થાય.

૧ જમીનમાંના ઉપર યોજન પૂરા થાય એટલે ભૂમિતલે ભદ્રશાલ વન આવે છે અને ત્યાંથી ૫ યોજન ઊંચે ત્યાં નંદન વન આવે છે ત્યાંથી ૬૨,૫ યોજન ઊંચે જઈએ ત્યારે સૌમનસવન આવે છે ત્યાંથી ૩૬ યોજન ઉપર જઈએ એટલે મેરુની ટોચ પર પંડકવન આવે છે

૨ જુઓ ટ્રસ્ટાનં ૧ ટિપ્પણ નં ૫.

૩ આ સૌગન્ધિક કાંડ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પ્રથમ ખર કાંડમાં આવેલ છે. ખરકાંડમાં બધાં મળી ૧૬ કાંડ છે તેમાં આઠમું સૌગન્ધિક કાંડ છે. પ્રત્યેક કાંડ એક હજાર યોજન પ્રમાણ છે; એટલે રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ૮ યોજન અને ૫૦૦ યોજન મેરુના (કારણ, ભૂમિતલથી નંદનવન ૫ યોજન ઊંચે છે) એમ બધા મળી ૮૫ યોજન થાય.

ભૂમિતલથી ૫૦ યોજન ઊંચે નંદનવન છે અને પહોળું ત્યાંથી ૫ યોજન ઊંચાઈ સુધી ચાલ્યું જાય છે પંડકવન શિખર પર છે તેથી ૯૯ ૦૦ નંદનવનથી એક હજાર ઓછા કરતાં ૯૮,૦ યોજન અંતર બાકી રહે છે.

નંદનવનના પૂર્વાન્તથી પશ્ચિમાન્ત સુધીનું અંતર તથા ઉત્તરાન્તથી દક્ષિણાન્ત સુધીનું અંતર ૯૯૦૦ યોજન છે[૧]

[-સમ ૯૯]

જમ્બૂદ્વીપના મેરુના મધ્ય ભાગમાં આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ઉપરના અને નીચેના ક્ષુદ્ર પ્રતરમાં આઠ રુચક પ્રદેશ છે, જેમને લઈને આ દશ દિશાઓ ગણાય છે[૨]—

૧ પૂર્વ; ૨ પૂર્વદક્ષિણ ૩ દક્ષિણ; ૪ દક્ષિણ પશ્ચિમ ૫ પશ્ચિમ, ૬ પશ્ચિમોત્તર ૭ ઉત્તર ૮ ઉત્તરપૂર્વ ૯ ઊર્ધ્વ; ૧૦ અધઃ

આ દશ દિશાના દશ નામ છે—

૧ ઐન્દ્રી; ૨ આગ્નેયી, ૩ યમા; ૪ નૈઋતી ૫ વારુણી, ૬ વાયવ્યા ૭ સોમા; ૮ ઈશાના; ૯ વિમલા ૧૦ તમા

[-સ્થા ૭૨]

ધરણીતલમાં રહેલા મેરુપર્વતની મધ્યમાં રહેલ રુચક નાભિની ચારે તરફ મેરુ પાંચ પાંચ હજાર યોજન પ્રમાણ પહોળો છે (કારણ કે ત્યાં તેનો વિષ્કમ્ભ ૧૦૦૦૦ યોજન છે એટલે મધ્ય ભાગથી બધી તરફ પાંચ પાંચ હજાર યોજન પ્રમાણ પહોળો હોય)

[-સમ ૧૧૮]

૧ આ નંદનવન આગળ જ ત્યાં પર ૯૯૫૪ ૬/૧૧ યોજન પ્રમાણ પહોળો છે. એટલે અહીં સામાન્યરૂપ ૯૯૦૦ કહ્યા છે એમ સમજવું.

૨ જે ઠેકાણે મેરુપર્વત ૧ [illegible] યોજન પહોળો છે ત્યાંથી સમભૂ [illegible] યોજન નીચે જતાં ત્યાં નીચેના પૂર્વના બે પ્રતર આવે છે આ પ્રતરો આખા લોકમાં સૌથી નાના પ્રતરો છે ક્ષુલ્લક કહેવાય છે. આ બન્ને પ્રતરના મધ્યમાં આવેલા ગોસ્તનાકાર ચાર ચાર પ્રદેશ છે તે રુચક પ્રદેશ કહેવાય છે આ પ્રદેશો પરથી જ બધી દિશાઓ તથા વિદિશાઓ કલ્પના કરવામાં આવે છે ને તિર્યગ્લોકના મધ્યમાં હોવાથી તિર્યગ્લોક મધ્ય પણ કહેવાય છે

(૪) જમ્બૂદ્વીપના વર્ષ—ક્ષેત્રો[1]

જમ્બૂદ્વીપમાં આ બબ્બે ક્ષેત્રો બધી રીતે સમાન માપવાળાં છે —

(૧) ૧ મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલ ભરત[2];
   ૨ મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ ઐરવત

(૨) ૧ મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલ હિમવત;[3]
   ૨ મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ હિરણ્યવત

(૩) ૧ મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલ હરિવર્ષ;[4]
   ૨ મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ રમ્યકવર્ષ

(૪) ૧ મેરુપર્વતની પૂર્વે આવેલ પૂર્વવિદેહ;[5]
   ૨ મેરુપર્વતની પશ્ચિમે આવેલ અપર (પશ્ચિમ) વિદેહ.

(૫) ૧ મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ ઉત્તર[6] કુરુ
   ૨. મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલ દેવકુરુ

[–સ્થા ૮૬]

ભરત અને ઐરવત એમની પ્રત્યેકની જીવાની[7] લંબાઈ ૧૪ ૧૧/૧૯ યોજન છે

[–સમ ૧૪]

જુઓ સમવાયાંગ ટિપ્પણ ન. ૧
૧ જુઓ સમવાયાંગ ટિપ્પણ ન. ૭
જુઓ સમવાયાંગ ટિપ્પણ ન. ૮
જુઓ સમવાયાંગ ટિપ્પણ ન. ૯
૧ જુઓ સમવાયાંગ ટિપ્પણ ન. ૧
જુઓ સમવાયાંગ ટિપ્પણ ન. ૧૧

૭ જ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] (પૂર્વ પશ્ચિમ) છે તે તેની [illegible] તે જ [illegible]

દક્ષિણાર્ધ ભરતની[1] જીવા લવણસમુદ્રમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ સુધી ગયેલી અને તે ૯૦૦૦ યોજન લાંબી છે (૯૭૪૮ ૧૨/૧૯ યોજન.)

[–સમ ૧૨૧]

દક્ષિણ ભરતની ધનુઃપૃષ્ઠની[2] લંબાઈ ૯૮૦૦ યોજનથી કાંઈક ઓછી છે (૯૭૬૬ ૧/૧૯ યોજન.)

[–સમ ૯૮]

હિમવત અને હિરણ્યવત વર્ષની પ્રત્યેકની બાહા ૬૭૫૫ ૩/૧૯ યોજન લાંબી છે[3]

[–સમ ૬૭]

હિમવત અને હિરણ્યવત વર્ષની જીવા ૩૭૬૭૪ ૧૬/૧૯ યોજનથી કાંઈક ઓછી લાંબી છે

[–સમ ૩૭]

ભરત વિષે સમજવું ધનુષ્યાકાર ધનુષની દોરી જીવા કહેવાય છે પણ અને હિમવત પર્વતને જુદા પાડતી લાંબી લીટી તે ભરતની જીવા અને ભરત તથા હિમવાન જુદા પાડતી લાંબી લીટી તે ભરતની જીવા.

દક્ષિણાર્ધ ભરતની જીવા એટલે ભરતવર્ષમાં આવેલ દીર્ઘ વૈતાઢ્ય અને દક્ષિણ ભરતને જુદા પાડનારી લાંબી લીટી (પૂર્વ-પશ્ચિમ) સમજવી.

[1] જેમ પ્રત્યંચા એ અતિમ ધનુષના હાથમાં એવો ભાગ તે ધનુ પૃષ્ઠ કહેવાય છે. ભરતક્ષેત્રના દક્ષિણ અને ઉત્તર એવા બે ભાગ છે તેમાં લવણસમુદ્ર અને દક્ષિણ ભરતને જુદી પાડતી જ કામઠાના આકારે લીટી છે તે દક્ષિણ ભરતનું ધનુઃપૃષ્ઠ. એ મને તે ૯૭૬૬ ૧/૧૯ યોજન થાય છે જુઓ લઘુક્ષેત્રસમાસ –ગા ૧૯૮

[3] હિમવત અને તેની પૂર્વ બાજુ લવણસમુદ્રને જુદી પાડતી એવાકાર લીટી તે હિમવતના પૂર્વ દિશાની બાહા. તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમની પણ બાહા સમજવી. તે જ પ્રમાણે હિરણ્યવત ક્ષેત્ર અને લવણસમુદ્રને જુદી પાડનાર લીટીઓ પણ તેની બાહા કહેવાય. આ બાબતનું માપ એકસરખું છે

હિમવંત-હિરણ્યવંતની જીવાનું ધનુઃપૃષ્ઠ ૩૮૭૪૦ ૧૦/૧૯ યોજન છે[1]

[-સમ ૩૮]

હરિવર્ષ અને રમ્યકવર્ષની જીવા ૭૩૯૦૧ ૧૭/૧૯ યોજન લાંબી છે

[-સમ ૭૩]

હરિવર્ષ અને રમ્યકવર્ષની જીવાનું ધનુઃપૃષ્ઠ ૮૪ ૧૬ ૪/૧૯ યોજન લાંબુ છે

[-સમ ૮૪]

હરિવર્ષ અને રમ્યકવર્ષનો વિસ્તાર ૮ યોજનથી કાંઈક વધારે છે

[-સમ ૮]

મહાવિદેહ વર્ષનો વિષ્કંભ ૩૩ યોજનથી કાંઈક વધારે છે

[-સમ ૩૩]

દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુની જીવા ૫૩ હજાર યોજનથી કાંઈક વધારે લાંબી છે

[-સમ ૫૩]

જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે ત્રણ વર્ષ છે—

૧ ભરત; ૨ હિમવંત; ૩ હરિવર્ષ

જંબૂદ્વીપમાં મેરુની ઉત્તરે ત્રણ વર્ષ છે—

૧ રમ્યકવર્ષ; ૨ હિરણ્યવંત; ૩ ઐરવત

[-સ્થા ૧૦૦]

૧ હિમવંત અને હિરણ્યવંત એ પ્રત્યેકની જીવાનું ધનુ ૨૫૨૩૦ ૪/૧૯ યોજન છે અને તેથી જીવાનું ધનુઃપૃષ્ઠ વર્ણવેલ છે.

જંબૂદ્વીપમાં છ વર્ષ છે[1]—

૧ ભરત; ૨ ઐરવત, ૩ હિમવત; ૪ હિરણ્યવત ૫. હરિવર્ષ ૬ રમ્યકવર્ષ

[-સ્થા ૫૨૨]

જંબૂદ્વીપમાં સાત વર્ષ છે—

૧ ભરત ૨. ઐરવત ૩ હિમવત; ૪ હિરણ્યવત ૫. હરિવર્ષ; ૬ રમ્યકવર્ષ ૭ મહાવિદેહ

[-સ્થા ૫૫૫; -સમ ૭]

જંબૂદ્વીપમાં દશ ક્ષેત્ર છે—

૧-૬ ભરત યાવત્ રમ્યકવર્ષ; ૭ પૂર્વવિદેહ[2] ૮ અપરવિદેહ; ૯ દેવકુરુ ૧૦ ઉત્તરકુરુ

[-સ્થા ૭૨૩]

જંબૂદ્વીપમાં મહાવિદેહ ક્ષેત્રના ચાર ભાગ છે—

૧ પૂર્વવિદેહ; ૨ અપરવિદેહ ૩ દેવકુરુ ૪ ઉત્તરકુરુ

[-સ્થા ૩૦૨]

(૫) જંબૂદ્વીપની કર્મ-અકર્મભૂમિ[3]

જંબૂદ્વીપમાં ત્રણ કર્મભૂમિઓ છે—

૧ ભરત ૨ ઐરવત; ૩ મહાવિદેહ.

[-સ્થા ૧૩]

---

૧ આ સ્થાનક હોવાથી ૬ વર્ષ કહ્યા છે. સામાન્ય વર્ણન ન સમજવું.

૨. મહાવિદેહક્ષેત્રના આ પૂર્વવિદેહ, અપરવિદેહ, અને દેવકુરુ તથા ઉત્તરકુરુ એવા ચાર ભાગ છે.

૩ જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૧.

● જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે ત્રણ અકર્મભૂમિ છે—

૧ હિમવત, ૨. હરિવર્ષ, ૩ દેવકુરુ

● જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની ઉત્તરે ત્રણ અકર્મભૂમિ છે—

૧ ઉત્તરકુરુ, ૨. રમ્યકવર્ષ ૩ હિરણ્યવત

[–સ્થા ૧૫૦]

● જંબૂદ્વીપમાં દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુ વર્જિત ચાર અકર્મભૂમિ છે—

૧ હિમવત; ૨. હિરણ્યવત; ૩ હરિવર્ષ; ૪ રમ્યકવર્ષ

[–સ્થા ૩ ૧]

● જંબૂદ્વીપમાં છ અકર્મભૂમિ છે—

૧ હિમવત; ૨ હિરણ્યવત; ૩ હરિવર્ષ; ૪ રમ્યક-વર્ષ; ૫. દેવકુરુ ૬ ઉત્તરકુરુ

[–સ્થા ૫૨૨]

અકર્મભૂમિના મનુષ્યોના ઉપભોગ માટે દશ પ્રકારનાં વૃક્ષો છે—

૧ મત્તાંગક — સ્વાદુ પીણાં પૂરું પાડનાર;
૨ ભૃત્તાંગ — ભાજન પાત્રો પૂરા પાડનાર;
૩ તૂર્યાંગ — વાજિંત્રોની ગરજ સારનાર
૪ દીપાંગ — સૂર્ય જેવા તેજસ્વી પ્રકાશના અભાવમાં દીપાનું કામ આપનાર;
૫ જ્યોતિરંગ — સૂર્ય-ચંદ્ર આદિના પ્રકાશની ગરજ સારનાર;
૬ ચિત્રાંગ — અનેકરંગી પુષ્પની માળા દેનાર;
૭ ચિત્રરસાંગ — વિવિધ વાનીઓ પૂરી પાડનાર;
૮ મણ્યંગ — મણિ, રત્ન વગેરે આભૂષણો આપનાર;
૯ ગૃહાકાર — ઘરની ગરજ સારનાર;

૧૦ અનગ્ન — જેથી ત્યાંના નિવાસીઓની નગ્નતા દૂર થાય તેવાં વસ્ત્ર અને બાકીની આવશ્યકતાની પૂર્તિ કરનાર.

[–ક્રમ ૧]

(૬) ચક્રવર્તીના વિજયો[1]

જમ્બૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા મહા નદીની ઉત્તરે આઠ ચક્રવર્તી-વિજયો આવેલા છે —

૧ કચ્છ, ૨ સુકચ્છ, ૩ મહાકચ્છ; ૪ કચ્છકાવતી; ૫ આવર્ત; ૬ મંગલાવર્ત, ૭ પુષ્કલાવર્ત; ૮ પુષ્કલાવતી[2]

એજ શીતા નદીની દક્ષિણે પણ આઠ ચક્રવર્તી-વિજયો છે તે આ —

૧ વત્સ; ૨ સુવત્સ, ૩ મહાવત્સ, ૪ વત્સાવતી, ૫ રમ્ય, ૬ રમ્યક; ૭ રમણિક; ૮ મંગલાવતી[3]

જમ્બૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પશ્ચિમે શીતોદા નદી વહે છે તેની દક્ષિણે આઠ ચક્રવર્તીના વિજયો છે તે આ —

૧ પદ્મ, ૨ સુપદ્મ, ૩ મહાપદ્મ, ૪ પદ્માવતી, ૫ શંખ; ૬ કુમુદ; ૭ નલિન, ૮ નલિનાવતી (નલિનાવતી[4])

એજ શીતોદા નદીની ઉત્તરે આઠ ચક્રવર્તી-વિજયો છે, તે આ —

[1] જુઓ સ્થાનાંગ અને [illegible] ૧૩
[2] આ વિજયમાં વર્તમાનમાં સીમંધર સ્વામી નામના તીર્થંકર [illegible] છે
[3] આમાં વર્તમાનમાં [illegible] સ્વામી તીર્થંકર વર્તે છે
આમાં વર્તમાનમાં [illegible] સ્વામી તીર્થંકર વર્તે છે

૧ વપ્ર; ૨. સુવપ્ર; ૩ મહાવપ્ર; ૪ વપ્રાવતી; ૫. વલ્ગુ; ૬ સુવલ્ગુ, ૭ ગંધિલ ૮ ગંધિલાવતી[1]

જંબૂદ્વીપમાં ૩૪ ચક્રવર્તી-વિજય છે તે આ પ્રમાણે —

૩ મહાવિદેહમાં; ૧ ભરત; ૧ ઐરવત = ૩૪
[-સમ ૩૪]

(૭) રાજધાનીઓ

જંબૂદ્વીપમાં મેરુ પર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીની ઉત્તરે આઠ રાજધાનીઓ[2] છે —

૧ ક્ષેમા, ૨ ક્ષેમપુરી, ૩ રિષ્ટા ૪ રિષ્ટપુરી; ૫. ખડ્ગી; ૬ મંજૂષા; ૭ ઔષધિ; ૮ પૌંડરિકિણી.

એ જ નદીની દક્ષિણે પણ આઠ રાજધાનીઓ[3] છે — તે આ —

૧ સુસીમા; ૨. કુંડલા ૩ અપરાજિતા; ૪ પ્રભંકરા; ૫. અંકાવતી ૬ પદ્માવતી; ૭ શુભા; ૮ રત્નસંચયા

મેરુ પર્વતની પશ્ચિમે વહેતી શીતોદા નદીની દક્ષિણે આઠ રાજધાનીઓ[4] છે તે આ —

૧ અશ્વપુરી, ૨. સિંહપુરા; ૩ મહાપુરા; ૪ વિજયપુરા ૫. અપરાજિતા; ૬ અપરા; ૭ અશોકા ૮ વીતશોકા

---

૧ આમાં વર્તમાનમાં શ્રીસુબાહુસ્વામી તીર્થંકર વસે છે.

૨ આ આઠે રાજધાનીઓ ક્રમશ: પૂર્વોક્ત કચ્છાદિ આઠ ઉત્તર વિભાગની ચક્રવર્તી-વિજયોની છે જે પૂર્વમહાવિદેહમાં છે.

૩ આ આઠે રાજધાનીઓ વચ્છાદિ આઠ દક્ષિણવિભાગની વિજયોની છે જે પૂર્વમહાવિદેહમાં છે.

૪ આ આઠે રાજધાનીઓ પદ્માદિ આઠ દક્ષિણવિભાગની વિજયોની છે જે પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં છે.

એ જ નદીની ઉત્તરે પણ આઠ રાજધાનીઓ[1] છે તે આ—

૧ વિજયા; ૨ વૈજયંતી; ૩ જયંતી; ૪ અપરાજિતા; ૫ ચક્રપુરા; ૬ ખડ્ગપુરા; ૭ અવધ્યા; ૮ અયોધ્યા.

[—સ્થા. ૬૩૭]

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં દશ રાજધાનીઓ[2] છે તે આ—

૧ ચંપા (અંગદેશની); ૨ મથુરા (શૂરસેનની); ૩ વારાણસી (કાશીની); ૪ શ્રાવસ્તી (કુણાલની); ૫ સાકેત-અયોધ્યા (કોશલની); ૬ હસ્તિનાપુર (કુરુની); ૭ કાંપિલ્ય (પાંચાલની); ૮ મિથિલા (વિદેહની); ૯ કૌશાંબી (વત્સની); ૧૦ રાજગૃહ (મગધની)

[—સ્થા. ૭૧૮]

૮ જંબૂદ્વીપના વર્ષધર પર્વતો

જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે સમાન પરિમાણયુક્ત ક્રમશઃ આ બે વર્ષધર[3] પર્વતો આવેલા છે—

૧. આ આઠે રાજધાનીઓ ક્રમશઃ વિજયોની જ ... પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં ઉત્તર વિભાગમાં આવેલી છે.

૨. આ રાજધાનીઓમાં સામાન્ય રીતે સાધુઓને પ્રવેશ નિષિદ્ધ છે; કારણ કે ત્યાં મન-ક્ષોભ કરનાર ઘણી વસ્તુઓ હોય. ... માસમાં ... પ્રવેશ ... ત્યાં સુધી ... વાર પ્રવેશ કરે તો દોષ થાય છે અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે. રાજધાનીઓ ... ૧૧ પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ અહીં ... હોવાથી ... છે.

૩. ભરત આદિ ક્ષેત્રોને પૃથક્ કરનાર પર્વતો વર્ષધર કહેવાય છે. તે ૬ છે જે અહીં બતાવેલ છે. જંબૂદ્વીપમાં ભરતાદિ સાત ક્ષેત્રો છે ... વર્ષધર પર્વત છે — ... ૬ આ બધા વર્ષધર પર્વતો પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી ... છે ... પૂર્વ અને પશ્ચિમ લવણસમુદ્ર સુધી છે.

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
([illegible])

[illegible]
[illegible]
[illegible]
([illegible])

[illegible]
[illegible]
([illegible])

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ક્ષુલ્લહિમવંત અને શિખરી વર્ષધરની જીવા ૨૪૯૩૨ ૧/૨ યોજનથી કાંઈક વધારે લાંબી છે

[-સમ ૨૪]

નિષધ-નીલવંત વર્ષધરની જીવાની લંબાઈ ૯૪૧૫૬ ૨/૧૯ યોજન છે

[-સમ ૯૪]

મહાહિમવાન અને રુકમી વર્ષધરની જીવા ૫૩૯૩૧ ૬/૧૯ યોજન તથા ધનુપૃષ્ઠની જીવા ૫૭૨૯૩ ૧૦/૧૯ યોજન છે

[-સમ ૫૩ ૫૭]

બધા ક્ષુલ્લહિમવાન અને શિખરી પર્વતો ૧૦ યોજન ઊંચા અને ૧ ૦ ગાઉ જમીનમાં છે

[-સમ ૧]

મહાહિમવાન અને રુકમી વર્ષધરની ઊંચાઈ • યોજન છે અને તે જમીનમાં ઊંડા ૨૦૦ ગાઉ છે

[-સમ ૧ ૨]

મહાહિમવાન અને રુકમીની ટોચથી સૌગંધિકકાંડ (રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પ્રથમ કાંડનું આઠમું કાંડ)ના નીચેના છેડા સુધીનું અંતર ૮૨ યોજન છે

[-સમ ૮૨]

બધા નિષધ-નીલવંત પર્વતો ૪૦૦ યોજન ઊંચા અને ૪ ગાઉ ઊંડા છે

[-સમ ૧ ૧; -સ્થા ૩ ૨]

---

૭ તેથી પણ તેને વર્ષધર ન કહી શકાય; કારણ તેમ કહેવા જતાં તો વૈતાઢ્યને પણ વર્ષધર કહેવા જોઈએ. તે પણ ભરત અને ઐરવતને બે ભાગમાં વહેંચી નાખે છે. તેથી આ સૂત્રમાં વર્ષધરનો સામાન્ય અર્થ ક્ષેત્રને વિભાજન કરનાર ગિરિ ન લેતાં બીજો જ લેવો જોઈએ.

(૯) જંબૂદ્વીપના વૈતાઢ્યપર્વતો[1]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મંદર (મેરુ) પર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે સમાન પરિમાણયુક્ત બે વૃત્તવૈતાઢ્ય છે —

૧ હિમવતમાં શબ્દાપાતી; ૨. હિરણ્યવતમાં વિકટાપાતી

એ બન્ને વૃત્તવૈતાઢ્યમાં ક્રમશઃ આ બે પલ્યસ્થિતિયુક્ત દેવો વસે છે —

૧ સ્વાતિ, ૨ પ્રભાસ

(૨) જંબૂદ્વીપમાં મંદર (મેરુ) પર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે સમાન પરિમાણયુક્ત આ બે વૃત્તવૈતાઢ્ય છે —

૧ હરિવર્ષમાં ગંધાપાતી; ૨ રમ્યકવર્ષમાં માલ્યવાન.

એ બન્ને વૃત્તવૈતાઢ્યમાં પલ્ય સ્થિતિવાળા આ બે દેવો ક્રમશઃ વસે છે —

૧ અરુણ; ૨ પદ્મ.

(૩) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે બે દીર્ઘવૈતાઢ્ય પર્વતો છે —

૧ ભરતમાં; ૨ ઐરવતમાં

ભરતક્ષેત્રના દીર્ઘવૈતાઢ્યમાં સરખા માપવાળી બે ગુફાઓ છે અને તેમાં બે દેવો રહે છે તે આ પ્રમાણે —

૧ તમિસ્રામાં કૃતમાલક દેવ, ૨ ખંડપ્રપાતામાં નૃત્તમાલક દેવ.

ઐરવતના વૈતાઢ્યમાં પણ એ જ નામની ગુફાઓ છે અને તેમાં એ જ નામના દેવો વસે છે

[-સ્થા ૮૭]

તમિસ્રા અને ખંડપ્રપાતા ગુફા આઠ યોજન ઊંચી છે.

[-સમ ૧૨૧]

---

1 જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં ૧૫.

બધી તમિસ્રા અને ખંડપ્રપાતા ગુફા ૫ યોજન પહોળી છે

[-સમ ૫]

ચાર વૃત્તવૈતાઢ્ય છે તે આ —

૧ શબ્દાપાતી વિકટાપાતી ૩ ગંધાપાતી, ૪ માલ્યવાન.

તેમાં ચાર દેવો પલ્યસ્થિતિવાળા વસે છે તે આ —

૧ સ્વાતિ[1] ૨ પ્રભાસ ૩ અરુણ ૪ પદ્મ

[-સ્થા ૪ ૧]

જંબૂદ્વીપમાં ૩૪ દીર્ઘવૈતાઢ્યો છે[2]

[-સમ ૩૪]

બધા દીર્ઘવૈતાઢ્યો ૨૫ યોજન ઊંચા અને ૨૫ ગાઉ જમીનમાં હોય છે અને મૂળમાં ૫૦ યોજન પહોળા છે

[-સમ ૨૫. ૧ ૫]

બધા વૃત્તવૈતાઢ્યો હજાર યોજન ઊંચા, હજાર ગાઉ જમીનમાં છે અને મૂળમાં હજાર યોજન પહોળા છે તે સર્વ ઠેકાણે સમાન માપવાળા છે અને પલ્યકાકારવાળા છે

[સમ ૧૧૩ -સ્થા ૭૧૧]

બધા વૃત્તવૈતાઢ્યોના ઉપરના શિખરતલથી સૌગંધિક કાંડના નીચેના અંત સુધીનું અંતર ૯૦૦૦ યોજન છે

[-સમ ૯૦]

બધી બાજુની વિદ્યાધરશ્રેણીઓ[3] દસદસ યોજન વિસ્તારવાળી છે

1 જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિમાં આ ક્રમથી જુદો ક્રમ છે સ્વાતિ, અરુણ, પદ્મ, પ્રભાસ. જુઓ ગાથા ૩૩

૨ તે આ પ્રમાણે — ૩૨ વિજયોમાં ૩૨ અને ભરત તથા ઐરવતમાં.

૩. આ વિદ્યાધર શ્રેણીઓ — વિદ્યાધરોના નગરોની હારો સમજવી. તે વૈતાઢ્ય પર્વત પર હોય છે અને તે પર્વતના ... યોજન ઊંચે વિદ્યાધરશ્રેણીઓ આવેલી છે.

આભિયોગિક દેવોની શ્રેણીઓ પણ તેટલા જ વિસ્તારવાળી છે.

[-સ્થા. [illegible]]

(૧૦) જંબૂદ્વીપના વક્ષસ્કાર આદિ પર્વતો[1]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલા દેવકુરુની પૂર્વ અને પશ્ચિમની બાજુમાં અશ્વસ્કંધ જેવા અર્ધચંદ્રાકારે બે વક્ષસ્કાર[2] પર્વતો છે —

૧ સૌમનસ; ૨ વિદ્યુત્પ્રભ.

(૨) જંબૂદ્વીપમાં મેરુની ઉત્તરે આવેલ ઉત્તરકુરુમાં પણ તેવા જ પૂર્વ અને પશ્ચિમની બાજુમાં બે વક્ષસ્કાર પર્વતો[2] છે તે આ —

૧ ગંધમાદન (પશ્ચિમમાં); ૨ માલ્યવાન (પૂર્વમાં).

[-સ્થા. [illegible]]

જંબૂદ્વીપના મંદર પર્વતની ચારે વિદિશાએ ચાર[3] વક્ષસ્કાર પર્વત છે —

૧ સૌમનસ (અગ્નિ); ૨ વિદ્યુત્પ્રભ (નૈઋત્ય); ૩ ગંધમાદન (વાયવ્ય); ૪ માલ્યવંત (ઈશાન).

[-સ્થાન ૪]

૧ આ [illegible] પર્વતો [illegible] નામ [illegible] છે [illegible] તેમ [illegible] છે કે તે [illegible] જ છે.

૨ જુઓ [illegible] અને ટિપ્પણ નં. ૧૧.

૩ [illegible] જ આ પર્વતો [illegible] તેમ [illegible] છે કે તે [illegible] છે [illegible] રીતે [illegible] છે [illegible] વિદિશાની [illegible].

(૧) મંદર[1] પર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીના ઉત્તર કિનારે ચાર વક્ષસ્કાર પર્વત છે—

૧ ચિત્રકૂટ ૨ પદ્મકૂટ (બ્રહ્મકૂટ) ૩ નલિનીકૂટ ૪ એકશૈલ.

(૨) એ જ નદીના દક્ષિણ કિનારે આ ચાર વક્ષસ્કાર છે—

૧ ત્રિકૂટ ૨ વૈશ્રમણકૂટ ૩ અંજનકૂટ ૪ માતંજનકૂટ

(૩) મંદર પર્વતની પશ્ચિમે વહેતી શીતોદા નદીના દક્ષિણ કિનારે આ ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે—

૧ અંકાપાતીકૂટ ૨ પદ્માપાતીકૂટ ૩ આશીવિષકૂટ ૪ સુખાવહકૂટ

(૪) એ જ નદીના ઉત્તરના કિનારે આ ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે—

૧ ચંદ્રપર્વત ૨ સૂરપર્વત ૩ નાગપર્વત ૪ દેવપર્વત

[—સ્થા. ૩૦૨]

(૫) જંબૂદ્વીપના મંદર પર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીની ઉત્તરે પાંચ અને દક્ષિણે પાંચ વક્ષસ્કાર છે તે આ પ્રમાણે—

૧ ઉત્તર	૨ દક્ષિણ
૧ માલ્યવાન	૧ ત્રિકૂટ ... માતંજન
૨ ચિત્રકૂટ ... પદ્મકૂટ	... સૌમનસ

[1] [illegible]

(૨) તે જ પ્રમાણે મેરુપર્વતની પશ્ચિમે વહેતી શીતોદા નદીની દક્ષિણે અને ઉત્તરે પાંચ-પાંચ વક્ષસ્કાર પર્વત છે તે આ —

૧ ઉત્તર	૨ દક્ષિણ
૧ વિદ્યુત્પ્રભ	૧-૪ અંકપર્વત – દેવપર્વત
૨-૫ અંકાપાતી – સુખાવહ	૫. ગંધમાદન

[–સ્થા ૪૩૪]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીના બન્ને ઉત્તર-દક્ષિણ કિનારા પર આઠ વક્ષસ્કાર પર્વત છે —

૧ ચિત્રકૂટ; ૨ પદ્મકૂટ (બ્રહ્મકૂટ); ૩ નલિનીકૂટ; ૪ એકશૈલ; ૫ ત્રિકૂટ; ૬ વૈશ્રમણ; ૭ અંજન; ૮ માતંજન.

(૨) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પશ્ચિમે વહેતી શીતોદા નદીના બન્ને કિનારા પર આઠ વક્ષસ્કાર પર્વતો છે —

૧ અંકાપાતી; ૨. પદ્માપાતી; ૩ આશીવિષ; ૪ સુખાવહ; ૫ ચંદ્રપર્વત; ૬ સૂરપર્વત; ૭ નાગપર્વત ૮ દેવપર્વત

[સ્થા ૬૩૭]

(૧) જંબૂદ્વીપના મેરુપર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીના બન્ને કિનારા પર દશ વક્ષસ્કાર પર્વત છે —

૧ માલ્યવાન; ૨ ચિત્રકૂટ; ૩ વિચિત્રકૂટ; ૪ બ્રહ્મકૂટ ... ૫ ૧૦ સૌમનસ

[illegible]

(૨) જંબૂદ્વીપના મેરુપર્વતની પશ્ચિમે વહેતી શીતોદા નદીના બન્ને કિનારા પર ૧૦ વક્ષસ્કાર પર્વતો છે —

૧–૧૦ વિદ્યુત્પ્રભ યાવત્ ગંધમાદન.[1]

[–સ્થા ૭૬૮]

જંબૂદ્વીપમાં ૨૦૦ કાંચનક[2] પર્વતો છે

[–સમ ૨ ૧]

બધા કાંચનક પર્વતો શિખર પર ૫૦ યોજન પહોળા અને મૂળમાં ૧૦૦ યોજન પહોળા છે તથા ૧૦૦ યોજન ઊંચા અને ૨૫ ગાઉ ઊંડા છે

[–સમ ૫ ૧]

બધા યમક[3] પર્વતો હજાર યોજન ઊંચા હજાર ગાઉ ઊંડા અને મૂળમાં હજાર યોજન લાંબા પહોળા છે

[–સમ ૧૧૩]

સૌમનસ ગંધમાદન, વિદ્યુત્પ્રભ અને માલ્યવાન આ વક્ષસ્કાર પર્વતો મંદર પર્વતોથી ૫૦૦ યોજન ઊંચા છે અને ત્યાં જ ૫૦૦ ગાઉ જમીનમાં ઊંડા છે

[–સમ ૧૦૮]

બધા વક્ષસ્કાર પર્વતો શીતા નદી તથા શીતોદા નદી પાસે તથા મેરુપર્વતના છેડા પાસે ૫૦૦ યોજન ઊંચા અને ૫૦૦ ગાઉ ઊંડા છે

[–સમ ૧૦૯–સ્થા ૪૩૪]

૧. પૂર્વોક્ત સૂત્ર ૨૩૪ (પૃ ૫૮૭)ના (૨) પ્રમાણે.

૨. પૃ ૫૧૧ પર જણાવેલા દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુના ૧૦૦ પ્રત્યેકની અને આનુપૂર્વી ૨૦૦ કાંચનક પર્વતો જણાવ્યા છે મિલાવી સર્વ મળી ૨૦૦ થાય.

૩. ઉત્તરકુરુમાં નીલવાન વર્ષધરની ઉત્તરે નદીને કિનારે યમક દેવતાના બે પર્વતો યમક કહેવાય છે મનુષ્યક્ષેત્રમાં આવા મળી પાંચ દેવકુરુમાં યમક પર્વતો છે

ચિત્રકૂટ અને વિચિત્રકૂટ હજાર યોજન ઊંચા હજાર યોજન ... અને હજાર યોજન મૂળમાં લાંબા-પહોળા છે
[-૭૫ ૧૧૬]

(૧૧) જંબૂદ્વીપમાંના કૂટો

(૧) મંદર પર્વતની દક્ષિણે આવેલ ક્ષુદ્રહિમવાન વર્ષધરમાં બે કૂટ છે—

૧ ક્ષુદ્રહિમવાન કૂટ ૨ વૈશ્રમણ કૂટ

(૨) મંદર પર્વતની દક્ષિણે આવેલ મહાહિમવાન વર્ષધરમાં બે કૂટ છે—

૧ મહાહિમવાન કૂટ ૨ વૈડૂર્ય કૂટ

(૩) મંદર પર્વતની દક્ષિણે આવેલ નિષધ વર્ષધરમાં બે કૂટ છે—

૧ નિષધ કૂટ ૨ રુચકપ્રભ

(૪) મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ નીલવંત વર્ષધરમાં બે કૂટ છે—

૧ નીલવંત કૂટ ૨ ઉપદર્શન કૂટ

(૫) મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ રુક્મી વર્ષધરમાં બે કૂટ છે[૧]—

૧ રુક્મીકૂટ; ૨ મણિકંચનકૂટ

(૬) મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ શિખરી વર્ષધર પર્વતમાં બે કૂટ છે[૨]—

૧ શિખરીકૂટ; તિગિચ્છકૂટ

[-સ્થા ૮૭]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મેરુની દક્ષિણે છ કૂટ છે[૩]—

૧ ક્ષુલ્લહિમવાનકૂટ; ૨ વૈશ્રમણકૂટ (૩) મહાહિમવાનકૂટ ૪ વૈડૂર્યકૂટ; ૫. નિષધકૂટ; ૬ રુચકકૂટ

(૨) જંબૂદ્વીપમાં મેરુની ઉત્તરે છ કૂટ છે[૪]—

૧ નીલવંતકૂટ ૨ ઉપદર્શનકૂટ; ૩ રુક્મીકૂટ (૪) મણિકંચનકૂટ ૫. શિખરીકૂટ તિગિચ્છકૂટ

[-સ્થા ૫૨૧]

ક્ષુલ્લહિમવાનકૂટના ઉપરના છેડાથી ક્ષુલ્લહિમવાન વર્ષધરની સમતલભૂમિ સુધીનું અંતર ૬ યોજન છે તે જ પ્રમાણે શિખરીકૂટનું

[સમ ૧ ૬]

૧ રુક્મીના આઠમાંથી બે કૂટનું જ ગ્રહણ છે

૨ શિખરીના ૧૧ માંથી માત્ર બે કૂટનું જ ગ્રહણ કર્યું છે સ્થાન બીજું હોવાથી બે નામ ?

૩. મેરુની દક્ષિણે આવેલ ત્રણ વર્ષધરમાંના પ્રત્યેકના બબ્બે કૂટનું જ ગ્રહણ કર્યું છે તેથી છ કૂટ થયાં છે

૪ મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ ત્રણ વર્ષધરમાંનાં પ્રત્યેકનાં બબ્બે કૂટનું જ અહીં ગ્રહણ છે તેથી છ કૂટો થાય. તેમ કરવાનું કારણ એકવાક્ય કર્યું છે.

મહાહિમવાનકૂટની ટોચથી સૌગન્ધિકા કાંડ સુધીનું અંતર ૮૭૦ યોજન છે

[-સમ ૮૭]

રુકમીકૂટ વિષે પણ તે જ પ્રમાણે સમજવું

[-સમ ૮૭]

મહાહિમવાનકૂટના ઉપરના છેડાથી મહાહિમવંત વર્ષધરની સમતલભૂમિ સુધીનું અંતર સાતસો યોજન છે તે જ પ્રમાણે રુકમીકૂટ વિષે સમજવું

[-સમ ૧૧]

નિષધકૂટના ઉપરના છેડાથી નિષધ વર્ષધરની સમતલભૂમિ સુધીનું અંતર ૯ યોજન છે તે જ પ્રમાણે નીલવંતકૂટનું સમજવું

[-સમ ૧૧૧]

બધાં વર્ષધરકૂટો ૫ યોજન ઊંચાં અને મૂળમાં ૫ યોજન પહોળા છે

[-સમ ૧૮]

(૧) જંબૂદ્વીપના સૌમનસ વક્ષસ્કાર પર્વતના સાત કૂટ[1] છે —

૧ સિદ્ધકૂટ ૨ સૌમનસકૂટ ૩ મંગલાવતીકૂટ; ૪ દેવકુરુકૂટ; ૫. વિમલકૂટ; ૬ કાંચનકૂટ; ૭ વિશિષ્ટકૂટ

1 આ સૌમનસ ગજદંતાકાર છે અને મેરુની દક્ષિણે આવેલ નિષધથી મેરુ સુધી ફેલાયેલો છે. તે દેવકુરુની પૂર્વમાં આવેલો છે. તેમાં મેરુની નજીકના ભાગમાં પ્રથમ સિદ્ધકૂટ છે અને ત્યાર પછી ક્રમશઃ નિષધ તરફ બાકીના કૂટ છે

(૭) જમ્બૂદ્વીપના ગંધમાદન વક્ષસ્કાર પર્વતના સાત કૂટ[1] છે —

૧ સિદ્ધકૂટ ૨ ગંધમાદનકૂટ; ૩ ગંધિલાવતીકૂટ ૪ ઉત્તરકુરુકૂટ ૫ પરિઘકૂટ; ૬ લોહિતાક્ષકૂટ; ૭ આનંદનકૂટ

[-સ્થા ૫૯૦]

જમ્બૂદ્વીપના મંદર પર્વતમા ભદ્રશાલવનમા આઠ દિગ્હસ્તિકૂટ[2] છે —

૧ પદ્મોત્તરકૂટ ૨ નીલવંતકૂટ ૩ સુહસ્તિકૂટ; ૪ અંજનગિરિકૂટ ૫ કુમુદકૂટ; ૬ પલાશકૂટ; ૭ અવતંસકકૂટ ૮ રોચનગિરિકૂટ

[-સ્થા ૬૪૨]

(૮) જમ્બૂદ્વીપમા મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલ મહાહિમવાન વર્ષધર પર્વતમા આઠ કૂટ[3] છે —

૧ સિદ્ધ, ૨ મહાહિમવાન ૩ હિમવાન ૪ રોહિત ૫ હ્રી; ૬ હરિકાંતા ૭ હરિવર્ષ; ૮ વૈડૂર્ય

૧ આ ગંધમાદન પણ ગજદંતાકારે છે. મેરુની ઉત્તરે આવેલ નીલવંતથી મેરુપર્વત સુધી ફેલાયેલ છે અને ઉત્તરકુરુની પૂર્વમાં છે. તેની ઉપર મેરુની નજીકમાં સિદ્ધકૂટ છે અને ત્યાર પછી ક્રમશઃ નીલવંતની દિશામાં બાકીનાં કૂટો છે.

૨. આ કૂટો હાથીના આકારે હોવાથી દિગ્હસ્તિકૂટ કહેવાય છે. તે હસ્તિકૂટ પણ કહેવાય છે. તેમનો સ્થાનનિર્દેશ આ પ્રમાણે — સીતા નદીના ઉત્તર કિનારે પૂર્વદિશામાં પદ્મોત્તર અને નીલવંત કૂટ છે અને બાકીના ક્રમમાં મેરુની ચારે દિશામાં ગોઠવી આવેલાં છે.

૩. મહાહિમવાનનાં આ આઠ કૂટમાં પ્રથમ સિદ્ધકૂટ પૂર્વ દિશામાં છે અને ત્યાર પછી ક્રમશઃ પશ્ચિમ તરફ બાકીનાં આવેલાં છે.

(૨) જમ્બૂદ્વીપમાં મેરુની ઉત્તરે આવેલ રુક્મી વર્ષધરનાં આઠ કૂટ[1] છે—

૧ સિદ્ધ ૨ રુક્મી; ૩ રમ્યક; ૪ નરકાન્તા; ૫ બુદ્ધિ ૬ રૌપ્ય; ૭ હિરણ્યવત; ૮ મણિકાંચન. [–સ્થા. ૬૪૩]

(૧) જમ્બૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલ ભરત ક્ષેત્રમાંના દીર્ઘવૈતાઢ્ય પર્વતના[2] નવ કૂટ છે—

૧ સિદ્ધ;[3] ૨ ભરત; ૩ ખંડક ૪ માની; ૫ વૈતાઢ્ય; ૬ પૂર્ણ ૭ તમિસ્રગુફા; ૮ ભરત ૯ વૈશ્રમણ

(૨) જમ્બૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલ નિષધ વર્ષધરના નવ કૂટ છે—

૧ સિદ્ધ; ૨ નિષધ; ૩ હરિવર્ષ; ૪ વિદેહ; ૫ હ્રી; ૬ ધૃતિ; ૭ શીતોદા; ૮ અપરવિદેહ; ૯ રુચક

[illegible]

૧ [illegible]

૨ [illegible]

૩ [illegible]

(૩૮) જમ્બૂદ્વીપમાં મેરુની ઉત્તરે નીલવંત વર્ષધરમાં નવ કૂટ છે—

૧ સિદ્ધ, ૨. નીલવંત; ૩ વિદેહ, ૪ શીતા; ૫. કીર્તિ; ૬ નારીકાંતા; ૭ અપરવિદેહ; ૮ રમ્યક ૯ ઉપદર્શન.

(૩૯) જમ્બૂદ્વીપના મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ ઐરવત-ના દીર્ઘવૈતાઢ્યમાં નવ કૂટ છે—

૧ સિદ્ધ, ૨. રત્ન; ૩ ખંડક ૪ માની ૫ વૈતાઢ્ય ૬ પૂર્ણ ૭ તિમિસગુફા ૮ ઐરવત ૯ વૈશ્રમણ

[-સ્થા ૧૮૯]

વક્ષસ્કારના બીજા કૂટો સિવાયના બધા હરિ (વિદ્યુત્પ્રભનું) અને હરિસ્સહ (માલ્યવાનનું) કૂટો ૧ હજાર યોજન ઊંચાં છે, અને મૂળમાં હજાર યોજન પહોળાં છે

[-સમ ૧૧૩]

નંદનવનના બાકીના કૂટો સિવાયના બધા બલકૂટો પણ હજાર યોજન ઊંચા અને હજાર યોજન મૂળમાં પહોળા છે

[-સમ ૧૧૩]

હરિ અને હરિસ્સહ સિવાયના વક્ષસ્કારનાં કૂટો ૫૦૦ યોજન ઊંચાં અને મૂળમા ૫ યોજન લાંબાં પહોળા છે

બલકૂટ સિવાયનાં બાકીના નંદનવનનાં બધા કૂટો પણ તે જ પ્રમાણે

[-સમ ૧૦૮]

(૧૨) જમ્બૂદ્વીપમાના કૂટો

જમ્બૂદ્વીપમાં[૧] મેરુપર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે આવેલા —

૧. વિશેષ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ૧૯

તે તે વૈતાઢ્યોનાં કૂટના નામોમા બીજુ અને આઠમું તે તે વૈતાઢ્યના નામવાળુ સમજવું. બાકીનાં ૭ નામો કચ્છ અને સુકચ્છના નામો જેવા જ સમજવાં.

(૧૩) વત્સ, (૧૪) સુવત્સ, (૧૫) મહાવત્સ, (૧૬) વત્સાવતી, (૧૭) રમ્ય, (૧૮) રમ્યક (૧૯) રમણિક, (૨) મંગલાવતી — આ આઠ વિજયોના દીર્ઘવૈતાઢ્યનાં ઉપર પ્રમાણે નવનવ કૂટ સમજવાં. નામ પણ તે જ પ્રમાણે બીજુ અને આઠમું કૂટ પોત પોતાના નામનું છે

(૨૧) જંબૂદ્વીપના વિદ્યુત્પ્રભ વક્ષસ્કાર (ગજદંતગિરિ)નાં નવ કૂટ છે—

૧ સિદ્ધ, ૨. વિદ્યુત, ૩ દેવકુરુ ૪ પદ્મ, ૫. કનક ૬ સ્વસ્તિક ૭ શીતોદા, ૮ સજલ, ૯ હરિકૂટ

(૨૨) જંબૂદ્વીપના પદ્મવિજયના દીર્ઘવૈતાઢ્યનાં નવ કૂટ છે —

૧ સિદ્ધ, ૨. પદ્મ, ૩ ખંડક, ૪ માની, ૫ વૈતાઢ્ય, ૬ પૂર્ણ ૭ તમિસ્રગુહા, ૮ પદ્મ, ૯ વૈશ્રમણ

(૨૩) સુપદ્મ, (૨૪) મહાપદ્મ, (૨૫) પદ્માવતી, (૨૬) શંખ, (૨૭) કુમુદ, (૨૮) નલિન, (૨૯) સલિલાવતી – આ વિજયોના પણ દીર્ઘવૈતાઢ્યનાં નવ-નવ કૂટો પદ્મ વિજયની જેમ સમજી લેવા. બીજા અને આઠમા કૂટનું નામ પોત પોતાના નામ જેવું સમજવું.

(૩) વપ્ર, (૩૧) સુવપ્ર, (૩૨) મહાવપ્ર (૩૩) વપ્રાવતી, (૩૪) વલ્ગુ, (૩૫) સુવલ્ગુ, (૩૬) ગંધિલ, (૩૭) ગંધિલાવતી — આ વિજયોના વૈતાઢ્યોનાં પણ નવ-નવ ૮ ઉપર પ્રમાણે સમજી લેવા

૧ આ ગજદંતગિરિના વિભાગમાંનું સર્વ પ્રથમ સિદ્ધ મેરુની નજીક અને ત્યાર પછીના ક્રમશ નિષધની નિકટ છે

(૩૮) જમ્બૂદ્વીપમાં મેરુની ઉત્તરે નીલવત વર્ષધરમાં નવ કૂટ છે—

૧ સિદ્ધ, ૨ નીલવત ૩ વિદેહ, ૪ શીતા, ૫. કીર્તિ; ૬ નારીકાંતા; ૭ અપરવિદેહ; ૮ રમ્યક ૯ ઉપદર્શન.

(૩૯) જમ્બૂદ્વીપના મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ ઐરવત ના દીર્ઘવૈતાઢ્યમાં નવ કૂટ છે—

૧ સિદ્ધ; ૨. રત્ન ૩ ખંડ; ૪ માની; ૫. વૈતાઢ્ય; ૬ પૂર્ણ; ૭ તિમિસગુહા; ૮ ઐરવત; ૯ વૈશ્રમણ

[–સ્થા ૬૮૯]

વક્ષસ્કારનાં બીજા કૂટો સિવાયનાં બધા હરિ (વિદ્યુત્પ્રભનું) અને હરિસ્સહ (માલ્યવાનનું) કૂટો ૧ હજાર યોજન ઊંચાં છે અને મૂળમાં હજાર યોજન પહોળા છે

[–સમ ૧૧૩]

નંદનવનના બાકીના કૂટો સિવાયના બધાં બલકૂટો પણ હજાર યોજન ઊંચાં અને હજાર યોજન મૂળમાં પહોળા છે

[–સમ ૧૧૩]

હરિ અને હરિસ્સહ સિવાયના વક્ષસ્કારનાં કૂટો ૫૦૦ યોજન ઊંચા અને મૂળમાં ૫૦૦ યોજન લાંબાં પહોળાં છે બલકૂટ સિવાયનાં બાકીના નંદનવનનાં બધા કૂટો પણ તે જ પ્રમાણે.

[–સમ ૧૦૮]

(૧૨) જમ્બૂદ્વીપમાના કૂટો

જમ્બૂદ્વીપમાં[1] મેરુપર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે આવેલા—

---

[1] વિશેષ માટે જુઓ પ્રસ્તાવના અને ટિપ્પણ ૧૯

(૧) હિમવાન અને શિખરી વર્ષધર પર્વતમાં ક્રમશઃ આ બે મહાન દ્રહ સમાન પરિમાણયુક્ત છે —

૧ પદ્મદ્રહ (હિમવાનમાં); ૨ પૌંડરિક (શિખરીમાં)

આ બે દ્રહોમાં આ બે દેવતા પલ્યસ્થિતિવાળી રહે છે —

૧ શ્રીદેવી; ૨ લક્ષ્મીદેવી.

(૨) મહાહિમવાન અને રુક્મીમાં આ બે દ્રહ છે —

૧ મહાપદ્મદ્રહ ૨ મહાપૌંડરિક

આ બે દ્રહમાં આ બે દેવી પલ્યસ્થિતિવાળી નિવાસ કરે છે —

૧ હ્રીદેવી; ૨ બુદ્ધિદેવી.

(૩) નિષધ અને નીલવંતમાં આ બે દ્રહો છે —

૧ તિગિચ્છદ્રહ; ૨ કેસરીદ્રહ.

તેમાં પલ્યસ્થિતિવાળી બે દેવતા વસે છે —

૧ ધૃતિ; ૨ કીર્તિ

[-સ્થા૦ ૮૮]

(૧) જમ્બૂદ્વીપમાં મેરુની દક્ષિણે ત્રણ મહાદ્રહ છે —

૧ પદ્મદ્રહ; ૨. મહાપદ્મદ્રહ; ૩ તિગિચ્છદ્રહ.

તેમાં ત્રણ દેવતા વસે છે, તે આ —

૧ શ્રી; ૨ હ્રી; ૩ ધૃતિ.

(૨) જમ્બૂદ્વીપમા મેરુપર્વતની ઉત્તરે ત્રણ મહાદ્રહો અને તેમા વસનારી ત્રણ દેવીઓ આ છે —

દ્રહો – ૧ કેસરી; ૨ મહાપૌંડરિક; ૩ પૌંડરિક

દેવી – કીર્તિ; બુદ્ધિ; લક્ષ્મી

[-સ્થા ૧૯૭]

જંબૂદ્વીપમાં મંદરની દક્ષિણે આવેલા દેવકુરુમાં અને મંદરની ઉત્તરે આવેલા ઉત્તરકુરુમાં પાંચ-પાંચ કૂટો છે,[1] તે આ પ્રમાણે —

(૧) દેવકુરુમાં	(૨) ઉત્તરકુરુમાં
૧ નિષધ	નીલવંત
૨ દેવકુરુ;	ઉત્તરકુરુ,
૩ સૂર;	ચંદ્ર;
૪ સુલસ	ઐરાવત
૫. વિદ્યુત્પ્રભ.	માલ્યવાન.

[–સ્થા. ૪૩૪]

જંબૂદ્વીપમાં છ મહાદ્રહ છે અને તેમાં પલ્ય સ્થિતિ વાળી દેવીઓ રહે છે

દ્રહો	દેવી
૧ પદ્મદ્રહ	શ્રીદેવી;
૨ મહાપદ્મદ્રહ;	હ્રીદેવી;
૩ તિગિચ્છદ્રહ;	ધૃતિદેવી;
૪ કેસરીદ્રહ;	કીર્તિદેવી;
૫. મહાપૌંડરિક	બુદ્ધિદેવી;
૬ પૌંડરિક	લક્ષ્મીદેવી.

[–સ્થા. ૫૨૨]

તિગિચ્છ અને કેસરી દ્રહનો આયામ ૪૦૦૦ યોજન છે
[સમ. ૧૧૭]

(૧) ભરતક્ષેત્રમાં બે પ્રપાતદ્રહ[2] છે —
૧ ગંગાપ્રપાત દ્રહ; ૨ સિંધુપ્રપાત દ્રહ.

---

૧ જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૧

(૨) હિમવતવર્ષમાં બે પ્રપાતકુંડ છે—
૧ રોહિતપ્રપાત કુંડ; ૨. રોહિતાંશપ્રપાત કુંડ

(૩) હરિવર્ષમાં બે પ્રપાતકુંડ છે—
૧ હરિપ્રપાત કુંડ; ૨ હરિકાંતપ્રપાત કુંડ

(૪) મહાવિદેહવર્ષમાં બે પ્રપાતકુંડ છે—
૧ શીતાપ્રપાત કુંડ; ૨ શીતોદાપ્રપાત કુંડ.

(૫) રમ્યકવર્ષમાં બે પ્રપાતકુંડ છે—
૧ નરકાંતપ્રપાત કુંડ; ૨ નારીકાંતપ્રપાત કુંડ.

(૬) હૈરણ્યવતવર્ષમાં બે પ્રપાત કુંડ છે—
૧ સુવર્ણકૂલપ્રપાત કુંડ ૨ રૂપ્યકૂલપ્રપાત કુંડ.

(૭) ઐરવતવર્ષમાં બે પ્રપાતકુંડ છે—
૧ રક્તપ્રપાત કુંડ; ૨ રક્તવતીપ્રપાત કુંડ.
[સ્થા ૮૮]

પદ્મદ્રહ અને પૌંડરિક દ્રહ ૧૦૦૦ યોજન લાંબા છે
[-સમ ૧૧૩]

મહાપદ્મ અને મહાપૌંડરિક દ્રહ [illegible] યોજન લાંબા છે
[સમ ૧૧૪]

બધા મહાદ્રહો દશ યોજન ઊંડા કહ્યા છે
[-સ્થા [illegible]]

બધા મહિલકુંડો (પ્રપાતકુંડો) દશ યોજન ઊંડા છે
[સ્થા [illegible]]

(૧૩) જમ્બૂદ્વીપની નદીઓ[૧]

(૧) જમ્બૂદ્વીપમાં મેરુ પર્વતની દક્ષિણે આવેલ મહાહિમવાન વર્ષધરના મહાપદ્મ કુંડમાંથી બે મહાનદી નીકળે છે —

૧ રોહિતા; ૨ હરિકાન્તા

(૨) તે જ પ્રમાણે નિષધ પર્વતના તિગિચ્છ કુંડમાંથી બે મહાનદી નીકળે છે —

૧ હરિસલિલા; ૨ શીતોદા.

(૩) જમ્બૂદ્વીપમાં મેરુની ઉત્તરે આવેલ નીલવંત વર્ષધરના કેસરી કુંડમાંથી બે મહાનદી નીકળે છે —

૧ શીતા ૨ નારીકાંતા

(૪) તે જ પ્રમાણે રુકમી વર્ષધર પર્વતના મહા પૌંડરિક કુંડમાંથી બે મહાનદી નીકળે છે —

૧ નરકાંતા ૨ રૂપ્યકૂલા

[-સ્થા ૮૮]

(૧) ભરતવર્ષમાં બે મહાન નદીઓ છે (જે હિમવાનના પદ્મકુંડમાંથી નીકળે છે) —

૧ ગંગા (પૂર્વ તરફ વહે છે); ૨ સિન્ધુ (પશ્ચિમ તરફ વહે છે)

(૨) હિમવતવર્ષમાં બે મહાન નદીઓ છે જે ક્રમશઃ મહાહિમવાન વર્ષધરમાંના મહાપદ્મકુંડમાંથી અને હિમવાનના પદ્મકુંડમાંથી નીકળે છે —

૧ રોહિતા (પૂર્વમાં) ૨. રોહિતાશ (પશ્ચિમમાં).

---

૧ જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૧.

(૩) હરિવર્ષમાં બે મહાન નદીઓ છે જે ક્રમશઃ નિષધના તિગિચ્છ કુંડમાંથી તથા મહાહિમવંતના મહાપદ્મ કુંડમાંથી નીકળે છે —

૧ હરિસલિલા (પૂર્વમાં); ૨. હરિકાંતા (પશ્ચિમમાં).

(૪) મહાવિદેહવર્ષમાં બે મહાનદીઓ છે જે ક્રમશઃ નીલવંતના કેસરી કુંડમાંથી તથા નિષધના તિગિચ્છ કુંડમાંથી નીકળે છે —

૧ શીતા (પૂર્વમાં); ૨ શીતોદા (પશ્ચિમમાં)

(૫) રમ્યકવર્ષમાં બે મહાનદીઓ છે જે ક્રમશઃ રુક્મીના મહાપૌંડરિક કુંડમાંથી તથા નીલવંતના કેસરી કુંડમાંથી નીકળે છે —

૧ નરકાંતા નદી (પૂર્વમાં); ૨. નારીકાંતા નદી (પશ્ચિમમાં)

(૬) હિરણ્યવતવર્ષમાં બે મહાનદીઓ છે જે ક્રમશઃ શિખરીપર્વતના પૌંડરિકકુંડમાંથી તથા રુક્મીપર્વતના મહાપૌંડરિકકુંડમાંથી નીકળે છે —

૧ સુવર્ણકૂલા (પૂર્વમાં); ૨ રુપ્યકૂલા (પશ્ચિમમાં).

(૭) ઐરવત વર્ષમાં બે નદીઓ છે જે શિખરી પર્વતના પૌંડરિક કુંડમાંથી નીકળે છે —

૧ રક્તા નદી (પૂર્વમાં); ૨ રક્તાવતી નદી (પશ્ચિમમાં).

[-સૂત્ર ૯૮]

(૧) જંબૂદ્વીપના મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલા ક્ષુલ્લહિમવાનપર્વતના પદ્મદ્રહમાંથી ત્રણ મહાનદીઓ નીકળે છે —

૧ ગંગા;[1] ૨ સિંધુ ૩ રોહિતાંશા.

---

૧ જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. ન. ૨૩

(૨) મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલા શિખરી પર્વતના પૌંડરિકદ્રહમાંથી ત્રણ મહાનદીઓ નીકળે છે —

૧ સુવર્ણકૂલા[1] ૨ રક્તા; ૩ રક્તાવતી.

(૩) જમ્બૂદ્વીપમાં મેરુની પૂર્વમાં પૂર્વ મહાવિદેહમાં શીતા નદીની ઉત્તરમાં ત્રણ અંતરનદીઓ છે[2]

૧ ગ્રાહાવતી; ૨ દ્રહવતી. ૩ પંકવતી.

(૪) એ જ શીતા નદીની દક્ષિણે ત્રણ અંતરનદીઓ છે —

૧ તપ્તજલા; ૨ મત્તજલા; ૩ ઉન્મત્તજલા.

(૫) જમ્બૂદ્વીપમાં મેરુની પશ્ચિમે મહાવિદેહમાં વહેતી શીતોદા નદીની દક્ષિણે ત્રણ અંતરનદીઓ છે —

૧ ક્ષીરોદા; ૨ શીતસ્રોતા ૩ અન્તોવાહિની.

(૬) એ જ શીતોદા નદીની ઉત્તરે ત્રણ અંતરનદી ઓ છે —

૧ ઊર્મિમાલિની ૨ ફેનમાલિની; ૩ ગંભીરમાલિની

[–સ્થા ૧૯૭]

(૧) જમ્બૂદ્વીપમાં મંદરપર્વતની દક્ષિણે ભારતવર્ષમાં વહેતી ગંગા મહાનદીને પાંચ મહાનદી મળે છે —

૧ જમુના ૨ સરયૂ; ૩ આદી; ૪ કોસી; ૫. મહી

(૨) જમ્બૂદ્વીપમાં મંદરની દક્ષિણે ભારતવર્ષમાં સિન્ધુ નદીને પાંચ નદી આવી મળે છે —

૧ શતદ્રુ; ૨ વિભાસા; ૩ વિતસ્તા ૪ ઐરાવતી; ૫. ચંદ્રભાગા.

---

1. જુઓ સ્થાનકને અંતે ટિપ્પણ ન ૨૭
2. બધી મળી ૧૨ અંતર નદીઓ વિદેહમાં છે. તેમને આ સૂત્રમાં જણાવી છે

(૧) જમ્બૂદ્વીપમાં મેરુની ઉત્તરે આવેલ ઐરવતની રક્તા મહાનદીને પાંચ મહાનદીઓ મળે છે—

૧ કૃષ્ણા; ૨ મહાકૃષ્ણા; ૩ નીલા; ૪ મહાનીલા; ૫. મહાતીરા.[૧]

(૪) જમ્બૂદ્વીપમાં મેરુની ઉત્તરે આવેલી ઐરવત વર્ષમાં રક્તાવતી મહાનદીને પાંચ મહાનદી મળે છે—

૧ ઇન્દ્રા; ૨ ઇન્દ્રસેના; ૩ સુષેણા ૪ વારિસેના; ૫. મહાભોગા.

[—સ્થા ૪૭૦]

(૧) જમ્બૂદ્વીપમાં દક્ષિણે ભરતવર્ષમાં આવેલી ગંગા અને સિંધુને આ દશ નદીઓ આવી મળે છે—

(૧) ગંગાને મળનારી—

૧ યમુના; ૨ સરયૂ; ૩ આવી; ૪ કોસી; ૫ મહી.

(૨) સિન્ધુને મળનારી—

૬ સિંધુ (શતદ્રુ); ૭ વિતસ્તા; ૮ વિભાસા ૯ ઐરાવતી; ૧૦ ચન્દ્રભાગા.

(૨) જમ્બૂદ્વીપમાં ઉત્તરે ઐરવતવર્ષમાં આવેલી રક્તા અને રક્તાવતી નદીઓને આ દશ નદીઓ આવી મળે છે—

(૧) રક્તાને મળનારી—

૧ કૃષ્ણા; ૨ મહાકૃષ્ણા; ૩ નીલા ૪ મહાનીલા ૫ તીરા

(૨) રક્તાવતીને મળનારી—

૬ મહાતીરા ૭ ઇન્દ્રા; ૮ ઇન્દ્રસેના; ૯ વારિસેના ૧૦ મહાભોગા

[—સ્થા ૭૧૭]

---

૧ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જણાવેલ રક્તા અને રક્તાવતીનાં પાંચ-પાંચ નામો સાથે આગળના સૂત્રમાં જણાવેલ નદીઓની સંગતિ નથી.

(૧) જબૂમાં મેરુ પર્વતની દક્ષિણે છ મહાનદીઓ છે —

૧ ગંગા; ૨. સિંધુ ૩ રોહિતા; ૪ રોહિતાંશા; ૫. હરિસલિલા; ૬ હરિકાંતા

(૨) મેરુ પર્વતની ઉત્તરે છ મહાનદીઓ છે —

૧ નરકાંતા; ૨ નારીકાંતા ૩ સુવર્ણકૂલા; ૪ રૂપ્યકૂલા ૫. રક્તા ૬ રક્તાવતી

(૩) મેરુ પર્વતની પૂર્વમાં મહાવિદેહમાં વહેતી શીતાનદીના બન્ને કિનારે છ અંતરનદીઓ છે —

૧ ગ્રાહાવતી ૨ ગ્રહવતી ૩ પંકવતી ૪ તપ્તજલા ૫. મત્તજલા ૬ ઉન્મત્તજલા

(૪) મેરુ પર્વતની પશ્ચિમે મહાવિદેહમાં શીતોદા નદીના બન્ને કિનારે છ અંતરનદીઓ છે —

૧ ક્ષીરોદા; ૨ શીતસ્રોતા ૩ અંતર્વાહિની ૪ ઊર્મિમાલિની, ૫. ફેનમાલિની, ૬ ગંભીરમાલિની.

[-સ્થા ૫૨૨]

(૧) જબૂદ્વીપમાં સાત મહા નદીઓ છે જે પૂર્વ તરફ વહીને લવણસમુદ્રમાં મળે છે —

૧ ગંગા; ૨ રોહિતા ૩ હરિસલિલા; ૪ શીતા; ૫. નરકાંતા; ૬ સુવર્ણકૂલા ૭ રક્તા.

(૨) જબૂદ્વીપમાં સાત મહાનદીઓ છે જે પશ્ચિમ તરફ વહીને લવણસમુદ્રને મળે છે —

૧ સિંધુ ૨ રોહિતાંશા ૩ હરિકાંતા, ૪ શીતોદા, ૫. નારીકાંતા; ૬ રૂપ્યકૂલા, ૭ રક્તાવતી

[-સ્થા ૫૫૬-સમ ૧૪]

(૧) નિષધ વર્ષધરમાંના તિગિચ્છ કૂટમાંથી શીતોદા મહાનદી નીકળીને ૭૪ યોજનથી કાંઈક વધારે ઉત્તરાભિમુખ વહીને[1] પછી ચાર યોજન લાંબા અને ૫૦ યોજન પહોળા વજ્રમય નાળચા (છીબી) વાટે[1] પોતાના વજ્રના તળિયાવાળા પ્રપાતકુંડમાં મોટા ઘડામાંથી મોતીની ધારની જેમ મહાન વેગ કરતી પડે છે

(૨) આ જ પ્રમાણે નીલવંતના કેસરી કૂટમાંથી નીકળતી દક્ષિણાભિમુખી શીતા નદી વિષે પણ સમજી લેવું.

[-સમ ૭૪]

શીતા શીતોદા મહાનદીઓ મુખમૂળમાં (સમુદ્ર પાસે) દસ યોજન ઊંડી છે[1]

[-સ્થા ૭૭૪]

(૧) જંબૂદ્વીપના મંદર પર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીની ઉત્તરે ઉત્કૃષ્ટી આઠ અર્હંત, આઠ ચક્રવર્તી આઠ બળદેવ અને આઠ વાસુદેવ ઉત્પન્ન થયા છે, થાય છે અને થશે.[2]

(૨–૪) તે જ નદીની દક્ષિણે તથા મેરુની પશ્ચિમે વહેતી શીતોદાની ઉત્તરે અને દક્ષિણે પણ તે જ પ્રમાણે મહાપુરુષોની ઉત્પત્તિ સમજવી.

[-સ્થા ૬૩૮]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીને ઉત્તરે આ બધું આઠની સંખ્યામાં છે[3]—

૧ દીર્ઘવૈતાઢ્ય; ૨ તિમિસ્રગુહા; ૩ ખંડપ્રપાતગુહા;

---

1 જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં ૧૪
2 જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં ૧૫
3 જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં ૧૬

૪ કૃતમાલ્યકદેવ; ૫. નૃત્યમાલ્યકદેવ, ૬ ગંગાકુંડ ૭ સિંધુકુંડ, ૮ ગંગા નદી; ૯ સિંધુ નદી ૧૦ ઋષભકૂટ

(૨) મેરુપર્વતની પશ્ચિમે વહેતી શીતોદાની દક્ષિણે પણ તે જ પ્રમાણે.

(૩) શીતાની દક્ષિણે પણ તે જ પ્રમાણે છે પણ ગંગા અને ગંગાકુંડને બદલે રક્તા અને રક્તાકુંડ તથા સિંધુ અને સિન્ધુકુંડને બદલે રક્તાવતી અને રક્તાવતી કુંડ સમજવા

(૪) શીતોદાની ઉત્તરે પણ એ જ પ્રમાણે દેશકાર સમજવાનો છે

[-સ્થા ૬૩૭]

(૧) ગંગા અને સિન્ધુ મહાનદીઓ પોતપોતાના પ્રપાતકુંડમાં ૨૫ ગાઉ જેટલા વિસ્તૃત પીઘરૂપ મગરના મોઢા જેવા નાળચામાંથી નીકળે ત્યારે મોતીની ધાર થતી હોય તેમ પડે છે

(૨) તે જ પ્રમાણે શિખરી પર્વત પરથી રક્તા અને રક્તાવતી નામની મહાનદીઓ પોતપોતાના પ્રપાતકુંડમાં પડે છે

[-સમ ૨૫]

ગંગા, સિંધુ, રક્તા અને રક્તાવતી મહાનદીઓની દેવીના દ્વીપો આઠ-આઠ યોજન લાંબા પહોળા છે[૧]

[-સ્થા ૬૪૦]

---

૧ આ દેવીના દ્વીપ તે તે નદીના પ્રપાતકુંડમાં મધ્યભાગમાં હોય છે.

ગંગા, સિન્ધુ, રક્તા અને રક્તાવતીનો પ્રપાત ૨૪ કોશથી કાંઈક વધારે વિસ્તૃત છે.[1]

[—સમ ૨૪]

(૧૪) જંબૂદ્વીપના પ્રકાશકો સૂર્ય-ચંદ્રાદિ

જંબૂદ્વીપમાં આ બધું બેની સંખ્યામાં પ્રકાશ્યું છે, પ્રકાશે છે અને પ્રકાશશે—

૧ ચંદ્ર	૧૧ પૂર્વાફાલ્ગુની	૨૧ ઉત્તરાષાઢા
૨ સૂર્ય	૧૨ ઉત્તરાફાલ્ગુની	૨૨ અભિજી
૩ કૃત્તિકા[2]	૧૩ હસ્ત	૨૩ શ્રવણ
૪ રોહિણી	૧૪ ચિત્રા	૨૪ ધનિષ્ઠા
૫ મૃગશિર	૧૫ સ્વાતી	૨૫ શતભિષક
૬ આર્દ્રા	૧૬ વિશાખા	૨૬ પૂર્વાભાદ્રપદા
૭ પુનર્વસુ	૧૭ અનુરાધા	૨૭ ઉત્તરાભાદ્રપદા
૮ પુષ્ય	૧૮ જ્યેષ્ઠા	૨૮ રેવતી
૯ અશ્લેષા	૧૯ મૂલ	૨૯ અશ્વિની
૧ મઘા	૨ પૂર્વાષાઢા	૩ ભરણી

૧. આ ભરત ક્ષેત્રની ગંગા અને સિંધુ નદીઓ તથા ઐરવતની રક્તા અને રક્તવતી નદીઓ છે. આ પ્રપાતનું કેન્દ્ર મોટું હોય છે. તે નદીઓ જ્યારે પ્રપાતમાં પડે છે ત્યારે તે ૨૫ કોશ વિસ્તૃત હોય છે અને પ્રપાતકુંડમાંથી નીકળે છે ત્યારે પણ તેટલી જ વિસ્તૃત હોવાનું સમજવામાં આવે છે.

૨. (૩) કૃત્તિકાથી માંડીને (૩) ભરણી સુધીનાં ૨૮ નક્ષત્રો છે. તે ચંદ્રનો પરિવાર ગણાય છે તેથી ચંદ્ર-સૂર્ય પછી તેમને ગણાવી દીધાં છે. નક્ષત્રો અનેક છે તેથી બધાં નહીં જંબૂદ્વીપમાં ૨૮ નક્ષત્રો છે

૩૧ અગ્નિ[1]	૪૦ અર્યમન	૪૯ વિશ્વ
૩૨ પ્રજાપતિ	૪૧ સવિતા	૫૦ બ્રહ્મ
૩૩ સોમ	૪૨ ત્વષ્ટા	૫૧ વિષ્ણુ
૩૪ રુદ્ર	૪૩ વાયુ	૫૨ વસુ
૩૫ અદિતિ	૪૪ ઇન્દ્રાગ્નિ	૫૩ વરુણ
૩૬ બૃહસ્પતિ	૪૫ મિત્ર	૫૪ અજ
૩૭ સર્પ	૪૬ ઇન્દ્ર	૫૫ વિવૃદ્ધિ
૩૮ પિતૃ	૪૭ નિર્ઋતિ	૫૬ પૂષન્
૩૯ ભગ	૪૮ આપ	૫૭ અશ્વિન્
	૫૮ યમ	

---

૫૯ અંગારક[2]	૬ વિકાલક	૬૧ લોહિતાક્ષ
૬૨ શનૈશ્ચર	૬૩ આધુનિક	૬૪ પ્રાધુનિક
૬૫ કણ	૬૬ કણક	૬૭ કણકણક
૬૮ કણકવિતાનક	૬૯ કણકસંતાનક	૭ સોમ
૭૧ સહિત	૭૨ આશ્વાસન	૭૩ કાર્યોપગ
૭૪ કર્બટક	૭૫ અજકરક	૭૬ દુંદુભક

---

૧. (૩૧) અગ્નિથી માંડી (૫૮) યમ સુધીનાં ૨૮ નામો નક્ષત્રોના અધિપતિ દેવનાં છે—તે ક્રમશઃ સમજવાનાં છે. મતાન્તરમાં આ દેવોનાં નામોનો ક્રમ વિપરીત રીતે પણ લેવામાં આવે છે.

૨. ટીકાકાર શીલાંક કહે છે કે અહીં પ્રસ્તુત ૮૮ ગ્રહોનાં નામો અનેક આદર્શ પુસ્તકોમાં એક સરખાં નામો વડે ઉપલબ્ધ નથી—એટલે સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિમાંથી જ તે ૮૮ નામોને આપું છું. આમ કહી તેમણે સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિમાંથી ૮૮ ગ્રહોનાં નામો લીધાં છે. અહીં સાથે આગમોદયની આવૃત્તિ છે. તેમાં ૮૮ને બદલે ૯૦ ગ્રહોનાં નામ છે. આ ૮૮ ગ્રહો પણ ચંદ્રના પરિવારમાં ગણાય છે. આ પણ બન્ને છે તેથી જંબૂદ્વીપમાં બધા મળી ૧૭૬ ગ્રહો છે.

૭૭ શંખ	૭૮ શંખવર્ણ	૭૯ શંખવર્ણાભ
૮૦ કંસ	૮૧ કંસવર્ણ	૮૨ કંસવર્ણાભ
૮૩ રુક્મી[1]	૮૪ રુક્માભાસ	૮૫ નીલ
૮૬ નીલાભાસ	૮૭ ભાસ	૮૮ ભાસરાશિ
૮૯ તિલ	૯૦ તિલપુષ્પવર્ણ	૯૧ દક
૯૨ દકપંચવર્ણ	૯૩ કાક	૯૪ કાકંધ
૯૫ ઇન્દ્રાગ્નિ	૯૬ ધૂમકેતુ	૯૭ હરિ
૯૮ પિંગલ	૯૯ બુધ	૧ ૦ શુક્ર
૧ ૧ બૃહસ્પતિ	૧ ૨ રાહુ	૧ ૩ અગસ્તી
૧ ૪ માણવક	૧ ૫ કાસ	૧ ૬ સ્પર્શ
૧ ૭ ધુર	૧ ૮ પ્રમુખ	૧ ૯ વિકટ
૧૧૦ વિસંધિ	૧૧૧ નિયલ્લ	૧૧૨ પઇલ
૧૧૩ જટિલાયલક	૧૧૪ અરુણ	૧૧૫ અગ્નિલ
૧૧૬ કાલ	૧૧૭ મહાકાલ	૧૧૮ સ્વસ્તિક
૧૧૯ સૌવસ્તિક	૧૨ વર્ધમાનક	૧૨૧ પૂષમાનક[2]
૧૨૨ અંકુશ[2]	૧૨૩ પ્રલંબ	૧૨૪ નિત્યાલોક
૧૨૫ નિત્યોદ્યોત	૧૨૬ સ્વયંપ્રભ	૧૨૭ અવભાસ
૧૨૮ શ્રેયંકર	૧૨૯ ક્ષેમંકર	૧૩ આભંકર
૧૩૧ પ્રભંકર	૧૩૨ અપરાજિત	૧૩૩ અરજ
૧૩૪ અશોક	૧૩૫ વિગતશોક	૧૩૬ વિમલ
૧૩૭ વિતત	૧૩૮ વિતથ	૧૩૯ વિશાલ
૧૪ શાલ	૧૪૧ સુવ્રત	૧૪૨ અનિવૃત્ત
૧૪૩ એકજટી	૧૪૪ દ્વિજટી	૧૪૫ કરકરિક
૧૪૬ રાજાર્ગલ	૧૪૭ પુષ્પકેતુ	૧૪૮ ભાવકેતુ

[-સ્થા]

---

૧ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિમાં પાઠમાં પ્રથમ નીલ અને નીલાભાસ છે પછી રુક્મી અને રુક્માભાસ છે.

૨ આ નામો સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિમાં નથી.

(૧૫) જમ્બૂદ્વીપમાં કાળ, આયુ વગેરે

(૧) જમ્બૂદ્વીપના ભરતૈરવત વર્ષોમાં—

૧ અતીત ઉત્સર્પિણીના સુષમદુષમા આરાનું ૨ વર્તમાન અવસર્પિણીના સુષમદુષમા આરાનું; ૩ આગામી ઉત્સર્પિણીના સુષમદુષમા આરાનું—કાળમાન બે સાગરોપમ કોટાકોટી છે

(૨) જમ્બૂદ્વીપના ભરતૈરવત વર્ષોમાં—

૧ અતીત ઉત્સર્પિણીના સુષમા આરામાં; ૨ વર્તમાન અવસર્પિણીના સુષમા આરામાં; ૩ આગામી ઉત્સર્પિણીના સુષમા આરામાં—મનુષ્યોના શરીરની ઊંચાઈ બે ગાઉ અને પરમાયુ બે પલ્ય કહ્યું છે

(૩) જમ્બૂદ્વીપમાં આ બે કુરુમાં મનુષ્યો હંમેશા સુષમ સુષમા આરાની ઋદ્ધિ ભોગવે છે—

૧ દેવકુરુ; ૨ ઉત્તરકુરુ

(૪) આ બે વર્ષોમાં સદા સુષમાની ઋદ્ધિ મનુષ્યો ભોગવે છે—

૧ હરિવર્ષ; ૨. રમ્યક્વર્ષ

(૫) આ બે વર્ષમાં મનુષ્યો હંમેશા સુષમદુષમાની ઋદ્ધિ ભોગવે છે—

૧ હિમવાન; ૨ હિરણ્યવાન.

(૬) આ બે વર્ષોમાં મનુષ્યો હંમેશાં દુષમસુષમાની ઋદ્ધિ ભોગવે છે—

૧ પૂર્વવિદેહ; ૨ અપરવિદેહ.

(૭) આ બે વર્ષમાં મનુષ્યો છએ આરાની ઋદ્ધિ ભોગવે છે—

૧ ભરત; ૨. ઐરવત.

[-સ્થા ૯૦]

(૧) જંબૂદ્વીપના ભરતૈરવતવર્ષમાં—

૧ અતીત ઉત્સર્પિણીના સુષમા આરાનું; ૨ વર્તમાન અવસર્પિણીના સુષમા આરાનું; ૩ આગામી અવસર્પિણીના સુષમા આરાનું — પ્રમાણ ત્રણ સાગરોપમ કોટાકોટી છે

(૨) જંબૂદ્વીપના ભરતૈરવત વર્ષમાં—

૧ અતીતઉત્સર્પિણીના સુષમસુષમા આરામાં; ૨ આ અવસર્પિણીના સુષમસુષમા આરામાં; ૩ આગામી ઉત્સર્પિણીના સુષમસુષમા આરામાં — મનુષ્યો ત્રણ ગાઉ ઊંચા અને ત્રણ પલ્ય પરમાયુવાળા હોય છે

(૩) જંબૂદ્વીપના દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુના મનુષ્યો ત્રણ ગાઉ ઊંચા અને ત્રણ પલ્ય પરમાયુવાળા હોય છે

[—સ્થા ૧૩૭]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં ભરત-ઐરવતવર્ષમાં અતીત ઉત્સર્પિણીનો સુષમ-સુષમા આરો ચાર સાગરોપમ કોટાકોટીનો હતો.

(૨) તે જ પ્રમાણે આ અવસર્પિણીનો દુષમ-સુષમા આરો જઘન્ય ચાર કોટાકોટી છે

(૩) તે જ પ્રમાણે આગામી ઉત્સર્પિણીનો સુષમ-સુષમા આરો ચાર સાગરોપમ કોટાકોટી હશે

[—સ્થા ૩ ૧]

દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુના મનુષ્યો ૪૯ રાત્રિદિવસમાં યૌવન પ્રાપ્ત કરે છે

[—સમ ૪૯]

હરિવર્ષ અને રમ્યક્વર્ષના મનુષ્યો ૬૪ રાત્રિદિવસમાં યૌવન પ્રાપ્ત કરે છે

[—સમ ૬૪]

(૧૬) જંબૂદ્વીપના તીર્થો[1]

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષ અને ઐરવતવર્ષમાં ત્રણ તીર્થો છે—

૧ માગધ; ૨ વરદામ; ૩ પ્રભાસ

જંબૂદ્વીપના મહાવિદેહવર્ષના પ્રત્યેક ચક્રવર્તિવિજયમાં પણ તે જ નામના ત્રણ ત્રણ તીર્થો છે

[–સ્થા ૧૪૨]

૨ લવણસમુદ્ર[2]

(૧) લવણસમુદ્રનું માપ

લવણસમુદ્રનો ચક્રવાલવિષ્કમ્ભ ૨ લાખ યોજન છે લવણસમુદ્રના પૂર્વાન્તથી પશ્ચિમાન્ત સુધીનું અંતર પાંચ લાખ યોજન છે

[–સમ ૧૧૫, ૧૧૮; –સ્થા ૭૧]

લવણસમુદ્રનું[3] સર્વપ્રમાણ ૧૭ હજાર યોજન છે લવણસમુદ્રનું પાણી ૧૬ હજાર યોજન એટલું ઊંચું વધે છે

[–સમ ૧૬ ૧૭]

૧ [illegible]

૨ [illegible]

૩ [illegible]

લવણસમુદ્રમાં (મધ્યભાગથી) બન્ને તરફ ૯૫-૯૫ પ્રદેશ પછી એકેક પ્રદેશ જેટલી ઊંડાઈ ઓછી થતી જાય છે.

[-સમ ૯૫]

લવણસમુદ્રનું ગોતીર્થક્ષેત્ર[1] સિવાયનું ક્ષેત્ર દશ હજાર યોજન છે તેની ઉદકમાલા—ઉદકશિખા પણ દશ હજાર યોજન પહોળી છે

[-સ્થા ૧૦]

(૨) લવણસમુદ્રની જગતી[2]

લવણસમુદ્રમાં (જગતીમાં) ચાર દ્વાર[3] છે—

૧ વિજય (પૂર્વમાં)· ૨. વૈજયંત (દક્ષિણમાં)· ૩ જયંત (પશ્ચિમમાં); ૪ અપરાજિત (ઉત્તરમાં).

આ દ્વારોનો વિષ્કંભ અને તેમનો પ્રવેશ ચાર યોજન પ્રમાણ છે. તે દ્વારોમાં ચાર મહાઋદ્ધિવાળા દેવો પલ્ય સ્થિતિવાળા અને તે તે દ્વારના નામવાળા વસે છે[4]

[-સ્થા ૩૦૫]

લવણસમુદ્રની વેદિકા બે ગાઉ ઊંચી છે

[-સ્થા ૭૬]

---

1 બન્ને બાજુ તરફથી ૯૫ હજાર યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્ર જે ક્રમશઃ લવણસમુદ્રમાં નીચું નીચું થઈ જાય છે તે ગોતીર્થ કહેવાય છે.

૨. જુઓ પ્રસ્તાવના ટિપ્પણ ન. ૨.

૩ જુઓ પ્રસ્તાવના ટિપ્પણ ન ૩

૪ જગતીનાં દ્વારો સમાનાંતરે આવેલાં છે લવણસમુદ્રની પરિધિ ૧૫૮૧૧૩૯ યોજન પ્રમાણ છે તેમાંથી ૧ [illegible] યોજન બાદ કરતાં ૧૫૮૧૧૧૧ યોજન રહે છે તેને ચારે ભાંગતાં ૩ [illegible] યોજન અને ૩ કોસ આવે છે આ એક દ્વારથી બીજા દ્વારનું અંતર છે. વિશેષ માટે જુઓ પ્રસ્તાવના ટિપ્પણ ન ૩

(૩) પાતાળકળશો[1]

લવણસમુદ્રમાં જંબૂદ્વીપની વેદિકાના છેડાથી ૯૫ હજાર યોજનાંતે મોટા પાણીના ઘડા જેવા ચાર મહાપાતાળ કળશો છે તેમના અધિપતિ પલ્ય સ્થિતિવાળા ચાર દેવો છે —

કળશો	દેવો
૧ વડવામુખ	૧ કાલ;
૨ કેયૂપ;	૨ મહાકાલ;
૩ યૂપક;	૩ વેલંબ
૪ ઈશ્વર.	૪ પ્રભંજન.

(–સ્થા ૪ ૫ –સમ ૬૫)

બધા મહાપાતાળ-કળશો વજ્રના બનેલા છે એક લાખ યોજન ઊંડા છે તેમની તળિયાની તથા (કાંઠે) મોઢાની પહોળાઈ દશ હજાર યોજન છે તેઓ મધ્યમાં એક લાખ યોજન પહોળા છે પાતાળકળશની વજ્રમય ઠીકરી – એટલે કે ઠીકરી બધે ઠેકાણે સરખી જાડી છે અને તે હજાર યોજન પ્રમાણ છે

બધા લઘુપાતાળ-કળશો પણ વજ્રના બનેલા છે [અને તે મહાપાતાળ-કળશો કરતા શતાંશ નાના છે એ સૂચિત છે] તેમની વજ્રમય ઠીકરી ૧૦ યોજન જાડી છે તે તળિયે તથા કાંઠે ૧૦૦ યોજન પ્રમાણ પહોળા તથા મધ્યમાં હજાર યોજન પહોળા છે અને ઊંડા પણ હજાર યોજન છે

[સ્થા ૭૨]

[1] જુઓ કાલખંડે અંતે ટિ નં ૧૮

લવણસમુદ્રમાં (મધ્યભાગથી) બન્ને તરફ ૯૫-૯૫ પ્રદેશ પછી એકેક પ્રદેશ જેટલી ઊંડાઈ ઓછી થતી જાય છે

[-સમ૰ ૯૫]

લવણસમુદ્રનું ગોતીર્થક્ષેત્ર[1] સિવાયનું ક્ષેત્ર દસ હજાર યોજન છે તેની ઉદકમાલા–ઉદકશિખા પણ દસ હજાર યોજન પહોળી છે

[-સ્થા ૭૧]

(૨) લવણસમુદ્રની જગતી[1]

લવણસમુદ્રમાં (જગતીમાં) ચાર દ્વાર[2] છે—

૧ વિજય (પૂર્વમાં); ૨. વૈજયંત (દક્ષિણમાં); ૩ જયંત (પશ્ચિમમાં); ૪ અપરાજિત (ઉત્તરમાં).

આ દ્વારોનો વિષ્કંભ અને તેમનો પ્રવેશ ચાર યોજન પ્રમાણ છે. તે દ્વારોમાં ચાર મહાઋદ્ધિશાળી દેવો પલ્ય સ્થિતિવાળા અને તે તે દ્વારના નામવાળા વસે છે[3]

[-સ્થા ૪ ૪]

લવણસમુદ્રની વેદિકા બે ગાઉ ઊંચી છે

[-સમ ૨]

1 બન્ને બાજુ તરફથી ૯૫ હજાર યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્ર જે ક્રમશઃ સમુદ્રમાં નીચું નીચું થતું જાય છે તે ગોતીર્થ કહેવાય છે

૨. જુઓ પ્રકરણ૨ અને ટિપ્પણ ન ૨.

જુઓ પ્રકરણ૨ અને ટિપ્પણ ન ૩.

જગતીનું દ્વારો વચ્ચેનું અંતર [illegible] છે લવણસમુદ્રની પરિધિ [illegible] યોજન પ્રમાણ છે તેમાંથી ૧૮ યોજન બાદ કરતાં [illegible] યોજન રહે છે તેને ચારે ભાગતાં [illegible] યોજન અને ૩ કોસ આવે છે આ ચાર દ્વારો વચ્ચેનું અંતર છે વિશેષ માટે જુઓ પ્રકરણ૨ અને ટિપ્પણ ન ૩

જમ્બૂદ્વીપના પૂર્વાન્તથી ગોસ્તૂપ આવાસપર્વતના પશ્ચિમાન્ત સુધીનું અંતર ૪૨૦૦૦ યોજન છે તે જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ આવાસપર્વતો ઉદકભાસ, શંખ અને દકસીમ વિષે પણ તેટલું જ અંતર સમજી લેવાનું છે

[-સૂત્ર ૪૨]

જમ્બૂદ્વીપના પૂર્વાન્તથી ગોસ્તૂપ આવાસના પૂર્વછેડા સુધીનું[1] અંતર ૪૩૦૦૦ યોજન છે તેટલું જ બાકીના ત્રણ આવાસ વિષે.

[-સૂત્ર ૪૩]

ગોસ્તૂપ આવાસપર્વતના પૂર્વના છેડાથી વડવામુખ મહાપાતાલકલશના પશ્ચિમાન્ત સુધીનું અંતર[2] ૫૨૦૦૦ યોજન છે તે જ પ્રમાણે ઉદકભાસ અને કેયૂપનું, શંખ અને યૂપકનું તથા દકસીમ અને ઈશ્વરનું પણ અંતર તેટલું જ છે

[-સૂત્ર ૫૧]

---

૧. જમ્બૂદ્વીપથી આવાસપર્વતો ૪૨ [illegible] યોજન દૂર છે. તેથી જમ્બૂદ્વીપના [illegible] ગોસ્તૂપ આવાસ પશ્ચિમાન્ત સુધીનું અંતર ૪૨ [illegible] યોજન [illegible] તે [illegible] આવાસપર્વતો [illegible] છે અને તેમનો [illegible] ૧ ૨૨ યોજન છે [illegible] ગોસ્તૂપના પૂર્વાન્ત સુધીનું અંતર ૪૩ ૨૨ યોજન [illegible] તે જ પ્રમાણે દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તરના આવાસપર્વતોના [illegible] છેડાનું અંતર પણ તેટલું જ થાય. પણ અહીં [illegible] ૨૨ યોજનની [illegible] નથી, [illegible] આવાસપર્વતો ૪૩ [illegible] યોજન [illegible] છે [illegible] પણ [illegible] છે [illegible] ૨૨ યોજનને [illegible] નથી.

૨. જમ્બૂદ્વીપના [illegible] ૯૫ [illegible] યોજનાને [illegible] પછી [illegible] અહીં [illegible] છે અને ૪૧ [illegible] યોજનાને ૧ [illegible] આવાસપર્વતો છે [illegible] ૯૫ [illegible] ૪૨ [illegible] ૪૧ [illegible] યોજન [illegible] આવાસપર્વત અને [illegible] અંતર થાય. અહીં પણ આવાસપર્વતોનો [illegible] ૧ ૨૨ છે તેને [illegible] ૧ [illegible] છે

(૪) વેલંધર દેવો અને આવાસપર્વતો

જંબૂદ્વીપની બાહ્ય વેદિકાના છેડાથી ચારે દિશામાં લવણસમુદ્રમાં ૪૨૦૦૦ યોજનને અંતરે મહાસ્થિતિક ચાર વેલંધર નાગરાજોના[1] નિવાસભૂત ચાર આવાસપર્વતો છે–

દેવ	પર્વત
૧ ગોસ્તૂપ;	ગોસ્તૂપ (પૂર્વમાં);
૨ શિવ;	ઉદકાભાસ (દક્ષિણમાં);
૩ શંખ	શંખ (પશ્ચિમમાં);
૪ મનઃશિલ	દકસીમ (ઉત્તરમાં).

અને ચારે વિદિશામાં તેટલે જ અંતરે અનુવેલાનું ધારણ કરનાર નાગરાજોના આવાસપર્વતો છે —

દેવ	પર્વતો
૧ કર્કોટક;	૧ કર્કોટક (ઈશાનમાં);
૨ વિદ્યુત્પ્રભ;	૨ વિદ્યુત્પ્રભ (અગ્નિમાં);
૩ કૈલાસ;	૩ કૈલાસ (નૈઋત્યમાં);
૪ અરુણપ્રભ.	૪ અરુણપ્રભ (વાયવ્યમાં).

[–સ્થા ૩ [illegible]]

વેલંધર અને અનુવેલંધર નાગરાજોના આવાસપર્વતો ૧૭૨૧ યોજન ઊંચા છે

[–સમ ૧૭]

લવણસમુદ્રની આભ્યંતરવેલાને ૪૨૦૦૦, અગ્રવેલાને ૬૦ હજાર અને બાહ્યવેલાને ૭૨ હજાર નાગદેવો ધારણ કરે છે

[–સમ ૪૨, ૬૦, ૭૨]

૧. જુઓ આલંબન ઉપર અને ટિપ્પણ ન. ૧૦

જંબૂદ્વીપના પૂર્વાન્તથી ગોસ્તૂપ આવાસપર્વતના પશ્ચિમાન્ત સુધીનું અંતર ૪૨૦૦૦ યોજન છે. તે જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ આવાસપર્વતો ઉદકભાસ, શંખ અને દકસીમ વિષે પણ તેટલું જ અંતર સમજી લેવાનું છે.

[– સમ. ૪૨]

જંબૂદ્વીપના પૂર્વાન્તથી ગોસ્તૂપ આવાસના પૂર્વછેડા સુધીનું[1] અંતર ૪૩૦૦૦ યોજન છે. તેટલું જ બાકીના ત્રણ આવાસ વિષે.

[– સમ. ૪૩]

ગોસ્તૂપ આવાસપર્વતના પૂર્વના છેડાથી વડવામુખ મહાપાતાલકલશના પશ્ચિમાન્ત સુધીનું અંતર[2] ૫૨૦૦૦ યોજન છે. તે જ પ્રમાણે ઉદકભાસ અને કેતૂપનું, શંખ અને યૂપનું તથા દકસીમ અને ઈશ્વરનું પણ અંતર તેટલું જ છે.

[સમ. ૫૨]

---

૧ જગતીથી આવાસપર્વતો ૪૨ [illegible] યોજન દૂર છે. તેથી જંબૂદ્વીપના [illegible] પશ્ચિમાન્ત સુધીનું અંતર ૪૨ [illegible] યોજન છે. ને વળી આવાસપર્વતોનો [illegible] છે અને તેમનો [illegible] ૧૦૨૨ યોજન છે. [illegible] પૂર્વાન્ત સુધીનું અંતર ૪૩ ૧૦૨૨ યોજન થાય. તે જ પ્રમાણે દક્ષિણના, પશ્ચિમના અને ઉત્તરના આવાસપર્વતોના [illegible] અંતર પણ તેટલું જ થાય. [illegible] ૧૦૨૨ યોજનની [illegible] ૪૩ [illegible] યોજન [illegible] છે. [illegible] ૧૦૨૨ [illegible] ગણવા નથી.

૨ જંબૂદ્વીપના છેડાથી ૯૫ [illegible] યોજન પછી ચારે દિશામાં વડવામુખ આદિ પાતાલકલશો છે. અને ૪૨ [illegible] યોજને ૧ [illegible] યોજન [illegible] આવાસપર્વતો છે. [illegible] ૯૫ [illegible] –૪૨ [illegible] =૫૩ [illegible] યોજન આવાસપર્વત અને પાતાલકલશોનું અંતર થાય. અહીં પણ આવાસપર્વતોના [illegible] ૧ ૧૧ છે તેને બાદ ૧ [illegible] છે.

ગોસ્તુપ આવાસપર્વતના પૂર્વાન્તથી વડવામુખ મહાપાતાલ-કળશના મધ્યભાગ[1] સુધીનું અંતર ૫૭ યોજન છે. તે જ પ્રમાણે ઉદકભાસ અને કેયૂપ, શંખ અને યૂપ તથા દકસીમ અને ઈશ્વર સંબંધી સમજવું.

[-સમ૦ ૫૭]

ગોસ્તુપ આવાસપર્વતના પશ્ચિમાંતથી વડવામુખ મહાપાતાલ-કળશના મધ્યભાગ[2] સુધીનું અંતર ૫૮ હજાર યોજન છે. તે જ પ્રમાણે ચારે દિશાના આવાસ અને કળશોનું સમજવું.

[-સમ ૫૮]

મેરુપર્વતના પૂર્વાન્તથી ગોસ્તુપ આવાસના પશ્ચિમ અંત સુધીનું[3] અંતર ૮૭ યોજન છે.

મંદરપર્વતના દક્ષિણાંતથી ઉદકભાસના ઉત્તરાંત સુધીનું, મંદરના પશ્ચિમાંતથી શંખના પૂર્વાન્ત સુધીનું અને મંદરના ઉત્તરાંતથી દકસીમના દક્ષિણાંત સુધીનું અંતર પણ ૮૭ યોજન છે.

[-સમ ૮૭]

મંદરપર્વતના પૂર્વાન્તથી ગોસ્તુપના પૂર્વાન્ત સુધીનું, તે જ પ્રમાણે બાકીની ત્રણે દિશા સંબંધી આવાસપર્વતોનું

---

1 [illegible] યોજન છે. [illegible] ૫ ૦૦ યોજન [illegible] હજાર યોજન.

2 જો [illegible] સુધીનું અંતર [illegible] હોય, તો [illegible] ૧૦૦૦ યોજન ઉમેરવા જોઈએ; તેથી [illegible] હજાર ૧ [illegible] હજાર [illegible].

3 [illegible] યોજન છે. અને [illegible] હજાર યોજન [illegible] છે તેથી [illegible] હજાર યોજન [illegible].

અંતર ૮૮૦૦૦ યોજન છે[1]

મેરુના મધ્યભાગથી ગોસ્તૂપ આવાસના પશ્ચિમાંત સુધીનું[2] અંતર ૯૨૦૦૦ યોજન છે. એ પ્રમાણે બાકીની ત્રણે દિશામાં આવાસપર્વતોનું પણ સમજવું.

[-સમ ૯૨]

મેરુપર્વતના પશ્ચિમાંતથી ગોસ્તૂપ આવાસના પશ્ચિમાંત સુધીનું[3] અંતર ૯૭૦૦૦ યોજન છે. તે જ પ્રમાણે બાકીના પણ આવાસોનું સમજી લેવું.

[-સમ ૯૭]

મેરુપર્વતના પશ્ચિમાંતથી ગોસ્તૂપ આવાસના પૂર્વાન્ત સુધીનું[4] અંતર ૯૮૦૦૦ યોજન છે.

તે જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ આવાસોનું.

[-સમ ૯૮]

(૫) અંતરદ્વીપો

મેરુ પર્વતની દક્ષિણે આવેલા હિમવાન વર્ષધરમાંથી ઈશાન, અગ્નિ, નૈઋત અને વાયવ્ય એ ચાર વિદિશામાંથી

1 આવાસપર્વતના બીજા છેડા સુધીનું અંતર કાઢવું હોય તો પર્વતનો વિષ્કંભ ઉમેરવો જોઈએ. તેથી ૮૭+૧=૮૮ હજાર થાય.

2 મેરુના મધ્યભાગથી જગતીના પૂર્વાન્ત સુધીનું અંતર ૫૦ હજાર યોજન છે. કારણ મેરુનો વિષ્કંભ ૧૦ હજાર યોજન હોવાથી તેના અર્ધા પાંચ હજારને ૪૫ હજારમાં ઉમેરવા પડે છે અને જગતીના છેડાથી ૪૨ હજાર યોજને ગોસ્તૂપ આવાસપર્વત છે. તેથી ૫૦+૪૨=૯૨ હજાર યોજન અંતર થાય.

3 અહીં મેરુના પશ્ચિમાંતથી ગણવાનું છે તેથી બીજા પાંચ હજાર ઉમેરવા પડે એટલે મેરુનો સંપૂર્ણ વિષ્કંભ આવી જાય. ૧૦+૪૫+૪૨=૯૭ હજાર યોજન અંતર થાય.

4 ગોસ્તૂપનો વિષ્કંભ એક હજાર ઉમેરીએ ત્યારે ૯૭+૧=૯૮ હજાર યોજન અંતર થાય.

ચાર દાઢાઓ નીકળીને લવણસમુદ્રમાં પ્રવેશી છે જમ્બૂદ્વીપની જગતીથી ૩૦૦ યોજન દૂર એ દાઢાઓમાં એક અંતરદ્વીપ છે તે જ પ્રમાણે જમ્બૂદ્વીપની જગતીથી ૪૦૦, ૫૦૦, ૬૦૦, ૭૦૦, ૮૦૦ અને ૯૦૦ યોજનને અંતરે પણ અંતરદ્વીપના ચતુષ્કો (ચાર-ચાર) એ દાઢાઓ પર આવેલા છે એટલે કે પ્રત્યેક દાઢા પર સાત-સાત અંતરદ્વીપો છે. આ રીતે હિમવાનની ચાર દાઢાઓના ૨૮ અંતરદ્વીપો થાય. તે જ પ્રમાણે મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલા શિખરી પર્વતની ચાર દાઢાઓ પર પણ ૨૮ અંતરદ્વીપો છે આમ સર્વ મળી ૫૬ અંતરદ્વીપો છે. તે સર્વે દ્વીપોમાં દ્વીપના નામ જેવા જ નામવાળા મનુષ્યોના પ્રકારો વસે છે હિમવાનની ચાર દાઢાના તે અંતરદ્વીપનાં ૭ ચતુષ્કોના નામ નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) ૩૦૦ યોજનાંતે[1]—

૧ એકોરુક (ઈશાનમાં); ૨ આભાષિક (અગ્નિમાં); ૩ વૈષાણિક (નૈઋતમાં); ૪ લાંગુલિક (વાયવ્યમાં).

(૨) ૪૦૦ યોજનાંતે—

૧ હયકર્ણ (ઈશાનમાં); ૨ ગજકર્ણ (અગ્નિમાં); ૩ ગોકર્ણ (નૈઋતમાં); ૪ શષ્કુલીકર્ણ (વાયવ્યમાં).

(૩) ૫૦૦ યોજનાંતે—

૧ આદર્શમુખ (ઈશાનમાં); ૨ મેંઢમુખ (અગ્નિમાં); ૩ અયોમુખ (નૈઋતમાં); ૪ ગોમુખ (વાયવ્યમાં).

(૪) ૬૦૦ યોજનાંતે—

૧ અશ્વમુખ (ઈશાનમાં); ૨ હસ્તિમુખ (અગ્નિમાં); ૩ સિંહમુખ (નૈઋતમાં); ૪ વ્યાઘ્રમુખ (વાયવ્યમાં).

---

1 જગતી પ્રાકારને અંતે ઈતિ શેષ:

(૫) ૭ ૦ યોજનાંતે—

૧ અશ્વકર્ણ (ઈશાનમાં) ૨. હસ્તિકર્ણ (અગ્નિમાં); ૩. અકર્ણ (નૈઋતમાં); ૪ કર્ણપ્રાવરણ (વાયવ્યમાં)

(૬) ૮ ૦ યોજનાંતે—

૧ ઉલ્કામુખ (ઈશાનમાં) ૨ મેઘમુખ (અગ્નિમાં) ૩ વિદ્યુન્મુખ (નૈઋતમાં) ૪ વિદ્યુદન્તમુખ (વાયવ્યમાં)

(૭) ૯ ૦ યોજનાંતે—

૧ ઘનદંત (ઈશાનમાં) ૨. લષ્ટદંત (અગ્નિમાં); ૩ ગૂઢદંત (નૈઋતમાં) ૪ શુદ્ધદંત (વાયવ્યમાં).

(૧–૭) આ જ પ્રમાણે મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલા શિખરી વર્ષધરની ચાર દાઢા પરના સાત ચતુષ્કો એકોરુકથી માંડીને શુદ્ધદંત સુધીના સમજી લેવા.

[-સ્થા ૪ ૪]

ઘનદંત લષ્ટદંત, ગૂઢદંત, શુદ્ધદંત—આ અંતરદ્વીપોની લંબાઈ પહોળાઈ ૯ –૯૦ યોજન છે

[-સ્થા ૬૬૮]

ઉલ્કામુખ, મેઘમુખ, વિદ્યુન્મુખ, વિદ્યુદન્તમુખ—આ અંતરદ્વીપોની લંબાઈ પહોળાઈ ૮૦૦–૮૦૦ યોજન છે

[-સ્થા ૬૬]

(૬) લવણસમુદ્રના સૂર્ય વગેરે

લવણસમુદ્રમાં આ બધું ચાર-ચારની સંખ્યામાં હતું, છે અને હશે—

૧ સૂર્ય, ૨ ચંદ્ર; ૩–૩૦ કૃત્તિકા[1] યાવત્ ભરણી

---

૧. બાકીનાં નામ માટે જુઓ ૪ ૧ ૪

ચાર દાઢાઓ નીકળીને લવણસમુદ્રમાં પ્રવેશે છે. જમ્બૂદ્વીપની જગતીથી ૩ યોજન દૂર એ દાઢાઓમાં એકેક અંતરદ્વીપ છે તે જ પ્રમાણે જમ્બૂદ્વીપની જગતીથી ૪ ૫ ૬ ૭ ૦ ૮ અને ૯ ૦ યોજનને અંતરે પણ અંતરદ્વીપના ચતુષ્કો (ચાર-ચાર) એ દાઢાઓ પર આવેલા છે એટલે કે પ્રત્યેક દાઢા પર સાત-સાત અંતરદ્વીપો છે આ રીતે હિમવાનની ચાર દાઢાઓના ૨૮ અંતરદ્વીપો થાય. તે જ પ્રમાણે મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલા શિખરી પર્વતની ચાર દાઢાઓ પર પણ ૨૮ અંતરદ્વીપો છે આમ સર્વ મળી ૫૬ અંતરદ્વીપો છે તે સર્વે દ્વીપોમાં દ્વીપના નામ જેવા જ નામવાળા મનુષ્યોના પ્રકારો વસે છે હિમવાનની ચાર દાઢાના તે અંતરદ્વીપના ૭ ચતુષ્કોના નામ નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) ૩ યોજનાંતે—

૧ એકોરુક (ઈશાનમાં) ૨. આભાસિક (અગ્નિમાં) ૩ વૈષાણિક (નૈઋતમાં) ૪ લાંગુલિક (વાયવ્યમાં).

(૨) ૪ યોજનાંતે—

૧ હયકર્ણ (ઈશાનમાં); ૨ ગજકર્ણ (અગ્નિમાં); ૩ ગોકર્ણ (નૈઋતમાં); ૪ શષ્કુલીકર્ણ (વાયવ્યમાં)

(૩) ૫ યોજનાંતે—

૧ આદર્શમુખ (ઈશાનમાં); ૨. મેંઢમુખ (અગ્નિમાં) ૩ અયોમુખ (નૈઋતમાં); ૪ ગોમુખ (વાયવ્યમાં).

(૪) ૬ ૦ યોજનાંતે—

૧ અશ્વમુખ (ઈશાનમાં); ૨. હસ્તિમુખ (અગ્નિમાં); ૩ સિંહમુખ (નૈઋતમાં); ૪ વ્યાઘ્રમુખ (વાયવ્યમાં).

---

૧ જુઓ [illegible] અંતે ટિપ્પણ ન. ૩

(૫) ૭૦૦ યોજનાંતે—

૧ અશ્વકર્ણ (ઈશાનમાં); ૨. હસ્તિકર્ણ (અગ્નિમાં); ૩ અકર્ણ (નૈઋતમાં) ૪ કર્ણપ્રાવરણ (વાયવ્યમાં)

(૬) ૮૦ યોજનાંતે—

૧ ઉલ્કામુખ (ઈશાનમાં); ૨. મેઘમુખ (અગ્નિમાં); ૩ વિદ્યુન્મુખ (નૈઋતમાં); ૪ વિદ્યુદન્તમુખ (વાયવ્યમાં)

(૭) ૯ ૦ યોજનાંતે—

૧ ઘનદંત (ઈશાનમાં) ૨ લષ્ટદંત (અગ્નિમાં); ૩ ગૂઢદંત (નૈઋતમાં); ૪ શુદ્ધદંત (વાયવ્યમાં)

(૧-૭) આ જ પ્રમાણે મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલા શિખરી વર્ષધરની ચાર દાઢા પરના સાત અનુક્રમે એકોરુકથી માંડીને શુદ્ધદંત સુધીના સમજી લેવા

[સ્થા ૩ ૪]

ઘનદંત, લષ્ટદંત, ગૂઢદંત, શુદ્ધદંત—આ અંતરદ્વીપોની લંબાઈ પહોળાઈ ૯ -૯૦૦ યોજન છે

[-સ્થા ૧૧૮]

ઉલ્કામુખ, મેઘમુખ, વિદ્યુન્મુખ, વિદ્યુદન્તમુખ—આ અંતરદ્વીપોની લંબાઈ પહોળાઈ ૮ -૮૦૦ યોજન છે

[-સ્થા ૧૩]

(૬) લવણસમુદ્રના સૂર્ય વગેરે

લવણસમુદ્રમાં આ બધું ચાર-ચારની સંખ્યામાં હતું છે અને તે—

૧ સૂર્ય; ૨. ચંદ્ર; ૩-૩૦ કૃત્તિકા[1] યાવત્ ભરણી

---

૧. નક્ષત્રોનાં નામ માટે જુઓ પૃ ૧ ૪

(૨૮); ૩૧-૫૮. અભિજીથી[1] માંડી મઘ (૨૮) ૫૯-૧૪૬ આ ગારકથી[1] માંડી ભાવકેતુ (૮૮).

[-સ્થા ૩૦૧]

મેરુપર્વતના પૂર્વાન્તથી ગૌતમદ્વીપના[2] પૂર્વાન્ત સુધીનું અંતર ૬૭ હજાર યોજન છે

[-સમ૦ ૬૭]

મેરુના પશ્ચિમાન્તથી[3] ગૌતમદ્વીપના પશ્ચિમાંત સુધીનું અંતર ૬૯ હજાર યોજન છે

[-સમ ૬૯]

૩. ધાતકીખંડ[4]

(૧) ધાતકીખંડનું માપ અને વેદિકા

ધાતકીખંડનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ ચાર લાખ યોજન છે.

[-સમ ૧૬૯; -સ્થા ૩૦૧]

જંબૂદ્વીપની વેદિકાના પૂર્વાન્ત (પશ્ચિમાંત[5])થી

---

૧ નક્ષત્રોનાં નામ માટે જુઓ પૃ ૧ ૧-૨.

૨. જંબૂદ્વીપની જગતિ [illegible] બાર હજાર યોજન [illegible] લવણસમુદ્રમાં [illegible] સુસ્થિતનામક લવણાધિપતિનો નિવાસવાળો ગૌતમ નામનો દ્વીપ છે. મેરુના પૂર્વાન્તથી જગતીનું અંતર ૪૫૦૦૦ યોજન છે; તેમાં લવણસમુદ્રના ૧૨ [illegible] યોજન ઉમેરીએ તો ૬૭૦૦૦ યોજનનું અંતર થઈ રહે છે. [illegible] છે કે અહીં તેમની સાથે જે જે [illegible] છે તેમાં ગૌતમ નામ નથી [illegible] આ અંતર [illegible] ગૌતમદ્વીપનું જ [illegible] છે. [illegible] ગૌતમદ્વીપ [illegible] આ [illegible] છે.

૩ મેરુના પશ્ચિમાન્તથી જંબૂની જગતી ૪૫ હજાર + ૧૨ હજાર લવણસમુદ્રના ૧૨ હજાર ગૌતમનો વિષ્કંભ = ૬૯ હજાર.

જુઓ પ્રસ્તાવના [illegible] ટિપ્પણ ન ૮.

૫. અહીં [illegible] પૂર્વાન્ત [illegible] છે તે [illegible] નથી.

ધાતકીખંડના બાહ્યભાગના પશ્ચિમાંત (પૂર્વાન્ત)[1] સુધીનું અંતર[2] સાત લાખ યોજન છે

[–સમ ૧૩]

ધાતકીખંડની વેદિકા બે ગાઉ ઊંચી છે

[–સ્થા ૬૨]

(૨) ધાતકીવૃક્ષ તથા મેરુ[3]

ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં ધાતકીવૃક્ષ આઠ યોજન ઊંચું અને મધ્ય ભાગમાં આઠ યોજન વિસ્તૃત છે તેનું સર્વ પ્રમાણ આઠ યોજનથી કંઈક વધારે છે તેમાં તેનો અધિપતિ સુદર્શન નામનો દેવ વસે છે બીજું તેટલા જ પ્રમાણવાળું કૂટશાલ્મલી નામનું વૃક્ષ છે જેનો અધિપતિ ગરુડદેવ છે

ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં મહાધાતકી નામનું વૃક્ષ છે તેનું માપ તેટલું જ છે અને તેમાં પ્રિયદર્શન નામનો અધિપતિ દેવ વસે છે બીજું કૂટશાલ્મલી નામનું વૃક્ષ છે જેનો અધિપતિ ગરુડદેવ છે

[–સ્થા ૧૩૭ ૬૨]

ધાતકીખંડના મેરુનું સર્વપ્રમાણ (ઊંચાઈ) ૮૫ હજાર યોજન છે

[–સમ ૮૫]

---

1 અહીં સૂત્રમાં પશ્ચિમાંત કહ્યો છે તે બરાબર નથી.

2. સાત લાખ અંતર આ રીતે—જંબૂદ્વીપ ૧ લાખ + લવણ ૨ લાખ + ધાતકી ૪ લાખ = ૭ લાખ યોજન થાય. પણ અહીં જો પ્રમાણે ગણીએ તો જંબૂદ્વીપના ૫૦ લાખ યોજન અને ધાતકીના ૪ લાખ યોજનનો સમાવેશ થતો જ નથી માત્ર લવણસમુદ્રના જ બે લાખ યોજન આવે. કારણ, જંબૂદ્વીપની વેદિકાનો પૂર્વાન્ત અને ધાતકીનો પશ્ચિમાંત એ બે વચ્ચે માત્ર લવણસમુદ્ર જ છે

3. જુઓ પ્રકરણ ૩ અને ટિપ્પણ નં. ૩૩.

ધાતકીખંડના મેરુપર્વતો જમીનમાં ૧૦૦૦ યોજન ઊંડા છે. ધરણીતળથી દશ હજાર યોજન પહોળા ભૂમિતળમાં અને શિખર પર એક હજાર યોજન પહોળા છે.
[–સ્થા. ...]

બધા બાહ્ય મેરુપર્વતો ૮૪૦૦૦ યોજન ઊંચા છે.
[–સમ. ૮૪]

(૩) ક્ષેત્રો, પર્વતો, નદીઓ વગેરે[1]

ધાતકીખંડમાં અહીં જણાવેલ બધું બેની સંખ્યામાં છે–
૧ ભરતક્ષેત્ર; ૨. ઐરવતક્ષેત્ર; ૩ હૈમવતક્ષેત્ર; ૪ હૈરણ્યવતક્ષેત્ર; ૫. હરિવર્ષ; ૬ રમ્યકવર્ષ; ૭ પૂર્વવિદેહ ૮ અપરવિદેહ; ૯ દેવકુરુ; ૧૦ દેવકુરુમહાવૃક્ષ (કૂટ શાલ્મલી)· ૧૧ દેવકુરુમહાવૃક્ષવાસી દેવ (ગરુડદેવ); ૧૨. ઉત્તરકુરુ; ૧૩ ઉત્તરકુરુવૃક્ષ; ૧૪ ઉત્તરકુરુવૃક્ષવાસીદેવ; ૧૫. હિમવાન વર્ષધર; ૧૬ મહાહિમવાન વર્ષધર; ૧૭ નિષધ વર્ષધર; ૧૮ નીલવંત વર્ષધર; ૧૯ રુક્મી વર્ષધર; ૨૦ શિખરી વર્ષધર.

૨૧ શબ્દાપાતી (હૈમવતસ્થિત વૃત્તવૈતાઢ્ય પર્વત);
૨૨. શબ્દાપાતીવાસી સ્વાતીદેવ;
૨૩ વિકટાપાતી (હૈરણ્યવતસ્થિત વૃત્તવૈતાઢ્ય);
૨૪ વિકટાપાતીવાસી પ્રભાસદેવ;
૨૫. ગંધાપાતી (હરિવર્ષસ્થિત વૃત્તવૈતાઢ્ય);
૨૬ ગંધાપાતીવાસી અરુણદેવ;

---

૧ ધાતકીખંડ પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધમાં વહેંચાયેલો છે. તેના બે પ્રત્યેક ભાગમાં જંબૂદ્વીપ જેમ ક્ષેત્રો, નદીઓ, પર્વતો વગેરે હોવાથી આખા ધાતકીખંડમાં બે બધું જ ... ... નામની છે તે આ સૂત્રમાં જણાવ્યું છે

૨૭ માલ્યવાનપર્વત (રમ્યક્વર્ષસ્થિત વૃત્તવૈતાઢ્ય)·

૨૮ માલ્યવાનવાસી પદ્મદેવ,

૨૯ માલ્યવાન (ઉત્તરકુરુના પૂર્વ પાર્શ્વમાં આવેલ વક્ષસ્કાર—ગજદંતગિરિ)·

૩૦ ચિત્રકૂટ (શીતાના ઉત્તર કિનારે સ્થિત વક્ષસ્કાર-પર્વત)·

૩૧ પદ્મકૂટ (" " ")·

૩૨ નલિનીકૂટ (" " ");

૩૩ એકશૈલ (" " ")·

૩૪ ત્રિકૂટ (" દક્ષિણ કિનારે ")·

૩૫ વૈશ્રમણકૂટ (" " ");

૩૬ અંજનકૂટ (" " ")·

૩૭ માતંજન (" " ")·

૩૮ સૌમનસ (દેવકુરુના પૂર્વ પાર્શ્વમાં આવેલ ગજદંતગિરિ)·

૩૯ વિદ્યુત્પ્રભ (" પશ્ચિમપાર્શ્વમાં ")·

૪૦ અંકાપાતીકૂટ (શીતોદા નદીના દક્ષિણ કિનારા પરનો વક્ષસ્કાર);

૪૧ પદ્માપાતીકૂટ (" " ");

૪૨ આશીવિષકૂટ (" " ")·

૪૩ સુખાવહકૂટ (" " ");

૪૪ ચન્દ્રપર્વત (શીતોદાના ઉત્તર કિનારા પરનો વક્ષસ્કાર);

૪૫ સૂર્યપર્વત (" " ")·

૪૬ નાગપર્વત (" " ");

૪૭ દેવપર્વત (" " ");

૪૮ ગંધમાદન (ઉત્તરકુરુના પશ્ચિમ પાર્શ્વનો વક્ષસ્કારગિરિ);

૪૯ ઇષુકારપર્વત[1];

૫૦ ક્ષુદ્રહિમવાનકૂટ[2] (હિમવાન વર્ષધરપર્વતનું);

૫૧ વૈશ્રમણકૂટ („ „);

૫૨ મહાહિમવાનકૂટ (મહાહિમવાન વર્ષધર સંબંધી);

૫૩ વૈડૂર્યકૂટ („ „);

૫૪ નિષધકૂટ (નિષધ વર્ષધર સંબંધી);

૫૫ રુચકકૂટ („ „);

૫૬ નીલવંતકૂટ (નીલવંત વર્ષધર સંબંધી કૂટ);

૫૭ ઉપદર્શનકૂટ („ „);

૫૮ રુક્મીકૂટ (રુક્મી વર્ષધર સંબંધી);

૫૯ મણિકાંચનકૂટ („ „);

૬૦ શિખરીકૂટ (શિખરી વર્ષધર સંબંધી);

૬૧ તિગિચ્છકૂટ („ „);

૬૨ પદ્મદ્રહ (હિમવાન વર્ષધરમાં);

૬૩ પદ્મદ્રહવાસી શ્રીદેવી;

૬૪ મહાપદ્મદ્રહ (મહાહિમવાન વર્ષધરમાં);

૬૫ મહાપદ્મદ્રહવાસી હ્રીદેવી;

૬૬ પૌંડરીકદ્રહ (શિખરી વર્ષધરમાં);

૬૭ પૌંડરીકદ્રહવાસી લક્ષ્મીદેવી;

---

૧ [illegible] જંબૂદ્વીપમાં નથી પણ ધાતકીખંડમાં છે [illegible] ... ને પૂર્વ અને પશ્ચિમાર્ધમાં વિભક્ત કરે છે. [illegible] તે ધાતકીખંડનું ...

૨ [illegible] ... વર્ષધરને [illegible] ... ધાતકીખંડમાં ... [illegible]

૬૮ મહાપૌંડરીકહ્રદ (રુક્મી વર્ષધરમાં);
૬૯ મહાપૌંડરીકહ્રદવાસી બુદ્ધિદેવી;
૭૦ તિગિચ્છહ્રદ (નિષધવર્ષધરમાં);
૭૧ તિગિચ્છહ્રદવાસી ધૃતિદેવી;
૭૨. કેસરીહ્રદ (નીલવંતવર્ષધરમાં);
૭૩ કેસરીહ્રદવાસી કીર્તિદેવી;
૭૪ ગંગાપ્રપાતહ્રદ (ભરતવર્ષમાં);
૭૫. સિંધુપ્રપાતહ્રદ (");
૭૬ રોહિતાપ્રપાતહ્રદ (હિમવંત વર્ષમાં);
૭૭ રોહિતાંશાપ્રપાતહ્રદ (હિમવંતવર્ષમાં);
૭૮. હરિપ્રપાતહ્રદ (હરિવર્ષમાં);
૭૯ હરિકાંતાપ્રપાતહ્રદ (");
૮૦ શીતાપ્રપાતહ્રદ (મહાવિદેહમાં);
૮૧ શીતોદાપ્રપાતહ્રદ (");
૮૨. નરકાંતાપ્રપાતહ્રદ (રમ્યકવર્ષમાં);
૮૩ નારીકાંતાપ્રપાતહ્રદ (");
૮૪ સુવર્ણકૂલાપ્રપાતહ્રદ (હિરણ્યવંતવર્ષમાં);
૮૫ રૂપ્યકૂલાપ્રપાતહ્રદ (");
૮૬ રક્તાપ્રપાતહ્રદ (ઐરવતવર્ષમાં);
૮૭ રક્તાવતીપ્રપાતહ્રદ (");
૮૮ રોહિતા મહાનદી[1] (હિમવંતવર્ષમાં)
૮૯ હરિકાંતા મહાનદી (હરિવર્ષમાં);

---

૧ યદ્યપિ અહીં આ મહાનદીઓનાં જ નામ આપ્યાં છે પણ બાકીની ગંગા, સિંધુ, રોહિતાંશા, સુવર્ણકૂલા, રક્તા અને રક્તવતી મહાનદીઓ પણ પ્રાસંગિકમાં મળી સમજવામાં છે એમ સમજી લેવું. અહીં આ બધાનું જ નામ લેવાનું કારણ એ છે કે જંબૂદ્વીપ (૬ અ૦) નદીઓમાં એક એક પણ હ્રદ છે. એમાં આ બધાનાં નામ આપ્યાં છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં તદનુસારી વર્ણન છે.

૯૦ હરિસલિલા મહાનદી (હરિવર્ષમાં);
૯૧ શીતોદા મહાનદી (મહાવિદેહમાં);
૯૨ શીતા મહાનદી („);
૯૩ નારીકાંતા મહાનદી (રમ્યકવર્ષમાં);
૯૪ નરકાંતા મહાનદી („);
૯૫ રૂપ્યકૂલા મહાનદી (હિરણ્યવતવર્ષમાં);
૯૬ ગ્રાહવતી (શીતાની ઉત્તરમાં આવેલી આંતર નદી);
૯૭ દ્રહવતી („)
૯૮ પંકવતી[1] („)
૯૯ તપ્તજલા (શીતાની દક્ષિણે આવેલી આંતર નદી);
૧૦૦ મત્તજલા („)
૧૦૧ ઉન્મત્તજલા („)
૧૦૨ ક્ષારોદા[2] (શીતોદાની દક્ષિણે આવેલી આંતર નદી);
૧૦૩ સિંહસ્રોતા[3] „
૧૦૪ અન્તોવાહિની „
૧૦૫ ઊર્મિમાલિની (શીતોદાની ઉત્તરે આવેલી આંતર નદી);
૧૦૬ ફેનમાલિની[4] („)
૧૦૭ ગંભીરમાલિની („)

---

૧ ગ્રન્થાન્તરમાં આનું બીજું નામ વેગવતી પણ મળે છે.
૨. આનું બીજું નામ ક્ષીરોદા પણ છે.
૩. આનું બીજું નામ શીતસ્રોતા પણ છે
૪ કોઈ કોઈ [illegible] ગંભીરમાલિનીના નામના ક્રમમાં [illegible] પણ જોવા મળે છે

૧૦૮ કચ્છ (શીતા નદીની ઉત્તરે આવેલા ચક્રવર્તિ વિજયો)

૧૦૯ સુકચ્છ ״ ,
૧૧૦ મહાકચ્છ ״ ״
૧૧૧ કચ્છકાવતી ״ ״
૧૧૩ આવત ״ ״
૧૧૪ પુષ્કલાવત ״ ״
૧૧૫ પુષ્કલાવતી ״ ״

૧૧૬ વત્સ (શીતા નદીના દક્ષિણ કિનારાના ચક્રવતિ વિજયો)

૧૧૭ સુવત્સ , ״
૧૧૮ મહાવત્સ ״ ״
૧૧૯ વત્સાવતી ״ ״
૧૨૦ રમ્ય ״ ״
૧૨૧ રમ્યક ״ ״
૧૨૨ રમણિક ״ ״
૧૨૩ મ ગલાવતી ״ ״

૧૨૪ પદ્મ (શીતોદાની દક્ષિણે આવેલા ચક્રવર્તિ વિજયો)

૧૨૫ સુપદ્મ ״ ״
૧૨૬ મહાપદ્મ ״ ״
૧૨૭ પદ્માવતી ״ ״
૧૨૮ શખ ״ ״
૧૨૯ કુમુદ ״ ״
૧૩ નલિન ״ ,
૧૩૧ નલિનાવતી ״ ״

૧૩૨. વપ્ર (શીતોદાની ઉત્તરે આવેલા ચક્રવર્તિવિજયો)

૧૩૩ સુવપ્ર	"	"
૧૩૪ મહાવપ્ર	"	"
૧૩૫. વપ્રાવતી	"	"
૧૩૬ વલ્ગુ	"	"
૧૩૭ સુવલ્ગુ	"	"
૧૩૮ ગંધિલ	"	"
૧૩૯ ગંધિલાવતી	"	"

૧૪૦ ક્ષેમા (શીતા નદીના ઉત્તરના વિજયોની રાજધાનીઓ)

૧૪૧ ક્ષેમપુરી	"	"
૧૪૨ રિષ્ટા	"	
૧૪૩. રિષ્ટપુરી	"	"
૧૪૪ ખડ્ગી	"	"
૧૪૫ મંજુષા	"	"
૧૪૬ ઔષધિ	"	"
૧૪૭ પૌંડરિકિણી	"	"

૧૪૮ સુસીમા (શીતા નદીની દક્ષિણના વિજયોની રાજધાનીઓ)

૧૪૯ કુંડલા	"	"
૧૫૦ અપરાજિતા	"	"
૧૫૧ પ્રભંકરા	"	"
૧૫૨. અંકાવતી	"	"
૧૫૩ પદ્માવતી	"	"
૧૫૪ શુભા	"	"
૧૫૫ રત્નસંચયા	"	"

૧૫૬ અશ્વપુરા (શીતોદા નદીના દક્ષિણના વિજયોની રાજધાનીઓ)
૧૫૭ સિંહપુરા " "
૧૫૮ મહાપુરા "
૧૫૯ વિજયપુરા " "
૧૬ અપરાજિતા " "
૧૬૧ અપરા " "
૧૬૨ અશોકા " "
૧૬૩ વીતશોકા "
૧૬૪ વિજયા (શીતોદા નદીના ઉત્તર કિનારાના વિજયોની રાજધાનીઓ)
૧૬૫. વૈજયંતી " "
૧૬૬ જયંતી " "
૧૬૭ અપરાજિતા " "
૧૬૮ ચક્રપુરા "
૧૬૯ ખડ્ગપુરા " "
૧૭ અવધ્યા " "
૧૭૧ અયોધ્યા " "
૧૭૨. ભદ્રશાલવન (મેરુપર્વત પરના વનખંડો)
૧૭૩ નંદનવન " "
૧૭૪ સૌમનસવન " "
૧૭૫ પંડકવન "
૧૭૬ પાંડુકંબલશિલા (પંડકવનમાં આવેલી ચાર અભિષેકશિલાઓ)
૧૭૭ અતિપાંડુકંબલશિલા " "
૧૭૮ રક્તકંબલશિલા " "
૧૭૯ અતિરક્તકંબલશિલા " "

૧૮ મેરુપર્વત ,,
૧૮૧ મેરુપર્વતની ચૂલિકા ,,

[સ્થા ૯૨]

ધાતકીખંડમાં ૬૮ ચક્રવર્તીના વિજયો છે તથા તેમની ૬૮ રાજધાનીઓ છે૧

[-સમ ૬૮]

(૪) ધાતકીખંડમાં જંબૂદ્વીપ જેવું

અ ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધમાં મંદર પર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે સમપ્રમાણ આ બે ક્ષેત્ર આવેલા છે—

(૧) ૧ ભરત (દક્ષિણમાં); ૨. ઐરવત (ઉત્તરમાં).

(૨-૫) બાકીનું પણ જંબૂદ્વીપાધિકારપ્રમાણે (પૃ ૫૭).

આ. ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધમાં મંદર પર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે સમપ્રમાણ આ બે વર્ષધર છે—

(૬) ૧ ક્ષુલ્લહિમવાન (દક્ષિણમાં) ૨ શિખરી (ઉત્તરમાં)

(૭-૮). બાકીના વર્ષધરની જોડમાં પણ જંબૂદ્વીપ જેમ સમજવા (પૃ ૫૭૭-૮)

ઇ ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધમાં મંદરની દક્ષિણે અને ઉત્તરે આ બે વૃત્તવૈતાઢ્ય છે—

(૯) ૧ હિમવતમાં શબ્દાપાતી; ૨. હિરણ્યવતમાં વિકટાપાતી

---

૧ ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં ૩૨ વિજય અને ભરત તથા ઐરવત એમ વિજય ૩૪ છે તેથી ... એટલા જ વિજયો ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં છે તેથી ૩૪+૩૪=૬૮ ચક્રવર્તિવિજયો સમજવા.

તથા તે તે વિજયની રાજધાની ગણીએ તો તે પણ ૬૮ થાય.

એ બે વૈતાઢ્યોમાં આ બે દેવો વસે છે—

૧ સ્વાતી; ૨ પ્રભાસ

(૧૦) બીજા બે વૃત્તવૈતાઢ્યો માટે પણ જમ્બૂદ્વીપ જેમ. (પૃ૦ ૫૮)

f ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુની દક્ષિણે આવેલ દેવકુરુની પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં આ બે અશ્વસ્કંધ જેવા અર્ધચંદ્રાકારે વક્ષસ્કાર પર્વતો છે—

(૧૧) ૧ સૌમનસ; ૨ વિદ્યુત્પ્રભ.

(૧૨) ઉત્તરકુરુના વક્ષસ્કાર પણ જમ્બૂદ્વીપ જેમ. (પૃ ૫૮૨)

g ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધના મેરુની દક્ષિણે અને ઉત્તરે આ બે દીર્ઘવૈતાઢ્યો સમપ્રમાણ છે—

(૧૩) ૧ ભરતનો દીર્ઘવૈતાઢ્ય; ૨. ઐરવતનો દીર્ઘવૈતાઢ્ય.

ભરતના દીર્ઘવૈતાઢ્યમાંની ગુફા તથા તેના અધિપતિનું વર્ણન પણ જમ્બૂદ્વીપ પ્રમાણે (પૃ ૫૮૦)

h. ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુની દક્ષિણે તથા ઉત્તરે બે કૂટ છે તે આ—

(૧૪) ૧ ક્ષુલ્લહિમવાનકૂટ; ૨ વૈશ્રમણકૂટ

(૧૫-૧૯) બાકીના વર્ષધરના કૂટોની હકીકત પણ જમ્બૂદ્વીપ જેમ. (પૃ ૫૮૬)

i. ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે હિમવાનપર્વત અને શિખરીપર્વતમાં આ બે મહાહ્રદ છે—

(૨૦) ૧ પદ્મહ્રદ (હિમવાનમાં); ૨. પૌંડરિક (શિખરીમાં).

તેમાં વસનારી દેવી તથા—

(૨૧-૨૨) બાકીના વર્ષધર સંબંધી ફૂટો તથા દેવીઓ પણ જંબૂદ્વીપ જેમ. (પૃ. ૫૬૪)

આ ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના મેરુની દક્ષિણે આવેલા મહાહિમવાન વર્ષધરના મહાપદ્મદ્રહમાંથી બે મહાનદીઓ નીકળે છે—

(૨૩) ૧ રોહિતા; ૨ હરિકાંતા.

(૨૪-૨૬) બાકીના વર્ષધરની મહાનદીઓ વિષે પણ જંબૂદ્વીપ જેમ. (પૃ. ૫૬૭)

એ ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુની દક્ષિણે ભરત-વર્ષમાં બે પ્રપાતદ્રહ છે—

(૨૭) ૧ ગંગાપ્રપાતદ્રહ; ૨. સિંધુપ્રપાતદ્રહ.

(૨૮-૩૩) બાકીના ક્ષેત્રોના પ્રપાતદ્રહ પણ જંબૂ જેમ. (પૃ. ૫૬૬)

તે ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુની દક્ષિણે આવેલા ભરતવર્ષમાં બે મહાનદીઓ છે—

(૩૪) ૧ ગંગા; ૨. સિંધુ

(૩૫-૪) બાકીના વર્ષની નદીઓ પણ જંબૂદ્વીપ જેમ. (પૃ. ૫૬૭)

આ ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં આવેલા ભરતૈરવત વર્ષમાં (૪૧-૪૮) ૧ અતીત ઉત્સર્પિણીના સુષમસુષમા નામનું કાળમાન બે સાગરોપમ કોટાકોટી છે ઇત્યાદિ બધું જંબૂદ્વીપ પ્રમાણે સમજી લેવાનું છે (પૃ. ૬ ૭)

[-સ્થા ૨]

અને તે જ પ્રમાણે ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં પણ બધું સમજી લેવાનું છે

[-સૂ. ૯૧]

ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધના સુષમા આરાનું કાલમાન તથા સુષમસુષમાઆરાના મનુષ્યોની ઊંચાઈ તથા પરમાયુ જંબૂદ્વીપ જેમ સમજી લેવું અને દેવકુરુ તથા ઉત્તરકુરુના મનુષ્યનું પરમાયુ તથા ઊંચાઈ પણ જંબૂદ્વીપ જેમ (પૃ ૬૦૮) સમજી લેવું અસ્તિ તત્ત્વ શાકિની ઉત્પત્તિ પણ તે મુજબ.

[-સૂ. ૧૪૩]

(૧) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં આ ત્રણ કર્મભૂમિઓ છે—

૧ ભરત ૨ ઐરવત; ૩ મહાવિદેહ.

(૨) ધાતકીખંડમા પૂર્વાર્ધના મેરુપર્વતની દક્ષિણે ત્રણ અકર્મભૂમિઓ છે

૧ હિમવાન વર્ષ; ૨ હરિવર્ષ ૩ દેવકુરુ

(૩) ધાતકીખંડમાં પૂર્વાર્ધના મેરુપર્વતની ઉત્તરે ત્રણ અકર્મભૂમિઓ છે—

૧ ઉત્તરકુરુ; ૨ રમ્યક્વર્ષ; ૩ હિરણ્યવતવર્ષ

(૪) તે જ પ્રમાણે મેરુની દક્ષિણે ત્રણ વર્ષધરપર્વત છે—

૧ ક્ષુલ્લહિમવાન; ૨ મહાહિમવાન; ૩ નિષધ.

(૫) તે જ પ્રમાણે મેરુની ઉત્તરે ત્રણ વર્ષધરપર્વતો છે—

૧ નીલવંત; ૨ રુક્મી; ૩ શિખરી.

(૬) તે જ પ્રમાણે ભરતની દક્ષિણે ત્રણ મહાદ્રહ છે—

૧ પદ્મદ્રહ ૨. મહાપદ્મદ્રહ; ૩ તિગિચ્છદ્રહ.

તેમા ત્રણ દેવતા પલ્યસ્થિતિવાળી વસે છે—

૧ શ્રી; ૨ હ્રી; ૩ ધૃતિ.

(૭) તે જ પ્રમાણે મેરુની ઉત્તરે ત્રણ મહાદ્રહ અને તેમા વસનારી ત્રણ દેવતા છે—

દ્રહ ૧ કેસરીદ્રહ ૨ મહાપૌંડરિક; ૩ પૌંડરિક.

દેવતા ૧ કીર્તિ; ૨. બુદ્ધિ; ૩ લક્ષ્મી

(૮) તે જ પ્રમાણે મેરુની દક્ષિણે આવેલા ક્ષુલ્લ હિમવાન વર્ષધરમાંથી પદ્મદ્રહમાંથી ત્રણ મહાનદીઓ વહે છે—

૧ ગંગા; ૨. સિંધુ; ૩ રોહિતાંશા

(૯) તે જ પ્રમાણે મેરુની ઉત્તરના શિખરી પર્વતમાંથી પૌંડરિક મહાદ્રહમાંથી ત્રણ મહાનદીઓ વહે છે—

૧ સુવર્ણકૂલા; ૨ રક્તા; ૩ રક્તાવતી.

(૧૦) તે જ પ્રમાણે મેરુની પૂર્વમાં વહેતી શીતા મહાનદીના ઉત્તર કિનારા તરફ ત્રણ અંતરનદીઓ છે—

૧ ગ્રાહાવતી; ૨. દ્રહવતી; ૩ પંકવતી.

(૧૧) તે જ પ્રમાણે દક્ષિણના કિનારે ત્રણ અંતરનદીઓ છે—

૧ તપ્તજલા; ૨ મત્તજલા; ૩ ઉન્મત્તજલા.

(૧૨-૧૩) તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમમાં વહેતી શીતોદાનદીના ઉત્તર અને દક્ષિણના કિનારે ત્રણ ત્રણ અંતરનદીઓ છે—

દક્ષિણે ૧ ક્ષીરોદા; ૨ શીતસ્રોતા ૩ અન્તોવાહિની.

ઉત્તરે ૧ ઊર્મિમાલિની; ૨. ફેનમાલિની, ૩ ગંભીરમાલિની.

(૧૪) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના ભરતમાં ત્રણ તીર્થ છે—

૧ માગધ; ૨ વરદામ; ૩ પ્રભાસ.

(૧-૧૪) ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં પણ ધર્મભૂમિથી માંડીને મંદરચૂલિકા સુધીની હકીકત એમ જ છે.
[-સ્થા ૧૦૩ ૧૦૭, ૧૧૧]

(૧) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં ભરતૈરવત વર્ષોમાં—

૧ અતીત ઉત્સર્પિણીના સુષમસુષમા આરાનું,

૨ આ અવસર્પિણીના સુષમસુષમા આરાનું ત્પન્ન,

૩ આગામી ઉત્સર્પિણીના સુષમ-સુષમા આરાનું-
-કાલમાન ચાર સાગરોપમ કોટાકોટી છે

(૨) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ વર્જીને ચાર અકર્મભૂમિ છે—

૧ હૈમવત ૨ હૈરણ્યવત; ૩ હરિવર્ષ ૪ રમ્યક્વર્ષ

(૩) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં ચાર વૃત્તવૈતાઢ્ય છે—

૧ શબ્દાપાતી; ૨. વિકટાપાતી; ૩ ગંધાપાતી;
૪ માલ્યવંત.

તેમાં ચાર દેવો પલ્યોપમસ્થિતિવાળા વસે છે—

૧ સ્વાતી; ૨ પ્રભાસ; ૩ અરુણ; ૪ પદ્મ.

(૪) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મહાવિદેહ ચાર પ્રકારનું છે-

૧ પૂર્વવિદેહ; ૨ અપરવિદેહ; ૩ દેવકુરુ, ૪ ઉત્તરકુરુ

(૫) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુપર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા મહાનદીના ઉત્તર અને દક્ષિણ કિનારે ચાર-ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે —

ઉત્તરે	દક્ષિણ
૧ ચિત્રકૂટ;	૧ ત્રિકૂટ;
૨. પદ્મકૂટ;	૨ વૈશ્રમણકૂટ;
૩ નલિનકૂટ;	૩ અંજન;
૪ એકશૈલ.	૪ માતંજન.

(૬) તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમે વહેતી શીતોદા નદીના બન્ને કિનારે પણ ચાર-ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે

દક્ષિણે ૧ અંકાવતી; ૨. પદ્માવતી; ૩ આશીવિષ; ૪ સુખાવહ.

ઉત્તરે ૧ ચંદ્રપર્વત; ૨ સૂર્યપર્વત; ૩ દેવપર્વત; ૪ નાગપર્વત.

(૭) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના મેરુપર્વતની ચારે વિદિશાઓમાં ચાર વક્ષસ્કાર પર્વત (ગજદંતગિરિ) છે—

૧ સૌમનસ; ૨ વિદ્યુત્પ્રભ; ૩ ગંધમાદન; ૪ માલ્યવાન

(૮) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના મહાવિદેહ વર્ષમાં જઘન્ય ચાર અરિહંત ચાર ચક્રવર્તી ચાર બલદેવ અને ચાર વાસુદેવ ઉત્પન્ન થયા છે, થાય છે અને થશે.

(૯) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના મેરુમાં ચાર વન છે—

૧ ભદ્રશાલવન ૨ નંદનવન, ૩ સૌમનસવન; ૪ પંડકવન.

(૧૦) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના મેરુના પંડકવનમાં ચાર અભિષેકશિલાઓ છે—

૧ પાંડુકંબલા શિલા; ૨. અતિપાંડુકંબલા શિલા; ૩ રક્તકંબલાશિલા; ૪ અતિરક્તકંબલા શિલા

(૧૧) મેરુની ચૂલિકા ઉપર ચાર યોજન વિસ્તૃત છે

(૧-૧૧) આ જ પ્રમાણે ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં પણ કાલથી માંડીને ચૂલિકા સુધીની હકીકત સમજી લેવી.

[-સૂ૦ ૩૨]

(૧) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુપર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીના ઉત્તર તથા દક્ષિણ કિનારા તરફ પાંચ પાંચ વક્ષસ્કાર પર્વત છે

ઉત્તરે	દક્ષિણે
૧ માલ્યવાન;	૧ ત્રિકૂટ;
૨. ચિત્રકૂટ;	૨ વૈશ્રમણ
૩ પદ્મકૂટ;	૩ અંજન;
૪ નલિનકૂટ;	૪ માતંજન;
૫. એકશૈલ.	૫. સૌમનસ

(૨) તે જ પ્રમાણે શીતોદા નદીના બન્ને કિનારે પણ પાંચ પાંચ વક્ષસ્કાર પર્વતો છે —

દક્ષિણ	ઉત્તર
૧ વિદ્યુત્પ્રભ	૧ ચંદ્રપર્વત;
અંકાપાતી	૨ સૂર્યપર્વત;
૩ પદ્માપાતી	૩ નાગપર્વત;
૪ આશીવિષ,	૪ દેવપર્વત;
૫ સુખાવહ	૫ ગંધમાદન.

(૩) તે જ પ્રમાણે મેરુની દક્ષિણના દેવકુરુ ઉત્તરકુરુમાં પાંચ મહાદ્રહ છે —

૧ દેવકુરુમાં	ઉત્તરકુરુમાં
૧ નિષધદ્રહ;	૧ નીલવંતદ્રહ;
૨. દેવકુરુદ્રહ;	૨. ઉત્તરકુરુદ્રહ;
૩ સૂર્યદ્રહ;	૩ ચંદ્રદ્રહ;
૪ સુલસદ્રહ	૪ ઐરાવણદ્રહ;
૫. વિદ્યુત્પ્રભદ્રહ.	૫. માલ્યવંતદ્રહ.

(૧-૩) ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં પણ તે જ પ્રમાણે સમજી લેવું

[-સ્થા ૫૨૪]

(૧) ધાતકીખંડમાં પૂર્વાર્ધમાં છ અકર્મભૂમિ છે—

૧ હિમવત; ૨ હિરણ્યવત; ૩ હરિવર્ષ; ૪ રમ્યક્વર્ષ; ૫. દેવકુરુ; ૬ ઉત્તરકુરુ

(૨) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં છ વર્ષ છે—

૧ ભરત; ૨ ઐરવત; ૩ હિમવત; ૪ હિરણ્યવત; ૫. હરિવર્ષ; ૬ રમ્યક્વર્ષ

(૩) ધાતકીખંડમા પૂર્વાર્ધમાં છ વર્ષધર છે—

૧ ક્ષુલ્લહિમવાન; ૨. મહાહિમવાન; ૩ નિષધ; ૪ નીલવાન; ૫ રુકમી; ૬ શિખરી.

(૪) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુની દક્ષિણે છ કૂટ છે અને ઉત્તરે પણ છ કૂટ છે—

દક્ષિણે	ઉત્તરે
૧ ક્ષુલ્લહિમવાન;	૧ નીલવત;
૨ વૈશ્રમણ;	૨. ઉપદર્શન;
૩ મહાહિમવાન;	૩ રુકમી;
૪ વેડુર્ય;	૪ મણિકાંચન;
૫. નિષધ;	૫. શિખરી;
૬ રુચક	૬ તિગિચ્છ

(૫) ધાતકીખંડદ્વીપમાં પૂર્વાર્ધમાં છ મહાદ્રહ છે અને તેમાં છ દેવતા વસે છે—

મહાદ્રહ	દેવતા
૧. પદ્મ;	૧ શ્રી;
૨. મહાપદ્મ;	૨. હ્રી;

૩ તિગિચ્છ;	૩ ધૃતિ;
૪ કેસરી;	૪ કીર્તિ;
૫. મહાપોંડરિક	૫. બુદ્ધિ,
૬ પોંડરિક	૬ લક્ષ્મી

(૬) ધાતકીખંડના મેરુની દક્ષિણે છ મહાનદીઓ છે અને ઉત્તરમાં પણ તેટલી જ છે —

દક્ષિણે	ઉત્તરે
૧ ગંગા;	૧ નરકાંતા;
૨. સિંધુ;	૨. નારીકાંતા;
૩ રોહિતા;	૩ સુવર્ણકૂલા
૪ રોહિતાંશા	૪ રૂપ્યકૂલા;
૫. હરિત;	૫. રક્તા;
૬ હરિકાન્તા	૬ રક્તાવતી.

(૭) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુની પૂર્વમાં વહેતી સીતા નદીના બન્ને કિનારે મળીને ૬ નદીઓ છે, તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમની સીતોદા નદીના બન્ને કિનારે પણ ૬ નદીઓ છે —

સીતાની	સીતોદાની
૧ ગાથાવતી,	૧ ક્ષીરોદા;
૨ દ્રહવતી;	૨ સિંહસ્રોતા;
૩ પંકવતી;	૩ અંતોવાહિની;
૪ તપ્તજલા;	૪ ઊર્મિમાલિની;
૫. મત્તજલા;	૫. ફેનમાલિની;
૬. ઉન્મત્તજલા	૬ ગંભીરમાલિની.

(૧-૭) તે જ પ્રમાણે ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં પણ સમજી લેવું

(ગાથા ૧૧૧)

(१-३) धातकीखंडना पश्चिमार्धमां पण ते ज प्रमाणे समजी लेवुं

[-सू ३२]

(१) धातकीखंडना पूर्वार्धमां छ अकर्मभूमि छे —

१ हिमवत; २. हिरण्यवत; ३ हरिवर्ष; ४ रम्यकवर्ष; ५. देवकुरु; ६ उत्तरकुरु

(२) धातकीखंडना पूर्वार्धमां छ वर्ष छे —

१ भरत; २ ऐरवत; ३ हिमवत; ४ हिरण्यवत; ५. हरिवर्ष; ६ रम्यकवर्ष

(३) धातकीखंडना पूर्वार्धमां छ वर्षधर छे —

१ क्षुल्लहिमवान्; २. महाहिमवान्; ३ निषध; ४ नीलवान; ५. रुक्मी; ६ शिखरी.

(४) धातकीखंडना पूर्वार्धमा मेरुनी दक्षिणे छ कूट छे अने उत्तरे पण छ कूट छे —

दक्षिण	उत्तरे
१ क्षुल्लहिमवान;	१ नीलवत,
२. वैश्रमण;	२ उपदर्शन;
३ महाहिमवान;	३ रुक्मी;
४ वैडूर्य;	४ मणिकांचन;
५. निषध;	५. शिखरी;
६ रुचक	६ तिगिंछ

(५) धातकीखंडद्वीपमां पूर्वार्धमां छ महाद्रह छे अने तेमां छ देवता वसे छे —

महाद्रह	देवता
१ पद्म;	१ श्री;
२. महापद्म;	२. ह्री;

૧-૮ અશ્વપાતી યાવત્ નાગપર્વત (પૃ ૬૩૪)

(૪) ધાતકીખંડમાં પૂર્વાર્ધમાં મેરુની પૂર્વમાં વહેતી શીતા અને શીતોદા નદીને બન્ને કિનારે આઠ-આઠ ચક્રવર્તિ વિજયો છે (પૃ૦ ૬૨૫-૬)

(૫) તે વિજયોની રાજધાનીઓ પણ બન્ને નદીના બન્ને કિનારે આઠ-આઠ છે (પૃ૦ ૬૨૬-૭).

(૬) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં શીતાની ઉત્તરે અને દક્ષિણે તથા શીતોદાની ઉત્તરે અને દક્ષિણે —

૮ ચક્રવર્તી ૮ અરિહંત, ૮ વાસુદેવ ઉત્પન્ન થયા છે, થાય છે અને થશે

(૭) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં શીતા મહાનદીની ઉત્તરે —

૮ દીર્ઘવૈતાઢ્ય (વિજયોના વક્ષસ્કાર)

૮ તિમિસગુફા (વિજયોના વક્ષસ્કાર સંબંધી);

૮ ખંડપ્રપાતગુફા „

૮ કૃતમાલકદેવ (તિમિસ્ર સંબંધી)

૮ નૃત્યમાલકદેવ (ખંડપ્રપાત સંબંધી);

૮ ગંગાકુંડ (વિજયની ગંગાનો)

૮ સિંધુકુંડ (વિજયની સિંધુનો);

૮ ગંગા (વિજયની)

૮ સિંધુ (વિજયની);

૮ ઋષભકૂટ પર્વત (વિજયભાવી);

૮ ઋષભકૂટદેવ,

— એ બધું છે તથા એ બધું તેના દક્ષિણ કિનારે પણ તેટલું જ છે પણ ગંગા અને સિંધુને બદલે રક્તા અને રક્તાવતી નદી તથા તેના કુંડો સમજવા શીતોદાના દક્ષિણ કિનારે શીતાના દક્ષિણ કિનારા જેમ સમજવું

(૧) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં સાત વર્ષ છે—

૧ ભરત; ૨ ઐરવત; ૩ હિમવત; ૪ હિરણ્યવત; ૫. હરિવર્ષ; ૬ રમ્યક્વર્ષ; ૭ મહાવિદેહ.

(૨) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં સાત વર્ષધર છે—

૧ હિમવાન; મહાહિમવાન ૩ નિષધ; ૪ નીલવત; ૫. રુક્મી; ૬ શિખરી; ૭ મંદર.

(૩) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં સાત મહાનદીઓ પૂર્વવાહિની છે અને કાલોદને જઈ મળે છે—

૧ ગંગા ૨ રોહિતા; ૩ હરિ; ૪ શીતા; ૫. નરકાંતા ૬ સુવર્ણકૂલા; ૭ રક્તા

(૪) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં સાત નદીઓ પશ્ચિમાભિમુખી વહે છે અને લવણસમુદ્રમાં જઈ મળે છે—

૧ સિંધુ; ૨ રોહિતાંશા; ૩ હરિકાંતા; ૪ શીતોદા; ૫. નારીકાંતા; ૬ રૂપ્યકૂલા; ૭ રક્તાવતી.

(૧-૪) ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધ વિષે પણ એમ જ સમજવું. પણ તેની પૂર્વવાહિની નદીઓ લવણસમુદ્રને અને પશ્ચિમવાહિની નદીઓ કાલોદસમુદ્રને મળે છે એ વિશેષતા

[સ્થા ૫૫૫]

(૧) ધાતકીખંડની પૂર્વાર્ધની તિમિસ અને ખંડપ્રપાત ગુફા આઠ યોજન ઊંચી છે

(૨) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં શીતા મહાનદીના બન્ને કિનારે આઠ વક્ષસ્કાર પર્વતો છે—

૧-૮ ચિત્રકૂટ યાવત્ માતંજન (પૃ ૬૩૩)

(૩) તે જ પ્રમાણે શીતોદાને બન્ને કિનારે આઠ વક્ષસ્કાર છે—

૫. પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધ[1]

આભ્યંતર પુષ્કરાર્ધનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ ૮ લાખ યોજન છે બાહ્ય પુષ્કરાર્ધનો પણ તેટલો જ વિષ્કંભ છે

[-સ્થા ૬૩૨]

પુષ્કરવરદ્વીપની વેદિકા બે ગાઉ ઊંચી છે

[-સ્થા ૮૩]

પુષ્કરાર્ધના મેરુનું માપ ધાતકીખંડના મેરુ જેટલું સમજવું (પૃ૦ ૬૧૯-૬૨)

[-સ્થા ૭૨૧]

પુષ્કરાર્ધના પૂર્વાર્ધમાં મેરુની ઉત્તરે આવેલ ઉત્તરકુરુમાં પદ્મવૃક્ષ છે તેમાં પદ્મ નામનો અધિપતિ દેવ વસે છે દક્ષિણે આવેલ દેવકુરુમાં કૂટશાલ્મલી નામનું વૃક્ષ છે તેમાં ગરુડદેવ વસે છે

પુષ્કરાર્ધના પશ્ચિમાર્ધમાં ઉત્તરકુરુમાં મહાપદ્મ નામનું વૃક્ષ છે તેમાં પૌંડરિક નામનો અધિપતિ દેવ વસે છે અને દેવકુરુમાં કૂટશાલ્મલી વૃક્ષ છે તેમાં ગરુડદેવ વસે છે

[-સ્થા ૮૩]

પુષ્કરાર્ધમાં અહીં જણાવેલ બધું ધાતકીખંડની જેમ બમણી સંખ્યામાં છે—

૧ ભરતવર્ષ

૨-૧૮૧ ઐરવત યાવત મેરુપર્વતની ચૂલિકા (પૃ ૬૨૦૯)

[-સ્થા ૮૨]

પુષ્કરાર્ધદ્વીપમાં પણ ધાતકીખંડ જેમ ચક્રવર્તિવિજયો ૬૮ તથા તેમની રાજધાનીઓ ૬૮ છે

[-સમ ૬૮]

---

1. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ન ૩૩

(૮) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધની મેરુની ચૂલિકા મધ્યભાગમાં આઠ યોજન પહોળી છે

(૧–૮) ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં પણ બધું તે જ પ્રમાણે

[–સ્થા ૬૪૧]

(૧) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના મેરુની પૂર્વે સીતા નદીના બન્ને કિનારા પર દશ વક્ષસ્કાર પર્વતો છે—

૧–૧ માલ્યવાન યાવત્ સોમનસ (પૃ ૬૨૬ ૨૭ થી ૩૮)

(૨) તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમની સીતોદા નદીના બન્ને કિનારે દશ વક્ષસ્કાર પર્વતો છે —

૧–૧ વિદ્યુત્પ્રભ યાવત્ ગંધમાદન. (પૃ ૬૨૧ ૩૯ થી ૪૮)

(૧–૨) ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાંય તે જ પ્રમાણે

[–સ્થા ૭૬૮]

૪ કાલોદસમુદ્ર

કાલોદસમુદ્રનો[1] ચક્રવાલ વિષ્કંભ આઠ લાખ યોજન છે તેનો પરિધિ ૯૧ લાખ યોજનથી વધારે છે

[–સ્થા ૬૩૧; –સમ ૭૧]

કાલોદધિની વેદિકા બે ગાઉ ઊંચી છે

[–સ્થા ૬૩]

૧ ધાતકીખંડને વીંટળાઈને રહેલો સમુદ્ર તે કાલોદ સમુદ્ર કહેવાય છે. તેનો પરિધિ [illegible] યોજન છે. લવણસમુદ્રની જેમ આમાં [illegible] નથી તેમ [illegible] નથી. [illegible] તેનો [illegible] યોજન છે. [illegible] ધાતકીખંડથી [illegible] વિસ્તાર [illegible] લાખ યોજન [illegible] છે

૫. પુષ્કરવરદ્વીપાધિ[1]

આભ્યંતર પુષ્કરાર્ધનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ ૮ લાખ યોજન છે બાહ્ય પુષ્કરાર્ધનો પણ તેટલો જ વિષ્કંભ છે

[–સ્થા ૧૩૧]

પુષ્કરવરદ્વીપની વેદિકા બે ગાઉ ઊંચી છે

[–સ્થા ૯૩]

પુષ્કરાર્ધના મેરુનું માપ ધાતકીખંડના મેરુ જેટલું સમજવું (પૃ૦ ૬૧૯–૬૨૦)

[–સ્થા ૭૨૧]

પુષ્કરાર્ધના પૂર્વાર્ધમાં મેરુની ઉત્તરે આવેલ ઉત્તરકુરુમાં પદ્મવૃક્ષ છે તેમાં પદ્મ નામનો અધિપતિ દેવ વસે છે દક્ષિણે આવેલ દેવકુરુમાં કૂટશાલ્મલી નામનું વૃક્ષ છે તેમાં ગરુડદેવ વસે છે

પુષ્કરાર્ધના પશ્ચિમાર્ધમાં ઉત્તરકુરુમાં મહાપદ્મ નામનું વૃક્ષ છે તેમાં પૌંડરિક નામનો અધિપતિ દેવ વસે છે અને દેવકુરુમાં કૂટશાલ્મલી વૃક્ષ છે તેમાં ગરુડદેવ વસે છે

[–સ્થા ૯૩]

પુષ્કરાર્ધમાં અહીં જણાવેલ બધું ધાતકીખંડ ની જેમ બેની સંખ્યામાં છે—

૧ ભરતવર્ષ,

૨–૧૮૧ ઐરવત યાવત મેરુપર્વતની ચૂલિકા (પૃ ૬૨૦ ઇ)

[–સ્થા ૯૩]

પુષ્કરાર્ધદ્વીપમાં પણ ધાતકીખંડ જેમ ચક્રવર્તિવિજયો ૬૮ વર્ષ તેમની રાજધાનીઓ ૬૮ છે

[–સમ ૬૮]

---

1. જુઓ પ્રજ્ઞાપના અને દિ ભા ન ૩૩

(૧) પુષ્કરાર્ધદ્વીપના પૂર્વાર્ધમાં મેરુની દક્ષિણે અને ઉત્તરે સમપ્રમાણ આ બે ક્ષેત્રો છે—

(૧) ૧ ભરત, ૨ ઐરવત.

ઇત્યાદિ બધી હકીકત ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધ જેમ સમજવી (પૃ ૬૨૮)

તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમાર્ધ વિષે પણ ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધ જેમ હકીકત સમજી લેવી (પૃ ૬૩૧).

[—સ્થા૦ ૯૩]

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધના પૂર્વાર્ધ તથા પશ્ચિમાર્ધની કર્મભૂમિઓ તથા અકર્મભૂમિઓ વગેરેની હકીકત પણ ધાતકીખંડ જેમ (પૃ ૬૩૧-૩) સમજી લેવાની છે

[—સ્થા ૧૮૩ ૧૯૭, ૧૯૧]

ધાતકીખંડ જેમ પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધમાં પણ આસન્ન સમભાગથી માંડીને મેરુની ચૂલિકા સુધીની હકીકત (પૃ ૬૩૩-૪) સમજી લેવી.

[—સ્થા ૭૨]

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધમાંના વક્ષસ્કારથી માંડીને મહાદ્રહની હકીકત ધાતકીખંડ જેમ (પૃ ૬૩૫) સમજી લેવી.

[—સ્થા ૧૯૪]

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધના સુષમા આદિનું સમભાગ આદિ પણ ધાતકીખંડ જેમ (પૃ ૬૩૧) સમજી લેવું

[—સ્થા ૧૯૩]

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધની છ અકર્મભૂમિ આદિ હકીકત (પૃ ૬૩૬) પણ ધાતકીખંડ જેમ સમજવાની છે

[સ્થા ૫૧૧]

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધના પૂર્વાર્ધમાંના સાત વર્ષો વગેરે હકીકત ધાતકીખંડ જેમ (પૃ૦ ૬૩૮) સમજી લેવી

[-સ્થા ૫૫૫]

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધના પૂર્વાર્ધની તિમિસ ગુફા વગેરેની હકીકત ધાતકીખંડ જેમ (પૃ ૬૩૮) સમજી લેવી. પણ વિશેષમાં એટલું કે પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધના પૂર્વાર્ધની પૂર્વવાહિની નદીઓ પુષ્કરોદ સમુદ્રને અને પશ્ચિમવાહિની કાલોદ સમુદ્રને મળે છે તથા પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધના પશ્ચિમાર્ધની પૂર્વવાહિની નદીઓ કાલોદ સમુદ્રને તથા પશ્ચિમવાહિની નદીઓ પુષ્કરોદ સમુદ્રને મળે છે

[-સ્થા ૬૪૧]

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધના પૂર્વાર્ધની તથા પશ્ચિમાર્ધની શીતા અને શીતોદાના દશ-દશ વક્ષસ્કારોની હકીકત ધાતકીખંડ જેમ (પૃ ૬૪૦) સમજી લેવી

[-સ્થા ७૬૮]

૬ મનુષ્યક્ષેત્ર[1]

સમયક્ષેત્રમાં મંદર બાદ કરતાં ૬૯ વર્ષ અને વર્ષધર છે:— ૩૫ વર્ષ[2] ૩૦ વર્ષધર[3]; ૪ ઇષુકાર[4] = ૬૯

[-સમ ૬૯]

સમયક્ષેત્રમાં કુલપર્વત (વર્ષધર) ૩૯ છે તે આ — ૩૦ વર્ષધર[3]; ૫ મેરુ; ૪ ઇષુકાર = ૩૯

[-સમ ૩૯]

---

1 જુઓ પ્રસ્તાવના અને ટિપ્પણ ન ૩૪

2 જંબુદ્વીપમાં ૭, ધાતકીમાં ૧૪ અને પુષ્કરાર્ધમાં ૧૪—કુલ ૩૫ વર્ષ અથવા ક્ષેત્ર છે

3 જંબુમાં ૬, ધાતકીમાં ૧૨, પુષ્કરાર્ધમાં ૧૨—કુલ ૩૦ હિમવાન આદિ વર્ષધર છે. આમાં મેરુને ગણ્યા નથી એ ધ્યાનમાં રાખવું.

4 બે ધાતકીમાં અને બે પુષ્કરાર્ધમાં. તે પણ વર્ષધર જ કહેવાય છે. કારણ ક્ષેત્રોને વિભક્ત કરે છે

મનુષ્યક્ષેત્રમાં બે સમુદ્ર છે—

૧ લવણ; ૨ કાલોદ

[—સમ ૧૧૧]

સમયક્ષેત્રમાં આ બધું પાંચપાંચ છે—

૧ ભરત,[1] ૨ ઐરવત; ૩–૧૮૧ હિમવત યાવત મહત્સ્યુલિકા (પૃ ૬૨ ઇ)

[—સમ ૪૭]

જંબૂદ્વીપની બહાર આ બધું આઠઆઠ છે—

૧ ભરત;[2] ૨ ઐરવત; ૩–૧૮૧ હિમવત યાવત મહત્સ્યુલિકા (પૃ ૬૨).

[—સમ ૩૧]

(૧) સમયક્ષેત્રમાં દશ કુરુ છે તે આ—

૧–૫. પાંચ દેવકુરુ[3] ૬–૧૦ પાંચ ઉત્તરકુરુ[3]

(૨) સમયક્ષેત્રમાં દશ મહાવૃક્ષો છે—

૧ સુદર્શના જંબૂ (જંબૂદ્વીપના ઉત્તરકુરુમાં);
૨ ધાતકીવૃક્ષ (ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના ઉત્તરકુરુમાં);
૩ મહાધાતકીવૃક્ષ (ધાતકી પશ્ચિમાર્ધના ઉત્તરકુરુમાં);
૪ પદ્મવૃક્ષ (પુષ્કરવરાર્ધના પૂર્વાર્ધમાં ઉત્તરકુરુમાં);
૫. મહાપદ્મવૃક્ષ (પુષ્કરવરાર્ધ પશ્ચિમાર્ધના ઉત્તરકુરુમાં)

૬–૧ પાંચ કૂટ શાલ્મલી (પાંચે ઉત્તરકુરુમાં)

એ વૃક્ષોમાં ક્રમશઃ આ દશ દેવો વસે છે—

1 જંબૂમાં એક, ધાતકીમાં બે અને પુષ્કરાર્ધમાં બે એમ બધાં પાંચ. આ જ પ્રમાણે બાકીના વિષે પણ સમજવું

2. ધાતકીમાં બે, પુષ્કરાર્ધમાં બે—આ જ પ્રમાણે બાકી વિષે પણ સમજવું

3 ૧ જંબૂમાં, ૨ ધાતકીમાં અને ૨ પુષ્કરાર્ધમાં.

૧ અનાદૃત; ૨ સુસ્થિત; ૩ પ્રિયદર્શન; ૪ પૌંડરિક; ૫. મહાપૌંડરિક; ૬–૧૦ વેણુદેવ ગરુડ.

[–સ્થા [illegible]]

૭ અઢીદ્વીપબાહ્ય લોક[1]

(૧) માનુષોત્તર પર્વત[2]

માનુષોત્તર પર્વતને ચાર દિશાએ[3] ચાર[4] શિખરો છે—

૧ રત્ન (દક્ષિણ પૂર્વમાં) ૨ રત્નોચ્ચય (દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં) ૩ સર્વરત્ન (પૂર્વોત્તરમાં) ૪ રત્નસંચય (પશ્ચિમોત્તરમાં)

[–સ્થા [illegible]]

માનુષોત્તર પર્વત મૂળમાં ૧૦૨૨ યોજન વિસ્તીર્ણ છે

[–સ્થા [illegible]]

માનુષોત્તરપર્વત ૧૭૨૧ યોજન ઊંચો છે

[સમ [illegible]]

૧ [illegible]

૨ [illegible]

૩ [illegible]

[illegible]

(૨) નન્દીશ્વર વિષે વિચાર[1]

નન્દીશ્વરદ્વીપના મધ્યમાં ક્રમશઃ વચ્ચે ચારે દિશાએ ચાર અંજનકપર્વત છે—

૧ પૂર્વનો અંજનક પર્વત ૨. દક્ષિણનો અંજનક પર્વત; ૩ પશ્ચિમનો અંજનકપર્વત, ૪ ઉત્તરનો અંજનક પર્વત.

તે પર્વતો ૮૪ યોજન ઊંચા છે, અને હજાર યોજન જમીનમાં ઊંડા છે મૂળમાં તેઓ દશહજાર યોજન વિસ્તૃત છે અને તદનન્તર ક્રમશઃ વિસ્તાર ઓછો ઓછો થતો જાય છે અને પછી છેવટે ઉપર એક હજાર યોજન વિસ્તૃત રહી જાય છે મૂળમાં તેનો પરિધિ ૩૧૬૨૩ યોજન છે, અને ઉપર ૩૧૬૬ યોજન છે તે બધા મૂળમાં વિસ્તીર્ણ છે મધ્યમાં સંક્ષિપ્ત છે અને ઉપર તનુ છે અને ગોપુચ્છાકારે છે તે પર્વતો સર્વ અંજનમય છે, સ્વચ્છ છે યાવત્ દર્શનીય છે

તે પર્વતો પર ઉપરનો સપાટ ભાગ બહુજ રમણીય છે અને તેની મધ્યમાં ચાર સિદ્ધાયતન આવેલા છે તે સિદ્ધાયતનો ૧૦૦ યોજન લાંબાં, ૫૦ યોજન પહોળાં, ૭૨ યોજન ઊંચાં છે

---

૧ જમ્બૂદ્વીપથી માંડીને આઠમો નંદીશ્વર દ્વીપ આવેલો છે ૧ જમ્બૂદ્વીપ ૨. ધાતકીખંડ ૩. પુષ્કરવર, ૪ વરુણવર, ૫. ક્ષીરવર ૬. ઘૃતવર ૭. ઇક્ષુવર ૮. [illegible] [illegible] નામનો સમુદ્ર છે અને તેની ફરતે વલયાકારે નંદીશ્વર દ્વીપ છે. [illegible] ૧૬૩૮૪ [illegible] છે. [illegible] આ નંદીશ્વરના [illegible] ચાર ચાર છે [illegible] ૧૪ [illegible]

એ સિદ્ધાયતનોને ચારે દિશાએ ચાર દ્વાર છે—

૧ દેવદ્વાર, ૨. અસુરદ્વાર, ૩ નાગદ્વાર, ૪ સુપર્ણ દ્વાર.

એ ચાર દ્વારમાં તે જ નામના ચાર પ્રકારના દેવો વસે છે

એ દ્વારની સામે ચાર મુખમ ડપ છે એ મુખમ ડપની સામે ચાર પ્રેક્ષાગૃહમ ડપ છે એ મ ડપોની બરાબર વચમા ચાર વજ્રના આખાટક છે તે આખાટક પર ચાર મણિ પેટિકા છે મણિપેટિકા પર ચાર સિહાસન છે તે ચાર સિહાસનો પર ચાર વિજયદૂષ્ય છે તે દૂષ્યની વચમા ચાર વજ્રમય અ કુશ છે તે અ કુશમા મોતીની માળાની ચાર કુંભિકા છે એ પ્રત્યેક કુભિકા ફરતી પોતાથી અર્ધી ઊચી ચાર ચાર અર્ધ કુભિકાઓ છે

એ પ્રેક્ષાગૃહમ ડપની સામે ચાર મણિપીઠિકા છે એ પીઠિકા પર ચાર ચૈત્ય સ્તૂપો છે એ ચૈત્ય સ્તૂપની ચારે દિશાએ ચાર ચાર મણિપીઠિકાઓ છે એ પીઠિકા પર પર્યંકાસનબદ્ધ, સ્તૂપાભિમુખ ચાર જિનપ્રતિમાઓ છે—

૧ ઋષભ; ૨ વર્ધમાન; ૩ ચ દ્રાનન; ૪ વારિષેન.

એ ચૈત્યસ્તૂપની સામે ચાર મણિપીઠિકા છે અને તેમના પર ચાર ચૈત્યવૃક્ષ છે એ વૃક્ષોની સામે ચાર મણિપીઠિકા છે અને તેમના પર મહેન્દ્રધ્વજ છે એ ધ્વજોની સામે ચાર નન્દા પુષ્કરિણી છે

એ પુષ્કરિણીઓની ચારે દિશાએ ચાર વનખ ડ છે—

૧ પૂર્વમા અશોકવન; ૨. દક્ષિણમાં સપ્તપર્ણ વન; ૩ પશ્ચિમમા ચ પકવન; ૪ ઉત્તરમાં આમ્રવન.

(૧) તેમા જે પૂર્વદિશાનો અંજનક પર્વત છે, તેની ચારે દિશાએ ચાર નન્દા પુષ્કરિણીઓ છે—

૧ નન્દોત્તરા,   નન્દા; ૩ આનન્દા; ૪ નન્દિવર્ધના

તે નન્દા પુષ્કરિણીઓ ૧ લાખ યોજન લાંબી, ૫૦ હજાર યોજન પહોળી અને હજાર યોજન ઊંડી છે

પ્રત્યેક વાવડીની ચારે દિશાએ પગથિયાઓની ત્રણ ત્રણ હારો છે અને હાર સામે ચાર તોરણ છે તે પ્રત્યેક પુષ્કરિણીની ચારે દિશાએ વનખંડ છે

એ પુષ્કરિણીઓની વચ્ચે ચાર દધિમુખ પર્વતો છે. એ પર્વતો ૬૪   યોજન ઊંચા છે અને એક હજાર યોજન ઊંડા છે બધા ભાગમા તે સમ છે તેમની પહોળાઈ દશ હજાર યોજન છે અને પરિધિ ૩૧૬૨૩ યોજન છે તે પર્વતો સર્વપ્રકારના રત્નમય છે—યાવત્ દર્શનીય છે આ દધિમુખ પર્વતનો ઉપરનો ભાગ સપાટ છે બાકીનું બધું વર્ણન અંજનક પર્વત જેમ સમજી લેવું—યાવત્ ઉત્તરમાં આમ્રવન છે

(૨) તેમાં જે દક્ષિણનો અંજનક પર્વત છે, તેની ચારે દિશામાં ચાર નન્દા પુષ્કરિણીઓ છે—

૧ ભદ્રા; ૨ વિશાલા; ૩ કુમુદા ૪ પુંડરીકિણી.

તે પુષ્કરિણીઓ એક લાખ યોજન લાંબી છે એમ બાકીનું બધું વર્ણન પૂર્વવત્ સમજી લેવું

(૩) તેમાં જે પશ્ચિમ તરફનો અંજનક પર્વત છે, તેની ચારે દિશામાં ચાર નન્દા પુષ્કરિણીઓ છે—

૧ નન્દિષેણા; ૨ અમોઘા; ૩ ગોસ્તૂપા; ૪ સુદર્શના બાકીનું વર્ણન પૂર્વવત્ સમજી લેવું.

(૪) તેમા જે ઉત્તરનો અજનક પર્વત છે, તેની ચારે દિશાએ ચાર પુષ્કરિણીઓ છે —

૧ વિજ્યા; ૨ વૈજ્યન્તી; ૩ જયન્તી; ૪ અપરાજિતા બાકીનું બધું વર્ણન પૂર્વવત્ સમજી લેવું.

નન્દીશ્વરદ્વીપની મધ્યમા ચારે વિદિશામા ચાર રતિકર પર્વતો છે—

૧ ઉત્તરપૂર્વનો; ૨ દક્ષિણપૂર્વનો ૩ દક્ષિણપશ્ચિમનો ૪ ઉત્તરપશ્ચિમનો.

એ રતિકર પર્વતો ૧૦ યોજન ઊંચા છે તથા ૧ ૦૦ ગાઉ જમીનમા ઊંડા છે તેઓ બધી બાજુએ સમ છે ઝાલરના આકારે દરેકનો વિષ્કંભ ૧૦ ૦ યોજન છે અને ૩૧૬૨૨ યોજન પરિધિ છે તેઓ સર્વરત્નમુક્ત છે, સ્વચ્છ છે, યાવત્ દર્શનીય છે

(૧) તેમા જે ઉત્તરપૂર્વમાં રતિકર પર્વત છે, તેની ચારે દિશાએ ઈશાન દેવેન્દ્રની ચાર પટરાણીઓની જમ્બૂદ્વીપપ્રમાણ ચાર રાજધાનીઓ છે—

૧ નંદોત્તરા કૃષ્ણાની; ૨ નંદા કૃષ્ણારાજિની ૩ ઉત્તરકુરા રામાની; ૪ દેવકુરા રામરક્ષિતાની

(૨) તેમાં જે દક્ષિણપૂર્વનો રતિકર પર્વત છે, તેમા ચારે દિશાએ શક્રેન્દ્રની ચારે પટરાણીઓની જમ્બૂદ્વીપપ્રમાણ ચાર રાજધાનીઓ છે —

૧ સમના પદ્માની; ૨ સૌમના શિવાની ૩ અર્ચિમાલી સતીની; ૪ મનોરમા અજૂની.

(૩) તેમા જે દક્ષિણ પશ્ચિમનો રતિકર પર્વત છે, તેમાં ચારે દિશાએ શક્રેન્દ્રની ચારે પટરાણીઓની જમ્બૂદ્વીપ પ્રમાણ ચાર રાજધાનીઓ છે —

૧ ભૂતા અમલાની ૨. ભૂતાવતંસક અપ્સરાની, ૩. ગોસ્તૂપા નવમિકાની; ૪ સુદર્શના રોહિણીની.

(૪) તેમાં જે ઉત્તરપશ્ચિમમાં રતિકરપર્વત છે, તેની ચારે દિશાએ ઈશાનેન્દ્રની ચાર પટરાણીઓની જમ્બૂદ્વીપ પ્રમાણ ચાર રાજધાનીઓ છે —

૧ રત્ના વસુની ૨ રત્નોચ્ચયા વસુગુપ્તાની; ૩. સર્વરત્ના વસુમિત્રાની; ૪ રત્નસંચયા વસુંધરાની.
[-સ્થા ૩૦૭]

બધા અંજનક પર્વતો ૮૪ ૦ યોજન ઊંચા છે
[-સમ ૮૪]

બધા અંજનક પર્વતો હજાર યોજન જમીનમાં ઊંડા, મૂળમાં દશ હજાર યોજન પહોળા અને શિખર પર હજાર યોજન પહોળા છે

બધા રતિકર પર્વતો હજાર યોજન ઊંચા તથા હજાર ગાઉ જમીનમાં ઊંડા છે તે બધે ઠેકાણે સમાનપરિમાણવાળા છે, અને ઝાલરના આકારે દશ હજાર યોજન પહોળા છે

બધા દધિમુખ[1] પર્વતો હજાર યોજન ઊંડા છે તે સર્વત્ર સમાન પરિમાણવાળા તથા પલ્યંકસંસ્થાને દશ હજાર યોજન પહોળા છે, અને ૬૪ હજાર યોજન ઊંચા છે.
[-સ્થા [illegible]-સમ ૬૪]

૧ આ દધિમુખ પર્વતો અંજનક પર્વતની ચારે દિશામાં રહેલી ચાર વાવડીઓમાં મધ્યમાં આવેલા છે. અંજનક ચાર હોવાથી તેમની ૧૬ પુષ્કરિણીઓમાં દધિમુખ પર્વતો સર્વ મળી ૧૬ થાય.

નન્દીશ્વર દ્વીપની મધ્યમા સાત દ્વીપ છે —

૧ જમ્બૂદ્વીપ; ૨ ધાતકીખંડદ્વીપ; ૩ પુષ્કરવરદ્વીપ ૪ વરુણવરદ્વીપ; ૫. ક્ષીરવરદ્વીપ; ૬ ઘૃતવર ૭ ક્ષોદવર

નન્દીશ્વર દ્વીપની મધ્યમા સાત સમુદ્ર છે —

૧ લવણ; ૨. કાલોદ, ૩ પુષ્કરોદ; ૪ વરુણોદ ૫. ક્ષીરોદ ૬ ઘૃતોદ; ૭ ક્ષોદોદ

(સ્થા ૫૯)

(૩) રુચકદ્વીપ[1]

(૧) જમ્બૂદ્વીપના મેરુપર્વતની પૂર્વમા રુચકવર[1] પર્વતમાં આઠ કૂટ છે —

૧ રિષ્ટ ૨ તપનીય ૩ કંચન ૪ રજત ૫ દિશા સ્વસ્તિક; ૬ પ્રલમ્બ; ૭ અંજન ૮ અંજનપુલક

એ કૂટોમા મહર્દ્ધિક યાવત્ પલ્યોપમની સ્થિતિવાળી આઠ દિશા કુમારીઓ વસે છે —

૧ નન્દોત્તરા; ૨ નન્દા ૩ આનંદા; ૪ નન્દિવર્ધના ૫. વિજયા; ૬ વૈજયન્તી; ૭ જયન્તી ૮ અપરાજિતા

(૨) જમ્બૂના મેરુપર્વતની દક્ષિણ રુચકવર પર્વતમા આઠ કૂટ છે અને તેમા આઠ દિશાકુમારીઓ વસે છે તે નીચે પ્રમાણે —

૧ જમ્બૂદ્વીપથી ગણતા આ દ્વીપ [illegible] નન્દીશ્વર [illegible] ૧૧ અરુણવરદ્વીપ ૧૨ [illegible] ૧૩ કુંડલવર ૧૪ કુંડલવરાવભાસ ૧૫ [illegible] ૧૬ [illegible] ૧૭ [illegible] ૧૮ [illegible] ૧૯ [illegible] ૨૦ [illegible] ૨૧ રુચક

૧ આ રુચકવર પર્વતની [illegible] કુમારીઓની [illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible] છે [illegible] દિશામાં [illegible] છે

કૂટો	કુમારિકાઓ
૧ કનક;	૧ સમાહારા;
૨ કંચન;	સુપ્રતિજ્ઞા;
૩ પદ્મ,	૩ સુપ્રબુદ્ધા;
૪ નલિન;	૪ યશોધરા;
૫. શશી;	૫. લક્ષ્મીવતી,
૬ દિવાકર	૬ શેષવતી;
૭ વૈશ્રમણ	૭ ચિત્રગુપ્તા;
૮ વૈડૂર્ય	૮ વસુંધરા.

(૩) તે ૮ પ્રમાણે પશ્ચિમે રુચકમાં ૮ કૂટો અને ૮ દિશાકુમારીઓ છે તે નીચે પ્રમાણે —

કૂટો	કુમારિકાઓ
૧ સ્વસ્તિક;	૧ ઇલાદેવી
૨ અમોઘ;	૨ સુરાદેવી
૩ હિમવાન;	૩ પૃથ્વી;
૪ મંદર;	૪ પદ્માવતી;
૫. રુચક	૫. એકનાસા;
૬ રુચકોત્તમ;	૬ નવમિકા;
૭ ચંદ્ર;	૭ સીતા;
૮ સુદર્શન.	૮ ભદ્રા

(૪) તે જ પ્રમાણે ઉત્તરે રુચકમાં આઠ કૂટો અને આઠ દિશાકુમારીઓ નીચે પ્રમાણે —

કૂટો	કુમારિકાઓ
૧ રત્ન,	૧ અલંબુષા;
૨ રત્નોચ્ચય	૨. મિત્રકેશી;

૩ સુવૈસ્ન;	૩ પૌંડરી
૪ રત્નસંચય	૪ ગીતવાસની;
૫ વિજય	૫. આશા;
૬ વૈજયંત	૬ સર્વગા
૭ જયંત.	૭ શ્રી,
૮ અપરાજિત.	૮ હ્રી.

[-સ્થા ૬૪૩]

રુચક માંડલિક પર્વત ૮૪૦ યોજન ઊંચો છે
[-સમ ૮૪]

રુચકવર પર્વત હજાર યોજન જમીનમાં ઊંડો, મૂળમાં દશ હજાર યોજન પહોળો અને શિખર પર હજાર યોજન પહોળો છે

[-સ્થા ૭૨૬]

(૪) માંડલિક પર્વતો

માંડલિક (વલયાકાર) પર્વત ત્રણ છે —

૧ માનુષોત્તર[1] (પુષ્કરવરમાં);
૨. કુંડલવર (કુંડલદ્વીપમાં)
૩ રુચકવર[1] (રુચકદ્વીપમાં)

[-સ્થા ૧]

કુંડલવર પર્વત હજાર યોજન ઊંડો મૂળમાં દશ હજાર યોજન પહોળો અને શિખર પર હજાર યોજન પહોળો છે

[-સ્થા ૭૨૬]

---

૧. માનુષોત્તર માટે પુષ્કરવરદ્વીપ અને રુચક માટે રુચકદ્વીપનું વર્ણન જુઓ

(૫) અસંખ્યાતમો જંબૂદ્વીપ[1]

વિજયા[2] રાજધાની ૧૨ લાખ યોજન લાંબી અને પહોળી છે

[-સમ ૧૧]

વિજય, વૈજયંત, જયંત અને અપરાજિત રાજધાનીના પ્રાકારો ૩૭ યોજન ઊંચા છે

[-સમ ૩૭]

(૬) અસંખ્યાતમો અરુણવર સમુદ્ર

અસુરેન્દ્ર ચમરનો તિગિચ્છ નામનો ઉત્પાતપર્વત ૧૭૨૧ યોજન ઊંચો છે[3]

[-સમ ૧૭]

અસુરેન્દ્ર બલિનો રુચકેન્દ્ર[4] ઉત્પાતપર્વત ૧૭૨૧ યોજન ઊંચો છે

[-સમ ૧૭]

૧. આ દ્વીપનું નામ જંબૂદ્વીપ છે પણ તે પ્રથમ જંબૂદ્વીપ [illegible]

૨. પ્રથમ જંબૂદ્વીપની જગતીમાં પૂર્વ દિશામાં આવેલ [illegible]

૩. [illegible]

૪. [illegible]

ટિપ્પણ

૧. જમ્બુદ્વીપ—

[illegible]

૨. [illegible] —

[illegible]

૩. [illegible] —

[illegible]

આ પ્રત્યેક દ્વીપ અને સમુદ્રની જગતીનાં દ્વારોનું અંતર કેટલું હોય તે તેના માટે નિયમ આ પ્રમાણે છે — દરેક જગતીમાં દ્વાર ચાર હોય છે અને દરેક દ્વાર ચાર ચાર યોજન પહોળું હોય છે અને બન્ને બાજુએ એક એક કોશની બારસાખની ભીંત હોય છે — એટલે ચારે દ્વારની પહોળાઈ ૧૬ યોજન અને ચાર દ્વારની બાર શાખની એક એક કોશ જાડાઈ ૮ કોશ પહોળાઈ થાય એટલે કે બે યોજન થયા. આમ બધાં મળી ૧૮ યોજન થયા. તે તે જગતીની પરિધિ છે તે તે દ્વીપ-સમુદ્રની પરિધિમાંથી આ ૧૮ યોજન બાદ કરી તેને ચારે ભાગમાં જે ભાગ આવે તે તે જગતીનાં દ્વારોનું પરસ્પર અંતર સમજવું. જંબૂદ્વીપનાં દ્વારોનું અંતર કેટલું આવ્યું છે. પાઠકગણનાં દ્વારોનું અંતર કેટલું હોય તો આ પ્રમાણે — તેની પરિધિ ૩૧૬૨૨૭ યોજન છે તેમાંથી ૧૮ બાદ કરીએ એટલે ૩૧૬૨૦૯ યોજન તેને ચારે ભાગમાં ૭૯૦૫૨ યોજન, અને એક કોશ આવે — આ દ્વારોનું અંતર સમજવું. આ જ પ્રમાણે બધે તે દ્વીપ-સમુદ્રના દ્વારોનું અંતર કાઢી લેવું.

૪ મેરુપર્વત —

ભૂમિતલથી ઉપરના ભાગમાં જેમ જેમ જઈએ તેમ તેમ તે યોજનના અગિયારમા ભાગ જેટલો પ્રત્યેક યોજને ઘટે છે એટલે મૂળમાં તે ૧૦૦૯૦ ૧૦/૧૧ યોજન પહોળો છે [illegible] છે. મેરુ ઉપર [illegible] ઉપર ચઢીએ તેમ તેમ પહોળાઈમાં ઘટતો જાય છે અને ઉપરથી નીચે ઊતરીએ તેમ પહોળાઈમાં વધતો જાય છે. એ વધઘટનું માપ પ્રત્યેક યોજને [illegible] યોજન છે એટલે અગિયાર યોજને એક યોજન [illegible]. આ રીતે એક એક અને [illegible] ભાગે છે તે જાણવાની રીત આ પ્રમાણે — નીચે ઉપરના વિસ્તારની બાદબાકી કરતાં એટલે કે ૧૦૦૯૦ ૧૦/૧૧ યોજન — ૧૦૦૦ યોજન = ૯૦૯૦ ૧૦/૧૧ યોજન આવે. આને એટલી ઊંચાઈ [illegible] હવે તેટલા વડે ભાગતા એટલે કે ૯૦૯૦ ૧૦/૧૧ ÷ ૧ [illegible] યોજન = [illegible] ૧૦૦૦૦૦ = ૧/૧૧ આવ્યું. આ જ રીતે [illegible] આ રીતે હાનિ-વૃદ્ધિ હોય તેનો ભાગ નીકળી શકે છે. આ [illegible] [illegible] કરી તે [illegible]

૫. અભિષેકશિલાઓ :—

પંડકવનના મધ્યભાગમાં ચૂલિકા આવેલી છે. તે ચૂલિકાની ચારે દિશાએ ૨૫ યોજન દૂર જિનભવનો આવેલ છે. બે જિનભવન વચ્ચે આ અભિષેકશિલાઓ છે. પૂર્વમાં પાંડુકંબલા, પશ્ચિમમાં રક્તકંબલા, દક્ષિણમાં અતિપાંડુકંબલા અને ઉત્તરમાં અતિરક્તકંબલા છે. અતિ વિશેષણ વાળી બન્ને શિલાઓમાં એકએક સિંહાસન અને બાકીની બન્નેમાં બબ્બે સિંહાસન છે. આ સિંહાસનો પર તે તે દિશામાં જન્મ લેનાર તીર્થંકરનો અભિષેક થાય છે. પાંડુકંબલા અને રક્તકંબલા પર બબ્બે સિંહાસન માનવાનું કારણ એ છે કે પૂર્વ મહાવિદેહ અને પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં એકી સાથે કોઈ વખત બબ્બે તીર્થંકરનો જન્મ થાય તો એકી સાથે તેમનો અભિષેક થઈ શકે. ભરત અને ઐરવતમાં એક વખતે એક તીર્થંકરનો જન્મ હોય છે તેથી ઉત્તર અને દક્ષિણની શિલા પર એક એક સિંહાસન માન્યું છે.

૬ જંબૂદ્વીપનાં વર્ષ-ક્ષેત્રો —

જંબૂદ્વીપમાં મુખ્ય સાત વર્ષ-ક્ષેત્ર આવેલ છે તે આ—ભરત, ઐરવત, હિમવત, હિરણ્યવત, હરિવર્ષ, રમ્યકવર્ષ અને વિદેહ. જંબૂદ્વીપના દક્ષિણાન્તે ભરત અને ઉત્તરાન્તે ઐરવત આવેલ છે. ભરતની ઉત્તરે હિમવત અને હિમવતની ઉત્તરે હરિવર્ષ આવેલ છે. આ બધું ક્ષેત્રો મેરુ પર્વતની દક્ષિણે આવેલાં છે. ત્યાર પછી મેરુની આસપાસ આવેલું વિદેહ ક્ષેત્ર છે. તે બે ભાગમાં વહેંચાયલું છે. મેરુથી પૂર્વમાં રહેલું વિદેહ પૂર્વવિદેહ કહેવાય છે. અને પશ્ચિમમાં રહેલું વિદેહ પશ્ચિમ વિદેહ કહેવાય છે. વિદેહ પછી મેરુની ઉત્તરે રમ્યકવર્ષ અને તેની ઉત્તરે હિરણ્ય-વત અને તેની ઉત્તરે ઐરવતવર્ષ છે. રમ્યકવર્ષ, હિરણ્યવત અને ઐરવત વર્ષ આ ત્રણે ક્ષેત્રો મેરુની ઉત્તરે આવેલાં છે. આ વિભાગ નિયત દિશાને આધારે સમજવો. પણ વ્યવહાર દિશાની અપેક્ષાએ તો સર્વ ક્ષેત્રોને મેરુ ઉત્તર દિશામાં જ પડે છે. કારણ, વ્યવહારમાં દિશાનો નિયમ સૂર્યના ઉદયાસ્ત ઉપર અવલંબિત છે. સૂર્યોદય તરફ મોઢું કરી ઊભા રહેતાં ડાબી બાજુએ ઉત્તર દિશા આવે છે અને ભરતક્ષેત્રના મનુષ્યને આ નિયમ પ્રમાણે ઉત્તર દિશામાં મેરુ આવતો. ભરત ક્ષેત્રમાં સૂર્યાસ્તની જે દિશા છે તે ઐરવતમાં સૂર્યોદયની છે તેથી ત્યાં પણ સૂર્યોદય તરફ મોઢું કરતાં મેરુ ઉત્તર દિશામાં જ પડે છે. આ જ પ્રમાણે બીજા બધી વિષે પણ સમજી લેવું.

આ સાતે વર્ષોને વિભાગ કરનાર છ વર્ષધર પર્વત છે. તે બધા પૂર્વ પશ્ચિમ લાંબા છે. તે આ—હિમવત, મહાહિમવત, નિષધ, નીલ, રુક્મી, અને શિખરી. ભરત અને હૈમવતને હિમવત વર્ષધર જુદા પાડે છે. હૈમવત અને હરિવર્ષને મહાહિમવત પર્વત જુદા પાડે છે. હરિવર્ષ અને વિદેહને નિષધ પર્વત જુદા પાડે છે. વિદેહ અને રમ્યકવર્ષને નીલ પર્વત જુદા પાડે છે. રમ્યકવર્ષ અને હૈરણ્યવત ક્ષેત્રને રુક્મી પર્વત જુદા પાડે છે. અને હૈરણ્યવત અને ઐરાવત ક્ષેત્રને શિખરી પર્વત જુદા પાડે છે.

ભરતથી માંડી મહાવિદેહ પર્યંતના ક્ષેત્ર અને પર્વતોનો ક્રમશઃ ઉત્તર દક્ષિણનો વિસ્તાર બમણો બમણો થતો જાય છે. તે જ પ્રમાણે ઐરાવતથી મહાવિદેહ પર્યંત પણ સમજવું.

૧. ભરત અને ઐરાવત ક્ષેત્રો—

પ્રથમ જંબૂદ્વીપના દક્ષિણાન્તે હોવાથી ભરતક્ષેત્રનો આકાર અર્ધચંદ્રાકાર જેવો છે. તેની પૂર્વ પશ્ચિમ અને દક્ષિણ દિશામાં લવણસમુદ્ર છે. ઉત્તર દિશામાં હિમવત પર્વત આવેલો છે. ઐરાવત ક્ષેત્ર પણ તેવું જ છે—તે જંબૂદ્વીપના ઉત્તરાન્તે હોવાથી તેની પૂર્વ-પશ્ચિમ અને ઉત્તરમાં લવણસમુદ્ર અને દક્ષિણમાં શિખરી પર્વત છે. તે પણ અર્ધચંદ્રાકાર જ છે. આ બન્ને ક્ષેત્રો પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધીની લંબાઈમાં ૧૪૪૭૧ થી કંઈક ન્યૂન યોજન પ્રમાણ અને ઉત્તર દક્ષિણની પહોળાઈમાં ૫૨૬ યોજન પ્રમાણ હોવાથી તેમને સમાનપ્રમાણ કહ્યાં છે.

૨. હૈમવત અને હૈરણ્યવત ક્ષેત્રો—

હૈમવત ક્ષેત્રની પૂર્વ અને પશ્ચિમે લવણસમુદ્ર અને દક્ષિણે હિમવત પર્વત તથા ઉત્તરે મહાહિમવત પર્વત છે. હૈરણ્યવત ક્ષેત્રની પણ પૂર્વ અને પશ્ચિમે લવણસમુદ્ર છે. તેની ઉત્તરે શિખરી પર્વત અને દક્ષિણે રુક્મી પર્વત છે. આ બન્ને ક્ષેત્રોના ઉત્તર-દક્ષિણના વિસ્તારનું ૨૧૦૫ યોજન પ્રમાણ અને પૂર્વ પશ્ચિમ લંબાઈનું લગભગ ૩૭૬૭૪ યોજન પ્રમાણ સરખું જ છે.

૩. હરિવર્ષ અને રમ્યકવર્ષ ક્ષેત્રો—

હરિવર્ષની પૂર્વપશ્ચિમે લવણસમુદ્ર અને ઉત્તરે નિષધ પર્વત તથા દક્ષિણે મહાહિમવત પર્વત આવેલો છે. રમ્યકવર્ષની પણ પૂર્વપશ્ચિમે

લવણસમુદ્ર અને ઉત્તરે રુક્મી અને દક્ષિણે નીલવંત પર્વતો આવેલા છે. આ બન્ને ક્ષેત્રોની પૂર્વ પશ્ચિમની લંબાઈનું માપ ૭૩૯૦૧ $\frac{17}{19}$ યોજન પ્રમાણ અને ઉત્તરદક્ષિણના વિસ્તારનું માપ ૮૪૨૧ $\frac{1}{19}$ યોજન પ્રમાણ સાધુ જ છે.

૧ વિદેહ ક્ષેત્ર—

નિષધવંત અને નીલવંત પર્વતની વચ્ચેનું તે ક્ષેત્ર વિદેહ કે મહાવિદેહ કહેવાય છે તેની પૂર્વ અને પશ્ચિમે તો લવણસમુદ્ર જ છે. આ વિદેહ છે તો એક જ પણ તેની વચ્ચે મેરુપર્વત હોવાથી તેના બે વિભાગ થઈ જાય છે—પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમવિદેહ. આખુ વિદેહ ક્ષેત્ર પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં લાખ લગભગ યોજન પ્રમાણ છે અને ઉત્તર દક્ષિણમાં પહોળુ ૩૩૬૮૪ $\frac{4}{19}$ યોજન પ્રમાણ છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમ વિદેહની પહોળાઈ (ઉત્તરદક્ષિણ) તો સરખી જ છે જેથી કે યોજન ૩૩૬૮૪ $\frac{4}{19}$ પ્રમાણ છે. અને તેમની પૂર્વ પશ્ચિમ લંબાઈ પણ સરખી છે જેથી કે જંબૂદ્વીપના એક લાખયોજનમાંથી મેરુપર્વતના વિસ્તારના ૧ યોજન બાદ કરતાં ૯૦ યોજન રહે છે આની અડધી લંબાઈ બન્નેની છે—જેથી કે પ્રત્યેકની ૪૫ યોજન પ્રમાણ છે

૧૨. દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રો—

આ બન્ને કુરુઓ મહાવિદેહમાં જ આવેલા છે. વિદેહની દક્ષિણે નિષધ અને ઉત્તરે નીલવંત આવેલા છે તે બન્ને પર્વતોમાંથી ગજદંતાકારે બબ્બે ગજદંતગિરિ નીકળીને મેરુ તરફ વિસ્તાર પામેલા છે. જેથી કે બે બન્ને પર્વતની બબ્બે શાખા નીકળીને તે મેરુને સ્પર્શે છે બે શાખા ગજદંતાકારે હોવાથી બે શાખાઓ અર્ધચંદ્રાકાર થાય છે. નિષધની બન્ને શાખાની વચ્ચે દેવકુરુ અને નીલની બન્ને શાખાની વચ્ચે ઉત્તરકુરુ છે આ બન્ને ક્ષેત્રો અર્ધચંદ્રાકારે છે અને સરખા વિસ્તારવાળા છે વિદેહનો કુલ વિસ્તાર ૩૩૬૮૪ $\frac{4}{19}$ યોજન પ્રમાણ છે તેમાંથી વચ્ચે આવેલા મેરુના દશહજાર યોજન બાદ કરતાં બાકી ૨૩૬૮૪ $\frac{4}{19}$ યોજન પ્રમાણ રહે છે તે બન્ને કુરુ છે. તેનું અર્ધ કરીએ જેથી પ્રત્યેક કુરુ સરખું પ્રમાણ પ્રાપ્ત થાય તે આ—૧૧૮૪૨ $\frac{2}{19}$ યોજન પ્રમાણ. આ ઉત્તરદક્ષિણ વિસ્તારના યોજનનું માપ છે. તેને જ્યા કહેવામાં આવે છે. પ્રત્યેક કુરુની જ્યા

૧૯૫૦ યોજન પ્રમાણ છે. આ માપ પૂર્વવિદેહના વિસ્તારનું સમજવું. અને પ્રત્યેક મહાવિદેહ ૧ ... યોજન પ્રમાણ છે. આ તેમના અર્ધ અર્ધનું માપ સમજવું.

૧૬ કર્મ-અકર્મભૂમિ—

અસિ (શસ્ત્રકળા), મસિ (લેખનકળા) અને કૃષિ આ ત્રણે પ્રકારના વ્યાપારથી રહિત એવું ક્ષેત્ર તે અકર્મભૂમિ. અને જ્યાં એ ત્રણે વ્યાપાર હોય તથા જે ભૂમિમાં સાધુ—તીર્થંકર—મહાપુરુષ ઉત્પન્ન થતા હોય, તે ભૂમિ કર્મભૂમિ કહેવાય છે. અકર્મભૂમિના જીવો મરીને દેવ થાય, અને કર્મભૂમિના જીવો મરીને સર્વ—નરકથી માંડીને સિદ્ધગતિ સુધી—જઈ શકે છે. અઢી દ્વીપમાં મનુષ્યક્ષેત્રમાં ૩૦ અકર્મભૂમિઓ છે તે આ પ્રમાણે: ૫ હિમવંત (૧ જંબૂમાં, ૨ ધાતકીમાં અને ૨ પુષ્કરાર્ધમાં), ૫ હરિવર્ષ, ૫ દેવકુરુ, ૫ ઉત્તરકુરુ, ૫ રમ્યક અને ૫ હિરણ્યવંત. અને અઢી દ્વીપમાં કર્મભૂમિઓ ૧૫ છે તે આ પ્રમાણે—૫ ભરત, ૫ ઐરવત, અને ૫ મહાવિદેહ. મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર મનુષ્યો જ નથી માટે તેમાં કર્મ-અકર્મભૂમિના વિભાગનો પ્રશ્ન જ નથી ઉઠતો.

૧૭ મહાવિદેહના વિજયો—

મેરુ પર્વતની પૂર્વમાં પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમમાં પશ્ચિમવિદેહ ક્ષેત્ર છે. નીલવંત પર્વતમાંથી નીકળેલી સીતા નામની મહાનદી પૂર્વમહાવિદેહ ક્ષેત્રને બરાબર બે ભાગે વહેંચીને લવણસમુદ્રમાં જઈને મળે છે. તે જ પ્રમાણે નિષધપર્વતમાંથી નીકળેલી સીતોદા નામની મહાનદી પશ્ચિમ વિદેહમાંથી પસાર થઈને તેને બરાબર બે ભાગે વહેંચીને લવણસમુદ્રમાં જઈ મળે છે. એટલે બે મહાવિદેહ ક્ષેત્ર સરખા ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. એ ચારે ભાગમાં આઠ આઠ વિજયો આવેલાં છે. એટલે બધાં મળી બત્રીસ થાય. તેમનો વિભાગ પાડનારા ... છે. એટલે પ્રત્યેક વિજય એ જ ... વચ્ચે કેવળું છે. પ્રત્યેક વિજયની લંબાઈ (ઉત્તરદક્ષિણ) ૧૬૫૯૨ $\frac{2}{19}$ યોજન અને પહોળાઈ (પૂર્વ-પશ્ચિમ) ૨૨૧૨ $\frac{7}{8}$ યોજન પ્રમાણ છે.

૧ વર્ષધર-પર્વત—

ક્ષુલ્લહિમવંત પર્વતથી ... ઉત્તર તરફ ... પ્રથમ ક્ષુલ્લહિમવંત વર્ષધર છે. અને ઉત્તર દિશાથી દક્ષિણ ... ... છે. ... [illegible]

દક્ષિણ) ક્ષુદ્રહિમવતનો અને ઐરવતની બાજુનો વિસ્તાર શિખરીનો છે તથા ભરત અને ઐરવતનો વિસ્તાર સરખો જ ૫૨૬ $\frac{6}{19}$ યોજન પ્રમાણ છે બીજો ક્ષુદ્રહિમવત અને શિખરીનો વિસ્તાર ૧૦૫૨ $\frac{12}{19}$ યોજન પ્રમાણ છે અને એ બન્નેની લંબાઈ (પૂર્વ પશ્ચિમ) ૨૪૯૩૨ $\frac{1}{19}$ યોજન સરખી જ છે અને ઘનતા ૧ યોજન ઊંચા છે.

મહાહિમવત્ રુક્મી:—ક્ષુદ્રહિમવત વર્ષધરની ઉત્તરે તેનાથી બમણા વિસ્તારવાળુ હિમવત ક્ષેત્ર આવે છે અને તે ક્ષેત્રની ઉત્તરે તેનાથી બમણા વિસ્તારવાળો મહાહિમવત પર્વત આવે છે તે જ પ્રમાણે શિખરી વર્ષધર પર્વતની દક્ષિણે તેનાથી બમણુ હિરણ્યવત ક્ષેત્ર અને તેની દક્ષિણે તેનાથી બમણા વિસ્તારવાળો રુક્મી વર્ષધર આવે છે આ બન્ને મહાહિમવત અને રુક્મીનો વિસ્તાર (ઉત્તર-દક્ષિણ) ૪૨૧૦ $\frac{10}{19}$ સરખો જ છે બન્નેની ઊંચાઈ ૨ યોજન પ્રમાણ છે અને લંબાઈ (પૂર્વ-પશ્ચિમ) ૫૩૯૩૧ $\frac{6}{19}$ યોજન પ્રમાણ છે

નિષધ-નીલવત:—મહાહિમવત વર્ષધરની ઉત્તરે તેનાથી બમણા વિસ્તારવાળુ હરિવર્ષક્ષેત્ર છે અને તેની ઉત્તરે નિષધપર્વત તેનાથી બમણા વિસ્તારવાળો આવેલો છે. તે જ પ્રમાણે રુક્મી પર્વતની દક્ષિણે રમ્યક્ક્ષેત્ર અને તેની દક્ષિણે નીલવત પર્વત આવેલો છે આ બન્ને નિષધ અને નીલવત પર્વતો વિસ્તાર, ઊંચાઈ અને ઊંડાઈમાં સમપ્રમાણ છે. તેમની લંબાઈ (પૂર્વ-પશ્ચિમ) ૯૪૧૫૬ યોજન, ઊંચાઈ ૪ યોજન અને વિસ્તાર (ઉત્તર-દક્ષિણ) ૧૬૮૪૨ $\frac{2}{19}$ યોજન છે

૧૫ વૈતાઢ્ય પર્વતો:—

વૈતાઢ્ય પર્વત બે પ્રકારના છે ભરતૈરવતમાં જે બે વૈતાઢ્ય છે તથા ૩૨ વિજયોમાં જે ૩૨ વૈતાઢ્ય છે તે ઙ દીર્ઘ છે એટલે કે લાંબા છે તેથી તે દીર્ઘ વૈતાઢ્ય કહેવાય છે. અને તે ક્ષેત્રના ઉપર આવેલ શબ્દાપાતી ૧ ને ચાર વૈતાઢ્ય ગોળ છે તેથી તે વૃત્ત વૈતાઢ્ય કહેવાય છે ભરતૈરવતના દીર્ઘ વૈતાઢ્યો પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં લવણસમુદ્રને સ્પર્શે છે તેમાં વિદ્યાધરોના આવાસો છે તે બન્ને ૨૫ યોજન ઊંચા છે આ વૈતાઢ્યને લીધે ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રના બે ભાગ થઈ જાય છે દક્ષિણ ભરત અને ઉત્તર ભરત તથા દક્ષિણ ઐરવત અને ઉત્તર ઐરવત. ૩૨ વિજયના વૈતાઢ્યો ૫ યોજન ઊંચા છે તે પ્રત્યેકમાં ૧૧ વિદ્યાધરોનાં નગરો છે

જેથી બધાં મળી ૩૪ વૈતાઢ્યો થયાં. વળી બે પ્રત્યેક વૈતાઢ્યમાં બન્ને ગુફા આવેલી છે. તેમના દ્વાર ચક્રવર્તી જ્યારે ત્યાં સુધી ન ઉઘાડે ત્યાં સુધી બંધ રહે છે. ચક્રી ખંડ જીતવા જાય છે તે ગુફામાં થઈ જવાને ચક્રવર્તી બાર યોજનને અંતરે પ્રકાશ માટે મંડળ કરે છે, તેથી તે ગુફાઓમાં પ્રકાશ થાય છે.

આ ૩૪ દીર્ઘ વૈતાઢ્ય સિવાયના ચાર વૃત્ત વૈતાઢ્ય છે તે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હિમવંત આદિ ક્ષેત્રોની મધ્યમાં આવેલા છે. એ ચારેય એક હજાર યોજન ઊંચા અને ગોળ છે.

૧૧ વક્ષસ્કાર પર્વતો:—

સોમનસ અને વિદ્યુત્પ્રભ આ વક્ષસ્કાર પર્વતોનું બીજું નામ ગજદંત ગિરિ છે. કારણ કે તે નિષધ પર્વતમાંથી શરૂ થઈને મેરુ સુધી હાથીના દાંતની જેમ પ્રસારે ફેલાયેલા છે. આ બંને વચ્ચે દેવકુરુ ક્ષેત્ર આવેલું છે. જેમને અર્ધચંદ્રાકાર જેવા માટે કહ્યા છે. કે તે નિષધ પર્વત પાસે મૂળમાં તો ૪૦૦ યોજન ઊંચા છે પણ પછી ક્રમશઃ તેમની ઊંચાઈ વધતી જાય છે અને મેરુ પાસે તો તેમની ઊંચાઈ ૫૦૦ યોજન છે. તે મૂળમાં ૫૦૦ યોજન પહોળા અને મેરુ પાસે અસનીના ધાર જેટલા પહોળા છે. પ્રત્યેક પર્વતની લંબાઈ ૩૦૨૦૯ $\frac{૬}{૧૯}$ યોજન છે અને અર્ધચંદ્રાકાર બનેલા બન્નેની લંબાઈ (ધનુપૃષ્ઠ) ૬૦૪૧૮ $\frac{૧૨}{૧૯}$ યોજન પ્રમાણ છે.

ગંધમાદન અને માલ્યવાન એ બે વક્ષસ્કાર પણ ગજદંતાકાર હોવાથી ગજદંત ગિરિ કહેવાય છે. નીલવંત પર્વતમાંથી શરૂ થઈને મેરુ પર્વત સુધી ગજદંતાકારે ફેલાયેલા છે. બીજી બધી બાબતો અર્ધચંદ્રાકારે છે. આ બંનેની વચ્ચે પ્રદેશ તે ઉત્તરકુરુ છે. આ બંનેનું માપ ઉપર પ્રમાણે જ સમજવું.

૧૨. મહાવિદેહના વક્ષસ્કાર પર્વતો:—

આ સૂત્રમાં જણાવેલા ચાર ગજદંત સિવાય વક્ષસ્કાર પર્વતો મહાવિદેહમાં આવ્યા છે. પ્રથમના આઠ પૂર્વ મહાવિદેહમાં અને અંતિમ આઠ પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં છે. મહાવિદેહમાં ૩૨ વિજય ૧૬ વક્ષસ્કાર અને બાર અંતરનદી છે. તેમના સ્થાનનો નિર્ણય આ પ્રમાણે છે:—મેરુના પૂર્વ દિશામાં પ્રથમ બે વિજય છે તેમની વચ્ચે ગ્રાહાવતી નદીના ઉત્તર કિનારે ચાર વક્ષસ્કાર પર્વત આવે છે તેમજ

બે શીતા નદીના ઉત્તર કિનારે અને બીજો તેના દક્ષિણ કિનારે; ત્યાર પછી પણ આમ તે જ પ્રમાણે બે વિજય અને તેમની વચ્ચે બે અંતર નદીઓ—તે પણ બે ઉત્તર કિનારા તરફથી વહેતી અને બે દક્ષિણ કિનારાથી વહેતી; ત્યાર પછી ફરી આમ બે વિજય બનાવી ક્રમ વડે પૂર્વ વિભાગે બધા મળી આઠ વક્ષસ્કારો આવેલા છે. તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમ વિદેહમાં પણ આઠ વક્ષસ્કારો આવેલા છે એ પ્રત્યેક વક્ષસ્કારની લંબાઈ (પૂર્વ-પશ્ચિમ) ૫ યોજન છે અને લંબાઈ (ઉત્તર દક્ષિણ) ૧૬૫૯૨ યોજન છે તથા એ વક્ષસ્કારોની ઊંચાઈ મૂળમાં નિષધ કે નીલવંત પર્વત પાસે ૪ યોજન અને મેરુ તરફ ૫ ઊંચાઈ નદી પાસે ૧ યોજન પ્રમાણ છે

૪૮. જંબૂદ્વીપનાં કૂટો

૬ વર્ષધર પર્વત, ૩ પર્વત ગજદંતો, ૧૬ વક્ષસ્કારો અને ૩૪ વૈતાઢ્યો એમ કુલ મળી ૫૯ પર્વતો ઉપર જે કૂટો છે તે આ પ્રમાણે—

નામ	કૂટો	ઊંચાઈ		પહોળાઈ મૂળમાં		પહોળાઈ શિખરે	
૧ હિમવાન	૧૧	૫	યો	૫	યો	૨૫	યો
૨ શિખરી	૧૧	૫		૫		૨૫	„
૩ મહાહિમવંત	૮	૫		૫		૨૫	„
૪ રુક્મી		૫	„	૫		૨૫	„
૫ નિષધ	૯	૫૦૦		૫૦૦		૨૫	„
૬ નીલવંત	૯	૫		૫	„	૨૫	„
૭ વક્ષસ્કાર પર્વતો ૧૬ જે મહાવિદેહમાં છે પ્રત્યેકમાં ચાર-ચાર	૧	૫	„	૫		૨૫	„
૮ સૌમનસ (ગ ૬)	૭	૫	„	૫		૨૫	„
૯ ગંધમાદન ( )	૭	૫૦૦		૫		૨૫	„
૧૦ વિદ્યુત્પ્રભ („)	૯	૫		૫		૨૫	
૧૧ માલ્યવાન („)	૯	૫		૫		૨૫	„
૧૨ નંદનવન	૯	૫	„	૫		૨૫	„

૧૩. [illegible](ચિત્ર)	૮	૫૦૦		૫૦	„	૬૫૦	
૧૪ [illegible] (૩[illegible])	૧ ૧	„	૧		„	૫	
૧૫. [illegible] [illegible] ( )	૧ ૧		૧		„	૫	
૧૬. [illegible] „	૧ ૧	„	૧		„		
૧૭. [illegible]	૯	૨૫	[illegible]	૨૫	[illegible]	૧૨૫	[illegible]
૧૮ [illegible]	૯	૨૫		„			„
૧૯. [illegible] [illegible]	૧૮૮	૨૫	„	„			
૨૦ [illegible]	૮	૮	[illegible]	૧૨	[illegible]		[illegible]
૨૧ [illegible]	૮	„		„			
૨૨. [illegible]	૧	„		„			
૨૩. [illegible]	૧			„		„	
૨૪ [illegible]	૩૨	„		„			
	૫૨૫						

[illegible] ૫૨૫ [illegible] (૯ [illegible]—[illegible] ૬, [illegible] [illegible] ૪ [illegible] ૧ [illegible] ૧ ૩૨ [illegible] ૩૨ [illegible] ૧૯, [illegible] [illegible] ૧૬) [illegible] છે. [illegible] તે તે [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] છે [illegible] છે

૧૯. [illegible]

[illegible] (શ[illegible]) [illegible] છે [illegible] છે. [illegible] [illegible] છે. તે [illegible] [illegible] છે ૧ ૭ ૨૫ ૮ [illegible] તે [illegible] છે તે [illegible] છે —

પર્વતની ઊંચાઈ	પર્વતનું નામ	દ્રહ નામ	દ્રહ લંબાઈ યોજન	પહોળાઈ યોજન	ઊંડાઈ યોજન
૧	હિમવાન	પદ્મ	૧	૫	૧
૧	શિખરી	પૌંડરિક	૧	૫	૧
૨૦૦	મહાહિમવાન	મહાપદ્મ	૨	૧	૧
૨૦૦	રુક્મી	મહાપૌંડરિક	૨	૧૦૦	૧
૪૦૦	નિષધ	તિગિચ્છ	૪	૨	૧
૪૦૦	નીલવંત	કેસરી	૪	૨	૧

૧ દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુના દ્રહો :—

નિષધ પર્વતની ઉત્તરે [illegible] યોજન જઈએ ત્યારે દેવકુરુમાં સીતોદા નદીના પૂર્વ-પશ્ચિમ કિનારે ચિત્રકૂટ અને વિચિત્રકૂટ નામના બે પર્વતો છે. ત્યાંથી [illegible] ઉત્તર તરફ જઈએ ત્યારે સીતોદા નદીના મધ્ય ભાગમાં ૧ યોજન લાંબો (દક્ષિણ-ઉત્તર) અને ૫ યોજન પહોળો (પૂર્વ-પશ્ચિમ) અને ૧૦ યોજન ઊંડો નિષધ નામનો મહાદ્રહ છે. એની ઉત્તરે ક્રમશઃ તેટલા તેટલા યોજનના અંતરે દેવકુરુ આદિ નામના મહાદ્રહો આવેલા છે.

તે જ પ્રમાણે ઉત્તરકુરુમાં પણ [illegible] સમજી લેવાનું છે. [illegible] તે નીલવંત પર્વતની દક્ષિણે ક્રમશઃ આવેલા છે. અને ચિત્ર-વિચિત્ર અને [illegible] યમક નામના પર્વતો પણ તેમની દક્ષિણે આવેલા છે.

૨. જંબૂદ્વીપની મહાનદીઓ :—

મહાનદીઓ પર્વતોના દ્રહમાંથી નીકળીને, તે તે [illegible] [illegible] તેના [illegible] [illegible] યોજન [illegible] કરીને મગર [illegible] — પ્રવાહમાંથી નીચે જે કુંડમાં પડે છે તે પ્રપાત કુંડ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે ૧૪ છે. [illegible] જંબૂદ્વીપની મહાનદીઓ —જેવી કે ગંગા સિંધુ— ૧૪ છે. તે કુંડનું વર્ણન [illegible] છે. મુખ્ય [illegible] ક્ષેત્રની ૧૪ મહાનદીઓ [illegible] ૧૨ [illegible] મહાનદીઓ અને ૩૨ વિજયોની ૬૪ નદીઓને (૧ [illegible]) [illegible] તે નદીઓ છે તે કુંડો— [illegible] પણ પ્રપાત કુંડ [illegible] [illegible] ૧ કુંડનું માપ નીચે પ્રમાણે —

			વિસ્તાર		ઊંડાઈ	
ભરત–ઐરવતની નદીઓ	૪	[illegible]	૬	યોજન	૧	[illegible]
હિમવંત–હિરણ્યવંતની નદીઓ	૪	”	૧૨	”	૧	”
હરિવર્ષ–રમ્યકની નદીઓ	૪		૨૫	”	૧	
મહાવિદેહની નદીઓ	૨	”	૮	”	૧	
૧૨ અંતર્નદીઓ	૧૨	[illegible]	૧૨	”	૧	”
૩૨ વિજયની ૬૪ નદીઓ	૬	”	૬	”	૧	”

૨૨. જંબૂદ્વીપની નદીઓ :—

જંબૂદ્વીપની મહાનદીઓ અંતર્નદીઓ તથા પરિવાર નદીઓની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે —

ક્ષેત્ર	મહાનદી	પરિવારનદી
૧ ભરત	૧ ગંગા	૧૪૦
	૨ સિંધુ	૧૪૦૦૦
૨ ઐરવત	૩ રક્તા	૧૪૦
	રક્તવતી	૧ ૦૦
૩ હિમવંત	૫ રોહિતા	૨૮૦
	૬ રોહિતાંશા	૨૮ ૦૦
હિરણ્યવંત	૭ સુવર્ણકૂલા	૨૮
	રૂપ્યકૂલા	૨૮૦૦
૫ હરિવર્ષ	૮ હરિસલિલા	૫૬૦૦
	૯ હરિકાંતા	૫૬૦૦
૬ રમ્યક	૧ નરકાંતા	૫૬૦૦૦
	૧૨ નારીકાંતા	૫૬
મહાવિદેહ	૧૩ સીતા	૫૩૨
	૧૪ સીતોદા	૫૩૨
	૧૫–૭૮ વિજયોની ૬ નદીઓ	
	અંતરનદીઓ	
	૧–૧૨ વિજયોના	
	અંતરાલોની	
	૯૦	૧૪૫૬૦૦૦

(વિદેહની મહાનદી સીતાની જેમ જ બીજી પણ વિજયોની ૬૪ પણ મહાનદીઓ એકબીજાથી અલગ છે તેઓને ચૌદચૌદ હજાર પરિવાર છે. એમ ગણતાં પણ તેઓનો ૮૯૬૦૦૦ હજાર છે. સીતા સીતોદાને તેઓનો પરિવાર ૫૩૨૦૦૦ છે.)

૨૭. દ્રહોનાં દ્વારો અને નદીઓ :—

પદ્મદ્રહને ત્રણ દ્વાર છે. એક પૂર્વમાં, એક પશ્ચિમમાં અને એક ઉત્તરમાં. પ્રથમનાં બે ૬ા યોજન વિસ્તૃત છે અને અંતિમ ૧૨ા યોજન વિસ્તૃત છે. એ ત્રણે દ્વારોમાંથી ક્રમશઃ ગંગા, સિંધુ અને રોહિતાંશા નદીઓ નીકળે છે. પ્રથમની બે તો ક્રમશઃ જ પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં વહે છે અને રોહિતાંશા હિમવત વર્ષમાં પશ્ચિમ દિશાભિમુખ વહે છે.

પદ્મદ્રહની જેમ પૌંડરીક દ્રહને પણ ત્રણ દ્વાર છે. એક પૂર્વમાં, એક પશ્ચિમમાં અને એક દક્ષિણમાં. પ્રથમનાં બે ૬ા યોજન અને અંતિમ ૧૨ા યોજન વિસ્તૃત છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમના દ્વારમાંથી ક્રમશઃ રક્તા અને રક્તવતી નદી નીકળે છે અને તે ઐરવત વર્ષમાં વહે છે. દક્ષિણ દ્વારમાંથી સુવર્ણકૂલા નદી નીકળે છે અને તે હિરણ્યવત ક્ષેત્રમાં પૂર્વાભિમુખ વહે છે.

પદ્મ અને પૌંડરીક દ્રહ સિવાયના બાકીના ૪ મહાદ્રહો (મહાપદ્મ, મહાપૌંડરીક, તિગિંછ અને કેસરી)ને બબ્બે દ્વાર છે. એક ઉત્તર તરફ અને બીજું દક્ષિણ તરફ. તે ચાર દ્રહોનાં દ્વારોનું માપ તથા તેમાંથી નીકળતી નદીઓ નીચે પ્રમાણે—

પર્વત	દ્રહ	ઉત્તરદ્વાર	નદી	દક્ષિણદ્વાર	નદી
મહાહિમવાન	મહાપદ્મ	૨૫ યો	હરિકાંતા	૧૨ા યો	રોહિતા
નિષધ	તિગિંછ	૫ યો	સીતોદા	૨૫ યો	હરિસલિલા
રૂક્મી	મહાપૌંડરીક ૧૨ા		રૂપ્યકૂલા	૨૫ યો	નરકાંતા
નીલવંત	કેસરી	૨૫ યો	નારીકાંતા	૫ યો	સીતા

૨૮. નદીઓનાં વહન, નામકરણ અને [illegible] :—

બધા દ્રહો પર્વતની મધ્યમાં જ આવેલા છે. દ્રહના પૂર્વ અને પશ્ચિમ દ્વારમાંથી નીકળનારી નદીઓ ગંગા અને સિંધુ તથા રક્તા અને રક્તવતી સર્વ પ્રથમ તે દ્વારમાંથી નીકળીને પર્વતની દિશામાં જ ૫૦૦ યોજન વહે છે; જેથી કે પૂર્વ દ્વારમાંથી નીકળનારી ગંગા અને રક્તા સર્વ પ્રથમ પૂર્વ દિશા તરફ જ ૫૦૦ યોજન વહે છે અને પશ્ચિમ દિશાના દ્વારમાંથી નીકળનારી સિંધુ અને રક્તવતી સર્વ પ્રથમ ૫૦૦ યોજન પશ્ચિમ દિશાભિમુખ વહે છે અને પછી જ પોતપોતાના દિશાભિમુખ વહે છે —જેથી કે ૫૦૦ યોજન પૂર્વમાં વહ્યા પછી જ ગંગા–સિંધુ નદી દક્ષિણ

સિંધુ અને રક્તા-રક્તવતી [illegible] વહે છે. [illegible] નદી [illegible] છે. [illegible] અને તેથી જ તે જિહ્વિકાના [illegible] પ્રપાતથી જ વહેતા [illegible] છે. તે તે પર્વત પરથી [illegible] જિહ્વિકાના [illegible] ઉપર [illegible] યોજન વહે છે તે આ પ્રમાણે —

પર્વત	નદી	યોજન	કળા
હિમવાન	ગંગા-સિંધુ	૫૨૩ —	૩ [illegible]
	રોહિતાંશા	૨૭૬ —	૬
શિખરી	રક્તા-રક્તવતી	૫૨૩ —	૩ [illegible]
	સુવર્ણકુલા	૨૭૬ —	૬
મહાહિમવાન	રોહિતા	૧૬૦૫ —	૫
	હરિકાંતા		
રુક્મી	રૂપ્યકુલા	૧૬૦૫ —	૫
	નરકાંતા		
નિષધ	હરિસલિલા	૭૪૨૧ —	૧
	સીતોદા		
નીલવંત	નારીકાંતા	૭૪૨૧ —	૧
	સીતા		

આ પ્રમાણે પર્વત પર વહીને પછી તે તરફ જિહ્વિકાના પ્રવાહમાં પડે છે.

નદી પ્રપાતકુંડ — [illegible] ૨૪ — પર્વત પરથી નદી પ્રપાતકુંડમાં પડે છે ત્યારે મગરમુખ આકારના જિહ્વા જેવા નાળચા વાટે પડે છે. એ [illegible] છે. તેટલા [illegible] તેનું માપ આ પ્રમાણે

	વિસ્તાર	જાડાઈ	[illegible]
૧ ગંગા-સિંધુ ૨ રક્તા-રક્તવતી	૬¼ યોજન	½ કોશ	૨ કોશ
૧ રોહિતા-રોહિતાંશા ૨ સુવર્ણકુલા-રૂપ્યકુલા	૧૨½	૧ ”	૧ યોજન
૧ હરિસલિલા-હરિકાંતા ૨ નરકાંતા-નારીકાંતા	૨૫	૨ ”	૨
૧ સીતા-સીતોદા	૫૦	૪ ”	

૧

નદી મેરુથી કે ૮૦ મહાનદીઓની ઊંડાઈ અને વિસ્તાર નીચે પ્રમાણે—

	મૂળે વિસ્તાર	અંતે વિસ્તાર	મૂળે ઊંડાઈ	અંતે ઊંડાઈ
ગંગાદિની ૪ અને ૩૨ વિજયની ૬૪	૬¼ યો	૬૨½ યો	½ યો	૧¼ યો
રોહિતા-રોહિતાંશાદિની ૪ અને અંતરનદીઓ ૧૨	૧૨½ ,,	૧૨૫ ,,	¼ યો	૨½ યો
હરિત-હરિકાંતાની ૪	૨૫	૨૫ ,,	૪ ,,	૫ ,,
મહાવિદેહની ૨	૫ ,,	૫ ,,	૧ ,,	૧ ,,

૧૨. નદીઓ અને તીર્થંકર, ચક્રવર્તી વગેરે—

શીતા અને શીતોદા નદીઓ અને કિનારા પરના ભાગ ગણીને ૩૨ વિજયો છે. એટલે ઉત્કૃષ્ટ, પ્રત્યેક વિજયમાં એક એક તીર્થંકર હોય તો ૩૨ થાય. અને પ્રત્યેક કિનારા પરના આઠ-આઠ વિજયોમાં આઠ-આઠ તીર્થંકરો સંભવ થાય. આથી તીર્થંકરની જેમ ચક્રવર્તી અને વાસુ-દેવ-વાસુદેવોની ઉત્પત્તિ પણ આઠ-આઠની સંખ્યામાં કહી છે પણ એક સમયે વિજયોમાં ૩૨ ચક્રવર્તીનો સંભવ જ નથી કારણ કે વાસુદેવોના જ મત પ્રમાણે મહાવિદેહમાં ઓછામાં ઓછા ચાર વાસુદેવો તો હોય જ કે તેથી પણ વધારે ભિન્ન વાસુદેવો મહાવિદેહમાં સંભવે જ નહિ અને જ્યાં વાસુદેવ હોય ત્યાં ચક્રવર્તી હોય જ નહિ એ પણ ધ્યાનમાં નિયમ છે એટલે જે ચાર વિજયમાં એ વાસુદેવો હશે ત્યાં ચક્રવર્તી હશે જ નહિ. તેથી ઉત્કૃષ્ટ મહાવિદેહમાં ચક્રવર્તી ૨૮ જ હોવાનો સંભવ છે ૩૨ તો નહિ જ. બધા વિજયોમાં તીર્થંકર પણ જઘન્યથી થાય તો ચાર જ છે. એટલે વાસુદેવ પણ ઓછી સંખ્યામાં વિજયોમાં હોય એ હિસાબે વધી નહિ પણ ૨૮ નો સંભવ છે. તે જ પ્રમાણે બળદેવ એ વાસુદેવના સહચારી જ હોય છે તે પણ ૩૨ નહિ પણ ઉત્કૃષ્ટ ૨૮ જ સંભવે.

૧૩ નદીઓને કિનારે આઠ આઠ:

મહાવિદેહમાં પૂર્વમાં શીતા અને પશ્ચિમમાં શીતોદા નદી વહે છે એ નદીઓના પ્રત્યેક કિનારે આઠ વિજયો હોય છે. એટલે સર્વ મળી ૩૨ વિજય થાય. તે જ પ્રમાણે એ નદીઓના પ્રત્યેક કિનારે બે આઠ આઠની શ્રેણિમાં છે તે અહીં પ્રસ્તુત છે. શીતાનદીના ઉત્તર કિનારે આઠ

[illegible] હોવાથી – અને દરેક [illegible] [illegible] હોવાથી [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. [illegible]
અને [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] થાય. [illegible] [illegible] હોય
છે તેથી [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible]
[illegible] થાય. [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible]
[illegible] નહિ હોય છે તેથી [illegible] અને [illegible] થાય. [illegible]
[illegible] [illegible] હોય છે તેથી [illegible] [illegible] થાય. [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સમજી લેવું

[illegible] લવણસમુદ્ર

જંબૂદ્વીપને [illegible] લવણસમુદ્ર રહે છે. તે [illegible] [illegible] છે.
જંબૂદ્વીપની જગતીથી [illegible] જગતી સુધી તેની [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] છે તે [illegible] યોજન [illegible] છે. [illegible] જંબૂ-
દ્વીપની તેના [illegible] [illegible] છે. જંબૂદ્વીપની [illegible] જંબૂદ્વીપની
[illegible] તે [illegible] [illegible] સુધીનું તેનું અંતર [illegible] યોજન [illegible]
છે. [illegible] જંબૂદ્વીપ [illegible] [illegible] છે. તેના [illegible] યોજન
[illegible] લવણસમુદ્રના [illegible] [illegible] સુધી [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] સુધીનું [illegible] અંતર [illegible]
યોજન થાય. (૧+૧+૩=૫). જંબૂદ્વીપની જગતીથી [illegible] યોજન સુધી
[illegible] [illegible] [illegible] જાય છે. [illegible] તેની [illegible]
[illegible] યોજન પ્રમાણ છે [illegible] યોજન પ્રમાણ [illegible]
૧ યોજન સુધી [illegible] રહે છે અને [illegible] [illegible]
સુધીના [illegible] યોજનમાં [illegible] [illegible] જાય છે. [illegible]
[illegible] લવણસમુદ્રના [illegible] ૧ યોજન [illegible] ૧ [illegible]
યોજન પ્રમાણ [illegible] અને જંબૂદ્વીપ અને [illegible]
જેમ જેમ લવણસમુદ્ર તરફ [illegible] તેમ [illegible] [illegible] જાય છે.
અને [illegible] [illegible] યોજન [illegible] જાય છે અને [illegible]
[illegible] યોજન [illegible] છે. ([illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] યોજન.) [illegible] યોજન સુધી અને [illegible] [illegible]
જાય છે તે જ [illegible] જેમ જેમ સમુદ્રમાં [illegible] તેમ તેમ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] જાય છે. [illegible] યોજનથી [illegible]

ભરતાદિ ક્ષેત્ર યોજન પ્રમાણ છે ત્યાર પછીના ૧ યોજન પ્રમાણ સમસ્ત સમુદ્રમાં આ વૃદ્ધિ નથી થતી. જેટલો કે ૧ યોજનના સમભાગમાં ભરતાદિ ક્ષેત્ર યોજન પ્રમાણ જ ક્રમ રહે છે જેટલો મધ્યભાગ-માં ઉત્તરોત્તર યોજન વૃદ્ધિની વૃદ્ધિ છે. એ જ મધ્યમાં નીચે જલતલકાય હોવાથી સમુદ્ર જલ ભરવા માટે છે તેથી તેની ક્રિયા નવીનવીન મૂલ રચી વરણ જેટલી કે વલિયાથી ૧ યોજનની ઊંચાઈ વધતી ૧૧ યોજન ઊંચી થઈ છે. જેટલી સર્વ ભાગ તે સાથે વૃદ્ધિની ઊંચાઈ ૧૦૦ યોજન ઊંચું છે આ ક્રિયાની ઊંચાઈ ૧૬ હજાર યોજન પ્રમાણ સમ-જ જેટલી છે.

૧૮. જલગતપર્વતો :—

લવણસમુદ્રમાં બે હજાર યોજન ગાઢ(?) ત્રિ ક્રમ જેટલી સમતલ ભૂમિ છે તેમાં ચારે દિશામાં આ ચાર મહા પાતાલકળશો રહેલા છે. પૂર્વમાં વડવામુખ પશ્ચિમમાં યૂપ, ઉત્તરમાં, ઈશ્વર અને દક્ષિણમાં કેતુ છે. વિદિશામાં લઘુ પાતાલકળશોની આકૃતિ જેમ છે આ રીતે આખા સમુદ્રની ભૂમિ કળશોથી વ્યાપ્ત છે પ્રત્યેક વિદિશામાં આવા ગણી ૧૨૦૧ લઘુકળશ ૪ પંક્તિમાં હોય છે પાતાલકળશોની ઓછી જ બહીર તરફની પંક્તિમાં ક્રમશઃ આ પ્રમાણે હોય છે. ૨૨૩ ૨૨૨ ૨૨૧ ૨૨ ૨૧૯ ૨૧૮ ૨૧૭ ૨૧૬, ૨૧૫. જેથી કે પાતાલકળશ પાસેની પંક્તિમાં ૨૧૫ લઘુકળશો હોય છે આમ ચાર વિદિશાના ૭૮૮૪ (૧૯૭૧ × ૪=૭૮૮૪) થાય છે. મહા પાતાલકળશના અધિપતિ દેવોની સ્થિતિ ૧ પલ અને લઘુકળશના અધિપતિ દેવોની સ્થિતિ અર્ધપલ છે.

૧૯. લેશ્યાપરિણામો

સ્વયંભૂરમણની લેશ્યા-ભાવ-ક્રિયાના મુખ્ય બે પ્રકાર છે લેશ્યા અને અનુયોગ. ચારે દિશા તરફની તથા ઊંચી તે લેશ્યા અને વિદિશા તરફની અનુયોગ કહેવાય છે. વળી બીજી રીતે પણ લેશ્યાના ભેદ છે — ભાવ, અવાન્તર અને ઊર્ધ્વ આવશ્યકતાને અનુસરીને થાય છે. જ બહીર તરફની લેશ્યા તે અવાન્તર, પાતાલકળશ તરફની લેશ્યા તે ભાવ અને અંતરાલમાં જે ઊંચી ક્રિયા થાય છે તે ઊર્ધ્વ આ લેશ્યાઓ પ્રતિકારની ગર્જનાથી જાણી શકાય ન નથી જ્યાં તે માટે તેમને લેશ્યાધર કે અનુયોગધર નામથી ઓળખી શકાય છે.

૩. [illegible] અંતર—

[illegible] ૪૦૦ વર્ષ [illegible] તે તે [illegible] છે [illegible] તે તે [illegible] છે [illegible] અને તે [illegible] — [illegible] ૩ [illegible] અંતરીક્ષ [illegible] તે [illegible] ૩ [illegible] છે તે [illegible] ૪ [illegible] ૨૦ [illegible] અંતરીક્ષ [illegible] ૫૦ [illegible] અંતરીક્ષ [illegible] ૬ [illegible] અંતરીક્ષ [illegible] ૭૦ [illegible] ૭૦૦ [illegible] અંતરીક્ષ [illegible]

[illegible] અંતરીક્ષ [illegible] ૬ [illegible] ૬ [illegible] અંતરીક્ષ [illegible] અને [illegible] છે [illegible] ૮૪ [illegible] છે

(૩ [illegible] ૬ [illegible])

પ્રથમ [illegible] દ્વિતીય [illegible] દ્વિતીય — [illegible] અંતરીક્ષ [illegible] અને [illegible] છે અને ૬૦૦ [illegible] છે

૩૨. [illegible]

[illegible] ([illegible]) ૪ [illegible] છે [illegible] છે. તે [illegible] છે [illegible] છે — [illegible] અને [illegible] છે [illegible] છે. [illegible] અને [illegible] છે.

તેથી તે બાર લાખ યોજન [illegible] (હાનિ-વૃદ્ધિ) [illegible] છે. અને બીજો ધાતકી [illegible] આવેલો ઇષુકાર લવણસમુદ્રની જગતીમાં ધાતકી [illegible] આવેલા [illegible] કાલોદધિની જગતીમાં [illegible] આવેલા [illegible] સુધી [illegible] છે. [illegible] બાર લાખ યોજન છે. આમ આ બન્ને ઇષુકાર પર્વતથી ધાતકીખંડનો પૂર્વ અને પશ્ચિમાર્ધ [illegible] થઈ જાય છે. આ દ્વીપમાં બે મેરુ છે. એક પૂર્વાર્ધમાં અને બીજો પશ્ચિમાર્ધમાં. બે અને મેરુની [illegible] જેમ [illegible] અને [illegible] આવેલાં છે તેથી આ [illegible] બધું [illegible] છે ધાતકીખંડમાં વર્ષધર અને વર્ષની [illegible] આ પ્રમાણે છે—એક પૈડાની નાભિ અને તેના આરા હોય છે. [illegible] નાભિ સ્થાને લવણસમુદ્ર સમજવો. પૈડાની નાભિમાંથી જેમ આરા [illegible] છે તેમ [illegible] લવણસમુદ્રથી આરા જેમ બે ઇષુકાર પર્વત [illegible] ધાતકીના છેડા સુધી લંબાય છે અને તે ધાતકીખંડના બે [illegible] છે—પૂર્વધાતકીખંડ અને પશ્ચિમધાતકીખંડ. પૂર્વ ધાતકીખંડમાં [illegible] આરાની જેમ છ વર્ષધર લવણસમુદ્રથી માંડી ધાતકીખંડના છેડા સુધી લંબાય છે. તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમાર્ધમાં પણ છ [illegible] આરાની જેમ લવણસમુદ્રથી ધાતકીખંડના છેડા સુધી [illegible] છે. આમ કુલ ૧૨ આરાની જેમ [illegible] સમજવા. બે ધાતકીખંડની પહોળાઈ જેટલી ચાર લાખ યોજન [illegible] છે. અને [illegible] તે તે [illegible] છે. આ [illegible] વચ્ચે જે [illegible] તેમાં [illegible]

[illegible] ક્ષેત્રોની [illegible] તો ચાર લાખ યોજન છે [illegible] પહોળાઈ [illegible] માંડીને ધાતકીના છેડા સુધી [illegible] છે [illegible] ક્ષેત્રોની [illegible] પહોળાઈ તથા અન્તિમ પહોળાઈ [illegible] નથી. તે આ [illegible]:—

	આદિ વિસ્તાર	અન્તિમ વિસ્તાર
૧. ૨ ભરત ૨. ૨ ઐરવત	$૬૬૧૪\frac{૧૨૯}{૨૧૨}$ યો	$૧૮૫૪૭\frac{૧૫૫}{૨૧૨}$ યો
૧. ૨ હિમવત ૨. ૨ હિરણ્યવત	$૨૬૪૫૮\frac{૯૨}{૨૧૨}$ યો	$૭૪૧૯૦\frac{૧૯૬}{૨૧૨}$ યો

૫. વિ [illegible] / ૬. વિ [illegible]	૧ ૫૮૩૩ $\frac{૧૧૧}{૨૧૨}$ વિ	૨૨૬૦૩૩ $\frac{૧૨૮}{૨૧૨}$ વિ
૭. વિ મહાવિદેહ	૫૨૩૩૨૨ [illegible] વિ	૨૨૮૦૦૩ [illegible] વિ

૨૧ ધાતકીખંડ તથા મેરુ :

જંબૂદ્વીપમાં મેરુ, હેમવત અને [illegible] ક્ષેત્રો તેમાં [illegible] જ છે. [illegible] ધાતકીખંડમાં [illegible] હેમવત અને [illegible] તેથી બમણાં [illegible] ચાર [illegible]. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જંબૂદ્વીપથી જે વિશેષ વાત છે તે [illegible] છે અને હેમવતમાં તો જંબૂદ્વીપની જેમ [illegible] નામનાં [illegible] તથા [illegible] સમજવા. [illegible] [illegible] પૂર્વ અને પશ્ચિમાર્ધના [illegible] [illegible] છે [illegible] નામનું છે. તેમના [illegible] [illegible] સુદર્શન અને [illegible] છે.

જંબૂદ્વીપમાં તો માત્ર એક જ મેરુ છે. [illegible] ધાતકીખંડમાં [illegible] પૂર્વ અને પશ્ચિમાર્ધમાં એક એક એમ બે મેરુ છે. જંબૂદ્વીપના મેરુથી આ મેરુઓના માપમાં [illegible] છે તે ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. તે આ પ્રમાણે—

	[illegible] મેરુ	ધાતકીનો મેરુ
મૂળમાં વિસ્તાર	૧૦૦૯૦ [illegible]	૯૫
ભૂતલ પર વિસ્તાર	૧	૯૪
ભૂમિ અને નંદનનું અંતર	૫	૫
નંદન અને સૌમનસનું અંતર	૬૨૫૦	૫૫૫
સૌમનસ અને પંડકનું અંતર	૩૬	૨૮૦૦
શિખર વિસ્તાર	૧૦૦	૧
ભૂમિથી ઊંચાઈ	૧ ૯	૮૫
જમીનમાં ઊંડાઈ	૧૦૦	૧

૨૨. પુષ્કરાર્ધ દ્વીપમાં :—

ધાતકીખંડને ચારે બાજુથી વીંટળાયેલો પુષ્કરવર દ્વીપ છે. તેનો વિસ્તાર ૧૬ લાખ યોજન છે. એની [illegible] ધાતકીખંડના [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે જે તેના [illegible] છે. [illegible] પુષ્કરાર્ધ અને [illegible] પુષ્કરાર્ધ [illegible]. [illegible] પુષ્કરાર્ધ [illegible] [illegible] પુષ્કરાર્ધ પ્રસ્તુત છે

એકેની બાજુથી બરાબર ૮ લાખ ગયાબાદ અંતે માનુષોત્તર પર્વત આવે છે. માનુષોત્તર પર્વતની એકેબાજુ આઠ પુષ્કરાર્ધના ૮ લાખ યોજન સમાપ્ત થાય છે. એ આભ્યંતર પુષ્કરાર્ધના પૂર્વ અને પશ્ચિમ મેરુ બે ચાર ઉપકાર સમેત પાતાલમાં એમ ૪૨ છે અને બે ઉત્તરકુરુની એમ જ ૧૨ વર્ષધર આદિની એમ છે અને ૧૪ મહા નદીઓ વગેરે ખાસી બન્ને બાજુ છે. આ પુષ્કરાર્ધના વર્ષો અને ૩૫૭૯ ઇત્યાદિથી બમણા પ્રમાણવાળા છે. આ પુષ્કરાર્ધ સુધી જ મનુષ્ય ક્ષેત્ર થાય છે. માનુષોત્તર પર્વતની બીજી બાજુના પુષ્કરાર્ધમાં એ તેથી આગળ ક્યાંય મનુષ્યોની ઉત્પત્તિ નથી. તેથી અઢીદ્વીપ એટલું મનુષ્યક્ષેત્ર કહેવાય છે. ૮૯. ધાતકી અને પુષ્કરાર્ધ બે અઢીદ્વીપમાં છે.

૬ મનુષ્યક્ષેત્ર—

અઢીદ્વીપ પ્રમાણ મનુષ્યક્ષેત્ર છે તે સમયક્ષેત્ર પણ કહેવાય છે કારણ તેથી બહાર જ્યોતિષ્ક વિમાનો સ્થિર હોવાથી ત્યાં કાળવિભાગ નથી. આ મનુષ્યક્ષેત્ર સર્વ મળી ૪૫ લાખ યોજન વિસ્તૃત છે—કારણ જંબૂદ્વીપ એક લાખ, તેના ફરતો લવણ બે લાખ, અને તેના ફરતો ધાતકી ચાર લાખ, તેના ફરતો કાલોદ આઠ લાખ અને તેના ફરતો પુષ્કરાર્ધ આઠ. આમાં જંબૂદ્વીપનું માપ તો લાખ યોજન જ આખાય વ્યાસનું છે જ્યારે બીજાનું તેથી બમણા યોજન ગણવા જોઈએ. કારણ તે બે બાજુએ છે—જેવી

જંબૂ	૧	લાખ યોજન
લવણ	૪	"
ધાતકી	૮	"
કાલોદ	૧૬	"
પુષ્કરાર્ધ	૧૬	
	૪૫	" "

જેવી કે જંબૂદ્વીપના મેરુ થકી પૂર્વ કે ઉત્તરદિશાથી પુષ્કરાર્ધના છેડે પૂર્વ કે ઉત્તર સુધીનું અંતર ૨૨ લાખ યોજન થાય તે જ પ્રમાણે જંબૂદ્વીપના મેરુ થકી પશ્ચિમ કે દક્ષિણથી પુષ્કરાર્ધના પશ્ચિમ કે દક્ષિણ સુધીનું અંતર પણ ૨૨ લાખ યોજન છે. આમ ૨૨ + ૨૨ લાખ યોજનમાં જંબૂદ્વીપના મેરુ લાખ યોજન ઉમેરીએ તો ૪૫ લાખ યોજનનું મનુષ્યક્ષેત્ર થાય.

૩૮. આત્મજ્ઞાનની આવશ્યકતા

આપણે એક પ્રકારે પુનરાવર્તનમાં માનનારા મનુષ્યોના સર્વ છે. જેવી રીતે સર્વ મનુષ્યોના શિરમાં કામ કરે છે એ શિવની બહાર જેવી કે મનુષ્યોની બહાર મનુષ્યોને જન્મ તથા તેમનું મૃત નથી થતા. મનુષ્યોની બહાર મનુષ્ય સિવાયના પ્રાણીઓ હોય છે. તેઓ મનુષ્ય થઈ શકતા જ નથી; કારણ તેઓ મેળવી નથી શકતા તેમ ઉત્પન્ન હોય છે કે તેમનું મૃત્યુ જ થાય. તેથી કોઈ દેવ કેવલ થી મનુષ્યને વેર વાળવા નિમિત્તે આ પ્રદેશમાં ફરી જાય તો, આપણા સિવાયને નવીનતાથી જે મનુષ્યેતર બહાર છે તેમાં જન્મ હોય તો તે અપેક્ષાએ મનુષ્યોમાં બહાર પણ મનુષ્યને સંબંધ થઈ છે. પણ તે વિચારે જ પ્રકાર એવો છે કે તેમાં કોઈ પણ મનુષ્યનાં જન્મ તથા મૃત્યુ તો આવી શકે જ નહિ.

આ બાબત વેદમાં પ્રસ્તુતિ વિચાર હોવાથી હાલ, આપણી હાલમાં બાબતે વિચાર નથી. માત્ર વર્તમાનમાં આવું અસ્તિત્વ છે

સ્થાનાગ-સમવાયાગ

ખંડ ૪થો

મહાપુરુષો

૧

સામાન્ય બાબતો

૧ મહાપુરુષો

ઋદ્ધિશાળી મનુષ્યો પાંચ પ્રકારના છે—

૧ અરિહંત; ૨ ચક્રવર્તી; ૩ બળદેવ; ૪ વાસુદેવ; ૫ અણગાર.

[–સ્થા [illegible]]

ઉત્કટ ચાર છે—

૧ દંડોત્કટ (આજ્ઞા કરીને ઉત્કટ – ચક્રવર્તી; અથવા મનોદંડ આદિ ઉત્કટ વ્યાપારવાળા – સાધુ);

૨ રાજ્યોત્કટ (ચક્રવર્તી);

૩ સ્તેનોત્કટ (વધારે ચોરવાળો દેશ);

૪ દેશોત્કટ (વધારે અખિ[illegible]ત દેશવાળો – ચક્રવર્તી);

૫ સર્વોત્કટ (સર્વ પ્રકારે પ્રકર્ષને પ્રાપ્ત – તીર્થંકર)

[સ્થા [illegible]]

જિન ત્રણ છે—

૧ અવધિજ્ઞાનજિન; ૨ મનઃપર્યયજ્ઞાનજિન; ૩ કેવલજ્ઞાનજિન.

ત્રણ પ્રમાણે કેવલી અને અરિહંત પણ ત્રણ છે.

[–સ્થા [illegible]]

જંબૂદ્વીપમાં ભરતૈરવતવર્ષમાં એક સમયે એક યુગમાં[1]—

1 [illegible]

૧ બે અરિહંતવંશ;[1] ૨ બે ચક્રવર્તીવંશ; ૩ બે દશારવંશ; ૪ બે અરિહંત; ૫. બે ચક્રવર્તી ૬ બે બળદેવ; ૭ બે વાસુદેવ — ઉત્પન્ન થયા છે થાય છે અને થશે.

[—સ્થા ૮૯]

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષ અને ઐરવત વર્ષ પ્રત્યેકમાં અવસર્પિણીમાં અને ઉત્સર્પિણીમાં આ ત્રણ ત્રણ વંશ ઉત્પન્ન થાય છે —

(૧) ૧ અરિહંતવંશ; ૨. ચક્રવર્તીવંશ; ૩ દશારવંશ.
(૨) તે જ પ્રમાણે આ ત્રણ ત્રણ ઉત્તમપુરુષો ઉત્પન્ન થાય થાય છે — ૧ અરિહંત; ૨ ચક્રવર્તી; ૩ બળદેવ-વાસુદેવ

આ જ પ્રમાણે ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધ તથા પશ્ચિમાર્ધ વિષે અને પુષ્કરાર્ધના પૂર્વાર્ધ પશ્ચિમાર્ધ વિષે પણ સમજવું

[—સ્થા ૧૪૩]

ભરત અને ઐરવત વર્ષ એ પ્રત્યેકમાં હરએક ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીમાં ૫૪-૫૪ મહાપુરુષો[2] થયા છે થાય છે, અને થશે. તે આ પ્રમાણે —

૨૪ તીર્થંકરો; ૧૨ ચક્રવર્તીઓ; ૯ બળદેવો; ૯ વાસુદેવો

[સમ ૫]

૧ અહીં બે વંશ વગેરે કહ્યું એનો અર્થ એ છે તે [illegible] ભરત અને ઐરવતની અપેક્ષાએ [illegible] એક અરિહંત વંશ ભરતમાં અને બીજો વંશ ઐરવતમાં ઉત્પન્ન થાય છે એમ સમજવું. આ જ [illegible] [illegible] [illegible] તેમ [illegible] [illegible] એક સમયે [illegible] બે જ ચક્રવર્તી અને તીર્થંકર હોય છે એમ માનવા છે [illegible] ૧ ૬૨૧-૧૧

૨. [illegible] ૧ [illegible] છે. [illegible] ૫૪ [illegible] છે તેમાં [illegible] [illegible] ૫૪+ =૬૩ [illegible] થાય છે

જંબૂદ્વીપમાં ઉત્કૃષ્ટ ૩૪ તીર્થંકરો સંભવે છે.[1]

[—સમ ૩૪]

મહાવિદેહમાં[2] જઘન્ય ચાર તીર્થંકર ચાર ચક્રવર્તી ચાર બળદેવ અને ચાર વાસુદેવ હોય છે.

[સ્થા ૪.૧]

ધાતકીખંડમાં ઉત્કૃષ્ટ ૬૮ તીર્થંકર[3] ૬૮ ચક્રવર્તી[4] ૬૮ બળદેવ અને ૬૮ વાસુદેવો ઉત્પન્ન થયા છે, થાય છે અને થશે.

તે જ પ્રમાણે પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધમાં પણ સમજવું.

[સમ ૬૮]

૨. અરિહંતનો જન્મ વગેરે

૧. અરિહંતનો જન્મ ૨. અરિહંતની પ્રવ્રજ્યા ૩. અરિહંતને જ્ઞાનોત્પત્તિ —

— આ ત્રણ સમયે ૧. દેવલોકમાં પ્રકાશ થાય છે ૨. દેવો પૃથ્વી પર આવે છે ૩. દેવોની સભા ભરાય છે ૪. દેવો કલકલ કરે છે ૫. દેવ અને મનુષ્યલોકમાં

૧ જંબૂદ્વીપમાં [illegible] છે.

૨ આ વિષય મહાવિદેહમાં [illegible]

૩ ધાતકીખંડમાં [illegible]

૪ [illegible]

૧ બે અરિહંતવંશ,[1] ૨. બે ચક્રવર્તીવંશ; ૩ બે દશારવંશ ૪ બે અરિહંત; ૫. બે ચક્રવર્તી; ૬ બે બલદેવ; ૭ બે વાસુદેવ;—ઉત્પન્ન થયા છે થાય છે અને થશે.

[—સ્થા ૧]

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષ અને ઐરવત વર્ષ પ્રત્યેકમાં અવસર્પિણીમાં અને ઉત્સર્પિણીમાં આ ત્રણ ત્રણ વંશ ઉત્પન્ન થાય છે—

(૧) ૧ અરિહંતવંશ; ૨. ચક્રવર્તીવંશ; ૩ દશારવંશ.

(૨) તે જ પ્રમાણે આ ત્રણ ત્રણ ઉત્તમપુરુષો ઉત્પન્ન થાય થાય છે—૧ અરિહંત; ૨. ચક્રવર્તી; ૩ બલદેવ-વાસુદેવ.

આ જ પ્રમાણે ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધ તથા પશ્ચિમાર્ધ વિષે અને પુષ્કરાર્ધના પૂર્વાર્ધ પશ્ચિમાર્ધ વિષે પણ સમજવું

[—સ્થા ૧૪૩]

ભરત અને ઐરવત વર્ષ એ પ્રત્યેકમાં દરએક ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીમાં ૫૪-૫૪ મહાપુરુષો[2] થયા છે, થાય છે, અને થશે તે આ પ્રમાણે —

૨૪ તીર્થંકરો ૧૨ ચક્રવર્તીઓ ૯ બલદેવો ૯ વાસુદેવો

[સમ ૫૪]

---

૧ અહીં જે વંશ, વગેરે બધું બબ્બે કહ્યું છે તે ભરત ઐરવત કે ભરત ઐરવતની અપેક્ષાએ ન સમજવું પણ એક અરિહંત વંશ ભરતમાં અને બીજો વંશ ઐરવતમાં ઉત્પન્ન થાય છે એમ સમજવું. આ જ અપેક્ષા બીજી બાબતો વિષે પણ સમજી લેવી. જેમ જૈન શાસ્ત્રમાં તેમ બૌદ્ધ શાસ્ત્રમાં પણ એક સાથે બે ... એક જ ચક્રવર્તી અને તીર્થંકર હોય છે એવી માન્યતા છે. અંગુત્તર-... ૧.૧૫.૧૦-૧૧

૨. ઉત્તમપુરુષ ૫૪ ગણાય છે. ઉપર ૫૪ ગણાવ્યા છે તેમાં પ્રતિવાસુદેવ ઉમેરવાથી ૫૪+૯=૬૩ શલાકાપુરુષ થાય છે.

જંબૂદ્વીપમાં ઉત્કૃષ્ટ ૩૪ તીર્થંકરો સંભવે છે[1]

[-સમ ૩૪]

મહાવિદેહમાં[2] જઘન્ય ચાર તીર્થંકર, ચાર ચક્રવર્તી ચાર બળદેવ અને ચાર વાસુદેવ હોય છે

[-સ્થા ૪ ૧]

ધાતકીખંડમાં ઉત્કૃષ્ટ ૬૮ તીર્થંકર[3] ૬૮ ચક્રવર્તી[4] ૬૮ બળદેવ અને ૬૮ વાસુદેવો ઉત્પન્ન થયા છે થાય છે અને થશે.

તે જ પ્રમાણે પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધમાં પણ સમજવું

[સમ ૧]

૪ અરિહંતનો જન્મ વગેરે

૧ અરિહંતનો જન્મ, ૨ અરિહંતની પ્રવ્રજ્યા ૩ અરિહંતને જ્ઞાનોત્પત્તિ—

—આ ત્રણ સમયે ૧ લોકમાં અજવાળું થાય છે ૨ દેવો પૃથ્વી પર ઊતરે છે ૩ દેવોની સભા ભરાય છે ૪ દેવીઓ કલકલ કરે છે ૫ દેવેન્દ્રો મનુષ્યલોકમાં

૧ જંબૂદ્વીપમાં તીર્થંકરોનો સંભવ ભરતમાં ૧ ઐરવતમાં ૧ અને મહાવિદેહમાં ૩૨ વિજયો છે અને એ પ્રત્યેકમાં તીર્થંકરનો સંભવ માનવામાં આવ્યો છે. વિદેહ ૩૨ વિજયોના ૩૨ અને ભરત તથા ઐરવતના મળીને [illegible] જંબૂદ્વીપમાં ૩૪ તીર્થંકરનું અસ્તિત્વ સંભવે છે

૨ આ વિધાન મહાવિદેહના ૩૨ વિજયોમાંથી ચાર ચારમાં જ તીર્થંકર હોય ત્યારે લાગુ પડે છે.

૩ ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના ૩૨ વિજય અને પશ્ચિમાર્ધના ૩૨ વિજય મળી ૬૪ વિજય અને બે ભરત અને બે ઐરવત મળી ૬૮ થાય. તે બધામાં એકી સાથે તીર્થંકર હોય ત્યારે ૬૮ સંખ્યા થાય.

૪ જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં ૧

આવે છે. ૯–૧૨ સામાનિક દેવો ત્રાયસ્ત્રિંશ દેવો, લોકપાલ દેવો દેવોની અગ્રમહિષીઓ, પારિષદિક દેવો, સેનાપતિઓ અને આત્મરક્ષ દેવો મનુષ્યલોકમાં આવે છે; ૧૩ દેવો સિંહાસન પર ઊભા થઈ જાય છે; ૧૪ દેવોનાં આસન ચલિત થઈ જાય છે. ૧૫ દેવો સિંહનાદ કરે છે; ૧૬ દેવો ચેલોત્ક્ષેપ કરે છે; ૧૭ દેવોના ચૈત્યવૃક્ષો ચલિત થાય છે અને ૧૮ લોકાંતિક દેવો મનુષ્યલોકમાં આવે છે

[–સ્થા ૩૨૪]

૧–૩ અરિહંતજન્મ યાવત જ્ઞાનોત્પત્તિ, ૪ અરિહંતનું પરિનિર્વાણ—

–આ ચાર પ્રસંગે ઉપર્યુક્ત ૧૮ બાબતો બને છે

[–સ્થા ૩૨૪]

૧ અર્હતનું નિર્વાણ, ૨. અર્હત્પ્રતિપાદિત ધર્મનો વિચ્છેદ; ૩ પૂર્વગતશ્રુતનો વિચ્છેદ—

–આ ત્રણ પ્રસંગે : ૧ લોકાન્ધકાર અને દેવાન્ધકાર થાય છે[1]

[–સ્થા ૧૩૪]

૧–૩ અર્હત નિર્વાણ યાવત પૂર્વગતશ્રુત વિચ્છેદ; ૪ અગ્નિવિચ્છેદ —

–આ ચાર પ્રસંગે પણ લોકાન્ધકાર અને દેવાન્ધકાર થાય છે

[–સ્થા ૨]

૧ આ જ પ્રમાણે ઉક્ત જન્મ વગેરે પણ ત્રણ પ્રસંગે ઉદ્યોત અને ... લોકાન્તિક દેવાગમન તથા તેમનું મનુષ્યલોકમાં આગમન છે. ... પણ તે જ પ્રમાણે (સ્થાનાંગ ૧૧, ૨૫ ૪ ૧૧૦.) તથા ... પણ થાય છે તેનું પણ વર્ણન છે. (૪ ૧૧૮)

૩ તીર્થંકરના અતિશયો[1]

૧ તેમના માથાના વાળ, દાઢી–મૂછ રોમ અને નખ વધતા નથી

શરીર નિર્મલ અને નીરોગ હોય

૩ ગાયના દૂધ જેવું સફેદ માંસ અને લોહી હોય,

૪ તેમનો શ્વાસોચ્છ્વાસ કમળની જેમ સુગંધી હોય;

૫. આહાર અને નિહાર આંખથી અદૃશ્ય હોય;

૬ આકાશમાં ધર્મચક્ર રહે

૭ આકાશમાં છત્ર ધરાયેલું રહે,

૮ આકાશમાં સફેદ ચામરો વીંઝાય

૯ આકાશ જેવા સ્વચ્છ સ્ફટિકનું બનેલું પાદપીઠ સહિત તેમનું સિંહાસન હોય.

૧૦ નાની ધજાઓથી સુશોભિત ઇન્દ્રધ્વજ તેમની આગળ આગળ ચાલે;

૧૧ જ્યાં જ્યાં અરિહંતો ચાલે છે કે ઊભા રહે છે ત્યાં ત્યાં તત્કાળથી યુક્ત અને ધજાઓથી સુશોભિત એવું અશોકવૃક્ષ દેવો નિર્મિત કરે છે;

૧૨ જરા પાછળના ભાગમાં તેમના મસ્તકપ્રદેશે તેજોમંડળની રચના થઈ જાય છે જે દશે દિશામાં પ્રકાશ ફેલાવે છે.

૧૩ પૃથ્વી સમતળ અને રમણીય બની જાય છે;

૧૪ કાંટા અધોમુખ થઈ જાય છે.

૧૫. ઋતુ સુખસ્પર્શી થઈ જાય છે;

૧૬ શીતળ સુગંધી અને સુખપ્રદ પવનથી બધી દિશાઓ પ્રમાર્જિત થઈ જાય છે;

1 જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ૯.

૧૭ ઝીણી ઝીણી વર્ષાથી જમીનની ધૂળ બેસી જાય છે;

૧૮ જળજ અને સ્થળજ પુષ્પોનો જાનુ સુધી ઢગલો કરવામાં આવે છે;

૧૯ અમનોજ્ઞ શબ્દ સ્પર્શ રસ રૂપ અને ગંધનો નાશ થાય છે;

૨૦ મનોજ્ઞ શબ્દાદિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે;

૨૧ ભગવાનનો સ્વર હૃદયંગમ અને યોજનગામી[1] હોય છે;

૨૨ અર્ધમાગધી ભાષામાં ભગવાન ઉપદેશ કરે છે;

૨૩ એ અર્ધમાગધી ભાષા–આર્ય–અનાર્ય મનુષ્યોને પશુ અને પક્ષીઓને પોતપોતાની ભાષારૂપે પરિણમે છે અને તે હિતકર સુખકર, અને શિવકારી બને છે;

૨૪ ભગવાનના પાદમૂળમાં બેસીને દેવ–અસુર આદિ પરસ્પરના શત્રુઓ પણ શત્રુતા ભૂલી પ્રસન્ન ચિત્તે ઉપદેશ સાંભળે છે;

૨૫ અન્યતીર્થિક પ્રવચનકર્તા પણ તેમનો ઉપદેશ સાંભળવા આવે છે;

૨૬ અન્યતીર્થિકો ભગવાનના પ્રશ્નનો જવાબ આપી શકતા નથી;

1 આનંદે ભગવાન મહાવીરને કહ્યું કે અભિજિત્ નામનો આપનો શિષ્ય... છે, તે પોતાનો સ્વર સહસ્રલોકધાતુ સુધી પહોંચાડી શકે છે... ભગવાને કહ્યું કે ... તો ... છે અને હું ... મારો સ્વર તો ત્રિસહસ્ત્રી–મહાસહસ્ત્રી લોકધાતુ સુધી પહોંચાડી શકું છું.

{—અંગુત્તર ૩.૮૦}

૨૭ જ્યાં જ્યાં અર્હત્ વિચરે ત્યાં ત્યાં ઈતિ – ઉપદ્રવનો ભય ન રહે; ૨૮ મારી ભય ન રહે; ૨૯ સ્વચક્રનો ભય ન રહે; ૩૦ પરચક્રનો ભય ન રહે; ૩૧ અતિવૃષ્ટિ ન થાય; ૩૨ અનાવૃષ્ટિ ન થાય; ૩૩ દુર્ભિક્ષ ન રહે; ૩૪ પ્રથમના રોગ પણ શમી જાય.[1]

[–સમ ૩૪]

૪ તીર્થંકરોનો ઉપદેશ

ભરત અને ઐરવતવર્ષમાં પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થંકરો સિવાયના વચલા બાવીસ તીર્થંકરો ચાતુર્યામ ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે તે ચાતુર્યામ આ પ્રમાણે —

૧ સર્વ પ્રાણાતિપાતથી વિરમણ;

૨ સર્વ મૃષાવાદથી વિરમણ

૩ સર્વ અદત્તાદાનથી વિરમણ

૪ સર્વ પરિગ્રહથી વિરમણ

મહાવિદેહમાં બધા તીર્થંકરો આ ચાતુર્યામ ધર્મનો જ ઉપદેશ કરે છે

[–સમ ૨૬૬]

પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થંકરનું પ્રવચન પાળવું કારણે દુર્ગમ બને છે— (કારણ પ્રથમ તીર્થંકરના શિષ્યો સરલ છતાં જડ છે અને અંતિમ તીર્થંકરના શિષ્યો વક્ર પણ છે અને જડ પણ છે) તે આ —

1 અનુવાદમાં વ્યાખ્યાનનું પ્રમાણ [illegible] જેમ નોંધ્યું છે તે અહીં [illegible] અતિશય [illegible] છે તે આ–૧ તે [illegible] હોય છે ૨. ધર્મના હોય છે ૩. મર્યાદાનો [illegible] હોય છે ૪ [illegible] હોય છે ૫. [illegible] હોય છે (પૃ.૧૩૧) [illegible] અને વ્યાખ્યાની [illegible] અહીં જુઓ પૃ. ૧૩૩

૧ દુરાખ્યેય—આયાસસાધ્ય આખ્યાપન,

૨ દુર્વિભજન—પૃથક્કરણ કરવામાં કષ્ટ આવે,

૩ દુર્દર્શ—યુક્તિથી સમજાવી શકાય તેવું

૪ દુસ્સહ—અનેક પરિષહો સહવા માટે કહ્યું છે પણ શિષ્યો તે માટે જ પટ તૈયાર નથી થતા;

૫. દુરનુચર—તેમના સમસ્ત ઉપદેશોનું આચરણ અતિ દુષ્કર છે તેથી બીજા પાસે તેવા આચરણની અપેક્ષા આયાસસાધ્ય છે

વચલા તીર્થંકરોનું પ્રતિપાદન સુગમ છે તેનાં કારણો ઉપરથી ઊલટાં જ છે તે આ—૧ સુઆખ્યેય, ૨ સુવિભજ્ય, ૩ સુદર્શ ૪ સુસહ, ૫. સુચર.

[—સ્થા ૪૧]

અરિહંત ઋષભદેવે આ અવસર્પિણીનાં ૯ સાગરોપમ કોટાકોટીવર્ષ વીત્યા પછી તીર્થ પ્રવર્તાવ્યું

[—સ્થા૦ ૬૮૭]

આ અવસર્પિણીના તૃતીય સુષમ-દુષમા આરાના ૮૯ પક્ષ બાકી હતા, ત્યારે ઋષભ સ્વ દુઃખનો અંત કરી મોક્ષે ગયા અને ચોથા દુષમ-સુષમાના ૮૯ પક્ષ બાકી હતા, ત્યારે ભગવાન મહાવીર મોક્ષે ગયા.

[—સમ ૮૯]

૨

કુલકરો—લોકવ્યવસ્થાપકો

૧ ભરતવર્ષના

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષની અતીત ઉત્સર્પિણીમાં દશ કુલકરો થઈ ગયા છે—

૧ સ્વયંજલ; ૨ શતાયુ; ૩ અનંતસેન; ૪ અમિતસેન, ૫. તર્કસેન ૬ ભીમસેન ૭ મહાભીમસેન; ૮ દૃઢરથ ૯ દશરથ ૧૦ શતરથ.

[—સ્થા ૭૬૭]

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં અતીત ઉત્સર્પિણીમાં સાત કુલકર થઈ ગયા છે—

૧ મિત્રદામા; ૨ સુદામા ૩ સુપાર્શ્વ; ૪ સ્વયંપ્રભ; ૫. વિમલઘોષ ૬ સુઘોષ ૭ મહાઘોષ.

[—સ્થા ૫૫૬; —સમ ૧૫૦]

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં અતીત અવસર્પિણીમાં ૧૦ કુલકર[1] થઈ ગયા છે—

૧ સ્વયંજલ; ૨ શતાયુ, ૩ અજિતસેન; ૪ અનંતસેન, ૫. કાર્યસેન ૬ ભીમસેન, ૭ મહાભીમસેન ૮ દૃઢરથ; ૯ દશરથ; ૧૦ શતરથ.

[—સમ ૧૫૦]

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં આ અવસર્પિણીમાં સાત કુલકર[2] થઈ ગયા છે—

૧. જુઓ પ્રારમ્ભને અંતે ટિપ્પણ નં ૩.
૨ જુઓ પ્રારમ્ભને અંતે ટિપ્પણ નં ૪

નામ	પત્ની
૧ વિમલવાહન	ચન્દ્રયશા
૨. ચક્ષુષ્માન	ચન્દ્રકાન્તા
૩ યશસ્વી	સુરૂપા
૪ અભિચન્દ્ર	પ્રતિરૂપા
૫. પ્રસેનજિત્ત	ચક્ષુષ્કાંતા
૬ મરુદેવ	શ્રીકાંતા
૭ નાભિ	મરુદેવી

[–સમ ૧૫૭,–સ્થા ૫૫૬]

વિમલવાહન કુલકર ૯ ધનુષ ઊંચા હતા.

[–સ્થા ૬૬૫–સમ ૧૧૧]

અભિચન્દ્ર કુલકર ૬ ધનુષ ઊંચા હતા.—

[–સ્થા ૫૨૮,–સમ ૧ ૦]

વિમલવાહન કુલકર માટે સાત પ્રકારનાં વૃક્ષો ઉપભોગ માટે પેદા થયાં —

૧ મત્તાંગક – મદ્ય દેનારાં;
૨. ભૃંગ – ભાજન દેનારાં
૩ ચિત્રાંગ – પુષ્પમાળાઓ દેનારાં;
૪ ચિત્રરસાંગ – વિવિધ રસો દેનારાં;
૫. મણ્યંગ – આભરણ દેનાર;
૬ ગેહાગાર – વસ્ત્રદાયક;
૭ અનગ્નવૃક્ષો – ઇચ્છિત વસ્તુ દેનાર.

[–સ્થા ૫૫૬]

જમ્બૂદ્વીપમાં ભારતવર્ષમાં આગામી ઉત્સર્પિણીમાં સાત કુલકર થશે[1]—

---

1 સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગ બન્નેમાં આગામી ઉત્સર્પિણીના ક્રમની રીતે આ સાત બતાવ્યા છે પણ સ્થાનાંગમાં જ અન્યત્ર દશ ક્રમ કરી બતાવ્યા છે. આ બેનું કારણ બતાવનાર વિવરણ કોઈનું યું જોયું નથી!

૧ મિત્રવાહન (મિત્રવાહન); ૨ સુભૂમ; ૩ સુપ્રભ, ૪ સ્વયંપ્રભ ૫. દત્ત (શુભ); ૬ સૂક્ષ્મ (સુરૂપ); ૭ સુબંધુ

[—સમ ૧૫૮; —સ્થા ૫૫૬]

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં આગામી ઉત્સર્પિણીમાં દશ કુલકર થશે—

૧ સીમંકર ૨ સીમંધર, ૩ ક્ષેમંકર; ૪ ક્ષેમંધર ૫. વિમલવાહન; ૬ સંમુતિ ૭ પ્રતિશ્રુત; ૮ દઢધનુ, ૯ દશધનુ ૧ શતધનુ.

[—સ્થા ૭૬૭]

૨ ઐરવતમાં

જંબૂદ્વીપના ઐરવતવર્ષમાં દશ કુલકર આગામી ઉત્સર્પિણીમાં થશે —

૧ વિમલવાહન; ૨ સીમંકર; ૩ સીમંધર; ૪ ક્ષેમંકર; ૫. ક્ષેમંધર; ૬ દઢધનુ, ૭ દશધનુ; ૮ શતધનુ, ૯ પ્રતિશ્રુતિ; ૧ સુમતિ.

[—સમ ૧૫૮]

ટિપ્પણ

[દરેક પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ આપવાં ધાર્યાં; પણ આ ભાગમાં પ્રથમ બે પ્રકરણનાં જ પણ અહીં મૂક્યાં છે]

૧. ૬૮ ચક્રવર્તી :—

ચક્રવર્તી બલદેવ અને વાસુદેવ એ ત્રણ ૬૮ ૬૮ની સંખ્યામાં સમકાળમાં સંભવે નહિ; કેમકે આ વિધાન આગમને આધીને કહેલું છે તેમ સમજવું જોઈએ—આવું ટીકાકાર માને છે. કારણ, એક એવો નિયમ છે કે ચક્રવર્તી જ્યાં જે કાળે હોય ત્યારે બલદેવ અને વાસુદેવનો સંભવ નથી. અને જઘન્ય જ (સ્થાનાંગ સૂત્ર ૩ ૧) વિજયમાં વિજય ચાર ચક્રવર્તી ચાર બલદેવ અને ચાર વાસુદેવનું અસ્તિત્વ તો અવશ્યંભાવી વિજયોમાં બતાવ્યું જ છે. તો પછી ચાર ચક્રવર્તી તો વિદેહમાં કોઈ ને કોઈ વિજયમાં હમેશાં હોવાના જ; કેમકે તે અપેક્ષાએ બલદેવ-વાસુદેવ ઉત્તમ નિયમ પ્રમાણે જ્યાં ચક્રવર્તી હશે તેવા ચાર વિજયમાં સંભવતી નહિ. કેમકે તેમની ૬૮-૬૮ની સંખ્યાની સમકાલીનતાએ કરી પૂર્તિ થઈ નહિ.

આ જ વાત ચક્રવર્તી વિષે પણ છે; કારણ, વિજયમાં વિજય ચાર બલદેવ અને ચાર વાસુદેવ કોઈ ને કોઈ વિજયમાં રહેવી જ તો ત્યાં ઉત્તમ નિયમ પ્રમાણે ચક્રવર્તી પણ સંભવતી નહિ; કેમકે તેમની પણ સમકાલીનતાથી ૬૮ની સંખ્યાપૂર્તિ કરી થઈ નહિ.

સંભવ છે સૂત્રકારને આવો નિયમ માન્ય ન હોય. કેમકે પણ સંભવ છે કે એ નિયમ અન્ય પુરાણગ્રંથોમાં આપેલો દીઠો હોય.

સૂત્ર પ્રમાણે તેમની ૬૮ સંખ્યા આ પ્રમાણે સમજવી — ધાતકી એ ખંડમાં છે પૂર્વ અને પશ્ચિમાર્ધ; પૂર્વાર્ધમાં જંબૂદ્વીપ પ્રમાણે ૩૪ અને પશ્ચિમાર્ધમાં પણ જંબૂદ્વીપ પ્રમાણે ૩૪ની સંખ્યા સમજવી. કેમકે આ મળીને ૬ ચક્રવર્તી ૩૪ સમજવા.

૨. તીર્થંકરના અતિશયો —

આ અતિશયો માટે જુઓ પ્રવચનસારોદ્ધાર પૃ. ૧૩ અને અભિધાનચિંતામણિ ૧ ૧-૬૩ પ્રસ્તુત સૂત્રની ટીકામાં આપેલાં

ગુણસ્થાનના આધારે બીજા પ્રકારના અતિશયોનું પણ વર્ણન કરે છે. તથા ૧થી પાંચ સુધીના અતિશયોને જન્માતિશય કહે છે અર્થાત્ તેમના તે અતિશયોમાં બીજું કારણ નહિ પણ જન્મ મુખ્યપણે કારણ છે. ૨૧થી માંડીને બાકી તથા બારમો અતિશય કર્મના ક્ષયજન્ય છે અને બાકીના દેવકૃત છે. દિગંબરો તેવા તીર્થંકર સાથે ૩૪ અતિશયો માને છે તેમાં ૧૦ જન્માતિશય, ૧૪ દેવકૃત, અને દશ કેવલજ્ઞાનકૃત–કર્મક્ષયકૃત છે તે આ પ્રમાણે— ૧ અત્યંત સુંદર શરીર, ૨ અતિશય સુગંધમય શરીર, ૩. પરસેવાનો અભાવ ૪ મળમૂત્ર રહિત શરીર, ૫. હિત, મિત અને પ્રિયવચનતા ૬. અતુલ બળ ૭ દૂધ જેવું શ્વેત લોહી ૮ શરીરમાં ૧૦૦૮ શુભ લક્ષણો, ૯ સમચતુરસ્ર સંસ્થાન ૧૦ વજ્રઋષભનારાચ શરીર,— આ દશ જન્મકૃત અતિશય છે ૧૧ અર્ધમાગધી ભાષા, ૧૨. પ્રભુના સાનિધ્યમાં જીવો શત્રુતા ભૂલી જાય છે, અને મિત્ર બને છે ૧૩ દિશાઓની નિર્મલતા, ૧૪ આકાશની નિર્મલતા ૧૫. બધી ઋતુનાં ફલ-ફૂલ તથા ધાન્યાદિની ઉત્પત્તિ, ૧૬. એક યોજન સુધીની જમીન દર્પણ જેવી નિર્મલ થવી ૧૭. ચાલતાં ચરણ તળે કમળરચના, ૧૮ આકાશમાં જયધ્વનિ ૧૯ સુગંધી પવનનું મંદમંદ વહેવું, ૨૦ સુગંધી જલની વર્ષા, ૨૧ ભૂમિને કંટકરહિત કરવી ૨૨. બધા જીવોને આનંદ, ૨૩ ધર્મચક્રની આગળ આગળ પ્રવર્તન ૨૪ છત્ર ચામર, ધ્વજ આદિ આઠ મંગલિક ચાલે,— આ ૧૪ અતિશયો દેવકૃત છે ૨૫ ચારસો કોશ સુધી સુભિક્ષ, ૨૬. આકાશમાં ગમન, ૨૭. ચારે દિશામાં પ્રભુના મુખનું દર્શન, ૨૮ અદીનતા, ૨૯ ઉપસર્ગનો અભાવ, ૩૦ આહારનો અભાવ, ૩૧ બધી વિદ્યાઓનું સ્વામીપણું, ૩૨. નખ અને કેશ વધતા નથી, ૩૩ આંખના પલકારા થતા નથી, ૩૪ શરીરની છાયાનો અભાવ — આ દશ અતિશયો કેવલજ્ઞાનકૃત છે

અહીં ખાસ ધ્યાન દેવા જેવી વસ્તુ એ છે કે શ્વેતાંબરોને મતે આહાર–નિહાર આંખથી અદૃશ્ય હોય છે એ જન્મકૃત અતિશય છે જ્યારે દિગંબર મતે આવા સ્થાને આહારના અભાવ એવો અતિશય માનવામાં આવ્યો છે અને તે જન્મકૃત નહિ પણ કેવલજ્ઞાનકૃત. આ પ્રસિદ્ધ શ્વેતાંબર–દિગંબરના કેવલીકવલાહાર વિષયક મતભેદની યાદ આપે છે. એમ જણાય છે કે બન્ને પરંપરામાં આ પ્રકારના ૩૪ અતિશયોની કલ્પના બન્ને સંપ્રદાયના ભેદ થયા પહેલાની છે કે એ મતે અર્ધમાગધીમાં

કરીને અને તેનું સાત ભાગમાં પરિણમન થાય છે. અબદ્ધિક કર્મસ્પૃષ્ટ માનવામાં આવ્યા છે એ ખરું નહીં તો પછી જેમ બીજા પ્રકારના કર્મમાં ભિન્નતા માનીને મુક્તિ જે આવી છે તે ભગવાનના વચનમાંથી ભિન્ન મતિ નીકળે છે અને તેને તેઓ અર્થ ભાગમાં પરિણત કરે છે. અને તે જ ભાગ પછી સાત ભાગમાં પરિણત થાય છે અને તે જ પ્રકારની બોધ માન્યતા સાથે સરખાવવા જેવી છે.

ઠાણાંગમાં જે સાત અબદ્ધિકોનું વિવરણ જુદી રીતે છે અને અબદ્ધિકોના નામમાં પણ ભેદ છે. અનુક્રમે ૭ માં તે અબદ્ધિક મત નામ આવે છે કે ચાર છે. અહીં તેમની આવશ્યક સાથે સરખામણી કરવામાં આવી છે. ૧૧ અબદ્ધિકો ઉત્કૃષ્ટ છે. આ અબદ્ધિકોનાં આવશ્યકમાં નામ નથી આવી શક્યાં. પણ ભાગની ભાગમાં આવશ્યક અને ઠાણાંગ એક છે ત્યાર પછી ઠાણાંગ ૨ અબદ્ધિકો દેખાય છે. આગમોને મતે દેખાય ૧૫ છે. આમ ઠાણાંગ એક જે તથા મુખ્ય દેખાય છે એ દેખાય અબદ્ધિક બતાવ્યો છે પણ તે ભિન્નતાને અને મૈત્રીભાવ છે. બીજો એક અબદ્ધિક પણ તેની સ્થાપના — દેખાય બતાવ્યો છે — આવું નામનિર્દેશ ભિન્નતોમાં નથી. શ્વેતાંબરમાં પણ ૭ ની આવલીમાં એ આવ્યો નથી.

અબદ્ધિકો વિશે બીજા પણ અનેક મત, આવશ્યક ઠાણાંગ અને ભિન્નતોમાં છે. તે સાથ વિચારી લેવા.

સામાન્ય રીતે જોવું કહી શકાય કે આ અબદ્ધિકોનું વિવરણ કરતી અને કોઈ એક નિશ્ચિત સિદ્ધાન્ત માનીને આ વિવરણ કરવામાં નથી આવતું. એટલે બાહ્ય રૂપ વગેરે સામ્ય જોઈને આવ્યાં છે. પણ અમુક અબદ્ધિક અમુક જ વર્ષમાં થયા આવે — એવા સમર્થનમાં કોઈએ તેવી પ્રમાણ કહીએ નથી. એ વિવરણ એકપક્ષીય લાગે છે. વળી મૂળ સમવાયાંગમાં આવું વિવરણ નથી એ પણ બતાવે છે કે વિવરણ અર્વાચીન લાગે છે.

૨. કુલકરો —

સ્થાનાંગમાં આ સાત કુલકરો અતીત ઉત્સર્પિણીના બતાવ્યા છે. અને સમવાયાંગમાં અતીત ઉત્સર્પિણીના ભરત સાત બતાવ્યા છે. બન્નેના નામમાં ભેદ નથી છે પણ સમવાયાંગ જે સાત નામો અતીત અવ-સર્પિણીના બતાવે છે તે નામો સાથે ભાગ મળે નહિ. એટલે તો બંને બતાવવા ભાગ પડે છે. અહીં સ્થાનાંગમાં ઉત્સર્પિણીને બદલે અવસર્પિણી

ઘર રાખ્યો હોય તો જ્યારે સમય છે કાળનું સ્વાભાવિકમાં જ અનન્ત ઉત્સર્પિણીના ત્રણ આરા જ (આપણી દૃષ્ટિએ જ) ચાલ્યા છે અને એ જ નામો અવસર્પિણીમાં પણ છે. ફક્ત આ નામો ઊલટા ક્રમે ઉત્સર્પિણીના આરાનાં ક્રમને, અવસર્પિણી સાથે જે બે નામોનો મેળ છે તે યથાક્રમ સમજવો જોઈએ એમ મને લાગે છે.

એક એવા સમયની કલ્પના કરવામાં આવી છે કે પ્રથમ સુષમ-સુષમા આરો હતો ત્યારે લોકોમાં કોઈ પણ જાતનાં સામાજિક, રાજકીય કે આર્થિક બંધનો હતાં નહિ. સૌ પોતપોતાના સ્વામી હતા. ખાવા-પીવાની તથા ઓઢવા-પહેરવાની ચીજોની ચિંતા હતી જ નહિ. તેઓ ઝાડ નીચે રહેતા અને પૃથ્વી પર સૂતા-બેસતા. ખાવા-પીવા માટે પણ જાતું રાંધેલું પૂરું પાડતાં. આભૂષણો પણ વૃક્ષમાંથી જ હતાં. આમ બધી વસ્તુઓ વૃક્ષમાંથી જ મળતી હોવાથી તે વૃક્ષો કલ્પવૃક્ષ — ઇચ્છિત આપનારાં — કહેવાતાં. આવા દશ ઉત્તમ પ્રકારના કલ્પવૃક્ષો પ્રથમ આરામાં હતાં.

તે સમયના પુરુષો અને સ્ત્રીઓ આયુ ભાગ યુગલ-જોડી હોવાથી સર્વાંગસુંદર અને સુરૂપ તથા સુખમગ્નતાવાળાં હતાં. તે બધા સ્વભાવે જ અલ્પકષાયી હતાં. અપરાધવૃત્તિ તો ન હતી, પણ કોઈ પણ ચીજ ઉપર મમતા થવાની એ તેમના સ્વભાવથી જ વિરુદ્ધ હતું. તેથી તે સમયમાં લોભ, લાભ, હાનિ આદિ — એ બધા અનર્થો જ્યાં તેમનો હતા તેઓ ઉપયોગ કરતા નહિ.

આર્થિક વ્યવહાર જેવું કાંઈ હતું નહિ. તેથી આજની જેમ ચોરી-જારી, માલિક-નોકર, દાસ-દાસી એવો કોઈ પણ જાતનો વ્યવહાર તે સમયમાં હતો નહિ. એટલું જ નહિ પણ આજના સામાજિક વ્યવહારો માત-પિતા, ભાઈ-બેન, વહૂ, પુત્રવધૂ, ઇત્યાદિ પણ એટલા બધા દૃઢ નહિ કે તેઓ પરાધીન બને માત્ર તેવા સંબંધ આવ્યા.

એ યુગમાં આજની જેમ રોગચાળા કાંઈ નીકળવાથી મૃત્યુ — અથવા ભીડ-પીડાનો ભય લોકોને હતો જ નહિ. આમ તેઓ અલ્પ ચિંતાના, ત્રાસ વિનાના, ઉપદ્રવ વિનાના માત્ર સુખ જ સુખ ભોગવતા.

જે જોડું સાથે જન્મે તે જ પતિ-પત્ની રૂપે રહે અને જ્યારે મરવાના છ માસ બાકી રહે ત્યારે ફરી એક યુગલને જન્મ આપે — તેમાં એક પુરુષ હોય અને એક સ્ત્રી. તે બાળ પતિ-પત્ની રૂપે ઉછરી દિવસે.

તેમાં નવા જન્મેલા યુગલની શુશ્રૂષા માત્ર ૪૯ દિવસ જ કરે અને તેટલા જ દિવસમાં બાળકો આંગળીઓની જેમ નવું જુવાન યૌવન પ્રાપ્ત કરી માતપિતાથી સ્વતંત્ર થઈ પોતાની જાતે વિચરે. તેમનું મૃત્યુ પણ અનાયાસે બગાસાથી થાય. મરી વિવિધ દેવલોકમાં જાય. આવો એ પ્રથમ આરો છે. એ પ્રથમ આરાનાં વર્ષો જેમ જેમ પસાર થતાં જાય છે તેમ પૃથ્વીનાં રસકસ ઓછાં થતાં જાય છે. આમ આ જ પ્રકારે બીજા આરામાં યુગલિકો થાય જ પ્રવર્તે છે. પ્રથમ સુષમ-સુષમ આરાનો ચાર કોડાકોડી સાગરોપમ અને બીજા સુષમ આરાનો ત્રણ કોડાકોડી સાગરોપમ પસાર થયે જ્યારે ત્રીજો સુષમ-દુષમ આરો બે કોડાકોડી સાગરોપમનો બેસે છે ત્યારે તે યુગલિકોના શરીરની સ્થિતિ, તેમના આયુષ્યની સ્થિતિ, તેમનાં અવસ્થાન પૃથ્વીની સ્થિતિ પ્રથમ કરતાં અનંત ગુણ હાનિ પામેલી હોય છે અને જ્યારે આ ત્રીજા આરાનો અંતિમ ત્રીજો ભાગ શરૂ થાય છે (આ આરાના ત્રણ ભાગ કરી પહેલો ભાગ — ૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬નું આટલા વર્ષો હોય છે, આમાં બે ભાગ વીતે ત્યારે ત્રીજો તેટલા જ વર્ષનો ભાગ શરૂ થાય ત્યારે) સ્વાભાવિક યુગલ ધર્મની પદ્ધતિની શિથિલતા જણાય છે એ વખતે યુગલિકોમાં પોતાની આવશ્યકતા પૂરી તેમને પડે છે અને પરિગ્રહવૃત્તિ જાગૃત થઈ જાય છે — પરસ્પરની વાસના પર કાબૂ આવે છે. એ જ વખતે જે તેમની વ્યવસ્થા કરનાર મનુષ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે કુલકર કહેવાય છે. આમનો પ્રથમ પ્રકાર ત્યારે ત્રીજા આરાને ૮૪ લાખ પૂર્વ બાકી રહે છે ત્યારે ઉત્પન્ન થાય છે. અને ત્યાર પછી ધર્મમાર્ગની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર પ્રથમ તીર્થંકર તથા રાજ્યની વ્યવસ્થા કરનાર ચક્રવર્તી ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાર પછી ચોથા આરામાં બાકીના ૨૩ તીર્થંકર અને બાકીના વાસુદેવ વગેરે સલાકા પુરુષો ઉત્પન્ન થાય છે. પાંચમા અને છઠ્ઠા આરામાં તેવા કોઈ મહાપુરુષ ઉત્પન્ન થતા નથી.

આ પ્રમાણે અનંત સુખની હાનિ અને અનંત દુઃખની હાનિમાં મહાપુરુષોના જન્મ અવકાશ નથી એમ ફલિત થાય છે. આજે જ્યારે સુખ-દુઃખનું સંમિશ્ર પ્રમાણ હોય છે ત્યારે તેઓ જન્મે છે.

૪ આ અવસર્પિણીના કુલકર —

આ કુલકરો વિષે (જૈન પરંપરાની જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગા. ૧ ની ટીકા) કુલકરોનું નામ જાણ કરી કલ્પિત નિર્ણય કરવાનું

હોય છે. કુલકરોના સમયમાં માત્ર ત્રણ પ્રકારની દંડનીતિ છે—હકાર, મકાર અને ધિક્કાર. પ્રથમ બે કુલકરના સમયમાં માત્ર હકાર નીતિ હોય છે; તૃતીય અને ચતુર્થ કુલકરના સમયમાં હકાર અને મકાર એમ બે હોય છે; અને પાંચમાથી સાતમા સુધીના સમયમાં ત્રણે નીતિ હોય છે.

કોઈમાં કોઈ ભિન્ન થાય ત્યારે કુલકર પાસે જોઈએ. એટલે કુલકર અપરાધીને માત્ર એટલું જ કહે કે 'હં' 'હા!' અર્થાત્ અરેરે તે આવું જ કર્યું—આ વચન જ દંડનું કામ કરતું અને અપરાધી લજ્જિત થઈ જતો. ત્યાર પછી એ નીતિથી કામ ન ચાલ્યું એટલે નવી દંડનીતિ મકારની શરૂ થઈ—તેમાં અપરાધીને 'મા!' બીજી વાર તેમ ન કરીશ ત્યાં 'તું આમ ન કર' એ અર્થમાં 'મા!' એટલું કહેવાથી તેનો દંડ થયો હોય તેમ તે લજ્જિત થઈ જતો. સમય જતાં આ નીતિ પણ અધૂરી લાગી તેથી આગળ ઉપર ધિક્કાર રૂપની નવી દંડનીતિ શરૂ થઈ. આમાં એનો એનો અપરાધ—ત્રણમાંથી કોઈ એક નીતિથી દંડ દેવામાં આવતો.

જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિમાં સાતને બદલે આ અવસર્પિણીમાં ૧૫ કુલકર થયાનો ઉલ્લેખ છે. તે વાચનાભેદે સમજવું જોઈએ. જુઓ જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ દ્વિતીય વક્ષસ્કાર.

દિગંબરોના ૧૪ કુલકર માન્યા છે. જમ્બૂદ્વીપ ૫. એમાં જ નામ છે; માત્ર તેમાંથી એક ઋષભને નથી ગણ્યા. અને નામક્રમમાં થોડો ભેદ છે. જુઓ સિદ્ધાન્તસારક ૫. ૧૮

૩

તીર્થંકરો

૧. ભરતવર્ષની વર્તમાન અવસર્પિણીના તીર્થંકરો

દેવાધિદેવો—તીર્થંકરો[1] ૨૪ છે, જે આ ભરત-વર્ષમાં આ અવસર્પિણીમાં થઈ ગયા છે

[—સમ ૨૪]

૧ તીર્થંકરના પૂર્વ ભવનાં નામ	૨ તીર્થંકરનાં નામ	૩ તીર્થંકરોની માતાનાં નામ
૧ વજ્રનાભ[2]	ઋષભ;	મરુદેવી,[3]
૨. વિમલ;	અજિત;	વિજયા;
૩ વિમલવાહન;	સંભવ,	સેના,

---

૧ તીર્થંકરો વિશેની નોંધ જાણવા માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં ૧

૨ દિગંબર મતે બીજાં નામોનો વિચાર છે. તેમને મતે પૂર્વભવ નામો આ પ્રમાણે છે — વજ્રનાભિ, વિમલવાહન, વિપુલવાહન, મહાબલ, અતિબલ, અપરાજિત, નંદિષેણ, પદ્મનાભ, મહાપદ્મ, પદ્મગુલ્મ, નલિનગુલ્મ, પદ્મોત્તર, પદ્મસેન, પદ્મરથ, દશરથ, મેઘરથ સિંહરથ, ધનપતિ, વૈશ્રમણ, શ્રીવર્મ (શ્રીધર્મ), સિદ્ધાર્થ, સુપ્રતિષ્ઠિત, આનંદ, નંદ અતિ[illegible] સંખ્યાંતર જોયો છે તેની આ નામો સાથે ઘણું સામ્ય છે.

નામોના મતભેદ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં ૨.

૪ ધમસિદ્ધ	અભિનંદન;	સિદ્ધાર્થા
૫. સુમિત્ર;	સુમતિ	મંગલા;
૬ ધમમિત્ર;	પદ્મપ્રભ;	સુસીમા;
૭ સુંદરબાહુ;	સુપાર્શ્વ;	પૃથ્વી;
૮ દીર્ઘબાહુ;	ચંદ્રપ્રભ;	લક્ષ્મણા
૯ યુગબાહુ;	સુવિધિ પુષ્પદંત	રામા;
૧૦ લટબાહુ;	શીતલ;	નંદા
૧૧ દિન્ન;	શ્રેયાંસ;	વિષ્ણુ;
૧૨. ઇંદ્રદત્ત	વાસુપૂજ્ય;	જયા;
૧૩ સુંદર;	વિમલ	શ્યામા;
૧૪ માહેન્દ્ર,	અનન્ત;	સુયશા
૧૫. સિંહરથ	ધર્મ;	સુવ્રતા;
૧૬ મેઘરથ	શાંતિ;	અચિરા;
૧૭ રૂપી	કુંથુ;[1]	શ્રી;
૧૮ સુદર્શન	અર;[2]	દેવી;
૧૯ નંદન	મલ્લિ;[3]	પ્રભાવતી
૨૦ સિંહગિરિ;	મુનિસુવ્રત	પદ્મા;
૨૧ અદીનશત્રુ;	નમિ;	વપ્રા

૧ કુંથુનાથ, દિગંબર મતે.

૨ અરનાથ, દિગંબર મતે.

૩ મલ્લિ [illegible] શ્વેતાંબર મતે [illegible] — [illegible] ૧૧૫૨૧૧૧૪.

૨૨ શાખ;	નેમિ;	શિવા;
૨૩ સુધાન;	પાર્શ્વ;	વામા;
૨૪ નંદન.	વર્ધમાન.	ત્રિશલા
[સમ ૧૫૭ (ચા. ૧૧ ૧૪)]	[–સમ ૧૫; ૧૫૭ (૪ ૧૩૯ ૧)]	[–સમ ૧૫૭ (ચા ૭–૯)].

૪ તીર્થંકરોના પિતાનાં નામ	૫ તીર્થંકરોનાં દીક્ષાસ્થાન	૬ પ્રથમ ભિક્ષા દેનાર
૧ નાભિ;[૧]	વિનીતા[૨]	શ્રેયાંસ;[૩]
૨ જિતશત્રુ;	અયોધ્યા;	બ્રહ્મદત્ત;
૩ જિતારિ;	શ્રાવસ્તી;	સુરેન્દ્રદત્ત;
૪ સંવર;	અયોધ્યા;	ઇન્દ્રદત્ત;

---

૧ દિગંબરોમાં જે ભેદ છે તે આ પ્રમાણે–૩ [illegible] (જિતારિ), ૮ મેઘરથ, ૯ [illegible], ૯ સુગ્રીવ, ૧૦ દૃઢરથ.

પિતાનાં નામ માટે જુઓ આવ. નિર્યુ. ગા. ૩૮૭–૮

૨. જેમણે જ્યાં દીક્ષા લીધી તે માટે જુઓ આવ. નિર્યુ. ગા. ૨૨૯ [illegible] જન્મભૂમિ [illegible] છે. [illegible] દિગંબર મતે અયોધ્યા [illegible] જ મ મતે દીક્ષાસ્થાન [illegible] જ માન્યાં છે. [illegible] જન્મભૂમિ [illegible]પુર [illegible] દીક્ષાભૂમિ દ્વારકા [illegible] તીર્થંકરોની જન્મભૂમિ તે જ દીક્ષાભૂમિ છે. [illegible] જન્મભૂમિ [illegible] દ્વારકા [illegible] સૌરીપુર છે

૩ જુઓ આવશ્યકનિર્યુક્તિ ગા. ૩૨૭–૩૨૯ દિગંબર મતે જે [illegible] છે તે આ પ્રમાણે–૧ [illegible] ([illegible]ને મતે) ૧૧ [illegible] ૧૧ [illegible] ([illegible]) ૧૩ [illegible] (ઠ), ૧૪ [illegible] ([illegible]). ૧૫ [illegible] ([illegible]) ૧૬ ધર્મમિત્ર (ઠ), ૧૭ ધર્મમિત્ર ([illegible]), ૧ નંદિષેણ (ઠ) ૧૯ નંદિષેણ ([illegible]) ૨ [illegible] ([illegible]). ૨૧ [illegible] ([illegible]), ૨૨ [illegible] ([illegible]).

૮. મેઘ;	અયોધ્યા;	પદ્મ;
૬ ધર	કૌશામ્બી	સોમદેવ;
૭ પ્રતિષ્ઠ	વાણારસી;	મહેન્દ્ર
૮ મહાસેન;	ચન્દ્રપુરી;	સોમદત્ત;
૯ સુગ્રીવ;	કાકન્દી	પુષ્પ,
૧૦ દૃઢરથ;	ભદ્દિલપુર;	પુનર્વસુ;
૧૧ વિષ્ણુ;	સિંહપુર	નંદ
૧૨. વસુપૂજ્ય;	ચમ્પા;	સુનંદ
૧૩ કૃતવર્મ;	કાંપિલ્યપુર	જય
૧૪ સિંહસેન	અયોધ્યા;	વિજય
૧૫. ભાનુ	રત્નપુર;	ધર્મસિંહ;
૧૬ વિશ્વસેન;	ગજપુર (હસ્તિનાપુર)·	સુમિત્ર,
૧૭ સૂર	ગજપુર;	વ્યાઘ્રસિંહ;
૧૮ સુદર્શન;	નાગપુર	અપરાજિત;
૧૯ કુંભ;	મિથિલા	વિશ્વસેન
૨૦ સુમિત્ર,	રાજગૃહ;	બ્રહ્મદત્ત;
૨૧ વિજય	મિથિલા;	દિન્ન
૨૨ સમુદ્રવિજય	દ્વારકા	વરદત્ત;
૨૩ અશ્વસેન	વાણારસી	ધન્ય
૨૪ સિદ્ધાર્થ	કુંડપુર	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]

૭. ચૈત્યવૃક્ષ	૮. કલ્યાણકનાં નક્ષત્રો	૯. શિબિકા[1]
૧ ન્યગ્રોધ;[3]	[ઉત્તરાષાઢા][4] [અભિજિત]	સુદર્શના;
૨. સપ્તપર્ણ;	[રોહિણી – મૃગશીર્ષ][5]	સુપ્રભા;
૩ શાલ;	[મૃગશીર્ષ – આર્દ્રા][6]	સિદ્ધાર્થા;
૪ પ્રિયક	[૧–૪ અભિજિત – ૫ પુષ્ય][7]	સુપ્રસિદ્ધા;
૫. પ્રિયંગુ;	[૧–૪ મઘા ૫. પુનર્વસુ][8]	વિજયા;
૬ છત્રાભ;	ચિત્રા;	વૈજયંતી;
૭ શિરીષ;	[૧ – ૪ વિશાખા; ૫. અનુરાધા][9]	જયંતી;
૮ નાગવૃક્ષ;	[૧ – ૪ અનુરાધા; ૫. જ્યેષ્ઠા][1]	અપરાજિતા;

---

૧ [illegible] ન ૩

૨. [illegible] ૨૨ [illegible] ૨૪ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

૩. [illegible] — ૧ [illegible] ૨ [illegible] ૬. [illegible] ૭. [illegible] ૯. [illegible] ૧૨. [illegible] ૧૪ [illegible] ૧૬. [illegible]

[illegible] – [illegible] — [illegible] ૩૨. ૬

૫. [illegible] [illegible] ૩૨. ૩૧–૩૨

૬ [illegible] — [illegible] ૩૨ [illegible]

૭. [illegible] ૩૨. [illegible] ૮. [illegible] ૩૨ [illegible]

૯ [illegible] ૩૨. [illegible] ૧ [illegible] ૩૨. [illegible]

૯ માલિ;	મૂલ;	અરુણપ્રભા;
૧૦ પલાશ;	પૂર્વાષાઢા	ચંદ્રપ્રભા;
૧૧ તિંદુક;	[૧-૪ શ્રવણ; ૫. ધનિષ્ઠા][1]	સૂર્યપ્રભા;
૧૨ પાટલ;	[૧-૪ શતભિષા; ૫ ઉ૦ ભાદ્રપદ][2]	અગ્નિ;
૧૩ જંબૂ;	ઉત્તરા ભાદ્રપદ;	સુપ્રભા;
૧૪ અશ્વત્થ	રેવતી;	પંચવર્ણા;
૧૫ દધિપર્ણ;	પુષ્ય;	સાગરદત્તા;
૧૬ નંદિવૃક્ષ;	ભરણી;	નાગદત્તા;
૧૭ તિલક	કૃત્તિકા;	અભયકરા;
૧૮ આમ્ર	રેવતી;	નિવૃત્તિકરા
૧૯ અશોક;	[૧-૪ અશ્વિની, ૫. ભરણી][3]	મનોરમા;
૨૦ ચંપક;	શ્રવણ;	મનોહરા;
૨૧ બકુલ	અશ્વિની;	દેવકુરા
૨૨ વેતસ;	ચિત્રા;	ઉત્તરકુરા;
૨૩ ધાતકી;	વિશાખા;	વિશાલા;
૨૪ શાલ.	હસ્તોત્તરા (ઉત્તરા ફાલ્ગુની)	ચંદ્રપ્રભા.

[illegible]

---

૧. [illegible] ૨. [illegible]
૩. [illegible]

૧. પ્રથમ શિષ્ય[1]	૧૨. પ્રથમ શિષ્યા[2]	૧૨. કેટલા સાથે દીક્ષા	૧૨. વર્ણ
૧ ઋષભસેન	બ્રાહ્મી	૪ ૦	[પીત][3]
૨ સિંહસેન	ફલ્ગુ	૧ ૦	["]
૩ ચારુ	શ્યામા	૧૦	["]
૪ વજ્રનાભ	અજિતા	૧	["]
૫. ચમર	કાશ્યપી	૧	["]
૬ સુવ્રત	રતિ	૧૦	પદ્મગૌર (રક્ત)
૭ વિદર્ભ	સોમા	૧	[પીત]
૮. દિન્ન	સુમના	૧૦	ચંદ્રગૌર (શ્વેત)
૯ વરાહ	વારુણી	૧	"
૧ આનંદ	સુલસા	૧	[પીત]

---

૧ દિગંબરોમાં જે નામો [illegible] છે તે આ પ્રમાણે—૨. [illegible], ૬ [illegible], ૭. [illegible], [illegible] ૧ [illegible], ૧૧ [illegible] ૧૪ [illegible] ૧૫ [illegible], ૧૮. [illegible], ૧૯. [illegible], ૨ [illegible], ૨૧ [illegible] ૨૩ [illegible], ૨૪ [illegible].

૨. દિગંબર મતે બ્રાહ્મી કેવલિકા અને બીજા [illegible] નામ જુદાં છે. તે આ પ્રમાણે—૨. પ્રકુબ્જા, [illegible] ધર્મશ્રી, ૪ મેરુષેણા, ૫ અનંતમતી, ૬ રતિષેણા, ૭. મીનાર્યા, ૮ વરુણા, [illegible] ઘોષાર્યા, ૧ ધરણા, ૧૧ ધારણા ૧૨. સેના, ૧૩ પદ્મા, ૧૪ સર્વશ્રી, ૧૫. સુવ્રતા, ૧૬. હરિષેણા, ૧ ભાવિતા, ૧૮ કુંથુસેના, ૧ [illegible], ૨૧ [illegible], ૨૨. [illegible] ૨૩ સુલોચના.

૩. દિગંબર મતે સુપાર્શ્વનો નીલ અને [illegible] [illegible] છે. એ દિગંબર [illegible] નથી. આવશ્યક નિર્યુક્તિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.

૧૧ ગોસ્તુભ	ધારણી	૬૦૦[1]	[પીત
૧૨ સુધર્મ	ધરણી	૧૦૦૦	પદ્મગૌર
૧૩ મંદર	શિવા	૧૦૦૦	[પીત
૧૪ યશ	શુચિ	૧૦૦૦	[,,
૧૫ અરિષ્ટ	અંજુકા	૧૦૦૦	[,,]
૧૬ ચક્રાયુધ	ભાવિતા	૧૦૦૦	[,,
૧૭ સ્વયંભૂ	રક્ષિતા	૧૦૦૦	[,,
૧૮ કુંભ	રક્ષિતા	૧૦૦૦	[,,
૧૯ ઇન્દ્ર	બંધુમતી	૩૦૦[2]	પ્રિયંગુસમ(નં
૨૦ કુંભ	પુષ્પવતી	૧૦૦૦	નીલોત્પલ (કુ
૨૧ શુભ	અમલા	૧૦૦૦	[પીત
૨૨ નરદત્ત	યક્ષિણી	૧૦૦૦	નીલોત્પલ
૨૩ દિન્ન	પુષ્પચૂલા	૩૦૦[3]	પ્રિયંગુસમ
૨૪ ઇંદ્રભૂતિ	ચંદના	એકલા[4]	[પીત
[–સમ ૧૫૭ (ગા. ૩૯–૪૧)]	[–સમ ૧૫૭ (ગા. ૪૨ ૪)]	[–સમ ૧૫૭ (ગા. ૪૪–૭)– [–સમ ૧ ૬; –સ્થા ૫૬ ૨૨૬]	[–સ્થા ૧ ૮]

---

૧ આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં ગા ૨૨૬–૨૨૭માં શ્રેયાંસે સાથે દી[illegible] લીધી એ જણાવ્યું છે. દિગમ્બરમાં ૬ પુ ના મતે વાસુપૂજ્યે ૬૭૬ [illegible] અને ૯ પુ ના મતે ૧ સાથે દીક્ષા લીધી.

૨. ઉત્તરપુરાણના મતે ૩ સાથે અને ૯ પુ ના મતે ૧ ૬ [illegible] મલ્લિએ દીક્ષા લીધી.

૩ પાર્શ્વે ૯ પુ ના મતે ૬ ૬ અને ૬ પુ ના મતે ૩ [illegible] દીક્ષા લીધી.

૪ ઉત્તરપુરાણના મતે મહાવીરે એકલાએ અને ૯ પુ ના [illegible] ૩ સાથે દીક્ષા લીધી.

	૧૪ ઊંચાઈ[1]	૧૫ [illegible] સર્વાયુ[1]
૧	૫ ધનુષ [—સમ ૧ ૮; —સ્થા ૪૩૫]	૮૪ લાખપૂર્વ [—સમ ૮૪]
૨	૪૫ ,, [—સમ ૧ ૭]	૭૧ ,, [—સમ ૭૧]
૩	૪ ,, [—સમ ૧ ૬]	૫૯ ,, [—સમ ૫૯]
૪	૩૫ ,, [—સમ ૧૦૫]	[૪૯ લાખપૂર્વ ૮ પૂર્વાંગ
૫	૩ ,, [—સમ ૧ ૪]	૩૯ લાખપૂર્વ ૧૨ પૂર્વાંગ
૬	૨૫ ,, [—સમ ૧ ૩]	૨૯ ,, ૧૬ ,,
૭	૨ ,, [—સમ ૧ ૨]	૧૯ ,, ૨ ,,
૮	૧૫૦ ,, [—સમ ૧ ૧]	૯ ,, ૨૪ ,,
૯	૧૦ ,, [—સમ ૧ ૦]	૧ ,, ૨૮ ,,]
૧	૯ ,, [—સમ ૯]	૭૫ ૦ પૂર્વ [—સમ ૭૫]
૧૧	૮ ,, [—સમ ૮૦]	[૬૩ લાખ વર્ષ
૧૨	૭ ,, [—સમ ૭૦]	૧૮ લાખ વર્ષ (કુમારાવસ્થા)
૧૩	૬૦ ,, [—સમ ૬]	૪૫ લાખ વર્ષ
૧૪	૫ ,, [—સમ ૫]	૨૩ા લાખ વર્ષ
૧૫	૪૫ ,, [—સમ ૪૫]	૭ા લાખ વર્ષ]
૧૬	૪ ,, [—સમ ૪]	૭૫ વર્ષ [—સમ ૭૫]

૧ આવશ્યક નિર્યુક્તિ —ગા. [illegible] માં ઊંચાઈનું વર્ણન છે.

૧ આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં [illegible] વર્ણન છે [— [illegible] ૩૧૧] તેના આધારે અહીં [illegible] પૂર્તિ કરી છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અહીં [illegible] માટે [illegible] છે તેને [illegible] કરીને [illegible] — [illegible] છે [illegible] તેના [illegible] કે તેમને [illegible] તેમ માને છે ત્યારે [illegible] તેમ નથી માનતા.

૧

૧૭	૩૫ ધનુષ [–સમ ૩૫]		[૭૧૨૫ વર્ષ
૧૮	૩ " [–સમ૦ ૩]		૬૩૦૦૦ વર્ષ
૧૯	૨૫ " [–સમ ૨૫]		૧૦ વર્ષ (કુમારાવસ્થા)
	૨ " [–સમ ૨૦]		૨૨ા હજાર વર્ષ
૧	૧૫ " [–સમ ૧૫]		૭ા હજાર વર્ષ
૨૨	૧ " [–સમ૦ ૧		૩ ૦ વર્ષ (કુમારાવસ્થા)]
	–સ્થા ૭૩૫]		
૩	૯ હાથ [–સમ ૯]		૩૦ વર્ષ {
૪	૭ [–સમ ૭]		[–સમ૦ ૪]

૧૧ સર્વાયુ		૧૨. ગણ અને ગણધર[1]
૧	૮૪ લાખ પૂર્વ [–સમ ૮૪]	[૮૪ ગણ ૮૪ ગણધર]
૨	[૭૨ લાખ પૂર્વ	૯ ૯ [–સમ ૯]
૩	૬ "	[૧ ૨ ૧ ૨
૪	૧ "	૧૧૬ ૧૧
૫.	૪	૧ ૧ ૦
	૩ "	૧૦૭ ૧ ૭]

---

૧ આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં (ગા ૨૮૮–૨૯૧) ગણ અને ગણધરોની સંખ્યા આપી છે તેની સંખ્યા સ્થા –સમ માં નથી મળી તે આવશ્યક નિર્યુક્તિના આધારે પૂરી કરી છે [illegible] છે કે [illegible] અને આ નિર્યુક્તિમાં સંખ્યાની બાબતમાં [illegible] છે [illegible] સુવિધિથી [illegible] સુધીની સંખ્યા [illegible] નીચે પ્રમાણે છે જે પ્રસ્તુત [illegible] છે—૮૮ [illegible] અને [illegible] ન [illegible] નિર્યુક્તિમાં [illegible] છે પ્રસ્તુતમાં નિર્યુક્તિ અને [illegible] છે ત્યારે [illegible] છે [illegible] સૌની સંખ્યા આ પ્રમાણે છે—[illegible] ૧૧૬ ૧૧ [illegible] ૧૮ ૧૮ [illegible] ૧૧ ૧ ૧૧.

સ્થા–૪૫

૭ ૨ „] ૯૫, ૯૫ [–સમ ૯૫]
૮ ૧ લાખ પૂર્વ [–સ્થા ૭૩૫] ૯૩ ૯૩ [–સમ ૯૩]
૯ [૨ લાખ પૂર્વ ૮૬ ૮૬ [–સમ ૮૬]
૧ ૧ „] ૮૩ ૮૩ [–સમ ૮૩]
૧૧ ૮૪ લાખ વર્ષ [–સમ ૮૪] ૬૬ ૬૬ [–સમ ૬૬]
૧૨ [૭૨ લાખ વર્ષ ૬૨ ૬૨ [–સમ ૬૨]
૧૩ „ ૫૯ ૫૯ [–સમ ૫૯]
૧૪ ૩] ૫૪ ૫૪ [–સમ ૫૪]
૧૫ ૧ „ [–સ્થા ૭૩૫] ૪૮ ૪૮ [–સમ ૪૮]
૧૬ [૧ „] ૯૦ ૯ [–સમ ૯]
૧૭ ૯૫ વર્ષ [–સમ ૯૫] ૩૭ ૩૭ [–સમ ૩૭]
૧૮ [૮૪ „] [૩૩ ૩૩
૧૯ ૫૫ વર્ષ [–સમ ૫૫] ૨૮ ૨૮
૨ [૩ „] ૧૮ ૧૮
૨૧ ૧ હજાર વર્ષ [–સ્થા ૭૩૫] ૧૭ ૧૭
૨ ૧ વર્ષ [–સમ ૧૧૩, ૧૧ ૧૧]
–સ્થા ૭૩૫]
૨૩ ૧ વર્ષ [–સમ ૧] ૮ ૮ [–સમ ૮,
–સ્થા ૪૧૭]
૨૪ ૭ વર્ષે [–સમ ૭] ૯ ૧૧ [–સ્થા ૧૮ ;
–સમ ૧૧]

અજિત પુષ્પદંત અને આ વર્ષ સર્વાયુ પ્રમાણનું છે આ
સંભવપુષ્પદંત અને ૭૦ વર્ષ સર્વાયુ છે—તેથી તે પ્રમાણે તેમનો ૩ વર્ષ
પૂર્વાયુ અને વર્ષ આયુષ્યમાં આવ્યા. નીચેના સર્વાયુમાની
ગણતરી ભાવના નિર્યુક્તિ ના ૩ ન-ગાથામાં છે.

	૧૮. શ્રમણ[1]	૧૯ શ્રમણી[2]	૨ શ્રાવક[3]
૧	૮૪૦૦૦[–સમ ૮૪]	[૩ લાખ	[૫૫૪૦૦૦
૨.	[૧ લાખ	૩૩ ૦૦૦	૫૪૫૦૦૦
૩	૨ "	૩૩૬ ૦	૬૩૬૦૦૦
૪	૩ "	૬૩૦૦૦	૫૨૭૦૦૦
૫.	૩૨ ૦૦	૫૩૦૦૦૦	૫૧૬૦૦૦
૬	૩૩ ૦૦	૪૨ ૦૦૦	૫ ૫ ૦૦
૭	૩ લાખ	૪૩૦૦૦૦	૪૯૩૦૦૦
૮	૨૫ "	૩૮ ૦૦	૪૯૧૦૦૦
૯	૨ "	૩૦ ૦૦	૪૭૧૦૦૦
૧૦	૧ "	૧૮ ૦૦	૪૫૮૦૦

૧ શ્રમણોની સંખ્યા આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં ગા. ૨૫૮–૨૬૦માં છે તદનુસાર મૂકવામાં આવી છે [illegible] નથી.

૨. આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં શ્રમણીની સંખ્યા આપવામાં આવી છે [illegible] [–નિર્યુક્તિ ગા. ૨૫૯–૨૬૦] [illegible] — ૩૫ ૩૨ ૩૧૦૦૦ (૩૩) ૩૩૦૦ ૩૩ ૪૧ ૦૦ ૩૩ ૦૦ ૩૮ ૪૮ ૩૮ ૧૨ ૧ ૧ ૧ ૩ ૧૦૮ ૧૧૪ ૧ ૦૦ ૧ ૩૫ ૧ ૧૫ ૧૦૦ ૧૫ ૪ ૩૫ ૧ (૪).

૩. [illegible] ૧ — ૮ [illegible] ૧૦–૧૬ [illegible] ૧૭–૨૪ [illegible]

૧૧ ૮૪ ૧ ૬ ૦૦ ૮૫૮
૧૨ ૭૨] ૧ ૩ ૪૩૬૦
૧૩ ૬૮ [—૩૫ ૬૮] ૧ ૫૫ ૪૨૪
૧૪ [૬૬૦ ૧ ૮ ૦ ૪૧૪
૧૫ ૬૪ ૬ ૪૦] ૮૧૩
૧૬ ૬૨ ૮૮ ૦ [—૩૫ ૮૮] ૩૬૩
૧૭ ૬ [૬ ૬ ૩૮૧
૧૮ ૫ ૬ ૦ ૩૭૨
૧૯ ૪ ૧૫] ૩૭
૩ ૫ [—૩૫ ૫૦] ૩૫
૨૧ ૮ ૮૧ ૦ [—૩૫ ૪૧] ૩૪૮
૨ ૧] ૪ [—૩૫ ૪] ૩૩૬
૧૬ [—૩૫ ૧૬] ૩૮ [૩૫ ૩૮] ૮૮૭૦
[—૩૫ ૧૨૬]
૮ ૧૪ [—૩૫ ૧૪] ૩૬ ૯ [—૩૫ ૩૬] ૩૧૮

[ર. [illegible][૧]] ૧૨. [illegible][૨] ૧૩ [illegible][૩]

૧ ૧૮ ૧ [૧૨૬૫ [
૨ ૬૮ ૧૨૮ ,, (૨)
૩ ૨૬૩ ૧૨ ૧૫ ૦
૮ ૧૧ ૧૪ ૮

૧. [illegible] સંખ્યાની સૂચના [illegible] તેનું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] નથી. તેથી આ [illegible] [illegible] [illegible] મૂક્યું છે. સંખ્યા
[illegible] [illegible] ૨૨ [illegible] [illegible] છે [illegible] [illegible] પ્રમાણે
આ [illegible] [illegible] સંખ્યા [illegible] છે.

[illegible] અને [illegible] સંખ્યા નીચે પ્રમાણે —
૧ [illegible] ૨. ૧૧૪ [illegible] ૧૧ [illegible] ૧૬૧
૧૧ ૨. ૧ [illegible] ૧ [illegible] [illegible] [illegible] [[illegible]

૫ ૨૮૧ ૦૦ ૧૦૪૫૦ (૧ ૬૫) ૧૭ ૦૦
૬ ૨૭૬૦ ૦ ૬૬ ૦] ૧૨૦૦
૭ ૨૫૭ ૦ ૮૬૦ (—સમ૦૮૬)૧૧૦૦૦
૮ ૨૧ ૦ ૦ [૭૬ ૦ ૧ ૦ ૦]
૯ ૨૨૯૦૦૦ ૬ ૦ ૭૫૦ [—સમ ૭૫]
૧ ૨૮૯૦૦ ૫૮૦ [૭૦૦
૧૧ ૨૭૬૦૦ ૫ ૦ ૬૫ ૦
૧૨ ૨૧૫ ૦૦ ૪૭ ૦ (૪૨ ૦) ૬૦ ૦
૧૩ ૨ ૮૦૦ ૩૬ ૦ (૩૨) ૫૫૦
૧૪ ૨ ૬૦ ૦ ૩૨૦૦ ૫૦૦

—આગ] ૯ ૩ ના અને, ૯. ૬ ૪ ૮૪ ૯ ૪ ૮ ૮ ૭૬
૯. ૧૧ ૩ ૪ ૭૧ ૯ ૪ ૧ ૫૭૦ ૧૧ ૧
૧૧ ૪૧ ૧૩ ૩૧ ૧૪ ૩૧ ૧૫. ૧૮ ૧૬ ૧૪
૧૭. ૧ ૧ ૯ ૪ ૧ ૯ ૪ ૧૬ ૧૯ ૧૪
૯ ૪ ૨૨ ૯ ૪ ૨ ૧૨ ૨૧ ૧ ૨૯. ૮
૨૩. ૧ ૧૪ ૪ પર્યન્તરસમવ વાદીની સખ્યાપૂર્તિ ચૈત-
પ્રકાશ ના ક્રમ અનુસાર કરી છે તેમાં મુખ્યની સખ્યા ૮૪
ગણી છે સમવાયાંગ પ્રમાણે ૮૪ નહીં
૩ વિમાનીઓને અને વિન-કેવલીની સખ્યા નીચે પ્રમાણે—
૧ ૨ ૨ ૨ ૩ ૧૫ ૪ ૧૬ ૫
૧૩ ૬. ૯ ૪ ના અને ૧૨ હજાર અને ૯ ૪ ના અને ૧૨૮
૯. ૩ ૪ ૧૧ ૯ ૩ ૧૧૩ ૮ ૧ ૯ ૭૫
૧ ૭૦ ૨૧ ૧૫ ૧૨. ૧ ૧૩ ૧ ૧ ૧૪ ૧
૧૫. ૪૫ ૧૬. ૪ ૧ ૩૨ ૧૮ ૧૮ ૧૯ ૯ ૩
૨૧૫ ૯ ૪ ૨૧ ૨ ૧ ૨૨ ૧૬ ૨૨ ૧૫
૨૩. ૧ ૧૪ ૭૦
અહીં ચૈત્યપ્રકાશ ના આધારે નોંધી છે તેમાં મુનિવિભાગની
જ્યાં જ્યાં છે ત્યાં સમવાયાંગ ત્યાં વિમાન અને પણ નેરવી ૭
છે ૩ મુની ચૈત્યપ્રકાશ'માં ૩૨ છે

૧૫	૨ ૪	૨૮૦	૪૫
૧૬	૨૯	૨૪	૪૩]
૧૭	૧૭૯	૨ ૦	૩૨૩૨ [—સુમ ૩૨]
૧૮	૧૮૪	૧૬૦	[૨૮
૧૯	૧૮૩	૧૪	૨૨
૨	૧૭૨	૧૨	૧૮
૨૧	૧૭૦	૧]	૧૬
૨૨	૧૬૯	૮ ૦[—સ્થા ૬૫૧;૧૫] —સુમ ૧૧૧]	
૨૩	૧૬૪	૬ [—સ્થા ૫૨ ૧ —સુમ ૧ ૯]	[—સુમ ૧૧૩]
૨૪	૧૫૯]	૪ [—સ્થા ૩૮૨; ૭ —સુમ ૧ ૬]	[—સુમ ૧૧

[illegible] [illegible] [illegible]

૧ [૯] [૧૨૬૫ [૪૭૫
(૧૨૭૫)

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

...	૯૪ ૦	૧૨૫૫૦	૩૭૮૦
	[-ગ્રાહ૦ ૯૪ ૧૧૩]		
૩	[૯૬૦૦	૧૨૧૫૦	૨૧૫
૪	૯૮ ૦	૧૧૬૫૦	૧૫૦૦
૫	૧૧ ૦	૧ ૪૫	૨૪ ૦
૬	૧ ૦	૧ ૩૦૦	૨૩૦૦
૭	૯ ૦	૯૧૫૦	૨૩૫૦
૮	૮૦૦	૮૦૦	૨૦૦૦
૯	૮૪૦૦	૭૫૦	૧૫ ૦
૧	૭૨	૭૫૦૦	૧૪૦૦
૧૧	૬	૬૦ ૦	૧૩૦૦
૧	૫૪	૮ ૦	૧૨ ૦
૧૩	૪૮૦૦	૫ ૦	૧૧૦૦
૧૪	૪૩	૫૦૦	૧૦ ૦
૧૫	૩૬૦	૪૫૦	૯ ૦]

—આ.] [illegible]

૨. દિગમ્બર અને તીર્થંકોના આયુષ્ય [illegible] આ પ્રમાણે—૧ [illegible]

[illegible]

[illegible] [illegible]

૧૬ ૩] ૪] [૯૩ —સમ ૯૩]
૧૭ ૯૧ [—સમ ૯૧]૮૧ [—સમ ૮૧] [૬૭
૧૮ [૨૬] [૨૫૫૧] ૬૧
૧૯ ૫૯ [—સમ ૫૯]૫૭ [—સમ ૫૭] ૬૬૮
૨ [૧૮] [૧૫ ૫
૨૧ ૩૯ [—સમ ૩૯] ૧૨૫ (૧ ૬) ૪૫]
૨૨ [૧૫ ૧ ૪ [સમ ૩૮૧]
૨૩ ૧૪ ૭૫ ૩૫ [—સમ ૧ ૫]
૨૪ ૧૩] ૫] ૩ [—સમ ૧ ૪;
—સમ ૨૭]

૨૭. વૈક્રિયિક[1] ૨૮. અનુત્તરોપપાતિક[2] ૨૯. અંતર[3]

૧ {૨ ૬ [૨૨૯] —
૨. ૨ ૪ અત્રમાં નથી [૫ લાખ કરોડ સાગર
૩ ૧૯૮ " ૩ "]

—

૧ દિગંબર મતે વૈક્રિયિકોની સંખ્યા આ પ્રમાણે—૧ ૨ ૬ ૨ ૧ ૪ ૯ પૂ ૨ ૪૬ ૯ પૂ ૩. ૧૯૮ ૯ પૂ ૧૯૮૫ ૯ પૂ ૧ ૫. ૧૯૪ ૬. ૧૧૮ ૯ પૂ ૧૧૩ ૯ પૂ ૧૧૩ ૯ પૂ ૧૧૧૫ ૯ પૂ ૮ ૧ ૯ પૂ ૧ ૪ ૯ પૂ ૧૩૦૦ ૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧૧ ૧ ૧૩. ૦૦ ૧ ૧૫. ૦૦ ૧૬ ૫ ૧૭. ૫૧ ૧૮ ૪૩ ૧ ૨ ૩ પૂ ૧ ૯ પૂ ૨ ૨૧ ૨૧ ૨૫ ૧૯. ૧૧ ૧૩ ૧ ૨ ૦૦

૨. દિગંબર મતે અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થનાર શિષ્યોની સંખ્યા આ પ્રમાણે—૧ ૩ ૧ ૪—૮ ૧૧ ૯—૧૩ ૧૧ ૧ ૧૦૦૦ ૧૯—૨૩ ૮ ૦૦ ૧ ૧ ઉપર જણાવેલી સિવાયની સંખ્યા તિલોયપ માં નથી. તિલોય ૪ ૩૬—૧૦૦૦

૩ બે તીર્થંકર વચ્ચેનું અંતર જેનું બે આ ખાનામાં જણાવ્યું છે જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ મલયગિરિ પૃ ૨૪૧ આ. ૬—૧૯.

૪ ૧૯ „ ૧ [—સ્થા ૭૩૦]
૫. ૧૮૪ „ ૯ „[—સ્થા ૬૯૪]
૬ ૧૬૧૦૮ „ [૯૦ હજાર કરોડ સાગ
૭ ૧૫ ૩ ૯
૮ ૧૪ ૦ , ૯૦ કરો સા (
૯ ૧૩ ૦૦ „ ૯ કરોડ સાગર
૧૦ ૧૨ ૦ ૯ કરો સાગર
૧૧ ૧૧૦૦ „ ૧ કરો સાગરમાં
૧૦ સાગર અને
૬ ૬૦ ૦ વર્ષ ઓછા
૧૨. ૧ ૦ „ ૫૪ સાગર
૧૩ ૯ „ ૦ સાગર
૧૪ ૮ „ ૯ સાગર
૧૫. ૭ ૦ „ ૪ સાગર]
૧૬ ૬ „ ૩ સાગરમાં ¾પલ્ય
ન્યૂન[—સ્થા ૮ ✓
૧૭ ૫૧ „ [½ પલ્ય
૧૮ ૭૩ ¼ પલ્યમા હજાર
કરોડ વર્ષ ઓછા
૧૯ ૯ „ હજાર કરો વર્ષ
૨ ૨ ૫૪ લાખ વર્ષ
૨૧ ૫ ૬ „ ૬ લાખ વર્ષ
૨૨. ૧૫ ૦] [૧૬ ૦ ૫ લાખ વર્ષ
૨૩ ૧૧૦ [—સમ ૧૧૪]૧૨૦૦] ૮૩૭૫ વર્ષ
૨૪ ૭ [—સમ૦૧૧]૮૦ [—સમ ૧૧૧ ૨૫ વર્ષ]
—સ્થા૦ ૬૫૩]

૪. તીર્થંકરો વિષે વધુ માહિતી

(૧) સામાન્ય

જિનેન્દ્રોને પ્રથમ ભિક્ષા દેનારા વિશુદ્ધ અધ્યવસાયી મનુષ્ય ભક્તિપૂર્વક હાથ જોડીને તેમને ભિક્ષા આપે છે.[1]

લોકનાથ ઋષભને દીક્ષા લીધા પછી એક વર્ષ પછી પ્રથમ ભિક્ષા મળી અને બાકીના[2] તીર્થંકરોને બે દિવસ પછી ભિક્ષા મળી.

ઋષભદેવને પ્રથમ ભિક્ષામાં ઇક્ષુરસ મળ્યો અને શેષ તીર્થંકરોને સરસ ખીર[3] મળી.

તીર્થંકરોને જ્યારે પ્રથમ ભિક્ષા મળી ત્યારે શરીર ઢંકાઈ જાય તેટલી ધનની વૃષ્ટિ થઈ.[4]

બધા તીર્થંકરોનાં ચૈત્યવૃક્ષો[5] ધ્વજ-પતાકા તથા તોરણોથી શણગારેલાં હોય છે અને સુર, અસુર તથા ગરુડદેવોથી પૂજિત હોય છે.

વર્ધમાનનું શાલ ચૈત્યવૃક્ષ ૩૨ ધનુષ ઊંચું હતું અને ઋષભનું ત્રણ ગાઉ ઊંચું હતું. શેષ તીર્થંકરોનાં ચૈત્યવૃક્ષો સ્વ શરીરથી બારગણાં ઊંચાં સમજી લેવાં.

૧. સમ. નિર્યુ. ગા. ૩૩

૨. જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગાથા ૩૨૯. દિગમ્બર મતે બાકીના તીર્થંકરોમાંથી કોઈને ત્રણ દિવસ અને કોઈને ચાર દિવસ પછી ભિક્ષા મળી છે.

૩. જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગા. ૩૨૯. દિગમ્બર મતે બાકીના તીર્થંકરોને ખીર જ નહીં પણ દૂધનાં બનેલા પ્રકારનાં પક્વાન્ન મળ્યાં હતાં.

૪. સમ. નિ. ગા. ૩૩

૫. આ વૃક્ષો નીચે તીર્થંકરને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે.

તીર્થંકરોના પ્રથમ શિષ્યો તથા શિષ્યાઓ ઉચ્ચ કુળના[1] ઉચ્ચ વંશનાં, વિશુદ્ધ વંશના અને ગુણવાન હોય છે

[—સમ ૧૫૭]

દેવલોકમાંથી ચ્યવન કરી ગર્ભમાં આગમન, જન્મ, દીક્ષા કેવળ જ્ઞાન-દર્શન લાભ અને મોક્ષ આ પાંચ માંગલિક[2] પ્રસંગે મહાવીર સિવાયના તીર્થંકરોનું ચિત્રાદિ નક્ષત્ર સમજવું અને ભગવાન મહાવીરને ચ્યવન ગર્ભાપહરણ[3] જન્મ, દીક્ષા અને કેવળ જ્ઞાનદર્શનનો લાભ — આ પાંચ માંગલિક પ્રસંગે હસ્તોત્તરા નક્ષત્ર સમજવું [તેમને નિર્વાણ નક્ષત્ર સ્વાતી હતું]

[—આ ૭૭૧]

તીર્થંકરોના પિતા ઉદયવાળા તથા વિશુદ્ધ કુળ અને વંશના હોય છે અને ગુણવાન હોય છે

જગતવત્સલ તીર્થંકરોની પાલખીઓ બધી ઋતુને યોગ્ય છાયાવાળી હોય છે આગળ મનુષ્યો તથા પાછળ અસુરેન્દ્રો સુરેન્દ્રો અને નાગેન્દ્રો એ પાલખીને વહન કરે છે ચાલક દેવોના કુંડલ તથા આભૂષણો દેવા સ્વયં

1. બધી જ તથા સંપ્રદાયોને માન્ય મુખ્ય શિષ્યોમાંના ઉચ્ચ કુળના [illegible] છે. ભગવાન મહાવીરના અધિકાર અનુસાર બ્રાહ્મણ હતા. [illegible] [illegible] પણ [illegible] જ [illegible] નથી. પણ ભગવાનના [illegible] [illegible] તો [illegible] જ [illegible] કહેવાય છે કે બ્રાહ્મણ કુળ [illegible] (આ નિ ગા [illegible]) [illegible] તેમ છે અને તેથી [illegible] કરે છે તેમ સમજવું જોઈએ.

2. ભગવાન ઋષભના જીવનના આ પાંચ માંગલિક પ્રસંગો — જન્મ, [illegible], ધર્મચક્રપ્રવર્તન અને નિર્વાણ છે તે બધા [illegible] હોય તે તે [illegible] છે એમ આગમમાં કહ્યું છે (૪-૧૧૮).

3. દિગંબરો આ ઘટના નથી માનતા.

વિક્રિયા કરી નિપજાવી લે છે પૂર્વમાં દેવો દક્ષિણે નાગો, પશ્ચિમમાં અસુરો તથા ઉત્તરમાં ગરુડો તેને વહન કરે છે

[—સમ ૧૫૦]

અન્યલિંગ, ગૃહસ્થલિંગ કે કુલિંગ અવસ્થામાં કોઈ તીર્થંકરે દીક્ષા લીધી નથી પણ બધાએ એક વસ્ત્ર સાથે દીક્ષા લીધી છે.[1]

સુમતિએ ઉપવાસ કર્યા વગર, વાસુપૂજ્યે એક ઉપવાસ કરીને પાર્શ્વ અને મલ્લિએ ત્રણ ઉપવાસ કરીને અને બાકીનાએ બે ઉપવાસ કરીને દીક્ષા લીધી છે.[2]

[—સમ ૧૫૦]

જંબૂદ્વીપના ભરતવર્ષમાં આ અવસર્પિણીના ૨૩ તીર્થંકરોને[3] સૂર્યોદય વખતે કેવળ જ્ઞાન અને દર્શન ઉત્પન્ન થયાં છે તે[4] સર્વે પૂર્વ ભવમાં એકાદશાંગધારી હતા

---

1 જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગા ૨૨૭ તથા [illegible] ૪૨ મલ્લી જિનવર અને બધાએ નાગરવસ્ત્રમાં દીક્ષા લીધી છે.

2. જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગા ૨૫ જિનવર અને આવશ્યક ૧ ભક્ત, સુમતિએ ત્રણ વાસુપૂજ્યે ઉપવાસ વિના, [illegible] [illegible] નાથ મુનિસુવ્રત (ઉત્તરફાલ્ગુને અને) ત્રણ (અને ૬ ૫ ને અને ને), મલ્લિએ (૯ ને અને) બે મુનિસુવ્રતે (બન્ને અને) ત્રણ, નેમિએ (બન્ને અને) ત્રણ, મહાવીરે (બન્ને અને) ત્રણ અને બાકીનાઓએ બે ઉપવાસ કરી દીક્ષા લીધી.

3. જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગા ૨૭૫. પ્રથમના તેવીસ જિન ભગવંત પૂર્વાહ્નમાં કેવળજ્ઞાન થયું હતું મહાવીરને પશ્ચિમાહ્નમાં થયું છે. ગીતાસાર એક મતાંતર કહે છે કે ૨૨ ને જિનના પૂર્વાહ્નમાં અને મલ્લિ તથા મહાવીરને દિવસના અતિક્રમાહ્નમાં થયું છે દિગંબરમતે આ સમય [illegible] છે જે અહીં નોંધ્યો નથી.

જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગા ૨૫૮ ત્રણ તેમાં આવશ્યકને [illegible] જ્ઞાન કહ્યું છે. દિગંબરો આ વિષે મિશ્ર મતે છે કે આચાર ૧૧ અંગ અને ૧૪ પૂર્વ હતા

અને ઋષભદેવ ચતુર્દશપૂર્વધારી હતા. તે[1] સર્વે પૂર્વભવમાં માંડલિક રાજા હતા અને ઋષભ ચક્રવર્તી હતા

[–સમ ૨૪]

ત્રણ ચક્રવર્તી તીર્થંકર થયા[2] —

૧ શાંતિ ૨ કુંથુ, ૩ અર

[સ્થા ૨૩૧]

વિમલ પછી ૬૪ યુગપ્રધાન પુરુષ સુધી મોક્ષનો ક્રમ બરાબર હતો

[–સમ ૬૪]

અરિષ્ટનેમિ પછી ૮ યુગપ્રધાન પુરુષ સુધી મોક્ષનો ક્રમ હતો અને તેમની દીક્ષા પછી બે વર્ષે જ સાધુઓ મોક્ષે ગયા છે

[–સ્થા ૬૧૬]

મહાવીર પછી ત્રણ યુગપ્રધાન પુરુષ સુધી મોક્ષનો ક્રમ હતો[3]

[–સ્થા ૨૨૬]

પાંચ તીર્થંકરોએ કુમારવાસમાં રહી દીક્ષા લીધી તે આ[4] — ૧ વાસુપૂજ્ય ૨ મલ્લિ; ૩ અરિષ્ટનેમિ; ૪ પાર્શ્વ ૫ વીર.

[–સ્થા ૪૧૧]

---

૧ આ લિપિ ભિન્નતા ... આમ જ માને છે

૨ જુઓ આ ... તેમાં કહ્યું છે કે ... તીર્થંકર ... પણ હતા.

૩ ઋષભ પછી અસંખ્યાત યુગપ્રધાન, ... પછી ... યુગપ્રધાન ... પછી ત્રણ નેમિ પછી ... અને ... પછી ... [illegible]

૪ કુમારવાસ શબ્દના અર્થના ... અને ... [illegible]

१९ तीर्थंकरे अगारवासमां रही दीक्षा लीधी.

[-सम १९]

ऋषभदेव अने अंतिम तीर्थंकर वर्धमाननुं अंतर १ सागरोपम कोटाकोटी छे

[-सम १३४]

ऋषभे ८३ लाख पूर्व वर्ष सुधी राज्य कर्युं अने पछी अणगार थया

[-सम ८३]

मंडमय छ मास छद्मस्थपणे रही केवलज्ञानदर्शन पाम्या

[-स्था ५२]

अरिष्टनेमि ५४ दिवस छद्मस्थपणे रही केवली थया.

[-सम ५४]

अरिष्टनेमि देशोनूंन ७ वर्ष केवली रही मोक्षे गया

[-सम ११]

पार्श्व ७ वर्ष श्रमणरूपे रही सिद्धबुद्ध थया

[-सम ७]

मल्लि तीर्थंकरे मळी साते प्रव्रज्या लोक साथे लीधी

१ मल्लि – विदेहराजनी कन्या (मिथिलानगरी)·
प्रतिबुद्ध – इक्ष्वाकु राजा (साकेतनगरी);
३ चन्द्रछाय – अंगराज (चंपानगरी)·
४ रुक्मी – कुणालाधिपति (श्रावस्ती)·
५. शंख – काशिराज (वाराणसीनगरी);
६ अदीनशत्रु – कुरुराज (हस्तिनापुर);
७ जितशत्रु – पांचालराज (कांपिल्यनगरी).

[-स्था ५६४]

१ मल्लि तीर्थंकर विषे विशेषार्थकांता अतीर ममरी जुओ ज ज्ञान अने दि ष्ष न ५.

પાર્શ્વના આઠ ગણ હતા. તેમના આઠ ગણધરો હતા તે આ—
૧ શુભ; ૨. શુભઘોષ; ૩ વસિષ્ઠ, ૪ બ્રહ્મચારી; ૫. સોમ ૬ શ્રીધર ૭ વીરભદ્ર, ૮ યશ.

[—સમ ૮]

પાર્શ્વના આઠ ગણ અને આઠ ગણધર છે તે આ છે —
૧-૬ શુભ—શ્રીધર; ૭ વીર; ૮ ભદ્રયશ.

[—સ્થા ૬૧૭]

પાર્શ્વના ૧૦ ૦ શિષ્યો સર્વ દુઃખનો નાશ કરી મોક્ષે ગયા

[—સમ ૧૧૩]

(૨) મહાવીર

શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પૂર્વે છઠ્ઠાભવમાં[1] જ્યારે પોટ્ટિલ હતા ત્યારે એક કરોડ વર્ષ સુધી શ્રમણભાવે રહી સહસ્રારકલ્પમાં સર્વાર્થવિમાનમાં દેવરૂપે ઉત્પન્ન થયા હતા.

[—સમ ૧૩૪]

ભગવાન મહાવીરનો ગર્ભ ૮૨ દિવસનો થયો ત્યાર પછી ગર્ભાપહરણ થયું હતું[2]

[—સમ ૧]

ભગવાન મહાવીરના ગર્ભનું અપહરણ ૮૨ દિવસ વીત્યે ૮૩મે દિવસે થયું હતું

[—સમ ૮૩]

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરનું સંઘયણ વજ્રઋષભ નારાચ અને સંસ્થાન સમચતુરસ્ર હતું. તેઓ સાત હાથ ઊંચા હતા

[—સ્થા ૫૮૯—સમ ૭]

---

૧ છ ભવની ગણતરી માટે જુઓ પ્રસ્તાવના અને ટિપ્પણ નં ૧
૨. આવશ્યક નિર્યુક્તિ—ભાષ્ય ગાથા ૪૮ પૃ ૨૫૪

ભગવાન મહાવીરે નિર્જલ બે ઉપવાસ કરી દીક્ષા લીધી. તે જ પ્રમાણે કેવલજ્ઞાનદર્શનની ઉત્પત્તિ વખતે તથા મુક્તિ વખતે પણ તેમને બે ઉપવાસ હતા.

[-સ્થા ૧૧૧]

ભગવાન મહાવીરે વર્ષાકાલના[1] એક માસ અને વીસ દિવસ વીત્યા પછી ૭૦ દિવસ બાકી હતા ત્યારે વર્ષાવાસ કર્યો.

[-સમ ૭૦]

સૂક્ષ્મસંપરાયમાં ભગવાન ૧૭ કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ કરે છે તે આ —

૧ આભિનિબોધિકજ્ઞાનાવરણ; ૨ શ્રુતજ્ઞાનાવરણ; ૩ અવધિજ્ઞાનાવરણ; ૪ મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણ; ૫. કેવલજ્ઞાનાવરણ; ૬ ચક્ષુર્દર્શનાવરણ; ૭ અચક્ષુર્દર્શનાવરણ; ૮ અવધિદર્શનાવરણ; ૯ કેવલદર્શનાવરણ; ૧૦ સાતાવેદનીય; ૧૧ યશઃકીર્તિનામકર્મ; ૧૨ ઉચ્ચગોત્ર; ૧૩ દાનાંતરાય; ૧૪ લાભાંતરાય; ૧૫. ભોગાન્તરાય; ૧૬ ઉપભોગાન્તરાય; ૧૭ વીર્યાન્તરાય.

[-સમ ૧૭]

ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાને ભગવાને મોહનીય સિવાયની ૭ કર્મપ્રકૃતિઓ વેદી.

[-સમ ૭]

ભગવાન મહાવીરે છદ્મસ્થાવસ્થાની અંતિમ રાત્રિએ ૧૦ મહાસ્વપ્નો જોયાં અને તેઓ જાગી ગયા તે આ —

---

1 ચોમાસું ચાર માસનું અર્થાત્ ૧૨૦ દિવસનું છે. તેના દિવસ ૨૨ તેમાંથી ૧ ૨૦ વીત્યા બાદ ૭૦ બાકી રહે છે. પરંતુ ૫૦ દિવસે ૭૦ દિવસ બાકી હતા ત્યારે તેમણે ચોમાસાનો નિવાસ સ્વીકાર્યો. આ વિધિ ભગવાન ૧ પંચમ ... ૪ આજઅ સાંવત્સરિક ... નામે ઓળખાય છે.

2 ... ઉત્તમ ... પૂર્વે ... ભગવતી ... ૧૬. ૬. ૫૭૮.

[illegible]

૧ અમકર તાલપિશાચનો પરાજ્ય; ૨ શુક્લ પાંખવાળો એક મહા પુસ્કોકિલ; ૩ વિચિત્ર રંગવાળી પાંખ સહિત પુસ્કોકિલ; ૪ મોટી રત્નમાળાની જોડ; ૫. શ્વેત ગાયો; ૬ ફૂલોથી ઢંકાયેલું પદ્મસરોવર; ૭ સહસ્ર તરંગી મહાસાગરને માત્ર હાથથી તરી જવા; ૮ તેજસ્વી સૂર્ય; ૯ વૈડૂર્યમણિવર્ણના પોતાના આંતરડાથી મહા માનુષોત્તર પર્વતને વીંટાયેલો જોયો; ૧૦ મેરુપર્વતના શિખર પરના શ્રેષ્ઠ સિંહાસન પર પોતાને બેઠેલા જોયા.

આ સ્વપ્નોનાં ફળ નીચે પ્રમાણે છે —

૧ તાલપિશાચના પરાજ્યનો અર્થ એ છે કે તેમણે મોહનીય કર્મનો સમૂળ ઉચ્છેદ કર્યો

૨ શુક્લપુસ્કોકિલથી એ સૂચિત થાય છે કે તેઓએ શુક્લ ધ્યાનમાં આરોહણ કર્યું

૩ વિચિત્ર પુસ્કોકિલનું દર્શન એ તેમની સ્વસમય અને પરસમયના પ્રતિપાદનથી અનેક રંગી બનેલ દ્વાદશાંગીની પ્રરૂપણાનું સૂચક હતું

૪ રત્નમાળાની જોડીનો એ અર્થ છે કે તેમનો ઉપદેશ અગાર ધર્મ અને અણગાર ધર્મ એવા બેટલારૂપ હશે.

૫. શ્વેત શ્રેષ્ઠ ગાયોનું દર્શન તેમના શ્રમણ, શ્રમણી, શ્રાવક અને શ્રાવિકારૂપ ચતુર્વર્ણી સંઘનું સૂચક હતું

૬ પદ્મસરોવરનું દર્શન ભવનવાસી, વાણવ્યન્તર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક એમ ચાર પ્રકારના દેવોના પ્રતિપાદનનું સૂચક છે

૭ મહાસાગર તરી જવા એ તેમના સંસારસાગર તરી જવાની સૂચના હતી.

૮ તેજસ્વી સૂર્ય તેમના અનન્ત જ્ઞાન અને દર્શન રૂપ પ્રકાશની સૂચના હતી

૯ માનુષોત્તર પર્વતનો પોતામાં સમાવેશ એ દેવ મનુષ્યો સર્વ તેમનો યશ ગાવાના હતા તેની સૂચના હતી.

૧ મેરુશિખર પર સિંહાસન બેઠેલા પોતાને જોયા તેનો અર્થ એ છે કે તેઓ દેવ-મનુષ્યો વગેરેની સભામા બેસીને ધર્મપ્રવચન કરવાના હતા

[-સ્થા [illegible]]

ભગવાન મહાવીરે એક જ દિવસમા એકાસને રહી ૫૪ પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપ્યા.

[-સમ ૫૪]

આ અવસર્પિણીના ૨૪ તીર્થંકરોમા છેલ્લા શ્રમણ ભગવાન મહાવીર એકલા જ (કોઈની સાથે નહિ) સિદ્ધ બુદ્ધ, મુક્ત થયા અને સર્વ દુઃખથી રહિત થયા.[1]

[-સ્થા [illegible]]

શ્રમણ ભગવાન મહાવીર સાધિક ૪૨ વર્ષ શ્રમણરૂપે રહી સિદ્ધ થયા.

[-સમ ૪૨]

ભગવાન મહાવીરના સમવસરણનું વર્ણન શરૂઆતથી માંડીને સુધર્મ ગણધરની શિષ્યપરંપરા આગળ ચાલી અને બાકીના ગણધરોની શિષ્યપરંપરા આગળ ન ચાલી એ બધું વર્ણ પ્રમાણે સમજી લેવું.[2]

[-સમ ૧૫૭]

---

૧ જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગાથા ૩૩

૨ સમવસરણની રચના માટે જુઓ બૃહત્કલ્પ ગા ૧૧૭૭-૧૧૧૭ અને આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગા ૫૪૩-૫૯૫

(૩) મહાવીરના ગણધરો

ભગવાન મહાવીરના નવ ગણો[1] હતા—

૧ ગોદાસગણ ૨ ઉત્તર બલિસ્સહગણ; ૩ ઉદ્દેહગણ ૪ ચારણગણ; ૫. ઉદ્દુવાટિકગણ ૬ વિસ્સવાટિકગણ; ૭ કામર્દ્ધિકગણ; ૮ માનવગણ; ૯ કોટિકગણ;

[-સ્થા ૯]

ભગવાન મહાવીરના ગણધરો ૧૧ હતા[2]—

૧ ઇન્દ્રભૂતિ ૨. અગ્નિભૂતિ; ૩ વાયુભૂતિ; ૪ વ્યક્ત; ૫. સુધર્મ; ૬ મંડિત; ૭ મૌર્યપુત્ર; ૮ અકંપિત; ૯ અચલભ્રાતા; ૧ મેતાર્ય; ૧૧ પ્રભાસ

[-સમ ૧૧]

સ્થવિર ઇન્દ્રભૂતિ ૯૨ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી સિદ્ધ થયા

[-સમ ૯૨]

સ્થવિર અગ્નિભૂતિએ ૪૭ વર્ષ ગૃહસ્થભાવે રહી દીક્ષા લીધી.[3]

[-સમ ૪૭]

સ્થવિર અગ્નિભૂતિ ૭૪ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી સિદ્ધ થયા.

[-સમ [illegible]]

આર્ય સુધર્મ ૧૦ વર્ષ સર્વાયુ વિતાવી મુક્ત થયા

[-સમ ૧]

સ્થવિર મંડિતપુત્ર ૮૩ વર્ષ સર્વાયુ વિતાવી મુક્ત થયા

[-સમ ૮૩]

---

૧ જુઓ આવ. નિ. ગા. ૨૬ ... ૧૦૧ ગણ એટલે એની વાચના, ક્રિયા અને આચાર સરખાં હોય તેવા સાધુઓનો સમૂહ. ભગવાનનાં ગણ ૯ હતા અને ગણધર ૧૧ હતા એટલે એમ માનવું જોઈએ કે તેમના બબ્બે ગણધરો સરખી વાચનાશૈલીવાળા હતા.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૭.

૩ આવ. નિર્યુ. ગાથા ૬૪૮ માં ૪૬ વર્ષ કહ્યાં છે

સ્થવિર મંડિતપુત્ર ૩ વર્ષ દીક્ષા પાળી મોક્ષે ગયા.
[-સમ ૩]

સ્થવિર મૌર્યપુત્રે ૬૫ વર્ષ ગૃહસ્થરૂપે રહી દીક્ષા લીધી.
[-સમ ૬૫]

સ્થવિર મૌર્યપુત્ર ૯૫ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી સિદ્ધ થયા.
[-સમ ૯૫]

સ્થવિર અકંપિત ૭૮ વર્ષ સર્વાયુ વિતાવી મુક્ત થયા
[-સમ ૭૮]

સ્થવિર અચલભ્રાતા ૭૨ વર્ષ સર્વાયુ વિતાવી મુક્ત થયા.
[-સમ ૭૨]

(૪) મહાવીરના સમકાલીનો

ભગવાન મહાવીરના તીર્થમાં નવ જીવોએ[1] તીર્થંકર નામ-ગોત્ર બાંધ્યું—

૧ શ્રેણિક; ૨. સુપાર્શ્વ; ૩ ઉદાયી; ૪ પોટ્ટિલ અણગાર ૫. દૃઢાયુ, ૬ શંખ; ૭ શતક; ૮ સુલસા શ્રાવિકા; ૯ રેવતી.

[-સ્થા ૬૯૧]

ભગવાન મહાવીરે આઠ રાજાઓને[2] ઘર છોડાવી દીક્ષા દીધી—

૧ વીરાંગક; ૨ વીરયશ; ૩ સંજય; ૪ એણેયક રાજર્ષિ; ૫. સેય; ૬ શિવ; ૭ ઉદાયન; ૮ શંખ કાશીવર્ધન.
[-સ્થા ૬૨૧]

---

૧ આ નવ વિષે વિશેષ માહિતી માટે જુઓ પ્રસ્તુતને અંતે ટિપ્પણ ન. ૯

૨. આ આઠ રાજાઓ વિષે માહિતી માટે જુઓ પ્રસ્તુતને અંતે ટિપ્પણ ન.

ભગવાન મહાવીરના ૫૩ શ્રમણો[1] એકેક વર્ષ શ્રમણ પાળી રહી અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયા

[-સમ ૫૩]

૩ ભરતવર્ષની ઉત્સર્પિણીની ચોવીસી

જંબુદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં આગામી ઉત્સર્પિણીમાં[2] ચોવીસ તીર્થંકર થશે :—

નામ	પૂર્વભવનું નામ[3]
૧ મહાપદ્મ	શ્રેણિક (રાજગૃહનો રાજા)
૨. સૂરદેવ (સુરાદેવ)[4]	સુપાર્શ્વ (મહાવીરના કાકા)
૩ સુપાર્શ્વ	ઉદક
૪ સ્વયંપ્રભ	પોટ્ટિલ અણગાર
૫. સર્વાનુભૂતિ	દઢાયુ
૬ દેવશ્રુત (દેવગુપ્ત)	કાર્તિક
૭ ઉદક	શંખ
૮ પેઢાલપુત્ર	નંદ
૯ પોટ્ટિલ	સુનંદ

---

૧ ભગવાન મહાવીરના શ્રમણો જે અનુત્તર વિમાનોમાં ગયા તેમનું વર્ણન અનુત્તરોપપાતિકમાં છે. અત્યારે જે રૂપમાં એ સૂત્ર ઉપલબ્ધ છે તે પ્રમાણે આ મુનિઓની સંખ્યા ૩૩ છે તથા તેમનો શ્રમણ પર્યાય અહીં જણાવ્યા પ્રમાણે એક વર્ષ નહિ પણ વધારે જ તેમાં જણાવ્યો છે. સંભવ છે અનુત્તર માં પણ વાચનાભેદ હોય.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧

૩. પૂર્વભવનાં નામ અંગે વિશેષ માહિતી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૧

૪ જે નામ કૌંસમાં મૂક્યાં છે તે પ્રવચનસારોદ્ધાર અને સમવાયાંગ માંથી ઉદ્ધૃત નામનાં પાઠાંતર છે.

૧ શતક	શતક
૧૧ મુનિસુવ્રત સર્વવિદ્	દેવકી
૧૨ અમમ	સત્યકી
૧૩ નિષ્કષાય	વાસુદેવ (કૃષ્ણ)
૧૪ નિ પુલાક	બળદેવ
૧૫ નિર્મમ	રોહિણી
૧૬ ચિત્રગુપ્ત	સુલસા
૧૭ સમાધિ	રેવતી
૧૮ સંવર	શતાલિ
૧૯ અનિવૃત્તિ	ભયાલિ
૨ વિજય	દ્વીપાયન
૨૧ વિમલ	કૃષ્ણ
૨૨ દેવોપપાત	નારદ
૨૩ અનંતવિજય (અનંતવીર્ય)	અંબડ
૨૪ ભદ્ર[1]	સ્વાતિ બુદ્ધ

આ તીર્થંકરોના ૨૪ પિતા, ૨૪ માતા, ૨૪ પ્રથમ શિષ્યો, ૨૪ પ્રથમ શિષ્યા ૨૪ પ્રથમ ભિક્ષાદાયક અને ૨૪ ચૈત્યવૃક્ષો હશે.

[–સમ ૧૫૮]

૧ સમવાયાંગસૂત્રમાં જે આ ભવે છે તેમાં આ નામ નથી. આ સ્થાનાંગમાં સમવાયાંગની ગાથા ઉદ્ધૃત કરેલી છે તેમાં આ નામ છે. ત્યાં અંતિમ ધ્ર નામ છે — નન્દીસિરિ ચરિત્ર અને સમવાયાંગમાં ચાતીર્થકર છે પણ એ બધાં નામ ન મળ્યાં તેથી સમવાયાંગમાં ૧૧ મા મુનિસુવ્રત વિદ્ એવું વિશેષણ છે તેને નામ માનવાથી ૧૨ની સંખ્યા પૂરી થઈ જશે.

હે આર્ય, આગામી ઉત્સર્પિણીમાં ચાતુર્યામ ધર્મની પ્રજ્ઞાપના કરીને સિદ્ધ થનારા નવ છે[1]:—

૧ કૃષ્ણવાસુદેવ; ૨. રામ બળદેવ; ૩ ઉદક પેઢાલપુત્ર[2]; ૪ પુટ્ટિલ; ૫. શતક ગાથાપતિ; ૬ દારુક નિર્ગ્રન્થ; ૭ સત્ય નિર્ગ્રન્થીપુત્ર, ૮ શ્રાવિકાબુદ્ધ અંબડ પરિવ્રાજક ૯ સુપાર્શ્વા નામની પાર્શ્વાપત્યા આર્યા.

[–સ્થા. ૬૯૧]

૪ ભાવી તીર્થંકર વિમલવાહન

હે આર્ય! રાજા શ્રેણિક બિંબિસાર મરીને [illegible] સીમંતક નરકમાં ૮૪૦૦૦ વર્ષ સ્થિતિવાળા નારકરૂપે ઉત્પન્ન થશે. નરકમાં તે અત્યંત દુઃખ વેદના ભોગવશે અને ત્યાં અત્યંત વેદના ભોગવીને યથાકાલ નારકરૂપે મરી આગામી ઉત્સર્પિણીમાં આ જ જંબૂદ્વીપમાં ભારતવર્ષમાં વૈતાઢ્ય પર્વતની સમીપમાં પુંડ્ર દેશમાં શતદ્વાર નામના નગરમાં સંમતિ કુલકરની ભદ્રા નામની ભાર્યાની કુખે [illegible]

૧ આ નવમાં [illegible]

૨ [illegible]

પુરુષરૂપે ઉત્પન્ન થશે ૯ માસ અને ૭|| દિવસ વીત્યે ભદ્રા રાત્રે સુકુમાર સર્વાંગસંપૂર્ણ બાળકને જન્મ આપશે.

તેના જ મની રાત્રિએ શતદ્વાર નગરમાં અંદર અને બહાર પદ્મ અને રત્નની વર્ષા થશે; તેથી તેનાં માતાપિતા એ બાળકનું બારમે દિવસે મહાપદ્મ એવું નામ રાખશે

જ્યારે બાળક ૮ વર્ષનો થશે ત્યારે માતા પિતા તેનો મહારાજ્યાભિષેક કરશે અને ત્યાર પછી મહાપદ્મ સુલુત્થાન રાજાની જેમ યોગ્યતાપૂર્વક રાજ્યશાસન કરશે. તેના રાજ્યશાસન કાળમાં પૂર્ણભદ્ર અને માણિભદ્ર નામના બે દેવો આવીને તેની સેવાનો ભાર સંભાળી લેશે. આથી નાગરિકો તેનું દેવસેન એવું બીજુ નામ પાડશે

ત્યાર પછી મહાપદ્મને એક શ્વેત શંખ જેવો મેઘ હાથી સાંપડશે. રાજા એ મેઘ હાથી પર બેસી શતદ્વાર નગરમાં આમતેમ ફરશે, એટલે વળી ગામના નાગરિકો તેનું વિમલવાહન એવું ત્રીજુ સાર્થક નામ પડશે.

ત્યાર પછી તે વિમલવાહન રાજા અર્ધાં મળી ૩૦ વર્ષ ગૃહસ્થાવાસ ભોગવી માતાપિતા વગેરેની રજા લઈ સંપુર્ણ થઈને મોક્ષમાર્ગમાં પ્રસ્થાન કરશે. તે વખતે દેવો તેની કલ્યાણકારી વાણીમાં પ્રશંસા કરશે, તેનું અભિનંદન કરશે ત્યાર પછી ગામ બહારના સુભૂમિભાગ ઉદ્યાનમાં એક દેવદૂષ્ય ગ્રહણ કરી તે પ્રવ્રજ્યા લેશે અને બાર વર્ષ પર્યંત શરીરની પરવા કર્યા વિના જે કોઈ દેવી, માનુષી કે તિર્યંચ સંબંધી ઉપસર્ગો આવશે તેમને સમ્યક્ રીતે સમભાવપૂર્વક સહન કરશે પછી તે ભગવાન વિમલવાહન આલયમાં સમિતિવાળા યાવત્ બ્રહ્મચારી થશે અને નિર્મમ, નિષ્પરિગ્રહી લેપ વગરના, જેમ કાંસાના વાસણમાં કાંઈ ન

થારે તેવી રીતે તદ્દન સ્નેહ વગરના થશો યાવત્ ભાવના અધ્યયનમાં જે ભગવાન મહાવીર વીરે કહેવામાં આવ્યું છે તેવા, ઘી હોમવાથી તેજસ્વી થયેલા અગ્નિ જેમ જ્ઞાનાદિ ગુણો વડે તેજસ્વી, શંખની જેમ નિર્મળ, જીવની જેમ અપ્રતિહતગતિ, ગગન જેમ નિરાલંબન, વાયુની જેમ અપ્રતિબદ્ધ, શારદ જળ જેમ શુદ્ધ અંતઃકરણયુક્ત પદ્મપત્ર જેમ લેપ વિનાના, કાચબાની જેમ ગુપ્તેન્દ્રિય, પક્ષીની જેમ બંધનમુક્ત ખડ્ગના શીંગડા જેમ એકાકી, ભારંડ પક્ષીની જેમ અપ્રમત્ત હાથીની જેમ શૂર, વૃષભ જેમ બળવાન, સિંહ જેમ દુર્ધર્ષ મેરુ જેમ અકંપ, સાગર જેમ ગંભીર ચંદ્ર જેમ શીતલ, સૂર્ય જેમ ઉજ્જ્વલ, કનકની જેમ રૂપવાન અને પૃથ્વી જેમ સર્વ સ્પર્શને સહન કરનાર થશો. તે ભગવાનને પછી કોઈ અંડજ પોતજ કે અવગ્રહ એ કોઈનો પ્રતિબંધ નહિ કે તેઓ નિરાકુલ ભાવે સંયમ પૂર્વક જ્યાં ઇચ્છશે ત્યાં વિહાર કરશે. આમ અનુત્તર જ્ઞાન-દર્શનપૂર્વક ઉચિત રીતે વિહાર કરતા કરતા ઋજુતા, મૃદુતા, લઘુતા ક્ષમા નિર્લોભ, ગુપ્તિ સત્ય, સંયમ, તપોગુણ, શૌચરૂપી પરિનિર્વાણના માર્ગ પર વિહાર કરતા કરતાં ધ્યાનાવસ્થા અપ્રતિહત અનુત્તર કેવલ જ્ઞાન દર્શન તમના આત્મામાં પ્રકટ થશે. એટલે તમો જિન, અર્હત ભગવાન થશે તે કેવળી સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી દેવમનુષ્ય આદિ બધા જીવોના પર્યાયને જાણનાર અને દેખનાર થશે તથા સંપૂર્ણ લોકમા સર્વ જીવોની આગતિ-ગતિ સ્થિતિ ચ્યવન, ઉપપાત, તર્ક મનોગત ભાવ, ભોજન, કૃત્યો, અને પરિસેવના જાણશે દેખશે, અને તે પૂર્ણ યોગ્ય ભગવાન જીવોનું પ્રકટપણે થતું, ગુપ્તપણે થતું બધું મન વચન અને કાયાનું કર્મ સંપૂર્ણ લોકના સર્વ જીવોનું જાણશે દેખશે આમ તેમનું સંપૂર્ણ

જીવન ભગવાન મહાવીરના જેવું (ભાવના અધ્યયનમાં જે વર્ણવવામાં આવ્યું છે તેવું) વ્યતીત કરશે.

ભગવાન મહાવીરની જેમ તેઓ પણ પાંચ મહાવ્રત અને તેમની ભાવનાઓ અને છ જીવનિકાયના સંયમનો ઉપદેશ કરતાં કરતાં વિહાર કરશે. તે આ પ્રમાણે —

"હે શ્રમણ નિર્ગ્રન્થો! મેં જેમ નિર્ગ્રન્થોને એક આરંભસ્થાન બતાવ્યું છે તેમ તે વિમલવાહન તીર્થંકર પણ એક આરંભસ્થાનનો ઉપદેશ કરશે

મેં જેમ પ્રેમબંધન અને દ્વેષબંધન કહ્યાં છે, તેમ તે પણ કહેશે

મેં જેમ મનદંડ વચનદંડ અને કાયદંડ બતાવ્યાં છે, તેમ તે પણ એ ત્રણ દંડ કહેશે.

"તેવી જ રીતે મારી જેમ તે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયની; શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ એ પાંચ કામગુણની; પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય અને ત્રસકાય એ છ જીવકાયની; સાત ભયસ્થાનની; આઠ મદસ્થાનની; નવ બ્રહ્મચર્યની ગુપ્તિની દશ શ્રમણધર્મની — એમ યાવત્ ૩૩ આશાતનાની વિમલવાહન પણ પ્રરૂપણા કરશે

"વળી મેં શ્રમણધર્મમાં નગ્નભાવ, મુંડભાવ, અસ્નાન, અદંતધાવન, અછત્રત્વ, વાહન ન વાપરવાનું, ભૂમિશય્યા, ફલકશય્યા, કાષ્ઠશય્યા, કેશલોચ, બ્રહ્મચર્યવાસ, પરઘરપ્રવેશ, યાવત્ મળે કે ન મળે પણ ભિક્ષાજીવન એ બધું શીખવ્યું છે, તેમ તે વિમલવાહન પણ શીખવશે

"વળી જેમ મેં સદોષ આહારનો નિષેધ કર્યો છે, તેમ તે પણ નિષેધ કરશે.

"વળી જેમ શ્રમણોને પ્રતિક્રમણયુક્ત પાંચમહાવ્રતનો અચેલધર્મ મેં બતાવ્યો છે તેમ તે પણ બતાવશે. વળી પાંચ અણુવ્રત, સાત શિક્ષાવ્રત એમ બાર વ્રતો શ્રાવકનાં બતાવ્યાં છે, તેમ તે પણ બતાવશે.

"મેં જેમ ભિક્ષુઓ માટે શય્યાતરપિંડ અને રાજપિંડનો નિષેધ કર્યો છે તેમ તે પણ કરશે.

'વળી મારે જેમ નવ ગણ અને અગિયાર ગણધર છે, તેમ તેમને પણ હશે

"વળી જેમ મેં ત્રીસ વર્ષ ગૃહસ્થપર્યાયમાં ગાળી અને દીક્ષા લીધી તથા બાર વર્ષ અને સાડા છ માસ છદ્મસ્થપર્યાય પાળી કેવલ જ્ઞાન દર્શનનો લાભ કર્યો અને ૩ વર્ષમાં સાડા છ માસ કમ કેવલીરૂપે રહી એમ કુલ ૪૨ વર્ષ શ્રમણપર્યાય ભોગવી સર્વ મળી ૭૨ વર્ષ આયુ ભોગવી, હું સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત થઈ સર્વ દુઃખનો નાશ કરીશ, તેમ તે વિમલવાહન પણ તેટલાં જ વર્ષો ગૃહસ્થાવાસ છદ્મસ્થાવસ્થા, શ્રમણપર્યાય ભોગવી સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત થશે"

ટૂંકમાં જે શીલસમાચાર ભગવાન મહાવીરનો હતો તે જ રમાણે વિમલવાહનનો સમજી લેવાનો છે

[-સ્થા ૬૯૩]

અરિહંત મહાપદ્મ ૮ રાજાઓને દીક્ષા આપશે —

૧ પદ્મ, ૨. પદ્મગુલ્મ, ૩ નલિન, ૪ નલિનગુલ્મ, ૫. પદ્મધ્વજ, ૬ ધનુર્ધ્વજ, ૭ કનકરથ, ૮ ભરત.

[-સ્થા ૬૧૫]

૫. ઐરવતવર્ષની ચોવીસી

જમ્બૂદ્વીપના ઐરવત વર્ષના ૨૪ તીર્થંકરો આ પ્રમાણે છે—

વર્તમાન અવસર્પિણીમાં	આગામી ઉત્સર્પિણીમાં
૧ ચન્દ્રાનન	સુમંગલ
૨. સુચન્દ્ર	સિદ્ધાર્થ
૩ અગ્નિસેન	નિર્વાણ
૪ નંદિષેણ	મહાયશ
૫. ઋષિદત્ત	ધર્મધ્વજ
૬ વ્યવહારી (વ્રતધારી)	શ્રીચન્દ્ર
૭ સોમચન્દ્ર	પુષ્પકેતુ
૮ યુક્તિસેન	મહાચન્દ્ર
૯ અજિતસેન	શ્રુતસાગર
૧૦ શિવસેન	પુણ્યઘોષ
૧૧ દેવશર્મા	મહાઘોષ
૧૨. નિક્ષિપ્તશસ્ત્ર	સત્યસેન
૧૩ અસંજ્વલ	શૂરસેન
૧૪ અનન્તક	મહાસેન
૧૫. ઉપશાંત	સર્વાનન્દ
૧૬ ગુપ્તિસેન	દેવપુત્ર
૧૭ અતિપાર્શ્વ	સુપાર્શ્વ
૧૮ સુપાર્શ્વ	સુવ્રત
૧૯ મરુદેવ	સુકોશલ
૨૦ ધર	અનન્તવિજય
૨૧ શ્યામકોષ્ઠ	વિમલ
૨૨ અગ્નિસેન	ઉત્તર
૨૩ અગ્નિપુત્ર	મહાબલ
૨૪ વારિષેણ	દેવાનન્દ

[–સમ ૧૫૮]

ટિપ્પણ

૧. તીર્થંકરો વિષેની બૌદ્ધ માન્યતા—

અંગુત્તરમાં ભૂતકાળમાં સાત વીતરાગ એવા તીર્થંકરો થઈ ગયા છે એમ કહી તેમનાં નામ ભગવાન બુદ્ધે ગણાવ્યા છે. આ સાતે માટે એમણે બહુમાન પ્રદર્શિત કર્યું. તેમના શિષ્યોમાં ગયા અને એમણે તેમની નિંદા કરી તેમણે બહુ અપુણ્ય ઉપાર્જિત કર્યું છે એમ પણ ત્યાં જણાવ્યું છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે બૌદ્ધો પણ ભગવાન બુદ્ધને જ પ્રથમ તીર્થંકર નથી જણાવતા. તેમની પહેલાં પણ સાત તીર્થંકર થઈ ગયા એમ તેઓ માને છે. તેઓના નામ આ પ્રમાણે છેઃ ૧ સુનેત્ર, ૨ મુગપાલ, ૩ અરનેમિ, ૪ કુદ્દાલ, ૫ હત્થિપાલ, ૬ જોતિપાલ ૭ અરક. —અંગુત્તર ૭. ૬૨

અંગુત્તર (૭. ૭૦)માં અરક તીર્થંકરના ઉપદેશના નમૂનો આપ્યો છે. જૈનશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ 'સમયં ગોયમ મા પમાયએ' વાળા અધ્યયનમાં જીવનની ક્ષણિકતા બતાવવાને જે ઉપમાઓનો ઉપયોગ થયો છે તેવી જ ઉપમા વાપરીને મનુષ્યને ધર્મપરિતિમાં વાળવાની કોશિશ અરકે પણ કરી છે.

અરકના સમયની સ્થિતિ વિષે વર્ણન કરતાં બુદ્ધભગવાન કહે છે કે અરક તીર્થંકરના સમયમાં ૬૦ હજાર વર્ષનું મનુષ્યનું આયુ હતું. ૫૦૦ વર્ષની કુમારી પરણાવવા યોગ્ય ગણાતી. એ સમયમાં મનુષ્યોને માત્ર છ બાધા જ હતી. શીત, ઉષ્ણ, ભૂખ, તરસ, પેશાબ કરવો પડે તે, અને મલોત્સર્ગ કરવો પડે તે.—આ સિવાય રોગ જેવું કશું હતું જ નહિ. આમાંથી પીડા અને આયુષ્ય ઘણું ઓછું જાણી અરકે ઉપદેશ આપ્યો કે મનુષ્યનું આયુ અલ્પ છે તેમાં ઘણાં અનેક પ્રકારના દુઃખો છે—ઇત્યાદિ.

આ વર્ણન જૈન તીર્થંકર અરનાથના સમયને લાગુ પાડી શકાય કે નહિ એ પ્રશ્ન છે. જૈન શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેમનું આયુ ૮૪ હજાર વર્ષ છે અને તેમના પછીના મલ્લિનું આયુ ૫૫ હજાર વર્ષ છે. બૌદ્ધ પૌરાણિક રીતે ગણીએ તો આ અરક અને મલ્લિની વચ્ચેનો કહેવો જોઈએ, કારણ, અરકના સમયમાં આયુ ૬૦ હજાર વર્ષ જણાવ્યું છે. અને—આ રીતે આમ કરીએ તો પણ જૈન સૂત્ર ઉલ્લેખના વર્ણન પરથી ગણીએ તો તરતી

ઉલ્લેખ છે પણ તે મરુદ નામની કોઈ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ અમુક પ્રદેશમાં અગ્રણી થઈ હોવી જોઈએ.

૨. દિગંબર મતે માતાઓનાં નામમાં મતભેદ।—

દિગંબર મતે તીર્થંકરની માતાઓનાં નામમાં ભેદ છે તે આ ક્રમથી સમજવો—૧ મરુદેવી, ૨ વિજયસેના ૩ સુષેણા ૪ સિદ્ધાર્થા ૫ મંગલા, ૬ સુસીમા, ૭ પૃથ્વીસેના ૮ લક્ષ્મણા, ૯ જયરામા (રામા) ૧૦ સુનંદા, ૧૧ નંદા (વિષ્ણુશ્રી) ૧૨ જયાવતી (પાવલા), ૧૩ જયશ્યામા (શર્મા), ૧૪ શર્મા (સિંહી) ૧૫ સુપ્રભા (સુવ્રતા), ૧૬ ઐરા, ૧૭ શ્રીકાંતા (શ્રીમતી), ૧૮ મિત્રસેના, ૧૯ પ્રભાવતી (રક્ષિતા), ૨૦ સોમા (પદ્માવતી), ૨૧ વપ્પિલા (વપ્રા) ૨૨ શિવાદેવી, ૨૩ વામાદેવી, ૨૪ પ્રિયકારિણી ત્રિશલા. આથી દિગંબરોમાં પણ મતભેદ છે. જે ઉત્તર અને હરિવંશપુરાણમાં સરખાં નામો છે ત્યાં બીજું નામ કૌંસમાં નથી મૂક્યું; પણ જ્યાં વિરોધ છે ત્યાં હરિવંશપુરાણ સંમત નામ કૌંસમાં મૂક્યું છે અને ઉત્તરપુરાણનું બહાર રાખ્યું છે. આગળ પણ આ જ ક્રમે સમજવું.

માતાઓનાં નામ માટે જુઓ આવ. નિ. ગા. ૩૮૫-૩૮૬.

૩. કલ્યાણકનાં નક્ષત્રો—

જે તીર્થંકરોને પાંચ જ નક્ષત્ર—ચ્યવન, જન્મ, દીક્ષા, કેવલદર્શન પ્રાપ્તિ અને મોક્ષ—એ પાંચે કલ્યાણક પ્રસંગે હોય છે તે આ ગ્રંથમાં બતાવ્યું છે. ભગવાન મહાવીરને પાંચ કલ્યાણકો આ નક્ષત્રમાં છે—ચ્યવન, ગર્ભાપહરણ, જન્મ, દીક્ષા, અને કેવલપ્રાપ્તિ. દિગંબરોને મતે ગર્ભાપહરણની ઘટના બની નથી તેથી મહાવીરનાં પાંચ કલ્યાણકો અન્ય તીર્થંકરો જેમ જ ગણવાના છે. દિગંબરોને મતે નક્ષત્રો આ પ્રમાણે છે—

(૧) ઋષભનાં—૧ ઉત્તરાષાઢા, ૨. ઉત્તરાષાઢા, (હ. પુ. ના મતે અભિજિત), ૩ ઉત્તરાષાઢા, ૫. ઉત્તરાષાઢા.

(૨) અજિતનાં ૧-૫ રોહિણી.

(૩) સંભવના—૧ મૃગશિર, ૨ ઉ. પુ. મતે મૃગશિર હ. પુ. મતે જ્યેષ્ઠા ૩-૪ મૃગશિર, ૫ ઉ. પુ. મૃગશિર, હ. પુ. જ્યેષ્ઠા.

( ) અભિનંદનના ૧-૫ પુનર્વસુ.

(૫) સુમતિના ૧-૫ મઘા.

(૬) પદ્મપ્રભનાં – ૧ ચિત્રા, ૨. ૭ પુ ના મતે મઘા, ૮ પુ ના મતે ચિત્રા, ૩ ચિત્રા, ૪ ચિત્રા, ૫ ચિત્રા.

(૭) સુપાર્શ્વનાં – ૧–૪ વિશાખા ૫. અનુરાધા.

(૮) ચંદ્રપ્રભનાં – ૧ જ્યેષ્ઠા, ૨–૪ અનુરાધા, ૫. જ્યેષ્ઠા.

(૯) પુષ્પદંતના – ૧ મૂલ ૨. મૂલ ૩, ૪ મૂલ, ૫. મૂલ.

(૧૦) શીતલના – ૧–૫. પૂર્વાષાઢા.

(૧૧) શ્રેયાંસના – ૧–૪ શ્રવણ ૫. ધનિષ્ઠા.

(૧૨) વાસુપૂજ્યના – ૧ ૨. શતભિષક ૩ ૪ વિશાખા, ૫. વિશાખા, ૭ પુ ના મતે અને અશ્વિની ૮ પુ ના મતે.

(૧૩) વિમલના – ૧ ૪ ઉત્તરાભાદ્રપદા, ૫. ઉત્તરાષાઢા ૭ પુ ના મતે અને ઉત્તરાભાદ્રપદા ૮ પુ ના મતે.

(૧૪) અનંતના – ૧ રેવતી ૨ ૩ રેવતી, ૪ રેવતી, ૫

(૧૫) ધર્મનાથના – ૧ રેવતી ૨–૫. પુષ્ય

(૧૬) શાન્તિનાથના – ૧–૩ ભરણી, ૪ ૫. ભરણી.

(૧૭) કુંથુનાં – ૧–૫ કૃત્તિકા.

(૧૮) અરના – ૧ રેવતી ૨. રોહિણી ૬ પુ ના મતે ૩–૪ રેવતી ૫. રેવતી ૭ પુ ના મતે. રોહિણી ૮ પુ ના મતે.

(૧૯) મલ્લિના – ૧ ૪ અશ્વિની, ૫. ભરણી.

(૨૦) મુનિસુવ્રતના – ૧ ૫. શ્રવણ

(૨૧) નમિના – ૧ અશ્વિની ૨. ૭ પુ ના મતે સ્વાતી, ૮ પુ ના મતે અશ્વિની, ૩–૪ અશ્વિની ૫. અશ્વિની.

(૨૨) નેમિનાથના – ૧ ઉત્તરાષાઢા, ૨–૫. ચિત્રા.

(૨૩) પાર્શ્વનાં – ૧–૨ વિશાખા, ૩ ૪ વિશાખા, ૫. વિશાખા.

(૨૪) મહાવીરનાં ૧ ઉત્તરાષાઢા, ૨. ઉત્તરાફાલ્ગુની, ૩ ઉત્તરા, ૪ હસ્તોત્તર (ઉત્તરાફાલ્ગુની), ૫. સ્વાતી

સેનપ્રશ્ન ૭ ના એમ સમજવું કે પુસ્તકમાં ત્યાં નક્ષત્રનો ઉલ્લેખ નથી. આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં ગાથા ... વિધિમાં લાભ થયું તે વાંચવું ૭ ... ૧૬૩ ફૂ.

૪. કુમારવાસ ના અર્થ વિષે મતભેદ:—

પ્રસ્તુત મહાગ્રંથમાં ટીકાકાર શીલાંકની પણ મત પ્રમાણે કુમારવાસનો અર્થ આયામણ અર્થાત્ કુમાર રહ્યા અને દીક્ષા લીધી (નહીં કે કુમાર રહ્યા

અને દીક્ષા લીધી) એમ કહે છે; અને આવશ્યક મલયગિરિ વૃત્તિમાં એ અર્થ કરે છે કે જેમણે વિવાહ [illegible] પાણિગ્રહણ કર્યા વગર રાજ્ય અને વગર દીક્ષા લીધી. પ્રથમ સ્થાનાંગમાં કુમારવાસનો અર્થ કુંવર કરી છે એટલે અહીં સમવાયાંગમાં આગારવાસનો અર્થ ઘેર રહીને રાજ્ય કરીને પછી છે એ તો દીક્ષા લેવું રહ્યા છે અન્યથા ટીકા અર્થ મિલતો નહિ થાય કે જેમણે ગૃહસ્થ રહ્યા તેવા ૧૯ તીર્થંકર હતા.

કુમારવાસનો અર્થ કુંવાર રહ્યું નહિ હોય છે—અમુક [illegible] [illegible] પ્રમાણે અહીં જે નામ આપ્યાં છે તે સૌ બાળબ્રહ્મચારી મનાય છે. વળી એ રાજનો અર્થ કુંવર કરતા માટે પણ ટીકા તો છે જ તે આ પ્રમાણે—આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં (ગા. ૨૨૩–૨૨૫) કહ્યું છે કે એ પાંચને અભિષેક થયો નહિ અને તેમણે દીક્ષા લીધી; જ્યારે બાકીના ૧૯ રાજ્ય ભોગવ્યા અને તેમાંના ત્રણ તો ચક્રવર્તી હતા. આ વર્ણન આગળ રાખીએ તો કુંવર એટલે અને રાજા થયા છે પણ ક્યાં કુંવર એ શું કુંવારો ન હોય એ પ્રશ્ન તો રહે જ છે. અને એ નથી કરવાનું રહે જ છે કે આગામ ૧ નિર્યુક્તિકારને તેમના વિવાહ વિષે શું અભિપ્રેત હતું?

નિ૦ ગાથા (૨૪૮)માં નિર્યુક્તિકારે એમ કહ્યું છે કે વીર વગેરે પાંચે પ્રથમ વયમાં દીક્ષા લીધી; અને બાકીનાં ૧૯ જિનેન્દ્ર મધ્યમ વયમાં. ટીકાકાર અહીં પ્રથમ વયનો અર્થ કુમારત્વરૂપમ્ અને મધ્યમવયનો અર્થ યૌવનવયરૂપ કરે છે.

આ ૫૦૦ ગાથા (૧૫૫) માં નિર્યુક્તિકાર સ્પષ્ટ કહે છે કે [illegible] [illegible] [illegible] કુમારવાસેતિ । આનો ટીકા અર્થ એ છે કે [illegible] [illegible] [illegible]—એટલે ભોગવ્યા તેઓ કુમાર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જે પાંચ જિનોએ કુમારવાસમાં દીક્ષા લીધી તેમણે [illegible] ભોગવ્યા નથી. આ પ્રમાણે રાજનો અર્થ પણ આ નિર્યુક્તિકાર [illegible]—[illegible] એ જે આધાર વગર [illegible]—વિવાહમાં વિચાર કર્યો તે [illegible] આ વાતથી એ [illegible] રહ્યું થયા છે કે આગમમાં એ [illegible] મે એ ટીકાની જોઈએ નિર્યુક્તિ જેટલી જૂની છે. અને તેના મૂળમાં પણ કુમારવાસ ના કુમાર શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મચારી કરેલ છે નહિ તે [illegible] આવ્યો છે.

બીક પરંપરામાં એમને કુમાર કહ્યા હતા તેમને જ બ્રહ્મચારી પણ કહ્યા હતા. પરંતુ નિર્યુક્તિની ગાથામાં પણ પાંચ કુમારમાંથી પણ મહાવીર એમના વિવાહની વાત સ્વીકારવામાં આવી હતી, તેથી આચાર્ય બે શબ્દના બે અર્થ કરવા પડ્યા. પ્રથમની પરંપરાનું અનુસરણ દિગંબરોમાં થયું છે અને બીજાનું શ્વેતાંબરોમાં. જુઓ 'વિશેષાવશ્યક' ૪૨૧ ૪

આગમ મહાવીર ચરિત્ર જે નિર્યુક્તિની એક ગાથામાં (૪૫૮) સંગૃહીત થયું છે તેમાં વિવાહ અને અપત્ય ઘણ છે. એથી એમ કહી શકાય કે ભગવાન મહાવીરને નિર્યુક્તિકાર વિવાહિત માનતા હતા. ભગવાન મહાવીરના વિવાહનો ઉલ્લેખ આગમમાં નથી કેવળ કલ્પસૂત્રમાં છે, જે પ્રથમ ભદ્રબાહુકૃત મનાય છે અને નિર્યુક્તિ દ્વિતીય ભદ્રબાહુકૃત છે. એથી નિશ્ચિત એમ માની શકાય કે નિર્યુક્તિકારે ભગવાન મહાવીરને વિવાહિત જ માન્યા છે.

વસ્તુતઃ અન્ય એમ લાગે છે કે એક એવી પરંપરા હતી કે જેની સૂચના આ સ્થાનાંગનું સૂત્ર પણ આપે છે કે પાંચ તીર્થંકરો કુમાર હતા. આ કુમારનો અર્થ કરવી બાબતે બે પરંપરા થઈ. એકને મતે કુમારનો અર્થ માત્ર કુંવારા જ લેવો જોઈએ — એથી તે પરંપરાવાળાએ તીર્થંકરોનાં વિસ્તૃત ચરિત્ર લખતી વખતે બાકીનાં ચરિત્રો જ એવા લખ્યાં કે તેમના જીવનમાં વિવાહની ઘટના આવે જ નહિ. તેથી તેમની પ્રસિદ્ધિ બ્રહ્મચારી તરીકે તે પરંપરા પ્રમાણે થઈ. આ પ્રથમ પરંપરા ખાસ કરી દિગંબરોમાં છે. જ્યારે બીજી પરંપરામાં પાંચ તીર્થંકરો કુમાર હતા તેનો અર્થ એવો કર્યો કે તેઓ કુંવર હતા — તેમણે રાજ્ય કર્યું ન હતું — તેમને મતે આ પાંચમાં વિવાહ કરવા ન કરવાની હકીકત સમર્થિત જ ન બનતી જોઈએ. તેથી તેમણે બે હકીકત ધ્યાનમાં રાખીને જ તેમનાં ચરિત્રો લખ્યાં છે. તેથી તેમની પ્રસિદ્ધિ તે પરંપરા પ્રમાણે એવી થઈ કે બે જણનો અભિષેક થયો ન હતો. આ માન્યતા શ્વેતાંબર ગ્રંથોમાં છે.

વિવાહની બાબતમાં શ્વેતાંબર કથાનકોમાં જે મલ્લિ અને નેમિના જ અવિવાહિત હોવાની પ્રસિદ્ધિ છે — તેનો ખરો આધાર શો છે તે જણાતું નથી. માત્ર કથાનકો ઉપરથી કંઈ નક્કી કરી શકાય નહિ. કારણ આવશ્યકનું પ્રાચીન ચરિત્ર જે ઉપલબ્ધ આવ્યું છે તે પણ ભગવાન મહાવીરના વિવાહની પુષ્ટિ નથી કરતું જ્યારે આગળના બધા કથાનકો તેને ભગવાનનો [illegible] છે.

આ વિષે વધુ ઉલ્લેખ મેં આગમિક ટિપ્પણી નોંધમાં કર્યો જ છે.

આમ આ બધી હકીકતને ધ્યાનમાં લઈને અને પ્રસ્તુતમાં શો અર્થ કરવો એ વિચારીએ. સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગના પ્રસ્તુત અને સૂત્ર સાથે સરખાવીએ તો સીધો અર્થ મળે જ નહીં કે પાંચ ભરતક્ષેત્રની જેમ અને ૧૦ ક્ષેત્રોમાં વિચાર કરી અહીં સમવાયાંગમાં ૧૦ માટે અગારવાસ કર્યો છે કે હકીકત માત્ર ભરતમાં બનતા હોય છે તે આપણી સામે માત્ર સ્થાનાંગનું પાઠના કુમારવાસ વિષેનું સૂત્ર હોય તો ૧૦ કાલે અગારવાસ રહે છે કે કુમારનો અર્થ શો કરવો. આ સાથે સમવાયાંગના ટીકાકૃતિએ અગારવાસ (નહિ કે ગૃહસ્થ) કહેનાર સૂત્ર જોઈએ, તો એમ જ કહેવું પડે છે કે ત્યાં કુમારનો અર્થ બ્રહ્મચારી જ લેવો જોઈએ. અને નારી-વાચક (?) પણ આ પ્રમાણે દિગંબરોની માન્યતાને પણ આગમિક આધાર છે જ એમ માનવું પડે છે.

૮. મલ્લિ તીર્થંકર વિષે આલોચના :—

દિગંબરો મલ્લિને પુરુષ જ માને છે જ્યારે શ્વેતાંબર એને પૂર્વભવમાં જીવન મિત્રો સાથે કપટ કરી જ્યારે તપસ્યા કરી હોવાથી તે કપટના કારણે નારી વેદ બાંધ્યો અને કારણે સ્ત્રી થયા ત્યારે એ ભવની સ્ત્રી-પણે કલ્પના થયા. અને આમ આ તીર્થંકર થયા. સ્ત્રી તીર્થંકર થયા તે આ શ્વેતાંબર એને આશ્ચર્યરૂપ જ છે. સામાન્ય નિયમ તો એવો જ છે કે પુરુષ જ તીર્થંકર થાય. જુઓ કોષ્ટક 'તીર્થંકર' મલ્લિચરિત અને ઠાણં ૧૦ પૃષ્ઠ ૧ ...

મલ્લિના પૂર્વભવના નામ વિષે વિવાદ છે. સમવાયાંગમાં નામના શ્વેતાંબર ગ્રંથમાં તેમનું નામ મહાબલ બતાવ્યું છે જે દિગંબરના ગ્રંથમાં સાથે મળે છે અને જ્ઞાતામાં આપેલ મલ્લિચરિત છે ત્યાં પૂર્વભવનું નામ મહાબલ એવું આપ્યું છે.

મલ્લિના ચરિત માટે જુઓ આ ગ્રંથનું ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ

૯. મહાવીરના પ્રથમ ૭ ભવ :—

ટીકાકાર ૭ ભવની ગણતરી આવી રીતે આપે છે — પોટ્ટિલ નામના રાજકુમાર થયા તે એક ભવ. ત્યાંથી દેવ થયા તે બીજો ભવ. ત્યાંથી પછી આ નગરીના નંદન નામે રાજપુત્ર થયા તે ત્રીજો ભવ. ત્યાંથી પ્રાણત દેવ-

લોક ગયા તે મોટો બન્યા. ત્યાંથી ચ્યવી દેવાનંદાના ગર્ભમાં આવ્યા તે પાપ પણ બન્યું અને ત્યાંથી ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીની કુક્ષિમાં અવતરણ વડે આવી જન્મ લીધો તે બીજો બન્યો. આ બાબતે પ્રથમ અપેક્ષાએ તો પોટ્ટિલ બન્યા થાય. આ સિવાય બીજી રીતે ગણતરી કરવા જતા મેળ મળે નહીં માટે જ આવી ગણતરી કરી છે એમ વિચાર કરીએ છીએ.

પણ આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં જ્યાં પૂર્વભવાધિકાર છે ત્યાં નંદનના પ્રસંગે તેણે પોટ્ટિલ પાસે દીક્ષા લીધી એમ કહ્યું છે એટલે કે નંદન મુનિના ભવ પોટ્ટિલ નહીં પણ પોટ્ટિલ તે નંદનના ગુરુ હતા અને તેના પૂર્વ ભવે તો કમઠ હોય અને ભિન્નભિન્ન ભવનાં હતા. જુઓ ગા. ૪૪૮.

● મહાવીરના ગણધરો :—

આ બધા ગણધરો બ્રાહ્મણ હતા. અને સોમિલ બ્રાહ્મણે યજ્ઞમાં યજ્ઞ નિમિત્તે ભેગા થયા હતા. ભગવાન જ્યારે ત્યાં પધાર્યા અને વાદમાં જ્યારે તેમના સંશય નાશ થતા ગયા, ત્યારે આ બ્રાહ્મણો પણ તેમની પાસે ગયા અને પોતપોતાની શંકા તેમણે તેમની સામે મૂકી. તેમનું યોગ્ય સમાધાન થવાથી તે સૌએ તેમની પાસે દીક્ષા લીધી અને તેમના અનુયાયીઓએ પણ દીક્ષા લીધી. તે જ સૌ સૌનો પ્રથમ પરિવાર સમજવો. તેમના ચરિત્ર માટે જુઓ આવશ્યકનિર્યુક્તિ ગા. ૫૯૨થી. તેઓમાં મુખ્ય ઇન્દ્રભૂતિ હતા. ગણધરોની વિશેષ હકીકત નીચે પ્રમાણે છે —

	૧. નામ	૨. ગોત્ર	૩. માતા
૧.	ઇન્દ્રભૂતિ	ગૌતમ	પૃથ્વી
૨.	અગ્નિભૂતિ		,,
૩	વાયુભૂતિ	,,	,,
૪	વ્યક્ત	ભારદ્વાજ	વારુણી
૫	સુધર્મા	અગ્નિવૈશ્ય	ભદ્રિલા
૬.	મંડિતપુત્ર	વાસિષ્ઠ	વિજયા
૭.	મૌર્યપુત્ર	કાશ્યપ	,,
૮	અકંપિત	ગૌતમ	જયંતી
૯	અચલભ્રાતા	હારિયાયન	નંદા
૧૦	મેતાર્ય	કૌડિન્ય	વરુણદેવી
૧૧.	પ્રભાસ	,,	અતિભદ્રા

	૪ પિતા	૫ ગૃહસ્થપણા	૬ છદ્મસ્થપણા
૧	વસુભૂતિ	૫૦ વર્ષ	૩૦ વર્ષ
૨	„	૪૬	૧૨
૩		૪૨	૧૦
૪	ધનમિત્ર	૫૦	૧૨
૫	ધમ્મિલ	૫૦	૪૨
૬	ધનદેવ	૫૩	૧૪
૭	મૌર્ય	૬૫	૧૪
૮	દેવ	૪૮	૯
૯	વસુ	૪૬	૧૨
૧૦	દત્ત	૩૬	૧૦
૧૧	બલ	૧૬	૮

	૭ કેવલીપણા	૮ સર્વાયુ	૯ શિષ્યપરિવાર
૧	૧૨	૯૨	૫૦૦
૨	૧૬	૭૪	
૩	૧૮	૭૦	„
	૧૮	૮૦	
૫	૮	૧૦૦	„
૬	૧૬	૮૩	૩૫૦
૭	૧૬	૯૫	„
	૨૧	૭૮	૩૦૦
૯	૧૪	૭૨	„
૧૦	૧૬	૬૨	„
૧૧	૧૬	૪૦	„

૮ નવ ઉદ્દેશો —

૧ [illegible] — ભગવાન બુદ્ધ અને ભગવાન મહાવીર બન્નેએ [illegible] ન [illegible] કર્યો. તેનું બીજું નામ [illegible] પણ છે. તે [illegible] તે [illegible] (૧૧૭) [illegible] છે. તેના અનુસાર [illegible] છે એવી નોંધ કરી.

બાંધ્યું એવું લખે છે કે તે પ્રથમ ભગવાન મહાવીરનો ભક્ત હતો. પણ પછી ભગવાન બુદ્ધનો ભક્ત થયો હોય તેના ફળ સ્વરૂપે તેને બન્ને આગમોમાં નરકમાં જવું પડ્યું છે.

૨. સુપાર્શ્વ — ભગવાન મહાવીરના કાકા જે સુપાર્શ્વ નામે હતા, તે જ આ છે એમ ટીકાકાર જણાવે છે. આગામી ચોવીસીમાં તે બીજા તીર્થંકર થશે અને તેમનું નામ સુરદેવ હશે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે આગમોમાં આમના વિષે વિશેષ કાંઈ હકીકત મળતી નથી. માત્ર આ બે જ વાત મળે છે: આચારાંગમાં તેઓ ભગવાનના કાકા હતા તે જણાવ્યું છે અને પ્રસ્તુતમાં તે તીર્થંકર થશે તે. આ સિવાય તેમના વિષે આગમો મૌન છે.

૩. ઉદાયી — કોણિકનો પુત્ર એણે જ્યારે કોણિક મરી ગયો ત્યારે પાટલીપુત્ર વસાવ્યું. તે એક દિવસે સાધુઓને મારનારને પૌષધવ્રત ધારણ કરતો હતો. તેના શત્રુના પુત્રે સાધુના વેષમાં બાર વર્ષ રહી તે જ્યારે પૌષધમાં હતો ત્યારે તેની હત્યા કરી હતી. સમવાયાંગમાં જ્યાં આગામી તીર્થંકરનાં પૂર્વભવનાં નામો ગણાવ્યાં છે ત્યાં ઉદાયી નહીં પણ ઉદ-કનું નામ ગણાવ્યું છે અને તે ઉદક પેઢાલપુત્ર હોવાનો સંભવ છે.

૪. પોટ્ટિલ — એક તો પોટ્ટિલ અનુત્તરમાં ગયો છે તેની કથા અનુત્તરોપપાતિકમાં આવી છે. તેણે ૩૨ પત્નીઓને છોડીને દીક્ષા લીધી હતી. પણ તે તો મહાવિદેહમાંથી સિદ્ધ થવાનો છે એટલે આ પોટ્ટિલ કોઈ બીજો જ સમજવો જોઈએ.

૫. દૃઢાયુ — ટીકાકાર જણાવે છે કે આ અપ્રતીત છે. એટલે કે તેમને ખબર નથી કે આ કોણ હતો.

૬-૭. શંખ અને શતક — ટીકાકારે શંખ અને શતકને શ્રાવસ્તીના શ્રાવકો જણાવ્યા છે. ભગવતીમાં (૧૨. ૧; ૬. ૧૧) શંખની કથા આવે છે ત્યાં બીજું નામ શતક નહીં પણ પુષ્કલી જણાવ્યું છે. એટલે મેળ બેસાડવાને માટે ટીકાકાર કહે છે કે પુષ્કલી એ શતકનું જ બીજું નામ હશે.

પણ ભગવતીના મૂળમાં તો શંખ વિષે ભગવાને એમ કહ્યું છે કે તે મહાવિદેહમાં સિદ્ધબુદ્ધ થશે. તેના તીર્થંકર થવા ન થવા વિષે ત્યાં કશો ઉલ્લેખ નથી. વળી પુષ્કલી વિષે તો ત્યાં કાંઈ જ કહ્યું નથી. એટલે ટીકાકારે આ શંખ શતકનો મેળ કઈ રીતે બેસાડ્યો એ સમજાતું નથી. જણાય છે કે નામસામ્ય ઉપરથી ટીકાકારે આ કલ્પના કરી છે.

૮. સુલસા — રાજગૃહના પ્રસેનજિત રાજાના નાગ નામના સારથિની પત્ની સુલસા હતી. એક વખત તેનો પતિ પુત્રની ઇચ્છાથી પ્રાર્થના કરતો

હતો, ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે તમારે પુત્ર જ જોઈતો હોય તો બીજીને પરણો.
પત્નીએ જવાબ આપ્યો : મારે તો તમારાથી પુત્ર થાય એ પુત્રનો જ ખપ
છે. બીજાનો નહીં. એક વખત દેરાસરમાં મુનિરાજશ્રી પધાર્યા હતા
હતા તે સાંભળી એક દિવસ તેઓ દર્શન કરવા આવ્યા. તેમને નમસ્કાર
કરીને તેઓએ કહ્યું, હું જોઈએ તેમ આપ્યા છો? તેમ કહી તમારા
ચરણ સેવામાં છે તેમ મારે પણ છે. તેઓ ત્યાં રહીને તે આરાધના
તેમ આપવા લાગી. બાળકને આપવા માટે જ્યાં તેને સિંચવા માટે ક્રિયાને
રોજ નાખ્યું ફરીથી તેમ અને ફરીથી રોજ નાખ્યું એમ ઘણા વાર તેને
પણ રોજ નાખ્યું પણ પુત્રના જન્મમાં પરિવર્તન થયું જ નહીં. એમ
જ રહેવાથી વધુ થયું તેના માટે જેવા હતું આ બન્નેએ તેમ શુભ થયો.
અને તેઓએ ગુરુ મહારાજને આવીને કહ્યું કે આ બાળક જેવી રીતે ગુરુ
મુનિરાજ પૂજ્ય થયો. અને આવી મારી જરૂર પડે ત્યારે મને બોલાવજે
તેમ તો આવ્યો થયો. મુનિરાજે વિચાર્યું મારે ગુરુ પૂજ્યે શું કરવા છે?
આ ગુરુ મહારાજના પ્રતાપથી એક જ સારો પુત્ર થશે તો બસ. એમ
વિચારી તેઓએ ત્યાં રહેવા મુનિ સાથે આવી. આવી તો મારી પણ તેઓનું
મન ગુરુ પુત્રના પ્રેમમાં વધવા માંડ્યું. આથી તેઓ પણ [illegible] વર્ષ
અને તે ને આ કરી. તેને સિંચવા માટે ગુરુ વિચારી ગુરુ મહારાજના
પુત્રનો મુનિવેશ કરાવ્યો.

રેવતી — જનસમાજમાં પ્રસિદ્ધ છે તે, જેણે ભગવાનને ઔષધ
આપ્યું હતું તે [illegible] પણ જનસમાજમાં તેના ચરિત્રમાં વીર્ય કર
થવાને ૧ તેમ નથી. એ ભગવાન થવાનું જોઈએ.

૯ આઠ ૧ અંગો —

ભગવાનના સાત નામો એક જાતની ચાર્યામાં આવ્યાં છે. કોઈ પણ
[illegible] એમાં આવી નથી પણ [illegible] પરિગ્રહ
આવ્યું [illegible] આ સાથ પૂરી થાય છે એમ ઉદ્ધાર કરાવે છે.

[illegible] પીવામાં ભોજન અને શરીરને વિષે ઉદ્ધાર કરાવે
છે [illegible] પ્રયોગ છે. પણ તેઓના અંતર વિષે અને વિશેષ પ્રકારી
મળતી નથી. [illegible] આવી નથી.

[illegible] રેવાથી નગરીના રાજા પ્રસંગે કોઈ સંબંધી હતી
એમ [illegible] છે પણ સ્વરૂપ [illegible] કોઈ બતાવ
નથી.

૫. સેય આમલકપ્પા નગરીનો રાજા. તેની નગરીમાં જ્યારે ભગવાન આવ્યા ત્યારે સૂર્યાભદેવે નાટક કર્યું હતું તે કથા પ્રસિદ્ધ છે. જુઓ રાજપ્રશ્નીય. પણ તેણે દીક્ષા લીધાની વાત રાજપ્રશ્નીયમાં નથી.

૬ શિવરાજર્ષિની કથા ભગવતીમાં શિવ રાજર્ષિ તરીકેની પ્રસિદ્ધ જ છે. તે હસ્તિનાપુરનો રાજા હતો. ભગવતી શ ૧૧ ઉ ૯ પૃ ૨૮

૭ ઉદાયન વીતભયનો રાજા. ભગવાન મહાવીર તેનો દીક્ષા લેવાનો અભિપ્રાય જાણી ચંપાથી વીતભય આવ્યા અને તેણે દીક્ષા લીધી. તેની ગાદીએ તેના પુત્ર અભયને બદલે ભાણેજ કેશી બેસાડ્યો અને કેશીએ જ તેને ભિક્ષામાં વિષાન્ન આપ્યું અને તે મરી ગયો. તેના આ મૃત્યુની ઘટના ભગવતીમાં નથી, ત્યાં તેનું વિસ્તૃત ચરિત્ર આપ્યું છે. ભગવતી ૧૩. ૬. પૃ. ૩૩૫

૮ ઠાણ અંગસૂત્રમાં (૮. ૬૧) મહારાજ તરીકે આઠને જણાવ્યા છે. તેની દીક્ષા વિષે પણ તેમાં ઉલ્લેખ છે. જેથી ટીકાકાર શંખનું બીજું નામ કાશ્ય હોય તેવી કલ્પના કરે છે.

૧ આગામી ઉત્સર્પિણીના તીર્થંકર —

આ ચોવીસી ઉત્સર્પિણીની હોવાથી અવસર્પિણીની ચોવીસીથી ઉલટક્રમે બધું વર્ણન સમજી લેવું. આયુ, ઊંચાઈ ગણ, ગણધર, પરિવાર વગેરે બધું ઉત્સર્પિણીની ચોવીસીના પ્રથમ તીર્થંકરનું અવસર્પિણીના અંતિમ જેવું હોય. અર્થાત્ આ ચોવીસીના પ્રથમ પદ્મનાભનું વર્ણન વર્ધમાન જેવું. આ ચોવીસીના બીજા તીર્થંકર સુરદેવનું વર્ણન ગત ચોવીસીના ૨૩મા પાર્શ્વ ના જેવું. યાવત્ કે આ ચોવીસીના છેલ્લા અનંતવિજયનું વર્ણન ગત ચોવીસીના પ્રથમ ઋષભ જેવું સમજી લેવું.

અહીં તીર્થંકરોના નામનો જે ક્રમ આપ્યો છે તથા તેમના પૂર્વ ભવનાં જે નામો આપ્યાં છે તેમાં બધું જ મતભેદ છે. લોકપ્રકાશકારે આ નામોના ક્રમ જુદી જ રીતે આપ્યા છે. તેનો આધાર શ્રી વીરસૂરિ [illegible] કૃત દીવાલી-કલ્પ છે તેમ તેઓ જણાવે છે. વળી તેમણે જિનપ્રભસૂરિકૃત પ્રાકૃત દીવાલી-કલ્પના આધારે પણ જે મતભેદ છે તે પણ ત્યાં નોંધ્યો છે. પ્રવચનસારોદ્ધાર અને સમવાયાંગનો ક્રમ મળતો એવો છે. જુઓ લોકપ્રકાશ સર્ગ – ૩ શ્લો. ૨ ૬ થી.

દિગંબર પરંપરામાં આગામી ચોવીસીનાં નામ આ પ્રમાણે છે — ૧. શ્રીમહાપદ્મ, ૨. સુરદેવ, ૩ સુપાર્શ્વ ૪ સ્વયંપ્રભ, ૫. સર્વાત્મભૂત, ૬.

શ્રીદેવ ૭. સુપાર્શ્વદેવ, ૮ ઉદકદેવ, ૯. પ્રોષ્ઠિલદેવ, ૧૦ શતકીર્તિ ૧૧ મુનિસુવ્રત, ૧૨ અમમ, ૧૩ નિષ્કષાય ૧૪ નિષ્પુલાક, ૧૫. નિર્મમ ૧૬ નિર્મમ ૧૭. ચિત્રગુપ્ત, ૧૮ સમાધિગુપ્ત, ૧૯ સંવર, ૨૦ અનિવૃત્તિ ૨૧ વિજય, ૨૨. વિમલ, ૨૩. દેવપાલ ૨૪ અનંતવીર્ય

જિનચરિત્રમાં તે ભાવિ તીર્થંકરોનાં નામ પણ મળે છે. જુઓ [illegible] વિશિષ્ટ ગ્રંથ પૃ. ૧૯.

૨૧. [illegible]નાં નામ—

અહીં વ્યાખ્યાકારોએ પ્રથમના બે, ગોપ, સંઘપ, શાસ્ત્રી, સત્યકિ, ઋષિ અને સુદર્શન — આટલા વિશે આગમ ઉપર ટીકાઓ ચર્ચા છે કે એ લોકોને ભગવાન મહાવીરની હયાતીમાં તીર્થંકર નામકર્મ બાંધ્યું હતું. જ્યારે બાકીના વિશે જે કંઈ હકીકત મળે છે તે આ પ્રમાણે — જુઓ [illegible] સર્ગ [illegible] સ્થળે.

સત્યકી — ચેટક રાજાની પુત્રી સુજ્યેષ્ઠાએ ચારિત્ર અંગીકાર કરી ઉપાશ્રયમાં ધ્યાનસ્થપણે આતાપના લેતા હતાં. તે જ વખતે પેઢાલ નામનો વિદ્યાસિદ્ધ પરિવ્રાજક ત્યાં આવી ચડ્યો. તેણે જોયું કે આ સાધ્વીથી જો પુત્ર થાય તો તે મારી વિદ્યા ઝીલવાને યોગ્ય થાય. તેમ વિચારી તેણે ત્યાં ધુમ્મસને ફેલાવી ને તે સુજ્યેષ્ઠામાં ગર્ભનિક્ષેપ કર્યો. સમય જતાં સુજ્યેષ્ઠાને પુત્ર થયો. તે જ આ સત્યકી. તેના બાપ પરિવ્રાજકે પાછળથી બાળકનું હરણ કર્યું અને તેને પોતાની વિદ્યાઓ આપી. એ વિદ્યાઓને પૂર્વ ભવ રોહિણી વિદ્યાની સાધના કરી હતી. એ સાધના આ ભવમાં પૂર્ણ થઈ તેથી રોહિણી વિદ્યા તેના કપાળમાં છિદ્ર કરીને તેના શરીરમાં પ્રવેશી. આ છિદ્ર તે તેનું ત્રીજું નેત્ર થયું. તેથી તે ત્રિનેત્રધારી પણ કહેવાય છે. આગળ તેણે પોતાના બાપને પણ મારી નાખ્યા અને [illegible] પ્રમાણે કેને બન્યો. અને એ જ મહાદેવ—શંકર થયા એ કથા પ્રસિદ્ધિ પામી.

તેનું ભગવાન [illegible] આગળ જિનેશ્વરોને નમસ્કાર કર્યો અને પ્રભુ પાસે ધર્મશ્રવણ કરી.

વાસુદેવ—અત્રાના ભવિષ્યતિ કૃષ્ણ પ્રસિદ્ધ જ છે. તેમણે તેમનાથ પ્રભુ પાસે ઘણા મુનિઓને વિધિવત નમન કર્યું તેના ફળસ્વરૂપે તીર્થંકર નામકર્મ બાંધ્યું કહેવાય છે.

વસુદેવહિંડીના મતે તે ત્રીજી નરકમાંથી નીકળી પછી શતદ્વાર નગરમાં માંડલિક રાજા થશે અને ત્યાં ચારિત્ર અંગીકાર કરી તીર્થંકર નામકર્મ બાંધશે એમ સમજાય.

બલદેવ — કૃષ્ણના મોટાભાઈ બલદેવ પ્રસિદ્ધ છે. તે આ ન સમજવા. કારણ તે તો જ્યારે કૃષ્ણ તીર્થંકર થશે ત્યારે તેમના શાસનમાં મુક્તિલાભ કરવાના છે એવી કથા છે.

અમ્બડ — એ પરિવ્રાજક હતો. તે ભગવાનની દેશના સાંભળીને શ્રાવક થયો. અને પછી ભગવાને પોતાની મુખશાતાના સમાચાર સુલસાને આપવાનું કહ્યું ત્યારે તેને આશ્ચર્ય થયું કે આ તે કેવી શ્રાવિકા કે જેને ભગવાન સંદેશો કહેવરાવે. તેણે વિવિધ રીતે સુલસાની પરીક્ષા કરી અને ધર્મ ભક્તિમાં પોતે પણ દૃઢ થયો.

ઔપપાતિકમાં અમ્બડચરિત્રમાં તે મહાવિદેહમાં સિદ્ધ થશે એમ કહ્યું છે તેથી પ્રસ્તુત અમ્બડ કોઈ બીજો જ સમજવો જોઈએ.

આ સિવાયના અમ્બડના વિષે કશી માહિતી મળતી નથી.

ઉદક — એક ઉદાયીનું નામ આવે છે જેણે તીર્થંકર નામકર્મ બાંધ્યું છે. તે જ આ ઉદક સમજવો કે નહીં એ એક પ્રશ્ન છે. કારણ ત્યાં ટીકાકારે જણાવ્યું છે કે તે કોણિકના પુત્ર હતો. વળી પૃ. ૭૮૦ પર એમ આવે છે કે ઉદક પેઢાલપુત્ર આગામી ઉત્સર્પિણીમાં અનુક્રમથી પ્રરૂપણા કરશે તો તે પ્રમાણે તે ઉદકને પણ તીર્થંકર સમજવો જોઈએ અને એ તેમ યથાનુક્રમથી સાચું હતો.

અહીં ઉદક તરીકે ઉદક પેઢાલપુત્ર જો ન લઈએ, તો પછી સ્થાનાંગ અને એ સૂત્રની ટીકા વચ્ચે મેળ ? વળી જે ઉદાયીને ન જ ગણીએ તો પણ સ્થાનાંગ સૂત્રના પાઠ છે જ. વધારે સંભવ ઉદક પેઢાલપુત્રનો છે. કારણ કોણિકપુત્રનું નામ ઉદાયી છે.

સંભવ છે કે સ્થાનાંગની અને સમવાયાંગની વાચનાના ભેદને કારણે આમ બન્યું હોય કે સમવાયાંગ પ્રમાણે આર્દ્ર ઉદક જ હોય અને ઉદાયી નહીં જ્યારે સ્થાનાંગ પ્રમાણે બન્ને.

૪

ચક્રવર્તીઓ

૧. ચક્રવર્તી વિષે સામાન્ય

જંબૂદ્વીપના ભરતવર્ષમાં આ અવસર્પિણીમાં બાર ચક્રવર્તીઓ[1] થઈ ગયા છે તેમની હકીકત આ પ્રમાણે છે[2]—

નામ	પિતા[3]	માતા[4]	સ્ત્રીરત્ન
૧ ભરત	ઋષભ	સુમંગલા	સુભદ્રા
૨. સગર	સુમિત્રવિજય	યશોમતી	ભદ્રા
૩ મઘવા	સમુદ્રવિજય	ભદ્રા	સુનંદા
૪ સનત્કુમાર	અશ્વસેન	સહદેવી	જયા
૫. શાંતિ	વિશ્વસેન	અચિરા	વિજયા
૬ કુંથુ	સૂર	શ્રી	કૃષ્ણશ્રી
૭ અર	સુદર્શન	દેવી	સૂરશ્રી
૮ સુભૂમ	કૃતવીર્ય	તારા	પદ્મશ્રી

૧ જેમ ભરતે તેમ ચક્રવર્તિને પણ અનુક્રમે [illegible] આશ્રય કર [illegible] છે [illegible] ૧ ૫. [illegible] ચક્રવર્તી [illegible] ચક્રવર્તિએ ચક્રવર્તીપણું [illegible] ન કર્યું તેથી તેનું [illegible] થઈ ગયું, અને તેથી [illegible] અને નિર્વાણ [illegible] [illegible] આપ [illegible] [illegible] ઉપરે [illegible] [illegible] અપસર્પિણીને [illegible] [illegible] અવસર્પિણીને [illegible] [illegible] સૂત્ર ૧૧.

૨ જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગા ૩૭૪ થી.

૩. જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગા ૩૯૯-૪

૪ જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગા ૩૯૮

૯ મહાપદ્મ	પદ્મોત્તર	જ્વાલા	વસુધરા
૧૦ હરિષેણ	મહાહરિ	મેરા	દેવી
૧૧ જય	વિજય	વપ્રા	લક્ષ્મીવતી
૧૨ બ્રહ્મદત્ત	બ્રહ્મ	ચુલણી	કુરુમતી

[—સમ ૧૫૮]

જબૂદ્વીપના ભરતવર્ષમાં આગામી ઉત્સર્પિણીમાં બાર ચક્રવર્તી થશે[1] તે આ —

૧ ભરત; ૨ દીર્ઘદન્ત; ૩ ગૂઢદન્ત ૪ શુદ્ધદન્ત ૫ શ્રીપુત્ર; ૬ શ્રીભૂતિ; ૭ શ્રીસોમ ૮ પદ્મ; ૯ મહાપદ્મ, ૧[illegible] વિમલવાહન; ૧૧ વિમુલવાહન; ૧૨ વરિષ્ઠ.

આ બા ચક્રવર્તીનાં ૧૨ માતા ૧૨ પિતા અને બાર સ્ત્રીરત્નો થશે.

[—સમ ૧૫૮]

બે ચક્રવર્તીઓએ કામભોગને છોડ્યા નહિ અને તેથી મરીને સાતમી નરક અપ્રતિષ્ઠાન નરકમાં ઉત્પન્ન થયા છે તે આ[2]—

૧ સુભૂમ; ૨ બ્રહ્મદત્ત.

[—સ્થા૦ ૧૧૨]

જબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં દશ રાજધાનીઓમાં દશ રાજાઓએ દીક્ષા લીધી, તે આ—

૧ ભરત; ૨ સગર ૩ મઘવા; ૪ સનત્કુમાર ૫ શાંતિ; ૬ કુંથુ; ૭ અર; ૮ મહાપદ્મ ૯ હરિષેણ; ૧[illegible] જય.

[—સ્થા૦ ૭૧૮]

૧ ભેદાભેદ માટે જુઓ આ[illegible] આચાર્ય રાજાનું નામ આ[illegible] ઉ. દિપ સૂત્ર ૧૧.

૨. આવશ્યકનિર્યુક્તિ — ગા ૧

ભરતચક્રવર્તી ૫૦૦ ધનુષ ઊંચા હતા.[1]

[–સમ ૧૦૮]

ભરતચક્રવર્તી ૭૭ લાખ પૂર્વ સુધી કુમારપણે રહી મહારાજ્યાભિષેક પામ્યા.[2]

[–સમ ૭૭]

ભરતચક્રવર્તીએ ૬ લાખ પૂર્વ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને પછી અણગાર થયા

[–સમ ૧૧૩–સ્થા ૫૧૬]

ભરતચક્રવર્તી ૮૩ લાખ પૂર્વ વર્ષ ગૃહસ્થપણે રહી જિન થયા અને કેવલજ્ઞાન દર્શન પામ્યા

[સમ ૮૩]

ભરત ૮૪ લાખ પૂર્વ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી મોક્ષે ગયા.

[–સમ ૮૪]

ભરત પછી આ આઠ યુગપ્રધાનપુરુષોએ સુક્તિલાભ કર્યો —

૧ આદિત્યયશા; ૨ મહાયશા; ૩ અતિબલ; ૪ મહાબલ; ૫. તેજોવીર્ય; ૬ કાર્તવીર્ય; ૭ દંડવીર્ય; ૮ જલવીર્ય

[–સ્થા ૬૧૬]

સગર ચક્રવર્તી ૪૫૦ ધનુષ ઊંચા હતા.

[–સમ ૧૦૭]

સગર ચક્રવર્તીએ ૭૧ લાખ પૂર્વ વર્ષ ગૃહસ્થપણે રહી પ્રવ્રજ્યા લીધી.

[–સમ ૭૧][1]

હરિષેણ ચક્રવર્તીએ ૮૯૦૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું

[–સમ ૮]

૧ ચક્રવર્તીઓના પ્રમાણ માટે જુઓ આગ. નિ ૩ ૧ ૩ ૨.
૨ ચક્રવર્તીઓના આયુ માટે જુઓ આગ નિ ૩ ૫૩ ૧

હરિષેણ ચક્રવર્તીએ ૯૭૦૦ વર્ષમાં કાંઈક ન્યૂન વર્ષ ગૃહસ્થપણે રહી દીક્ષા લીધી.

[–સમ [illegible]]

બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તી ૭ ધનુષ ઊંચા હતા તેણે ૭ વર્ષ પરમાયુ ભોગવ્યું અને મરીને સાતમી અપ્રતિષ્ઠાન નરકમાં ઉત્પન્ન થયો.

[–સ્થા [illegible]]

જંબૂદ્વીપના ઐરવત વર્ષમાં પણ આગામી ઉત્સર્પિણીમાં બાર ચક્રવર્તી, તેમની બાર માતા તેમના બાર પિતા અને તેમનાં બાર સ્ત્રીરત્નો થશે

[–સમ ૧૫૮]

૨ ચક્રવર્તિની ઋદ્ધિ[1]

નવ યોજનના વિસ્તારવાળા નવ મહાનિધિઓ ચક્રવર્તી રાજાને હોય છે તે આ પ્રમાણે —

૧ નૈસર્પ મહાનિધિ — આમાં નિવેશ, ગ્રામ, આકર, નગર પટ્ટન, દ્રોણમુખ, મડંબ, સ્કંધાવાર અને ગૃહોનો સમાવેશ થાય છે

૨ પાંડુક મહાનિધિ — આમાં ગણાય તેવી, ભરાય તેવી, તોળાય તેવી અને મપાય તેવી સર્વ ધન ધાન્યાદિ વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે

૩ પિંગલમહાનિધિ — આમાં સર્વપ્રકારનાં પુરુષોનાં, સ્ત્રીઓનાં હાથીઓનાં અને ઘોડાઓનાં આભૂષણોનો સમાવેશ થાય છે

---

૧. ચક્રવર્તી વિષેના બાર આશ્ચર્ય ધર્મ માટે જુઓ અનુ ૪ ૧૩ [illegible]
[illegible]

४ सर्वरत्नमहानिधि – आमां सात એકેન્દ્રિય અને સાત પંચેન્દ્રિય એમ રત્નોની ઉત્પત્તિ થાય છે

૫. મહાપદ્મ મહાનિધિ – આમાં સર્વ પ્રકારનાં રંગેલાં અને સફેદ વસ્ત્રોની નિષ્પત્તિ થાય છે

૬ કાલ મહાનિધિ – પ્રજાને હિતકારી એવું અતીત તથા અનાગતનું ત્રણ ત્રણ વર્ષનું કાલજ્ઞાન, સો શિલ્પો અને કર્મનો સમાવેશ આમાં થાય છે

૭ મહાકાલ મહાનિધિ — આમાં લોઢું રૂપું, સોનું, મણિ, સ્ફટિક મોતી, પ્રવાલ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે

૮ માણવક મહાનિધિ — આમાં યોદ્ધાઓ, તેમનાં શસ્ત્રો અને બખ્તરો, યુદ્ધનીતિ અને દંડનીતિનો સમાવેશ થાય છે

૯ શંખ મહાનિધિ — આમાં નાટ્યવિધિ, નાટકવિધિ તથા ચાર પ્રકારનાં કાવ્ય અને વાદ્યોનો સમાવેશ થાય છે

આ નવે મહાનિધિઓ આઠ ચક્ર પર પ્રતિષ્ઠિત છે, આઠ યોજન ઊંચા છે, નવ યોજન પહોળા છે અને બાર યોજન લાંબા છે તેમનો આકાર પેટીના જેવો છે તે સર્વે ગંગા નદીના મુખ આગળ આવેલા છે તે કનકના બનેલા અને વૈડૂર્યમણિના બારણાવાળા છે અને વિવિધ રત્નોથી ભરપૂર છે તે બધાને ચક્ર(સૂર્ય?) જેવું ચોગ ચંદ્ર(?) ચિહ્ન હોય છે ત તે નિધિના નામવાળા તથા પલ્ય સ્થિતિવાળા દેવતાઓ એ નિધિઓના અધિપતિ છે, પણ તેમને તેમાંનું કાંઈ વાપરવાનો અધિકાર નથી આ બધા નિધિઓ ચક્રવર્તીની માલીકીના સ્વરૂપ છે

[-સૂત્ર ૬૭૩ ૧ ૧]

પ્રત્યેક ચક્રવર્તીને આઠ કાકિણી રત્નો હોય છે જે એરણ પર પડેલા હોય છે તે રત્નો આઠ સુવર્ણપ્રમાણ હોય છે અને છ તળ તથા બાર ખૂણાવાળા હોય છે

[-સ્થા ૬૩૩]

પ્રત્યેક ચક્રવર્તીને આ સાત એકેન્દ્રિય રત્નો હોય છે—

૧ ચક્ર; ૨ છત્ર; ૩ ચામર; ૪ દંડ; ૫ અસિ; ૬ મણિ ૭ કાકિણી.

પ્રત્યેક ચક્રવર્તીને આ સાત[1] પંચેન્દ્રિય રત્નો હોય છે—

૧ સેનાપતિ; ૨ ગાથાપતિ; ૩ વર્ધકી; ૪ પુરોહિત; ૫ સ્ત્રી; ૬ અશ્વ, ૭ હસ્તી

[-સ્થા ૫૫૮-સમ ૧૪]

પ્રત્યેક ચક્રવર્તીને ૬૪ સેરનો (લગનો) મણિમુક્તાનો હાર હોય છે

[સમ ૬૪]

---

૧ બૌદ્ધોએ પણ આરે મળતાં જ ચક્રવર્તીનાં સાત રત્ન માન્યાં છે ચક્રરત્નની ઉત્પત્તિ તથા વિજયયાત્રા પણ લગભગ સરખી છે. દીઘ સુત ૧૭

વળી ચક્રવર્તીનું ચક્રરત્ન પાછું કેમ નથી વળતું અને વિજયી કેમ નીવડે છે તેનાં પાંચ કારણો અંગુત્તરમાં (૫.૧૩૧) બતાવ્યાં છે —૧ ચક્રવર્તી અર્થજ્ઞ હોય છે ૨ ધર્મજ્ઞ હોય છે ૩. માત્રાજ્ઞ હોય છે ૪ કાલજ્ઞ હોય છે ૫. પરિષદને જાણનાર હોય છે

કાશીજનોને ૧ હસ્તી, ૨. અશ્વ, ૩ મણિ, ૪ સ્ત્રી અને ૫ ગૃહપતિ—એ પાંચ રત્નોનો પ્રાદુર્ભાવ દુર્લભ જણાય છે; પણ ખરી રીતે તો આ પાંચ રત્નનો પ્રાદુર્ભાવ દુર્લભ છે—૧ તથાગત, ૨. ધર્મ વિનયનો દેશક, ૩. ધર્મવિનયનો જ્ઞાતા ૪ ધર્મ વિનયને સ્વીકારનાર, અને ૫ કૃતજ્ઞ. અંગુ ૫.૧૯૫

પ્રત્યેક ચક્રવર્તીને—

૪૮ ૦-પત્તન, ૭૨ મોટાં પુર ૯૬ કરોડ ગામ હોય છે

[—સમ૦ ૪૮, ૭૨, ૯૬]

૫

બળદેવ–વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવ

૧. ભરતવર્ષના આ અવસર્પિણીના[1]

જંબૂદ્વીપના ભરતવર્ષમાં આ અવસર્પિણીમાં થઈ ગયેલા બળદેવ–વાસુદેવોની હકીકત આ પ્રમાણે છે—

૧. બળદેવનો પૂર્વભવ	૨. વાસુદેવનો પૂર્વભવ	૩. પૂર્વભવના ધર્માચાર્ય
૧ વિશ્વનંદી	વિશ્વભૂતિ	સંભૂત
૨. સુબન્ધુ	પર્વતક	સુભદ્ર
૩ સાગરદત્ત	ધનદત્ત	સુદર્શન
૪ અશોકલલિત	સમુદ્રદત્ત	શ્રેયાંસ
૫. વરાહ	ઋષિપાલ	કૃષ્ણ
૬ ધર્મસેન	પ્રિયમિત્ર	ગંગદત્ત
૭ અપરાજિત	લલિતમિત્ર	સાગર
૮ રાજલલિત	પુનર્વસુ	સમુદ્ર
૯ —	ગંગદત્ત	દ્રુમસેન

1. જુઓ પ્રાકૃતને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧

૪. પૂર્વભવની નિદાનભૂમિ	૫. નિદાનનું કારણ	૬. બળદેવ[1]	૭. વાસુદેવ[2]
૧ મથુરા	ગાય	અચલ	ત્રિપૃષ્ઠ
૨. કનકવસ્તુ	દ્યૂત	વિજય	દ્વિપૃષ્ઠ
૩ શ્રાવસ્તી	સંગ્રામ	ભદ્ર	સ્વયંભૂ
૪ પોતન	સ્ત્રી	સુપ્રભ	પુરુષોત્તમ
૫. રાજગૃહ	રંગમાં પરાજય	સુદર્શન	પુરુષસિંહ
૬ કાકંદી	ભાર્યાનુરાગ	આનંદ	પુરુષપુંડરિક
૭ કૌશાંબી	ગોષ્ઠી	નંદન	દત્ત
૮ મિથિલા	પરર્દ્ધિ	પદ્મ	નારાયણ
૯ હસ્તિનાપુર	માતા	રામ	કૃષ્ણ[3]

૮. બળદેવ-વાસુદેવના પિતા[4]	૯. બળદેવની માતા[5]	૧૦. વાસુદેવની માતા[6]	૧૧. પ્રતિવાસુદેવ
૧ પ્રજાપતિ	ભદ્રા	મૃગાવતી	અશ્વગ્રીવ
૨. બ્રહ્મ	સુભદ્રા	ઉમા	તારક
૩ સોમ	સુપ્રભા	પૃથ્વી	મેરક
૪ રુદ્ર	સુદર્શના	સીતા	મધુકૈટભ
૫. શિવ	વિજયા	અમૃતા	નિશુંભ
૬ મહાશિવ	વૈજયંતી	લક્ષ્મીમતી	બલિ

---

1 આવ. નિર્યુક્તિભાષ્ય ગા. ૪૧

2 " " ગા. ૪

3 " " ભાષ્ય ૪૨ આ બળદેવ વાસુદેવોનાં નગરો ક્રમશઃ આ પ્રમાણે છે-પોતન, દ્વારકા, દ્વારકા, દ્વારકા, અશ્વપુર, ચક્રપુર, વારાણસી, રાજગૃહ મથુરા.-આવ. નિ. ૪૦૮

4 આવશ્યક નિ. ભા. ૪૧૧ નિર્યુક્તિ ગાથામાં ફક્ત પાંચ પિતાનું નામ છે

5 " " " ૪૧

6 " " " ૪૦

૭	અગ્નિશિખ	જયંતી	શેષમતી	પ્રહ્લાદ
૮	દશરથ	અપરાજિતા	કૈકેયી	રાવણ
૯	વસુદેવ	રોહિણી	દેવકી	જરાસંધ

[-સમ [illegible] -સ્થા [illegible]]

આ બળદેવ-વાસુદેવો દશારવંશના મંડન જેવા છે તેઓ ઉત્તમ છે, મધ્યમ છે, પ્રધાન છે વળી તેઓ ઓજસ્વી, તેજસ્વી, બલશાલી, અને સુશોભિત શરીરવાળા છે તેઓ કાંત, સૌમ્ય, સુભગ પ્રિયદર્શન, સુરૂપ, અને સુખશીલ છે તેમની પાસે સૌ કોઈ સુખે પહોંચી શકે છે. બધા લોકો તેમના દર્શન ઝંખે છે તેઓ મહાબળી છે. તેઓ અપ્રતિહત અને અપરાજિત છે શત્રુને મર્દન કરનાર છે હજારો શત્રુનું પણ માન ગાળી નાખે તેવા છે દયાળુ, અમત્સરી, અચપલ અને અચંડ છે મૃદુ, મંજુલ અને હસીને વાતચીત કરનાર છે તેમની વાણી ગંભીર મધુર અને સત્ય હોય છે તેઓ વત્સલ છે, શરણયોગ્ય છે તેમનું શરીર લક્ષણ અને ચિહ્નયુક્ત સર્વાંગસુંદર છે તે ચંદ્રની જેમ શીતળ છે અનલસ છે પ્રચંડ દંડનીતિવાળા છે ગંભીરદર્શનવાળા છે બળદેવ તાલધ્વજ અને વાસુદેવ ગરુડધ્વજ છે તેઓ મહાધનુષ્યનો ટંકાર કરનાર છે મહાન બળના સમુદ્ર જેવા છે રણાંગણમાં દુર્ધર ધનુર્ધર છે તેઓ ધીર પુરુષો છે અને યુદ્ધમાં કીર્તિ મેળવનારા છે મહાન કુળમાં પેદા થયેલા છે વજ્રના પણ ટુકડા કરી નાખે તેવા બળવાન છે તેઓ અર્ધ ભરતના અધિપતિ હોય છે તેઓ સૌમ્ય છે, રાજવંશના તિલક સમાન છે, અજિત છે અજિતરથ છે. બળદેવ હાથમાં હળ રાખે છે વાસુદેવો ધનુષ રાખે છે. વળી વાસુદેવ શંખ, ચક્ર, ગદા, શક્તિ અને નંદક ધારણ કરે છે, તેમના મુકુટમાં શ્રે

ઉજ્જ્વલ શુક્લ વિમલ કૌસ્તુભમણિ હોય છે; કાનમાં કુંડલ હોય છે તેથી મુખ શોભી રહે છે. તેમની આંખો કમલ જેવી છે; તેમની છાતીમાં એકાવલી હાર લટકી રહ્યો હોય છે; તેમને શ્રીવત્સનું લાંછન છે. સર્વ ઋતુમાં સંભવે તેવાં પુષ્પોથી સુગંધી સુંદર ફૂલોની માળા તેમના ગળામાં શોભે છે. તેમનાં અંગોપાંગમાં ૮૦૦ પ્રશસ્ત ચિહ્ન શોભે છે. મદમત્ત શ્રેષ્ઠ ગજેન્દ્ર જેમ લલિતગતિ તેઓ હોય છે. ક્રૌંચ પક્ષીના મધુર અને ગંભીર શારદ સ્વર જેવો તેમનો નિનાદ છે. બળદેવો નીલ અને વાસુદેવો પીત વસ્ત્રો પહેરે છે. તેઓ તેજસ્વી નરસિંહ, નરપતિ નરેન્દ્ર છે. તેઓ નરવૃષભ છે અને દેવરાજ ઇન્દ્ર જેવા છે. રાજલક્ષ્મીથી શોભિત એવો રામ અને કેશવ બન્ને ભાઈઓ હોય છે.

એ નવ વાસુદેવમાંથી એક સાતમા નરકમાં, પાંચ છઠ્ઠામાં, એક પાંચમામાં, એક ચોથામાં અને એક કૃષ્ણ ત્રીજા નરકમાં ગયા છે.[2]

બળદેવો નિદાન કરતા નથી. બધા વાસુદેવો નિદાન કરે છે. રામ (બળદેવ) ઊર્ધ્વગામી અને કેશવો (વાસુદેવો) અધોગામી હોય છે.[3]

આઠ રામ મુક્તિમાં ગયા અને એક બ્રહ્મલોકમાં ગયા છે, તે એકને હજી એક ભવમાં રહેવું પડશે અને પછી તે સિદ્ધ થશે.[3]

કીર્તિપુરુષ વાસુદેવોના પ્રતિશત્રુ તેમની સાથે ચક્રયુદ્ધ કરે છે અને છેવટે સ્વચક્રથી જ હણાય જાય છે.[4]

[-સમ ૧૫૮; -સમ ૧૫૧]

1 આવ. નિ. ગા. ૪૧૩
2 ,, ,, ૪૧૫
3 ,, ,, ૪૧૪
4 ,, આવ. ભા. ૪૩

અચલ બળદેવ [illegible] ધનુષ ઊંચો[1] હતો

[-સમ ૮]

વિજય બળદેવ ૭૩ લાખ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી સિદ્ધ થયો[1]

[સમ ૭૩]

સુપ્રભ બળદેવ ૫૧ લાખ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી સિદ્ધ થયો

[-સમ ૫૧]

નંદન બળદેવ ૩૫ ધનુષ ઊંચો હતો

[-સમ ૩૫]

રામ બળદેવ ૧૦ ધનુષ ઊંચો હતો.

[-સમ ૧૦]

રામ બળદેવ ૧૨ [illegible] વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી દેવ થયો.

[-સમ ૧૨]

ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવ ૮[illegible] ધનુષ ઊંચા હતા; અને તેમણે [illegible] લાખ વર્ષ રાજ્ય કર્યું[2]

[-સમ ૮[illegible]]

ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવ ૮૪ લાખ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી મરીને અપ્રતિષ્ઠાન નરકમાં ઉત્પન્ન થયા.

[-સમ ૮૪]

સ્વયંભૂ વાસુદેવે [illegible] વર્ષ વિજયમાં લીધાં.

[-સમ [illegible]]

પુરુષોત્તમ વાસુદેવ ૫[illegible] ધનુષ ઊંચા હતા.

[-સમ ૫[illegible]]

---

૧ બળદેવ અને વાસુદેવના દીક્ષા પ્રમાણ માટે જુઓ [illegible]

૨ બળદેવ અને વાસુદેવના આયુ માટે જુઓ [illegible]

પુરુષસિંહ વાસુદેવ દશ લાખ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી છઠ્ઠી તમા નરકમા ઉત્પન્ન થયો

[-સ્થા ૭૩૪]

પુરુષસિંહ વાસુદેવ દશ લાખ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી પાંચમી નરકમા ઉત્પન્ન થયો.

[-સમ ૧૩૩]

દત્ત વાસુદેવ ૩૫ ધનુષ ઊંચા હતા.

[-સમ ૩૫]

વાસુદેવ કૃષ્ણ ૧૦ ધનુષ ઊંચા હતા તે હજાર વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી ત્રીજી વાલુકાપ્રભા નરકમા ઉત્પન્ન થયા

[-સમ ૧ -સ્થા ૭૩૪]

કૃષ્ણ વાસુદેવની આઠ મહારાણીઓ ભગવાન અરિષ્ટનેમિ પાસે દીક્ષા લઈ સિદ્ધ થઈ—

૧ પદ્માવતી ૨ ગૌરી; ૩ ગાંધારી; ૪ લક્ષ્મણા; ૫. સુસીમા; ૬ જાંબવતી ૭ સત્યભામા ૮ રુક્મિણી.

[-સ્થા ૬૧૧]

૨. ભરતવર્ષના ભાવી બળદેવાદિ

જંબૂદ્વીપમા ભરતવર્ષમા આગામી ઉત્સર્પિણીમા બળદેવ-વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવો થનાર છે તેના આ પ્રમાણે—

બળદેવ	વાસુદેવ	પ્રતિશત્રુ
૧ જયંત	નંદ	તિલક
૨. વિજય	નંદમિત્ર	લોહજંઘ
૩ ભદ્ર	દીર્ઘબાહુ	વજ્રજંઘ
૪ સુપ્રભ	મહાબાહુ	કેસરી
૫. સુદર્શન	અતિબલ	પ્રહ્લાદ
૬ આનંદ	મહાબલ	અપરાજિત

૭ નંદન	બલભદ્ર	ભીમ
૮ પદ્મ	દ્વિપૃષ્ઠ	મહાભીમ
૯ સંકર્ષણ	ત્રિપૃષ્ઠ	સુગ્રીવ

આ બળદેવ-વાસુદેવોના નવ પિતા બળદેવની નવ માતા, વાસુદેવની નવ માતા પણ ઉત્પન્ન થશે.

એમના પૂર્વભવ, પૂર્વભવના નવ આચાર્યો પૂર્વભવમાં નવ નિદાનભૂમિ અને નવ નિદાનનાં કારણો પણ થશે.

[-સમ ૧૫૮]

૩ ઐરવતના બળદેવાદિ

જંબૂદ્વીપના ઐરવતવર્ષમાં આગામી ઉત્સર્પિણીમાં નવ બળદેવ-વાસુદેવના પિતા નવ બળદેવની માતા નવ વાસુદેવની માતા ઉત્પન્ન થશે. તેમનું વર્ણન ભરતના બળદેવ-વાસુદેવ જેમ સમજી લેવું તેમના પૂર્વભવો ૯ પૂર્વભવના આચાર્યો પૂર્વભવની નવ નિદાનભૂમિ, પૂર્વભવમાં નવ નિદાનકારણો એ બધું પણ થશે

[-સમ ૧૫૮]

ટિપ્પણ

૧. ૬૩ શલાકા પુરુષ — તીર્થંકર, ચક્રવર્તી બળદેવ-વાસુદેવ-પ્રતિવાસુદેવ આ ૬૩ શલાકા પુરુષ ભરતવર્ષમાં આ અવસર્પિણીમાં ક્રમશઃ કઈ રીતે થયા અને કોના કોનું સમકાલીન હતું તે નીચેના નકશા પરથી સમજાશે. આ નકશો આવશ્યક નિર્યુક્તિ વગેરે ગ્રંથના આધારે બનાવ્યો છે તે પ્રમાણે છે —

૧. તીર્થંકર ૨. ચક્રવર્તી ૩. બળદેવ ૪ વાસુદેવ ૫. પ્રતિવાસુદેવ

	૧	૨	૩	૪	૫
૧	૧ ઋષભદેવ	૧ ભરત			
૨	૨ અજિતનાથ	૨ સગર			
૩	૩ સંભવનાથ				

૪	૪ અભિનંદન				
૫	૫ સુમતિનાથ				
૬	૬ પદ્મપ્રભ				
૭	૭ સુપાર્શ્વનાથ				
૮	૮ ચંદ્રપ્રભ				
૯	૯ સુવિધિનાથ				
૧૦	૧૦ શીતલનાથ				
૧૧	૧૧ શ્રેયાંસનાથ		૧ અચલ	૧ ત્રિપૃષ્ઠ	૧ અશ્વગ્રીવ
૧૨	૧૨ વાસુપૂજ્ય		૨ વિજય	૨ દ્વિપૃષ્ઠ	૨ તારક
૧૩	૧૩ વિમલનાથ		૩ ભદ્ર	૩ સ્વયંભૂ	૩ મેરક
૧૪	૧૪ અનંતનાથ		૪ સુપ્રભ	૪ પુરુષોત્તમ	૪ મધુકૈટભ
૧૫	૧૫ ધર્મનાથ		૫ સુદર્શન	પુરુષસિંહ	૫ નિશુંભ
૧૬		૩ મઘવા			
૧૭		૪ સનત્કુમાર			
૧૮	૧૬ શાંતિનાથ	૫ શાંતિનાથ			
૧૯	૧૭ કુંથુનાથ	૬ કુંથુનાથ			
૨૦	૧૮ અરનાથ	૭ અરનાથ			
૨૧			૬ આનંદ	૬ પુરુષપુંડરીક	૬ બલિ
૨૨		૮ સુભૂમ			
૨૩			૭ નંદન	૭ દત્ત	૭ પ્રહ્લાદ
૨૪	૧૯ મલ્લિનાથ				
૨૫	૨૦ મુનિસુવ્રત	૯ મહાપદ્મ			
૨૬			૮ પદ્મ (રામ)	૮ નારાયણ (લક્ષ્મણ)	રાવણ
૨૭	૨૧ નમિનાથ	૧૦ હરિષેણ			
૨૮		૧૧ જય			
૨૯	૨૨ નેમિનાથ		૯ રામ (બલરામ)	કૃષ્ણ	૯ જરાસંધ
૩૦		૧૨ બ્રહ્મદત્ત			
૩૧	૨૩ પાર્શ્વ				
૩૨	૨૪ વર્ધમાન				

૬

સામાન્ય મહાપુરુષો

અંગવંશના ૭૭ રાજાઓએ ઘર છોડી દીક્ષા લીધી.
[-સમ ૭૭]

બાહુબલિ, બ્રાહ્મી અને સુંદરી ૮૪ લાખ પૂર્વ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી સિદ્ધ બુદ્ધ અને મુક્ત થયા
[-સમ ૮૪]

બાહુબલિ, બ્રાહ્મી અને સુંદરી ૫૦૦ ધનુષ ઊંચાં હતા.
[-સ્થા ૪૩૫]

સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ

ખંડ ૫

સંઘવ્યવસ્થા

૧

સંઘવ્યવસ્થા

૧ સંઘ

સંઘ ચતુર્વિધ છે —

૧ શ્રમણો, ૨ શ્રમણીઓ, ૩ શ્રાવકો ૪ શ્રાવિકાઓ

[— ૩૬૩]

૨ શ્રમણો

નિગ્રન્થ કે નિગ્રન્થીને નીચેનું બધું પૂર્વ અને ઉત્તર એ બે દિશાભિમુખ રહીને કરવું —

૧ પ્રવ્રાજન (વિધિપૂર્વક રજોહરણાદિ આપવું તે)

૨ મુંડન

૩ શિક્ષાપન (ગ્રહણ અને આસેવન શીખવારૂપ ... તથા પ્રતિલેખના વગેરેની વિધિ શીખવારૂપ આચરણ શિક્ષા)

૪ ઉપસ્થાપન (... પ્રથમ સામાયિક ... આપે છે અને પછી ... મહાવ્રતની વડી દીક્ષા ... છે)

૫. સંભોગ – સહભોજન;

૬ સંવાસ – સહવાસ;[1]

૭ સ્વાધ્યાયનો ઉદ્દેશ (અંગ આદિ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાનો ઉપદેશ આપવો તે);

૮ સમુદ્દેશ (અભ્યસ્ત શાસ્ત્રને વધારે સ્થિર કરવાનો ઉપદેશ આપવો તે);

૯ અનુજ્ઞાપન (અભ્યસ્ત શાસ્ત્રને સમ્યક્પ્રકારે ધારણ કરવાનો અને બીજાને શીખવવાનો ઉપદેશ);

૧૦ પાપકર્મની આલોચના (ગુરુ સમક્ષ અપરાધનું નિવેદન);

૧૧ પ્રતિક્રમણ (અશુભ અધ્યવસાય છોડી શુભ અધ્યવસાય ધારણ કરવા તે);

૧૨. નિંદા (આત્મસાક્ષીએ પોતાના અતિચારોની જુગુપ્સા કરવી તે — પશ્ચાત્તાપ);

૧૩ ગર્હા (ગુરુસમક્ષ પોતાના દોષ માટે પશ્ચાત્તાપ);

૧૪ વિત્રુટન (અતિચારને દૂર કરવો તે);

૧૫. વિશુદ્ધિ,

૧૬ તે નહીં કરવાની પ્રતિજ્ઞા;

૧૭ યથાયોગ્ય તપઃકર્મ પ્રાયશ્ચિત્તનો સ્વીકાર;

૧૮ અને મારણાંતિક સંલેખના–ભક્તપાનનો પરિત્યાગ કે પાદપોપગમન[2] સ્વીકારી મરણ નિરપેક્ષ થઈ પ્રવર્તન.

પ્રવ્રજ્યા, મુંડન, શિક્ષા, ઉપસ્થાપન, સંભોગ અને સંવાસ આ ત્રણ વિશે ન કરવી—

---

૧ પ્રવ્રજ્યાથી માંડીને સંવાસ સુધીના છ સ્થાનકો વિશે વિવેચન માટે જુઓ બૃહત્કલ્પ ગા. ૭૩૭

૨. પાદપ એટલે વૃક્ષ. તેમ સ્થિર થઈ આમરણાંત ત્યાગ તે પાદપોપગમન.

૧ પંડક (નપુંસક);[1]

૨. વાતિક (જનને સ્ત્રિયમાં વિકાર થતાં મૈથુન કર્યા વિના શાંત ન થઈ શકનારો);[2]

૩ ક્લીબ (જનને સ્ત્રિયના વિકારમાત્રથી જેને વીર્યપાત થાય છે તે)[3]

[—સ્થા ૧ ૧]

પ્રવ્રજ્યા ત્રણ છે —

(૧) ૧ ઇહલોક પ્રતિબદ્ધા (આ લોકમાં જ સારું ખાવા પીવાનું મળે એ અભિલાષથી સેવાતી દીક્ષા);[4]

૨ પરલોક પ્રતિબદ્ધા[5] (અત્યારે સંયમ પાળીશું તો પરલોકમાં અવશ્ય નીચ કામભોગની પ્રાપ્તિ થશે એવા આશયથી સેવાતી)

૩ ઉભયપ્રતિબદ્ધા

---

૧ જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ન. ૩.

૨. ટીકાકાર અહીં વાતાંતરે વ્યાધિત – રોગી એવો અર્થ પણ બતાવે છે.

૩ વર્તિક અને ક્લીબ એ વીર્યસ્ખલનને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તો તે નપુંસક બની જાય છે. નિરીક્ષણ માત્રથી વીર્યપાત થાય તો તે દૃષ્ટિક્લીબ; તે જ પ્રમાણે શબ્દશ્રવણથી થાય તો શબ્દક્લીબ; તે જ પ્રમાણે આશ્લેષ માટે કે નિમંત્રણ માટે વીર્યપાત થાય તો આશ્લિષ્ટક્લીબ અને નિમંત્રણક્લીબ — એવા ક્લીબના ચાર ભેદ છે. આ સિવાય પણ બીજા પ્રકારના નપુંસકો શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યા છે. વિશેષ માટે જુઓ બૃહત્કલ્પ ગા ૫૧૩૮ થી.

બૌદ્ધ શાસ્ત્રમાં પણ પંડક અને નપુંસક (ઉભયવ્યંજન) ને પ્રવ્રજ્યા દેવાની મનાઈ છે. જુઓ વિનય ૫ ૧૧૫, ૧૧૮ પંડક કેવી રીતે ભિક્ષુસંઘને દૂષિત બનાવે છે તેનું વર્ણન વિનય અને બૃહત્કલ્પનું સમાન સરખું છે.

૪ આગળી દીક્ષા લેનાર જ્યારે નથી પાળતા ત્યારે ભગવાન બુદ્ધે તેમનું નિયમન કરવા માટે અમુક નિયમો બનાવ્યા. વિનય ૫ ૧૦૦.

(૨) ૧ પુરતઃપ્રતિબદ્ધા (પ્રવ્રજ્યા કરતાં શિષ્ય-પરિવાર સારો એવી ભાવી શિષ્યોની આશાથી લેવાતી);
  ૨. માર્ગતઃપ્રતિબદ્ધા (દીક્ષા તો લે, પણ પૂર્વ સ્નેહીનો સ્નેહ તૂટે નહીં);
  ૩ ઉભયતઃપ્રતિબદ્ધા;

(૩) ૧ પીડા આપીને આપવામાં આવતી;
  ૨. ભગાડીને આપવામાં આવતી;
  ૩ સંભાષણ કરીને આપવામાં આવતી.

(૪) ૧ ગુરુસેવાએ લેવાતી પ્રવ્રજ્યા,
  ૨ ઉપદેશના પ્રભાવથી લેવાતી–દેવાતી;
  ૩ સંકેત પ્રવ્રજ્યા (ભરતમાં ઊતરીને જેમકે કહેવાલો દીક્ષા લેશો તો હું લઈશ એવી રીતે લેવાતી)

પ્રવ્રજ્યા ચાર છે

(૧) ૧–૩ ઉપર પ્રમાણે,
  ૪ અપ્રતિબદ્ધા (માત્ર ચારિત્રની પાલના માટે લેવાતી, જેનું ધ્યેય મોક્ષ સિવાય બીજું કાંઈ ન હોય);

(૨) ૧–૩ ઉપર પ્રમાણે;
  ૪ અપ્રતિબદ્ધા.

(૩) ૧ પીડા આપીને આપવામાં આવતી;[1]
  ૨ ભગાડીને આપવામાં આવતી;[2]
  ૩ ઉપદેશ આપીને આપવામાં આવતી;[3]

---

૧ અહીં મૂળ પાઠ થી એવો અર્થ થાય — પોતાનું શારીરિક કે વિચાલન કેવાક પ્રમાણમાં થતી દેવાતી દીક્ષા.

૨. મૂળ અર્થ કોઈ ઋણ લઈને ભાગનારો આવતી.

૩. અહીં મૂળ પાઠ થી એવો અર્થ થાય – ઉપદેશથી અપાતી દીક્ષા આપવી તે

૪ પરિતૃપ્ત કરીને આપવામાં આવતી.

(૪) ૧–૩ ઉપર પ્રમાણે;

૪ વિહગગતિ પ્રવ્રજ્યા (જેનું સૌ કોઈ મરી ખૂટ્યું હોય તેવા એકાકીની દીક્ષા)

(૫) ૧ નટખાદિતા (સંવેગશૂન્ય હોવા છતાં નટની પેઠે બાહ્ય વેશ ભજવી આહારપ્રાપ્તિ માટે લેવાતી);

૨ ભટખાદિતા (પોતાના બળનું ભટની જેમ પ્રદર્શન કરીને અથવા આટ બન્દિપ્રિય થઈ ભિક્ષા મેળવનારની પ્રવ્રજ્યા);

૩ સિંહખાદિતા (સિંહની પેઠે રુકનું ખાતો હોય તેમ તથા ડર વિના કે હીનતાનો ભાવ લાવ્યા વિના કે બીજે દૂર લઈ જયા વિના મળે ત્યાં જ ખાઈ લેનારની દીક્ષા)

૪ શૃગાલખાદિતા (શિયાળની પેઠે આત્મવશાત્ આ તો મળ્યું છે એમ હીનતાના ભાવથી તથા દૂર લઈ જઈને ખાય તેની દીક્ષા).

(૬) કૃષિ ચાર પ્રકારની છે—

૧ એક વખત વાવવું પડે તેવી (બાર બાજરાની);

૨ વારવાર વાવવું પડે તેવી (ચોખાની);

૩ એક વખત નીંદવું પડે તેવી;

૪ વારવાર નીંદવું પડે તેવી.

પ્રવ્રજ્યા પણ કૃષિની જેમ ચાર પ્રકારની છે.[૧]

૧ (૧) [illegible] તીર્થંકરના [illegible] [illegible] અને તે [illegible] પ્રકારની [illegible] (૨) [illegible] [illegible] પ્રકારની [illegible] અને અન્તિમ તીર્થંકરના [illegible] ન હોય [illegible]

(૭) ૧ ધાન્યના કણસલા જેવી (ખળામાં ફક્ત નાખી ધાન્યને ખળામાં કણસલાં કણ છે તેવા નિર્દોષ આલોચના રૂપી);

૨. ખળામાં ફેલાવામાં ઉડાડવામાં આવે છે અને પછી જે કણસલાં થાય છે તે ધાન્ય જેવી (જેને પછી શુદ્ધ કરવામાં થોડા પ્રયત્નની જ આવશ્યકતા રહે છે);

૩ ઢોરે ખૂંદીને તૈયાર કરેલા ધાન્યના કણસલા જેવી (જેને હજુ વધુ શુદ્ધ કરવા શ્રમ અને સમયની અપેક્ષા છે તેવી);

૪ લણીને ખળામા નાખેલા ધાન્યના કણસલા જેવી (જેને તો હજુ બધું જ સાફ કરવાનું બાકી છે).

[-સ્થા ૩૫૫]

પ્રવ્રજ્યાના દશ પ્રકાર છે[૧]—

૧ સ્વેચ્છાથી કે પરેચ્છાથી (છંદ);
૨. રોષથી;
૩ દારિદ્રયથી;
૪ સ્વપ્નથી કે સ્વપ્નમાં;
૫. પ્રતિશ્રુતા (પૂર્વે આપેલા વચન અનુસાર);
૬ સ્મરણ કરાવવાથી (પૂર્વવૃત્તાંત યાદ કરાવવાથી);
૭ રોગથી;
૮ અનાદરથી;

[illegible] (૩) [illegible] (૪) [illegible] તે [illegible]

૧. [illegible] માટે જુઓ [illegible]

૯ દેવદ્વારા પ્રતિબોધ પામી
૧ પુત્રપ્રમાણી.

[-૨૫ ભા૧]

૩ આચાર્યોપાધ્યાય

આચાર્ય ચાર પ્રકારના છે[૧]—

(૧) ૧ પ્રવ્રજ્યાચાર્ય હોય પણ ઉપસ્થાપનાચાર્ય ન હોય;[૨]
  ૨ ઉપસ્થાપનાચાર્ય હોય પણ પ્રવ્રજ્યાચાર્ય ન હોય;
  ૩ પ્રવ્રજ્યાચાર્ય હોય અને ઉપસ્થાપનાચાર્ય પણ હોય
  ૪ પ્રવ્રજ્યાચાર્ય ન હોય અને ઉપસ્થાપનાચાર્ય પણ ન હોય ન ધર્માચાર્ય[૩]

(૨) ૧ ઉદ્દેશનાચાર્ય હોય પણ વાચનાચાર્ય[૪] ન હોય;
  ૨ વાચનાચાર્ય હોય પણ ઉદ્દેશનાચાર્ય ન હોય

---

૧ વ્યવહારસૂત્ર ઉ. ૧ સૂત્ર ૧૧માં આચાર્યના ત્રણ ભેદ બતાવ્યા છે (૧) પ્રવ્રજ્યાચાર્ય (૨) ઉપસ્થાપનાચાર્ય અને (૩) ધર્માચાર્ય

૨. સામાયિકારોપણદ્વારા પ્રવ્રજ્યા આપે તે પ્રવ્રજ્યાચાર્ય; અને ઉપસ્થાપના – પાંચ મહાવ્રતના આરોપણદ્વારા વડીદીક્ષા આપે તે ઉપસ્થાપનાચાર્ય

૩ જેણે કેવળ ઉપદેશ આપી દીક્ષા માટે તૈયાર બનાવ્યો હોય પણ પ્રવ્રજ્યા કે ઉપસ્થાપના પોતે ન કર્યા હોય તે ધર્માચાર્ય

૪ તું હવે અમુક સૂત્રનો અધિકારી છે એવો શાસ્ત્રપાઠનો અધિકાર આપનાર આચાર્ય તે ઉદ્દેશનાચાર્ય; અને શાસ્ત્રનું પાન કરાવે તે વાચનાચાર્ય

૩ ઉદ્દેશનાચાર્ય હોય અને વાચનાચાર્ય પણ હોય;

૪ ઉદ્દેશનાચાર્ય ન હોય અને વાચનાચાર્ય પણ ન હોય.[1]

[-સ્થા ૩૨]

૪ ગણી કેવા હોય ?

ગણીની આઠ સંપત્તિ છે[2] —

૧ આચારસંપત્તિ ૨ શ્રુતસંપત્તિ; ૩ શરીરસંપત્તિ; ૪ વચનસંપત્તિ; ૫. વાચનાસંપત્તિ; ૬ મતિસંપત્તિ; ૭ પ્રયોગ (એટલે વાદવિષયક) સંપત્તિ, ૮ સંગ્રહ (અર્થાત્ ક્ષેત્ર, કાલ આદિના સ્વીકારની યથોચિતતા સમજવા રૂપી) સંપત્તિ.

[-સ્થા ૬૦૧]

૬ સ્થાનયુક્ત અણગાર ગણ ધારણ કરી શકે —

૧ શ્રદ્ધાળુ ૨ સત્યવાન્; ૩ મેધાવી; ૪ બહુશ્રુત; ૫. શક્તિમાન્; ૬ અલ્પાધિકરણ—કલેશરહિત.

[-સ્થા ૪૭૫]

૧ અર્થાત્ કોઈ ધર્મોપદેશ આપીને દૂર રહેનાર ધર્માચાર્ય. તે બંને ઉદ્દેશ નથી આપતા કે વાચના આપતા નથી.

૨ [illegible] સાધુને [illegible] તે [illegible] તે [illegible] નામક તે ગણી. અર્થાત્ આચાર્ય. તેની સંપત્તિ [illegible] માટે જુઓ [illegible] ઇત્યા. આ જ પ્રમાણે બૌદ્ધ મતે [illegible] માટે જુઓ વિનય ૫ ૧૧

આ માટે [illegible] જુઓ પ્રકરણ [illegible] ટિપ્પણ ૫.

૫. આચાર્યોપાધ્યાયના અતિશયો

ગણને વિષે આચાર્યોપાધ્યાયના પાંચ અતિશય છે[1] —

૧ આચાર્યોપાધ્યાય ધૂળવાળા પગ ઉપાશ્રયમાં લાવી બીજા પાસે ઝટકાવરાવે કે લૂછાવે તો પણ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન નથી ગણાતું

૨ આચાર્યોપાધ્યાય મળમૂત્રનો ઉત્સર્ગ અથવા તેની શુદ્ધિ ઉપાશ્રયમાં કરે તો પણ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન નથી ગણાતું

૩ આચાર્યોપાધ્યાય ઇચ્છે તો વૈયાવૃત્ય કરે અને ન ઇચ્છે તો ન કરે તો પણ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન નથી ગણાતું

૪ આચાર્યોપાધ્યાય ઉપાશ્રયમાં એક રાત કે બે રાત એકલા રહે તો પણ અતિક્રમણ નથી થતું

૫ આચાર્યોપાધ્યાય ઉપાશ્રયની બહાર ગમે ત્યાં એક રાત કે બે રાત એકલા રહે તો પણ અતિક્રમણ નથી.

[-સ્થા ૪૩૮]

આચાર્યોપાધ્યાયના ગણને વિષે સાત અતિશય છે —

૧-૫ ઉપર પ્રમાણે ૬ ઉપકરણની વિશેષતા; ૭ ભક્તપાનની વિશેષતા

[૫ ૫૭]

૬ કલહના કારણો અને નિવારણ

ગણમાં પાંચ કારણે આચાર્યોપાધ્યાય કલહ કરાવે —

૧ ગણમાં રહેનાર શ્રમણોને સમ્યક્ રીતે આજ્ઞા કે નિષેધ ન કરે;

૨ વયોજ્યેષ્ઠ કે જ્ઞાનાદિથી જ્યેષ્ઠ સાધુને યોગ્ય રીતે વંદનકર્મનો પ્રયોગ ન કરે;

૧ આ પાંચ સૂત્ર ૬, ઉ. ૨ માં આ જ સૂત્ર છે અને તેનો વિસ્તાર ભાષ્યમાં છે

૩ કાલક્રમે જેને વાચના આપવાની હોય તેને તે પ્રમાણે આપે નહિ.[1]

૪ ગણમાં ગ્લાન અને શૈક્ષની સેવા કરવાની વ્યવસ્થા ઠીક ન કરે

૫ જેમ તેમ આજ્ઞા લઈને કે લીધા વિના વિહરતા રે

[–સ્થા [illegible]]

આચાર્યોપાધ્યાય પાંચ કારણે ગણમાંથી [illegible] ચાલી શકે :—

૧-૫ ઉપર્યુક્તથી ઊલટી રીતે વર્તે તો.

[–સ્થા [illegible]]

આચાર્યોપાધ્યાય સાત કારણે ગણનો સંગ્રહ કરી શકે :—

૧ સમ્યક્ પ્રકારે આજ્ઞા ના નિષેધનો પ્રયોગ કરે

૨ સમ્યક્ પ્રકારે વયોજ્યેષ્ઠ કે જ્ઞાનજ્યેષ્ઠને વંદન કર્મ કરે;

૩ કાલક્રમે વાચનાયોગ્યને વાચના આપે;

૪ ગણમાં રોગી અને શૈક્ષની સેવાની વ્યવસ્થા કરે

૫ સ્વ છંદવિહારને રોકે;

૬ ઉપકરણ સમ્યક્ પ્રકારે મળે તેવી ગોઠવણ કરે

૭ મળેલાં ઉપકરણની સમ્યક્ પ્રકારે રક્ષાનો પ્રબંધ કરે.

આચાર્યોપાધ્યાય સાત કારણે ગણનો સંગ્રહ ન કરી શકે—

૧–૭ ઉપરથી ઊલટું વર્તન હોય તો.

[–સ્થા [illegible]]

---

૧ વાચના આપવાના કાલક્રમની વિશેષ [illegible] માટે જુઓ [illegible] ટિપ્પણ નં. ૧

૭ ગણ છોડવાના કારણો

પાંચ કારણે આચાર્ય-ઉપાધ્યાય ગણ છોડી ચાલ્યા જાય —

૧ તેમની આજ્ઞા કે નિષેધ ગણમાં ન પળાતાં હોય;

૨ યથાજ્યેષ્ઠ કે યથારત્ન ક્રમપ્રમાણે વંદન ન કરે;

૩ યથાકાલ ધર્મની વાચના ન આપે;

૪ પોતાના ગણની કે અન્યના ગણની સાધ્વીમાં આસક્ત થાય;

૫ પોતાના સગાસંબંધી ગણથી બહાર ગયા હોય તેમનો સંગ્રહ અને ઉપકાર કરવા ખાતર.

(૪૫૧ ૧૦)

સાત કારણો જાણીને સાધુ ગુરુની રજા માગી ગણને છોડીને જાય તે આ —

૧ મને સર્વ ધર્મ પસંદ છે;

૨ મને અમુક ધર્મ ગમે છે પણ અમુક નથી ગમતા;

૩ સર્વ ધર્મમાં મને સંશય છે;

૪ અમુકમાં મને સંશય છે અને અમુકમાં નથી;

૫ સર્વ ધર્મ દેવા ચાહું છું;

૬ અમુક ધર્મ દેવા માગું છું અને અમુક દેવા નથી ચાહતો;

૭ એકલવિહાર પ્રતિમા સ્વીકારી વિચરવા [illegible] છું.

[–સ્થા ૨૩૧]

૮ શિષ્ય અને સ્થવિર

અંતેવાસી ચાર પ્રકારના છે—

(૧) ૧ પ્રવ્રજ્યાશિષ્ય હોય પણ ઉપસ્થાપનાશિષ્ય ન હોય;
  ૨ ઉપસ્થાપનાશિષ્ય હોય પણ પ્રવ્રજ્યાશિષ્ય ન હોય;
  ૩ પ્રવ્રજ્યાશિષ્ય હોય અને ઉપસ્થાપનાશિષ્ય પણ હોય;
  ૪ પ્રવ્રજ્યાશિષ્ય પણ ન હોય અને ઉપસ્થાપનાશિષ્ય પણ ન હોય.

(૨) ૧ ઉદ્દેશનાશિષ્ય હોય પણ વાચનાશિષ્ય ન હોય;
  ૨ વાચનાશિષ્ય હોય પણ ઉદ્દેશનાશિષ્ય ન હોય;
  ૩ ઉદ્દેશનાશિષ્ય હોય અને વાચનાશિષ્ય પણ હોય;
  ૪ ઉદ્દેશનાશિષ્ય ન હોય અને વાચનાશિષ્ય પણ ન હોય.

[–સ્થા ૩૧]

સ્થવિરની ત્રણ ભૂમિ છે[1] —

૧ જાતિસ્થવિર (૬૦ વર્ષનો);
  શ્રુતસ્થવિર (સ્થાનાંગ-સમવાયાંગને ધારણ કરે તે);

[1] જુઓ આગળ સૂત્ર ૯ ૧ સૂત્ર ૧૨.

૩ પર્યાયસ્થવિર (વીસ વર્ષનો શ્રમણપર્યાય જેનો થયો હોય તે)

[–સ્થા [illegible]]

શૈક્ષની ત્રણ ભૂમિ છે[1] —

૧ ઉત્કૃષ્ટ છ માસ; ૨ મધ્યમ ચાર માસ; ૩ જઘન્ય સાત રાત્રી.

[–સ્થા [illegible]]

૯ અનુજ્ઞા વગેરે

અનુજ્ઞાના[1] ત્રણ પ્રકાર છે —

૧ આચાર્યત્વે આપવી તે; ૨ ઉપાધ્યાયત્વે આપવી તે; ૩ ગણિત્વે આપવી તે.

તે જ પ્રમાણે સમનુજ્ઞા[2] ઉપસંપદા[3] અને પરિત્યાગ[4] વિષે સમજવું.

[સ્થા [illegible]]

[illegible]

[illegible]

૧૦ દુષ્ટ શિષ્યો[1]

(૧) ગુરુની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રત્યનીક — પ્રતિકૂલ છે —

૧ આચાર્ય પ્રત્યનીક; ૨. ઉપાધ્યાયપ્રત્યનીક ૩ સ્થવિરપ્રત્યનીક

(૨) ગતિની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રત્યનીક છે—

૧ ઇહલોકપ્રત્યનીક ૨. પરલોકપ્રત્યનીક ૩ ઉભયલોકપ્રત્યનીક

(૩) સમૂહની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રત્યનીક છે—

૧ કુલપ્રત્યનીક (એક આચાર્યની સંતતિ તે કુલ)
૨. ગણપ્રત્યનીક (ત્રણ ત્રણ કુલ મળીને ગણ)
૩ સંઘપ્રત્યનીક (અનેકગણસમૂહ તે સંઘ).

(૪) અનુકંપાની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રત્યનીક છે—

૧ તપસ્વીપ્રત્યનીક; ૨. ગ્લાનપ્રત્યનીક; ૩ શૈક્ષપ્રત્યનીક

(૫) ભાવપ્રત્યનીક ત્રણ છે—

૧ જ્ઞાનપ્રત્યનીક; ૨ દર્શનપ્રત્યનીક; ૩ ચારિત્રપ્રત્યનીક.

(૬) શ્રુતપ્રત્યનીક ત્રણ છે —

૧ સૂત્રપ્રત્યનીક; ૨. અર્થપ્રત્યનીક ૩ તદુભયપ્રત્યનીક
[–સ્થા ૨૦૮]

૧૧. વ્યવહાર

વ્યવહાર પાંચ પ્રકારનો[2] છે—

૧ આગમવ્યવહાર; ૨. શ્રુતવ્યવહાર; ૩ આજ્ઞાવ્યવહાર; ૪ ધારણાવ્યવહાર (ગીતાર્થે કરેલ વ્યવહારનો પ્રસંગ યાદ

---

૧. આવું સૂત્ર ભગવતીમાં શ. ૮ ઉ. ૮ સૂ. ૩૩૯.

૨. આ સૂત્ર ભગવતીમાં પણ શ. ૮ ઉ. ૮ સૂ. ૩૪૦. વળી વ્યવહારસૂત્ર ઉ. ૧૦ સૂ. ૩. વિશેષ વિવેચન માટે જુઓ [illegible] અંતે ટિપ્પણ ન.

કરી તેવ પ્રસંગે વર્તવું તે); ૫. જીતવ્યવહાર (રૂઢિથી ચાલ્યો આવતો)

જ્યાં સુધી કોઈ પણ વિષયમાં આગમથી વ્યવસ્થા મળી શકતી હોય ત્યાં સુધી તે આગમનો આશ્રય લઈ વ્યવહાર કરવો જોઈએ. જે વિષયમાં આગમ ન હોય તેમાં શ્રુતાનુસારી વ્યવહાર કરવો અને શ્રુત પણ ન હોય તેમાં આજ્ઞાનો આશ્રય લેવો; આજ્ઞા પણ ન હોય તો ધારણાનો આશ્રય લેવો અને ધારણા પણ ન હોય તો જીતનો આશ્રય લઈ વ્યવહાર કરવો. આમ આગમાદિથી વ્યવહાર ચલાવવો જોઈએ. જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ પડે ત્યારે ત્યારે આમ આગમાદિ વ્યવહારનો સમ્યક્ પ્રકારે આશ્રય લઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે તેઓ જિનાજ્ઞાના સમ્યક્ આરાધક થાય છે.

[-સ્થા ૪૨૧]

૧૨. કલ્પ

કલ્પસ્થિતિ (સાધુના આચારની મર્યાદા)[1] છ પ્રકારની છે—

(૧) ૧ સામાયિકકલ્પસ્થિતિ (સામાયિક વિષેના આચારની મર્યાદા);[2]

૨ છેદોપસ્થાપનિક કલ્પસ્થિતિ (અમુક વખત પછી પાંચ મહાવ્રતોના આરોપણરૂપ ચારિત્રની મર્યાદા);

૩ નિર્વિશમાન કલ્પસ્થિતિ (પરિહારવિશુદ્ધિ તપ સ્વીકારનારની મર્યાદા)

---

૧ સાધુઓનો આચાર કલ્પસૂત્રમાં પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો છે. પર્યુષણમાં વ્યાખ્યાન તે પણ કલ્પસ્થિતિ કહેવાય. દશ કલ્પની વ્યાખ્યા માટે જુઓ યથાસ્થાન ટિપ્પણ.

૨ આ તથા બીજાના ભેદોની સમજૂતી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૯.

(૨) ૧ નિર્વિષ્ટ કલ્પસ્થિતિ (પારિહારિક તપસ્યા પૂરી કરનારની આચારમર્યાદા)

૨. જિનકલ્પસ્થિતિ (ગચ્છથી બહાર જઈ તપસ્યાપૂર્વક જીવન વિતાવનારની મર્યાદા);[૧]

૩ સ્થવિરકલ્પસ્થિતિ (ગચ્છવાસી આચાર્યાદિની આચારમર્યાદા).[૨]

[–સ્થા ૨ ૬]

કલ્પસ્થિતિ ૭ પ્રકારની છે[૩] —

૧–૬ ઉપર્યુક્ત.

[–સ્થા ૫૩]

કલ્પના પરિમન્થુ (ઘાતક) ૭ છે[૪] —

૧ સંયમનો પરિમન્થુ કૌકુચિત[૫] છે;

૨. સત્યવચનનો પરિમન્થુ મૌખર્ય છે;

૩ ઈર્યાપથિકીનો પરિમન્થુ ચક્ષુલોલુપતા છે;

૪ એષણાગોચરીનો પરિમન્થુ તિતિણિક છે (ભિક્ષાચર્યામાં ઈષ્ટ વસ્તુ ન મળતા ખિન્ન થઈ જેમતેમ બોલવું તે);

૫. મુક્તિમાર્ગનો પરિમન્થુ ઇચ્છા-લોભ છે

૬ મોક્ષમાર્ગનો પરિમન્થુ લોભથી નિદાન કરવું તે છે ભગવાને, સર્વત્ર ભગવાને અનિદાનતાની પ્રશંસા કરી છે

[–સ્થા ૫૨૯]

---

૧. બૃહત્કલ્પ ઉદ્દેશક ૧ ની ટિપ્પણી ન. ૧

૨. બૃહત્કલ્પ ઉદ્દેશકને અંતે ટિપ્પણી ન. ૧૧

૩ બૃહત્કલ્પ ઉ ૬, સૂ. ૧૯

બૃહત્કલ્પ ઉ ૬ સૂ. ૧૯.

૫. જેવાના સ્થાને નહિ કરવી એમ નાખવા એ તે સ્થાનકૌકુચિત — કુચેષ્ટા. હાથથી અંગચેષ્ટા કરે અથવા શરીર કે કાયાની કુચેષ્ટા તે શરીરકૌકુચિત. અને મોઢેથી સીટી વગાડે અગર બીજાને હસાવે તેવું બોલે તે ભાષાકૌકુચિત.

૧૩ સમાચારી[1]

સમાચારી દશ પ્રકારની છે[2] —

૧ ઇચ્છાકાર ('આપની ઇચ્છા હોય તો કરું–કરો' એમ કહેવું તે);

૨ મિથ્યાકાર ('મારું દુષ્કૃત્ય મિથ્યા થાઓ' એમ કહેવું તે).

૩ તથાકાર ('આપનું કહેવું યથાર્થ છે' એમ કહેવું તે).

૪ આવશ્યિકા ('આવશ્યક કામ છે' કહી બહાર જવું તે).

૫ નૈષધિકી (બહાર જઈ આવ્યા બાદ, હવે હું ગમન વ્યાપાર બંધ કરું છું એમ કહેવું તે)

૬ આપૃચ્છના (બધી ક્રિયાઓ કરતા ગુરુને પૂછવું તે).

૭ પ્રતિપૃચ્છા (પહેલા રજા ન મળી હોય તેવી ક્રિયા માટે નિમિત્ત હોતાં ફરી પૂછવું તે);

૮ છંદના (લાવેલી ભિક્ષામાંથી કોઈને જોઈતું હોય તો લ્યો એમ કહેવું તે);

૯ નિમંત્રણ (લાવ્યો ન હોય પણ ભિક્ષાદિ લાવી આપવા પૂછવું તે)

૧૦ ઉપસંપદ (જ્ઞાનાદિ અર્થે ગચ્છ છોડીને અન્ય સાધુને આશ્રયે રહેવું તે).

આ દશ પ્રકારની સમાચારી કાલના વિષયમાં કહી છે[3]

[–સ્થા ૭૪૯]

---

૧ જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૧

૨ દશ પ્રકારની વિશેષ સમાચારી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૩

૩ જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૪

૧૪ સંભોગ-વિસંભોગ

સંભોગ[1] (અર્થાત્ સમાન સમાચારીવાળા ભિક્ષુઓનું સાથે મળીને ભોજન આદિ) તેના બાર પ્રકાર છે.—

૧ ઉપધિ (વસ્ત્રપાત્રાદિ); ૨. શ્રુત (શ્રુતની વાચના); ૩ ભક્તપાન; ૪ અંજલિપ્રગ્રહ (હાથ જોડી નમસ્કાર કરવો); ૫ દાન (શિષ્યનું); ૬ નિમંત્રણ (નિમંત્રણ); ૭ અભ્યુત્થાન (માન આપવા આસનેથી ઊભા થવું); ૮ કૃતિકર્મ (વંદન); ૯ વૈયાવૃત્યકરણ (સેવાચાકરી); ૧૦ સમવસરણ (સાધુઓનો મેળો); ૧૧ સંનિષદ્યા (આસન); ૧૨ કથાપ્રબન્ધન (વાદ).

[–સમ ૧૨]

શ્રમણ નિર્ગ્રંથના ખોટા આચારને પોતે જોયો હોય કે બીજા શ્રદ્ધેય જન પાસેથી સાંભળ્યો હોય તો તે વિષે વધારેમાં વધારે ત્રણ વખત આલોચનાનો અવસર દેવો પણ પછી સંભોગને તોડી વિસંભોગ કરે તો આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન નથી ગણાતું

[–સ્થા ૧૭૭]

પાંચ કારણે શ્રમણનિર્ગ્રંથ સાંભોગિક સાધર્મિકને વિસાંભોગિક બનાવે તો અતિક્રમણ નથી —

૧ અકૃત્યસેવન કર્યું હોય;

---

૧ આનું વિસ્તારથી વિવેચન નિશીથસૂત્રના પાંચમા ઉદ્દેશના ભાષ્યમાં છે. આ ગાથા નિશીથભાષ્યમાં છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સંભોગના છ પ્રકાર જોવાથી મળ્યા છે. અને [illegible] [illegible] બાર ભેદોને ભિન્ન સંભોગના [illegible] ૧૨ [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] ગાથાઓ ([illegible] [illegible]) [illegible] [illegible] છે. અને [illegible] [illegible] નિશીથનો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. સંભોગનો [illegible] અર્થ [illegible] છે કે સમાન સમાચારી વાળા ભિક્ષુઓનો સાથે મળીને ભોગ તે સંભોગ. તેના ઉપધિ આદિ વિષયોને બાર ભેદ [illegible]. તે ભેદોની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] ન ૧૨.

૨ અકૃત્ય કર્યાં છતાં આલોચના ન લે

૩ આલોચના કર્યાં છતાં પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે;

૪ પ્રાયશ્ચિત્ત લઈ પણ પાર પાડે નહિ;

૫. અરે! આ સ્થવિરો જ વારવાર આચારનું અતિક્રમણ કરી અકૃત્યો કરે છે તો મારું તેઓ શું કરવાના હતા? એમ કહે.

[-સ્થા ૩૪૮]

આ નવ સાધર્મિક સાથે સંભોગ તોડી વિસંભોગ કરે તો અતિક્રમણ નથી —

૧ આચાર્યપ્રત્યનીક ૨ ઉપાધ્યાયપ્રત્યનીક; ૩ કુલપ્રત્યનીક; ૫. ગણપ્રત્યનીક; ૬ સંઘપ્રત્યનીક; ૭ જ્ઞાનપ્રત્યનીક; ૮ દર્શનપ્રત્યનીક; ૯ ચારિત્રપ્રત્યનીક

[-સ્થા ૬૬૧]

૧૫. નિર્ગ્રન્થ-નિર્ગ્રન્થીના નિયમો

નિગ્રન્થ ચાર કારણે નિગ્રન્થી સાથે બોલે તો અતિક્રમણ નથી—

૧ માર્ગ પૂછતો હોય; ૨. માર્ગ દેખાડતો હોય; ૩ અશનપાનાદિ દેતો હોય ૪ અશનપાનાદિ દેવરાવતો હોય.

[-સ્થા ૨૯૦]

નિગ્રન્થો પાંચ કારણે નિગ્રન્થીઓ સાથે એક ઠેકાણે સ્થાન, શય્યા અને નિષદ્યા કરે તો અતિક્રમણ નથી.—

૧ કોઈ નિગ્રન્થો અને નિગ્રન્થીઓ જેમાંથી જલદી નીકળી ન શકાય, જેમાં બીજાની આવજાવ થતી ન હોય તેવા વેરાન લાંબા ગાળાવાળા કોઈ જંગલમાં આવી ચડયા હોય તો;

૨. કોઈ ગ્રામ, નગર કે શહેર વગેરેમાં અમુકને ઉપાશ્રયની સગવડ મળી હોય પણ બીજાને કોઈ પણ પ્રકારે સગવડ ન મળી હોય તો તેવે સમયે એકત્ર સ્થાન આદિ કરે તો;

૩ નાગકુમાર કે સુપર્ણકુમારાવાસમાં જગ્યા મળી હોય તો;

૪ જો ચોરો આવી નિગ્રન્થીનાં કપડાં લઈ જાય તેવું હોય તો;

૫. જો યુવાનો નિગ્રન્થી સાથે મૈથુન સેવવા આવે એવો ડર હોય તો

અચેલ નિગ્રન્થ એકલો હોય તો સચેલ નિગ્રન્થી સાથે પાંચ કારણે રહે તો અતિક્રમણ નથી[1] —

૧ વિક્ષિપ્તચિત્ત હોય; ૨ દૃપ્તચિત્ત હોય, ૩ કામગ્રસ્ત હોય; ૪ ઉન્માદી હોય; ૫. નિગ્રન્થીએ તેને દીક્ષા અપાવી હોય.

[-સ્થા ૪૧૭]

પાંચ કારણે શ્રમણનિગ્રન્થ નિગ્રન્થીને પકડી રાખે કે ટેકો આપે તો અતિક્રમણ નથી.—

૧ જો કોઈ પશુ કે પક્ષી નિગ્રન્થીને મારતું હોય;

૨ દુર્ગ કે વિષમમાર્ગેથી નિગ્રન્થી પ્રસ્ખલિત થતી હોય કે પડી જતી હોય;

૩ નિગ્રન્થી કાદવકીચડમાં ફસાઈ ગઈ હોય કે લપટી પડતી હોય તો;

૪ નિગ્રન્થીને નાવમાં ચડાવવી હોય કે તેમાંથી ઉતારવી હોય.

૧ [illegible]

૫. જે નિગ્રન્થી ક્ષિપ્તચિત્તા દૃપ્તચિત્તા યક્ષાવિષ્ટ, ઉન્માદી, ઉપસર્ગયુક્તા સાધિકરણા સપ્રાયશ્ચિત્તા, યાવત્ જેણે ભક્તપાનનો ત્યાગ કર્યો હોય તેવી, અથવા અર્થજાત[1] હોય તો

[—સ્થા ૩૪૦]

૭ કારણે નિગ્રન્થ નિગ્રન્થીને પકડી રાખે કે ટેકો આપે તે અતિક્રમણ નથી[2]—

૧ ક્ષિપ્તચિત્તા હોય; ૨ દૃપ્તચિત્તા હોય ૩ યક્ષાવિષ્ટ હોય, ૪ ઉન્માદી હોય ૫ ઉપસર્ગ આવી પડ્યા હોય ૬ સાધિકરણા હોય.

[—સ્થા ૩૪૬]

નિગ્રન્થ અને નિગ્રન્થીઓ ૬ કારણે સાથે મળીને કાલગત (મૃત્યુ પામેલા) સાધર્મિક પ્રત્યે સમાદર બતાવે તો અતિક્રમણ નથી —

૧ અંદરથી બહાર કાઢવું હોય ૨ એકદમ બહાર કાઢવું હોય, ૩ બાંધવું હોય; ૪ જાગરણ કરવું હોય; ૫ અનુજ્ઞાપન કરવું હોય, ૬ મૂંગામૂંગા સાથે જાય તો.

[—સ્થા ૪૭૭]

૧૬ વાચના

આ ચારને વાચના આપવી નહિ[3] —

૧ અવિનીત ૨ વિકૃતિપ્રતિબદ્ધ; ૩ બેહદ ગુસ્સો કરનારો ૪ માયી.

---

૧. જેને તેના પતિ અથવા ચોર સંયમમાર્ગથી પતિત કરવાની કોશિશ કરતા હોય તેવી.

૨. [illegible] ૯. સૂત્ર ૧—૧૫.

૩ [illegible] ૪ ઉ. ૧ ૧૧

આ ચારને વાચના આપવી —

૧ વિનીત; ૨. વિકૃતિમાં પ્રતિબદ્ધ ન હોય; ૩ ક્રોધ જેના કાબૂમાં હોય; ૪ અમાયી.

[–સ્થા ૩૨૬]

આ ત્રણને વાચના આપવી નહિ[1] —

૧ અવિનીત, વિકૃતિમાં પ્રતિબદ્ધ; ૩ ક્રોધ જેના કાબૂમાં ન હોય.

આ ત્રણને વાચના આપવી —

૧ વિનીત ૨. વિકૃતિમાં પ્રતિબદ્ધ ન હોય; ૩ ક્રોધ જેના કાબૂમાં હોય.

પાંચ કારણે સૂત્રવાચના આપે —

૧ સંગ્રહાર્થે; ૨. ઉપગ્રહાર્થે; ૩ નિર્જરાર્થે; ૪ મને સૂત્ર સ્પષ્ટ થશે એમ માની; ૫. ભવિષ્યમાં સૂત્રનો વિચ્છેદ ન થાય તે માટે.

પાંચ કારણે સૂત્ર શીખે :—

૧ જ્ઞાનાર્થે ૨. દર્શનાર્થે ૩ ચારિત્રાર્થે ૪ મિથ્યાભિનિવેશ છોડવા માટે; ૫. યથાવસ્થિત પદાર્થ જ્ઞાનાર્થે

[સ્થા ૪૬૮]

૧૭. આશાતના

આશાતના ૩૩ છે —

૧ શિષ્ય રત્નાધિકની પાસે થઈ જાય તો (એવી રીતે કે તેનું કપડું અડી જાય તેવી રીતે ઘસીને ચાલે);

૨ શિષ્ય રત્નાધિકની સામે થઈ જાય તો;

૩ શિષ્ય રત્નાધિકની બાજુએ થઈ જાય તો;

---

૧ આજ સૂત્ર બૃહત્કલ્પમાં ઉ. ૪ સૂ૦ ૧ ૧૧

૪–૬ તે જ પ્રમાણે પાસે ઊભો રહે આદિ;

૭–૯ તે જ પ્રમાણે પાસે બેસે આદિ

૧૦–૧૧ ગુરુની સાથે મલોત્સર્ગ કરવા ગયો હોય છતાં તેમના પહેલાં શુચિકર્મ કરે અને ગમનાગમનની આલોચના કરે;

૧૨. રાત્રે રાત્નિક પૂછે કે કોણ જાગે છે ત્યારે જાગતાં છતાં જવાબ ન આપે;

૧૩ કોઈ નવી વાત રાત્નિકને પ્રથમ ન કહેતાં બીજાને કહે;

૧૪–૧૭ ગોચરીનું પ્રથમ આલોચન, દર્શન, નિમંત્રણ અને દાન ગુરુને ન કરે પણ બીજાને કરે;

૧૮ ગોચરીમાંથી સારું સારું પોતે ખાઈ જાય

૧૯ પ્રયોજને આચાર્ય બોલાવે ત્યારે જવાબ ન આપે;

૨૦ રાત્નિક બોલાવે એટલે તેને સંભળાવે કે શું મને જ જોયો છે તે વારે વારે મને જ બોલાવો છો? –આમ કઠોર વચન સંભળાવે

૨૧ રાત્નિક બોલાવે એટલે પ્રથમ પ્રણામ કરું છું કહેવાને બદલે 'શું કામ છે?' કહે;

૨૨. રાત્નિક કાંઈ કહે એટલે જવાબ આપે કે તમે કોણ એવું કહેનાર!

૨૩ તું ગ્લાનાદિની સેવા કેમ નથી કરતો આમ જ્યારે આચાર્ય કહે ત્યારે જવાબ આપે કે તમે કેમ નથી કરતા?

૨૪ ધર્મકથાની સાવધાન થઈ અનુમોદના ન કરે

૨૫ ગુરુ ધર્મકથા કરતા હોય ત્યારે વચ્ચે કહે કે અરે આ તો તમે ભૂલી ગયા;

૨૬ ધર્મકથાની વચ્ચે બોલી વિઘ્ન કરે;

२७ हवे भिक्षानो समय थई गयो छे' एम कही धमकावीने पत्नीने कांढी नाखे,

२८ एकनी एक वात पत्नीने सामे कहे;

२९ शैलिकना शयनासनने पगथी धसीने पण भिक्षाउपकृत न करे;

३ गुरुना आसन पर बेसे;

३१ गुरुथी ऊंचा आसने बेसे, सूवे, ऊभो रहे,

३२. बराबरना आसने बेसे

३३ आसन पर बेठां बेठां ज गुरुने जवाब आपे.[1]

[-सम ३३]

१८ वंदना[2]

कृतिकर्म बार आवर्तवाळुं कर्युं छे—जेमके वे अवनत, यथाजात, बार आवर्त चार शिर (अर्थात् शिरोनमन),

---

१ आ ज सूत्र [illegible] थोडा [illegible] छे.

२ [illegible]

ત્રણ ગુપ્તિ, બે પ્રવેશ અને એક નિષ્ક્રમણ—આ બધું
દૂતિકર્મમાં આવશ્યક છે ?[1]

[—ક્રમ ૧૨]

ટિપ્પણ

૧ અનુવિધ ઉ૫:—

જૈન કથાનકોમાં આવી કોઈ વાત જોવામાં નથી આવી કે ક્યારેય પણ કોઈ તીર્થંકરે સ્ત્રીઓને પ્રવ્રજ્યા દેવાનો નિષેધ કર્યો હોય. કિંતુ બૌદ્ધ પરંપરામાં અનુવિધ જ આવ્યો છે. બૌદ્ધ પરંપરામાં આવી વિધિનું આખ્યાન અને છ. બૌદ્ધસંઘમાં સૌ પ્રથમ ભિક્ષુ, ઉપાસક અને ઉપાસિકા એમ ત્રિવિધ સંઘ હતો. બુદ્ધ ભગવાનની માસી મહાપ્રજાપતિ ગૌતમીએ અને ભગવાનને સ્ત્રીઓને પ્રવ્રજ્યા દેવાની અનુમતિ આપવા બહુ જ વિનંતિ કરી પણ અનુમતિ આપી નહિ. આથી ગૌતમી બહુ જ ખિન્ન થયાં અને આંસુભર્યાં નયને પાછાં ફર્યાં. ભગવાનના મુખ્ય શિષ્ય આનંદે જ્યારે તેમની આ સ્થિતિ જોઈ ત્યારે તેમણે પણ બુદ્ધને બે વાર વિનંતી કરી. પ્રથમ તો બુદ્ધ બે વાર રાજી થયા નહિ. પછી આનંદે વાત ફેરવીને એમ પૂછ્યું તો શું ભગવાન, સ્ત્રીઓ આપના બતાવેલ ધર્મને અનુસરી ચતુર્થ ફળને પામી શકે છે કે નહિ? ભગવાને આનો ઉત્તર હકારમાં આપ્યો એટલે આનંદે વળી પાછું ગૌતમીને પ્રવ્રજ્યાની અનુમતિ આપવા કહ્યું. બુદ્ધે ગૌતમીની સામે આઠ મોટી શરતો મૂકી. તેમાંની મુખ્ય તો એ હતી કે ભિક્ષુણીની પ્રવ્રજ્યા ભલે સો વર્ષની હોય છતાં તે જ દિવસે પ્રવ્રજિત થયેલા ભિક્ષુને તે વંદન કરશે. ગૌતમીએ આ બધી શરતો મંજૂર રાખી અને સ્ત્રીઓને પણ પ્રવ્રજ્યા લેવાનો અધિકાર મળ્યો. પણ બુદ્ધને આ રુચ્યું નહિ—એટલે પછી તેમણે આનંદને કહ્યું કે આ સંઘમાં જે સ્ત્રીઓને પ્રવ્રજિત થવાની અનુમતિ તો આપી છે પણ તેનું ફળ એ આવશે કે સંઘમાં

---

[1] આના આશયના વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં ૧૫.

હવે માત્ર ૧૦૦ વર્ષ [illegible] જ [illegible] [illegible] છે. જે
આયુ ન થયું હોય, તો સર્વની શુદ્ધિ [illegible] [illegible] થઈ શકે [illegible]. [illegible]
[illegible] ભોગભૂમિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] દિવસ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] કે જે બની શકે નહિ. કારણ, [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] કરતા નથી, તો [illegible] તે કેમ બને?
જુઓ જિનકલ્પ-૫ [illegible] [illegible] ૮ ૧૨. [illegible] [illegible]
[illegible] માટે જે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે
અને [illegible] તેમાં પરિવર્તન થયું નથી. જુઓ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] — [illegible] ૧૬ [illegible] [illegible] ૧૪ [illegible] તો [illegible]
[illegible] [illegible] હોય તો [illegible] તેને [illegible] [illegible] [illegible] ન કરે, એમ
[illegible] છે — જિનકલ્પ. ૪ ૪

૯. પ્રવ્રજ્યા —

[illegible] પ્રતિ ગમન તે પ્રવ્રજ્યા. જેમાં [illegible] અને [illegible]
[illegible] ત્યાગ કરવો તે. જેને પ્રવ્રજ્યા [illegible] હોય તે ગુરુ પાસે
ઉપસ્થિત થાય છે અને [illegible] [illegible] [illegible] કરે છે [illegible] [illegible] [illegible]
ગુરુ [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેની પરીક્ષા કરે છે.
આ પરીક્ષામાં સામાન્ય રીતે ૭ માસનો છે. પછી યોગ્ય [illegible] ગુરુ તેને
[illegible] [illegible] [illegible] છે અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે
આ [illegible] વિધિ [illegible] છે. ત્યાર પછી [illegible] [illegible] તે ગુરુની
સામે ઉપસ્થિત થાય છે અને તે સમયે ગુરુ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] કરે છે. [illegible] પછી [illegible] પોતાને પ્રવ્રજ્યા આપવા ગુરુને વિનંતી
કરે છે. જેથી ગુરુ તેને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
— જે [illegible] છે — તે [illegible] કરે છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] વિનંતી કરે છે. જેથી ગુરુ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે. ત્યાર પછી [illegible] [illegible]
[illegible] અને [illegible] થાય છે. [illegible] પ્રવ્રજ્યાવિધિ [illegible] [illegible] છે.
[illegible] તો [illegible] [illegible] વિધિ [illegible] [illegible] પ્રવ્રજ્યા થઈ [illegible] [illegible]
[illegible] આ વિધિ છે એમ સમજવું. આ [illegible] [illegible] [illegible]
ન આવે, તો [illegible] [illegible] [illegible] જે [illegible] છે તે ન [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] છે. — જુઓ [illegible] ૫ ૧ [illegible]

બૌદ્ધધર્મમાં પ્રવ્રજ્યાવિધિ આ પ્રકારે છે — ૧. જ્ઞપ્તિ–કોઈ ભિક્ષુ સંઘ સમક્ષ ઊભો થઈ કહે કે અમુક વ્યક્તિ અમુકની પાસેથી ઉપસંપદાની ઈચ્છા રાખે છે તો સંઘ તેની અનુજ્ઞા આપે. ૨. અનુશ્રાવણ — "સંઘ અમુક વ્યક્તિને અમુક પાસે ઉપસંપન્ન સ્વીકાર કરે છે; જેમને વાંધો તો નથી ને? હોય તો બોલે" — આવું કોઈ ભિક્ષુ ત્રણ વાર સંઘ સમક્ષ બોલે. ૩. ધારણા — "બધા ચૂપ છે એટલે અમુકની ઉપસંપદાનો સંઘને સ્વીકાર છે એમ હું સમજું છું" — આમ બોલે એટલે સમસ્ત વિધાનું કે પ્રવ્રજ્યા થઈ ગઈ પૂરી. આ જ્ઞપ્તિ, અનુશ્રાવણ, ધારણ ની વિધિ તો જ થાય એ સંઘ ભિક્ષુસંઘની સમક્ષ ઉપસંપદાની યાચના કરે કે ભંતે! સંઘ પાસે મારી ઉપસંપદાની યાચના કરું છું — જુઓ વિનય — ૫. ૧. ૫.

૨. પંડક–નપુંસકાદિ:—

પંડક–નપુંસકનાં લક્ષણો શાસ્ત્રમાં બતાવ્યાં છે — જેમકે તે મહિલાસ્વભાવ હોય છે, તેના સ્વર અને વર્ણમાં સામાન્ય પુરુષ અને સ્ત્રી કરતાં વિલક્ષણતા હોય છે, તેની જનનેન્દ્રિય મોટી હોય છે, તેની વાણી મૃદુ હોય છે, તે પેશાબ કરે ત્યારે અવાજ થાય છે અને ફીણ વળતાં નથી. પંડકના મુખ્ય બે ભેદ છે — દૂષિતવેદ અને ઉપઘાતપંડક. દૂષિતવેદપંડકના બે ભેદ છે પણ તેમનું સામાન્ય લક્ષણ એ છે કે તેઓ સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને સાથે સંગ ચાહે છે. જેનાથી અપત્ય-સંતાન પેદા થઈ શકે તે આસક્તિદૂષિતવેદ પંડક કહેવાય છે અને જેનાથી સંતાન પેદા થઈ જ ન શકે તે ઉપસક્તિ પંડક કહેવાય છે.

ઉપઘાતપંડકના બે ભેદ છે — વેદોપઘાત પંડક અને ઉપકરણોપઘાતપંડક. જન્મ બાદ કામેન્દ્રિયનો છેદ કરવાથી કામેચ્છા અસંભવ બને છે તે વેદોપઘાતપંડક કહેવાય છે; અને કોઈ કારણથી જનનેન્દ્રિય કાપી નાખવામાં આવે તો તે ઉપકરણોપઘાત પંડક કહેવાય છે.

પંડકને દીક્ષા દેવા માટે નથી કેમકે તેને જ્યારે વેદોદય થાય છે ત્યારે તે અનાચાર કર્યા વિના રહી શકતો નથી. એટલે તે સ્વ અને પર બંને ક્લેશ પેદા કરે છે અને એ રીતે આખા સંઘમાં અનાચારનું વાતાવરણ ફેલાવે છે.

૪. પ્રવ્રજ્યાના અપવાદોનાં ઉદાહરણો:

પ્રવ્રજ્યાના આ ભેદોનું વર્ણન પંચકલ્પ ભાષ્યમાં છે. પોતાને જ ચોરનાર પ્રધાન હોય અને દીક્ષા લે તો તે સંઘમાંથી કાઢી, અને પ્રધાન

ન હોય અને જીવના અભિપ્રાય જાણવી છે તો તે ચેષ્ટાથી થઈશકે
કહેવાય. શિષ્યના કલ્યાણ વતી મેઘિક વાચકનું કથાનક છે. મેઘિક
વાચકની કથા આવી છે. તે પ્રથમ બૌદ્ધ હતા, અને જૈન મુનિના સત્સંગે
અમુક અંતર કાળથી જૈન સાધુ બનીને જૈન આગમ ભણી રહ્યા
આવ્યા હતા. પણ અમુક અવસ્થા જ તેમનું મતપરિવર્તન થયું અને તેમણે
પોતાની વાત બાજુએ મૂકી અને ચેષ્ટાથી જૈન દીક્ષા અંગીકાર કરી.
એટલે આ મેઘિક વાચકની દીક્ષા ચેષ્ટાજનિત હોવાનું કહેવાય રહે
માટે છે. આ જ મેઘિકાચાર્યે એક નિર્યુક્તિ રચી કહેવાય છે જે મેઘિક
નિર્યુક્તિ કહેવાય છે. આના વિસ્તાર માટે જુઓ ઉપદેશપદ ગા. ૧૮.

ચક્ષુના કલ્યાણ વતી સુંદરીનંદની કથા છે. તે આ પ્રમાણે:
નાસિક્ય નામના નગરમાં નંદ નામનો વણિક રહેતો હતો. તેની સુંદરી
નામની સ્ત્રીમાં તે અત્યંત આસક્ત હોવાથી તેને લોકો સુંદરીનંદ કહેતા.
તેના ભાઈ જે સાધુ થઈ ગયા હતા તેમને પોતાના ભાઈની આ સ્થિતિ
જાણ થઈ અને તેથી તેમણે પોતાના ભાઈને સુંદરીથી દૂર કરવાનું નિશ્ચયું.
તેઓ તેને ઘેર ભિક્ષા લેવા ગયા. ત્યાં સૌએ તેમને ખૂબ ભાવથી ભિક્ષા
આપી. તેમણે જાતેનું એક પાત્ર તેમણે પોતાના ભાઈને આપી સાથે
આવવા કહ્યું. ભાઈ સમજ્યો કે મુનિ હમણાં પાત્ર લઈ લેશે અને રજા
આપશે. પણ તેઓ તો તેને રજા આપે જ નહિ. સુંદરીનંદે પોતાની
સ્ત્રીનો વિયોગ ખમવા માંડ્યો. સાધુ ભાઈએ સુંદરીની ભાવના વિષે ઘણું
સમજાવ્યું પણ તેને વૈરાગ્ય આવે જ નહિ. તેથી પોતાની વિદ્યાના બળે પ્રથમ
તો તેમણે વાનરયુગલ દેખાડ્યું. તેમાં વાનરી વિષે પૂછ્યું કે આ કેવી
રૂપાળી છે? ત્યારે તેણે કહ્યું કે ક્યાં આ ને ક્યાં તે સુંદરી? એટલે સાધુએ તેને
રૂપાળી અપ્સરા કરી બતાવી, અને કહ્યું, આ આવી અપ્સરાથી પણ સુંદરી
શું વધારે સુંદર છે? ત્યારે અપ્સરાનું રૂપ જોઈને તે આનંદ જ થયો
અને પૂછવા લાગ્યો, આવી સુંદર સ્ત્રી ક્યારે મળે. એટલે સાધુએ કહ્યું:
ધર્માચરણ કર—દીક્ષા લે તો મળી શકે મળે. આ સાંભળી તેણે દીક્ષા
લીધી. આ દૃષ્ટાંતમાં તેના ભાઈની પ્રથમ દેવાની ઇચ્છા જ મુખ્ય ભાગ
ભજવે છે. તેથી આ ચક્ષુનું કલ્યાણ સમજવું. કથા માટે જુઓ
ઉપદેશપદ ગા ૪૨।

ઇંગિત કરવું વીરેવી પ્રસંગનું કલ્યાણ : વસંતપુર નગરમાં એક
શિવગુપ્ત નામનો ખાતુ રહેતો હતો. યૌવને તેનું પાલન કરીને તેને

મધુર ઇચ્છા થઈ — ત્યારે તે પ્રમાણે પૂછી ગયો કે કઈ મધુર ઇચ્છા, ખીરમધુર કે મધુર? એટલે તેણે અને મધુર ઇચ્છીને ધ્યાનમાં જણાવ્યું સ્વામી સુધ ધર્મ તેને નવકાર વિચારની કૂચ આવી. એટલે તે ગીઠ સત્ય સુધી ગયું થો આવે નહિ. તેની ભાવી ભિખારી દુઃખી થઈ આવી પછી આખરે તે મુનિને સાધુને બે હકીકત જણાવી. એટલે તે ધર્મે સાધુએ તેમને સુભાઈ દીધી અને અગત્ય કર્યું. ગીઠ રાજે ક્ષિતિભૂતિ આવ્યો એટલે માએ કહ્યું કે મારે વારુ મન આવ્યો નથી. ત્યાં વિચાર કરતાં મુને ત્યાં જ. આથી ક્ષિતિભૂતિને નવું રોષ થયો અને રોષમાં ને રોષમાં તે એક ઉપાશ્રયમાં દાખલ થયો. અને આર્ય હસ્તને દીક્ષા લેવા જણાવ્યું. તેમણે માતાની આજ્ઞા ન હોવાથી ના પાડી. એટલે તેણે સ્વયંલોચ કર્યો. આથી આર્ય હસ્તે તેને વેશ આપ્યું અને સૌ સાથે વિહરવા લાગ્યા. આ રીતથી શૈક્ષની દીક્ષાનું ઉદાહરણ છે. જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિભાષ્ય ગા. ૨૪૫ ની ટીકા અથવા વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ગા. ૨૫૫૧ ની ટીકા.

પતિને મરણે દીધેલી એક સ્ત્રીએ વૈરાગ્યથી મૂળ પીધો હતો. એક આચાર્યે તેને ધર્મોપદેશ કર્યો એટલે તેણે સાધુ પાસે દીક્ષા લીધી. આ ઉદાહરણ આ પ્રસંગ માટે પ્રસિદ્ધ છે.

સ્વપ્ની કે સ્વપ્નમાં દીધેલી આનું ઉદાહરણ વળી પુષ્પચૂલાની કથા છે. આની કથા આ પ્રમાણે છે: પુષ્પકેતુ નામનો રાજા હતો. તેની રાણી પુષ્પવતીથી તેને એક સાથે બે બાળક થયાં. પુત્રનું નામ પુષ્પચૂલ પાડ્યું અને પુત્રીનું નામ પુષ્પચૂલા. નાનપણથી જ ભાઈ-બહેનનો અત્યંત સ્નેહ હતો. અને જેમ જેમ તે મોટાં થતાં તેમ તેમ વધતો જ ગયો. પુત્રી ઉંમરલાયક થઈ એટલે રાજાએ વિચાર્યું આ ભાઈ-બહેનનો પ્રેમ એવો ગાઢ છે કે અને પરસ્પરના વિયોગને સહન નહિ કરી શકે. આથી બીજે નહિ પરણાવતાં તેણે તે ભાઈ-બહેનનો જ વિવાહ કરી દીધો. આ પાપથી રાણી બહુ દુઃખી થઈ અને દીક્ષા લઈ સમ્યક્ પાળી સ્વર્ગે ગઈ ત્યાં તેને પોતાની પુત્રીના ઉદ્ધારનો વિચાર આવ્યો. એટલે પ્રથમ તેમણે સ્વપ્નમાં નરક દેખાડ્યું અને પછી સ્વર્ગ. નરકનું દુઃખ અને સ્વર્ગનું સુખ જોઈને તેણે એક જૈન સાધુને પૂછ્યું કે જીવો નરકમાં શાથી જાય અને સ્વર્ગમાં શાથી? મુનિએ કહ્યું, વિષયાસક્તિ સાથે પાપથી જીવો નરકે જાય છે, અને વિરાગને લીધે જીવો સ્વર્ગમાં જાય છે. આ સાંભળી તેમણે પિતા અને પતિની આજ્ઞાથી દીક્ષા લીધી. જુઓ ઉપદેશપદ ગા. ૧૩

પ્રતિજ્ઞા : એ રેવતિ અવધિજ્ઞાનથી જોયું કે પોતે એક બ્રાહ્મણ ની પુત્રપુત્રાદિ ઉત્પન્ન થવાના છે. જેથી તેઓ પુત્રની પ્રાપ્તિ માટે ફરી માગતા તે બ્રાહ્મણ પાસે અભ્યાગત બનીને આવ્યા અને તેને તેમનું પરીક્ષણ કરી જન્માવવા બતાવ્યો. બ્રાહ્મણે વાસ્તવમાં પૂછ્યું : મારે પુત્ર થશે કે નહિ? અભ્યાગતધારી રેવતિ જવાબ આપ્યો : તારે પુત્રપુત્રી થશે પણ તેઓ બન્ને કુમારાવસ્થામાં જ દીક્ષા લઈ લેશે. માટે તેમને મુનિ મુનિ દીક્ષા લેતા રોકે; કોઈ અંતરાય કરીશ નહિ. બ્રાહ્મણે એ વાતને સ્વીકારી (પ્રતિશ્રુત કરી). આમ તેની પાસે સ્વીકૃતિ લઈને તેઓ અંતર્ધાન થઈ ગયા. ક્રમશઃ બ્રાહ્મણને પુત્રો થયા. પણ પુત્રપિતાને જાણ્યું જેવું તેમને લીધામાં કે સમજો તો ઘણા જેવા હોય છે અને ખાસ ભાગ છે. માટે કરી તેમનો ત્યાગ કરવો નહિ. આથી તે પુત્રો અનુક્રમથી મોટા થતા હતા. એક વખત બન્યું એમ કે તેઓ ફરવા નીકળ્યા હતા. તેમાંથી ફરતી મુનિ આવતા જોયા. તેઓ રીતે જોયું આચરણ નહિ જેમાંથી ભાવ જ થઈ ગયા. ક્રમશઃ પણ આ નીચે વિશ્રામ કરી જોતા હતા. જેથી વૈરાગ્યથી જોયું કે આ તો ખાસ જેવું કંઈ ભાસતા નથી; ક્રમશઃ એવો સાથે જ જેવા આવ છે. એમ વિચારતાં વિચારતાં તેમને જાતિસ્મરણ થયું જેથી પણ માતાપિતાની આજ્ઞા લઈ તેમણે દીક્ષા લીધી અને તેમને પણ સમતાથી દીક્ષા લીધી. આ પ્રતિશ્રુતનું ઉદાહરણ છે.—જુઓ ઉત્તરાધ્યયન અ. ૧૪ની નિર્યુક્તિ.

કાલ સંબંધી — ભગવાનથી તેમના ૫૨ આગમન થયેલ સ્વામીને જણાવ્યું પ્રતિ ... આપી દીક્ષા લેવા યોગ્ય થયું તે આ પ્રકારનું ઉદાહરણ સમજવું. આ માટે જુઓ ઉપાસકદશાંગ–અધ્યયન ૧લું.

રોગી — પોતા પાસની સનત્કુમાર ચક્રી પ્રશંસા કરી કે તેથી બે દેવો તેનું રૂપ જોવા પૃથ્વી પર આવ્યા. તે સ્નાન કરતી વેળાએ કરેલો હતો તે વખતનું પણ તેનું રૂપ જોઈને તેઓ ચકિત થયા. અને પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો. જેથી ચક્રીએ ગર્વથી કહ્યું કે, આ શું? તમે તો મારી સભામાં હું બેઠો હોઉં ત્યારે જોવા આવજો. પછી તે દેવો સભામાં આવ્યા પણ રૂપ તેવું નહિ જોઈ તેમણે કહ્યું કે હવે શરીર બગડ્યું છે. જેથી ચક્રીને તેમ કહ્યાનું કારણ પૂછ્યું. દેવોએ ચક્રીને

કહ્યું કે અત્યારે આપના શરીરમાં રોગો ઉત્પન્ન થયા છે તેથી પ્રથમના જેવું રૂપ તમારું અત્યારે નથી. આ જોઈને અમે ખિન્ન થયા છીએ. ચક્રીને આ વચનો સાંભળી વૈરાગ્ય આવ્યો અને તેણે દીક્ષા લીધી. આ રોગને કારણે દીક્ષા લીધાનું ઉદાહરણ છે.

દીક્ષા લેવાથી ઉત્તમ ભોજનાદિની ચિકિત્સાનો લાભ મળશે એમ ધારી ઘણા રોગીઓ જૈન દીક્ષા લેવા માંડ્યા. આ જાણી ભગવાન બુદ્ધે રોગીને દીક્ષા આપવી નહિ એવો નિયમ કર્યો. જુઓ—વિનય પૃ. ૧૧૮.

અનાદૃતી — એના પિતા તો ઘણો સમર્થ હતો ત્યારે જ મરી ગયા અને માતા જન્મ આપી તરત જ —એવો નંદીષેણ પોતાના મામાને ત્યાં ઉછર્યો હતો, અને તેનું બધું કામ એક નોકરની જેમ કરતો હતો. મામાની પુત્રીઓ કોઈ તેને આદર આપતી નહિ. આવી રીતે અનાદર પામીને તે બહુ દુઃખી થતો. તેને સમજાવતા તેના મામાએ કહ્યું કે તારે ચિંતા કરવી નહિ, બીજી કોઈ ન આપે, પણ હું તો મારી પુત્રી તને આપીશ. પણ તેના નસીબે તેની પુત્રીઓએ પણ તે કુરૂપ હોવાથી પરણવા ના પાડી. આથી નિરાશ થઈને તે મરવાનો વિચાર કરતો હતો તેવામાં એક સાધુ તેને મળ્યા અને દીક્ષા આપી. આ અનાદરથી વૈરાગ્ય દીક્ષાનું ઉદાહરણ છે —જુઓ ઉપદેશપદ ગા. ૧૧૯થી.

દેવ દ્વારા પ્રતિબોધ વગેરે —આના ઉદાહરણ તરીકે મેતાર્યની કથા પ્રસિદ્ધ છે. મેતાર્ય પૂર્વ જન્મમાં પુરોહિતપુત્ર હતો. અને તેનો મિત્ર રાજપુત્ર હતો. બન્નેને સાગરચંદ્ર નામના રાજપુત્રના કાકાએ કષ્ટથી દીક્ષા દીધી. રાજપુત્ર તો મહા બુદ્ધિ સમ ભાવ મેળવે પણ પુરોહિતના મનમાંથી કાંટો ગયો નહિ. અને મરીને દેવ થયા, અને સંકેત કર્યો કે જે પ્રથમ મરીને મનુષ્યોમાં જન્મ લે તેને બીજાએ બોધ આપવો. પુરોહિતપુત્ર પ્રથમ જ મરીને ચંડાળ કુળમાં જન્મ્યો પણ તેને એક શેઠાણીએ પોતાની તે જ વખતે જન્મેલી પુત્રી સાથે બદલી દીધો. તેના વિવાહ વખતે દેવ બોધ આપવા આવ્યો પણ તે સમજ્યો નહિ. તેથી દેવે તેની ચંડાળ કુળમાં જન્મ્યાની હકીકત જાહેર કરી દીધી. આથી તે દીક્ષા લેવા તૈયાર તો થયો પણ કહ્યું કે મારો આ અપમાન થયો તેનાથી પૂજા કરવાની પ્રથમ તારી ફરજ છે અને તે પણ રાજાની રાજકન્યા મને મળે તો મારી આબરૂ પાછી આવશે. પછી બાર વરસ તેની સાથે સમજાવ્યા પછી હું દીક્ષા અંગીકાર કરીશ. આ સાંભળી દેવે

તે વાત મંજૂર કરી અને પોતાના ભિન્ન પ્રદેશથી તેની સંપત્તિ વધારીને તથા મોટા મોટા મહોત્સવ કરીને આમ કુમારને આપવી કરવી આપી કે તેને તેની સલાહ છે. તેથી રાજાએ આગમના ઉપદેશથી પોતાની પુત્રી તેને પરણાવી. બાર વરસ થયા પછી ફરી ત્યાં તેમ હાજર થયો. આ વખતે તેની પત્નીએ બીજા બાર વરસ તેમ જ રહી જવા દીધાં. આમ ચાલીસ વર્ષને અંતે તેણે દીક્ષા લીધી. એક વખત તે ભિક્ષા લેવા માટે સોમાને ઘેર ગયો. તેણીએ સોમાની ભિક્ષાવિધિમાં કેમ જાણે પ્રેમાદ્ર બનાવ્યા, સોમાને ઘા ગયો અને પોતે પણ તેવી અવસ્થા નથી. ભિક્ષા તેણે તેના માટે આરામને ધારણ કરીને આપી અને તેને વધુ કૃપા કરી તેમ કર્યું. પછી સાતમે અને પોતાના ઘરે જવાનું કહ્યું અને તેણી પણ નીકળી ગઈ. આ જોઈ તેણે સમાધાનપૂર્વક કાળ કર્યો અને મોક્ષે ગયો. વળી કેમ જાણે પોતે વખત આવ્યો. આ જોઈ સોમાને પણ જ સાતમો થયો. પણ વખત વહી ગયો હતો. — આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગા. ૮૮૯-૮૯૦

વજસ્વામી જ્યારે ગર્ભમાં હતા ત્યારે જ તેમના પિતાએ દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી. જ્યારે તેમનો જન્મ થયો ત્યારે કોઈએ કહ્યું કે આના પિતાએ દીક્ષા ન લીધી હોત તો કેવું સારું થાત. આ સાંભળી તેમને પૂર્વભવ યાદ આવ્યો. તેથી દીક્ષા લેવાના પોતાના સંકલ્પને કારણે તેમણે રાત અને દિવસ રોવા માંડ્યું. માતાએ કંટાળીને જ્યારે પિતાને સાધુ વેશે પતિ ધનગિરિ તથા આર્ય સમિત ભિક્ષા માટે નીકળ્યા ત્યારે પતિને કહ્યું કે આને આપના શિષ્ય બનાવો. હવે તું પાળ. આમ કહીને બાળા ભાવના વખતે આપી દીધો. સાધુએ બેસાડી દીધો, અને આર્ય સિંહગિરિને સોંપી દીધો. પછી આચાર્યજીએ તેને શિષ્યા કરી. શિષ્યા થયો પછી ત્રણ વર્ષનો પુત્ર થયો ત્યારે પાછો રાજ્યસભામાં ગયો. પુત્ર પોતાને પાસે લઈ જવા માટે દાવો કર્યો. રાજાએ કહ્યું, સભામાં બે આગળ બે રાખવો; જેની પાસે એ બાળ જશે તેનો થશે. માતાએ તેને રમકડાં આપ્યાં પણ તે ગયો નહીં; પણ સાધુ પાસે ગયો. આથી ઉપર પ્રમાણે પણ વિચાર્યું કે હવે પણ દીક્ષા લઉં તો સારું. આમ પુત્રોએ કરેલી દીક્ષા લેનાર આ પ્રમાણે ઉદાહરણ પ્રસિદ્ધ છે — આવશ્યકનિર્યુક્તિ ગા. ૭૬

૫. ગણીની સંપત્તિના ભેદ :—

આચારસંપત્તિ ચાર છે : ૧. સદૈવ આચારમાં સમાધિશીલ હોવું; ૨. જાતિની ગર્વનો ભાવ ન હોવો; ૩. અનિયત વિહાર; ૪. શરીર અને મનથી નિર્વિકારી.

શ્રુતસંપત્તિ ચાર પ્રકારે છે : ૧. બહુશ્રુતતા; ૨. પરિચિતસૂત્રતા; ૩. વિચિત્રસૂત્રતા; ૪. સુઘોષઉચ્ચારની વિશુદ્ધિ.

શરીરસંપત્તિના ચાર પ્રકાર : ૧. શરીરની સમપ્રમાણતા; ૨. લજ્જા આવે તેવાં અંગોનો અભાવ; ૩. બધી ઇન્દ્રિયોની પૂર્ણતા; ૪. સંહનનની સ્થિરતા.

વચનસંપત્તિના ચાર પ્રકાર : સૌ તેમના વચનને સ્વીકારે તે આદેયવચનતા; ૨. મધુરવચનતા; ૩. મધ્યસ્થકારી વાણી; ૪. અસંદિગ્ધ વાણી.

વાચનાસંપત્તિ પણ ચાર પ્રકાર : ૧. શિષ્યને ઉદ્દેશન; ૨. શિષ્યને સમુદ્દેશ—શિષ્ય શાસ્ત્રને ગ્રહણ કરી શકે નહિ તે શિષ્યને વધારે પાકું કરાવવું જોઈએ તે; ૩. પરિનિર્વાપ્ય વાચના—પ્રથમનું પાકું કરાવીને જ આગળ વાચના આપવી તે; ૪. અર્થનિર્યાપણા—પૂર્વાપર સંગતિ સમજાવીને અર્થકથન કરવું તે.

મતિસંપત્તિ : ૧. અવગ્રહ, ૨. ઈહા, ૩. અવાય અને ૪. ધારણા એમ ચાર પ્રકારની છે.

પ્રયોગ એટલે વાદવિષયક સંપત્તિના ચાર ભેદ : ૧. વાદ કરવાનું સામર્થ્ય છે કે નહિ તે જાણવું—આત્મપરિજ્ઞા; ૨. પુરુષપરિજ્ઞાન—પ્રતિવાદી કયા મતનો છે તે જાણવું તે; ૩. ક્ષેત્રપરિજ્ઞાન; ૪. વસ્તુપરિજ્ઞાન. અહીં વસ્તુનો અર્થ રાજા-અમાત્ય વગેરે સભાસદો સમજવા એમ ટીકાકાર કહે છે. પણ એ તેનો અર્થ વિષયપરિજ્ઞાન એમ કર્યો હોય તો ?

સંગ્રહ અર્થાત્ સ્વીકાર વિષયક સંપત્તિના ચાર ભેદ —૧. ક્ષેત્ર સંપત્તિમાં ક્ષેત્ર આપણા શિષ્યસમુદાયને યોગ્ય છે કે નહિ તે જાણવાની શક્તિ; ૨. પીઠ, ફલક વગેરે ક્યાંથી લેવાં તેનું જ્ઞાન; ૩. ક્યારે સ્વાધ્યાય અને ક્યારે ભિક્ષા એનો સમયવિભાગ કરવાની શક્તિ; ૪. યથોચિત વિનય વિધાન.

૬ વાચનાનો ક્રમ :—

વાચના આપવાનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે—ત્રણ વર્ષના શ્રમણ-પર્યાયવાળાને આચારપ્રકલ્પ-અધ્યયન, ચાર વર્ષવાળાને સૂત્રકૃતાંગ, પાંચ વર્ષવાળાને દશા-કલ્પ-વ્યવહાર, આઠ વર્ષવાળાને સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ, દશ વર્ષવાળાને વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ, અગિયાર વર્ષવાળાને ક્ષુલ્લિકાવિમાનપ્રવિભક્તિ આદિ પાંચ અધ્યયનો, બાર વર્ષવાળાને અરુણોપપાતાદિ પાંચ અધ્યયનો, તેર વર્ષવાળાને ઉત્થાનશ્રુતાદિ ચાર, ૧૪ વર્ષવાળાને આશીવિષભાવના, ૧૫ વર્ષવાળાને દૃષ્ટિવિષભાવના, ૧૬ આદિ ક્રમશ: વર્ષોમાં ક્રમશ: ચારણ ભાવના, મહાસ્વપ્ન ભાવના, તેજો-નિસર્ગ, ૧૯ વર્ષવાળાને બારમું દૃષ્ટિવાદ નામનું અંગ અને વીસ વર્ષ પૂર્ણ થયે સર્વ શ્રુતનો અધિકારી સમજવો. જુઓ વ્યવહારસૂત્ર ઉ. ૧૦.

૭. શ્રુત શિક્ષાના કારણો :—

(૧) શિષ્યોનો મોટો સમુદાય મળેલો હોય કે મેળવવો હોય. પણ અનુયોગીને શાસ્ત્રો આચાર્યનું કંઈ પણ બરોબર ન આવડતા હોય તો આચાર્ય પોતે પણ ભણીને આવવા જાય. આ શાસ્ત્રો આવી તેમને પણ પાઠ આપવાનું હોય ત્યારે પાસે અન્યત્ર ભણવા નીકળી જાય. આમ કોઈ ધ્રુવને કહે કે હું અમુક અભ્યાસ કરું છું. પછી જે શિષ્યોને ફરી તેમનું શ્રવણ લેવું હોય તે સુવિધા થઈ શકે—બૃહત્કલ્પ ઉ. ૧૦૦.

(૨) આચાર્યે પણ પ્રતિભાશાળી અને શાસ્ત્રના જાણનારા એવો વિનય કરવો જોઈએ. તેવા વડીલોના કે જ્ઞાનીઓના વિનય કરવો જોઈએ. પણ જો તે આચાર્યપદના અભિમાનને લઈને તેમ ન કરે, તો બીજા સાધુઓને પણ તેવું વર્તન કરવું રુચે માટે આવો નિયમ છે કે તેવા આચાર્યે બીજાનો પણ પાઠ લેવો જોઈએ.

(૩) જેટલું શ્રુત પોતે ભણેલ હોય તેટલી બધી શિષ્યોને આપવી જ જોઈએ; તેમાં આળસ નહિ કરવી જોઈએ. જો આળસ કરે તો તેણે પણ પાઠ લેવો જોઈએ.

( ) કમની ખોટ આવી છે તેથી આચાર્ય એવી વિચારણા ન થાય હોય તો આવું બનવા પામે છે. પછી આ ગેર ફાયદો ફેલાતા અટકે ન થાય માટે પણ પાઠ લેવો એ હિતાવહ છે.

(૫) કોઈ શાખામાં દીક્ષા લીધી હોય પણ તે કોઈ શાસ્ત્રો ન ભણીને આવવા જાય. ને તેમને પાઠ મળવા માટે બીજાને પણ પાઠ

ધરે તો ભક્તિએ તેમનો સત્કાર અને ઉપકાર કરે. ઉપકાર તો તેમને વસ્ત્ર વગેરે સામગ્રી પૂરી પાડવાથી થાય છે.

૮ પાંચ પ્રકારના વ્યવહાર—

(૧) આગમ એટલે જ્ઞાન વ્યવહારના બે ભેદ છે: પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. પ્રત્યક્ષમાં અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવલજ્ઞાનથી જે વ્યવહાર થાય છે તેનો, અને પરોક્ષમાં આગમનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં પણ ચતુર્દશપૂર્વી, દશપૂર્વી, નવપૂર્વી અને ગન્ધહસ્તી આ શ્રુતધરો જે વ્યવસ્થા આપે તે આગમરૂપ પરોક્ષ વ્યવહાર કહેવાય છે—વ્યવહાર ભાષ્ય ૧૦. ૧ ગા. ૨૦૧–૨૦૬. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીની જેમ આ શ્રુતધરો પણ આગમિક વિષયમાં પ્રમાણભૂત જ્ઞાન ધરાવે છે તેથી તેમને પણ પ્રમાણભૂત માનવા જોઈએ.—ગા. ૨૧૧

(૨) આગમથી અતિરિક્ત જે આચારાંગાદિ છે તે શ્રુત. નવપૂર્વ વગેરે જે ઉપર કહ્યાં તે પણ શ્રુત તો છે જ, પણ તેની વિશેષતા એ છે કે તે અતીન્દ્રિયજ્ઞાની પુરુષથી જ ઠીક સમજી શકાય છે; માટે તે આગમ કહેવાય છે અને બાકી શ્રુત કહેવાય છે. એવા શ્રુતને ધારણ કરનાર પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરેનો વ્યવહાર કરે તે શ્રુતવ્યવહાર.

(૩) અગીતાર્થને કોઈ ગૂઢપદોમાં આલોચના કહે અને તે ગીતાર્થ પાસે જઈ સમજાવે એટલે તે પણ તેવા પદોથી શુદ્ધિદાન કરે—તે આજ્ઞા.

(૪) ગીતાર્થે દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાલાદિ જોઈને અમુક પ્રકારે શુદ્ધિ કરી હોય તેવી જ રીતે પ્રસંગ આવતાં તે યાદ કરીને શુદ્ધિ કરવી તે ધારણા વ્યવહાર.

(૫) સૂત્રમાં વિહિત ન હતાં જે વ્યવહાર રૂઢ થઈ ગયો હોય તદનુસાર શુદ્ધિ કરવી કરાવવી તે.

૯ કલ્પસ્થિતિના ભેદો —

(૧) સામાયિક નિયમ આચારની મર્યાદાને સામાયિક કલ્પસ્થિતિ કહે છે. તે આ પ્રમાણે—પ્રથમ અને ચરમ તીર્થંકરના સાધુઓને સામાયિક અલ્પકાલીન હોય છે. કારણ થોડોકાળ પૂરો થયે પછી છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર આપવામાં આવે છે. વચલા તીર્થંકરના

સાધુઓનું સામાયિકચારિત્ર પ્રથમ યાવત્ક હોય છે. વચલા તીર્થંકરના સાધુઓને કેવળ સામાયિકચારિત્રની આ મર્યાદાઓ છે—૧. જેના ઘરમાં રહેલ હોય તેના ભોજનપાનનો પરિહાર, ૨. ચાર મહાવ્રતનું પાલન ૩. વન્દન કરવું, ૪. જેણે પોતાથી પહેલાં વ્રત અંગીકાર કર્યાં હોય તેને મોટો માનવો. આ ચાર કલ્પનું પાલન તો આવશ્યક કરવું જ જોઈએ. અને આ ચાર સિવાય બાકીના છ કલ્પ વિષે અનિયમ હોય છે. તે આ—૧. પોતાના માટે અનેક બહુમૂલ્ય વસ્ત્ર પણ ચાલે અને ન પણ ચાલે. ૨. તે જ પ્રમાણે રાજપિંડ વિષે; ૩. જ્યારે દોષ લાગ્યો હોય ત્યારે જ પ્રતિક્રમણ કરે, અન્યથા નહિ; ૪. વર્ષાવાસ સિવાયના મહિનાઓમાં એક સ્થળે મહિનાથી વધારે રહે પણ ખરા અને ન પણ રહે; ૫. વર્ષાવાસનો પણ નિયમ નહિ; ૬. નગ્નતાનો પણ નિયમ નહિ.

પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થંકરના અનુયાયીઓને માટે આ પ્રકારે સામાયિક કલ્પ નથી.

(૨) પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થંકરના સમયમાં અમુક વખત પછી પાંચ મહાવ્રતોનું આરોપણ કરવારૂપ જે છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર આપવામાં આવે છે તેની મર્યાદાઓ આ પ્રમાણે છે—૧. અચેલકત્વ અર્થાત્ નગ્નતા, ૨. પોતાના માટે બનેલ ભોજનપાનનો ત્યાગ, ૩. જેને ત્યાં ઉતર્યો હોય તેના ભોજનપાનનો ત્યાગ, ૪. રાજપિંડનો ત્યાગ, ૫. વંદનવ્યવહાર, ૬. પાંચ મહાવ્રતની પાલના, ૭. જેણે પાંચ મહાવ્રતનું આરોપણ પ્રથમ થયું હોય તેને મોટા માનવાની પ્રથા, ૮. દોષ હોય કે ન હોય પણ સવારસાંજ પ્રતિક્રમણ આવશ્યક કરવું, ૯. ચાતુર્માસ સિવાયના દિવસોમાં એક માસથી વધારે ક્યાંય રહેવું નહિ, ૧૦. અને ચાતુર્માસ પર્યુષણમાં કરવું. આ દશે નિયમો આવશ્યક પાળવા જોઈએ. એટલે આ કલ્પની મર્યાદા છે. અચેલકત્વના બે અર્થ કરવામાં આવ્યા છે—અલ્પમૂલ્યને પણ અચેલકત્વ કહી શકાય અને નગ્નતાને પણ. શ્વેતાંબરો આ બન્ને અર્થ માને છે, ત્યારે દિગંબરો માત્ર નગ્નતાને જ.

(૩) જેઓ પરિહારવિશુદ્ધિ તપને સ્વીકારીને રહ્યા હોય તે નિર્વિશમાન કહેવાય છે. તેમને માટે જે મર્યાદા તે નિર્વિશમાન કલ્પસ્થિતિ. તેની મર્યાદા આવી છે—નવ સાધુઓની મંડળી આવીને પરિહારવિશુદ્ધિક ચારિત્ર અંગીકાર કરે છે—તેમાં એક વાચનાચાર્ય

અને છ અને ચાર નિર્વિશમાન અર્થાત્ તપસ્યા કરનાર અને ચાર તેમની સેવા કરનાર—અનુચર બને છે. છ માસ પર્યંત નિયમ પ્રમાણે તપ કર્યા પછી નિર્વિશમાન અનુચર બને છે અને અનુચર નિર્વિશમાન બને છે. તેઓ પણ છ માસ પર્યંત તપસ્યા કરે છે. ત્યાર પછી વાચનાચાર્ય છ માસ પર્યંત તપસ્યા કરે છે અને બાકીના બધા અનુચર બને છે અને તેઓમાંથી કોઈ એક વાચનાચાર્ય. જેઓ તપસ્યા નથી કરતા તેઓ પણ પેર આયંબિલ તો કરે જ છે. આમ ૧૮ માસનો આ પારિહારિક કલ્પ છે.

પારિહારિક તપસ્યામાં ઉપવાસ આ પ્રમાણે છે: ગ્રીષ્મ ઋતુમાં જઘન્ય એક ઉપવાસ, મધ્યમ બે ઉપવાસ અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ ઉપવાસની મર્યાદા છે. શીતઋતુમાં જઘન્ય બે, મધ્યમ ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ટ ચાર ઉપવાસની મર્યાદા છે. અને વર્ષાઋતુમાં જઘન્ય ત્રણ, મધ્યમ ચાર અને ઉત્કૃષ્ટ પાંચ ઉપવાસની મર્યાદા છે. આમાં પોતાની મરજી પ્રમાણે જઘન્યાદિ સ્વીકારીને તપસ્યા થઈ શકે. ઉપવાસ પછી પણ વગેરે જે ભિક્ષા હોય તેના પારણે અભિગ્રહ ધરી આચિત્ત કરવાનું હોય છે અને વચ્ચે ફક્ત ઉપવાસ—આમ છ માસ પર્યંત કરે. જુઓ—પ્રવચનસારોદ્ધાર ગા. ૬૦૨થી.

આ પારિહારિકો પોતાનો આ કલ્પ પૂરો થયા પછી પણ પોતાના ગચ્છમાં આવી જાય છે, અને નથી આવતા તો જિનકલ્પને સ્વીકારે છે.

પારિહારિકોની યોગ્યતામાં ચારિત્રશુદ્ધિ આવશ્યક છે જ. તદુપરાંત નવપૂર્વનું જઘન્ય જ્ઞાન પણ આવશ્યક છે તથા વ્યવહાર અને કલ્પ તથા પ્રાયશ્ચિત્તના પારગામી હોવા જોઈએ. અને અવસર્પિણીમાં ત્રીજા કે ચોથા અને ઉત્સર્પિણીમાં બીજા, ત્રીજા કે ચોથા—આરામાં જન્મેલ હોવા જોઈએ.

આ પારિહારિક ચારિત્રને અંગીકાર કરનાર વિષે વિસ્તારથી જાણવા ઇચ્છનારે જોઈએ કર્મગ્રંથ (ચતુર્થ) ગા. ૧૨ની ટીકા. અને પંચવસ્તુ ગા. ૧૪૯૪થી. તેમાં જિનકલ્પીનું વર્ણન છે તે જ પ્રાયઃ ફેર સાથે પરિહારવિશુદ્ધિને લાગુ પડે છે. જુઓ બૃહત્કલ્પ ગા. ૧૪૨૫થી.

૧ જિનકલ્પ—

ગચ્છથી બહાર જઈને તપસ્યાપૂર્વક ઉત્તમ ચિંતનપણાનો કલ્પ તે જિનકલ્પ. તેની મર્યાદા તે જિનકલ્પસ્થિતિ.

જિનકલ્પનો સ્વીકાર કરે તે કરે ત્યારે નવી કરી ધાઈ જ્ઞ પ્રથમ તો ગચ્છમાં રહીને અને ગચ્છમાં સાધુઓને લાભ કરીને જ જિનકલ્પીના આચારનું પાલન કરવું પડે છે. તે આ—આહારની સાત પ્રકારની એષણા છે તેમાંથી ચાર પાંચ પ્રકારની એષણાની છૂટ છે અને તેમાં પણ એક આજન એક પાનનો અભિગ્રહ ધારણ કરવો જોઈએ. જિનકલ્પ બે પ્રકારે છે—પાણિપાત્ર અને સપાત્ર. તથા સચેલ અને અચેલ. તેમાંથી જે પ્રકારની જેને ઉપધિ હો તેનો આચાર કરવો જોઈએ. અને ગચ્છમાંથી નીકળતાં પહેલાં આ તપોબળ, સત્ત્વબળ, સૂત્રબળ, એકત્વબળ અને ધૃતિબળ એ પાંચેને સમ્યક્ પ્રકારે તોળવા જોઈએ; છઠ્ઠ–અઠ્ઠમ આદિની ટેવ પાડવી જોઈએ; અને પ્રશસ્ત ભાવનાઓનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. વળી ભિક્ષા આદિની ટેવ પાડવી જોઈએ પ્રાયઃ જિનકલ્પીને નિદ્રા તો છે જ નહિ. વિશેષ કરીને ભિક્ષા આદિને જ જોવું પડે છે. આવી તૈયારી કર્યા પછી પોતાના ગચ્છને કે સંઘને ભેગો કરી તીર્થંકર સમક્ષ, અને તે ન હોય તો ગણધર, તે પણ ન હોય તો ચૌદપૂર્વી તે ન હોય તો અભિન્ન દશપૂર્વી અને તે પણ ન હોય તો વડ આદિ એવા કોઈ વૃક્ષ સમક્ષ જિનકલ્પનો સ્વીકાર કરે. અને તે પછી ગચ્છને સર્વ પ્રકારે ખમાવે. પછી પોતાના સ્થાને જેને આચાર્ય સ્થાપિત કર્યો હોય તેને પણ ઉપદેશ આપે કે સમ્યક્ પ્રકારે ગચ્છની અનુપાલના કરજો. આમ કરી પક્ષીની જેમ સર્વ કોઈ ઉપધિ લઈ એકાકી માત્ર પાત્ર લઈને વિહારમાં નીકળી પડે છે. તૃતીય પોરસી સુધી વિહાર કરે અને ચોથી પોરસીમાં તે જ્યાં હોય ત્યાં જ વાસ કરે. અને કલ્પ માસ પર્યંત રહેવા લાયક ક્ષેત્ર મળે વિશેષ ત્યાં વાસ કરે છે. જિનકલ્પી [?] વિચાર નીચેના ક્રમથી કલ્પમાં આવ્યો છે—

૧ શ્રુત—જઘન્ય પ્રત્યાખ્યાનમાં નવમા પૂર્વ ની આચાર નામની વસ્તુ અને ઉત્કૃષ્ટ ભિન્ન દશપૂર્વી હોય.

૨ સંહનન—વજ્રઋષભનારાચ સંહનન હોવું જોઈએ.

૩ ઉપસર્ગ—વળી દેવ આદિ ઉપસર્ગ કરે તો પણ પ્રતિકાર કરવાની ઇચ્છા ન કરે.

૪ વેદના—બે પ્રકારે (૧) આભ્યુપગમિકી—પ્રયોગ કરીને વેદના લે તે અને તેના જ જેવી સ્વયંસ્વીકૃત આતાપના તપ વગેરેથી થતી વેદના આભ્યુપગમિકી પ્રમાણે સમજવાનું છે. તથા (૨) જરા અને કર્મ પરિણામજન્ય વેદના તે ઔપક્રમિકી.

૫. એકલો—તેની સાથે બીજો કોઈ ન હોય.

૬ સાધિક—જ્યાં મલમૂત્રનો ત્યાગ કરે છે તે જગ્યા વિજન હોય અને ત્યાં જ બે વસ્તીની બહાર ન હોય તે કેવી રીતે છે ગમે તેમ ગમે ત્યાં પણ સાધુએ અયોગ્ય ભૂમિમાં મલમૂત્રનો ત્યાગ ન કરે.

૭. વસતિ—નિવાસસ્થાન જેવું મળે તેવું જ વાપરે; આસક્તિમાં પણ તેમાં આસક્ત બંધ ન કરે તેમ જ ત્યાંના ઘર વગેરે બંધ ન કરે અને તેને વિષે જરા પણ મમત્વ ન રાખે.

૮ વસતિનો માલિક એ તેમને વિશ્રામ આપે કે તમારે મકાનમાં આમ રહેવું અને આમ ન રહેવું, આ મલમૂત્ર ત્યાગવાની જગ્યા છે અને આ નથી, કેટલા કાળ રહેશો? આ તો તમે વાપરશો અને આ નહિ, મકાનની સંભાળ રાખજો બારી-બારણાં આદિ નહિ કોઈ પડી જાય તો સાફ કરજો—આવું કહે તો તે વસતિમાં રહેવાનો વિચાર સરખો પણ ન કરે. વળી એમાં અગ્નિ દેવાતો હોય, દીવો બળતો હોય, કોઈ પ્રકારનો અગ્નિ આદિથી પ્રકાશ હોય તથા કોઈ ગૃહસ્થ ભલામણ કરીને કહે કે અમારા ઘરની પણ જરા સંભાળ રાખજો તથા તમે ભિક્ષા અથવા અહીં રહેજો એમ કોઈ પૂછે—તો પણ એ વસતિમાં જિનકલ્પી ન રહે.

૯ ભિક્ષાચર્યા—તૃતીય પોરસીમાં પૂર્વોક્ત પ્રકારે છે—એષણીય.

૧૦ ભિક્ષુની કોઈ પ્રતિમા સ્વીકારતા નથી. અભિગ્રહ પણ કરતા નથી. કારણ કે તેમાં વિશેષ વસ્ત્ર વૈભાની મર્યાદા જ આ કલ્પની છે.

૧૧ જ્યાં માસકલ્પ કર્યો હોય ત્યાં ગામને છ ગલીમાં વહેંચી નાખે અને પ્રત્યેક દિવસ એક ગલીમાં ભિક્ષા માગે.

૧૨. એક જ મકાનમાં જિનકલ્પીઓ રહે તો વધુમાં વધુ સાત રહે પણ તેઓ પરસ્પર વાતચીત ન કરે.

૧૩ ક્ષેત્ર—જિનકલ્પીના જન્મનું ક્ષેત્ર અને જ્યાં તેઓ જિનકલ્પનો સ્વીકાર કર્યો હોય તેવું ક્ષેત્ર કર્મભૂમિ જ છે. અકર્મભૂમિમાં તેમનો જન્મ અથવા જિનકલ્પનો સ્વીકાર હોતો નથી. પણ જો દેવ વગેરે કોઈ ઉપાડી લઈ જાય તો અકર્મભૂમિમાં પણ હોય.

૧૪ કાળ—અવસર્પિણીમાં જ મની આરોપણથી તૃતીય અને ચોથો આરો પણ દુષ્ષમ પાંચમાં પણ હોય. અને ઉત્સર્પિણીમાં જન્મ તો બીજા ત્રીજા અને ચોથામાં સંભવે પણ જિનકલ્પનો સ્વીકાર ત્રીજા-ચોથામાં જ કરે.

૧૫૧-૫૧

૧૫. અતિગ—પ્રથમ જે અતિચારથી કોઈ પણ દોષ હોય તે સ્વીકાર કરી શકે છે. સ્વીકાર કર્યા પછી તે શુદ્ધ મનથી પણ હોય.

૧૬. દીર્ઘ—દીર્ઘ કાળનું હોય ત્યારે જ.

૧૭. ચરમ—જન્મથી માંડીને ૧૦ વર્ષ સુધીમાં ગ્રહણ કરેલ અને યાવજ્જીવ ૧ વરસ.

૧૮. આરંભ—વધુ ગુરુ પ્રત્યક્ષ સ્વીકાર્યું પછી આવું નહિ પૂર્ણ પ્રીતિએ સ્વીકાર કરે.

૧૯ ભેદ—ભિન્ન વિભાગો હોય અને સ્વીકારો સ્વીકાર્યો પછી અનેક પ્રકાર ભેદ. ભેદ જે ઔપચારિક સ્વરૂપે પણ પ્રત્યક્ષપણે પ્રાપ્ત થયેલી નથી અને તે આત્મા કેવળજ્ઞાન પણ થઈ નથી.

૨ ક્રમ—નિયતક્રમમાં પણ હોય અને અનિયત ક્રમમાં પણ હોય. જ્યાંથી પાર એ નમસ્કાર દીર્ઘ કરવા સમયમાં હોય છે તે અનિયત ક્રમ અને હવે એ પ્રથમ અને અંતિમ દીર્ઘ કરવા સમયમાં હોય છે તે નિયતક્રમ.—જુઓ ૫ [illegible] ટિપ્પણ ન ૬

૨૧ ભિન્ન—સ્વીકાર કરે ત્યારે તે ક્રમ અને કાળ બન્ને ભિન્ન હોય; પણ પછી ક્રમ ક્રમ ભિન્ન ન પણ હોય.—એ પાર થઈ જાય એટલા સમય થઈ જાય તો.

૨૨ વૈરાગ્ય—જ્યારે સ્વીકારે ત્યારે મન પ્રશસ્ત વૈરાગ્ય હોય પણ પછી તો અપ્રીતિ થયેલ છે પણ આચરણમાં તે શક્તિ કામ ન કરે તેમ તેથી તે અવિચ્છિન્ન પણ ન હોય.

૨૩ ધ્યાન—જ્યારે ધર્મધ્યાનમાં હોય ત્યારે સ્વીકારો પણ સ્વીકાર્યા પછી આર્તાદિ ધ્યાન પણ સંભવે. અલબત્ત, કર્મની અતિ વિચિત્ર છે. પણ આવું ધ્યેય ધ્યાન તેને બાધ ઉપેક્ષ નથી થતું, અલબત્ત શુભ પરિણામ તેના કારણ હોય છે.

૨ અનુ—જે ક સમયમાં પ્રત્યક્ષને સ્વીકારવાના કારણ પર પૂર્વક—૯૦ ગણી. પણ પૂર્વપ્રતિપન્ન તો સહસ્રપૃથક્—૯ ગણી.

૨૫ અનિયત—પ્રત્યક્ષ પ જ પ્રમાણ તેને જ અનિયત હોવાથી બીજા આચારાદિ અનિયતો હોય નથી. વળી તેને પ્રાયશ્ચિત્તમાં બીજાની જેમ કોઈ આચારને સ્થાન નથી મળતું તેનું કારણ જ વિશુદ્ધિ છે.

૧૬. પ્રવ્રજ્યાદિ—કોઈની પ્રવ્રજ્યા અને મુંડન કરતો જ નથી. કોઈને આચાર શીખવે કોઈ શિષ્ય થવા ઈચ્છે તો [illegible] બીજા પાસે [illegible] ભલે સાધુ થઈ શકે છે

૧૭. પ્રાયશ્ચિત્ત—આવી જો કોઈ સૂક્ષ્મ અતિચાર થયો હોય તો જઘન્ય પ્રાયશ્ચિત્ત પણ ચાર ગુરુમાસનું છે

૧૮ નિષ્પ્રતિકર્મ—આંખના મેલને પણ કાઢતા નથી તો બીજી ચિકિત્સા તો કરે શાના?

૧૯. ભક્ત—જેમ અન્ય સાધુઓ કાલાદિના કાલે આવશ્યકનું સેવન કરે છે તેમ જિનકલ્પીને કોઈ એવા કાલનું [illegible] આવશ્યકનું સેવન નિષિદ્ધ જ છે.

૨૦ તૃતીય પૌરુષી—તેમનો ભિક્ષાકાલ અને વિહારકાલ છે અને બાકીના સમયમાં કાયોત્સર્ગની ભાવના છે. ચાલવાની શક્તિ ન હોય તો વિહાર ન કરે પણ એક સ્થાનમાં રહે તો દોષ જ નહિ.

૨૧ સમાચારી—સાધુસમાચારીના દશ ભેદ છે તેમાંથી—(૧) આવશ્યકી—કાંઈક બહાર જવાનું હોય ત્યારે જવું આવશ્યક છે એમ કહેવું તે. (૨) નૈષેધિકી—કામ પૂરું કરી પાછા આવી [illegible] નિષિદ્ધ છે એમ કહેવું તે. (૩) મિથ્યાકાર—કોઈ સ્ખલના થઈ હોય તો આ મારું દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ એમ કહેવું તે. (૪) આપૃચ્છા—[illegible] કામની રજા માંગવી તે (૫) ઉપસંપદા—બે પ્રકારની છે: સાધુ અને ગૃહસ્થ વિષે; તેમાંથી ગૃહસ્થને સ્થાન નિમિત્ત પૂછવું અને [illegible] તે જિનકલ્પીને હોય પણ [illegible] નિમિત્ત અન્ય સાધુ પાસે [illegible] રહેવાની ઉપસંપદ્ તેમને ન હોય — આ ત્રણ સિવાયની અન્ય સમાચારી જિનકલ્પીને નથી હોતી.

જિનકલ્પી માટે પણ આ બધા વિચાર કર્યા જ છે [illegible] જે છે તે નીચે પ્રમાણે—

આ જિનકલ્પી [illegible] જિનની જેમ જ [illegible] આહાર કરે છે અને [illegible] પણ [illegible] આહાર કરે છે. [illegible] છે ત્યારે જિનકલ્પ માટે તેમ [illegible] છે જે તેમાં [illegible] પણ છે [illegible] પણ છે તેમાં પૂરો [illegible] જિનકલ્પમાં આવે [illegible] તે [illegible] આ [illegible] પણ છે તે જિનકલ્પી જેવું હોય

બૃહત્કલ્પમાં જિનકલ્પનું જે વર્ણન છે તે ગ્રંથ આદિ સૌમાં થયું છે તેથી તેનાં ભેદો અને બીજી બાબતોમાં ભેદો છે એ બાબતે સ્પષ્ટ છે. જુઓ બૃહત્કલ્પ ગા. ૧૩૩૧ થી. પંચકલ્પ ગા. ૧૩૬૦થી.

૧૧. સ્થવિરકલ્પ —

આચાર્યાદિ જે ગચ્છવાસી હોય છે તે સ્થવિર કહેવાય છે. તેમની જે આચારમર્યાદા તે સ્થવિરકલ્પસ્થિતિ. તે આ પ્રમાણે—(૧) વિધિપૂર્વક પ્રવ્રજ્યા લેવી તે, (૨) ત્યાર પછી પ્રતિદિનપ્રાતઃ અને સાયંકાલે આવશ્યક, (૩) સાધુના આચારનું ગ્રહણ, (૪) અનિયતવાસ—ગ્રામાદિક વિહારના નિયમોમાં એક [illegible] વધારે અર્થાત્ ન રહેતાં વિહાર કરવો, (૫) નિષ્પત્તિ—શિષ્ય દીક્ષિત થયા તથા યોગ્ય શિષ્યોને દીક્ષા આપી સાધુ બનાવવા અને વિહરવું—તે ગચ્છની મર્યાદા આ પ્રમાણે—૧ આચાર્ય ૨. ઉપાધ્યાય, ૩. ભિક્ષુ, ૪ સ્થવિર અને ૫. ક્ષુલ્લક આમ પાંચ વર્ગમાં ગચ્છનો સાધુસમુદાય વહેંચાઈ જાય છે. (૬) વિહાર—જે ક્ષેત્ર સાધુસમુદાય માટે વિહરવા યોગ્ય છે અને જ્યાં નવી વસ્તુ [illegible] જાણે તે તે ક્ષેત્રોમાં વિહાર કરવો. અને તે ક્ષેત્રમાં [illegible] કેવી રીતે રહેવું એ બધી મર્યાદા, અને ઉપાશ્રયમાં કેમ પ્રવેશવું અને ભિક્ષા માટે કેમ નીકળવું ઇત્યાદિ નિયમનું પાલન. (૭) સામાચારી—ઉપકાર, વિચારભૂમિ આદિ સ્થવિર સામાચારીનું પાલન તથા [illegible] જે નિયમો હોય તેમનું પણ પાલન. વિસ્તાર માટે જુઓ બૃહત્કલ્પ ભાષ્ય—ગા. ૧૪૨૫થી.

૧૨. સામાચારી—

જુઓ ઉત્તરા૦ અ. ૨૬, [illegible] પૃ. ૧૦૪ [illegible] સામાચારીનું વર્ણન [illegible] ગા. ૧૧માં જુઓ છે. વળી તેની નિર્યુક્તિમાં [illegible] છે (ગા. ૪૮૧થી). આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં તો [illegible] ગા. ૧૧થી. બૃહત્કલ્પ ગા. [illegible] તથા ૧૧૬૩માં [illegible] સામાચારી આપી છે અને [illegible] ગા. ૧૩૮૦થી તથા ૧૩૩૦થી [illegible] સામાચારીનું વર્ણન છે. તેમાં પ્રથમ જિનકલ્પીને યોગ્ય અને પછી સ્થવિરકલ્પીઓને યોગ્ય સામાચારીનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. વળી જુઓ પંચાશક ૧૨મું. [illegible] સામાચારી ત્રણ પ્રકારની છે—૧ ઓઘસામાચારી અર્થાત્ સામાન્ય સામાચારી જે ઓઘનિર્યુક્તિમાં

પ્રસિદ્ધ છે તે ૨. દશધા સામાચારી — તે અહીં સૂત્રમાં આવેલી ઇચ્છાકારાદિ, અને ૩ પદવિભાગ સામાચારી — તે છેદસૂત્રોમાં છે. તેમાં વર્તમાન સમયના જીવોને ઉપકારી થાય એ દૃષ્ટિએ તેમ પૂર્વનો અભ્યાસ તો કરી શકે તેમ રહ્યું ન હોવાથી નવમા પૂર્વની તૃતીય આચાર નામની વસ્તુમાંથી ૨૦ મા ઓઘ નામના પ્રાભૃતમાંથી એ આચારની રચના કરવામાં આવી છે તે ઓઘનિર્યુક્તિ નામે ઓળખાય છે અને દશધા સામાચારી એ ઉત્તરાધ્યયનના ૨૬મા અધ્યયનના સારરૂપ છે. પદવિભાગ સામાચારી પણ નવમા પૂર્વમાંથી સંકલિત કરવામાં આવી છે. આ નિ ભા ૬૬૯.

૫૪. સામાચારીના દસ ભેદો —

(૧) કોઈ કારણસર કોઈને કરવા જેવું કાર્ય કહેવું હોય ત્યારે ઇચ્છાકારનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. એટલે પણ તેને કહેવામાં આવ્યું ન હોય અને કોઈનું કાર્ય કરવા ચાહતો હોય તો તેણે પણ ઇચ્છાકારનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ઇચ્છાકાર એટલે સ્વેચ્છાથી કરવું. તેનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે આપની મરજી હોય તો મારું આ કરો (મારી કોઈ બળજરી નથી) અથવા — હું આપની ઇચ્છા હોય તો આપનું અમુક કામ કરી આપું (તે કરવામાં મારી કોઈ બળજરી નથી.)

ખરી રીતે તો શ્રમણે પોતાની શક્તિ હોય ત્યાં સુધી તો બીજાને કોઈ કાર્ય માટે કહેવાનું જ નથી. પણ જો તે પોતે કરવાને અસમર્થ કે માનસિક દુર્બળતાને કારણે અશક્ત હોય અથવા તે કાર્ય કેમ કરવું તે જાણતો જ ન હોય તો જ બીજાને વિનંતી કરવી એવો અપવાદમાર્ગ છે. કોઈ બીજાને માટે કરવી હોય તો પણ તેની રજા લઈને જ કરવી જોઈએ. અલબત્ત સશક્ત છે તે ભલે ન જ માગતો હોય પણ તેની સામે બેઠેલી વિનંતી પણ રત્નાધિકને તો કરાય જ નહિ. સાધુઓની એ સામાન્ય મર્યાદા જ છે કે તેઓએ કોઈની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કંઈ નહિ. તેથી જ આ ઇચ્છાકારને સામાચારીમાં સ્થાન છે. અલબત્ત બીજાની સેવા કરવી હોય તો પણ ઇચ્છાકારપૂર્વક જ કરવી જોઈએ. વધુ આચાર્ય પણ શિષ્ય પાસેથી સેવા લેવી હોય તો તેમણે પણ ઇચ્છાકારનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. નિર્ગ્રન્થ શાસનમાં કોઈ પણ કામ બળ દબાણથી કે બળજબરીથી કરવા-કરાવવાનું છે જ નહિ. આ તો ઉત્સર્ગમાર્ગ સમજવો. પણ જે શિષ્યો અવિનીત જ હોય અને પ્રથમ ઇચ્છાકારથી

ન માને, તો આત્માશ્રિત બને તે પણ ન માને તો બધી [illegible] લોપ થાય છે. આ૦ મિ૦ ગા૦ ૧૧૮૫.

(૧) [illegible] હોય—[illegible] હોય તો [illegible] મિથ્યા [illegible] તે [illegible] છે. [illegible] મિથ્યા તો જ [illegible]—અર્થાત્ [illegible] તો જ ન બને, એ તે [illegible] [illegible]—[illegible] નહિ [illegible] નહિ, અને [illegible] નહિ. [illegible] એ [illegible] અને [illegible]—[illegible] છે અને [illegible] તેથી [illegible] છે [illegible] [illegible] તો જ [illegible] બને, એ [illegible] તેનું [illegible] ન કરે. [illegible] [illegible] છે—આ૦ મિ૦ ગા૦ ૧૮૭૫.

(૨) [illegible] એ નિશ્ચય હોય, [illegible] એ [illegible] હોય, [illegible] અને [illegible] એ [illegible] હોય તેના [illegible]—[illegible] બને, [illegible] બને, [illegible] ત્યારે— [illegible] કહેવું [illegible] છે અર્થાત્ [illegible] છે [illegible] કહેવું તે [illegible] છે. આ૦ મિ૦ ગા૦ ૧૮૮—૯.

(૪) [illegible] હોવાથી [illegible] અને નૈશ્ચિક બન્ને [illegible] છે [illegible] બને એ [illegible] છે તે [illegible], અને [illegible] બને [illegible] એ [illegible] છે તે નૈશ્ચિક—[illegible] છે. [illegible] બને [illegible] હોય ત્યારે [illegible]— [illegible] છે. [illegible] તે [illegible] છે કે [illegible] અને [illegible] અને [illegible] અને [illegible] હોય તો જ [illegible]. [illegible] બને [illegible] હોય છે. [illegible] અને [illegible] એ [illegible] હોય તે [illegible] છે. [illegible] નહિ. [illegible] બને [illegible] કરે તો [illegible] છે, અને [illegible] કરે, તો [illegible] છે. આ૦ મિ૦ ગા૦ ૧ ૧૯૦.

(૫) નૈષેધિકી કરીને વસતિ બહાર ગયેલ સાધુ જ્યારે પાછા ઉપાશ્રયમાં પ્રવેશે છે ત્યારે કહે છે કે પાપવૃત્તિનો હવે નિષેધ કરું છું અથવા હવે મારો ગમનાગમન બંધ કરું છું. આ નૈષેધિકી છે. એ પ્રમાણે કહીને ખરેખર તે અશુભયોગથી નિવૃત્ત થાય તો જ તેની નૈષેધિકી સફળ છે અન્યથા નહિ. વળી જ્યારે ગુરુ પાસે જવું હોય ત્યારે પણ નૈષેધિકી કરીને જ જવું જોઈએ —આવશ્યક નિ. ગા. ૬૯૨થી.

(૬) શિષ્યે ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ સિવાયની બધી ક્રિયા ગુરુને પૂછીને જ કરવી જોઈએ. એટલે કોઈ પણ કાર્ય હોય તો ગુરુને પૂછવું કે હું આ કામ કરું? તે આપૃચ્છના કહેવાય છે. આવ. નિ. ગા. ૬૯૭.

(૭) પ્રતિપૃચ્છના એટલે ગુરુએ જે કામ કરવાનો પ્રથમ નિષેધ કર્યો હોય, તે જો પ્રબળ પ્રયોજન હોય અને કરવાની જરૂર જણાતી હોય તો તે પ્રતિપૃચ્છના કહેવાય છે. અહીં આવશ્યકનિર્યુક્તિનો પાઠાંતર છે જેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે — કે ગુરુએ જે કરવાનું કહી રાખ્યું હોય તે અર્થ કરવાની શરૂઆત કરતાં પહેલાં ગુરુને કહેવું કે તે હું કરું છું — એ પ્રતિપૃચ્છના કહેવાય છે — આવશ્યકનિર્યુક્તિ ગા. ૬૯૭.

(૮) પોતે જે ભિક્ષામાં લાવ્યો હોય તેમાંથી જરૂર હોય તો બીજા પણ સાધુને આમંત્રણ આપવું તે છંદના. જેમ કે હું અમુક અમુક અશનપાન લાવ્યો છું તેમાંથી કોઈને કોઈ લેવાની ઇચ્છા હોય તો લ્યો.

(૯) ભિક્ષા પોતે ન લાવ્યો હોય પણ નિમંત્રણ કરવું કે હું તમારા માટે અમુક અશન-પાન લાવી આપું તે નિમંત્રણા. આને બદલે ઉત્તરાધ્યયનમાં અભ્યુત્થાન સમાચારી છે જેનો અર્થ ગુરુપૂજા છે — જુઓ ઉત્તરાધ્યયન અ. ૨૬ ગા. ૭ આવશ્યક નિ. ગા. ૬૯૯.

(૧૦) ઉપસંપદા બે પ્રકારની છે. ગુરુકુલના આચાર્યસ્થાનમાં રહેવું તે ગચ્છોપસંપદ્ અને જ્ઞાન દર્શન તથા ચારિત્ર માટે અન્ય સાધુના આશ્રયે સમયને ઉદ્દેશીને રહેવું તે સામયિકી કહેવાય છે. અહીં બીજી પ્રસ્તુત છે. આવશ્યકનિ. ગા. ૭૦૦થી.

૧૪. કાલનિયામક અનુયોગદ્વાર —

કોઈ પણ સૂત્રની વ્યાખ્યાનાં દ્વારો—અનુયોગનાં દ્વારો આ ચાર છે—ઉપક્રમ, નિક્ષેપ, અનુગમ અને નય. તેમાં અનુગમ—વ્યાખ્યાનના બે પ્રકાર છે: સૂત્રાનુગમ અને નિર્યુક્ત્યનુગમ. નિર્યુક્ત્યનુગમના ત્રણ

ત્રણ પ્રકાર છે: ૧ નિક્ષેપનિર્યુક્ત્યનુગમ, ૨. ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્ત્યનુગમ અને ૩. સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્ત્યનુગમ. તેમાં ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્ત્યનુગમ—એટલે કે શાસ્ત્રોત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ—નો ઢાંચો જેવો નિર્દેશ આદિ અર્થ દ્વાર ૨૬ છે. (નિ. ગા. ૧૪૦-૧૪૮) તેમાં ચોવીસમું દ્વાર કાલ વિષયક છે. અને એ પ્રસંગે આ સામાચારીની ચર્ચા કેટલી સુલભ્ય કરી છે કે આખા વિવરણ કર્યું છે —જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગા. ૬૬૫.

૧૫ સંભોગના ચાર પ્રકાર:—

(૧) ઉપધિ — વસ્ત્રપાત્ર ઉપધિને ત્યાં સુધી દેવાલેવા કે ત્યાં સુધી ભોજન સાંભોગિક સાથે સાંભોગિક રહી શકે છે. જે એ અશુદ્ધ ગ્રહણ કરે અને એકવાર આવે તો પ્રાયશ્ચિત્ત લે તો સાંભોગિક છે. ત્રણ વાર પછી પણ ચાર વાર ભૂલ કરે ત્યાં સુધી જ સાંભોગિક છે. ચોથી વાર ભૂલ કરે તો પછી તેને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવાનું કરવો જોઈએ; પછી તેને પ્રાયશ્ચિત્ત લીધું હોય તો જ પ્રમાણે એ પ્રાયશ્ચિત્ત આપવ હોય તેવ વિસંભોગિક-અયોગ્ય છે સમજી શકે તે શુદ્ધ કે અશુદ્ધ ઉપધિની એષણા કરે તો ત્રણ વાર માફ થાય પછી વિસંભોગિક જાણવો તે જ પ્રમાણે ઉપધિના આદાનની જેમ ઉપધિના પરિકર્મ અને પરિભોગ વિષે પણ સાંભોગિક અને વિસંભોગિકની વ્યવસ્થા સમજી લેવી.

(૨) શ્રુત — સાંભોગિક કે અન્ય સંઘાડાના ઉપસંપન્ન શિષ્યને વિધિપૂર્વક જે વાચના આપેલ હોય તો શુદ્ધ આચરણ, પણ જે શ્રુતની વાચના અવિધિપૂર્વક સાંભોગિકને કે ઉપસંપન્નને કે અનુપસંપન્ન શિષ્યને આપી હોય, તો ત્રણ વાર તો માફ છે પણ પછી તો પ્રાયશ્ચિત્ત લે તો પણ વિસંભોગિક જ સમજવો.

(૩) ભક્તપાન — આની વ્યવસ્થા ઉપધિ જેમ જ સમજવી—પણ ઉપધિમાં ત્યાં પરિકર્મ અને પરિભોગ હતું, તેને બદલે અને દાન સમજવું.

(૪) અંજલિપ્રગ્રહ — સાંભોગિકોને અને સાધ્વિ સિવાય અન્ય સાધુઓને હાથ જોડી નમસ્કારાદિ વિનય વ્યવહાર આચરવો એવું કરે તો શુદ્ધ છે પણ જે પાર્શ્વસ્થાદિને તે પ્રમાણે કરે તો એ જેમ ત્રણ વાર માફ પણ પછી વિસંભોગિક સમજવો.

(૫) દાન — સાંભોગિકને કે અન્યસાંભોગિકને પોતાના શિષ્યો આપવા તે દાન છે. પણ તેમાં શરત એ છે કે જેઓ પોતાના શિષ્યોને વસ્ત્રપાત્રાદિથી ભરપૂર ન પાળી શકતા હોય તેઓ જ કાંઈ તેમને શિષ્ય ન મળતા હોય તેઓને જ આપે તો; અને એ કારણ વિના વિસંભોગિકને અગર પાર્શ્વસ્થને શિષ્યો આપે તો પૂર્વવત્ વિસંભોગાર્હ.

(૬) નિકાચના — નિકાચના, છન્દના, અને નિમન્ત્રણા એ પર્યાય છે. સાંભોગિકને શય્યા, ઉપધિ, આહાર, શિષ્યગણ, સ્વાધ્યાય — આદિનું નિમન્ત્રણ આપે એ શુદ્ધ છે. પણ વિસંભોગિકને કે પાર્શ્વસ્થને તેમ કરે તે પૂર્વવત્ વિસંભોગાર્હ સમજવો.

(૭) અભ્યુત્થાન — કોઈ આવનારને માન આપવા માટે પોતાના આસનને છોડી દેવું તે. આને વિષે પણ પૂર્વ જેમ સાંભોગિક—વિસંભોગિકની વ્યવસ્થા સમજી લેવી.

(૮) કૃતિકર્મ — વિધિપૂર્વક વંદન કરે તો શુદ્ધ પણ અવિધિથી કરે તો પૂર્વવત્ વિસંભોગાર્હ. જો અશક્ત હોય તો માત્ર સૂત્રોચ્ચારણથી પણ વંદન થઈ શકે છે. અને તે શુદ્ધ ગણાય છે.

(૯) વૈયાવૃત્યકરણ — આહાર—ઉપધિ આદિ દેવાથી, અશક્ત અવસ્થામાં પાત્ર દેવાથી, ક્લેશ ઘટાડવાથી, સહાય આપી ઉપકાર કરવાથી વૈયાવૃત્ય—સેવા થાય છે. આ વિષયમાં પણ સાંભોગિક-અસાંભોગિકની વ્યવસ્થા સમજી લેવી.

(૧૦) સમવસરણ — જિનસ્નાત્ર, રથયાત્રા, પ્રભાવના આદિ પ્રસંગે જે ભેગું થવું અને સાધુ ભેગા થાય તે સમવસરણ. આવી આ પ્રકારના સાધુઓના ભિન્ન ઉપાશ્રય પણ સમજી લેવા જોઈએ. જેમાં વર્ષાવગ્રહ-વર્ષાવાસનો ઉપાશ્રય, ઋતુબદ્ધાવગ્રહ, વૃદ્ધવાસાવગ્રહ આદિ આવા અવગ્રહો—ઉપાશ્રયોના પણ બે ભેદ છે. સાધારણાવગ્રહ અને પ્રત્યેકાવગ્રહ. જુદા જુદા ગચ્છના સાધુએ સાથે અવગ્રહ માગ્યો હોય તે સાધારણાવગ્રહ અને કોઈ એક જ ગચ્છના સાધુએ માગ્યો હોય તે પ્રત્યેકાવગ્રહ. એ ઉપાશ્રયોમાં અનુજ્ઞા વિના જે કોઈ શિષ્ય ચોરી કરે અથવા વસ્ત્રાદિની ચોરી કરે તો સાંભોગિક હોય કે અન્યસાંભોગિક પણ તે વિસંભોગાર્હ જ સમજવો. પણ જો અજાણતાં ચોરી કરી હોય અને કહ્યા છતાં પાછું ન આપે તો પણ વિસંભોગાર્હ જ સમજવો.

(૧૧) સનિમિત્ત—વિશેષ પ્રકારનું અનુકૂળ આલંબન તે સનિમિત્ત. આના વિષયમાં સનિમિત્તાનિમિત્તની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે—સનિમિત્તભંગ કોઈ આગમ વિધાયક સંયોગિક આલંબન વગર જે પૂર્વનું પરિવર્તન કરે તે શુદ્ધ છે. પણ જે અનાગસંયોગિક ચર્ચા, લાભ કે ભક્તની ખાતર તે પ્રકારે એટલી પૂર્વનું પરિવર્તન કરે તો પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય છે. આગળ જતાં બેસીને સ્થાન પૂછે નગર આલોચના કરે તો પણ પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય છે. પૂર્વવત્ પણ ચાર ભાંગા પણ નિરનિમિત્તનાં.

(૧૨) કાયોત્સર્ગ—કાય સ્થિર રાખીને તે પંચ પ્રકારે છે. તેને પ્રમાણપૂર્વક કરવો, તે કાયોત્સર્ગ. કાયાના પંચ પ્રકાર આ છે—૧ વાત—અમુક નક્કી પ્રયોજન વિના યથાતથ્ય કે અન્યત્ર વાયુથી થતી કે પ્રતિમાની કથા પોતાના મતનું સમર્થન કરવું પણ છે અન્યાયી જ જેમ તે વાત અપ્રમાણ છે. ભીતરાગમાં મિ મિથ્યા છે. ૨. અવર—જે વાતમાં આગમિકો પ્રયોગ કરે તો તે અવર અપ્રમાણ છે. ૩. જે કથામાં મિ પણ જ પ્રયોગ પણ કરે છે. નહીં પોતાને કોઈ પણ યત્ન નહિ માત્ર વાત કુંભ જ આવે છે તે નિરર્થક છે ૪ ધર્મકથા—આત્મકલ્યાણ માર્ગની કથા અથવા આત્મહિતવર્ધિત કરાવે સમર્થન છે ૫ વિકથા—મિ આત્માર્થની કથા અથવા અહંકારવર્ધિત કથા છે.

તેમાં પ્રથમની પણ મધ્યમાં થાય સમુદ્રે ન કરવી જોઈએ. પણ જે મધ્યમાં થાય કરે, તો પ્રાયશ્ચિત્તનો ભાગી છે. પૂર્વવત્ પણ ચાર ભાગ પણ એની વાત પ્રાયશ્ચિત છે તો પણ નિરનિમિત્ત સમજવો.

૧૧. પ્રતિક્રમણના ચાર આલાવા—

મૂળમાં આલાવામાં રીતે ચાર આલાવા નિર્યુક્તિમાં છે. આ ૧. અને ત્યાર પછીની વાચનામાં આવી સમજણ આવી છે અને કહ્યું છે કે આ પ્રમાણે ૧૫ આગારવાથી પરિશુદ્ધ જે વચન કરવામાં આવે તે તે ધ્યાન નિર્વાણ પછી અલગ વિભાગથી દેવ થાય.

જુજુને વચન—ઇચ્છામિ ખમાસમણો! વંદિઉં જાવણિજ્જાએ નિસીહિયાએ. અણુજાણહ મે મિઉગ્ગહં નિસીહિ અહોકાયં કાયસંફાસં ખમણિજ્જો ભે કિલામો. અપ્પકિલંતાણં બહુસુભેણ ભે દિવસો વઇક્કંતો? જત્તા ભે? જવણિજ્જં ચ ભે? ઇચ્છામિ ખામણા કરવાની હોય છે.

તેમાં ઇચ્છામિ ખમાસમણોથી માંડી 'મિઉગ્ગહં' સુધીના પાઠનો અર્થ એ છે કે 'હું પાપથી દૂર થઈ આપને વંદન કરવા ચાહું છું તો આપ પરિમિત અવગ્રહ આપો (મને આપની પાસે આવવા દો)' એટલે કે આ અવગ્રહયાચનાની ક્રિયાનો સૂચક પાઠ છે. આટલા પાઠમાંથી 'અણુજાણહ' એ ભાગ બોલતી વખતે એક વખત પોતાના શરીરને અર્ધ અવનત કરવાનું હોય છે. આ એક અવનત કહેવાય છે અને તે જ પ્રમાણે ફરી વંદના કરતો હોય ત્યારે પણ ફરી અવનત થવાનું હોય છે —આમ કૃતિકર્મમાં બે અવનત છે.

દીક્ષા લેતી વખતે શિષ્યની અથવા જન્મતી વખતે બાળકની જેવી મુદ્રા—અર્થાત્ કપાળ પર બે હાથ ધરી નમવા ધારણ કરેલી તે—હોય છે તે યથાજાત કહેવાય છે. વંદના વખતે આ એક યથાજાત મુદ્રા હોવી જોઈએ.

અવગ્રહમાં પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા પામી તે મળે એટલે ઉત્કટ આસને બેસી બન્ને હાથ વચ્ચે મુહપત્તિ રાખી તથા ગુરુના ચરણમાં બન્ને હાથે સ્પર્શ કરી રજોહરણ પાસેથી 'અ' અક્ષર નીચા અવાજે કહી ત્યાંથી હાથ ઉઠાવી પોતાના લલાટના મધ્યભાગે સ્પર્શ કરતાં 'હો' અક્ષરનો ઉચ્ચાર કરવો. આમ 'અહો' શબ્દના ઉચ્ચારમાં એક આવર્ત થયું. તે પ્રમાણે 'કાયં' શબ્દોચ્ચારમાં પણ એક આવર્ત કર્યું અને તે જ પ્રમાણે 'કાય સંફાસં' ના ઉચ્ચારણ વખતે પણ એક આવર્ત કર્યું. —આ ત્રણ આવર્ત થયા. ત્યાર પછી 'ખમણિજ્જો ભે!' ઇત્યાદિ બોલ્યા પછી 'જ' અક્ષરનો મંદોચ્ચાર કરી ગુરુ ચરણે સ્પર્શ કરવો. અને 'ત્તા' ના મધ્યમોચ્ચાર વખતે ત્યાંથી બન્ને હાથ ઉઠાવી બન્ને હાથ અધ્ધર ઊંચા રાખવા અને 'ભે' અક્ષર ઊંચા અવાજે બોલતાં લલાટના મધ્યભાગે હાથને અડાડવા. આ એક આવર્ત તે જ પ્રમાણે 'જ' 'વ' 'ણિ' એ ત્રણ અક્ષર બોલતાં બીજું આવર્ત અને તે જ પ્રમાણે 'જ્જં' 'ચ' 'ભે' એ ત્રણ અક્ષર બોલતાં ત્રીજું આવર્ત કર્યું—આમ એક વંદનમાં છ આવર્ત થયા. અને જ્યારે બીજી વાર વંદના કરવાની હોય ત્યારે પણ ફરી છ આવર્ત કરવાનાં હોય છે. એટલે બધા મળી કૃતિકર્મનાં બાર આવર્ત થયા.

અવગ્રહમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ક્ષામણા કરતી વખતે શિષ્ય અને આચાર્યનાં બન્નેનાં મસ્તક એ શિરોનમન અને તે જ પ્રમાણે બીજી વંદના વખતે પણ—એમ કુલ ચાર શિરોનમન.

શિષ્ય જ્યારે વંદન કરતો હોય ત્યારે મન વચન અને કાયને સંયમમાં રાખવાં જોઈએ એ ત્રણ ગુપ્તિ.

પ્રથમ વંદન વખતે અવગ્રહમાં એક પ્રવેશ કરવો અને તે જ પ્રમાણે દ્વિતીય વંદન વખતે — આમ બે પ્રવેશ થાય.

આવશ્યિકા કહીને અવગ્રહથી પ્રથમ વંદન કર્યા પછી બહાર જવું તે નિષ્ક્રમણ — એક જ છે. કારણ, બીજા વંદના પછી બહાર ન જતાં તેમના ચરણોમાં રહીને જ સૂત્રપાઠાદિ કરવાનાં હોય છે — આ પ્રમાણે વંદનાં ૨૫ આવશ્યક છે.

સ્થાનાગ – સમવાયાગ

ખંડ ૬ઠ્ઠો

પુરુષપરીક્ષા

૧

પુરુષના પ્રકારો

૧ બે ભેદ અને ત્રણ ભેદ

(૧) બુદ્ધ અને મૂઢ[૧]

બુદ્ધ બે છે[૨] —

૧ જ્ઞાનબુદ્ધ ૨ દર્શનબુદ્ધ.

મૂઢ બે છે:—

૧ જ્ઞાનમૂઢ ૨ દર્શનમૂઢ.[૩]

[—સ્થા ૧ ૪]

બુદ્ધ ત્રણ છે —

૧ જ્ઞાનબુદ્ધ ૨ દર્શનબુદ્ધ[૪] ૩ ચારિત્રબુદ્ધ[૪]

મૂઢ ત્રણ છે —

૧ જ્ઞાનમૂઢ ૨ દર્શનમૂઢ ૩ ચારિત્રમૂઢ[૫]

[—સ્થા ૧૫૧]

---

૧ આની સાથે અંગુત્તરની (૪. ૮૧) ચતુર્ભંગી સરખાવવા જેવી છે — (૧) અજાનત અને અજાનતં (૨) અજાનત અને જાનતં (૩) જાનત અને અજાનતં (૪) જાનત અને જાનત.

આ જ વસ્તુ પુગ્ગલપઞ્ઞત્તિમાં પણ છે. (૪. ૧)

૨. જૈનોમાં જેમ પ્રત્યેકબુદ્ધાદિ પ્રસિદ્ધ છે તેમ બૌદ્ધોમાં પણ બુદ્ધ બે પ્રકારના છે — સમ્યક્સંબુદ્ધ અને પ્રત્યેકબુદ્ધ — અંગુત્તર ૨. ૬. ૫

૩ બૌદ્ધો દર્શનમૂઢને દિટ્ઠિવિપન્ન કહે છે. જુઓ પુગ્ગલપઞ્ઞત્તિ ૨. ૯

૪ પુગ્ગલપઞ્ઞત્તિગત દિટ્ઠિસમ્પન્ન અને દિટ્ઠિપત્તની આની સાથે તુલના કરવા જેવી છે ૨. ૧૯

૫. આને પુગ્ગલપઞ્ઞત્તિમાં સીલવિપન્ન કહ્યો છે (૨.૯.)

(૨) ત્રણ બોલ

પુરુષ ત્રણ પ્રકારના છે:—

(૧) ૧ નામપુરુષ, ૨. સ્થાપનાપુરુષ, ૩ દ્રવ્યપુરુષ.
(૨) ૧ જ્ઞાનપુરુષ; ૨ દર્શનપુરુષ; ૩ ચારિત્રપુરુષ.
(૩) ૧ વેદપુરુષ, ૨. ચિહ્નપુરુષ; ૩ અભિલાપપુરુષ
(૪) ૧ ઉત્તમપુરુષ, ૨. મધ્યમપુરુષ; ૩ જઘન્યપુરુષ.

ઉત્તમપુરુષ ત્રણ પ્રકારના છે—

૧ ધર્મપુરુષ (અર્હંત વગેરે); ૨. ભોગપુરુષ (ચક્રવતી) ૩ કર્મપુરુષ (વાસુદેવ).

મધ્યમ પુરુષના ત્રણ પ્રકાર છે—

૧ ઉગ્રો; ૨ ભોગો; ૩. રાજન્યો.

જઘન્ય પુરુષના ત્રણ પ્રકાર છે—

૧ દાસો; ૨. ભૃતકો; ૩ ભાગીદાર.

[—સ્થા ૧૨૮]

લોકમાં નિઃશીલ, અવિરત, નિર્ગુણ, નિર્મર્યાદ, પૌષધોપવાસ તથા પ્રત્યાખ્યાન વિનાના એવા મરીને સાતમી નરકે જનારા ત્રણ છે—

૧ રાજા; ૨ માંડલિક; ૩ મહારંભી કુટુંબી

લોકમાં સુશીલ, વ્રતી, સદ્ગુણી, મર્યાદશીલ, પ્રત્યાખ્યાન તથા પૌષધોપવાસવાળા, એવા મરીને સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થનારા ત્રણ છે—

૧ પરિત્યક્તકામી રાજા; ૨ પરિ સેનાપતિ; ૩ પરિ પ્રશાસ્તા.

[—સ્થા ૧૫]

પુરુષ ત્રણ પ્રકારના છે—

૧ સૂત્રધર; ૨ અર્થધર ૩ તદુભયધર.

[—સ્થા ૧૧૫]

(૩) પુરુષ ત્રિભંગી

પુરુષના ત્રણ પ્રકાર છે —

(૧) ૧ સુમના[1]–કાંઈક કરીને રાજી થનાર;
  ૨ દુર્મના–કાંઈક કરીને દુઃખી થનાર;
  ૩ તટસ્થ–કાંઈક કરે તેનો હર્ષ કે શોક નહિ કરનાર.

(૨) અ ૧ ક્યાંઈક ગયા પછી રાજી થનાર,
  ૨. ક્યાંઈક ગયા પછી દુઃખી થનાર;
  ૩ ક્યાંઈક ગયા પછી મધ્યસ્થ – તટસ્થ રહેનાર
 આ ૧ ક્યાંઈક જતા જતાં રાજી થનાર;
  ૨. ક્યાંઈક જતા જતા દુઃખી થનાર;
  ૩ ક્યાંઈક જતા જતા તટસ્થ રહેનાર.
 ઇ ૧ ક્યાંઈક જવાનું હોય તો રાજી થનાર;
  ૨ ક્યાંઈક જવાનું હોય તો દુઃખી થનાર,
  ૩ ક્યાંઈક જવાનું હોય તો તટસ્થ રહેનાર

ઈ ઉ ઊ ઉપર ગમનક્રિયા વિષે સુમના, દુર્મના, અને તટસ્થ એવા ભેદો ત્રણે કાળાશ્રયી કરવામાં આવ્યા છે, તે જ પ્રમાણે અતિનિષેધના – એટલે કે ન ગયો માટે રાજી થનાર ઇત્યાદિ ભેદો સમજી લેવા

(૩–૨૨) આ જ પ્રમાણે નીચેની ક્રિયાઓ વિષે વિધિ તેમજ નિષેધને લઈને ત્રણે કાળાશ્રયી ભેદો સ્વયં બનાવી લેવા —

૧ આવવું ૨ ઊભા રહેવું, ૩ બેસવું ૪ હિંસા કરવી, ૫. છેદન કરવું, ૬ બોલવું, ૭ ભાષણ કરવું, ૮ દેવું, ૯ ખાવું, ૧૦ પ્રાપ્ત કરવું, ૧૧ પીવું, ૧૨ સૂવું,

---

[1] આ ત્રણ ભેદો સાથે (૧) નિયત, (૨) આગામિકો અને (૩) નિવારણ–આ ભેદો સરખાવવા જેવા છે પ્રજ્ઞાપનાદિ ૩૧

૧૩ હસવું ૧૪ જીવવું, ૧૫ હારવું ૧૬ સાંભળવું ૧૭ રૂપધ્યાન કરવું, ૧૮ સૂવું ૧૯ રસાસ્વાદ લેવો, ૨
સ્પર્શ કરવો

[સૂ ૧૧]

૨ પુરુષની ચતુર્ભંગીઓ

(૧) ઉન્નત અને પ્રણત

પુરુષના બાર પ્રકાર છે

(૧) ૧ કોઈ ઉન્નત હોય અને ઉન્નતમના – તેનું મન પણ ઉન્નત હોય;
   ૨ કોઈ ઉન્નત હોય પણ પ્રણતમના – તેનું મન નીચું હોય – નીચમના હોય;
   ૩ કોઈ પ્રણત – નીચો હોય પણ ઉન્નતમના હોય;
   ૪ કોઈ પ્રણત હોય અને નીચમના હોય.

(૨) ૧ કોઈ ઉન્નત હોય અને ઉન્નતસંકલ્પી હોય;
   ૨. કોઈ ઉન્નત હોય પણ પ્રણતસંકલ્પી હોય – હીન સંકલ્પી હોય;
   ૩ કોઈ પ્રણત હોય પણ ઉન્નતસંકલ્પી હોય;
   ૪ કોઈ પ્રણત હોય અને પ્રણતસંકલ્પી હોય.

(૩) ૧ કોઈ ઉન્નત હોય અને ઉન્નતપ્રજ્ઞ હોય;
   ૨. કોઈ ઉન્નત હોય પણ પ્રણતપ્રજ્ઞ હોય;
   ૩ કોઈ પ્રણત હોય પણ ઉન્નતપ્રજ્ઞ હોય
   ૪ કોઈ પ્રણત હોય અને પ્રણતપ્રજ્ઞ હોય.

(૪) ૧ કોઈ ઉન્નત હોય અને ઉન્નતદૃષ્ટિ હોય;
   ૨ કોઈ ઉન્નત હોય પણ પ્રણતદૃષ્ટિ હોય;
   ૩ કોઈ પ્રણત હોય પણ ઉન્નતદૃષ્ટિ હોય;
   ૪ કોઈ પ્રણત હોય અને પ્રણતદૃષ્ટિ હોય.

(૫) ૧ કોઈ ઉન્નત હોય અને ઉન્નત શીલાચારયુક્ત હોય.
  ૨. કોઈ ઉન્નત હોય પણ પ્રણુત શીલાચાર વાળો હોય;
  ૩ કોઈ પ્રણુત હોય પણ ઉન્નત શીલાચારવાળો હોય,
  ૪ કોઈ પ્રણુત હોય અને પ્રણુત શીલાચારવાળો હોય.

(૬) ૧ કોઈ ઉન્નત હોય અને ઉન્નતવ્યવહારી હોય
  ૨. કોઈ ઉન્નત હોય પણ પ્રણુતવ્યવહારી હોય;
  ૩ કોઈ પ્રણુત હોય પણ ઉન્નતવ્યવહારી હોય,
  ૪ કોઈ પ્રણુત હોય અને પ્રણુતવ્યવહારી હોય.

(૭) ૧ કોઈ ઉન્નત હોય અને ઉન્નતપરાક્રમી હોય;
  ૨. કોઈ ઉન્નત હોય પણ પ્રણુતપરાક્રમી હોય;
  ૩ કોઈ પ્રણુત હોય પણ ઉન્નતપરાક્રમી હોય;
  ૪ કોઈ પ્રણુત હોય અને પ્રણુતપરાક્રમી હોય.

[સ્થા ૨૩૬]

(૨) શુદ્ધ—અશુદ્ધ

પુરુષ ચાર પ્રકારના છે —

(૧) ૧ કોઈ પુરુષ શુદ્ધ હોય અને શુદ્ધમના હોય,
  ૨. કોઈ પુરુષ શુદ્ધ હોય પણ અશુદ્ધમના હોય;
  ૩ કોઈ પુરુષ અશુદ્ધ હોય પણ શુદ્ધમના હોય,
  ૪ કોઈ પુરુષ અશુદ્ધ હોય અને અશુદ્ધમના હોય.

(૨) ૧ કોઈ પુરુષ શુદ્ધ હોય અને શુદ્ધસંકલ્પી હોય,
  ૨ કોઈ પુરુષ શુદ્ધ હોય પણ અશુદ્ધસંકલ્પી હોય;
  ૩ કોઈ પુરુષ અશુદ્ધ હોય પણ શુદ્ધસંકલ્પી હોય;
  ૪ કોઈ પુરુષ અશુદ્ધ હોય અને અશુદ્ધસંકલ્પી હોય.

(૩-૭) તે જ પ્રમાણે શુદ્ધપ્રજ્ઞ, શુદ્ધદૃષ્ટિ, શુદ્ધ શીલાચાર યુક્ત શુદ્ધવ્યવહારી અને શુદ્ધપરાક્રમી પુરુષોની પણ ચતુર્ભંગીઓ ઘટાવી લેવી

[-સ્થા ૨૩૫]

પુરુષ ચાર પ્રકારના છે —

(૧) ૧ કોઈ શુચિ હોય અને શુચિમના હોય;
 ૨ કોઈ શુચિ હોય પણ અશુચિમના હોય;
 ૩ કોઈ અશુચિ હોય પણ શુચિમના હોય;
 ૪ કોઈ અશુચિ હોય અને અશુચિમના હોય

(૨-૭) આ જ પ્રમાણે શુચિ-અશુચિની સાથે સંકલ્પ, પ્રજ્ઞા, દૃષ્ટિ, શીલાચાર, વ્યવહાર અને પરાક્રમ — એ શબ્દો મેળવી બાકીની ચતુર્ભંગીઓ ઉપર પ્રમાણે બનાવી લેવી.

[-સ્થા ૨૩૬]

(૩) સાધુ-બૂરા

પુરુષ ચાર પ્રકારના છે —

(૧) ૧ કોઈ પુરુષ પ્રથમ સાધુ હોય અને પછી પણ સાધુ હોય;
 ૨ કોઈ પ્રથમ સાધુ હોય પણ પછી બૂરો નીવડે;
 ૩ કોઈ પ્રથમ બૂરો હોય પણ પછી સાધુ બને;
 ૪ કોઈ પ્રથમ બૂરો અને પછી પણ બૂરો હોય.

(૨) ૧ કોઈ સાધુ હોય અને સત્યપરિણત હોય – સાચા પરિણામ – અધ્યવસાયયુક્ત હોય;
 ૨ કોઈ સાધુ હોય પણ અસત્યપરિણત હોય – તેનાં પરિણામ ખોટાં–અસત્ય હોય;
 ૩ કોઈ બૂરો હોય પણ સત્યપરિણત હોય;
 ૪ કોઈ બૂરો હોય અને અસત્યપરિણત હોય.

૩ કોઈ પોતાના દોષ જુએ અને બીજાના દોષ પણ જુએ;

૪ કોઈ પોતાના દોષ ન જુએ અને બીજાના પણ દોષો ન જુએ.

(૩) ૧ કોઈ પુરુષ પોતાના દોષ પ્રકાશે છે પણ બીજાના દોષો પ્રકાશતો નથી;

૨ કોઈ પુરુષ પોતાના દોષ ન પ્રકાશે પણ બીજાના દોષ પ્રકાશે છે;

૩ કોઈ પુરુષ પોતાના દોષ પ્રકાશે છે અને બીજાના પણ પ્રકાશે છે;

૪ કોઈ પુરુષ પોતાના દોષ પ્રકાશતો નથી અને બીજાના પણ દોષો પ્રકાશતો નથી.

(૪) ૧ કોઈ પુરુષ પોતાના દોષ શાંત કરે છે પણ બીજાના દોષ શાંત નથી કરતો;

૨ કોઈ પુરુષ પોતાના દોષો શાન્ત નથી કરતો પણ બીજાના શાંત કરે છે

૩ કોઈ પુરુષ પોતાના દોષો શાંત કરે છે અને બીજાના દોષો પણ શાંત કરે છે;

૪ કોઈ પુરુષ પોતાના દોષ શાંત નથી કરતો અને બીજાના પણ શાંત નથી કરતો.[1]

(૫) ૧ કોઈ અભ્યુત્થાન કરે પણ અભ્યુત્થાન કરાવે નહિ;

૨ કોઈ અભ્યુત્થાન કરાવે પણ કરે નહિ;

૩ કોઈ અભ્યુત્થાન કરે અને કરાવે પણ;

૧ [illegible] માટે [illegible] માટે જુઓ પ્રકરણ [illegible] [illegible]

૨ [illegible]

૪ કોઈ અભ્યુત્થાન કરે પણ નહિ અને કરાવે પણ નહિ

(૬) ૧ કોઈ વંદન કરે છે પણ કરાવતો નથી;
૨ કોઈ વંદન કરતો નથી પણ કરાવે છે;
૩ કોઈ વંદન કરે પણ છે અને કરાવે પણ છે.
૪ કોઈ વંદન કરતો પણ નથી અને કરાવતો પણ નથી.

(૭) ૧ કોઈ સત્કાર કરે છે પણ સત્કાર કરાવતો નથી;
૨ કોઈ સત્કાર કરાવે છે પણ કરતો નથી
૩ કોઈ સત્કાર કરે છે અને કરાવે પણ છે;
૪ કોઈ સત્કાર કરતો નથી અને કરાવતો પણ નથી.

(૮) તે જ પ્રમાણે સન્માન વિષે ચતુર્ભંગી

(૯) તે જ પ્રમાણે પૂજા વિષે ચતુર્ભંગી.

(૧૦) ૧ કોઈ વાચના આપે છે પણ વાચના લેતો નથી;
૨ કોઈ વાચના લે છે પણ વાચના આપતો નથી;
૩ કોઈ વાચના લે છે અને આપે પણ છે
૪ કોઈ વાચના લેતો પણ નથી અને આપતો પણ નથી.

(૧૧-૧૩) તે જ પ્રમાણે સૂત્રાર્થનું ગ્રહણ, પ્રશ્ન પૂછવો[૧], જવાબ આપવો એ વિષે પણ ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી

(૧૪) ૧ કોઈ પુરુષ સૂત્રધર હોય પણ અર્થધર ન હોય[૧];
૨. કોઈ પુરુષ સૂત્રધર ન હોય પણ અર્થધર હોય;
૩ કોઈ પુરુષ સૂત્રધર હોય અને અર્થધર પણ હોય;

---

૧ બૌદ્ધ પરંપરા સાથેની સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૪ કોઈ પુરુષ સૂત્રધર ન હોય અને અર્થધર પણ ન હોય.

[–સ્થા ૨૨૨]

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે—

૧ કોઈ પુરુષ પ્રકટ દોષ સેવે પણ ગુપ્ત દોષ ન સેવે;

૨. કોઈ પ્રકટ દોષ ન સેવે પણ ગુપ્ત દોષ સેવે;

૩ કોઈ પ્રકટ સેવે અને ગુપ્ત પણ સેવે;

૪ કોઈ પ્રકટ દોષ ન સેવે અને ગુપ્ત પણ ન સેવે

[–સ્થા ૨૮૨]

(૫) દીન–અદીન

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે—

(૧) ૧ કોઈ પુરુષ બહારથી દીન હોય અને અંદરથી પણ દીન હોય;

૨. કોઈ બહારથી દીન હોય પણ અંદરથી અદીન હોય;

૩ કોઈ બહારથી અદીન હોય પણ અંદરથી દીન હોય,

૪ કોઈ પુરુષ બહારથી અદીન અને અંદરથી પણ અદીન હોય.

(૨) ૧ કોઈ પુરુષ દીન હોય અને દીનપરિણત હોય;

૨. કોઈ પુરુષ દીન હોય પણ અદીનપરિણત હોય;

૩ કોઈ પુરુષ અદીન હોય પણ દીનપરિણત હોય;

૪ કોઈ પુરુષ અદીન હોય અને અદીનપરિણત હોય.

(૩) તે જ પ્રમાણે દીનરૂપની ચતુર્ભંગીઓ ઘટાવી લેવી.

(૪) ૧ કોઈ પુરુષ દીન હોય અને દીનમના હોય;

૨ કોઈ પુરુષ હીન હોય અને અહીનમના હોય,
૩ કોઈ પુરુષ અહીન હોય પણ હીનપરિણત હોય;
૪ કોઈ પુરુષ અહીન હોય અને અહીનપરિણત હોય.

(૫-૧૭) તે જ પ્રમાણે હીનસંકલ્પી, હીનપ્રજ્ઞ, હીનદૃષ્ટિ, હીન શીલાચાર, હીનવ્યવહાર, હીનપરાક્રમી, હીનવૃત્તિ, હીનજાતિ, હીનભાષી, હીનાવભાસી, હીનસેવી, હીન પર્યાય, અને હીનપરિવાર પુરુષોની પણ ચતુર્ભંગી ઘટાવી લેવી.

[-સ્થા ૨૦૪]

(૬) આર્ય-અનાર્ય

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

(૧) ૧ કોઈ પુરુષ દ્રવ્યથી આર્ય હોય અને ભાવથી પણ આર્ય હોય;
   ૨ કોઈ દ્રવ્યથી આર્ય પણ ભાવથી અનાર્ય હોય;
   ૩ કોઈ દ્રવ્યથી અનાર્ય હોય પણ ભાવથી આર્ય હોય
   ૪ કોઈ દ્રવ્યથી અનાર્ય હોય અને ભાવથી પણ અનાર્ય હોય.

(૨-૧૭) તે જ પ્રમાણે આર્યપરિણત, આર્યરૂપ, આર્યમના આર્યસંકલ્પી, આર્યપ્રજ્ઞ, આર્યદૃષ્ટિ, આર્યશીલાચાર, આર્યવ્યવહારી[1] આર્યપરાક્રમી, આર્યવૃત્તિ, આર્યજાતિ આર્યભાષી, આર્યાવભાસી આર્યસેવી, આર્યપર્યાય, આર્યપરિવાર પુરુષોની પણ ચતુર્ભંગી ઘટાવી લેવી

[-સ્થા ૧૮]

---

[1] એના અર્થ માટે સરખામણી માટે જુઓ ટિપ્પણ ન. ૫

(૬) કૃશ અને દૃઢ

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે—

(૧) ૧ કોઈ દ્રવ્યથી કૃશ હોય અને ભાવથી પણ કૃશ હોય,
૨ કોઈ દ્રવ્યથી કૃશ હોય પણ ભાવથી દૃઢ હોય;
૩ કોઈ દ્રવ્યથી દૃઢ પણ ભાવથી કૃશ હોય;
૪ કોઈ દ્રવ્યથી દૃઢ હોય અને ભાવથી પણ દૃઢ હોય.

(૨) ૧ કોઈ ભાવથી કૃશ હોય અને કૃશશરીરી પણ હોય;
૨ કોઈ ભાવથી કૃશ હોય પણ દૃઢશરીરી હોય
૩ કોઈ ભાવથી દૃઢ હોય છતાં કૃશશરીરી હોય,
૪ કોઈ ભાવથી દૃઢ હોય અને દૃઢશરીરી પણ હોય.

(૩) ૧ કોઈ કૃશશરીરીને જ્ઞાન-દર્શન પ્રાપ્ત થાય પણ દૃઢશરીરીને જ્ઞાન-દર્શન પ્રાપ્ત નથી થતું;
૨ કોઈ દૃઢ શરીરીને જ્ઞાન-દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે પણ કૃશશરીરીને નથી થતું;
૩ કોઈ કૃશશરીરીને પણ જ્ઞાન-દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે અને કોઈ દૃઢ શરીરીને પણ જ્ઞાન-દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે;
૪ કોઈ કૃશશરીરીને પણ જ્ઞાન દર્શન પ્રાપ્ત નથી થતું અને કોઈ દૃઢશરીરીને પણ પ્રાપ્ત નથી થતું
[–સૂ. ૨૮૩]

(૭) સ્વાર્થી પરાર્થી

પુરુષના પ્રકાર ચાર છે—

(૧) ૧ કોઈ [illegible] કરનાર હોય
૨ કોઈ [illegible] અને [illegible] ઉપકાર કરનાર હોય;
૩ કોઈ [illegible] – [illegible] હોય

૪ કોઈ પ્રધાન હોય – સૌનો ઉપરી હોય.

(૨) ૧ કોઈ પોતાનો ભવાન્ત કરે પણ પરનો ભવાન્ત ન કરે.
 ૨ કોઈ પરનો ભવાન્ત કરે પણ પોતાનો ભવાન્ત ન કરે;
 ૩ કોઈ પોતાનો ભવાન્ત કરે અને પરનો પણ ભવાન્ત કરે;
 ૪ કોઈ પોતાનો ભવાન્ત ન કરે અને પરનો પણ ભવાન્ત ન કરે.

(૩) ૧ કોઈ પોતે અંધારામાં હોય પણ બીજાને અંધારામાં ન નાખે;
 ૨ કોઈ બીજાને અંધારામાં નાખે પણ પોતે અંધારામાં ન રહે;
 ૩ કોઈ પોતે પણ અંધારામાં હોય ને બીજાને પણ અંધારામાં નાખે,
 ૪ કોઈ પોતે પણ અંધારામાં ન હોય અને બીજાને પણ અંધારામાં ન નાખે.

(૪) ૧ કોઈ આત્મદમન કરે પણ પરનું દમન ન કરી શકે;
 ૨ કોઈ પરનું દમન કરી શકે પણ આત્મદમન ન કરે;
 ૩ કોઈ આત્મદમન કરે અને પરનું પણ દમન કરે;
 ૪ કોઈ આત્મદમન ન કરે અને પરનું દમન પણ ન કરે.

[–સ્થા ૨૮૭]

પુરુષ ચાર પ્રકારના છે—

૧. કોઈ પોતા પૂરતો સમર્થ હોય પણ બીજા માટે સામર્થ્યહીન હોય;

૨. કોઈ બીજા માટે સામર્થ્ય બતાવે પણ પોતા પૂરતો અસમર્થ હોય;
૩ કોઈ સ્વ અને પર બન્નેની અપેક્ષાએ સમર્થ હોય;
૪ કોઈ સ્વ અને પર બન્નેની અપેક્ષાએ સામર્થ્ય હીન હોય.

[-સ્થા ૨૮૭]

(૮) સેવી વગેરે

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે—

(૧) ૧ પ્રકટપણે દોષ સેવનાર; ૨ ગુપ્તપણે દોષ સેવનાર; ૩ પ્રત્યુત્પન્નનંદી (ઇષ્ટ અવસ્થા આવે તેમાં આનંદ માનનારા); ૪ નિઃસરણનંદી (બહિષ્કારમાં આનંદ માનનારા)

(૨) ૧ ભરત જેવા ઉત્તરોત્તર ઉદયવાળા;
૨. બ્રહ્મદત્ત જેવા ઉદય પામી અસ્ત થનારા;
૩ હરિકેશ જેવા અસ્ત પછી ઉદય પામનારા;
૪ મહાબાધ જેવા ઉત્તરોત્તર અસ્ત પામનારા.

(૩) ૧ ઉચ્ચ અને ઉચ્ચછંદી; ૨ ઉચ્ચ અને નીચછંદી; ૩ નીચ અને ઉચ્ચછંદી; ૪ નીચ અને નીચછંદી.

[-સ્થા ૨૯૧ ૩૧૫, ૩૧૮]

(૯) વિશ્વાસી–અવિશ્વાસી

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે—

(૧) ૧ કહે કે વિશ્વાસ કરું છું અને વિશ્વાસ કરે પણ ખરા;
૨ કહે કે વિશ્વાસ કરું છું પણ વિશ્વાસ કરે નહિ;
૩ કહે કે વિશ્વાસ નથી કરતો પણ વિશ્વાસ કરતો હોય;
૪ કહે કે વિશ્વાસ નથી કરતો અને કરે પણ નહિ.

(૨) ૧ પોતાના પર વિશ્વાસ રાખે પણ બીજા પર નહિ;
૨. બીજા પર વિશ્વાસ રાખે પણ પોતા પર રાખે નહિ
૩ પોતા પર વિશ્વાસ રાખે અને બીજા પર પણ વિશ્વાસ રાખે
૪ પોતા પર વિશ્વાસ ન રાખે તેમ બીજા પર પણ વિશ્વાસ ન રાખે.

(૩) ૧ વિશ્વાસ સંપાદન કરવા માટે અને કરી પણ શકે;
૨ વિશ્વાસ સંપાદન કરવા માટે પણ અવિશ્વાસનું ભાજન બને;
૩ અવિશ્વાસનું ભાજન બનવા માગે પણ વિશ્વાસ યોગ્ય બને;
૪ અવિશ્વાસનું ભાજન બનવા માગે અને બને પણ ખરા.

(૪) ૧ કોઈ પોતે વિશ્વાસમા આવી શકે પણ બીજાને વિશ્વાસમા લાવી ન શકે;
૨. કોઈ બીજાને વિશ્વાસમા લાવી શકે પણ પોતે વિશ્વાસમા આવી ન શકે;
૩ કોઈ પોતે વિશ્વાસમા આવે અને બીજાને પણ લાવી શકે;
૪ કોઈ પોતે વિશ્વાસમા ન આવી શકે અને બીજાને પણ વિશ્વાસમા લાવી ન શકે

[સ્થા ૩૧૧]

(૧૦) જાતિસંપન્ન આદિ

પુરુષ ચાર પ્રકારના છે —

(૧) ૧ જાતિસંપન્ન હોય પણ કુલસંપન્ન ન હોય;
૨. કુલસંપન્ન હોય પણ જાતિસંપન્ન ન હોય;

૩ જાતિસંપન્ન હોય અને કુલસંપન્ન પણ હોય;
૪ જાતિસંપન્ન ન હોય અને કુલસંપન્ન પણ ન હોય.

(૨) તેવી જ રીતે જાતિસંપન્ન અને બલસંપન્નની ચતુર્ભંગી.
(૩) જાતિ અને રૂપની ચતુર્ભંગી
(૪) જાતિ અને શ્રુતની ચતુર્ભંગી
(૫) જાતિ અને શીલની ચતુર્ભંગી.
(૬) જાતિ અને ચારિત્રની ચતુર્ભંગી.
(૭) કુલ અને બલની ચતુર્ભંગી.
(૮) કુલ અને રૂપની ચતુર્ભંગી.
(૯) કુલ અને શ્રુતની ચતુર્ભંગી
(૧) કુલ અને શીલની ચતુર્ભંગી
(૧૧) કુલ અને ચારિત્રની ચતુર્ભંગી.
(૧૨) બલ અને રૂપની ચતુર્ભંગી.
(૧૩) બલ અને શ્રુતની ચતુર્ભંગી
(૧૪) બલ અને શીલની ચતુર્ભંગી.
(૧૫) બલ અને ચારિત્રની ચતુર્ભંગી.
(૧૬) રૂપ[1] અને શ્રુતની ચતુર્ભંગી.
(૧૭) રૂપ અને શીલની ચતુર્ભંગી.
(૧૮) રૂપ અને ચારિત્રની ચતુર્ભંગી
(૧૯) શ્રુત અને શીલની ચતુર્ભંગી[2]
(૨) શ્રુત અને ચારિત્રની ચતુર્ભંગી.
(૨૧) શીલ અને ચારિત્રની ચતુર્ભંગી

[—સૂ૦ ૩૧]

---

૧ [illegible]
ટિપ્પણ નં. [illegible]
૨ „ ટિપ્પણ નં. [illegible]

(૧૧) સેવા કરનાર

પુરુષ આ૦ પ્રકારના છે —

(૧) ૧ પોતાની સેવા કરે પણ બીજાની નહિ;
  ૨ બીજાની સેવા કરે પણ પોતાની નહિ;
  ૩ પોતાની સેવા કરે અને બીજાની પણ કરે;
  ૪ પોતાની સેવા ન કરે અને બીજાની પણ ન કરે.

(૨) ૧ સેવા કરે પણ સામી સેવાની આશા ન રાખે,
  ૨ બીજો પોતાની સેવા કરે એમ ચાહે પણ પોતે બીજાની સેવા ન કરે;
  ૩ સેવા કરે અને સામી સેવાની આશા રાખે;
  ૪ સેવા ન કરે અને સામી સેવાની આશા પણ ન રાખે.

(૩) ૧ કામ કરી આપે પણ માનની અપેક્ષા ન રાખે;
  ૨ માનની અપેક્ષા રાખે પણ કામ ન કરી આપે;
  ૩ કામ કરી આપે અને માન પણ ચાહે;
  ૪ કામ પણ ન કરે અને માન પણ ન ચાહે.

(૪) ૧ તેવી જ રીતે ગણકાય કરે પણ માન ન ચાહે એની પણ ચતુર્ભંગી સમજી લેવી

(૫) તેવી જ રીતે ગણસંગ્રહ કરે પણ માન ન ચાહે તેની ચતુર્ભંગી.

(૬) ગણની શોભા વધારે પણ માન ન ચાહે તેની ચતુર્ભંગી.

(૭) ગણની શુદ્ધિ કરે પણ માન ન ચાહે તેની ચતુર્ભંગી.

(૮) ૧ રૂપ જવા દે પણ ધર્મ ન જવા દે;
  ૨ ધર્મ જવા દે પણ રૂપ કાયમ રાખે;
  ૩ રૂપ પણ રાખે અને ધર્મ પણ રાખે;
  ૪ રૂપ પણ ન રાખે અને ધર્મ પણ ન રાખે.

(૯) તેવી જ રીતે ધર્મ જાણે છે પણ જણને ન ભેટે ઇત્યાદિ ચતુર્ભંગી.

(૧૦) તેવી જ રીતે પ્રિયધર્મ હોય પણ દૃઢધર્મ ન હોય ઇત્યાદિ ચતુર્ભંગી.

[-સ્થા ૩૧]

(૧૨) સ્વાર્થી-પરાર્થી, સુગત-દુર્ગત આદિ

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે—

(૧) ૧ સ્વાર્થી હોય પણ પરાર્થી ન હોય[1];
 ૨. પરાર્થી હોય પણ સ્વાર્થી ન હોય,
 ૩ સ્વાર્થી પણ હોય અને પરાર્થી પણ હોય;
 ૪ સ્વાર્થી પણ ન હોય અને પરાર્થી પણ ન હોય.

(૨) ૧ કોઈ પ્રથમ દુર્ગત હોય અને પછી પણ દુર્ગત હોય;
 ૨ કોઈ પ્રથમ દુર્ગત હોય પણ પછી સુગત હોય;
 ૩ કોઈ પ્રથમ સુગત હોય પણ પછી દુર્ગત હોય;
 ૪ કોઈ પ્રથમ સુગત હોય અને પછી પણ સુગત હોય.

(૩) ૧ કોઈ દુર્ગત હોય અને દુર્વ્રત પણ હોય;
 ૨ કોઈ દુર્ગત હોય પણ સુવ્રત હોય,
 ૩ કોઈ સુગત હોય પણ દુર્વ્રત હોય;
 ૪ કોઈ સુગત હોય અને સુવ્રત પણ હોય.

(૪) ૧ કોઈ દુર્ગત હોય અને દુષ્પ્રત્યાનંદી (ઉપકારનો બદલો મળે તેમ જાણતાં નહિ માનનાર) હોય;
 ૨. કોઈ દુર્ગત હોય પણ સુપ્રત્યાનંદી હોય;
 ૩ કોઈ સુગત પણ દુષ્પ્રત્યાનંદી હોય;
 ૪ કોઈ સુગત અને સુપ્રત્યાનંદી હોય.

---

૧ નોંધ [illegible] [illegible] સ્વાર્થમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ ન

(૫) ૧ કોઈ દુવ્રત હોય અને પાછો મરીને દુર્ગતિમાં જવાનો હોય — દુર્ગતિગામી હોય;
   ૨. કોઈ દુવ્રત હોય પણ સુગતિગામી હોય;
   ૩ કોઈ સુવ્રત હોય પણ દુર્ગતિગામી હોય;
   ૪ કોઈ સુવ્રત હોય અને સુગતિગામી પણ હોય.

(૬) ૧ દુવ્રત હતો અને દુર્ગતિમા ગયો
   ૨. દુવ્રત હતો પણ સુગતિમા ગયો;
   ૩ સુવ્રત હતો પણ દુર્ગતિમા ગયો
   ૪ સુવ્રત હતો અને સુગતિમા ગયો

(૭) ૧ કોઈ પ્રથમ પણ તમ – અજ્ઞાની હોય અને પછી પણ તમ–અજ્ઞાની હોય[1]
   ૨. કોઈ પ્રથમ તમ પણ પછી જ્યોતિ – જ્ઞાની થાય;
   ૩ કોઈ પ્રથમ જ્યોતિ પણ પછી તમ
   ૪ કોઈ પ્રથમ જ્યોતિ અને પછી પણ જ્યોતિ

(૮) તે જ પ્રમાણે તમ અને તમબલની ચતુર્ભંગી ઘટાવી લેવી.

(૯) તે જ પ્રમાણે તમ અને તમબલમા રતિ પામનારની ચતુર્ભંગી ઘટાવી લેવી

(૧૦) ૧ કોઈ પરિજ્ઞાત કર્મા હોય અર્થાત્ કર્મબંધના કારણભૂત બાહ્ય એવી ક્રિયાઓને તજી દીધેલો હોય, પણ પરિજ્ઞાત-સંજ્ઞ ન હોય અર્થાત્ આહાર સંજ્ઞા આદિ અભિલાષાઓનો ત્યાગ કરેલો ન હોય.
   ૨. કોઈ પરિજ્ઞાત-સંજ્ઞ હોય પણ પરિજ્ઞાત-કર્મા ન હોય

---

[1] ઓઘ સંબંધ સાથે સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ન ૬

૩ કોઈ પરિજ્ઞાતકર્મા હોય અને પરિજ્ઞાતસંજ્ઞ પણ હોય;

૪ કોઈ પરિજ્ઞાતકર્મા પણ ન હોય અને પરિજ્ઞાતસંજ્ઞ પણ ન હોય

(૧૧) ૧ કોઈ પરિજ્ઞાતકર્મા હોય પણ પરિજ્ઞાત-ગૃહસ્થાવાસ ન હોય – અર્થાત્ ઘરબાર છોડેલો ન હોય;

૨ કોઈ પરિજ્ઞાત-ગૃહસ્થાવાસ હોય પણ પરિજ્ઞાતકર્મા ન હોય;

૩ કોઈ પરિજ્ઞાતકર્મા હોય અને પરિજ્ઞાત-ગૃહસ્થાવાસ પણ હોય,

૪ પરિજ્ઞાતકર્મા પણ ન હોય અને પરિજ્ઞાત-ગૃહસ્થાવાસ પણ ન હોય.

(૧૨) તે જ પ્રમાણે પરિજ્ઞાતસંજ્ઞ હોય પણ પરિજ્ઞાતગૃહસ્થાવાસ ન હોય ઇત્યાદિ ચતુર્ભંગી પણ સમજી લેવી.

(૧૩) ૧ ઇહાર્થી હોય પણ પરલોકાર્થી ન હોય;

૨ પરલોકાર્થી હોય પણ ઇહાર્થી ન હોય;

૩ ઇહાર્થી પણ હોય અને પરલોકાર્થી પણ હોય;

૪ ઇહાર્થી ન હોય અને પરલોકાર્થી પણ ન હોય.

(૧૪) ૧ કોઈ એકાદ ગુણની વૃદ્ધિ કરે પણ બીજા એકાદ ગુણની હાનિ કરે[૧];

૨ કોઈ એકાદ ગુણની વૃદ્ધિ કરે પણ બે ગુણની હાનિ કરે;

---

૧ [illegible]

૩ કોઈ બેની વૃદ્ધિ કરે પણ એકની હાનિ કરે;
૪ કોઈ બેની વૃદ્ધિ કરે અને બેની હાનિ કરે.

[−સ્થા ૩૨૦]

(૧૩) હ્રીસત્વ આદિ

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે—

૧ કોઈ હ્રી-સત્ત્વ હોય અર્થાત્ લજ્જાને કારણે પરાક્રમ રાખવી શકે
૨ કોઈ હ્રી-મન.સત્ત્વ હોય અર્થાત્ કોઈ લજ્જાને કારણે મનમા જ પરાક્રમનો ભાવ લાવી શકે, કામમા નહિ;
૩ કોઈ ચલ-સત્ત્વ હોય અર્થાત્ કોઈ એવો હોય જે પોતાનું પરાક્રમ ટકાવી શકે નહિ;
૪ કોઈ સ્થિર-સત્ત્વ હોય.

[−સ્થા ૩૩]

(૧૪) ઘા કરનાર, ક્ષેમંકર આદિ

પુરુષના ચાર પ્રકારના છે —

(૧) ૧ ઘા કરે પણ ઘાને સાફ ન કરે;
૨ ઘાને સાફ કરે પણ ઘા ન કરે;
૩ ઘા કરે અને ઘાને સાફ પણ કરે;
૪ ઘા ન કરે અને ઘાને સાફ પણ ન કરે.

(૨) તે જ પ્રમાણે ઘા કરે પણ ઘાની રક્ષા ન કરે ઇત્યાદિ ચતુર્ભંગી સમજવી.

(૩) તે જ પ્રમાણે ઘા કરે પણ ઘાનો શોધ ન કરે ઇત્યાદિ ચતુર્ભંગી સમજી લેવી

(૪) ૧ કોઈ ક્ષેમંકર હોય અને ઉત્તરોત્તર ક્ષેમંકર રહે;
૨ ક્ષેમંકર હોય પણ ઉત્તરોત્તર પાપી બનતો જાય;

- ૩ કોઈ પાપી હોય પણ ઉત્તરોત્તર શ્રેયસ્કર બને;
- ૪ પાપી હોય અને ઉત્તરોત્તર પાપી બનતો જાય.

(૫)
- ૧ કોઈ ભાવથી શ્રેયસ્કર હોય પણ દ્રવ્યથી શ્રેયસ્કર સદશ હોય;
- ૨ કોઈ ભાવથી શ્રેયસ્કર હોય પણ દ્રવ્યથી પાપી સદશ હોય;
- ૩ કોઈ ભાવથી પાપી હોય પણ દ્રવ્યથી શ્રેયસ્કર સદશ હોય;
- ૪ કોઈ ભાવથી પાપી હોય અને દ્રવ્યથી પણ પાપી સદશ હોય.

(૬)
- ૧ શ્રેયસ્કર હોય અને શ્રેયસ્કર મનાય,
- ૨ શ્રેયસ્કર હોય અને પાપી મનાય;
- ૩ પાપી હોય અને શ્રેયસ્કર મનાય;
- ૪ પાપી હોય અને પાપી મનાય.

(૭)
- ૧ ભાવથી શ્રેયસ્કર હોય પણ દ્રવ્યથી શ્રેયસ્કર સદશ મનાય;
- ૨ ભાવથી શ્રેયસ્કર હોય પણ દ્રવ્યથી પાપી સદશ મનાય
- ૩ ભાવથી પાપી હોય પણ દ્રવ્યથી શ્રેયસ્કર સદશ મનાય;
- ૪ ભાવથી પાપી હોય પણ દ્રવ્યથી પાપી સદશ મનાય.

(૮)
- ૧ પ્રજ્ઞાપક હોય પણ પ્રભાવક ન હોય[1];
- ૨ પ્રભાવક હોય પણ પ્રજ્ઞાપક ન હોય;
- ૩ પ્રજ્ઞાપક હોય અને પ્રભાવક પણ હોય;
- ૪ પ્રજ્ઞાપક ન હોય અને પ્રભાવક પણ ન હોય.

---

૧ પ્રજ્ઞાપનાવિ (૭)માં આને [illegible] આવી ચતુર્ભંગીઓ આપી છે

(૯) ૧ પ્રજ્ઞાપક હોય પણ એષણાજીવી ન હોય;
   ૨ એષણાજીવી હોય પણ પ્રજ્ઞાપક ન હોય
   ૩ પ્રજ્ઞાપક હોય અને એષણાજીવી પણ હોય;
   ૪ પ્રજ્ઞાપક ન હોય અને એષણાજીવી પણ ન હોય.
[–સ્થા ૩૪૪]

(૧૫) નિકૃષ્ટ-અનિકૃષ્ટ બુધ-અબુધ આદિ

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

(૧) ૧ પ્રથમ નિકૃષ્ટ – તપસ્યાથી કૃશશરીરી અને પછી પણ નિકૃષ્ટ[1];
   ૨ પ્રથમ નિકૃષ્ટ પણ પછી અનિકૃષ્ટ;
   ૩ પ્રથમ અનિકૃષ્ટ પણ પછી નિકૃષ્ટ;
   ૪ પ્રથમ અનિકૃષ્ટ અને પછી પણ અનિકૃષ્ટ.

(૨) ૧ નિકૃષ્ટ – કૃશશરીરી અને નિકૃષ્ટાત્મા – અલ્પકષાયી;
   ૨ નિકૃષ્ટ અને અનિકૃષ્ટાત્મા
   ૩ અનિકૃષ્ટ અને નિકૃષ્ટાત્મા;
   ૪ અનિકૃષ્ટ અને અનિકૃષ્ટાત્મા

(૩) ૧ બુધ – સત્ક્રિયાશીલ અને બુધ – વિવેકી;
   ૨ બુધ – સત્ક્રિયાશીલ પણ અબુધ અવિવેકી;
   ૩ અબુધ – અસત્ક્રિયાશીલ પણ બુધ – વિવેકી;
   ૪ અબુધ – અસત્ક્રિયાશીલ અને અબુધ – અવિવેકી.

(૪) ૧ બુધ અને બુધહૃદય,
   ૨ બુધ અને અબુધહૃદય,
   ૩ અબુધ અને બુધહૃદય,
   ૪ અબુધ અને અબુધહૃદય.

---

૧ બોધ શબ્દની સમજણી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં ૧૧

(૫) ૧ આત્માનુકંપી પણ પરાનુકંપી નહિ;
 ૨ પરાનુકંપી પણ આત્માનુકંપી નહિ;
 ૩ આત્માનુકંપી અને પરાનુકંપી;
 ૪ આત્માનુકંપી ન હોય અને પરાનુકંપી પણ ન હોય

[-સ્થા ૩૫૨]

(૧૬) મિત્ર-અમિત્ર, મુક્ત-અમુક્ત આદિ

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે—

(૧) ૧ કોઈ મિત્ર સંસારીમિત્ર હોય અને કોઈ મિત્ર કલ્યાણમિત્ર પણ હોય;
 ૨ કોઈ સંસારીમિત્ર હોય પણ કલ્યાણમિત્ર ન હોય;
 ૩ કોઈ અમિત્ર સંસારમાંઅમિત્ર પણ કલ્યાણમિત્ર હોય
 ૪ કોઈ અમિત્ર સંસારઅમિત્ર અને કલ્યાણઅમિત્ર હોય.

(૨) ૧ કોઈ અંતઃકરણથી મિત્ર હોય અને મિત્રરૂપ-બાહ્યાચારથી પણ મિત્ર હોય;
 ૨ કોઈ અંતઃકરણથી મિત્ર હોય પણ અમિત્રરૂપ-બાહ્યાચારમાં અમિત્રરૂપ હોય;
 ૩ કોઈ અમિત્ર અંતઃકરણથી હોય પણ બાહ્યાચારે મિત્ર હોય;
 ૪ કોઈ અમિત્ર અંતઃકરણથી હોય અને બાહ્યાચારે પણ અમિત્ર હોય.

(૩) ૧ કોઈ દ્રવ્યથી મુક્ત હોય અને ભાવથી પણ મુક્ત હોય;
 ૨ કોઈ દ્રવ્યથી મુક્ત હોય પણ ભાવથી મુક્ત ન હોય;

૩ કોઈ દ્રવ્યથી અમુક્ત હોય પણ ભાવથી મુક્ત હોય;
૪ કોઈ દ્રવ્યથી અમુક્ત હોય અને ભાવથી પણ અમુક્ત હોય

(૪) ૧ કોઈ મુક્ત હોય અને મુક્તરૂપ હોય અર્થાત્ મુક્ત જેવો દેખાય પણ ખરો;
૨ કોઈ મુક્ત હોય પણ અમુક્તરૂપ હોય અર્થાત્ મુક્ત જેવો દેખાય નહિ
૩ કોઈ અમુક્ત હોય પણ મુક્તરૂપ હોય
૪ કોઈ અમુક્ત હોય અને અમુક્તરૂપ પણ હોય.

[—સ્થા ૩૧૧]

૩ પાંચ ભેદો

પુરુષના પાંચ પ્રકાર છે —

૧ હ્રીસત્ત્વ – લજ્જાજન્ય પરાક્રમવાળો;
૨. હ્રીમન સત્ત્વ – લજ્જાથી મનમાં પરાક્રમવાળો
૩ ચલસત્ત્વ – અસ્થિર પરાક્રમવાળો
૪ સ્થિરસત્ત્વ;
૫. ઉદયનસત્ત્વ – વર્ધમાન પરાક્રમવાળો

[સ્થા ૪૫૧]

ટિપ્પણ

૮ જોડે પર ચાર સત્પુરુષ–અસત્પુરુષ — સરખાવો અંગુત્તર (૪ ૭૩). આ ચાર બાબતથી અસત્પુરુષને જાણવો — (૧) વગર પૂછ્યે જ જે બીજાના દોષ કહી આપે – તો પૂછ્યું હોય તો તો કહેવું જ શું?

(૨) બીજાના ગુણ વિષે પૂછ્યા છતાં મૌન રહે તો વગર પૂછ્યે તો શેનો કહે?

(૩) પોતાના દોષ વિષે પૂછ્યા છતાં બોલે નહિ – તો વગર પૂછ્યે તો પોતાનો દોષ શેનો કહે?

(૪) પોતાની પ્રશંસા તો નગર પૂજ્ય બનુ કરવા મંડી જાય તો પૂજવામાં આવે તો શું શું ન કરે?

અનુકૂળતાં બાબત આવી સંભવે છે—

(૧) બીજાના કેટલાક પૂજ્ય અર્થે પ્રયત્ન ન કરે.

(૨) બીજાની પ્રશંસા નગર પૂજવે બનુ કરે.

(૩) પોતાના કેટલાક નગર પૂજવે બનુ કરી આપે.

(૪) પોતાની પ્રશંસા તો પૂજ્ય અર્થે બનુ ન કરે

બીજા મિત્ર પ્રશંસે નિંદા-પ્રશંસાને વિષય અંગે જ આ પ્રમાણે ભાંગાં બની શકે છે

(૧) કોઈ મિત્ર હોય છે જે નિંદ પુરુષની યોગ્યતાએ નિંદા કરે છે પણ પ્રશંસા યોગ્યની પ્રશંસા નથી કરતો.

(૨) કોઈ મિત્ર હોય છે જે પ્રશંસા યોગ્યની યોગ્યતાએ પ્રશંસા તો કરે છે પણ નિંદાની નિંદા નથી કરતો.

(૩) કોઈ મિત્ર હોય છે નિંદા કે પ્રશંસા કંઈ કરતો નથી.

(૪) કોઈ મિત્ર હોય છે જે નિંદાની નિંદા અને પ્રશંસાયોગ્યની પ્રશંસા પણ યોગ્ય રીતે કરે છે

આ ચારમાં આ કેમ મિત્ર પ્રથમ ભાગમાં પૈકિ બીજાની સદૂ કે ચોથ નગરનો ઉપયોગીત અટ્ય જ ચારમાં આ આવ્યો લેખિ. પણ અમલમાં મૂકે તેની મિ વાત ભાન ન રાખી અને સદૂ કે પેલા નગરનો મનુષ્ય—આ છે કામ તે કેવા છે—અર્થાત્ કરી વખતે શું કહેવું અને શું ન કહેવું તે તે જાણે છે. આગુત્તર ૪૧ આને આવો નિયમ પુસ્તક માં પણ છે—૪ ૧૫, ૧૧ ૧૮.

૮. બીજાં આવતા સાથી સરખામણી—સરખાવો પુરુષ પ્રકૃતિ (૧)—(૧) ભદ્ર પુરુષ કેવા કે જેને હિતકર હોય, બધી હોય ચાર હોય આવડી હોય અને અવિશ્વાસી હોય.

(૨) ભદ્રપુરુષાર કેવા કે જેને પણ ઉત્તમ કુટુંબવાળો હોય અને બીજાને પણ મિ દુઃખોના રસિયા બનાવે છે.

(૩) અનુપમ કેવા કે જેને અહિતકર હોય, કાયર હોય ચારી કરનાર ન હોય નિર્બળની હોય અને વાચાળી હોય.

( ) અનુપ્રકાર કેવા કે જેને સાચુંની તો હોય પણ બીજાને પણ સાચુંની બનાવવામાં પ્રયત્નશીલ હોય.

આ સિવાય એ જ ક્રમમાં (૪. ૧) પાપ, પાપતર, અસ્વાદુ અને અસ્વાદુતર — આ પ્રમાણે પણ પુરુષના ચાર ભેદ પાડી તેની સમજ ઉક્ત પ્રમાણે જ આપી છે.

એ જ પ્રમાણે — પાપમ પાપમંતર, અસ્વાદુપદ અને અસ્વાદુ પર્યંતની (૪.૩) પણ સમજ તેમાં આપી છે.

૩. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી — આવી એક જુદા જ પ્રકારની ચતુર્ભંગી પુગ્ગલપઞ્ઞત્તિ (૪.૧)માં છે તે આ પ્રમાણે —

(૧) કોઈ એવો હોય છે કે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે તો ઉત્તર આપવામાં ઢીલ તો કરે પણ સમગ્ર જ ઉત્તર આપે.

(૨) કોઈ એવો હોય છે કે પ્રશ્નનો ઉત્તર સમગ્ર નહિ પણ અસમગ્ર જ આપે છે અને તે પણ શીઘ્રતાથી.

કોઈ એવો હોય છે કે પ્રશ્નનો ઉત્તર શીઘ્ર આપે છે અને સમગ્ર પણ આપે છે.

૪. કોઈ એવો હોય છે કે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાં ઢીલ પણ કરે છે અને સમગ્ર ઉત્તર પણ નથી આપતો.

૪. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી — આની સાથે અંગુત્તરની (૪.૧૪) આ ચતુર્ભંગી સરખાવો —

(૧) કોઈ વાદી એવો હોય કે અર્થ જાણે પણ વ્યંજન-શબ્દ ન જાણે.

(૨) કોઈ વાદી એવો હોય છે કે વ્યંજન જાણે પણ અર્થ ન જાણે.

(૩) કોઈ વાદી એવો હોય છે કે વ્યંજન અને અર્થ બન્ને જાણે.

(૪) કોઈ વાદી એવો હોય છે કે વ્યંજન કે અર્થ કશું ન જાણે.

૫. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી — અંગુત્તરમાં આર્ય વ્યવહાર ચાર પ્રકાર બતાવ્યા છે — (૧) ૧. અદૃષ્ટને અદૃષ્ટ કહે ૨. અશ્રુતને અશ્રુત કહે ૩. અમતને અમત કહે; ૪. અવિજ્ઞાતને અવિજ્ઞાત કહે. (૨) ૧. દૃષ્ટને દૃષ્ટ કહે ૨. શ્રુતને શ્રુત કહે ૩. મતને મત કહે; ૪. વિજ્ઞાતને વિજ્ઞાત કહે.

તેથી વિપરીત અનાર્ય વ્યવહારના ચાર પ્રકાર છે — અદૃષ્ટને દૃષ્ટ કહે — ઇત્યાદિ (— અંગુત્તર — ૪. ૨૫૦ ૧૮૮ ઇત્યાદિ)

૬ ચોથું પદ ચાર સાથે સરખાવવાં — અંગુત્તરમાં મિત્ર આની ચતુર્ભંગી આમ છે —

(૧) રૂપ પ્રમાણ અને રૂપ પ્રસન્ન,
(૨) ઘોષ પ્રમાણ અને ઘોષ પ્રસન્ન,
(૩) રૂક્ષ પ્રમાણ અને રૂક્ષ પ્રસન્ન,
(૪) ધર્મ પ્રમાણ અને ધર્મ પ્રસન્ન.

(—અંગુત્તર ૪.૬૫)

આ જ વસ્તુ પુગ્ગલપઞ્ઞત્તિમાં પણ છે (—૪.૧૧).

૭. ચોથું પદ ચાર સાથે સરખાવવાં — આ ચતુર્ભંગીની સાથે અંગુત્તર (૪.૬)ની નીચેની ચતુષ્ક પણ સરખાવવા જેવી છે —

(૧) કોઈએ શ્રુતજ્ઞાન થોડું સંપાદન કર્યું હોય પણ આચરણમાં ઉતાર્યું ન હોય.

(૨) કોઈએ થોડું પણ શ્રુત મેળવીને તેના અર્થને સમજીને આચરણમાં ઉતાર્યું હોય;

( ) કોઈએ શ્રુતજ્ઞાન તો ઘણું મેળવ્યું હોય પણ તેના અર્થને સમજીને આચરણમાં ઉતાર ન મૂક્યું હોય;

(૪) કોઈ બહુશ્રુત હોય અને શ્રુતને આચરણમાં પણ ઉતાર્યું હોય.

શીલ સમાધિ અને પ્રજ્ઞાની પૂર્ણતા અને અપૂર્ણતા આદિની પણ ચતુર્ભંગી છે — અંગુ. ૪. ૧૩૬, ૧૩૭.

૮. ચોથું પદ ચાર સાથે સરખાવવાં — આની સાથે સરખાવો અંગુત્તરની (૪.૫) ચતુર્ભંગી —

(૧) જે ન બોલવું હિત કરે છે ન બોલે;
(૨) જે બોલવું હિત કરે છે પણ બોલતું નહિ;
(૩) જે બોલવું હિત કરે છે પરંતુ બોલતું નથી કરતો;
(૪) જે સ્વ-પર બંનેનું હિત કરે છે.

આ ચાર બાબતો ચતુર્ભંગીની વિવિધ રીતે વ્યાખ્યા પણ અંગુત્તરમાં (૪.૯૫, ૯૬, ૯૮, ૯૯, ૧૯૦-૨) કરવામાં આવી છે

આ સૌમાં શ્રેષ્ઠ છે જે સ્વ-પર બંનેનું હિત કરે છે. (અંગુ. ૪.૯૫).

આની ચતુર્ભંગી પુગ્ગલપઞ્ઞત્તિમાં પણ છે ૪. ૧૨.

૯. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી — અંગુત્તરમાં આને મળતી જ ચતુર્ભંગી છે તે આ પ્રમાણે — (૧) તમ અને તમપરાયણ — જે નીચ કુળમાં જન્મ લે એટલે નબળી રીતે દુઃખી હોય કદરૂપ હોય અને તેનાં કર્મો પણ જો કાળાં હોય તો તે આ પ્રથમ ભંગમાં આવે.

૨. તમ અને જ્યોતિપરાયણ — નીચ કુળમાં જન્મવા છતાં જે સુચરિત હોય.

૩ જ્યોતિ અને તમપરાયણ — ઉચ્ચ કુળમાં જન્મી છતાં જે દુશ્ચરિત હોય.

૪ જ્યોતિ અને જ્યોતિપરાયણ — ઉચ્ચકુળમાં જન્મી અને સુચરિત પણ હોય. ૪.૮૫.

આ જ વસ્તુને પુગ્ગલપઞ્ઞત્તિમાં પણ કહી છે. ૪. ૧૯

૧૦ બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી। — આની સાથે અંગુત્તરની (૪. ૧૩૫) ચતુર્ભંગી સરખાવવા જેવી છે — (૧) કોઈ એવો હોય છે જે શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞાને પૂર્ણતાએ નથી પહોંચ્યો; (૨) કોઈ એવો હોય છે જે શીલની પૂર્ણતા સાથે પણ સમાધિ અને પ્રજ્ઞાની નહિ; (૩) કોઈ એવો હોય છે જે શીલ-સમાધિને પૂર્ણતાએ પહોંચ્યો છે પણ પ્રજ્ઞાને નહિ; ( ) કોઈ એવો હોય છે જે શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા એ ત્રણેની પૂર્ણતા સાથે છે

આ જ પ્રમાણે બીજી એક ચતુર્ભંગી પણ છે તેમાં તે જ ગુણોને લઈને ક્ષુદ્ર વગેરેનો વિચાર છે — (૪. ૧૩૭)

૧૧ બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી। — અહીં મૂળ સ્થાનાંગમાં ચિત્તે ભાગ ત્યાં ચિત્તે ભાગ છે તેનો અર્થ મેં ટીકાનુસાર કર્યો છે અને પ્રકટ સત્ત્વ એ અર્થ જ કર્યું છે. પણ આ જ ચતુર્ભંગીને અંગુત્તરની નીચેની ચતુર્ભંગી સાથે મેળવીને વાંચીએ, તો એક નવા જ અર્થની સૂઝ થાય છે —

(૧) કોઈ એવો હોય છે જે કાયથી નિકૃષ્ટ — શાંત પણ ચિત્તથી અનિકૃષ્ટ — અશાંત હોય;

(૨) કોઈ એવો હોય જે કાયથી અનિકૃષ્ટ પણ ચિત્તથી નિકૃષ્ટ હોય;

(૩) કોઈ કાયથી અને ચિત્તથી અનિકૃષ્ટ હોય;

(૪) કોઈ કાયથી અને ચિત્તથી નિકૃષ્ટ હોય

આ ચારે ભંગની સમજણ અંગુત્તરમાં વિસ્તારથી આપવામાં આવી છે. (—અંગુત્તર ૪. ૧૩૮)

૬. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી — અંગુત્તરમાં એક આવી ચતુર્ભંગી પણ મળે છે —

(૧) રૂપ પ્રમાણ, અને રૂપ પ્રસન્ન;
(૨) ઘોષ પ્રમાણ અને ઘોષ પ્રસન્ન;
(૩) રૂક્ષ પ્રમાણ અને રૂક્ષ પ્રસન્ન;
(૪) ધર્મ પ્રમાણ અને ધર્મ પ્રસન્ન.

(— અંગુત્તર ૪.૬૫)

આ જ વસ્તુ પુગ્ગલપઞ્ઞત્તિમાં પણ છે (— ૪.૧૧).

૭. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી — આ ચતુર્ભંગીની સાથે અંગુત્તર (૪.૬)ની નીચેની ચતુર્ભંગી સરખાવવા જેવી છે —

(૧) કોઈને શ્રુતજ્ઞાન થોડું સાંભળ્યું હોય પણ આચરણમાં ન ઉતર્યું હોય;

(૨) કોઈએ થોડું જ સાંભળીને તેના અર્થને સમજીને આચરણમાં ઉતાર્યું હોય;

(૩) કોઈએ શ્રુતજ્ઞાન તો બહુ મેળવ્યું હોય પણ તેના અર્થને વિચારીને આચરણમાં ન આણ્યું હોય;

(૪) કોઈ બહુશ્રુત હોય અને બધાને આચરણમાં પણ ઉતાર્યું હોય.

શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞાની પૂર્ણતા અને અપૂર્ણતા આદિની પણ ચતુર્ભંગીઓ છે — અંગુ. ૪. ૧૩૬ ૧૩૭.

૮. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી — આની સાથે સરખાવો અંગુત્તરની (૪.૯૫) ચતુર્ભંગી —

(૧) જે ન પોતાનું હિત કરે છે ન પરનું;
(૨) જે પરનું હિત કરે છે પણ પોતાનું નહિ;
(૩) જે પોતાનું હિત કરે છે પરંતુ પરનું નથી કરતો;
( ) જે સ્વ-પર બંનેનું હિત કરે છે.

આ ચારે બાબતો મનુષ્યોની વિવિધ રીતે વ્યાખ્યા પણ અંગુત્તરમાં (૪.૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯, ૧૦૦–૨) કરવામાં આવી છે.

આ ચોથો શ્રેષ્ઠ છે જે સ્વ-પર બંનેનું હિત કરે છે. (અંગુ. ૪.૯૫).

આવી ચતુર્ભંગી પુગ્ગલપઞ્ઞત્તિમાં પણ છે ૪. ૧૬.

૯. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી — અંગુત્તરમાં આને મળતી જ ચતુર્ભંગી છે તે આ પ્રમાણે — (૧) તમ અને તમપરાયણ — જે નીચ કુળમાં જન્મ લે અને બધી રીતે દુઃખી હોય કાળો હોય અને તેનાં કર્મો પણ જો કાળાં હોય તો તે આ કોટિમાં આવે;

૨. તમ અને જ્યોતિપરાયણ — નીચ કુળમાં જન્મવા છતાં જે સુચરિત હોય.

૩. જ્યોતિ અને તમપરાયણ — ઉચ્ચ કુળમાં જન્મી છતાં જે દુશ્ચરિત હોય.

૪. જ્યોતિ અને જ્યોતિપરાયણ — ઉચ્ચકુળમાં જન્મી અને સુચરિત પણ હોય. ૪.૮૫

આ જ વસ્તુને પુદ્ગલપ્રજ્ઞપ્તિમાં પણ કહી છે ૪. ૧૯

૧૦. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી: — આની સાથે અંગુત્તરની (૪. ૧૩૧) ચતુર્ભંગી સરખાવવા જેવી છે — (૧) કોઈ એવો હોય છે જે શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞાને પૂર્ણતાએ નથી પહોંચ્યો; (૨) કોઈ એવો હોય છે જે શીલની પૂર્ણતા સાધે પણ સમાધિ અને પ્રજ્ઞાની નહિ (૩) કોઈ એવો હોય છે જે શીલ-સમાધિને પૂર્ણતાએ પહોંચાડે પણ પ્રજ્ઞાને નહિ (૪) કોઈ એવો હોય છે જે શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા એ ત્રણેની પૂર્ણતા સાધે છે.

આ જ પ્રમાણે બીજી એક ચતુર્ભંગી પણ છે તેમાં તે જ ગુણોને બદલે કુશલ વગેરેના વિચાર છે —(૪. ૧૩૭)

૧૧. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી — અહીં મૂળ સ્થાનાંગમાં [illegible] નામ અને [illegible] ભાવ છે તેનો અર્થ મેં ટીકાનુસાર કર્યો છે અને પ્રાકૃત શબ્દ મેં એમ જ રાખ્યો છે પણ આ જ ચતુર્ભંગીને અંગુત્તરની નીચેની ચતુર્ભંગી સાથે મેળવીને વાંચીએ, તો એક નવા જ અર્થની સ્ફૂર્તિ થાય છે —

(૧) કોઈ એવો હોય છે જે બહારથી નિભૃત-શાન્ત પણ ચિત્તથી અનિભૃત-અશાન્ત હોય;

(૨) કોઈ એવો હોય જે બહારથી અનિભૃત પણ ચિત્તથી નિભૃત હોય,

(૩) કોઈ બહારથી અને ચિત્તથી અનિભૃત હોય;

(૪) કોઈ બહારથી અને ચિત્તથી નિભૃત હોય.

આ ચારે જણની સમજણ અંગુત્તરમાં વિસ્તારથી આપવામાં આવી છે. (—અંગુત્તર ૪. ૧૩૮)

૨

પુરુષવિશેષના ભેદો

ભૃતક – ચાકરના ચાર ભેદ છે —

૧ દિવસભૃતક (દિવસમાં અમુક કલાક કામ કરે અને અમુક પૈસા આપવા – એવો નિયમ કરી કામ કરનાર);

૨. યાત્રાભૃતક (યાત્રામાં સાથે કામ કરવા લીધેલ હોય તે).

૩ ઉચ્ચત્તાભૃતક (માસિક પગારથી કામ કરનાર નિયમિત નોકર).

૪ કબ્બાડભૃતક (ઠેકે કામ કરનાર માણસ).

[-ઠાણ ૨૭૧]

શૂરના ચાર પ્રકાર છે —

૧ ક્ષમાશૂર (અરિહંતો); ૨ તપઃશૂર (અણગાર); ૩ દાનશૂર (કુબેર); ૪ યુદ્ધશૂર (વાસુદેવો)

[-ઠાણ ૩૧૭]

પુત્ર ચાર પ્રકારના છે —

૧ અતિજાત (પિતાને ટપી જાય તેવા); ૨ અનુજાત (પિતાની બરાબરી કરે તેવા); ૩ અવજાત (પિતાથી ગુણ વગેરેમાં હીન); ૪ કુલાંગાર.

[-ઠાણ ૨૪૦]

મેઘ ચાર પ્રકારના છે —

૧ ગર્જના કરે પણ સહેલ ન કરે; ૨. સહેલ કરે પણ ગર્જના ન કરે; ૩ ગર્જના કરે અને સહેલ પણ કરે; ૪ ગર્જના પણ ન કરે અને સહેલ પણ ન કરે.

માતાપિતા પણ મેઘની જેમ ચાર પ્રકારનાં છે

[-સ્થા ૩૪૧]

મેઘ ચાર પ્રકારના છે —

૧ દેશવર્ષી પણ સર્વવર્ષી નહિ ૨ સર્વવર્ષી પણ દેશવર્ષી નહિ; ૩ દેશવર્ષી અને સર્વવર્ષી; ૪ દેશવર્ષી પણ નહિ, સર્વવર્ષી પણ નહિ.

તેવી જ રીતે રાજા પણ ચાર પ્રકારના છે —

૧ દેશાધિપતિ હોય પણ સર્વાધિપતિ ન હોય;
૨. સર્વાધિપતિ હોય પણ દેશાધિપતિ ન હોય;
૩ દેશાધિપતિ હોય અને સર્વાધિપતિ પણ હોય;
૪ દેશાધિપતિ ન હોય અને સર્વાધિપતિ પણ ન હોય.

[સ્થા ૩૪૬]

પુત્ર દશ છે —

૧ આત્મજ (પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલ); ૨ ક્ષેત્રજ (માતામાં પિતાના વીર્યથી નહી પણ બીજાના વીર્યથી થયેલો); ૩ દત્તક (પુત્ર તરીકે કોઈને અપાયેલો); ૪ વિનયિત (શિષ્ય); ૫. ઔરસ (જેના ઉપર પુત્ર જેવો કોઈને સ્નેહ હોય તે); ૬ મૌખર (માત્ર ખુશામત આદર પોતાને કોઈનો પુત્ર કહેતો હોય); ૭ શૌંડીર (શૌર્યને પ્રતાપે કોઈનો પ્રેમ સંપાદિત કરી શકે તેવો); ૮ સંવર્ધિત (અનાથપુત્ર) ૯ ઔપયાચિતક (દેવતારાધના દ્વારા) અથવા અવપાતિક (સેવક); ૧૦ ધર્માન્તેવાસી.

[-સ્થા ૭૬૨]

તરવૈયા ચાર છે[1]—

(૧) ૧ સમુદ્ર તરવા ચાહે અને સમુદ્રને તરી જાય;
૨ સમુદ્ર તરવા ચાહે અને ગોષ્પદ તરે;
૩ ગોષ્પદ તરવા ચાહે અને સમુદ્ર તરે;
૪ ગોષ્પદ તરવા ચાહે અને ગોષ્પદ તરે.

(૨) ૧ સમુદ્ર તરી જાય પણ સમુદ્રે વિષાદ પામે;
૨ સમુદ્ર તરી જાય પણ ગોષ્પદે વિષાદ પામે;
૩ ગોષ્પદ તરી જાય અને સમુદ્રે વિષાદ પામે;
૪ ગોષ્પદ તરી જાય અને ગોષ્પદે વિષાદ પામે.

[-સ્થા ૩૫૫]

આજીવક (આજીવિકા ચલાવનાર) પાંચ પ્રકારના છે—

૧ જાતિઆજીવક (સ્વજાતિનાં ગુણગાન ગાઈને આજીવિકા ચલાવે); ૨. કુલઆજીવક; ૩ કર્મઆજીવક (વંશપરંપરાથી ચાલ્યો આવતો ધંધો જે શીખવો ન પડે – તેના વડે કમાણી કરનાર); ૪ શિલ્પઆજીવક (આચાર્ય પાસે શીખ્યા વિના ન આવડે તેવું કામ – તે કરીને કમાણી કરનાર); ૫. લિંગઆજીવક (વેશજીવી).

[-સ્થા ૪૦૦]

જાતિઆર્ય મનુષ્યો છ પ્રકારના છે—

૧ અંબષ્ઠ ૨ કલંદ ૩ વૈદેહ; ૪ વેદિગ; ૫ હરિત; ૬ ચુંચુણ

આ છયે ઇભ્ય જાતિના સમજવા

---

[1] બૌદ્ધ ગ્રંથ સાથે સરખામણી માટે જુઓ પ્રસ્તુત અંગે ટિપ્પણ નં ૧

કુલઆર્ય મનુષ્યો છ પ્રકારના છે—

૧ ઉગ્ર; ૨ ભોગ; ૩ રાજન્ય, ૪ ઇક્ષ્વાકુ ૫ જ્ઞાતૃ; ૬ કૌરવ

[-સ્થા ૪૯૭]

મૂલ ગોત્ર સાત છે—

૧ કાશ્યપ; ૨ ગૌતમ; ૩ વત્સ; ૪ કુત્સ ૫. કૌશિક; ૬ માણ્ડવ્ય, ૭ વાશિષ્ઠ.

તેમાં જે કાશ્યપ છે તે સાત પ્રકારના છે—

૧ કાશ્યપ; ૨ શાણ્ડિલ્ય, ૩ ગૌલ્ય; ૪ બાલ ૫ મૌંજકી; પર્વપ્રેક્ષકી; ૭ વર્ષકૃષ્ણ

તેમાં જે ગૌતમો છે તે સાત પ્રકારના છે—

૧ ગૌતમ; ૨ ગાર્ગ્ય; ૩ ભારદ્વાજ; ૪ આંગિરસ; ૫. શર્કરાભ; ૬ ભાસ્કરાભ ૭ ઉદકાત્માભ

તેમાં જે વત્સો છે તે સાત પ્રકારના છે—

૧ વત્સ; ૨ આગ્નેય; ૩ મૈત્રિક; ૪ સ્વામિલી; ૫. શૈલક ૬ અસ્થિસેન; ૭ વીતકર્મ

તેમાં જે કુત્સ છે તે સાત પ્રકારના છે—

૧ કુત્સ ૨ મૌદ્ગલાયન; ૩ પિંગલાયન; ૪ કૌડિન્ય ૫. મંડલી; ૬ હારિત; ૭ સૌમ્ય.

તેમાં જે કૌશિક છે તે સાત પ્રકારના છે—

૧ કૌશિક ૨ કાત્યાયન; ૩ શાલંકાયણ ૪ ગોલિકાયણ; ૫. પાક્ષિકાયણ; ૬ આગ્નેય ૭ લૌહિત્ય.

તેમાં જે માંડવ્ય છે તે સાત પ્રકારના છે—

૧ માંડવ્ય; ૨ અરિષ્ટ; ૩ સમુક્ત; ૪ તૈલ; ૫. એલાપત્ય; ૬ કાંડિલ્ય; ૭ ક્ષારાયણ

તેમાં જે વણિક છે તે સાત પ્રકારના છે—

૧ વણિક; ૨. ઉન્મજ્જન; ૩ [illegible]; ૪ [illegible]; ૫. [illegible]; ૬ સની, ૭ પારધાર.

[—સ્થા [illegible]]

વનીપક (યાચક) પાંચ છે

૧. અતિથિ; ૨. કૃપણ; ૩ બ્રાહ્મણ; ૪ શ્વાન; ૫. શ્રમણ

[—સ્થા [illegible]]

ટિપ્પણ

૮. જોઈ [illegible] — [illegible] (૭૬૧૫) ની [illegible] છે તે આ—

( ) કોઈ પુરુષ [illegible]

(૨) કોઈ પુરુષ સ્નાન તો કરે [illegible];

(૩) કોઈ પુરુષ સ્નાન કરી [illegible] છે;

( ) કોઈ પુરુષ સ્નાન કરી [illegible] કરે છે

(૫) કોઈ પુરુષ સ્નાન કરી વસ્ત્ર [illegible] છે;

(૬) કોઈ પુરુષ સ્નાન કરી [illegible] હોય;

(૭) કોઈ પુરુષ સ્નાન કરી [illegible]
[illegible] છે.

૩

પુરુષની ઉપમાઓ

૧ વૃક્ષની તથા વૃક્ષ સંબંધીની ઉપમા

પુરુષના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧ પત્રોપેત વૃક્ષ જેવા; ૨ પુષ્પોપેત વૃક્ષ જેવા; ૩ ફલોપેત વૃક્ષ જેવા

[સ્થા૦ ૧૧૮]

વૃક્ષ ચાર પ્રકારનાં છે —

૧ પત્રોપેત; ૨ પુષ્પોપેત, ૩ ફલોપેત; ૪ છાયોપેત. પુરુષ પણ વૃક્ષ જેમ ચાર પ્રકારના છે —

[સ્થા ૩૧૩]

વૃક્ષના ચાર પ્રકાર છે —

(૧) ૧. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી ઊંચુ હોય છે અને ભાવથી પણ ઊંચુ હોય છે;

૨. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી ઊંચુ પણ ભાવથી નીચુ હોય છે;

૩ કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી નીચુ હોય છે પણ ભાવથી ઊંચુ હોય છે;

૪ કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી નીચુ હોય છે અને ભાવથી પણ નીચુ હોય છે

(૨) ૧ કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી ઉન્નત હોય છે અને ભાવથી ઉન્નતપરિણામી હોય છે;

૨. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી ઉન્નત હોય છે પણ ભાવથી નીચપરિણામી હોય છે;

૩ કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી નીચું હોય છે પણ ભાવથી ઉન્નતપરિણામી હોય છે;

૪ કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી નીચું હોય છે અને ભાવથી પણ નીચપરિણામી હોય છે

(૩) તે જ પ્રમાણે ઉન્નતરૂપની ચતુર્ભંગી સમજી લેવી.

(૪) ૧ કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી સીધું હોય અને ભાવથી પણ સીધું હોય;

૨. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી સીધું પણ ભાવથી વાંકું હોય;

૩ કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી વાંકું હોય અને ભાવથી સીધું હોય;

૪ કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી વાંકું હોય અને ભાવથી પણ વાંકું હોય.

(૫) તે જ પ્રમાણે સીધું – પરિણતની ચતુર્ભંગી સમજી લેવી.

(૬) તે જ પ્રમાણે સીધું – રૂપની સમજી લેવી;

આ છએ પ્રકારની ચતુર્ભંગીઓ વૃક્ષની ઉપમાએ પુરુષની પણ સમજી લેવી. જેમકે —

(૧) ૧ કોઈ પુરુષ વૃક્ષની જેમ દ્રવ્યથી ઊંચો હોય અને ભાવથી પણ ઊંચો હોય,

૨ કોઈ પુરુષ વૃક્ષની જેમ દ્રવ્યથી ઊંચો હોય પણ ભાવથી નીચો હોય;

૩ કોઈ પુરુષ વૃક્ષની જેમ દ્રવ્યથી નીચો હોય પણ ભાવથી ઊંચો હોય

૪ કોઈ પુરુષ વૃક્ષની જેમ દ્રવ્યથી નીચો હોય અને ભાવથી પણ નીચો હોય.

આ જ પ્રમાણે બાકી પાંચ પુરુષ ચતુર્ભંગીઓ પણ ઘટાવી લેવી.[1]

કોર (મંજરી) ચાર પ્રકારના છે —

૧ આંબાનો કોર, ૨ તાડનો કોર; ૩ વલ્લિનો કોર; ૪ મેંઢવિષાણાનો (ગાડરના શીંગડા જેવી વનસ્પતિનો) કોર.

પુરુષો પણ એ ચાર કોર જેમ ચાર પ્રકારના છે

[-સ્થા ૨૪૩]

પત્ર ચાર છે —

૧ અસિપત્ર (તલવાર); ૨ કરપત્ર (કરવત); ૩ ક્ષુર-પત્ર (છરી); ૪ કદંબચીરિકા (શસ્ત્ર)

આ ચાર પત્રોપમ પુરુષ પણ ચાર છે

[-સ્થા ૩૪૫]

પુષ્પ ચાર પ્રકારના છે —

૧ રૂપસંપન્ન હોય પણ ગંધસંપન્ન ન હોય;
૨ ગંધસંપન્ન હોય પણ રૂપસંપન્ન ન હોય;
૩ રૂપસંપન્ન પણ હોય અને ગંધસંપન્ન પણ હોય;
૪ રૂપસંપન્ન ન હોય અને ગંધસંપન્ન પણ ન હોય.

પુષ્પની જેમ પુરુષ પણ ચાર પ્રકારના છે —

૧ રૂપસંપન્ન હોય પણ શીલસંપન્ન ન હોય;
૨. શીલસંપન્ન હોય પણ રૂપસંપન્ન ન હોય;
૩ રૂપસંપન્ન હોય અને શીલસંપન્ન પણ હોય;
૪ રૂપસંપન્ન ન હોય અને શીલસંપન્ન પણ ન હોય.

[-સ્થા ૩૨]

[-સ્થા ૨૩૬]

૧ બી. બીજા પ્રકારે વસ્ત્રની ચતુર્ભંગીની રચના પુરુષને આશ્રીને કરી છે.-પુદ્ગલપ્રજ્ઞપ્તિ ૪ ૧૯.

ફળ ચાર પ્રકારનાં છે[1] —

૧ મધુ હોય પણ થોડું મધુર હોય
૨ મધુ હોય છતાં પાકાની જેમ મધુર લાગે;
૩ પાકું હોય છતાં થોડું મધુર લાગે;
૪ પાકું હોય અને પાકાની જેમ મધુર લાગે

પુરુષ પણ ફળની જેમ ચાર પ્રકારના હોય છે

[સ્થા ૧૫]

૨ વસ્ત્રની ઉપમા

(૧) ૧ કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી શુદ્ધ હોય અને ભાવથી પણ શુદ્ધ હોય;
 ૨. કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી શુદ્ધ હોય પણ ભાવથી અશુદ્ધ હોય;
 ૩ કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી અશુદ્ધ હોય પણ ભાવથી શુદ્ધ હોય;
 ૪ કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી અશુદ્ધ હોય અને ભાવથી પણ અશુદ્ધ હોય.

(૨) ૧–૪ તે જ પ્રમાણે શુદ્ધ-પરિણતની ચતુર્ભંગી.

(૩) ૧–૪ તે જ પ્રમાણે શુદ્ધ-રૂપની ચતુર્ભંગી.

વસ્ત્ર જેવા પુરુષો પણ હોય છે તેથી તેમની પણ ઉપર પ્રમાણે વસ્ત્રની ઉપમા લઈ ત્રણ ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી જેમકે —

---

૧ આને મળતી આવતી ઉપમા પુરુષને અંગે ઠાણાંગ (૪. ૧)માં આપી છે. તે આ પ્રમાણે:— (૧) મધ ભરી હોય [illegible] (૨) [illegible] (૩) [illegible] (૪) [illegible] — ઇત્યાદિ [illegible] (૪. ૧).

(૧) ૧ કોઈ પુરુષ વસ્ત્ર જેમ દ્રવ્યથી શુદ્ધ હોય અને ભાવથી પણ શુદ્ધ હોય;

૨ કોઈ પુરુષ વસ્ત્ર જેમ દ્રવ્યથી શુદ્ધ હોય પણ ભાવથી અશુદ્ધ હોય

૩ કોઈ પુરુષ વસ્ત્ર જેમ દ્રવ્યથી અશુદ્ધ પણ ભાવથી શુદ્ધ હોય

૪ કોઈ પુરુષ વસ્ત્ર જેમ દ્રવ્યથી અશુદ્ધ હોય અને ભાવથી પણ અશુદ્ધ હોય.

(૨-૩) આ જ પ્રમાણે વસ્ત્ર જેમ શુદ્ધ-પરિણત અને શુદ્ધ-રૂપની પણ ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી.

[-સ્થા ૨૭૯]

(૧) ૧ કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી શુચિ હોય અને ભાવથી પણ શુચિ હોય,

૨ કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી શુચિ હોય પણ ભાવથી અશુચિ હોય;

૩ કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી અશુચિ હોય પણ ભાવથી શુચિ હોય;

૪ કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી અશુચિ હોય અને ભાવથી પણ અશુચિ હોય.

વસ્ત્રની ઉપમા દઈ પુરુષની[1] પણ ચતુર્ભંગી સમજી લેવી.

[-સ્થા ૨૭૧]

[1] પુરુષપ્રકૃતિ [illegible] વસ્ત્રની [illegible] આપી પુરુષના [illegible] [illegible] દોષ [illegible] દોષ (અથવા દોષ) [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] અથવા દોષ [illegible] (૩ ૧૧).

૩ કૂટાગારની ઉપમા

કૂટાગાર ચાર પ્રકારના છે—

૧ પ્રથમ ગુપ્ત હોય અને પછી પણ ગુપ્ત હોય;
૨ પ્રથમ ગુપ્ત હોય પણ પછી અગુપ્ત હોય,
૩ પ્રથમ અગુપ્ત હોય પણ પછી ગુપ્ત હોય;
૪ પ્રથમ અગુપ્ત હોય અને પછી પણ અગુપ્ત હોય.
આ કૂટાગારની જેમ પુરુષો પણ ચાર પ્રકારના છે

[-સ્થા [illegible]]

કૂટાગાર શાલાના ચાર પ્રકાર છે—

૧ કોઈ ગુપ્ત હોય અને ગુપ્તદ્વાર હોય;
૨ કોઈ ગુપ્ત હોય અને અગુપ્તદ્વાર હોય;
૩ કોઈ અગુપ્ત હોય અને ગુપ્તદ્વાર હોય;
૪ કોઈ અગુપ્ત હોય અને અગુપ્તદ્વાર હોય.

કૂટાગાર શાલાની જેમ સ્ત્રીઓના પણ ચાર પ્રકાર છે—

૧ કોઈ ગુપ્ત હોય અને ગુપ્તેન્દ્રિય હોય;
૨ કોઈ ગુપ્ત હોય અને અગુપ્તેન્દ્રિય હોય;
૩ કોઈ અગુપ્ત હોય અને ગુપ્તેન્દ્રિય હોય;
૪ કોઈ અગુપ્ત હોય અને અગુપ્તેન્દ્રિય હોય.

[-સ્થા [illegible]]

૪ શંખ, ધૂમશિખા, અને વનખંડ

શંખ—શંખ ચાર પ્રકારના છે—

૧ વામ અને વામાવર્ત, ૨. વામ અને દક્ષિણાવર્ત; ૩ દક્ષિણ અને વામાવર્ત; ૪ દક્ષિણ અને દક્ષિણાવર્ત શંખની જેમ પુરુષની પણ ચતુર્ભંગી સમજી લેવી.

[-સ્થા [illegible]]

(૧) ધૂમશિખા ચાર છે —

૧ વામ અને વામાવત; ૨. વામ અને દક્ષિણાવત; ૩ દક્ષિણ અને વામાવત; ૪ દક્ષિણ અને દક્ષિણાવત

(૨) અગ્નિશિખાના પણ ઉપર પ્રમાણે ચાર પ્રકાર છે

(૩) વાતમંડલિકાના પણ એ જ ચાર પ્રકાર છે

તેવી જ રીતે સ્ત્રીની[1] પણ ઉપર પ્રમાણે ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી.

[-સ્થા ૨૮૯]

વનખંડ ચાર છે —

૧ વામ અને વામાવત; ૨ વામ અને દક્ષિણાવત; ૩ દક્ષિણ અને વામાવત; ૪ દક્ષિણ અને દક્ષિણાવત પુરુષના પણ વનખંડ જેમ ચાર પ્રકાર છે

[-સ્થા ૨૮૯]

૫. માર્ગ યાન, યુગ્મ આદિ

માર્ગ ચાર પ્રકારના છે[2]—

(૧) ૧ પહેલા સીધો અને પછી પણ સીધો;
૨ પહેલા સીધો અને પછી વાંકો;
૩ પહેલાં વાંકો પણ પછી સીધો;
૪ પહેલા વાંકો અને પછી પણ વાંકો

---

૧ આ સૂત્રમાં સ્ત્રીની સપ્તભંગી આપેલી છે. (૧) વધકસમા, (૨) પ્રત્યકસમા, (૩) અભ્યકસમા — આકર્મઅમા, આળસી ... પુરુષવૃત્તિની સ્ત્રીની ધારણાવાળી, (૪) માતૃસમા, (૫) ભગિનીસમા, (૬) સખીસમા, (૭) દાસીસમા (૭-૫૯).

૨ આ સૂત્રમાં (૪ ૧૧૨ થી) પ્રતિપથ (માર્ગ) વિષે ઘણી રીતે ચતુર્ભંગીઓ કહેવામાં આવી છે.

(૨) ૧ પહેલાં અને પછી ક્ષેમ;
૨ પહેલાં ક્ષેમ પણ પછી અક્ષેમ;
૩ પહેલાં અક્ષેમ પણ પછી ક્ષેમ;
૪ પહેલાં અને પછી અક્ષેમ

(૩) ૧ ક્ષેમ અને ક્ષેમરૂપ;
૨ ક્ષેમ અને અક્ષેમરૂપ,
૩ અક્ષેમ અને ક્ષેમરૂપ;
૪ અક્ષેમ અને અક્ષેમરૂપ.
માર્ગની જેમ પુરુષની પણ ચતુર્ભંગી સમજી લેવી.
[–સૂત્ર ૨૮૦]

યાન ચાર પ્રકારનાં છે —

(૧) ૧ પહેલાં યુક્ત–જોડેલું અને પછી પણ યુક્ત–જોડેલું
૨ પહેલાં યુક્ત અને પછી અયુક્ત;
૩ પહેલાં અયુક્ત અને પછી યુક્ત;
૪ પહેલાં અયુક્ત અને પછી પણ અયુક્ત

(૨) ૧ યુક્ત અને યુક્તપરિણત; ૨ યુક્ત અને અયુક્તપરિણત; ૩ અયુક્ત અને યુક્તપરિણત; ૪ અયુક્ત અને અયુક્તપરિણત.

(૩) ૧ યુક્ત અને યુક્તરૂપ; ૨. યુક્ત અને અયુક્તરૂપ; ૩ અયુક્ત અને યુક્તરૂપ; ૪ અયુક્ત અને અયુક્તરૂપ.

(૪) ૧ યુક્ત અને શોભાયુક્ત ૨ યુક્ત અને શોભારહિત; ૩ અયુક્ત અને શોભાયુક્ત; ૪ અયુક્ત અને શોભારહિત.

(૫–૮) યાનની જેમ યુગ્ય (જે જોડવામાં આવે અશ્વાદિ) ની પણ ચાર ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી

(૯-૧૨) યાનની જેમ અશ્વની પણ ચાર ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી

(૧૩-૧૬) યાનની જેમ હાથીની પણ ચાર ચતુર્ભંગી સમજી લેવી.

સારથી ચાર પ્રકારના છે —

(૧૭) ૧ જોડતા હોય પણ છોડતા ન હોય;
૨ છોડતા હોય પણ જોડતા ન હોય
૩ જોડતા હોય અને છોડતા પણ હોય;
૪ જોડતા ન હોય અને છોડતા પણ ન હોય.

(૧૮) યુગ્યની ચર્યા ચાર પ્રકારની છે —
૧ માર્ગે જાય પણ ઉન્માર્ગે ન જાય; ૨ ઉન્માર્ગે જાય પણ માર્ગે ન જાય; ૩ માર્ગે જાય અને ઉન્માર્ગે પણ જાય; ૪ માર્ગેય ન જાય અને ઉન્માર્ગેય ન જાય

(૧-૧૮) પુરુષની પણ યાન, યુગ્ય, અશ્વ, હાથી, સારથી અને યુગ્યચર્યાની જેમ ૧૮ ચતુર્ભંગીઓ છે
[–૨૪૧ ૩૧]

૬ મેઘ, ઇ૦

મેઘ ચાર પ્રકારના છે —

(૧) ૧ ગાજે પણ વરસે નહિ[1]; ૨ વરસે પણ ગાજે નહિ; ૩ ગાજે પણ અને વરસે પણ; ૪ ગાજે પણ નહિ અને વરસે પણ નહિ

૧ મેઘ ગરજવા સાથે સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં ૧

(૨) ૧ ગર્જે પણ વિદ્યુત ન કરે; ૨ વિદ્યુત કરે પણ ગર્જે નહિ; ૩ ગર્જે પણ અને વિદ્યુત પણ કરે; ૪ ગર્જે પણ નહિ અને વિદ્યુત પણ કરે નહિ.

(૩) ૧ વરસે પણ વિદ્યુત ન કરે; ૨ વિદ્યુત કરે પણ વરસે નહિ; ૩ વરસે પણ અને વિદ્યુત પણ કરે; ૪ વરસે પણ નહિ અને વિદ્યુત પણ કરે નહિ.

(૪) ૧ કાલમા વરસે પણ અકાલમાં ન વરસે,
૨ અકાલમા વરસે પણ કાલે ન વરસે,
૩ કાલે વરસે અને અકાલે પણ વરસે;
૪ કાલે ન વરસે અને અકાલે પણ ન વરસે.

(૫) ૧ ક્ષેત્રમા વરસે પણ અક્ષેત્રમા ન વરસે;
૨. અક્ષેત્રમાં વરસે પણ ક્ષેત્રમાં ન વરસે;
૩ ક્ષેત્રમાં વરસે અને અક્ષેત્રમા પણ વરસે;
૪ ક્ષેત્રમાં ન વરસે અને અક્ષેત્રમાં પણ ન વરસે.

મેઘની જેમ પુરુષની પણ પાંચ ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી.

[સૂત્ર [illegible]]

ગોળા કળશ ચાર પ્રકારના છે—

(૧) ૧ મદનનો કળશ; ૨. લાખનો કળશ; ૩ લાકડાનો કળશ; ૪ માટીનો ગોળો

(૨) ૧ લોઢાનો કળશ; ૨. ત્રપુનો કળશ; ૩ તાંબાનો કળશ; ૪ સીસાનો કળશ

(૩) ૧ રૂપાનો કળશ; ૨ સોનાનો કળશ; ૩ રત્નનો કળશ; ૪ વજ્રનો કળશ

ઉપર્યુક્ત કળશ જેવા પુરુષો પણ છે એટલે તેમની જેમ પુરુષની ત્રણ ત્રણ ચતુર્ભંગી ઘટાવી લેવી.

[સૂત્ર [illegible]]

૭ ઋષભ

ઋષભ[1] ચાર પ્રકારના છે —

(૧) ૧ જાતિસંપન્ન; ૨ કુલસંપન્ન; ૩ બલસંપન્ન ૪ રૂપસંપન્ન

(૨) કોઈ ઋષભ —

૧ જાતિસંપન્ન હોય પણ કુલસંપન્ન ન હોય,
૨. કુલસંપન્ન હોય પણ જાતિસંપન્ન ન હોય;
૩ જાતિસંપન્ન પણ હોય અને કુલસંપન્ન પણ હોય;
૪ જાતિસંપન્ન ન હોય અને કુલસંપન્ન પણ ન હોય.

(૩) કોઈ ઋષભ —

૧ જાતિસંપન્ન હોય પણ બલસંપન્ન ન હોય;
૨. બલસંપન્ન હોય પણ જાતિસંપન્ન ન હોય;
૩ જાતિસંપન્ન હોય અને બલસંપન્ન પણ હોય;
૪ જાતિસંપન્ન ન હોય અને બલસંપન્ન પણ ન હોય.

(૪) કોઈ ઋષભ —

૧ જાતિસંપન્ન હોય પણ રૂપસંપન્ન ન હોય;
૨. રૂપસંપન્ન હોય પણ જાતિસંપન્ન ન હોય;
૩ જાતિસંપન્ન હોય અને રૂપસંપન્ન પણ હોય.
૪ જાતિસંપન્ન પણ ન હોય અને રૂપસંપન્ન પણ ન હોય.

(૫) કોઈ ઋષભ —

૧ કુલસંપન્ન હોય પણ બલસંપન્ન ન હોય;

[1] [illegible] સાથે સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અને [illegible]

૨ બળસંપન્ન હોય પણ કુલસંપન્ન ન હોય;
૩ કુલસંપન્ન હોય અને બળસંપન્ન પણ હોય;
૪ કુલસંપન્ન ન હોય અને બળસંપન્ન પણ ન હોય.

(૬) કોઈ બળદ —

૧ કુલસંપન્ન હોય પણ રૂપસંપન્ન ન હોય;
૨ રૂપસંપન્ન હોય પણ કુલસંપન્ન ન હોય;
૩ કુલસંપન્ન હોય અને રૂપસંપન્ન પણ હોય;
૪ કુલસંપન્ન ન હોય અને રૂપસંપન્ન પણ ન હોય.

(૭) કોઈ બળદ —

૧ બળસંપન્ન હોય પણ રૂપસંપન્ન ન હોય;
૨ રૂપસંપન્ન હોય પણ બળસંપન્ન ન હોય;
૩ બળસંપન્ન હોય અને રૂપસંપન્ન પણ હોય;
૪ બળસંપન્ન ન હોય અને રૂપસંપન્ન પણ ન હોય;

પુરુષની ૭ ચતુર્ભંગીઓ પણ બળદ પ્રમાણે સમજી લેવી.

[-સ્થા ૨૮]

૮ હાથી-સિંહ-પક્ષી

હાથી[1] ચાર પ્રકારના છે —

(૧) કોઈ હાથી —

૧ ભદ્ર હોય; ૨. મંદ હોય; ૩ મૃગ હોય; ૪ સંકીર્ણ હોય.

---

૧ અનુત્તરમાં ઉત્તમ હાથીના ચાર ગુણ બતાવ્યા છે: ભદ્ર, મંદ, મૃગ, અને સંકીર્ણ. ૪.૩૧૪

અને આગળ રક્ષિત નામનો પાંચમો ગુણ બીજી જાતનો પણ બતાવ્યો છે. —અનુ. ૫.૩૪

૧ મધુમોળીના જેવી પીળી આંખવાળો, ક્રમશઃ પાતળું થતું જતું એવા સુંદર દીર્ઘ પૂંછડાવાળો, અગ્રભાગમાં ઉન્નત અને પીર અને સર્વ અંગોથી સમપ્રમાણ એ ભદ્ર હાથી સમજવો.

૨. અસ્થિર, મોટી જ બ ચડી ચામડી વાળો, મોટા માથાવાળો અને પૂંછવાળો મોટા નખ અને દાંતવાળો, સિંહના જેવી પીળી આંખવાળો મંદ હાથી જાણવો

૩ પાતળી સૂંઢવાળો, પાતળો પાતળી ચામડીવાળો નાના દાંત અને નખવાળો ડરપોક ત્રસ્ત ઉદ્વિગ્ન, અને ત્રાસ આપનાર મૃગ હાથી સમજવો

૪ ઉપર્યુક્ત ત્રણેમાંથી થોડાંથોડાં લક્ષણ જેમાં મળી આવે એ સંકીર્ણ હાથી જાણવો.

ભદ્રને શરદમાં, મંદને વસંતમાં મૃગને હેમન્તમાં અને સંકીર્ણને હંમેશાં મદ ચડે છે

(૨) કોઈ હાથી —

૧ ભદ્ર હોય અને ભદ્રમના હોય;
૨. ભદ્ર હોય પણ મંદમના હોય;
૩ ભદ્ર હોય પણ મૃગમના હોય;
૪ ભદ્ર હોય પણ સંકીર્ણમના હોય.

(૩) કોઈ હાથી —

૧ મંદ હોય પણ ભદ્રમના હોય
૨. મંદ હોય અને મંદમના હોય
૩ મંદ હોય પણ મૃગમના હોય,
૪ મંદ હોય પણ સંકીર્ણમના હોય.

(૪) કોઈ હાથી —

૧ મૃગ હોય પણ ભદ્રમના હોય;
૨. મૃગ હોય પણ મંદમના હોય;
૩ મૃગ હોય અને મૃગમના હોય;
૪ મૃગ હોય પણ સંકીર્ણમના હોય.

(૫) કોઈ હાથી[1] —

૧ સંકીર્ણ હોય પણ ભદ્રમના હોય;
૨ સંકીર્ણ હોય પણ મંદમના હોય;
૩ સંકીર્ણ હોય પણ મૃગમના હોય;
૪ સંકીર્ણ હોય અને સંકીર્ણમના હોય.

હાથીની જેમ પુરુષની પણ પાંચ ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી.

[-સ્થા ૨૮૧]

૧. કોઈ સિંહની જેમ દીક્ષા લે અને સિંહની જેમ પાળે;
૨. કોઈ સિંહની જેમ દીક્ષા લે પણ શિયાળ જેમ પાળે;
૩ કોઈ શિયાળ જેમ દીક્ષા લે પણ સિંહ જેમ પાળે;
૪ કોઈ શિયાળ જેમ દીક્ષા લે અને શિયાળ જેમ પાળે.

[-સ્થા ૩૨૭]

૧ રાજાને અયોગ્ય હાથીના પાંચ ભેદો બતાવ્યા છે —
(૧) રંગક્ષમ ન હોય, (૨) શબ્દક્ષમ ન હોય (૩) ગંધક્ષમ ન હોય (૪) રસક્ષમ ન હોય અને (૫) સ્પર્શક્ષમ ન હોય. તે જ પ્રમાણે ભિક્ષુ પણ એ પાંચ દોષ હોય તો અનુત્તર ધર્મને યોગ્ય નથી એ વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે — અંગુ ૫.૧૩૯

પક્ષી ચાર પ્રકારનાં છે[1]—

૧ સ્વરસંપન્ન હોય પણ રૂપસંપન્ન ન હોય;
૨ રૂપસંપન્ન હોય પણ સ્વરસંપન્ન ન હોય;
૩ રૂપસંપન્ન અને સ્વરસંપન્ન હોય;
૪ રૂપસંપન્ન ન હોય અને સ્વરસંપન્ન ન હોય.

પુરુષના પણ પક્ષી જેમ ચાર પ્રકાર છે

[—સ્થા ૩૧૧]

૯ સેના

સેના ચાર પ્રકારની છે —

(૧) ૧ જય પામે પણ હાર પામે નહિ;
૨. પરાજય પામે પણ જય પામે નહિ
૩ જય પણ પામે અને પરાજય પણ પામે;
૪ જય પણ ન પામે અને પરાજય પણ ન પામે

(૨) ૧ જય પામ્યા પછી ફરીથી જય પામે;
૨ જય પામ્યા પછી બીજી વાર હારી જાય;
૩ પરાજય પામ્યા પછી જય પામે;
૪ પરાજય પામ્યા પછી ફરી વાર પણ પરાજય પામે

---

૧ અંગુત્તર નિકાયમાં ઉંદરની ઉપમા પણ પુરુષને આપવામાં આવી છે —

(૧) દર ખોદે પણ રહે નહિ; (૨) રહે પણ દર ખોદે નહિ; (૩) રહે પણ નહિ અને દર ખોદે પણ નહિ; (૪) દર ખોદે પણ ખરો અને રહે પણ ખરો.

જે મનુષ્ય ધર્મ વિનય આદિ ભણે તો ખરો પણ આર્ય સત્યને ન સમજે તે પ્રથમ ઉંદર જેવો છે. આવી રીતે બીજા પણ સરખ સમજી લેવા. (—અંગુત્તર ૪.૧૦૭). આ જ વિષય પુગ્ગલપઞ્ઞત્તિમાં પણ આવ્યો છે. (૪૯)

સેનાની જેમ ઉપર પ્રમાણે પુરુષની પણ એ ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી.

[—સ્થા ૨૪૨]

૧૦ કંથક

કંથક ચાર પ્રકારના છે—

(૧) ૧ પહેલાં આકીર્ણ અને પછી પણ આકીર્ણ
 ૨. પહેલાં આકીર્ણ પણ પછી અવિનીત;[1]
 ૩ પહેલાં અવિનીત પણ પછી આકીર્ણ;
 ૪ પહેલાં અવિનીત અને પછી પણ અવિનીત.

(૨) ૧ આકીર્ણ હોય અને ચાલ પણ આકીર્ણની;
 ૨. આકીર્ણ હોય પણ ચાલ અવિનીતની;
 ૩ અવિનીત હોય પણ ચાલ આકીર્ણની;
 ૪ અવિનીત હોય અને ચાલ પણ અવિનીતની.

(૩) ૧ જાતિસંપન્ન હોય અને કુલસંપન્ન ન હોય,
 ૨. કુલસંપન્ન હોય અને જાતિસંપન્ન ન હોય
 ૩ જાતિસંપન્ન હોય અને કુલસંપન્ન પણ હોય;
 ૪ જાતિ સંપન્ન ન હોય અને કુલસંપન્ન પણ ન હોય.

(૪) તેની જ રીતે જાતિસંપન્ન હોય અને બલસંપન્ન ન હોય તેની ચતુર્ભંગી.

(૫) જાતિસંપન્ન હોય અને રૂપસંપન્ન ન હોય— એની ચતુર્ભંગી.

---

૧ ઉત્તરાધ્યયન (૮ ૧૪) માં અને — અવિનીત અશ્વના આવા ભેદ બતાવ્યા છે. અને તે જ પ્રમાણે અવિનીત શિષ્યના પણ આવા ભેદ બતાવ્યા છે.

(૬) અતિસંપન્ન હોય અને જયસંપન્ન ન હોય — તેની ચતુર્ભંગી.

(૭) કુલસંપન્ન હોય અને બલસંપન્ન ન હોય — તેની ચતુર્ભંગી.

(૮) કુલસંપન્ન હોય અને રૂપસંપન્ન ન હોય — તેની ચતુર્ભંગી.

(૯) કુલસંપન્ન હોય અને જયસંપન્ન[1] ન હોય — તેની ચતુર્ભંગી.

(૧૦) બલસંપન્ન હોય અને રૂપસંપન્ન ન હોય — તેની ચતુર્ભંગી.

(૧૧) બલસંપન્ન હોય અને જયસંપન્ન ન હોય — તેની ચતુર્ભંગી.

(૧૨) રૂપસંપન્ન હોય અને જયસંપન્ન ન હોય તેની ચતુર્ભંગી.

કંથકની જેમ પુરુષની પણ ૧૨ ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવાની છે

[—સૂ૦ ૩૨૭]

---

૧ ટીકાકારની સામેની પ્રતિમાં જયસંપન્ન એવો પાઠ હશે છે. કારણ તેમણે તેનો અર્થ પણ એ જ રીતે કર્યો છે અંગુત્તરનિકાય (૪. ૧૧૧; ૨. ૪૪. ૧૩૭ ઇત્યાદિ)માં સર્વત્ર અશ્વના પ્રસંગે તેને જયસંપન્ન નહિ પણ જવસંપન્ન — વેગવાન કહ્યો છે. અંગુત્તરમાં અશ્વના ચાર ગુણ બતાવ્યા છે — આર્જવ, જવ, ક્ષાંતિ, અને સૌરત્ય — અંગુ૦ ૪. ૧૧૧

વર્ણ બળ, જવ, આરોહપરિણાહ — એ ચાર ગુણો પણ બતાવ્યા છે અને અશ્વની જેમ પુરુષ પણ વર્ણ ... ઇત્યાદિ પણ નિરૂપણ કર્યું છે — અંગુ૦ ૪. ૨૫૧થી. ૩૫૯માં પુરુષ વિશેની અશ્વના જેમ ગુણો બતાવ્યા છે — અંગુત્તર ૪. ૧. ૩; ૧૧

૧૨. કુંભ

કુંભના ચાર પ્રકાર[1] છે —

(૧) ૧ પૂર્ણ અને પૂર્ણ; ૨ પૂર્ણ અને તુચ્છ; ૩ તુચ્છ અને પૂર્ણ; ૪ તુચ્છ અને તુચ્છ

(૨) ૧ પૂર્ણ અને પૂર્ણાવભાસી, ૨. પૂર્ણ અને તુચ્છાવભાસી; ૩ તુચ્છ અને પૂર્ણાવભાસી, ૪ તુચ્છ અને તુચ્છાવભાસી.

(૩) ૧ પૂર્ણ અને પૂર્ણરૂપ, ૨ પૂર્ણ અને તુચ્છરૂપ, ૩ તુચ્છ અને પૂર્ણરૂપ ૪ તુચ્છ અને તુચ્છરૂપ

(૪) ૧ પૂર્ણ પણ હોય અને પ્રિયાર્થ હોય, ૨. પૂર્ણ પણ હોય અને હલકો હોય; ૩ તુચ્છ હોય પણ પ્રિયાર્થ હોય, ૪ તુચ્છ હોય અને હલકો હોય.

(૫) ૧ પૂર્ણ હોય પણ ચૂતો હોય, ૨. પૂર્ણ હોય પણ ચૂતો ન હોય, ૩ તુચ્છ હોય અને ચૂતો હોય; ૪ તુચ્છ હોય પણ ચૂતો ન હોય.

કુંભની જેમ પુરુષોની પણ પાંચ ચતુર્ભંગી સમજવી.
[–સ્થા ૩૧]

કુંભના ચાર પ્રકાર છે —

૧ મધુકુંભ અને ઢાંકણું પણ મધુનું
૨ મધુકુંભ પણ ઢાંકણું ઝેરી,
૩ ઝેરનો કુંભ પણ ઢાંકણું મધુનું
૪ ઝેરનો કુંભ અને ઢાંકણું પણ ઝેરી.

---

૧ બૌદ્ધ પરંપરાની સરખામણી માટે જુઓ પ્રસ્તાવના અંતે ટિપ્પણ નં ૩

પુરુષના પણ કુંભની જેમ ચાર પ્રકાર છે—

૧ જેના હૃદયમાં પાપ અને ક્લેશ નહિ અને જેની જીભ પણ મધુરભાષિણી હંમેશા હોય—તે પુરુષને મધુકુંભ અને મધુરા ઢાંકણાવાળો સમજવો.

૨ જેનું હૃદય પાપી ન હોય અને ક્લેશી ન હોય પણ જેની જીભ કટુભાષિણી હોય તે પુરુષને મધુકુંભ અને ઝેરી ઢાંકણાવાળો સમજવો.

૩ જેનું હૃદય ક્લેશી પણ જીભ મધુરભાષિણી હોય તે પુરુષને વિષકુંભ પણ મધુરા ઢાંકણાવાળો સમજવો

૪ જેનું હૃદય ક્લેશી અને જીભ પણ કટુકભાષિણી હોય તે પુરુષને વિષકુંભ અને ઝેરી ઢાંકણાવાળો સમજવો.[1]

[—સૂત્ર ૩૧]

૧૨. પાણી

પાણી ચાર પ્રકારનું છે—

(૧) ૧ ઉત્તાન અને ઉત્તાન[2]; ૨ ઉત્તાન અને ગંભીર, ૩ ગંભીર અને ઉત્તાન; ૪ ગંભીર અને ગંભીર.

પાણીની જેમ પુરુષ પણ ચાર પ્રકારના છે—

૧ ઉત્તાન અને ઉત્તાનહૃદય; ૨ ઉત્તાન અને ગંભીરહૃદય; ૩ ગંભીર અને ઉત્તાનહૃદય; ૪ ગંભીર અને ગંભીરહૃદય

---

૧ આવી પુરુષપ્રાપ્તિના સત્યવાદી, પુણ્યવાદી અને મધુવાદી – પુરુષના આ ત્રણ પ્રકાર ગણાવ્યા છે (૩. ૪)

૨. આ જ સૂત્રોના પુદ્ગલપ્રજ્ઞપ્તિ (૪.૧૨)માં ઉદાહરણ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે અને તે પ્રમાણે પુરુષની ઉપમા પણ ઘટાવી છે.

(૨) ૧ ઉત્તાન અને ઉત્તાનાવભાસી, ૨. ઉત્તાન અને ગંભીરાવભાસી, ૩ ગંભીર અને ઉત્તાનાવભાસી, ૪ ગંભીર અને ગંભીરાવભાસી.

પુરુષના પણ તે જ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર છે —

(૧-૨) સમુદ્રની પણ પાણીની જેમ બે ચતુર્ભંગીઓ સમજવી.

અને સમુદ્રની જેમ પુરુષની પણ બે ચતુર્ભંગીઓ સમજવી.

[—સ્થા ૩૫૮]

૧૩. ૪૯, પશુ

૪૯—સાદડી ચાર પ્રકારની છે[૧] —

૧ મુંજની (તૃણવિશેષની) ૨ વાંસની પટ્ટીની, ૩ ચામડાની, ૪ કાંબળાની.

પુરુષ પણ ચાર પ્રકારના છે —

૧ કોઈ મુંજની સાદડી જેવા,
૨ કોઈ વાંસની પટ્ટીની સાદડી જેવા,
૩ કોઈ ચામડાની સાદડી જેવા
૪ કોઈ કાંબળાની સાદડી જેવા

[—સ્થા ૩૫૫]

પશુ—આ ચાર પ્રકારના છે —

(૧) ૧ અંતઃશલ્યવાળા અને બાહ્ય શલ્યવાળા નહિ,
૨ બાહ્યશલ્યવાળા પણ અંતઃશલ્યવાળા નહિ

૧ આ પ્રકારોની વ્યાખ્યા સમજવાને માટે જ્યારે શિષ્ય ભાર [illegible] જેવા ત્યારે [illegible] જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ટીકા પૃ. ૪૮૦ અ.

૩ અંતઃશલ્યવાળા નહિ અને બાહ્યશલ્યવાળા
૪ અંતઃશલ્યવાળા નહિ અને બાહ્યશલ્યવાળા પણ નહિ.

(૨) અંતઃદુષ્ટ પણ બાહ્ય દુષ્ટ નહિની ચતુર્ભંગી.
સ્ત્રીની જેમ પુરુષની પણ એ ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી.
[—સ્થા ૩૪૪]

૧૪ આચાર્ય વગેરેની ઉપમા

કરંડિયા ચાર પ્રકારના છે—

૧ ચાંડાલનો, ૨ વેશ્યાનો, ૩ ગાથાપતિનો, ૪ રાજાનો.

આચાર્ય[1] ચાર પ્રકારના છે—

૧ ચાંડાલના કરંડિયા જેવા; ૨ વેશ્યાના કરંડિયા જેવા; ૩ ગાથાપતિના કરંડિયા જેવા; ૪ રાજાના કરંડિયા જેવા.

[—સ્થા ૩૪૮]

ફલ ચાર પ્રકારનાં છે—

૧ આમળાં જેવું મધુર હોય; ૨ દ્રાક્ષ જેવું મધુર હોય; ૩ ક્ષીર જેવું મધુર હોય; ૪ ખાંડ જેવું મધુર હોય.

---

૧ અનુત્તરમાં શાસ્ત્ર-અભિનિવેશના પાંચ પ્રકાર બતાવ્યા છે—(૧) અપરિણામિત હોય અને પોતાને પરિણામિત માને, (૨) અપરિપ્રાજ્ઞ હોય અને પરિપ્રાજ્ઞ પોતાને માને, (૩) અપરિશ્રુતમતિક હોય અને પરિશ્રુતમતિક પોતાને માને, (૪) અપરિણત આચારવાળો હોય અને પોતાને પરિણત આચારવાળો માને, (૫) અપરિણતજ્ઞાનદર્શની હોય પણ પરિણત જ્ઞાન દર્શની પોતાને માને. પણ અજ્ઞાન જ્યાં પોતાને એ પાંચેથી વિપરીત માને છે. (૫. ૧)

ઉપમાના એક બીજી રીતે પણ ભેદ વર્ણવવામાં આવે છે જુઓ પ્રકરણ ૩ ૧૬.

આચાર્ય પણ ફૂલની જેમ ઉપર પ્રમાણે ચાર પ્રકારના છે

[—સ્થા ૩૧]

વૃક્ષ ચાર પ્રકારનાં છે—

(૧) ૧ શાલજાતિનું હોય અને શાલપર્યાયી હોય;
૨ શાલજાતિનું હોય અને એરંડપર્યાયી હોય;
૩ એરંડજાતિનું હોય પણ શાલપર્યાયી હોય;
૪ એરંડજાતિનું હોય અને એરંડપર્યાયી હોય.

(૨) ૧ શાલજાતિનું અને શાલપરિવારવાળું;
૨ શાલજાતિનું અને એરંડપરિવારવાળું;
૩ એરંડજાતિનું અને શાલપરિવારવાળું;
૪ એરંડજાતિનું અને એરંડપરિવારવાળું

તેવી જ રીતે આચાર્યની[1] પણ બે ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી.

(૧) જેમ શાલવૃક્ષોની મધ્યમાં રહેલું મોટું શાલવૃક્ષ શોભે છે તેમ સુંદર શિષ્યોની વચ્ચે સુંદર આચાર્ય શોભે છે.
(૨) એરંડવૃક્ષોની વચ્ચે જેમ શાલવૃક્ષ દીપે છે, તેમ સુંદર આચાર્ય અસુંદર શિષ્યોમાં દીપે છે
(૩) જેવી શાલવૃક્ષોની વચ્ચે એરંડની સ્થિતિ છે તેમ સુંદર શિષ્યોની વચ્ચે અસુંદર આચાર્યની છે.
(૪) જેવા એરંડ વચ્ચે એરંડ તેમ અસુંદર શિષ્યોની વચ્ચે અસુંદર આચાર્ય દેખાય છે

[—સ્થા ૩૦૦]

૧ બૌદ્ધ ગ્રંથોની સરખામણી માટે જુઓ ગ્રંથને અંતે ટિપ્પણ નં ૪

મત્સ્ય ચાર પ્રકારનાં છે —

૧ અનુકૂળ સ્રોતે તરનાર[૧], ૨ પ્રતિકૂળ સ્રોતે તરનાર, ૩ અંતે તરનાર, ૪ મધ્યમાં તરનાર

ભિક્ષુઓ[૧] પણ મત્સ્ય જેમ ચાર પ્રકારના છે

[-સ્થા ૩૫૦]

મત્સ્ય પાંચ છે —

૧ ૪ ઉપર પ્રમાણે ૫. સર્વચારી

ભિક્ષુ પણ મત્સ્ય જેમ પાંચ પ્રકારના છે

[-સ્થા ૪૫૩]

પક્ષી ચાર પ્રકારનાં છે —

૧ નીકળી શકે પણ પરિભ્રમણ ન કરી શકે;

૨ પરિભ્રમણ કરી શકે પણ નીકળી ન શકે

૩ નીકળી શકે અને પરિભ્રમણ પણ કરી શકે;

૪ નીકળી શકે નહિ અને પરિભ્રમણ પણ કરી શકે નહિ.

ભિક્ષુઓ પણ તે જ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના છે

[-સ્થા ૩૫૧]

ઘુણ (કીટવિશેષ) ચાર પ્રકારના છે —

(૧) કોઈ ઘુણ —

૧ ત્વચા ખાનાર, ૨. છાલ ખાનાર, ૩ કાષ્ઠ ખાનાર, ૪ સાર ખાનાર હોય છે

---

૧ બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ન. ૫.

વળી આ ગર્જન અને વર્ષણની ચતુર્ભંગીને બીજી રીતે પણ ઘટાવી છે (અંગુ ૪ ૪ ૧). આ જ વિષય પુગ્ગલપઞ્ઞત્તિમાં પણ આવ્યો છે. (૪ ૮).

૨. બૌદ્ધ આરોપણ સાથે સરખામણી :— અહીં જણાવેલી ચતુર્ભંગીઓથી મેળ ખાતા પ્રકારની જ ચતુર્ભંગી અંગુત્તર (૪ ૧૦૮) ના બલાહકવર્ગમાં આવેલી છે તે આ —

૧ કોઈ સાંઢ એવા હોય છે કે પોતાના ટોળાની ગાય સામે તો ચંડ હોય છે પણ બીજી ગાય સામે ચંડ નથી હોતો – તેમ કોઈ પુરુષ એવા હોય છે કે પોતાના પરિવારમાં તો ચંડ હોય છે પણ અન્યના પરિવારમાં નહિ ઇત્યાદિ. આ જ વિષય પુગ્ગલપઞ્ઞત્તિમાં પણ છે (૪ ૧૩.)

૩. બૌદ્ધ ઘડાની સરખામણી :— એક બીજા પ્રકારે અંગુત્તર (૪ ૧ ૩)માં કુંભની ઉપમાથી પુરુષની ચતુર્ભંગી ઘટાવી છે —

૧ તુચ્છ — ખાલી હોય પણ ઢાંક્યું હોય.
૨. ભર્યો હોય પણ ઢાંક્યું ન હોય.
૩. તુચ્છ હોય અને ઢાંક્યું પણ ન હોય.
૪ ભર્યો હોય અને ઢાંક્યું પણ હોય.

વેશભૂષા વગેરે બાહ્ય આકાર તો ઠીક હોય પણ આર્યસત્યની સમજ પણ ન હોય તે પ્રથમ કુંભના જેવો. આર્યસત્યની સમજ પૂરી હોય પણ બાહ્ય આકાર પ્રકાર પ્રસન્ન ન હોય તે બીજા કુંભ જેવો. બાહ્ય આકાર વગેરે ચિન્હો અને આંતરિક પ્રજ્ઞા પણ નહિ તે ત્રીજા કુંભ જેવો અને બે બાબતો પણ ઠીક અને પ્રજ્ઞા પણ ઠીક તે ચોથા ઘડા જેવા.

આ જ વિષય પુગ્ગલપઞ્ઞત્તિમાં પણ છે. (૪ ૧૧).

૪ બૌદ્ધ ગર ઘડા સાથે સરખામણી :—

પ્રસ્તુત સ્થાનાંગના સૂત્રને મળતી ઘડાની ચતુર્ભંગી અંગુત્તરમાં છે જુઓ ૪ ૧ ૬ અને આને મળતી પુરુષની ચતુર્ભંગી પુગ્ગલપઞ્ઞત્તિમાં છે — ૪ ૧૧

અહીં અંગુત્તર (૪ ૬૧)ની આ ચતુર્ભંગી પણ સરખાવવા જેવી છે —

(1) પોતે અસુર હોય અને તેનો પરિવાર પણ અસુર હોય — અર્થાત્ દુઃશીલ હોય અને તેનો પરિવાર પણ દુઃશીલ હોય.

ભિક્ષુઓ પણ એ ઘુણ જેમ ચાર પ્રકારના છે તેમાં—

૧ ત્વચા ખાનાર ઘુણના જેવા ભિક્ષુનું તપ સાર ખાનાર ઘુણના જેવું છે.

૨ છાલ ખાનાર ઘુણના જેવા ભિક્ષુનું તપ કાષ્ઠ ખાનાર ઘુણના જેવું છે.

૩ કાષ્ઠ ખાનાર ઘુણના જેવા ભિક્ષુનું તપ છાલ ખાનાર ઘુણના જેવું છે;

૪ સાર ખાનાર ઘુણના જેવા ભિક્ષુનું તપ ત્વચા ખાનાર ઘુણના જેવું છે.

[—સ્થા ૨૭૩]

એક સ્ત્રીનું બીજી સ્ત્રી સાથે અને એક પુરુષનું બીજા પુરુષ સાથેનું અંતર ચાર પ્રકારનું છે —

૧ કોઈ પણ બે લાકડાના અંતર જેવું;
૨ કોઈ પણ બે પત્રના અંતર જેવું;
૩ કોઈ પણ બે લોઢાના અંતર જેવું;
૪ કોઈ પણ બે પથ્થરના અંતર જેવું.

[—સ્થા ૨૮૦]

ટિપ્પણ

૧. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી :— આ જ શબ્દોમાં આ સૂત્ર બૌદ્ધ અંગુત્તર ([illegible] ૧ ૧)માં પણ છે. સ્થાનાંગમાં [illegible] આ [illegible] પુરુષજાતિની સમજ [illegible] છે; જ્યારે અંગુત્તરમાં એ પ્રતીક અને પુરુષમાં ઘટના પણ [illegible] છે તે આ પ્રમાણે —

૧. જે બોલે પણ કરે નહિ ૨. કરે પણ બોલે નહિ ૩. બોલે પણ નહિ અને કરે પણ નહિ ૪. બોલે પણ ખરો અને કરે પણ ખરો

ગમે આ ગર્જન અને વર્ષણની ચતુર્ભંગીને બીજી રીતે પણ ઘટાવી છે. (અંગુ. ૪. ૪. ૧). આ જ નિયમ પુગ્ગલપઞત્તિમાં પણ આવ્યો છે. (૪. ૮).

૨. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી :— અહીં જણાવેલી ગર્જ-વર્ષણની ચતુર્ભંગીથી ભિન્ન જુદા પ્રકારની જ ચતુર્ભંગી અનુત્તર (૪. ૧૦૮) માં બતાવવામાં આવેલી છે તે આ —

૧. કોઈ સાંઢ એવા હોય છે જે પોતાના ટોળાની સાથે સાચે તો ચંડ હોય છે પણ બીજા સાથે સાથે ચંડ નથી હોતો – તેમ કોઈ પુરુષ એવો હોય છે જે પોતાની પરિષદમાં તો ચંડ હોય છે પણ બીજાની પરિષદમાં નહિ ઇત્યાદિ. આ જ નિયમ પુગ્ગલપઞત્તિમાં પણ છે (૪. ૧૩)

૩. બૌદ્ધ પરંપરાની સરખામણી :— એક ભિન્ન પ્રકારે અનુત્તર (૪. ૧. ૩)માં કુંભની ઉપમાથી પુરુષની ચતુર્ભંગી ઘટાવી છે —

૧ તુચ્છ — ખાલી હોય પણ ઢાંકેલું હોય.
૨. ભર્યો હોય પણ ઢાંકેલું ન હોય.
૩. તુચ્છ હોય અને ઢાંકેલું પણ ન હોય.
૪ ભર્યો હોય અને ઢાંકેલું પણ હોય.

જેઓના બાહ્ય આકાર તો ઠીક હોય પણ આર્ય સત્યની સમજ પણ ન હોય તે પ્રથમ કુંભ જેવો. આર્ય સત્યની સમજ પૂરી હોય પણ બાહ્ય આકાર પ્રકાર પ્રશસ્ત ન હોય તે બીજા કુંભ જેવો. બાહ્ય આકાર દેખાવ સિવાય અને આંતરિક પ્રજ્ઞા પણ નહિ તે ત્રીજા કુંભ જેવો અને બે આકારે પણ ઠીક અને પ્રજ્ઞા પણ ઠીક તે ચોથા ઘટ જેવો.

આ જ નિયમ પુગ્ગલપઞત્તિમાં પણ છે. (૪. ૧૧).

૪. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી :—

મધુર ફળવાળા વૃક્ષને આધારે મધુની ચતુર્ભંગી અનુત્તરમાં છે ભૂમિ ૪ ૧ અને આને મળતી પુરુષની ચતુર્ભંગી પુગ્ગલપઞત્તિમાં છે — ૪ ૧૧

અહીં અનુત્તર (૪૧)ની આ ચતુર્ભંગી પણ સરખાવવા જેવી છે —

(૧) પોતે અસુર હોય અને તેનો પરિવાર પણ અસુર હોય — અર્થાત્ સ્વયં દુઃશીલ હોય અને તેનો પરિવાર પણ દુઃશીલ હોય.

(૨) પોતે મધુર હોય પણ તેનો પરિવાર ઝેર હોય અર્થાત્ પોતે ગુણીયલ હોય પણ તેના પરિવારમાં નથી ગુણીયલ હોય.

(૩) પોતે ઝેર પણ તેનો પરિવાર મધુર હોય.

(૪) પોતે ઝેર હોય અને પરિવાર પણ ઝેર હોય.

આ વિષે વધુ વિચાર વૃત્તિકારશ્રીએ પણ કર્યો છે. જુઓ — સ્થિત-નાયકસ્ય સ્થાન સહ સાધ્યો. સ્થાનાંગસૂત્ર સટીક ભાગ — ૧ ૨૧૨.

૮. ભિક્ષા માટે જનારા સાધુ ભિક્ષાચારી :— સ્થાનાંગસૂત્ર (૪ ૧) માં મુનિના ચાર પ્રકાર બતાવ્યા છે. અનુસ્રોતચારી, પ્રતિસ્રોતચારી, અંતચારી અને મધ્યચારી. જેમ સીધી ક્રમ સંખ્યામાં ઘરોમાં ફરતા જાય છે તે અનુસ્રોતચારી. જે સીધી ક્રમસંખ્યાને વશ નથી થતા પણ ઉલટી રીતે ક્રમ પ્રાપ્ત કરે છે અને પરિક્રમ સ્વરૂપે ચાલે છે તે પ્રતિસ્રોતચારી છે. જેણે સીધોય ક્રમ કર્યો હોય અને ભિક્ષાને જેણે ચરમ ગણ્યું હોય અને સમચિતેચ્છિત હોય તે અંતચારી છે. જેણે સ્થાન છોડીને ભ્રમ કર્યો છે જે ચિત્તવિમુક્તિ અને પ્રાપ્તિમુક્તિને અનુસરે છે જે તેમાં છે મધ્યચારી છે તે ચારમાં છે.

જે પોતે અભિગ્રહ ધારે કે ઉપાશ્રયથી નીકળીને જે ઘરે પહોંચીએ ત્યાં ક્રમશઃ આગળ જાય તે જ ઘરે ભિક્ષા માગવી, તે અનુસ્રોતચારી. ભિક્ષાચર્યાના અંતમાં અહીંથી ઉપાશ્રય તરફ આવતાં જે ઘરે પહોંચે ત્યારે તે ઘરે ભિક્ષા માગનાર તે પ્રતિસ્રોતચારી. અંતભાગમાં ભિક્ષા લેનાર તે અંતચારી અને મધ્યભાગમાં ભિક્ષા લેનાર તે મધ્યચારી ભિક્ષુ કહેવાય છે

સ્થાનાગ-સમવાયાગ

ખંડ ૭મો

વિવિધ

૧

વ્યાકરણ

સૂત્ર વાક્યાનુયોગ[1] દશ પ્રકારનો છે —

૧ ચકારાનુયોગ – વાક્યમાં આવતા ચ (અને) શબ્દનો વિચાર,

૨. મકારાનુયોગ – વાક્યમાં આવતા મા (મત) શબ્દનો વિચાર;

૩ અપિકારાનુયોગ – અપિ (પણ) શબ્દનો વિચાર;

૪ સેકારાનુયોગ – આનન્તર્યાદિ સૂચક સે (અથ) શબ્દનો વિચાર;

૫. સાયંકારાનુયોગ – ઠીક એ અર્થમાં વપરાતા સાયં વિષે વિચાર,

૬ એકત્વાનુયોગ — એકવચન વિષે વિચાર;

૭ પૃથક્ત્વાનુયોગ – દ્વિવચન અને બહુવચનનો વિચાર,

૮. સંયૂથાનુયોગ – સમાસ વિષે વિચાર;

૯ સંક્રામિતાનુયોગ – વિભક્તિવચનના વિપર્યાસ વિષે વિચાર;

૧૦ ભિન્નાનુયોગ – સામાન્ય વાત કહી પછી તેનો ક્રમ કાલ વગેરેની અપેક્ષાએ ભેદ કરી વિચાર કરવો તેના વિષે વિચાર

[ઠા ૭૪૪]

---

૧ વાક્યાર્થનો નહિ પણ પદાર્થનો વિચાર વિચાર તે.

૧

વ્યાકરણ

સૂત્ર વાગનુયોગ[1] દશ પ્રકારનો છે —

૧. ચકારાનુયોગ – વાક્યમાં આવતા ચ (અને) શબ્દનો વિચાર,

૨. મકારાનુયોગ – વાક્યમાં આવતા 'મા (મત) શબ્દનો વિચાર,

૩ અપિકારાનુયોગ – અપિ (પણ) શબ્દનો વિચાર,

૪ સેકારાનુયોગ – આનન્તર્યાદિ સૂચક 'સે (અથ) શબ્દનો વિચાર,

૫ સાયંકારાનુયોગ – ઠીક એ અર્થમાં વપરાતા સાયં વિષે વિચાર,

૬ એકત્વાનુયોગ — એકવચન વિષે વિચાર,

૭ પૃથક્ત્વાનુયોગ – દ્વિવચન અને બહુવચનનો વિચાર,

૮ સંયૂથાનુયોગ – સમાસ વિષે વિચાર,

૯ સંક્રમિતાનુયોગ – વિભક્તિવચનના વિપર્યાસ વિષે વિચાર,

૧૦ ભિન્નાનુયોગ – સામાન્ય વાત કહી પછી તેનો ક્રમ, કાલ વગેરેની અપેક્ષાએ ભેદ કરી વિચાર કર્યા તેના વિષે વિચાર.

[– ૭૫ ઠાણ]

---

૧. વાચનિક નહિ પણ ધાર્મિક વિષયક વિચાર તે.

વચન વિભક્તિ આઠ છે[1] —

૧ નિર્દેશે પ્રથમા – તે, આ હું

૨. ઉપદેશે દ્વિતીયા – આ કરો તે ભણો,

૩ કરણમાં તૃતીયા[2] – તેનાથી કે મારાથી બનાવ્યું કે કરાયું

૪ સંપ્રદાને ચતુર્થી – નમસ્કાર સ્વાહા એના યોગક્ષેમ;

૫. અપાદાને પંચમી – તેમાંથી કે આમાંથી લઈ કે દૂર કર,

૬ સ્વામી અર્થમાં છઠ્ઠી – તે આનો કે તેનો સંબંધી છે

૭ સન્નિધાનાર્થમાં સાતમી – તેમાં, ત્યારે છવે એ અર્થમાં,

૮ આમંત્રણી આઠમી[3] – હે ! રે ! જુવાન !

[સૂ૦ ૧૦]

વચન ત્રણ છે —

(૧) ૧ એકવચન ૨. દ્વિવચન, ૩ બહુવચન

(૨) ૧ સ્ત્રીવચન ૨. પુંવચન, ૩ નપુંસકવચન

(૩) ૧ અતીતવચન, ૨ પ્રત્યુત્પન્નવચન, ૩ અનાગતવચન

[સૂ૦ ૧૧]

૨

સ્વરમંડલ

સ્વર સાત કહ્યા છે[1]—

	નામ	સ્થાન	કોણ બોલે?	અજીવ
૧	ષડ્જ	અગ્રજિહ્વા	મયૂર	મૃદંગ
૨.	ઋષભ	છાતી	કૂકડો	ગોમુખી (વાદ્ય)
૩	ગાંધાર	કંઠ	હંસ	શંખ
૪	મધ્યમ	મધ્યજિહ્વા	ગાય-ઘેટાં	ઝાલર
૫.	પંચમ	નાસિકા	કોયલ (કુસુમકાલમાં)	ગોધિકા
૬	ધૈવત(રૈવત)	દંતોષ્ઠ	ક્રૌંચ	ઢોલ
૭	નિષાદ	મસ્તક	ગજ	મહાભેરી

એ સાત સ્વરના સાત લક્ષણો છે —

૧ ષડ્જસ્વરવાળા મનુષ્યને આજીવિકા મળી રહે છે તેનું કામ નિષ્ફળ જતું નથી તેને ગાયો મિત્રો અને પુત્રોની પ્રાપ્તિ થાય છે વળી નારીને વલ્લભ થાય છે

૨ ઋષભસ્વર હોય તેને ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થાય છે તે સેનાપતિ બને છે અને તેને ધનલાભ થાય છે વળી વસ્ત્ર ગંધ અલંકાર સ્ત્રી શયન આદિ મળે છે

૩ ગાંધારસ્વરવાળા ગીતયુક્તિજ્ઞ પ્રધાનઆજીવિકાવાળા કવિઓ કળાજ્ઞો પ્રજ્ઞાશીલો અને બીજા બીજા શાસ્ત્રજ્ઞો હોય છે

---

[1] સ્થાનાંગનું આ આખું સૂત્ર અનુયોગમાં ઉદ્ધૃત છે (સૂ. ૧૨૮).

૪ મધ્યમસ્વરવાળા ખાઈપીને સુખી રહે છે અને દાન કરે છે

૫ પંચમસ્વરવાળા રાજા હોય છે શૂર હોય છે લોકપ્રિય હોય છે અને ગણનાયક હોય છે

૬ ધૈવત (રૈવત) સ્વરવાળા શાકુનિકો કલિયાગ વાગુરિકો શૌકરિકો અને માછીમારો હોય છે

૭ નિષાદસ્વરવાળા ચાંડાલો, મલ્લો અને બીજા બધા પાપકર્મીઓ તથા ગોઘાતક ચોર હોય છે.

સાતેય સ્વરોને ત્રણ ત્રણ ગ્રામ હોય છે —

૧ ષડ્જગ્રામ, ૨. મધ્યમગ્રામ, ૩ ગાંધારગ્રામ.

(૧) ષડ્જગ્રામની સાત મૂર્છના છે —

૧ મંગી, ૨. કૌરવીય ૩ હરિત, ૪ રજની, ૫. સારકાન્તા ૬ સારસી, ૭ શુદ્ધષડ્જા

(૨) મધ્યમગ્રામની સાત મૂર્છના છે —

૧ ઉત્તરમંદા, ૨ રજની, ૩ ઉત્તરા ૪ ઉત્તરાયતા ૫. અશ્વક્રાન્તા, ૬ સૌવીરા, ૭ અભીરુ

(૩) ગાંધારગ્રામની સાત મૂર્છના છે —

૧ નંદી, ૨ ક્ષુદ્રિકા ૩ પૂરિમા, ૪ શુદ્ધગાંધારા, ૫ ઉત્તરગાંધારા ૬ સુષ્ઠુતરઆયામા, ૭. ઉત્તરાયતા કોટિમાત્રા

સાત સ્વરો ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે? નાભિથી.

ગીતની યોનિ શું? રુદિતને યોનિ છે

૧ ૨. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]

ગેયના આકાર ત્રણ છે અને તે આ પ્રમાણે —

પ્રથમ મદથી શરૂ કરે અને મધ્યમાં ક્રમશઃ વધારે અને અંતે પાછા ઓછા કરે એમ ત્રણ આકાર બને છે

ગેયના છ દોષ આઠ ગુણ ત્રણ વૃત્ત અને બે ભણિતિઓ આ ? સમ્યક્ પ્રકારે જાણનાર દોષ ન સુશિક્ષિત રંગ મધ્યે ગાય.

૬ નાયક ! આ છ દોષો આવે તો ગીત ન ગાજે —

૧ ભય પામીને ગાવું ૨ ઉતાવળા થઈ ગાવું ૩ દૂકાવીને ગાવું; ૪ તાલબદ્ધ ન ગાવું ૫ કાકસ્વરથી ગાવું ૬ આનુનાસિક ઉચ્ચાર કરી ગાવું

ગેયના ગુણ આઠ છે —

૧ પૂર્ણ ૨ રક્ત ૩ અલંકૃત ૪ વ્યક્ત ૫ અવિઘુષ્ટ ૬ મધુર ૭ સમ ૮ સુકુમાર

વળી આ પણ ગુણો છે —

૧ ઉરવિશુદ્ધ, કંઠવિશુદ્ધ અને શિરોવિશુદ્ધ એમ ગાય

૨ મૃદુ અને પુષ્ટ ... ગાય

૩ તાલબદ્ધ અને પ્રતિક્ષેપબદ્ધ

૪ સાત સ્વરથી સમ.

વળી આ પણ ગુણો છે —

૧ નિર્દોષ ૨ સારવંત ૩ હેતુયુક્ત ૪ અલંકૃત ૫ ઉપનીત ૬ સોપચાર ૭ મિત ૮ મધુર

ત્રણ વૃત્ત આ છે —

૧ સમ ૨ અર્ધસમ ૩ સર્વત્ર વિષમ.

ભણિતિ આ બે છે—

૧. સંસ્કૃત ૨ પ્રાકૃત.

આ બંને ઋષિઓએ પ્રશસ્ત બતાવી છે અને ગીત આ બન્ને ભાષામાં ગવાય છે.

મધુર કોણ ગાય છે? શ્યામા.

ખર કોણ ગાય છે? કાળી.

રુક્ષ કોણ ગાય છે? કાળી.

ચતુર કોણ ગાય છે? ગોરી.

વિલંબયુક્ત કોણ ગાય છે? કાણી.

દ્રુત કોણ ગાય છે? અંધા.

વિસ્વર કોણ ગાય છે? પિંગલા.

સ્વરો સાત પ્રકારે સમ છે—

૧ તંત્રીસમ, ૨ તાલસમ, ૩ પાદસમ, ૪ લયસમ, ૫ ગ્રહસમ, ૬ શ્વાસોચ્છ્વાસસમ, ૭ સંચારસમ.

સ્વર સાત ગ્રામ ત્રણ, મૂર્છના ૨૧ અને તાન ૪૯ છે— આમ આ સ્વરમંડલ[1] પૂરું થયું.

[-સૂ૦ ૫૫૩]

---

૧ જુઓ પ્રસ્તુત જ આ સૂત્રમાં ચર્ચી લીધું છે.

૩

કળાઓ

કળાઓ ૭૨ છે[1] —

૧ લેખ, ૨. ગણિત; ૩ રૂપ; ૪ નાટ્ય, ૫. ગીત; ૬ વાદિત; ૭ સ્વરગત; ૮. પુષ્કરગત ૯ સમતાલ; ૧૦; દ્યૂત, ૧૧ જનવાદ ૧૨ પોરેકચ્ચ (પાસા રમવાની કળા)- ૧૩ અષ્ટાપદ ૧૪ દગમટ્ટિકા; ૧૫. અન્નવિધિ ૧૬ પાનવિધિ, ૧૭ વસ્ત્રવિધિ; ૧૮ શયનવિધિ; ૧૯ આર્યા ૨૦ પ્રહેલિકા ૨૧ માગધિકા; ૨૨ ગાથા ૨૩ શ્લોક; ૨૪ ગંધયુક્તિ; ૨૫. મધુસિક્થ, ૨૬ આભરણવિધિ; ૨૭ તરુણી-પ્રતિકર્મ; ૨૮ સ્ત્રીલક્ષણ; ૨૯ પુરુષલક્ષણ, ૩૦ હયલક્ષણ ૩૧. ગજલક્ષણ, ૩૨ ગોલક્ષણ; ૩૩ કુક્કુટલક્ષણ; ૩૪ મિંઢલક્ષણ, ૩૫. ચક્રલક્ષણ, ૩૬ છત્રલક્ષણ; ૩૭. દંડ-લક્ષણ ૩૮ અસિલક્ષણ, ૩૯ મણિલક્ષણ, ૪૦ કાકિણી-લક્ષણ; ૪૧ ચર્મલક્ષણ ૪૨ ચંદ્રલક્ષણ, ૪૩ સૂર્યચરિત, ૪૪ રાહુચરિત, ૪૫ ગ્રહચરિત; ૪૬ સૌભાગ્યકર, ૪૭ દૌર્ભાગ્યકર, ૪૮ વિદ્યાગત, ૪૯ મંત્રગત; ૫૦ રહસ્યગત; ૫૧ સભાસ, ૫૨. ચાર; ૫૩ પ્રતિચાર; ૫૪ વ્યૂહ, ૫૫. પ્રતિવ્યૂહ; ૫૬ સ્કંધાવારમાન; ૫૭ નગરમાન; ૫૮. વસ્તુમાન, ૫૯ સ્કંધાવારનિવેશ; ૬૦ વસ્તુનિવેશ, ૬૧ નગરનિવેશ; ૬૨. ઇષ્વસ્ત્ર, ૬૩ છરુપ્રવાદ; ૬૪ અશ્વશિક્ષા; ૬૫. હસ્તિશિક્ષા; ૬૬ ધનુર્વેદ; ૬૭ હિરણ્યપાક; સુવર્ણ

[1] આના વિવરણ તથા તુલના માટે જુઓ ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ ની ટિપ્પણી.

૩ પૂરિમ–વાસણની સળીના પાંજરાને ભરીને બનાવેલ,

૪ સંઘાતિમ–ગુચ્છ

અલંકાર ચાર પ્રકારના છે—

૧ કેશાલંકાર, ૨ વસ્ત્રાલંકાર, ૩ માલ્યાલંકાર; ૪ આભરણાલંકાર.

અભિનય ચાર પ્રકારના છે[1] —

૧ દાર્ષ્ટાન્તિક; ૨ પ્રાત્યંતિક ૩ સામાન્યતોપનિપાતનિક; ૪ લોકમધ્યાવસાનિક

[—ઠા ૩૪૫]

બ્રાહ્મીલિપિનું[2] લેખવિધાન ૧૮ પ્રકારે છે —

૧ બ્રાહ્મી, ૨ યવની, ૩ દોસઊપરિકા ૪ ખરોષ્ટ્રિકા; ૫ ખરશાવિકા; ૬ પ્રહારાતિકા ૭. ઉચ્ચત્તરિકા; ૮ અક્ષરપૃષ્ઠિકા; ૯ ભોગવતિકા ૧૦ વૈણકિકા ૧૧ નિહ્નવિકા, ૧૨. અંકલિપિ, ૧૩ ગણિતલિપિ, ૧૪ ગંધર્વલિપિ, ૧૫ આદર્શલિપિ; ૧૬ માહેશ્વરી; ૧૭ દામિલીલિપિ ૧૮ બોલિંદીલિપિ.

[સમ ૧૮]

૧ આ ચાર ભેદો ધર્મકથાના છે. જુઓ ટીકા ૯૯.

૨. અનેક લિપિઓ ? ભેદો બતાવ્યા છે. વિશેષાવશ્યક ટીકા ગા ૪૬ અહીં બતાવેલ બ્રાહ્મીલિપિના લેખવિધાનના ભેદો પ્રજ્ઞાપના પ્રથમમાં છે. સૂત્રમાં ૧૮ દેખાય છે પણ અહીંલિપિને મળતું ભગવતીમાં ૧ સાથ છે અને તે જ પ્રમાણે પણ સમવાયાંગ ટીકાકારે પણ ૧૮ અંક મૂક્યા છે પણ બાકીના અક્ષરલિપિને લેખમાં મૂકી છે વિચાર કર્યો છે કે તેને આ વિષે કશું જણાયું નથી.

(વર્ગનો વર્ગ)- ૧૦ ક્રકચ (કરવતથી લાકડાને છેદવાનું ગણિત)

[–સ્થા ૭૪૭]

વ્યાવહારિક૮ ૬૯ આંગળ સમજવો

તે જ પ્રમાણે ધનુષ નાલિકા, યુગ અને અક્ષ તથા મુસલનું માપ સમજવું [૧]

[–સમ ૯૬]

ચાર ગાઉનો[૨] એક યોજન છે

[–સમ ૪]

પૂર્વ પછીની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર ૮૪ લાખથી ગણા કરીને કહેવી[૩] યાવત્ શીર્ષપ્રહેલિકા.

[–સમ ૮૪]

ટિપ્પણ

૮. ૬ ૫ વગેરે —એક સમ્યાણુ તે એક. તેમાં ક્રમ સામાન્ય દષ્ટિએ તો એક જ છે–અણુ સ્થૂલદષ્ટિએ એક સચિત એક અચિત અને એક મિશ્ર મિશ્ર અણુ હોઈ છે ભેદપ્રભેદ વિગેરે—અણુ

૧ જે કાળે માપ વગેરેનું માપ નીકળે તે વ્યાવહારિક ૬૮. અણુ માપ એમાંથી ન કર્યું હોય તે અવ્યાવહારિક ૬૬ તો અમે તેવડો હોય. ૧૪ આંગળનો એક હાથ અને એવા ચાર હાથનો એક ૬૬ છે તેથી ૧૪ ૪=૯૬ આંગળનો વ્યાવહારિક ૬૬ માપ.

૨. ૬૮ ધનુષ વગેરે ચાર હાથ પ્રમાણ હોય છે જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર ૧૩૩.

૩. ૧ ધનુષનો એક ગાઉ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર ૧૩૪

૪ ચોરાસી લાખ વર્ષ પ્રમાણ એક પૂર્વાંગ છે. અને ૮૪ લાખ પૂર્વાંગ પ્રમાણ એક પૂર્વ છે ત્યાર પછીની સંખ્યાના નામો આ પ્રમાણે છે ત્રુટિતાંગ, ત્રુટિત, અડડાંગ, અડડ, અવવાંગ, અવવ, હુહુકાંગ, હુહુક, ઉત્પલાંગ, ઉત્પલ, પદ્માંગ, પદ્મ, નલિનાંગ, નલિન, અર્થનિપૂરાંગ, અર્થનિપૂર, અયુતાંગ, અયુત, નયુતાંગ, નયુત, પ્રયુતાંગ, પ્રયુત, ચૂલિકાંગ, ચૂલિકા, શીર્ષપ્રહેલિકાંગ અને શીર્ષપ્રહેલિકા. અનુયોગ ૧૧૫, ૧૩૮.

(૨) જ્યારે જીવ કે પુદ્ગલો અનુશ્રેણિએ ગમન કરતા હોય અને આગળ જઈ બીજી શ્રેણીમાં ગતિ કરવાનું શરૂ કરે ત્યારે તેમને એ વચ્ચમાં એક વાંક લેવો પડે છે; તેવી જે શ્રેણી થઈ તે એકવક્રા કહેવાય. જેમ કે કોઈ એક જીવ અધોલોકમાં પૂર્વ દિશામાં મરે છે અને તેની ઉત્પત્તિનું સ્થાન ઊર્ધ્વલોકમાં પશ્ચિમ દિશામાં છે; તો પ્રથમ તે અનુશ્રેણિથી ઊર્ધ્વલોકની પૂર્વ દિશામાં પહોંચશે અને ત્યાંથી સીધો પશ્ચિમમાં જશે. આ પ્રમાણે તેને પશ્ચિમમાં પહોંચવા માટે એક વાંક લેવો પડે છે.

(૩) જે શ્રેણીમાં બે વાંક હોય તે દ્વિવક્રા—જેમ કે જીવ ઊર્ધ્વલોકના અગ્નિ ખૂણામાં મરણ પામીને પણ જો તેનું ઉત્પત્તિસ્થાન અધોલોકમાં વાયવ્ય ખૂણામાં હોય તો પ્રથમ તો તે તિર્યગ્ગતિથી નૈર્ઋતીમાં જાય છે, અને ત્યાંથી તિર્યગ્ગતિથી વાયવ્યમાં પહોંચે છે.

(૪) જે શ્રેણીમાં એ ત્રણ વાંકવાળી ગતિનું જ એકઠું આકાશ હોય તે ત્રિવક્રા કહેવાય. ત્રસજીવો તો ત્રસનાડીમાં જ હોય એટલે એમને જો તે ત્રસમાં ઉત્પન્ન થવાના હોય તો—આ ત્રિવક્રા શ્રેણીનો પ્રસંગ આવતો નથી. પણ સ્થાવરજીવો અને પુદ્ગલો તો ત્રસનાડી બહાર પણ છે. તેથી તેમને આવી જાતનો પ્રસંગ આવે છે. કોઈ એવો ત્રસનાડી બહારનો જીવ એ ત્રસનાડીમાં ઉત્પન્ન થવાનો હોય તો આ ત્રિવક્રા શ્રેણી થાય છે. પ્રથમ તો તે જીવ ત્રસનાડી બહાર હોય ત્યાંથી સીધો ત્રસનાડીના દ્વાર કે અમુક પાસે આવે છે અને પછી ત્રસનાડીમાં તે પછી અંદર જે બીજે પાસે જવાનું હોય તો તે પ્રમાણે બે ત્રણ વગેરે વાંક લઈને નિયત સ્થાને ઉત્પન્ન થાય છે. આ જ પ્રમાણે પુદ્ગલની પણ ગતિ થઈ શકે.

(૫) જે શ્રેણીમાં ચાર વખત ત્રસનાડી બહારનું આકાશ હોય તે ચતુર્વક્રા કહેવાય. ત્રસનાડીની ડાબી બાજુએ બહાર રહેલો જીવ જો જમણી બાજુએ બહાર ઉત્પન્ન થવાનો હોય તો આ શ્રેણી બને છે. પ્રથમ તો તે જે બાજુએ હતો તે બાજુથી ત્રસનાડી—ત્રસનાડીમાં પ્રવેશે અને પછી ત્રસનાડીમાં ગતિ કરી તેની બહાર નીકળી બીજી બાજુએ ઉત્પન્ન થાય. આ પ્રમાણે પુદ્ગલ પણ ગતિ કરી શકે છે.

(૬) ચક્રવાલ ગતિ જીવને નથી હોતી પણ પરમાણુને હોય છે. ચક્રવાલ ગતિ એટલે ગોળાકારે—ભમરી જેવી ગતિ કરવી તે.

(૭) અર્ધચક્રવાલ એટલે અર્ધવર્તુલ—આ પણ પરમાણુને હોય છે.

૨ દેવ નાગ, યક્ષ અને ભૂતોની સમ્યગ્ આરાધના ન કરી હોય,
૩ જલના પુદ્ગલોને વાયુ બીજે ખેંચી જાય – કે વીખી નાખે.

(૨) ત્રણ કારણે મહાવૃષ્ટિ થાય છે—
૧ તે તે પ્રદેશમાં જલયોનિના જીવો કે પુદ્ગલો પણા પરિમાણમાં પરિણત થાય,
૨ દેવ નાગ, યક્ષ અને ભૂતોની સમ્યગ્ આરાધના કરી હોય,
૩ બીજા પ્રદેશોમાં વરસનાર વાદળોને વાયુ તે તે પ્રદેશમાં ખેંચી લાવે અને તે તે પ્રદેશના વાદળોને વીખી ન નાખે.

[-સ્થા ૧૮૫]

૩. આશ્ચર્ય

દસ આશ્ચર્ય[1] કહ્યા છે—

૧ ઉપસર્ગ; ૨ ગર્ભહરણ ૩ સ્ત્રી તીર્થ ૪ અભવ્ય પરિષદ–અયોગ્ય પરિષદ; ૫ કૃષ્ણનું અપરકંકાગમન; ૬ ચંદ્ર-સૂર્યનું આકાશથી ઉતરવું; ૭ હરિવંશ કુલોત્પત્તિ, ૮ ચમરોત્પાત ૯ એકસો આઠ સિદ્ધ ૧૦ અસંયતપૂજા આ આશ્ચર્યો અનન્તકાલે થાય છે

[સ્થા ૭૭૭]

૧ જે ઘટના સામાન્ય રીતે ન બને પણ વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં બની [illegible] હોય તેથી અદ્ભુત લાગે તે આશ્ચર્ય કહેવાય છે આ દસમાંથી [illegible] તો–૧ ૨ ૩ ૬ ૮ ભગવાન મહાવીરના તીર્થમાં બન્યાં છે. [illegible] નેમિનાથના તીર્થમાં, [illegible] ભગવાનના તીર્થમાં, [illegible] શીતલનાથના તીર્થમાં, ૧ [illegible] સુવિધિના તીર્થમાં અને [illegible] તીર્થમાં [illegible] [illegible] ૩૮ ૧ ૨ ૧ ૩૪
વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ [illegible] [illegible]

૪ શ્રુતો કેવી રીતે લાગે

પાંચ કારણે સ્ત્રીને [illegible] —

૧ [illegible]; ૨ સ્પર્શથી; ૩ ભૂખથી; ૪ નિદ્રાક્ષય થયે ૫ આયુક્ષય થયે

[સ્થા [illegible]]

૫ અન્ત-અનન્ત

અંત (અર્થાત્ નિશ્ચય-સાર-પરમતત્ત્વ) ત્રણ છે—

૧ લોકાન્ત (લૌકિક અર્થશાસ્ત્રાદિનું રહસ્ય) ૨ વેદાન્ત (વેદ ગ્રંથાદિનું રહસ્ય) ૩ સમયાન્ત (જૈન સિદ્ધાંતનું રહસ્ય)

[સ્થા [illegible]]

અનન્ત પાંચ પ્રકારનું છે—

(૧) ૧ નામ અનન્તક ૨ સ્થાપના અનન્તક ૩ દ્રવ્યાનન્તક ૪ ગણનાનન્તક ૫ પ્રદેશાનન્તક

(૨) ૧ એકતઃ અનન્તક ૨ દ્વિધા અનન્તક ૩ દેશવિસ્તાર અનન્તક ૪ સર્વવિસ્તાર અનન્તક ૫ શાશ્વતાનન્તક

[સ્થા [illegible]]

અનન્તક દશ છે—

૧ [illegible]

[સ્થા [illegible]]

૬ વૈદક શાસ્ત્ર

આયુર્વેદ આઠ પ્રકારનો છે—

ચિકિત્સાનાં ચાર અંગ છે —

૧. વૈદ્ય; ૨ ઔષધ ૩ રોગી, ૪ પરિચર્યા.

[—સ્થા ૩૪૩]

ચિકિત્સક (વૈદ્ય) ચાર પ્રકારનો છે —

૧ પોતાની ચિકિત્સા કરે પણ બીજાની ન કરે; ૨. બીજાની ચિકિત્સા કરે પણ પોતાની ન કરે; ૩ બીજાની ચિકિત્સા ન કરે અને પોતાની પણ ન કરે; ૪ પોતાની ચિકિત્સા કરે અને બીજાની પણ કરે

[—સ્થા ૩૪૪]

રોગોત્પત્તિના નવ કારણ છે —

૧ અત્યશન, ૨ અહિતાશન; ૩ અતિનિદ્રા; ૪ અતિજાગરણ ૫. મૂત્રાવરોધ; ૬ મલાવરોધ; ૭ અધ્વગમન —રસ્તે ચાલવાથી થાક લાગે તો; ૮ પ્રતિકૂલ ભોજન; ૯ કામવિકાર.

[—સ્થા ૬૬૭]

૭ દંડનીતિ વગેરે

દંડનીતિના સાત પ્રકાર છે —

૧ હક્કાર[1]; ૨. મક્કાર; ૩ ધિક્કાર; ૪ પરિભાષણ (અપરાધીને ઠપકો દેવો — અહીંથી જઈશ નહીં — તે) ૫ મંડલબંધ (સીમાબાંધી કરી તેથી બહાર ન જવાની આજ્ઞા) ૬ ચારક — કેદ; ૭ છવિચ્છેદ[2] — હસ્ત પાદ વગેરે કાપી નાખવા.

[—સ્થા ૫૫૭]

૧ પ્રથમની ત્રણ નીતિ વિષે જુઓ મહાપુરુષ ખંડની ટિપ્પણી. આવ નિ ગા ૧૬ થી.

૨. અંતિમ ચાર આવશ્યકના વચનથી લઈ છે આવ નિ ભા૦ ૧૧૧ અને મૂળ આવ ગા ૨ ૧૬૮નિ અને આ ચારમાંથી પ્રથમની બે ભરતના સમયમાં અને અંતિમ બે ભરતના સમયમાંથી લઈ એમ કહે છે

અર્થયોનિ ત્રણ છે—

૧ સામ ૨. દંડ ૩ ભેદ

[–સૂ ૧૮૧]

આત્મરક્ષા ત્રણ છે—

૧ ધાર્મિક બાબતોથી પ્રેરણા કરે, ૨. મૌન કરે ૩. ઊઠીને બીજી એકાંત જગ્યાએ ચાલ્યા જાય

[–સૂ ૧૮૭]

ટિપ્પણ

૧. આનન્તર્યના ભેદ —સાતત્ય, અવિચ્છેદ, અવિરહ એ બધા એકાર્થક છે.

(૧) સતત જીવોની ઉત્પત્તિ તે ઉત્પાદાનન્તર્ય —જેમ કે નરકગતિમાં વધુમાં વધુ અસંખ્યાત સમય સુધી સતત નારકો ઉત્પન્ન થાય છે. પછી ઉત્પાદ વિરહ કાળ આવે છે.

(૨) તે જ પ્રમાણે વ્યય – અર્થાત્ મૃત્યુ વિષે સમજી લેવાનું

(૩) પ્રદેશાનન્તર્ય (૪) સમયાનન્તર્ય

(૫) ઉત્પાદાદિ કોઈ વિશેષની વિવક્ષા ન હોય તે જે સામાન્ય સાતત્ય તે સામાન્યાનન્તર્ય

૨. છિન્નના ભેદ:—

(૧) નવીન પર્યાયની ઉત્પત્તિથી ઉત્પાદિ ક્રમે પૂર્વ પર્યાયની અપેક્ષાએ છેદ – નાશ થાય છે તેથી તે ઉત્પાદ છેદન.

(૨) પૂર્વ પર્યાયના વ્યય – નાશથી ઉત્પન્ન અર્થાત્ ક્રમનું જે છેદન વ્યય – વિભાગ – નાશ થયો તે વ્યય છેદન.

(૩) ઉત્પન્ન કર્મબંધનો નાશ અને પુદ્ગલોથી અમુક પરમાણુ બંધનો નાશ તે બંધછેદન.

(૪) ઉત્પાદિ ક્રમના પ્રદેશો બુદ્ધિથી વિભાગ કરવો તે પ્રદેશ છેદન.

(૫) ઉત્પત્તિ બે વિભાગમાં કરવું તે દ્વિધાકાર છેદન.

૩. આજીવિકના ભેદ —

(૧) તીર્થંકરોને કેવલજ્ઞાન પછી ઉત્પન્ન નથી થતા અત્યંત અવસર્પિણીમાં થયા — ઉત્પન્ન તીર્થંકરો થયા અને ભગવાનને કેવલિ કહ્યા

તે ઉલ્લેખ પ્રસિદ્ધ જ છે જુઓ ભગવતી શતક ૧૫, પૃ. ૨૮૪ (દિગંબર આમ્નાયમાં આ ઉપસર્ગનો પ્રસંગ નથી આવતો.

(૨) ગર્ભહરણ થવા એ ભગવાન મહાવીરના જીવનની જ છે બીજી કોઈ આવી ઘટના બની નથી એટલે એ અદ્ભુત મનાય છે—જુઓ આચારાંગ ૨. ૧૫, અને આવશ્યક નિ. ગાથા ૪૫૭થી. પણ ભગવતીમાં દેવાનંદાનો પ્રસંગ છે ત્યાં ભગવાને તેણીને ભરી માતા કહ્યાં છે પણ ગર્ભહરણનો ઉલ્લેખ નથી એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે ભગવતી શ ૯, ઉ. ૩૩ પૃ. ૨૫૮ (દિગંબરો આ ઘટના માનતા નથી.

(૩) ભૂમિક ગામની બહાર ઋજુવાલિકા નદીના કાંઠે શ્યામાકની ભૂમિમાં ભગવાન મહાવીરને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી પાસે તે મહાસેન નામના ઉદ્યાનમાં ગયા ત્યાં દેવોએ તેમની સમવસરણની રચના કરી. પ્રથમવાર અનેક દેવો આવ્યા. ભગવાને દેશના દીધી પણ કોઈએ ચારિત્ર અંગીકાર કર્યું નહિ. આથી તેમની પ્રથમ દેશના નિષ્ફળ ગઈ—એટલે તેમની પ્રથમ પરિષદને અભાવિત કહી છે. આ પણ એક આશ્ચર્યકર ઘટના છે જુઓ આવશ્યકનિ. ગા. ૫૩૯ ત્યાર પછી ભગવાન મધ્યમ અપાપામાં ગયા અને ત્યાં ગણધરોને દીક્ષા દીધી.

(૪) ધાતકી ખંડના ભરતની અમરકંકાના નિવાસી પદ્મનાભે દેવની મદદથી ધાતકીખંડમાં દ્રૌપદીનું અપહરણ કર્યું હતું તે લેવા માટે કૃષ્ણ ત્યાં ગયા એ પણ અદ્ભુત ઘટના છે—જુઓ જ્ઞાતાધર્મકથા–અમરકંકા અધ્યયન ૧૬ મું.

(૫) ભગવાનની સમવસરણમાં ચંદ્ર અને સૂર્ય બન્ને પોતાના શાશ્વત વિમાન સાથે આવ્યા અને વંદન કર્યા એ પણ એક આશ્ચર્ય થયા બની છે. આ ઘટના કૌશામ્બીમાં બની હતી. આવશ્યકનિર્યુક્તિ ગા ૫૧૯.

(૭) કૌશાંબી નામની નગરીમાં સુમુખ નામનો રાજા હતો. તેણે કોઈ વીરક નામના માણસની સુંદર પત્ની વનમાલા હરી લઈ પોતાના અંતઃપુરમાં રાખી અને બન્ને સુખે રહેવા લાગ્યાં. વીરક વનમાલાના વિયોગમાં ગાંડા જેવો થઈ આમ તેમ ફરવા માંડ્યો અને અંતે બાલ-તપસ્વી થયો. એક દિવસ તેની એવી સ્થિતિ રાજા સુમુખ અને પત્ની વનમાલાએ જોઈ અને બન્નેને એકસાથે પશ્ચાત્તાપ થયો કે આ બિચારો

આપેલું જ કલ્પવૃક્ષ આપી યુગલિકને પાળ્યો. પિરસામાં તે બન્ને પર વીજળી પડી અને તેઓ મરી ગયાં. આમ મરવા છતાં બન્ને શુભ ધ્યાનમાં હોવાથી મરીને હરિવર્ષમાં યુગલિયા થયાં. દેવો પોતાના જ્ઞાનથી જાણીને આ વેર યાદ કરીને તેઓને ... કીધા. તેનું ચિત્ત બદલાવી એવું તો કર્યું કે ... કરી ચિત્તભ્રંશ કર્યું. પછી પોતાનું પૂર્વ વેર યાદ કરીને તેઓની ઊંચાઈ પોતાની દિવ્ય શક્તિથી ૧૦૦ ધનુષ કરી દીધી અને તે યુગલને ચંપાનગરીમાં લાવીને મૂકી દીધું અને ત્યાંની પ્રજાનું એવી નરી ... ત્યાંનો રાજા ન હતો. રાજ અપુત્ર મરી ગયો હતો. પછી એ યુગલને રાજગાદી આપી દીધી. એ હરિ નામનો રાજા અને હરિણી નામની રાણીના નામે હરિવંશની ઉત્પત્તિ થઈ. તેમણે જે વંશ ચાલ્યો તે હરિવંશ. જુઓ પ્રવચન સારોદ્ધાર ગા. ૮૮૫.

( ) અસુરરાજ ચમરે ભગવાન મહાવીરના શરણમાં રહી ઇન્દ્રની ઉપરના સૌધર્મ દેવલોકમાં નિવાસ કરીને ત્યાંના દેવોને ત્રાસ આપ્યો અને તેની સભા પર પોતાનો પગ મૂક્યો. આથી શક્રેન્દ્ર ક્રોધાયમાન થયો અને તેણે વજ્રનો પ્રહાર કર્યો. પણ તે ભગવાનના પ્રભાવથી વૈરિપણાનો ઉપસંહાર કરીને પાછા તેથી તેનું વજ્ર ઊંધું ફરી શક્યું નહિ. ભગવાનની શરણમાં રહેલા ચમરને શક્ર ક્ષમા કરી. આ ઘટના દેવ દર્શન અવસ્થામાં છે. આ પ્રસંગ ચમરોત્પાત નામે ઓળખાય છે અને તે આશ્ચર્ય એટલા માટે છે કે અસુરોની સૌધર્મ સુધી જવાની ઘટના અનાદિકાળે બિલકુલ બની જ નથી છે. અને તે પણ અરિહંત જેવા મહાપુરુષની સહાયતા હોય તો. જુઓ ત્રિષષ્ટિ ૧૦. ૩. ૧૪૯.

( ) ભગવાન ઋષભદેવની સાથે ઉત્કૃષ્ટ ૫૦૦ ધનુષની અવગાહનાવાળા ૧૦૮ આત્માએ સિદ્ધિગમન કર્યું. આ પણ એક આશ્ચર્ય જ છે. આ ઘટના આશ્ચર્યકર બનાવ છે.

પણ આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં (ગા. ૩૩૩ અને ૩૪) ભગવાને ૧૦ હજાર સાથે નિર્વાણગમન કર્યું એમ કહ્યું છે. તેની સંગતિ શી?

(૧૦) સંયત તો પૂજાય છે જ પણ અસંયતની પૂજા થાય એ આશ્ચર્ય. કેમકે એવી આમ સુવિહિત તીર્થમાં આ અસંયતિપૂજા બન્યું છે. તેથી તે આશ્ચર્ય ગણાય છે.

૮. અનન્તકના ભેદો — (૧) અનન્તક એવું જેનું નામ હોય તે નામ અનન્તક

(૨) કોઈ પણ વસ્તુમાં અનન્તની આરોપણા કરવી તે સ્થાપના અનંત.

(૩) ગણવા યોગ્ય જે અનંત દ્રવ્યો તે દ્રવ્યાનંત.

(૪) અનંત ગણી જે સંખ્યા તે ગણનાનંત.

(૫) અનંત પ્રદેશો તે પ્રદેશાનંત.

(૬) એક દિશાની અપેક્ષા કરીને જે અનંત હોય તે એકતઃ અનંત = એક શ્રેણિરૂપ ક્ષેત્ર.

(૭) લંબાઈ-પહોળાઈ બંને અપેક્ષાથી જે અનંત તે દ્વિધાનંત = પ્રતરક્ષેત્ર.

(૮) રુચકની અંદર જે પૂર્વ આદિ કોઈ એક દિશામાં ક્ષેત્રનો વિસ્તાર હોય, તેના પ્રદેશની અપેક્ષાએ તે દેશવિસ્તારાનંત કહેવાય.

(૯) સર્વાકાશ જે અનંત પ્રદેશી હોવાથી સર્વવિસ્તારાનંત.

(૧૦) અનાદિઅનંત અપર્યવસિત અનંત સમયની સ્થિતિવાળું છે તેથી તે શાશ્વતાનંત.

સમવાયાંગને અંતે

આવી રીતે આ શાસ્ત્રમાં કુલકરવંશ, તીર્થંકરવંશ, ચક્રવર્તીવંશ, દશારવંશ, ગણધરવંશ, ઋષિવંશ, યતિવંશ, મુનિવંશ કહેવામાં આવ્યા છે અને આ શ્રુત, શ્રુતાંગ, શ્રુતસમાસ, શ્રુતસ્કંધ, સમવાય, સંખ્યા, સમસ્તાંગ, અધ્યયન ગણવાને કહ્યું છે — એમ હું (સુધર્મા) કહું છું

[–સૂ૦ ૧૫૫]

શબ્દસૂચિ